

STUDIA UCRAINICA
VARSOVIENSIA

1

**UNIWERSYTET WARSZAWSKI
KATEDRA UKRAINISTYKI**

**STUDIA UCRAINICA
VARSOVIENSIA
1**

Warszawa 2013

Redaktor naczelny – *dr hab. Irena Mytnik*

Sekretarz redakcji – *dr Katarzyna Jakubowska-Krawczyk*

Rada Naukowa – prof. dr hab. **Stefania Andrusiw** (Katolicki Uniwersytet Lubelski), dr hab. **Lidia Hnatiuk** (Uniwersytet im. T. Szewczenki w Kijowie), prof. dr hab. **Pawło Hrycenko** (Narodowa Akademia Nauk w Kijowie), dr **Katarzyna Jakubowska-Krawczyk** (Uniwersytet Warszawski), dr hab. **Iryna Kononenko** (Uniwersytet Warszawski), prof. dr hab. **Witalij Kononenko** (Uniwersytet Przykarpacki w Iwano-Frankiwsku), prof. dr hab. **Halyna Maciuk** (Uniwersytet im. I. Franki we Lwowie), dr **Paulina Olechowska** (Uniwersytet Warszawski), prof. dr hab. **Switłana Medwid’-Pachomowa** (Uniwersytet Użhorodzki), dr **Switłana Romaniuk** (Uniwersytet Warszawski), prof. dr hab. **Wiktor Szulhacz** (Narodowa Akademia Nauk w Kijowie), prof. dr hab. **Wanda Szulowska** (Polska Akademia Nauk w Warszawie), prof. dr hab. **Roman Wasyluk** (Lwowska Narodowa Akademia Sztuki), prof. dr hab. **Ewa Wolnicz-Pawłowska** (Uniwersytet Warszawski)

Redakcja językowa – Switłana Romaniuk (język ukraiński), Marta Saniewska (język polski), Alasdair Cullen (język angielski)

Nazwa i adres wydawcy – Katedra Ukrainistyki, ul. Szturmowa 4, 02-678 Warszawa, Uniwersytet Warszawski, tel./fax (22) 55 34 252, e-mail: studiaucrainica.ku@uw.edu.pl, www.ukraina.uw.edu.pl

Publikację opiniowali do druku: dr Oksana Baraniwska, dr Halina Czuba, dr Iryna Dudko, prof. dr hab. Adam Fałowski, dr Natalia Galona, prof. dr hab. Wasyl Greszczuk, dr Oksana Kalyta, dr Mirosława Kawecka, dr Iryna Konstantkewycz, dr Natalia Kostusiak, prof. dr hab. Aleksander Kratochwil, prof. dr hab. Jarosław Krawczenko, dr Natalia Krenska, dr Paweł Krupa, dr Ryszard Kupidura, prof. dr hab. Switłana Łupij, dr Ołena Małanij, dr Łarysa Marczyło, dr Albert Nowacki, dr Ołena Nowikowa, dr Jana Ostapczuk, dr Roman Ostasz, dr Kateryna Parszak, prof. dr hab. Marija Pluszcz, dr hab. Jakub Sadowski, dr Tetiana Wirczenko, dr Ołeksij Worobec’, prof. dr hab. Andrés Zoltán.

Copyright by Katedra Ukrainistyki UW

ISSN 2299-7237

Nakład 200 egz.

Skład, łamanie, druk i oprawa:
Sowa – Druk na życzenie
www.sowadruk.pl
tel. (+48) 22 431 81 40

Spis treści

Słowo wstępne	13
JĘZYKOZNAWSTWO	
<i>Антонів Олександра, Синчак Олена</i> Україна-Польща: діалог культур, або про нову концепцію підручника з української мови для поляків	15
<i>Арібжанова Ірина</i> Структурна схема простого речення	25
<i>Чучвара Адріана</i> Індивідуальний когнітивний досвід учня: знання про прізвиська	35
<i>Дудко Ірина</i> Функціонально-ономасіологічні аспекти дослідження транспозиційних значень часових форм дієслова в українській мові	47
<i>Гальона Наталія</i> Денотативний і синтагматичний аспекти типології предикатів	67
<i>Jež Magdalena</i> Структурно-граматична характеристика туристичних термінів в українській і польській мовах	77
<i>Коломийцева Вікторія</i> Про неповні речення української мови	85
<i>Кононенко Ірина</i> Дієслівна деривація в українській і польській мовах	93
<i>Кононенко Віталій</i> Лінгвоконцепти Євгена Плужника	107
<i>Космеда Тетяна</i> Статус щоденникового жанру: проблема визначення в межах теорії щоденникознавства	119
<i>Костусяк Наталія</i> Функційно-комунікативні ознаки стверджувальної / заперечної модальності	133
<i>Кравченко Людмила</i> Пропатроніми в українських говірках	143
<i>Лавриненко Світлана</i> Мовні знаки договірних прецедентів в українських казках	151

<i>Макарець Юлія</i>	
Структурно-семантичні особливості перифразових номінацій (на матеріалі української публіцистики початку ХХІ ст.)	161
<i>Межов Олександр</i>	
Причинні синтаксеми у структурі простого ускладненого речення . . .	173
<i>Мойсієнко Анатолій</i>	
Огієнківський словник Шевченкової мови	181
<i>Мутник Ірена</i>	
Antroponimia szlachty ukraińskiej i bojarów w XVI–XVIII w.	189
<i>Осташ Любов, Осташ Роман</i>	
Українські особові імена сер. ХVІІ ст. як об'єкт лексикографії	207
<i>Різник Сергій</i>	
Валентний потенціал дієслова як предикативного ядра українського речення	223
<i>Романюк Світлана</i>	
Обставинні прислівники і їхня роль у вираженні часу в реченні	229
<i>Сирко Ірина</i>	
Образ національного простору в щоденнику М. Галабурди-Чигрин . . .	239
<i>Соколова Світлана</i>	
Художній переклад як зона прояву соціокультурної та власне мовної асиметрії	251
<i>Szulowska Wanda</i>	
Nazwiska mieszkańców Draganówki i Poczapiniec dawnego powiatu tarnopolskiego	267
<i>Трумко Оксана</i>	
Стратегія конфронтативності та засоби її реалізації в сімейному дискурсі (на матеріалі творів І. Франка)	277
<i>Воробець Олексій</i>	
Інструменталь у світлі відмінкової граматики (на матеріалі неелементарних речень із прийменниково-субстантивними комплексами)	289
LITERATUROZNAWSTWO I KULTUROZNAWSTWO	
<i>Хороб Степан</i>	
Поетика ремарки в українській модерністській драмі поч. ХХ ст.	303
<i>Delura Sebastian</i>	
Czas fabularny w dramacie Łesi Ukrainki <i>Rufin i Pryscylla</i>	313

<i>Jakubowska-Krawczyk Katarzyna</i>	
Poezja T. Szewczenki w kontekście europejskich dążeń wolnościowych	333
<i>Кицян Олена</i>	
Сучасна діаспорна література (на прикладі поезії Тараса Девдюка)	345
<i>Козлов Роман</i>	
Змістові шари оповідання Івана Франка <i>Odi profanum vulgus</i>	355
<i>Кравченко Ольга</i>	
Поліптих <i>Чудеса св. Яна з Дуклі</i> у церкві св. Андрія у Львові	363
<i>Кравченко Ярослав</i>	
Софія Налепінська-Бойчук: від Лодзі до Києва – шлях, довжиною у життя	371
<i>Марчук Руслана</i>	
Функціонування бібліотеки Варшавського університету: спроба використання досвіду	383
<i>Nowacki Albert</i>	
Europejskie dylematy Mykoły Chwyłowego	391
<i>Olechowska Paulina</i>	
Dyskurs feministyczny we współczesnej literaturze ukraińskiej?	401
<i>Stefanowska Lidia</i>	
Terror historii w odrodzeniu literackim w epoce DP (1945–1949). Zarys problematyki	417
<i>Соболь Валентина</i>	
Творча жінка в літературі бароко: сучасний погляд	437
<i>Вірченко Тетяна</i>	
Переосмислення Голодомору в сучасній українській драматургії крізь конфліктологічний вимір	451
<i>Zambrzycka Marta</i>	
Scenariusz podróży inicjacyjnej na przykładzie powieści Walerija Szewczuka <i>Spowiedź</i>	467
RECENZJE I SPRAWOZDANIA	
<i>Бородица Світлана</i>	
Н. Гавдида, <i>Літературно-малярський дискурс творчості Богдана Лепкого</i>	477
<i>Drobiszewska Urszula</i>	
Sprawozdanie z IX Ogólnopolskiej Naukowej Konferencji Młodych Ukraiistów (Warszawa, 29 maja 2012)	483

<i>Дудко Ірина</i>	
С. Романюк, <i>Структура категорії темпоральності в сучасній українській мові</i>	487
<i>Гойсак Вікторія</i>	
I. Kononenko, I. Mytnik, E. Wasiak, <i>Słownik tematyczny polsko-ukraiński</i> . . .	493
<i>Jakubowska-Krawczyk Katarzyna</i>	
XIX-wieczna Galicja odkryta na nowo. D. Sosnowska, <i>Inna Galicja</i>	499
<i>Kupidura Julia</i>	
Мирослава Дядюк, <i>Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині. Між гендерною ідентичністю та національною заангажованістю</i> . . .	505
<i>Кузь Галина</i>	
I. Кононенко, О. Співак, <i>Українсько-польський словник міжмовних омонімів і паронімів</i>	511
<i>Mytnik Irena</i>	
Л. О. Кравченко, <i>Прізвища Лубенщини</i>	515
<i>Mytnik Irena</i>	
В. М. Мойсієнко, <i>Фонетична система українських поліських говорів у XVI-XVII ст.</i>	519
<i>Romaniuk Switłana</i>	
В. Кулик, <i>Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки</i>	523
<i>Saniewska Marta</i>	
О. Палінська, О. Туркевич, <i>Крок-1. Підручник української мови для іноземців A1-A2</i>	531
<i>Семенюк Світлана</i>	
Щорічний Інтернет-форум українців у Мюнхені (Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція <i>Діалог мов – діалог культур. Україна і світ</i> та збірники наукових праць учасників конференції)	535
Noty o autorach	547

Contents

Introduction	13
LINGUISTISC	
<i>Antoniv Oleksandra, Synchak Olena</i> Ukraine– Poland: dialogue of cultures, or on a new concept of Ukrainian language textbook for Poles	15
<i>Aribzhanova Iryna</i> Models of simple sentences	25
<i>Chuchvara Adriana</i> Individual cognitive experiences of pupils: knowledge of nicknames	35
<i>Dudko Iryna</i> Functional-onomasiological aspects of research into the transpositional meaning of verbal forms of tenses in modern Ukrainian	47
<i>Halona Nataliia</i> Denotative and syntagmatic aspects of predicate classification	67
<i>Jeż Magdalena</i> The grammatical and structural characteristics of tourism vocabulary in the Ukrainian and Polish languages	77
<i>Kolomyitzeva Viktoriia</i> Incomplete sentences in the Ukrainian language	85
<i>Kononenko Iryna</i> Derivation of verbs in the Ukrainian and Polish languages	93
<i>Kononenko Vitalii</i> The linguistic concepts of Jevgen Pluznik	107
<i>Kosmeda Tetiana</i> The status of the diary genre: the problem of definition and the history of investigation	119
<i>Kostusiak Nataliia</i> The functional-communicative quality of assertive/negative modality	133
<i>Kravchenko Liudmyla</i> Propatronymy in Ukrainian dialects	143
<i>Lavrynenko Svitlana</i> Lingual signs of agreement precedents in Ukrainian folk tales	151

<i>Makaretz Yuliia</i>	
Structural and semantic characteristics of periphrasal nominations (based on Ukrainian Journalistic Texts from the Beginning of the XXI Century) . . .	161
<i>Mezhov Oleksandr</i>	
The syntax of cause in the structure of simple and complicated sentences . . .	173
<i>Moiciienko Anatolii</i>	
Ohienko's dictionary of Shevchenko's language	181
<i>Mytnik Irena</i>	
Anthroponymy of the Ukrainian nobility and boyars in 16 th –18 th century . . .	189
<i>Ostash Liubov, Ostash Roman</i>	
Ukrainian personal names from the middle of the XVII century as an object of lexicography	207
<i>Riznyk Serhii</i>	
Valency capability realisation of a verb as a predicative core of Ukrainian sentence	223
<i>Romaniuk Svitlana</i>	
Adverbs denoting circumstances and their role in the expression of tenses in sentences	229
<i>Syrko Iryna</i>	
The image of national space in M. Halaburda-Chyhryn's diary	239
<i>Sokolova Svitlana</i>	
Literary translation as an area of socio-cultural and linguistic asymmetry . . .	251
<i>Szulowska Wanda</i>	
Surnames of residents of Draganówka and Poczapińce, two villages in the former powiat of Tarnopol	267
<i>Trumko Oksana</i>	
Confrontation strategy and means of its realisation in family discourse (based on the works by Ivan Franko)	277
<i>Vorobetz Oleksii</i>	
The instrumental in the light of case grammar (on the material of non-elemental sentences with prepositional-substantive complexes)	289
LITERATURE AND CULTURE	
<i>Khorob Stepan</i>	
Poetics of stage direction in modern Ukrainian drama at the beginning of the XX century	303
<i>Delura Sebastian</i>	
Narrative time in Lesya Ukrainka's drama <i>Rufin and Priscilla</i>	313

<i>Jakubowska-Krawczyk Katarzyna</i>	
The poetical works of Taras Shevchenko from the vantage point of strive for freedom in Europe	333
<i>Kytzan Olena</i>	
Modern diasporic literature (as exemplified in the poetry of Taras Devdyuk)	345
<i>Kozlov Roman</i>	
Layers of content in Ivan Franko's story <i>Odi profanum vulgus</i>	355
<i>Kravchenko Olha</i>	
Poliptych Miracles of St. Jan from Dukla in St. Andrew's Church, Lviv	363
<i>Kravchenko Yaroslav</i>	
Sophia Nalepinska-Boichuk. From Lodz to Kyiv – lifetime	371
<i>Marchuk Ruslana</i>	
Operation of Warsaw University Library: benefitting from experience	383
<i>Nowacki Alber</i>	
Mykola Khvylovyi's European dilemmas	391
<i>Olechowska Paulina</i>	
Feminist discourse in contemporary Ukrainian literature?	401
<i>Stefanowska Lidia</i>	
Terror of history in literary revival in the period of 1945–1949: an outline of main issues	417
<i>Sobol Valentyna</i>	
Creative women in baroque literature: a modern view	437
<i>Virchenko Tetiana</i>	
Rethinking the Great Famine in contemporary Ukrainian drama through conflict dimension	451
<i>Zambrzycka Marta</i>	
Spiritual journey on the example of the Valery Shevchuk's confessions	467
REVIEWS AND REPORTS	
<i>Boroditza Svitlana</i>	
Н. Гавдида, <i>Літературно-малярський дискурс творчості Богдана Ленкого</i>	477
<i>Drobiszewska Urszula</i>	
Proceedings of the 9th Conference of Young Scientists in the Department of Ukrainian Studies at the University of Warsaw (Warsaw, 29th May 2012)	483

<i>Dudko Iryna</i>	
С. Романюк, <i>Структура категорії темпоральності в сучасній українській мові</i>	487
<i>Hoisak Viktoriia</i>	
I. Kononenko, I. Mytnik, E. Wasiak, <i>Słownik tematyczny polsko-ukraiński</i> . . .	493
<i>Jakubowska-Krawczyk Katarzyna</i>	
XIX-wieczna Galicja odkryta na nowo. D. Sosnowska, <i>Inna Galicja</i>	499
<i>Kupidura Julia</i>	
Мирослава Дядюк, <i>Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині. Між гендерною ідентичністю та національною заангажованістю</i> . . .	505
<i>Kuz Halyna</i>	
I. Кононенко, О. Співак, <i>Українсько-польський словник міжмовних омонімів і паронімів</i>	511
<i>Mytnik Irena</i>	
Л. О. Кравченко, <i>Прізвища Лубенщини</i>	515
<i>Mytnik Irena</i>	
В. М. Мойсієнко, <i>Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст.</i>	519
<i>Romaniuk Svitlana</i>	
В. Кулик, <i>Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки</i>	523
<i>Saniewska Marta</i>	
О. Палінська, О. Туркевич, <i>Крок-1. Підручник української мови для іноземців A1-A2</i>	531
<i>Semeniuk Svitlana</i>	
Proceedings of the International Virtual Conference on Ukrainian studies. <i>Dialogue of Languages – Dialogue of Cultures. Ukraine from the Global point of view and the conference volume</i>	535
Information about authors	547

Słowo wstępne

Niniejsza publikacja stanowi pierwszy tom nowej serii wydawniczej Katedry Ukrainistyki UW *Studia Ucrainica Varsoviensia*, poświęconej aktualnym problemom ukrainistyki, badaniom z zakresu językoznawstwa, literaturoznawstwa i kulturoznawstwa.

Studia Ucrainica Varsoviensia to seria wydawnicza, która ma na celu integrację badań ukraińskich oraz środowisk naukowych, to forum wymiany myśli i poglądów badaczy z ośrodków naukowych Polski i Ukrainy oraz innych krajów europejskich.

Studia prezentowane na łamach wydawnictwa mają charakter interdyscyplinarny i wykraczają poza ramy tradycyjnych dyscyplin naukowych.

Niniejszy tom prezentuje prace poświęcone zagadnieniom leksykologii, leksykografii, stylistyki, słowotwórstwa, morfologii i składni współczesnego języka ukraińskiego, problematyce socjolingwistyki i statusu języka ukraińskiego na Ukrainie, zagadnieniom onomastyki i polsko-ukraińskich kontaktów językowych w antroponimii historycznej, translatoryki, lingwistyki antropologicznej oraz językoznawstwa porównawczego.

Studia z dziedziny literaturoznawstwa dotyczą literatury od czasów najdawniejszych po współczesność, komparatystyki literackiej, antropologii literatury, polsko-ukraińskich stosunków literackich, współczesnych dyskursów, w tym dyskursu tożsamościowego oraz problematyki genderowej.

Badania kulturoznawcze poświęcone są szerokiemu spektrum zjawisk społeczno-kulturowych, problematyce pogranicza kultury i literatury, antropologii oraz historii sztuki.

Олександра АНТОНІВ

Львівський національний університет імені Івана Франка

Олена СИНЧАК

Український католицький університет

Україна–Польща: діалог культур, або про нову концепцію підручника з української мови для поляків

Навчальні матеріали з української мови для поляків представлені серією підручників¹, які здебільшого розроблено для початкового та середнього рівнів знання мови. Зважаючи на потребу матеріалів для вищого етапу навчання, автори (Олена Синчак, Світлана Романюк, Олександра Антонів) працюють над створенням нового навчального посібника, спрямованого на розвиток комунікації польських студентів для рівня B2–B2+ (відповідно до Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти)². Оскільки вивчення мови неможливе без занурення в культуру, то в авторів (які презентують різні навчальні заклади України і Польщі – Український католицький університет, Варшавський університет і Львівський національний університет імені Івана Франка) виникла ідея представити українську і польську культуру у своєрідному діалозі ідей і персоналій. Ідея виявилася продуктивною, бо дала змогу вирішити цілу низку проблем, пов'язаних із вивченням української мови як іноземної:

¹ О. Белей, *Розмовляєте українською? Підручник української мови*, Wrocław 2006; В. Василенко, *Українська мова. Поглиблений практичний курс*, Poznań 2001; Н. Станкевич, *Морфологія сучасної української мови: 3б. вправ*, Wrocław 1997; І. Денysiuk, D. Jarczак, E. Kucharska, *Język ukraiński w cwiczeniach. Skrypt dla studentów polskojęzycznych*, Szczecin 1993; І. Нук, М. Кавецька, *Вивчаємо українську мову. Podręcznik do nauki języka ukraińskiego*, Lublin 2003; J. Spiwak, *Podręcznik języka ukraińskiego: Samowчитель української мови для всіх*, Warszawa 1996; Н. Święcicki, *Rzecz o języku ukraińskim: gramatyka z przykładami*, Lwów 1923; E. Wasiaк, *Сучасна українська літературна мова: Вправи з фонетики і морфології*, Warszawa 1989.

² *Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання*, Київ 2003.

- по-перше, вдалось уникнути безпредметного говоріння на вказану тему, коли завдання звучить: „Поговоріть про спорт” – що справедливо критикує Є. Пассов³; адже діалог вибудовується не тільки завдяки двом учасникам, але й довкола теми їхньої розмови, яку П.Рікер називає третім учасником⁴;
- по-друге, було обрано відомі постаті, які творять минулий і сучасний дискурси української і польської культури, завдяки чому представлено різні грані самої культури (від історії та літератури до спорту і моди), різні реєстри мовлення (від літературного до жаргонного) – це забезпечило відхід від штучно сконструйованих до автентичних мовленнєвих зразків;
- по-третє, мову подано в широкому соціокультурному контексті і в широкому розумінні самої культури: текст культури трактовано широко – не тільки написаний чи промовлений, але також картини і фільми; використані автентичні тексти української культури допомогли створити „сітку українських смислів” (культура, як каже К. Гірц, обплутує людину зітканими самою ж людиною сітями смислу⁵) – яка особливо важлива для навчання іноземної мови і за інформативною та культуроносною функцією її можна прирівняти хіба до тривалої подорожі Україною.

Ще одна перевага репрезентації культури важливими постаттями, які її творять, полягає в тому це дає змогу іноземцям сформувати власні уявлення про українську культуру.

Відстоюємо позицію, що представляти іноземцям українську культуру мають як постаті, які вже ввійшли в культурний канон, так і ті, які його творять нині.

Отже, запропонований курс включає 12 модулів. Комунікативну тему кожного модуля розгорнуто довкола персоналії. Представлена нею тема пронизує цілий модуль, пов'язуючи чотири види мовленнєвої діяльності: читання, говоріння, аудіювання та письмо, – та забезпечуючи відповідну тональність мовлення. Наприклад, тему „Література” представляє Леся Українка. Текст для читання – твір письменниці „Твої листи завжди пахнуть зів'ялими трояндами”. Для аудіювання взято уривок із книжки „Дворянське гніздо Косачів”, у якому йдеться про стосунки Лесі Українки й Сергія Мержинського. У блоках продуктивних видів мовленнєвої діяльності перед студентами поставлено конкретне комунікативне завдання: для говоріння – „Порадьте другові (подрузі) прочитати „Твої листи завжди пахнуть зів'ялими трояндами””, для письма – „Підпишіть коханій (коханому) валентинку”.

³ Е. Пассов, *Основы методики обучения иностранным языкам*, Москва 1977, с. 32.

⁴ А.-В. Fenner, *Dialog interaction with literary texts in lower secondary classroom* [in:] *Cultural awareness and language awareness based on dialogic interaction with texts in foreign language learning*, Strasbourg 2001, p.15.

⁵ К. Гірц, „Насичений опис”: *У пошуках інтерпретативної теорії культури* [в:] *Ідеї, Інтерпретація культур*, Київ 2001, с. 11.

Важливим елементом кожного модуля є вправи для перекладу, які дозволяють практично оволодіти мовою, звернути увагу на відмінності у керуванні дієслів в українській і польській мовах.

Так розгортається 12 комунікативних тем: політика, історія, література, музика, театр, кіно, малярство, мода, телебачення, спорт, космос, наука.

Смислову лінію збережено не тільки в межах модуля, але й в межах кожного блоку – одного з видів мовленнєвої діяльності. Це зумовлено методичною доцільністю, яка вимагає подавати навчальний матеріал цілісно і поетапно, причому цілісність має виявлятися у кожному модулі й у кожному виді мовленнєвої діяльності.

Читання

Тексти для читання взято автентичні. Серед них – художні твори, аналітична стаття з україномовного часопису, інтерв'ю, інформаційні статті з газет та Інтернету, а також біографії. Багато з них доводилося скорочувати. Матеріали з Інтернету також часто потребували редагування. Однак таке модифікування не позначилось на автентичності самих текстів.

Оскільки курс розраховано на досить високий етап володіння мовою, то важливо було використати тексти різних стилів.

Щоб полегшити студентам читання, перед кожним текстом подаємо словники невідомих слів. Значення слів у словнику пояснюємо українською мовою, подаючи відповідні стилістичні ремарки: *жаргон, розмовне, уроч., заст., образно.*

Для контролю за читанням використовуємо тестові завдання, які, влучно підкреслюють Ф. Рабінович і М. Розенкранц, особливо добре зарекомендували себе стосовно рецептивних видів мовленнєвої діяльності (у тому числі читання).⁶ Післятекстові завдання, зокрема, мають перевіряти: 1) розуміння прочитаного; 2) лексичні навички читання; 3) граматичні навички читання. У тестах для читання, за твердженням Л. Банкевича, лише невелика кількість завдань може бути спрямована на розуміння лексико-граматичних і структурних особливостей тексту. Натомість головну увагу треба зосереджувати на повноті, глибині і точності розуміння змісту прочитаного⁷.

Розуміння прочитаного, як зазначають методисти⁸, передбачає

- розуміння загального змісту, окремих фактів і важливих деталей у тексті;

⁶ Ф. Рабінович, М. Розенкранц, *О составлении тестов для контроля понимания в процессе чтения* [в:] „Иностранные языки в школе”, № 3, 1977, с. 34.

⁷ Л. Банкевич, *Тестирование лексики иностранного языка*, Москва 1981, с. 8.

⁸ Е. Хоменко, З. Васильева, Н. Горобенко, *Тестовий контроль читання на уроках англійської мови у 9 класі* [в:] „Іноземні мови”, № 4, 1998, с. 5; Л. Банкевич, *op. cit.*, с.10.

- повноту й точність розуміння інформації в тексті;
- розуміння на рівні речення та надфразової єдності.
- Для контролю за тим, наскільки студенти зрозуміли загальний зміст тексту та важливі факти й деталі в ньому, пропонуємо такі види тестових завдань:
 - *Доповніть речення* – п'ять запитань до тексту, сформульованих як незакінчені твердження, відповідь на які студент має обрати з чотирьох запропонованих альтернатив.
 - *Підтвердіть (+) або заперечте (-)* – студент має визначити, які з десяти речень відображають те, про що йдеться в тексті, а які ні.
 - *Розмістіть речення у тій послідовності, у якій вони з'являються в тексті.*
- Повноту й точність розуміння інформації в тексті перевіряємо завдяки завданням:
 - *Заповніть пропуски*
 - *Знайдіть відповідь на запитання*
 - *На основі тексту заповніть анкету*
- Найбільше уваги, проте, приділено розумінню на рівні речення та надфразової єдності.
Звичайно, зрозуміти текст іноземець зможе тільки тоді, коли володітиме лексичними навичками читання, які включають:
 - розуміння значень слів;
 - співвіднесення графічного образу слова з його значенням;
 - сполучуваність лексичних одиниць і їх тематичну віднесеність⁹.
- Розуміння значень слів перевіряємо поза контекстом завдяки завданню *З'ясуйте значення* – передбачає пошук тлумачення, синоніма чи антоніма до слова.
А також контекстуально – *Поясніть, що означає виділений фрагмент*¹⁰.
Аби допомогти студентам зрозуміти, коли і як уживати вставні слова, пропонуємо тестове завдання, у якому підкреслене в реченні вставне слово треба замінити синонімом.
Окремо контролюємо утворення складних слів – *Поєднайте частинки слів*.
- Чи вміють студенти співвідносити графічний образ слова з його значенням, перевіряємо тестовими завданнями:
Знайдіть прикметники до поданих тлумачень.
Замініть подані визначення дієприкметником.
- Щоб збагатити словниковий запас студентів, майже в кожному модулі подано завдання на сполучуваність одиниць чи їх тематичне віднесення.
Грамотичним навичкам читання в нашому курсі відведено небагато місця у зв'язку з мовленнєвим його спрямуванням. Передбачено, зокрема, тестовий контроль одиниць лексико-граматичного рівня:

⁹ Е. Хоменко, З. Васильєва, Н. Городенко, *op. cit.*, с. 5.

¹⁰ *Лексические упражнения с использованием технических средств: Для самостоятельной работы зарубежных преподавателей русского языка*, под ред. В. Половникова, Москва 1989, с. 12.

Назвіть жінку, додаючи відповідний суфікс до назв чоловічого роду.

Від назв міст утворіть назви жителів цих міст.

Післятекстові завдання, як влучно зазначає Н. Кулібіна, залежать від конкретного тексту¹¹, тому в кожному модулі нам доводилося пристосовувати зазначені комплекси тестових вправ до особливостей самого тексту. Тексти, багаті на факти, самі вимагали контрольного завдання: *Підтвердіть (+) або заперечте (-)*, тоді як використати його до твору Лесі Українки „Твої листи завжди пахнуть...” зовсім не можливо. Адже художній текст потребує насамперед тестів для контролю розуміння змісту, ідейного задуму і стилістичних інтонацій твору¹². Зважаючи на це, у модулі про літературу виявилось доцільним сформулювати тестові завдання у формі запитань:

Які почуття виражає Леся Українка у цьому творі?

Як Ви гадаєте, кому адресовано твір?

Про який порятунок просить лірична героїня?

Що у творі символізують троянди?

Як письменниця емоційно впливає на читача?

Який це твір за жанром?

У завданнях до інших текстів ми також намагалися, де це було можливо, акцентувати й на їхніх стилістичних особливостях, наприклад:

На відгук театрального критика подібний абзац тексту

а) перший; б) третій; в) шостий; г) останній.

Або ж Поданий текст – це

а) уривок із біографії вченої;

б) наукова розвідка про діяльність відомої вченої;

в) інформаційна стаття про українську астрономку;

г) стаття з молодіжного часопису

Тобто метою післятекстових завдань є не тільки перевірити, чи розуміють студенти зміст, але й «зняти» лексичні і граматичні труднощі, які можуть постати перед студентами, навчити іноземців звертати увагу на формальний бік тексту.

Аудіювання

Автентичність – головний критерій і під час добору текстів для аудіювання.

Усі вони відображають спонтанне мовлення носіїв української мови і цим критерієм для навчання української як іноземної.

¹¹ Н. Кулібіна, *Методика лингвострановедческой работы над художественным текстом*, Москва 1987, с. 61.

¹² Ф. Рабинович, М. Розенкранц, *op. cit.*, с. 37.

Для підготовки до слухання подаємо словники невідомих слів. Оскільки кінцевою метою аудіювання є розуміння тексту, тому контроль – вирішальний етап також і аудіювання.¹³ Зважаючи на це, курс включає комплекс вправ для контролю аудіювання:

- Контроль загального розуміння (тобто розуміння плану значень на рівні тексту¹⁴) забезпечує тестове завдання *Доповніть речення* та *Дайте відповіді на запитання* – наприклад:
- повне розуміння – розуміння плану значень на надфразовому та фразовому рівнях – перевіряємо за допомогою завдань
З'ясуйте значення...
Доберіть синоніми....
Заповніть пропуски...
Прочитайте уривки зі сюжету. Визначте, якого значення надають реченням виділені слова
- і критичне розуміння (тобто осягнення плану смислу – загальної ідеї повідомлення та її оцінка¹⁵) – як найвищий рівень розуміння – контролюємо завдяки завданням:

Охарактеризуйте почутий текст

Охарактеризуйте героїню кліпу

Розкажіть другові, про що пісня...

При цьому, часто блок вправ на аудіювання пов'язано з письмовими завданнями одним смисловим стрижнем, наприклад:

На основі почутого заповніть мистецьку анкету Марії Приймаченко

картини малярки	мистецький напрямок	кольори	тло	узори	мотиви

Вправи для аудіювання в курсі спрямовані на розвиток мовленнєвої діяльності, метою якої є одержання необхідної інформації, розуміння ідеї повідомлення, власне оцінювання почутого.

¹³ В. Котлярова, *Труднощі аудіювання та засоби їх подолання* [в:] www.bdpu.org/scientific_published/pedagogics_2_2004/25.doc (доступ: 19.04.2007)

¹⁴ С. Гапонова, *Навчання розуміння аудіотекстів учнів старших класів середньої школи* [в:] „Іноземні мови”, № 2, 1996, с. 10.

¹⁵ *Ibidem.*

Говоріння

Найчастіше в межах модуля блок говоріння йде після аудіювання. Так, інформація, отримана під час аудіювання, стає стимулом до розмови – подібно як у практиці комунікації слухання невіддільне від говоріння, адже „партнери завжди міняються ролями, то слухаючи іншого, то говорячи до нього”¹⁶. Імітації з умовами реального спілкування вдалося досягти завдяки таким завданням: переглянувши фільм, студенти діляться враженнями про нього під час форуму в Інтернеті; послухавши інтерв’ю зі студенткою-мистецтвознавцем, під час якого дівчина висловлювала власне захоплення творчістю М. Приймаченко, іноземці вчаться висловлювати своє захоплення картинами також під час форуму; подивившись сюжет із випуску новин про українську заробітчанку, у блоці говоріння пояснюють друзі: чому українці їздять на роботу закордон. Тобто, вправи говоріння в курсі, на відміну від тестів закритої форми на читання та аудіювання, сформульовано як комунікативні завдання. А кожне комунікативне завдання, як підкреслює Т. Смірнова, треба вчити вирішувати в конкретній ситуації, яку можна співвіднести з певною сферою спілкування¹⁷. Загалом блок говоріння включає такі комунікативні завдання:

Висловіть свою позицію стосовно обраної теми під час дискусії

Говорімо один одному компліменти

Дізнайтесь у друга / подруги про його / її музичні вподобання

Розкажіть смішну історію, яка з Вами трапилась

Поділіться з викладачем враженнями від фільму

Висловіть захоплення картиною

Скажіть свою думку з приводу фрази О. Караванської „Поняття моди вже давно-давним перестало існувати, сьогодні існує поняття стилю” (подумайте: навіщо потрібні модельєри, якщо моди більше нема)

Поясніть: чому українці їздять працювати закордон

Підготуйте 10 аргументів: Навіщо люди грають у футбол?

Мріємо вголос: „Якби я полетів / полетіла в космос”

Письмо

Вправи на письмо як продуктивний вид мовленнєвої діяльності, безумовно, найчастіше йдуть після тексту для читання. Хоча для нас було важливо

¹⁶ Н. Е л у х и н а, *Обучение аудированию в русле коммуникативно ориентированной методики* [в:] „Иностранные языки в школе”, № 2, 1989, с. 35.

¹⁷ Т. С м и р н о в а, *Системный подход к обучению устно-речевому общению на начальном этапе* [в:] „Иностранные языки в школе”, № 2, 1989, с. 25.

не стільки дотримуватися цього правила, скільки зберегти тематичний стрижень у кожному модулі, а в писемному блоці загалом – представити різні жанри письма:

Анкета

Жартівлива характеристика

Валентинка

Рекламне оголошення концерту

Відгук на театральну виставу

Відгук на улюблений фільм

Запис вражень від побачених картин у щоденнику

Стаття в молодіжний часопис

Привітальна листівка

Лист фаната / фанатки

Опис марсіанки (або селенітки)

Тези прослуханої лекції

При цьому в блоках продуктивних видів мовленнєвої діяльності в таблицях подано опорні слова і конструкції. У письмових завданнях, крім того, наведено ще й приклади, серед яких і українські валентинки, і рекламні оголошення, і відгуки про кіно чи театральну виставу.

Намагаючись зберегти баланс між смішним і серйозним, ми все ж багато уваги приділяємо вправам на висловлення власних вражень, емоцій, адже, якщо студенти починають емоційно використовувати мову, тоді ця мова перестає для них бути іноземною, а стає мовою, із якою вони себе ідентифікують і виражають¹⁸. Зважаючи на це, у деяких темах було подано й молодіжну жаргонну лексику.

Отже, представлення української культури дало змогу розгорнути різні сфери життя українців, продемонструвати різні жанри і стилі текстів української мови. Трактуючи культуру як „сплетіння промовлених і написаних текстів, лінгвістичний пейзаж, що складається з безлічі текстів”¹⁹, у курсі використовуємо автентичні українські тексти в широкому розумінні: написані, промовлені тексти різних жанрів (від аналітичної статті про політику до повідомлення з Інтернету; від рекламного ролика і музичного кліпу до наукової доповіді), а також кіно, телевізійний випуск новин, картини, сучасну музику, моду. Завдяки цьому студент отримує більше візуальних та слухових імпульсів, щоб розвивати не тільки читання чи слухання, але й говоріння і письмо.

¹⁸ A.-B. Fenner, *Dialog interaction with literary texts in lower secondary classroom* [in:] *Cultural awareness and language awareness based on dialogic interaction with texts in foreign language learning*, Strasbourg 2001, p. 35.

¹⁹ A.-B. Fenner, *Introductory article* [in:] *op. cit.*, p. 144.

Сподіваємося, що незабаром цей навчальний курс стане доступний для колег-україністів, які апробують його в інших містах Польщі і висловлять свої критичні зауваження.

ЛІТЕРАТУРА

- Банкевич Л., *Тестирование лексики иностранного языка*, Москва 1981.
- Белей О., *Розмовляєте українською? Підручник української мови*, Wrocław 2006.
- Василенко В., *Українська мова. Поглиблений практичний курс*, Poznań 2001.
- Гапонова С., *Навчання розуміння аудіотекстів учнів старших класів середньої школи* [в:] „Іноземні мови”, № 2, 1996, с. 7–10.
- Гірц К., „Насичений опис”: У пошуках інтерпретативної теорії культури [в:] *I d e m*, *Інтерпретація культур*, Київ 2001, с. 9–43.
- Елухина Н., *Обучение аудированию в русле коммуникативно ориентированной методики* [в:] „Иностранные языки в школе”, № 2, 1989, с. 28–36.
- Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання*, Київ 2003.
- Кулибина Н., *Методика лингвострановедческой работы над художественным текстом*, Москва 1987.
- Котлярова В., *Труднощі аудіювання та засоби їх подолання* [в:] www.bdpiu.org/scientific_published/pedagogics_2_2004/25.doc (доступ: 19.04.2007)
- Лексические упражнения с использованием технических средств: Для самостоятельной работы зарубежных преподавателей русского языка*, под ред. В. Понюшиной, Москва 1989.
- Смирнова Т., *Системный подход к обучению устно-речевому общению на начальном этапе* [в:] „Иностранные языки в школе”, № 2, 1989, с. 22–28.
- Станкевич Н., *Морфологія сучасної української мови: Зб. вправ*, Wrocław 1997.
- Пассов Е., *Основы методики обучения иностранным языкам*, Москва 1977.
- Рабинович Ф., Розенкранц М., *О составлении тестов для контроля понимания в процессе чтения* [в:] „Иностранные языки в школе”, № 3, 1977, с. 34–40.
- Хоменко Е., Васильева З., Горобенко Н., *Тестовий контроль читання на уроках англійської мови у 9 класі* [в:] „Іноземні мови”, № 4, 1998, с. 5–10.
- Denysiuk I., Jarczak D., Kucharska E., *Język ukraiński w ćwiczeniach. Skrypt dla studentów polskojęzycznych*, Szczecin 1993.
- Fenner A.-B., *Dialog interaction with literary texts in lower secondary classroom* [in:] *Cultural awareness and language awareness based on dialogic interaction with texts in foreign language learning*, Strasbourg 2001, p. 8–35.
- Fenner A.-B., *Introductory article* [in:] *Cultural awareness and language awareness based on dialogic interaction with texts in foreign language learning*, Strasbourg 2001, p. 142–150.
- Нук І., Kawecka М., *Вивчаємо українську мову. Podręcznik do nauki języka ukraińskiego*, Lublin 2003.

Spiwak J., *Podręcznik języka ukraińskiego: Самовчитель української мови для всіх*, Warszawa 1996.

Święcicki H., *Rzecz o języku ukraińskim: gramatyka z przykładami*, Lwów 1923.

Wasiak E., *Сучасна українська літературна мова: Вправи з фонетики і морфології*, Warszawa 1989.

UKRAINE–POLAND: DIALOGUE OF CULTURES, OR ON A NEW CONCEPT OF UKRAINIAN LANGUAGE TEXTBOOK FOR POLES

The article deals with the new type of Ukrainian language textbook for Polish students. The authors points out the aim of the textbook, stress on the communicative methods of teaching Ukrainian as a foreign language, analyzed different types of tasks to teach speaking, writing, reading and listening.

Key words: Ukrainian as a foreign language, dialog of cultures, modern text book.

Ірина АРІБЖАНОВА

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Структурна схема простого речення

Моделювання речення, тобто виведення мовних узагальнених зразків мовленнєвої одиниці спілкування та типологічної систематизації цих зразків, є однією із центральних тем сучасного теоретичного й описового синтаксису природних мов¹. Застосування лінгвістичного моделювання як методу наукового пізнання сутності мови робить можливим максимально узагальнений та економний опис її синтаксичного ладу². Однак на сьогодні залишається актуальною не тільки проблема практичного обчислення моделей, але й проблема теоретичного обґрунтування їх³.

Спроби мовознавців дати граматичну кваліфікацію поняття структурної схеми речення (ще використовують терміни моделі, зразки, формули) мають результати у вигляді теоретичних положень, за якими визначають поняття структурної схеми речення, її ознак, принципів дослідження схем речення тощо.

Структурну схему простого речення, як і будь-яку іншу лінгвістичну модель, прийнято розглядати у двох значеннях: 1) як абстрактний аналог певного лінгвістичного явища, тобто структурна схема простого речення – це зображення його синтаксичної структури за допомогою заданої системи символів (класів слів, графічних знаків); 2) як систему вивчення й опису цього явища, тобто метамову⁴.

За Б. Норманом, конститутивними і системотвірними, такими, що становлять необхідну умову існування синтаксичних моделей, є їхні ознаки:

¹ Див.: О. Москальская, *Проблемы систематического описания синтаксиса (на материале немецкого языка)*, Москва 1974, с. 21–22; И. Меньшиков, *Модель предложения и его парадигма*, Днепропетровск 1979, с. 5.

² Л. Бархударов, *К вопросу о поверхностной и глубинной структуре предложения* [в:] „Вопросы языкознания”, № 3, 1973, с. 61.

³ Б. Норман, *Грамматика говорящего: От замысла к высказыванию*, Москва 2011, с. 128–129.

⁴ И. Меньшиков, *op.cit.*, с. 6–7.

відтворюваність, узагальненість, мінімальність, значущість, внутрішня організованість. Відтворюваність означає, що модель речення не створюється в мовленні кожного разу заново, а існує в готовому і незмінному вигляді у свідомості носіїв мови і лише вибирається та реалізується відповідно до конкретних умов спілкування. Узагальненість властива будь-якій моделі за її суттю: модель відображає об'єкт в умовному, ідеалізованому вигляді, абстрагуючись від усього неістотного для зображуваного об'єкта. Значущість, або змістовність, моделі полягає у відображенні певного типу інформації. Спрощено можна говорити про відповідність моделі-форми певному типу референтної ситуації (тобто події, фрагмента дійсності). Мінімальність, або ядерність, моделей указує на те, що їхні елементи є структурно обов'язковими (моделі вибудовують за принципом конструктивної необхідності). Внутрішня організованість моделі визначається тим, що елементи моделі об'єднані певними відношеннями⁵.

Провідними принципами дослідження структурних схем у лінгвістиці стали: формальний принцип, або принцип предикативного мінімуму речення, та семантичний, або принцип „інформативної достатності”. Застосування одного – формального – принципу та врахування обох принципів вирізняють два підходи в розумінні моделі речення (наприклад, перший підхід у працях С. Кокориної, Н. Шведової, другий – у працях Г. Золотової, І. Распопова, А. Загнітка та ін.). Проте і в межах окремих підходів спостерігаємо розходження – кількісні і якісні – в описах структурних схем. Називають об'єктивні і суб'єктивні причини цих розходжень. До перших відносять складну, специфічну природу модульованого явища, яким є речення, а саме: його багатоаспектну природу. Суб'єктивні чинники пов'язані з поглядом лінгвіста, із тим, як він розуміє структуру речення та його конструктивний мінімум, який рівень абстракції фактичного матеріалу використовує, урешті – які практичні завдання ставить.

На наш погляд, структурна схема простого речення – це узагальнений зразок речення, що складається із необхідних для його створення компонентів. Отже, до складу структурної схеми простого речення входять реченнєвотвірні (конститутивні) компоненти.

Розуміння речення як багатоаспектної мовної одиниці (найбільш докладно вивчені формально-граматичний, семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти речення) дозволило утвердитися ідеї про три ступені синтаксичної абстракції. Ф. Данеш виділив у ролі одного із цих ступенів (причому визначального для синтаксису!) формули речення як мінімальної комунікативної одиниці поза рамками мовлення⁶. Дослідження семантико-синтаксичної (номінативної, ситуативної, пропозиційної) структури речен-

⁵ Б. Норман, *op.cit.*, с. 129–144.

⁶ F. Daneš, *A three-level approach to syntax* [В.], *Travaux linguistiques de Prague*, № I, Prague 1964.

ня засвідчують можливість моделювання речення з урахуванням валентних властивостей його предикатних компонентів.

Із цього погляду структурна схема простого речення є результатом формально-граматичного і семантико-синтаксичного структурування речення. У мові вона представлена двома своїми різновидами: мінімальною структурною схемою (формально-граматичний аспект) і розширеною структурною схемою (семантико-синтаксичний аспект).

Перший різновид – мінімальна структурна схема – являє собою формальний мінімум речення, тобто формується лише необхідними з формально-граматичного погляду компонентами речення. Мінімальна структурна схема є найабстрактнішою реченнєвою величиною, що містить тільки головні – реченнєвотвірні у формально-граматичному аспекті – члени речення: загальна структурна схема двоскладного речення включає підмет і присудок; схема односкладного речення – один головний член. Отже, мінімальна структурна схема за своїм складом становить предикативний мінімум речення.

Другий різновид – розширена структурна схема – ґрунтується на семантико-синтаксичній структурі речення, яка може кількісно розширювати мінімальну схему за рахунок синтаксемних компонентів, „спроєктованих” валентністю предиката. До уваги береться той номінативний набір компонентів, який здатний виражати реальні значення речень залежно від їхнього лексичного складу. Тому цю схему називають розширеною, опосередкованою валентністю предиката, номінативною структурою речення⁷. Вона менш абстрактна порівняно з першим різновидом. Якщо формально-граматична схема містить компоненти, що є визначальними у структуруванні речення як граматичної (предикативної) одиниці, то семантико-синтаксична схема цілісною єдністю своїх компонентів відображає певний вид ситуації, тобто більше пов'язана з об'єктивною реальністю.

Отже, розширена структурна схема простого речення включає предикатну синтаксему і валентно передбачувані предикатом непередикатні синтаксеми. Наприклад, речення *Студент читає книгу. Студент зайшов до бібліотеки* характеризуються двокомпонентною мінімальною структурною схемою („підмет + присудок”) та трикомпонентною розширеною структурною схемою (дієслівні предикатні синтаксеми конституюють речення із суб'єктними та відповідно об'єктною і локативною синтаксемами). Оскільки в українській мові розрізняють одно-, дво-, три-, чотири-, п'яти-, шести-, семивалентні предикати, то зрозуміло, що семантико-синтаксичний варіант структурної схеми простого речення може розширятися до восьми компонентів. Така максимальна кількість конститутивних компонентів властива моделям, що утворені акціонально-локативними предикатами, тобто

⁷ І. Вихованець, *Грамматика української мови: Синтаксис*, Київ 1993, с. 107.

предикатами зі значенням дії і локативності (виражені дієсловами руху), наприклад: *Хлопець перевіз через річку вантаж машиною бабусі з Донецька до села*⁸ = предикатна синтаксема + суб'єктна синтаксема + локативна синтаксема (шлях руху) + об'єктна синтаксема + інструментальна синтаксема (засіб дії) + адресатна синтаксема + локативна синтаксема (вихідний пункт руху) + локативна синтаксема (кінцевий пункт руху)⁹.

На відміну від мінімальної, розширена структурна схема є інформативно достатньою, семантично вичерпною формулою елементарного простого речення.

Спільна особливість обох різновидів структурної схеми простого речення виявляється в зіставленні їх із конкретними реченнями-висловленнями. Якщо структурні схеми як мовні аналоги (формули) конкретних речень характеризуються обов'язковою конструктивною повнотою (формально-граматичною – для головних членів речення і семантико-синтаксичною – для предиката і валентно пов'язаних із ним синтаксем), то в конкретних реченнях-висловленнях як реалізаціях структурних схем конститутивні компоненти можуть бути прихованими (неназваними, пропущеними), тобто вербально не вираженими. Тут вступають у силу закони мовлення, зокрема закон економії мовних засобів, коли матеріально репрезентуються лише вагомі для конкретного спілкування компоненти речення-висловлення, а економія здійснюється за рахунок пропуску комунікативного надлишку. Розширені чотири- і більшекомпонентні моделі навіть сприймаються як інформативно чи семантично надмірні, а тому – неприродні з погляду комунікації. Наведена вище розширена восьми-членна структурна схема в мовленні звичайно реалізується в неповному її вигляді, наприклад: *Перевозять нас дівчата* (Леся Українка). – *Вас через річку перевезти?* (Ю. Збанацький). – *Спускайтеся за мною до Бузу, я перевезу човном* (М. Стельмах). *Виглядає, чи не їде з боярами в гості – Перевезти із келії В хату на помості* (Т. Шевченко). На прикладі останнього складного речення можна побачити і часткову реалізацію мінімальних двокомпонентних (підметово-присудкових) структурних схем, що співвідносяться з предикативними частинами, з яких складається це речення: форми присудків *виглядає, не їде* вказують на залежність від підметів із формою 3-ої особи однини. Контекстуально ці підмети відомі: *Виглядає [Оксана], чи не їде [Ярема]...*

За двоаспектного моделювання простого речення потребує корегування той перелік основних властивостей (ознак) структурних схем, що назвав Б. Норман. Зрозуміло, що „припасувати”, скажімо, ознаку мінімальності до розширеної структурної схеми неможливо. Видається доцільнішим використовувати поняття ядерності, яке заявлено лінгвістом як уточнювальний

⁸ А. Загнітко, *Теоретична граматика української мови: Синтаксис*, Донецьк 2001, с. 286.

⁹ Тут враховується термінологія і типологія синтаксем за підручником: І. Вихованець, *op.cit.*, с. 244–264.

термін до мінімальності. Ядерність як ознака структурної обов'язковості термінологічно забезпечує поняття предикативної (у випадку мінімальної схеми) та номінативної (у випадку розширеної схеми) реченнєвотвірності компонентів схеми.

Ознака значущості і пов'язана з нею ознака внутрішньої організованості схеми підтверджують те, що форма і зміст мовних одиниць є нерозривними. За словами В. Перебийніс, під змістом у лінгвістиці варто розуміти не тільки семантику мовної одиниці, але й елемент певної структури, те, що наповнює форму як спосіб відображення семантики і як внутрішню структуру певної мовної одиниці¹⁰. Структурна схема простого речення як мовна форма є водночас семантичною (граматично семантичною), оскільки відображає значення структури речення (недарма назвали структурною схемою). Значущість мінімальної структурної схеми полягає у граматичному значенні предикативності, значущість розширеної структурної схеми – у семантико-синтаксичних відношеннях між її компонентами, передбаченими предикатною синтаксею.

Усі можливі в мовленні речення-висловлення можна подати в порівняно нечисленному списку мовних структурних схем. Наприклад, А. Загнітко виділяє 16 мінімальних структурних схем: 9 двокомпонентних та 7 однокомпонентних¹¹.

Опис розширених структурних схем може здійснюватися за різними принципами. Так, урахування лише кількісного критерію дає можливість протиставити 7 схем: від двокомпонентної до восьмикомпонентної. Система розширених схем значно збільшиться, якщо врахувати семантику і форму предикатів. Зокрема, серед двокомпонентних предикатно-суб'єктних схем вирізнятимуться структури, сформовані дієслівним предикатом процесу (*Листя осипалося*); прислівниковим предикатом стану (*Дівчині весело*); прикметниковим предикатом якості (*Дівчина весела*); числівниковим предикатом кількості (*Учнів було шість*)¹².

Для запису мінімальних структурних схем, як правило, використовують символи, що позначають скорочені латинські назви форм вираження реченнєвотвірних компонентів – головних членів речення¹³. Типовими формальними схемами двоскладного речення української мови є:

¹⁰ В. Перебийніс, *До питання про співвідношення категорій форми і змісту в лінгвістичних одиницях* [в:] *Методологічні питання мовознавства*, Київ 1966, с. 54.

¹¹ А. Загнітко, *op.cit.*, с. 292–294.

¹² І. Вихованець, *op.cit.*, с. 250–258.

¹³ S – nomen substantivum, іменник або субстантивована частина мови; V – verbum, дієслово; Adj – nomen adjectivum, прикметник; Adv – adverbium, прислівник; Pr – praepositiones, прийменники; nom – nominativus, називний відмінок; voc – vocativus, кличний відмінок; ins – instrumentalis, орудний відмінок; Cop – copula, зв'язка (допоміжне дієслово); Inf – verba infinita, неозначена форма дієслова; f – verba finita, відмінювана форма дієслова; im – verba impersonalia, безособова форма дієслова; у тому числі \emptyset – граматичний нуль.

- 1) $S_{\text{nom/voc}} + V_f$ – *Весна прийшла. Друже, заходь;*
- 2) $S_{\text{nom/voc}} + \text{Cop}_f \text{Adj}_{\text{nom/ins}}$ – *Дівчина вродлива. Студенти, будьте уважними;*
- 3) $S_{\text{nom/voc}} + \text{Cop}_f S_{\text{nom/ins}}$ – *Сестра лікар. Сестра стала лікарем. Хлопче, будь козаком;*
- 4) $S_{\text{nom/voc}} + \text{Cop}_f \text{PrS}$ – *Сестра буде за матір. Двір був без криниці. Хлопче, будь за друга;*
- 5) $\text{Inf} + V_{\text{im}}$ – *Курити забороняється. Лишилося вивчити;*
- 6) $\text{Inf} + \text{Cop}_{\text{im}} \text{Inf}$ – *Творити – жити. Не прийти означало образити;*
- 7) $\text{Inf} + \text{Cop}_{\text{im}} \text{Adv}$ – *Читати приємно. Дихати стало легше;*
- 8) $\text{Inf} + \text{Cop}_{\text{im}} S_{\text{nom/ins}} / \text{Adj}_{\text{nom/ins}}$ – *Любити є щастям. Працювати виявилось приємним.*

Мінімальні структурні схеми односкладного речення заповнюються формами вираження його одного головного члена, отже, є однокомпонентними структурами:

- 1) V_{im} – *Світало. Щастить;*
- 2) $\text{Cop}_{\text{im}} \text{Adv}$ – *Затишно. Буде весело;*
- 3) $\text{Cop}_\emptyset \text{Inf}$ – *Не рухатися! Знайти б;*
- 4) $\text{Cop}_\emptyset S_{\text{nom}}$ – *Літо. Канікули.*

Наведену типологію структурних схем простого речення можна розширювати або звужувати, формули речень можна записувати в інших, запропонованих і обґрунтованих автором, символах. Обсяг типології залежить, як уже зазначалося вище, від потрактування поняття структурної схеми речення, що передбачає більший чи менший ступінь узагальнення семантики і форми реальних речень-висловлень, на типових ознаках яких створюються схеми.

У мінімальній структурній схемі речення як його мовній формулі обов'язковим складником є граматичний показник речення, тобто засіб вираження предикативності. Це – модально-часова форма, яка позначається символами: **V** з індексами **f**, **im** (V_f – відмінювана (способово-часова) форма дієслова, V_{im} – безособова форма дієслова), **Cop** з індексами **f**, **im** (**Copf** – способово-часова форма дієслівної зв'язки (у двокомпонентній схемі) чи допоміжного дієслова (в однокомпонентній схемі), **Cop_{im}** – безособова форма копули) і **Cop** з індексом **∅** (**Cop_∅** – синтаксичний нуль). Символи V_f/V_{im} і **Cop_f/Cop_{im}** розрізняють відповідно синтетичні та аналітичні структури власне предикативних компонентів (присудка, головного члена односкладного речення). Наприклад, структурна схема дієслівного типу односкладного речення може бути представлена моделлю із простим предикативним компонентом V_{im} (*Надворі світає*) або моделлю зі складеним предикативним компонентом **Cop_{im} Inf** (*Надворі почало світати*).

Синтаксичний нуль (**Cop_∅**) як мовний знак відображає відсутність у структурі реального речення показника предикативності. Синтаксичний нуль протиставляється фінітному дієслову і фінітній копулі тим, що не має і не

може мати матеріального відповідника модально-часового значення речення. Тому не слід ототожнювати синтаксичний нуль з неповнотою (пропуском компонента в реченні-висловленні), як це часто роблять окремі дослідники¹⁴. Порівняймо: структурна схема $S_{\text{nom/voc}} + \text{Cop}_f S_{\text{nom/ins}}$ узагальнює модально-часові варіанти того самого речення *Сестра була вчителем. Сестра буде вчителем. Будь учителем, сестро! Була б учителем сестра*, у тому числі з пропущеною дієслівною зв'язкою *бути* у теперішньому часі – *Сестра [є] вчитель*; структурна схема $\text{Cop}_o S_{\text{nom}}$ властива односкладним номінативним реченням типу *Весна*; без синтаксичного нуля – тільки S_{nom} – втрачається сенс схеми як мовного аналога предикативної одиниці. Синтаксичний нуль також є обов'язковим компонентом структурної схеми односкладних інфінітивних речень: власна – неозначена – форма абсолютно незалежного інфінітива потребує допоміжного засобу предикативності. Схема $\text{Cop}_o \text{Inf}$ є мовною формулою речень на зразок: *Вже скоро бути бабиному літу* (Л. Дмитерко); *Сидіть би вам тільки на печі та жувать калачі* (Т. Шевченко).

Індекси **f**, **im**, **o** при **V**, **Cop** указують на різні обсяги змінювання (варіювання) предикативних компонентів у межах різних типів структурних схем: предикативні компоненти з індексом способово-часових форм – **f** – характеризуються найбільшою кількістю варіантів; форми з безособовим індексом – **im** – обмежуються рамками безособовості (формами 3 особи однини або середнього роду однини); форми з нульовим індексом – **o** – представлені одним варіантом.

Усі мінімальні структурні схеми двоскладних речень можна поділити на два типи: номінативно-вокативні та інфінітивні. Вони відрізняються засобами вираження підмета: абсолютна формально-граматична незалежність підмета (= абсолютний початок структурної схеми і формально-граматичного членування речення-висловлення) першого типу схем виражається називним або кличним відмінками імені, а другого – неозначеною формою дієслова. Називний підметовий і кличний підметовий відмінки водночас указують на віднесеність речення до різних сфер вияву комунікативної функції мови: називний підметовий є засобом сфери репрезентації (представлення), а кличний підметовий – засобом сфери апеляції (зверненості)¹⁵. Номінативно-вокативні структурні схеми включають f-предикативні компоненти (які конкретизуються, уподібнюючись до особово-числових чи родово-числових форм підмета, вираженого номінативом чи вокативом), інфінітивні структурні схеми мають у своєму складі im-предикативні компоненти (які поєднуються з підметом-інфінітивом умовно-граматичним узгодженням).

¹⁴ Див.: А. Загнітко, *Поняття синтаксичного нуля: статус, синтагматика і парадигматика* [в:] „Слов'янська філологія”, вип. 146–147, Чернівці 2002, с. 36–45.

¹⁵ Див.: М. Скаб, *Грамматика апеляції в українській мові*, Чернівці 2002, с. 8–32.

Внутрішня класифікація всіх типів структурних схем здійснюється з урахуванням відмінностей у морфологічному вираженні показника лексичної семантики предикативного компонента (лексичне значення, як і граматичне, простого предикативного компонента виражається V-формою; показник лексичного значення у структурі складеного предикативного компонента – прикопульний, оскільки міститься при засобі граматичного значення – при Сор-формі). За цим критерієм номінативно-вокативний тип включає схеми дієслівні, прикметникові, іменникові і прийменниково-іменникові; до складу інфінітивного типу входять схеми дієслівні, інфінітивні, прислівникові, іменні (іменникові і прикметникові). Мінімальні структурні схеми односкладного речення представлені дієслівними, прислівниковими, інфінітивними та іменниковими підтипами.

Структурна схема речення і реальне речення співвідносяться як абстрактна одиниця і конкретна одиниця. Кожне реальне членоване речення можна зобразити у вигляді конкретної, відповідної йому мовної формули, яку, щоб відрізнити від абстрактної – структурної схеми, можна називати іншим відомим терміном – моделлю речення. Так на рівні речення виникають інваріантно-варіантні відношення: інваріант речення – структурна схема, варіант речення – його модель.

У мовленні зустрічаються такі видозміни речень-висловлень, які не пов'язані з реченнєвим значенням – предикативністю, тобто зі значенням синтаксичного часу і модальності. Їх називають регулярними реалізаціями структурної схеми¹⁶. На рівні мови це – семантичні модифікації в межах тієї самої структурної схеми. Семантичний модифікатор уводиться в реченнєвотвірний компонент (підмет, присудок, головний член односкладного речення), цим самим уносить у речення додатковий смисл і ускладнює граматичну структуру компонента.

Модифікації підмета відбуваються в реченнях з номінативними структурними схемами (коли підмет виражається S_{nom}). У модифікованих структурах S-компонент (основний виразник лексичної семантики підмета) займає залежну від номінативного компонента (виразника граматичного значення підмета) позицію; таким чином, підмет набуває складеної форми. Порівняймо, наприклад, речення з простим підметом *Весна минула; Дівчата вродливі* і їх можливі модифіковані (регулярні) реалізації: з кількісною семантикою – *Багато весен минуло* (підмет = $Num_{nom} S_{gen}$); зі значенням вибірковості – *Кожна з дівчат вродлива* (підмет = $Pron_{nom} PrS_{gen}$) і т.ін.

Найбільш поширеними є регулярні реалізації структурних схем, в основі яких лежать модифікації предикативних компонентів – присудка і головного члена односкладного речення, а саме: заперечна, модальна і фазова.

¹⁶ Н. Шведова, *Парадигматика простого предложения в современном русском языке (опыт типологии)* [в:] *Русский язык. Грамматические исследования*, Москва 1967, с. 3–37.

Заперечна регулярна реалізація структурної схеми виявляється у вживанні при предикативному компоненті засобу заперечення (частка *не*), що протиставляє заперечне речення стверджувальному, порівняймо, наприклад: *Сонце гріє – Сонце не гріє* = $S_{\text{nom}} + (\text{не}) V_f$ чи *– Затишно – Не затишно* = $(\text{не}) \text{Cop}_{\text{im}} \text{Adv}$.

Модальна регулярна реалізація вказує на додаткове модальне значення речення, що вноситься в його зміст завдяки модальному модифікатору, як правило, дієслівного вираження. Це значення відношення суб'єкта, якому належить предикативна ознака, до цієї ознаки (значення її бажаності, можливості, здатності, схильності до неї і под.) Порівняймо, наприклад, вихідну структуру *Дівчинка читає* (= $S_{\text{nom}} + V_f$) і модифіковану структуру: *Дівчинка може читати* (= $S_{\text{nom}} + \text{Cop}_f \text{Inf}$); вихідну структуру *Затишно* ($\text{Cop}_{\text{im}} \text{Adv}$) і модифіковану: *Могло бути затишно* ($\text{Cop}_{\text{im}} \text{InfAdv}$).

Фазова регулярна реалізація стосується речень, у яких дієслівний модифікатор (фазовий) показує один із етапів, чи фаз, розвитку предикативної ознаки – її початок, продовження чи закінчення, наприклад: *Дівчинка почала читати*; *Дівчинка продовжує читати*; *Дівчинка закінчила читати* (= $S_{\text{nom}} + \text{Cop}_f \text{Inf}$); *Почало світати*. *Перестає щастити* (= $\text{Cop}_{\text{im}} \text{Inf}$).

ЛІТЕРАТУРА

- Бархударов Л., *К вопросу о поверхностной и глубинной структуре предложения* [в:] „Вопросы языкознания”, № 3, 1973, с. 50–61.
- Вихованець І., *Грамматика української мови: Синтаксис*, Київ 1993.
- Daneš F., *A three-level approach to syntax* [в:] „Travaux linguistiques de Prague”, № 1, Prague 1964.
- Загнітко А., *Теоретична граматики української мови: Синтаксис*, Донецьк 2001.
- Загнітко А., *Поняття синтаксичного нуля: статус, синтагматика і парадигматика* [в:] „Слов'янська філологія”, вип. 146–147, Чернівці 2002, с. 36–45.
- Меньшиков И., *Модель предложения и его парадигма*, Днепропетровск 1979.
- Москальская О., *Проблемы систематического описания синтаксиса (на материале немецкого языка)*, Москва 1974.
- Норман Б., *Грамматика говорящего: От замысла к высказыванию*, Москва 2011.
- Перебийніс В., *До питання про співвідношення категорій форми і змісту в лінгвістичних одиницях* [в:] *Методологічні питання мовознавства*, Київ 1966, с. 50–59.
- Скаб М., *Грамматика апеляції в українській мові*, Чернівці 2002.
- Шведова Н., *Парадигматика простого предложения в современном русском языке (опыт типологии)* [в:] *Русский язык. Грамматические исследования*, Москва 1967, с. 3–77.

MODELS OF SIMPLE SENTENCES

The article is devoted to a description of the types of simple sentence models that are a reflection of formal-grammatical and semantic-syntactic aspects of the sentence structure. Main theses: the minimal model consists of components that are forms of predicative semantics (principal parts of the sentence), the extended model includes components with valency connection (predicate and valency partners).

Key words: model of the simple sentence, minimal model, extended model, principal parts of sentence, predicative semantics, predicate, valency.

Адріана ЧУЧВАРА

Львівський національний університет імені Івана Франка

Індивідуальний когнітивний досвід учня: знання про прізвиська

Мовна особистість – це індивід, розглянутий крізь призму власних мовних здібностей. Їх визначають історичні, національно-культурні, соціальні та психологічні чинники, які і дозволяють індивідові сприймати та творити тексти з метою досягання певних цілей¹. Мовна особистість школяра найчастіше привертає увагу дослідників у зв'язку з розвитком концепції когнітивної методики навчання української мови (скерована на формування усіх рівнів стилів пізнавальної діяльності учня)², у зв'язку із потребами виховання, в основу якого покладено спілкування й пізнання світу засобами рідної мови³. Мовознавці розкривають складники мовної особистості учня, зокрема його мовні знання, мовну свідомість, поведінку та стійкість⁴.

Якщо врахувати, що антропоцентризм як принцип опису мовної матерії розглядає мову в ролі посередника між світом і людиною, як засіб створення картини світу і як продукт пізнавальної діяльності індивіда, то в ономастичних дослідженнях, присвячених формуванню неофіційного іменника школяра, також можна дослідити індивідуальний когнітивний досвід учня, зокрема за допомогою його знань про прізвиська. Тому мета статті – розкрити лінгвістичні показники цих знань, врахувавши роль сім'ї (повна/неповна)

¹ Ю. Караулов, *Русский язык и языковая личность*, Москва 2010, с. 245; Л. Гнатюк, *Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції*, Київ 2010, с. 30.

² М. Пентиліук, А. Нікітіна, О. Горошкіна, *Концепція когнітивної методики навчання української мови* [в:] „Дивослово”, № 8, 2004, с. 5–9.

³ І. Гордєєва, *Сучасні засоби формування мовної особистості в загальноосвітньому навчальному закладі* [в:] „Таврійський вісник освіти”, № 1, 2011, с. 187–194.

⁴ Л. Мацько, *Аспекти мовної особистості у перспективі педагогічного дискурсу* [в:] „Дивослово”, № 7, 2006, с. 2–4.

і територію проживання респондентів (село, місто, містечко), які інформують про прізвиська своїх однокласників.

Свого часу проблему взаємодії позамовних та мовних чинників в антропонімії чи не вперше виокремила О. Курило, яка у програмі для збору етнографічних матеріалів сформулювала завдання зібрати прізвиська сільських жителів з урахуванням їхнього сімейного статусу⁵. Звичайно, сім'я (повна і неповна) як мала соціальна група закладає культурні і поведінкові норми індивіда, включає його в певну систему ролей за допомогою комунікації⁶. Крім цього, школяр може проживати в селі, місті, містечку.

У статті за матеріал для аналізу послужили прізвиська, зібрані у 227 загальноосвітніх школах десяти районів Львівської області, зокрема у Бродівському, Буському, Городоцькому, Жовківському, Золочівському, Кам'янка-Бузькому, Пустомитівському, Радохівському, Сокальському та Яворівському. Квотну репрезентативну вибірку, що передбачає цілеспрямований добір респондентів з дотриманням параметрів квот та максимально точно відтворення характеристик генеральної сукупності⁷, створюємо з урахуванням такої соціально-демографічної характеристики респондентів, як тип населеного пункту за постійним місцем проживання. Дані про генеральну сукупність (а це кількість загальноосвітніх шкіл у десяти районах Львівської області) взято зі Статистичного щорічника⁸. З усієї кількості загальноосвітніх шкіл (227, або 100%) сільські, міські та містечкові школи в десяти районах Львівської області становлять 70,48%, 21,15% та 8,37%. Відповідно, ці ж пропорції витримуємо й у вибірковій сукупності. Її обсяг залежить від теоретичної моделі, гіпотез, методів дослідження, питань анкети тощо⁹. Практика соціологічних досліджень показує, що релевантний обсяг вибіркової сукупності становить від 400 до 2000 одиниць спостереження. Оскільки двох тисяч опитаних достатньо, щоб одержати репрезентативну, надійну і обґрунтовану інформацію¹⁰, саме з цим обсягом вибірки (2000 респондентів) і будемо працювати. Її формують: 70,48% респондентів сільських шкіл (а це 1410 учнів), 21,15% (423) – з міських шкіл, 8,37% (167) – із шкіл містечок.

Анкети засвідчили, що наші респонденти – вихідці з повних (1657 школярів) та неповних (260 учнів) сімей, 83 опитаних не вказали складу своєї

⁵ Г. Мацюк, *До витоків соціолінгвістики: Соціологічний напрям у мовознавстві*, Львів 2008, с. 284–285.

⁶ Б. Ковбас, *Родинна педагогіка*, Івано-Франківськ 2002, с. 13, с. 248.

⁷ Н. Черниш, *Соціологія*, Київ 2009, с. 412–413.

⁸ *Статистичний щорічник Львівської області за 2010 рік*, за ред. С. Матковського, Львів 2011, с. 223.

⁹ В. Добреньков, А. Кравченко, *Методи соціологічних досліджень*, Москва 2006, с. 121–129.

¹⁰ Н. Паніна, *Технологія соціологічного дослідження*, Київ 1996, с. 101.

сім'ї. Оскільки питальники містять 2083 прізвиська, з них 896 одиниць – це відонімні назви, у статті проаналізуємо 1187 відапелятивних імен, врахувавши, що 886 прізвиस्क записали респонденти із повних сімей та 301 назву – із неповних сімей.

1. Прізвиська, які вписували школярі з повних сімей

Відповідні нормам літературної мови

Літературна мова як одна із форм національної мови має визначальні ознаки: зафіксовані в словниках і граматиках норми, наддіалектний характер, поліфункціональність¹¹. Обов'язковою ознакою цієї форми на всіх етапах її розвитку є мовна норма, що становить сукупність найбільш стійких традиційних реалізацій мовної системи, відібраних і закріплених у процесі суспільної комунікації. Саме норма як конструктивний елемент складної структури літературної мови надає їй впорядкованості, закономірності та загальнообов'язковості¹². Зв'язок між нормою та кодифікацією існує тільки в літературній мові, хоча норма властива будь-якому мовному утворенню¹³. Відмінність між нормою літературною і нормами нелітературних різновидів національної мови полягає в тому, що стан літературної мови визначає взаємодія системи – норми – кодифікації – узусу, адже стан норми нелітературних мовних різновидів зумовлює тільки їх відношення до системи та узусу¹⁴. Суспільні сфери використання української літературної мови активізували процеси її демократизації та інтелектуалізації, вплинули на проникнення уснорозмовних елементів у літературну мову¹⁵. Розмовний різновид літературної мови в ситуаціях невимушеного, непередбаченого мовлення індивідуалізує мову, передає відтінки емоційного сприймання дійсності¹⁶.

Більшість записаних в анкетах прізвиस्क відповідає фонетичним, морфологічним та лексичним нормам літературної мови: *Автор, Ангел, Бджола, Бензовоз, Бідний, Боцман, Бренд, Вінчестер, Водолаз, Волейбольний м'ячик*,

¹¹ С. Єрмоленко, *Сучасні проблеми дослідження літературної мови* [в:] Л. Шевченко, *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*, Київ 2001, с. 3–5.

¹² М. Навальна, *Динаміка лексику української періодики початку ХХІ ст.*, Київ 2011, с. 29.

¹³ Л. Струганець, *Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття*, Тернопіль 2002, с. 22–23.

¹⁴ М. Навальна, *op.cit.*, с. 32.

¹⁵ Л. Мацько, *Українська мова в кінці ХХ ст. (Зміни в лексичі)* [в:] „Дивослово”, № 4, 2000, с. 18.

¹⁶ С. Єрмоленко, *Сучасна українська літературна мова* [в:] *Українська мова. Енциклопедія*, Київ 2004, с. 673.

Голодний, Господар, Кривий ніс, Куркуль, Маленьке вухо, М'ясокомбінат, Пилорама та ін. Наприклад, прізвисько *Бідний* підкреслює матеріальний стан денотата (буквально це „той, який живе в нужді, нестатках; убогий”¹⁷), ім'я ж *Куркуль* позначає багату людину (історично це „багатий селянин-власник”¹⁸).

Про зв'язок з розмовним варіантом української літературної мови засвідчили назви: *Говорун, Коротун, Киця, Комп'ютер ходячий, Малюк, Моргун, Незнайко, Пончик напиханий, Черномазий* та ін. (подібні лексеми у словниках маркує ремарка *розм.*). Так, прізвисько *Говорун* отримав школяр, який багато розмовляє („розм. той, хто любить поговорити; балакун”¹⁹), прізвисько *Моргун* вказує на звичку учня моргати („розм. той, хто часто моргає”²⁰).

Відповідні нелітературним формам мови

Ілюстративний матеріал засвідчив про зв'язок прізвиськ із просторіччям, жаргонною, діалектною лексикою, вульгаризмами; частину прізвиськ зумовлює вплив російської та англійської мов.

Зумовлені ознаками просторіччя. Крім літературного варіанта, до загальнонаціональної мови входять професійні жаргони, діалекти тощо, які забезпечують функціонування всіх верств суспільства. Просторіччя, як соціально визначена підсистема національної мови не дуже культурних, малоосвічених людей, характеризується ненормативністю та стихійністю свого функціонування²¹. Творячи прізвиська, школярі порушують фонетичні норми: *Бурсук* (замість борсук), *Вирблюд* (а не верблюд), *Гудзик* (гудзик), *Кацаб* (кацап), *Пачка горошків* (*горішків*), *Пірнатий* (пернатий), *Спорцмен* (а не спортсмен); орфографічні норми: *Бур'як* (буряк), *Компютер* (комп'ютер), *Св'ятий* (святий); морфологічні норми: *Печенько* (нормативну форму має збірний іменник *печиво*), *Марсіан* (Н. в. одн. *марсіанин*), *Сонька* (Н. в. одн. *сонько*) тощо.

Пов'язані із жаргонною лексикою. До нелітературного усного розмовного мовлення належить жаргон²², який виникає і вживається в малій соціальній групі. Умовою виникнення жаргонного субкоду є тривала комунікація, що формує мовну традицію, відтворюючи готові номінації²³. Школярсько-

¹⁷ СУМ, I, с. 177.

¹⁸ ВТСУМ, с. 599.

¹⁹ СУМ, II, с. 101.

²⁰ СУМ, IV, с. 801.

²¹ В. Труб, *Явище „суржиків” як форма просторіччя в ситуації двомовності* [в:] „Мовознавство”, № 1, 2000, с. 46.

²² ССУС, с. 16–18.

²³ Л. Ставицька, *Арто, жаргон, сленг: Соц. диференціація укр. мови*, Київ 2005, с. 32.

студентський соціум охоче послуговується загальномолодіжним жаргоном й обов'язково витворює власний мовний світ, у якому домінують номінації на позначення різних людських якостей, що виявляються під час навчання. Об'єктом жартівливо-іронічної номінації часто стають психологічні, розумові здібності учнів.

Слова української літературної мови, потрапивши в середовище жаргоновжитку, у нових соціокомунікативних умовах зазнають, як правило, метафоричного переосмислення. Семантична трансформація полягає в розширенні або звуженні уже наявного в мові слова чи в переосмисленні значення лексичної одиниці відповідно до нових реалій лінгвосоціуму. Виникнення нових значень – процес безперервний, тому завжди існує дистанція між реальними нормами як уже сформованими значеннями слова та їх тлумаченнями у лексикографічних виданнях²⁴.

Жаргонний субкод вплинув на формування таких прізвиськ школярів: *Амбал, Бодун, Валянок, Зек, Лось, Мент, Педор, Плуг, Сачок, Тундра, Фраєр гумка, Чайник* та ін. Прізвисько *Амбал* вказує на сильну людину („фізично сильний, високого зросту чоловік”²⁵), назва *Валянок* виділяє із колективу того, хто нерозумний („людина з повільною реакцією, дурень”²⁶), ім'я *Мент* школярі використовують для номінації однокласника, батько якого працює міліціонером („міліціонер; будь-який працівник правоохоронних структур”²⁷).

Зумовлені діалектним впливом. Зібраний нами матеріал засвідчує, що неофіційні імена школярів зазнають впливу наддністрянських, волинських та надсянських говірок.

Фонетичні ознаки наддністрянського говору зумовили втрату розрізнення [p] : [p'] та появу стверділого [p]: *Бурак* (назву записано в с. Великосілки Кам'янка-Бузького р-ну). Ці ж ознаки зумовили значне зближення (заступлення) ненаголошеного [o] з [y]: *Кугут* (зафіксовано в с. Завидовичі Городоцького р-ну, в с. Велике Колодно Кам'янка-Бузького р-ну). Говіркові ознаки позначилися на фонемі [a] в позиції після м'яких приголосних, яка переходить в [e]: *Плсцок* (з с. Муроване Пустомитівського р-ну), *Боцманєтко* (з смт. Запитів Кам'янка-Бузького р-ну) тощо.

Лексичні ознаки наддністрянського говору зберігають прізвиська: *Козут* („півень”²⁸, зафіксовано в с. Мшана Городоцького р-ну, смт. Новий Яричів Кам'янка-Бузького р-ну); *Вредна* („капосна”²⁹, засвідчено в с. Муроване

²⁴ Л. Струганець, *op.cit.*, с. 97–191.

²⁵ Л. Ставицька, *op.cit.*, с. 35.

²⁶ *Ibidem*, с. 76.

²⁷ *Ibidem*, с. 215.

²⁸ СУМ, IV, с. 207.

²⁹ ВТСУМ, с. 206.

Пустомитівського р-ну); *Фірман* („візник”³⁰, записано в смт. Запитів Кам’янка-Бузького р-ну); *Чіча* („гарна”³¹, зафіксовано в с. Андріївка Бузького р-ну) та ін.

Фонетичні ознаки волинського говору відображають назви: *Гиндик* (ім’я містить протетичний [г], записано в смт. Лопатин Радеківського р-ну, в с. Білий Камінь Золочівського р-ну); *Козут* (прізвисько з с. Забужжя Сокальського р-ну) – *Кузут* (назва з с. Сасів Золочівського р-ну), назви передають розрізнення [o] : [y] (ненаголошене [o] зближується у вимові з [y], оскільки для волинського говору характерне помірне укання, то розрізнення в ненаголошених складах частково зникає); прізвисько *Пацето* (з смт. Добротвір Кам’янка-Бузького р-ну) передає заступлення фонемою [a] в позиції після м’яких приголосних та перехід в [e].

Вплив лексичних особливостей волинського говору позначився на іменах: *Бузько*, *Бузьок* („лелека”³², прізвисько з с. Лешнів Бродівського р-ну, з с. Оглядів Радеківського р-ну), *Пацето* („поросся”³³, назву записано в смт. Добротвір Кам’янка-Бузького р-ну), *Шприха* („спиця в колесі”³⁴, ім’я з с. Ясенів Бродівського р-ну) тощо.

Ознаки надсянського говору сформувалися під впливом польської мови і сусідніх, насамперед наддністрянських, говірок³⁵. Фонетичні особливості прізвиць, записаних на території поширення надсянського говору, такі: протетичний [в], як у прізвиську *Вогірок*, записаному в с. Завадів Яворівського р-ну; заступлення [o]: [y] в ненаголошених складах, див. *Жолодь*, назва із с. Смолин Яворівського р-ну. Вплив польської мови ілюструють прізвиська: *Дзюрка* (від польськ. dziuga, записане в смт. Немирів Яворівського р-ну), *Пахньонца* (від польськ. pachnący, ім’я з с. Глиниці Яворівського р-ну) та ін.

Пов’язані із вульгарною лексикою. У складі неофіційного іменника є лайливі слова: *Бісик*, *Бугай*, *Віслюк*, *Йома*, *Лярва*, *Холера*, *Шмата*, *Маза Фака* та ін. Наприклад, прізвиська *Бісик* та *Бугай* підкреслюють поведінку школяра (за рахунок сем „неадекватний”; „дикий”). Для позначення подібних лексем у словнику використовують позначку *лайл.* (лайливе слово): ім’я *Віслюк* позначає нерозумну людину („*лайл.* про нерозумну, вперту людину”³⁶).

Виникли під впливом російської мови. Прізвиська передають її фонетичні та лексичні норми, див.: *Алень* (замість олень), *Армеєц* (а не армієць), *Бардюр* (бордюр), *Батан* (*жарг.* ботан), *Бігімот* (бегемот), *Бригадір* (бригадир), *Дошка* (дошка), *Екстрімал* (від *екстремальний*), *Кошильок* (гаманець), *Кракаділ*

³⁰ СУМ, X, с. 601.

³¹ Г. Ш и л о, *Наддністрянський регіональний словник*, Львів 2008, с. 275.

³² СУМ, I, с. 251.

³³ Г. Ш и л о, *op.cit.*, с. 196.

³⁴ ВТСУМ, с. 1630.

³⁵ Ф. Ж и л к о, *Нариси з діалектології української мови*, Київ 1966, с. 203–204.

³⁶ СУМ, I, с. 684.

(крокодил), *Кролік* (кролик), *Лінтяйка* (ледарка), *Пожарнік* (пожежник, пожежарний), *Памеха* (перешкода, завада), *Падліза* (підліза) та ін. Так, прізвисько *Екстримал* (похідне від *екстремальний*, тобто „дуже значний, надзвичайний за своїм проявом, силою, величиною”³⁷) номінує школяра, який любить швидко спускатися з гори на велосипеді, назва *Пожарнік* („працівник пожежної команди”³⁸) використовується для номінації того, хто мріє стати пожежником, ім’я *Лінтяйка* („людина, яка не любить працювати”³⁹) отримала школярка, яка не виконує домашніх завдань.

Зумовлені впливом англійської мови. Перемикування кодів у писемному мовленні підтверджує латиноалфавітна графіка. В анкетах записані прізвиська: *BOSS* (англ. бос), *Life* (англ. життя), *DJ* (від англ. disk jockey), *FM* (від англ. frequency modulation (radio signal)), *Sms-ка* (від англ. short message service) тощо. Так, прізвисько *Life* вживається для означення життєрадісного школяра. Школярі використовують прізвиська, транслітеровані з англійської мови: *Фокс* (від англ. fox – лис, лисиця), що вказує на хитрого денотата, *Шіфт* (від англ. shift – зміна, переміщення), що позначає запального, нерівноваженого носія та ін. Частка подібних неофіційних назв невелика, очевидно, структурні відмінності української й англійської мов, їх генетична віддаленість, добре знання англійської мови незначною групою школярів – це ті чинники, які обмежують змішування української та англійської мов.

2. Прізвиська, які вписували школярі з неповних сімей

Відповідні нормам літературної мови

Зв’язок прізвиськ з нормами літературної мови виявляють назви: *Анкета*, *Географ*, *Глобус*, *Господар*, *Зализаний*, *Замазаний*, *Клаповухий*, *Майор*, *Монітор*, *Паровоз*, *Студент* та ін. Прізвисько *Анкета* вказує на того, хто знає все про інших (адже буквально це „бланк установлені форми для запису в ньому певних біографічних та інших відомостей”⁴⁰), ім’я *Студент* вживається на позначення школяра, який на уроках лише слухає, а в портфелі носить зошит, ручку (хоча насправді це „той, хто навчається у вищому або середньому спеціальному навчальному закладі”⁴¹).

Зв’язок з розмовним варіантом літературної мови ілюструють прізвиська: *Комік*, *Мафія*, *Мозок*, *Таранька*, *Ходяча Енциклопедія*, *Шкапа*, *Шляпа*

³⁷ ВТСУМ, с. 342.

³⁸ СУМ, VI, с. 770.

³⁹ СУМ, IV, с. 466.

⁴⁰ СУМ, I, с. 47.

⁴¹ СУМ, IX, с. 799.

(капелюх) та ін. Прізвисько *Комік* вживається для номінації школяра, який вміє розсмішити („розм. той, хто має здібність розвеселяти когось, викликати сміх”⁴²), назва *Мафія* позначає того, хто відбирав у молодших солодощі („розм. група осіб, яка діє за якоюсь угодою, домовленістю (зазвичай з недоброю метою)”⁴³).

Відповідні нелітературним формам мови

Прізвиська, які вписували школярі з неповних сімей, зазнають впливу просторіччя, жаргонної, діалектної лексики, вульгаризмів, також є імена, які виникли під впливом російської та англійської мов.

Пов'язані із просторіччям. Це прізвиська з порушеними нормами, зокрема фонетичними: *Батерейка* (замість батарейка), *Босс* (а не бос), *Ванюча коса* (нормативна форма прикметника – розм. *вонючий*), *Чорнобелець* (чорнобилець) або морфологічними: *Три метра* (нормативна форма узгодження числівника (три) з іменником у формі Н. в. мн. – *метри*), *Штахета* (нормативна форма чоловічого роду *штахет*) тощо.

Зумовлені впливом жаргонної лексики. Це неофіційні імена: *Вівця*, *Горобець*, *Шпак*, *Стакан*, *Тормоз*, *Шара* та ін. Назва *Вівця* в загальномолодіжному жаргоні є зневажливою назвою людини, яка не викликає симпатії⁴⁴, прізвисько *Тормоз* позначає повільну у своїх інтелектуальних і фізичних діях особу⁴⁵, найменування *Шара* виділяє того, хто любить все, що дістається задарма⁴⁶.

Виникли від впливом діалектних ознак. Прізвиська зафіксовані на різних територіях. Наприклад, ознаки наддністрянського говору містять імена: *Бунзик* (похідне від *бундзик* – „пиріг із сиром, кашею”⁴⁷, прізвисько записане у смт. Красне Буського р-ну); *Льота* („пліткарка”, похідна назва від *плоткарити* – „поширювати плітки, пліткувати”⁴⁸, засвідчено в с. Підберізці Пустомитівського р-ну). Ознаки волинського говору відображають прізвиська: *Боцун* („лелека”⁴⁹, зафіксовано в с. Реклинець Сокальського р-ну); *Бульбас* (похідне від *бульба*, тобто „картопля”⁵⁰, записано в с. Павлів Радехівського р-ну). Є приклади впливу надсянського говору: *Фільозоф* (від польськ. *filozof*, засвідчено в с. Наконечне Яворівського р-ну); *Мацьонька*, *Мацьона* (від *мале-*

⁴² СУМ, IV, с. 246.

⁴³ ВТСУМ, с. 652.

⁴⁴ Л. Ставицька, *op.cit.*, с. 84.

⁴⁵ *Ibidem*, с. 322.

⁴⁶ *Ibidem*, с. 371.

⁴⁷ Г. Шило, *op.cit.*, с. 62.

⁴⁸ *Ibidem*, с. 209.

⁴⁹ СУМ, I, с. 223.

⁵⁰ СУМ, I, с. 254.

сенька⁵¹, за матеріалами анкет респондентів смт. Немирів Яворівського р-ну, с. Любині Яворівського р-ну) тощо.

Пов'язані із вульгарною лексикою, як імена: *Баран*, *Дятел*, *Бдзюх* тощо. Прізвисько *Баран* позначає нерозумну людину („лайл. про нерозумну, слабо-духу людину”⁵²), назва *Дятел* виділяє того, хто „постійно дістає” („лайл. про настирливу, набридливу людину”⁵³, значення ж лексеми *діставати* відчитуємо в контексті загальномолодіжного жаргону, де вона означає „нав'язливо чіплятися до когось, набридати комусь, утомлювати когось”⁵⁴), ім'я *Бдзюх* використовується для номінації школяра, який багато говорить (від *бздіти* – „говорити дурниці; говорити щось неприємне”⁵⁵).

В анкетах школярів зафіксовано прізвиська, які відповідають нормам російської мови: *Азабочений*, *Індюк*, *Грузін*, *Йожик*, *Католік*, *Копілка*, *Кукла*, *Лошадка*, *Ма-нах*, *Сматряк*, *Пухлік*, *Світіла* та ін. Вплив англійської мови передає небагато назв: *Electronic* (англ. електронний), *Бейба* (від англ. *baby*), *Смайлик* (від англ. *smile*) тощо.

Порівнюємо прізвиська, які вписували респонденти з повних і неповних сімей: імена, пов'язані з розмовним (відповідно 15,41% і 13,00%), жаргонним (7,93% і 8,66%), діалектним (6,68% і 5,66%) мовленням, з нормами російської (12,35% і 11,66%) та англійської (2,04% і 2,00%) мов, а також з вульгаризмами (2,26% і 1,00%). Менша кількість імен, які вписували школярі з повних сімей, відповідає літературній нормі (45,12% і 53,33%), і більша кількість прізвиськ відображає зв'язок із просторіччям (8,16% і 4,66%).

Є підстави зробити висновок, що такий позамовний чинник, як склад сім'ї респондента (повна/неповна), майже не позначається на знаннях учнів про прізвиська. Можливо, це тому, що шкільний клас – соціальна мікрогрупа, члени якої об'єднані спільною діяльністю, безпосередніми контактами, поведінковими, мовленнєвими нормами тощо. Звідси лінгвістичні показники знання про прізвиська у респондентів з повних і неповних сімей мало відрізняються.

3. Прізвиська, які вписували школярі з сіл, міст і містечок

Відповіді респондентів дозволяють з'ясувати, які прізвиська знають учні з повних сімей, що проживають у різних населених пунктах. Так, сільський школяр рідше використовує прізвиська, відповідні літературній нормі (46,38%), ніж його міські та містечкові (51,11% і 51,72%) ровесники.

⁵¹ Г. Шило, *op.cit.*, с. 171.

⁵² СУМ, I, с. 103.

⁵³ ВТСУМ, с. 334.

⁵⁴ Л. Ставицька, *Український жаргон: словник*, Київ 2005, с. 123.

⁵⁵ Л. Ставицька, *Українська мова без табу: словник нецензурної лексики та її відповідників*, Київ 2008, с. 95.

Прізвиська, відповідні формам розмовної мови, менш характерні для мовлення учнів із сіл та міст (14,63% і 14,92%), їх частіше вживають школярі містечок (16,55%). Неофіційні імена, що виявляють зв'язок із просторіччям, найчисленніші в анкетах сільських школярів (9,21%), однак їх менше в питальниках учнів з міст та містечок (5,22% і 5,51%). Прізвиськ, що ілюструють зв'язок із жаргонізмами, менше в комунікації сільських та містечкових учнів (7,73% і 8,27%), більше в міських школярів (9,32%). Прізвиська з діалектними ознаками частіше характеризують мовлення сільських школярів (6,74%), а не учнів із міст чи містечок (4,47% і 3,44%). Неофіційних імен, які виникли під впливом російської мови, менше в записах учнів із села та міста (10,85% і 10,07%) і більше в анкетах школярів із містечок (14,48%). Сільські та міські школярі вживають незначну кількість прізвиськ, що виникли під впливом англійської мови (2,30% і 1,86%) чи пов'язані з вульгаризмами (2,13% і 2,98%).

Серед прізвиськ, записаних респондентами із неповних сімей, назви, відповідні літературній нормі, більшою мірою характеризують мовлення школярів сіл (55,70%), меншою – учнів міст та містечок (50,74% і 46,93%). Імена, відповідні формам розмовної мови, характеризують мовлення сільських та містечкових учнів (12,78% і 14,28%) меншою мірою, ніж міських школярів (16,41%). Прізвиська, пов'язані із просторіччям, типовіші для сільських, міських школярів (4,56% і 5,97%), а не містечкових (2,04%). Неофіційних імен, що виявляють зв'язок із жаргонізмами, менше вживають у середовищі сільських учнів (7,76%), ніж в соціумі міських та містечкових школярів (11,94% і 14,28%). Міський школяр знає менше прізвиськ з діалектними ознаками (1,49%), ніж школяр села і містечка (5,47% і 8,16%). Неофіційних імен, які виникли під впливом російської мови, менше в записах учнів із сіл та міст (9,58% і 13,43%), а більше в анкетах школярів із містечок (14,28%). Сільські школярі вживають незначну кількість прізвиськ, які виникли під впливом англійської мови (2,73%) та вульгаризмів (1,36%).

Переконуємося, що місце проживання респондента таки диференціює індивідуальний досвід учня за ознакою „село”, „місто”, „містечко”, оскільки ми з'ясували пріоритетні форми прізвиськ, більш чи менш характерні для певного населеного пункту.

Отже, індивідуальний когнітивний досвід школяра, що формується в процесі його пізнавальної діяльності, може поставати як знання учнів про неофіційні імена однокласників, вербалізоване за допомогою прізвиськ, відповідних нормам літературної мови і нелітературним формам.

ЛІТЕРАТУРА

- ВТСУМ – *Великий тлумачний словник сучасної української мови*, уклад. і гол. ред. В. Бусел, Київ 2009.
- Гнатюк Л., *Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції*, Київ 2010.

- Гордеева І., *Сучасні засоби формування мовної особистості в загальноосвітньому навчальному закладі* [в:] „Таврійський вісник освіти”, № 1, 2011, с. 187–194.
- Добренев В., Кравченко А., *Методы социологических исследований*, Москва 2006.
- Єрмоленко С., *Сучасні проблеми дослідження літературної мови* [в:] Л. Шевченко, *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*, Київ 2001, с. 3–5.
- Єрмоленко С., *Сучасна українська літературна мова* [в:] *Українська мова. Енциклопедія*, Київ 2004, с. 673.
- Жилко Ф., *Нариси з діалектології української мови*, Київ 1966.
- Караулов Ю., *Русский язык и языковая личность*, Москва 2010.
- Ковбас Б., *Родинна педагогіка*, Івано-Франківськ 2002.
- Мацюк Г., *До витоків соціолінгвістики: Соціологічний напрям у мовознавстві*, Львів 2008.
- Мацько Л., *Українська мова в кінці ХХ ст. (Зміни в лексиці)* [в:] „Дивослово”, № 4, 2000, с. 18.
- Мацько Л., *Аспекти мовної особистості у перспективі педагогічного дискурсу* [в:] „Дивослово”, № 7, 2006, с. 2–4.
- Навальна М., *Динаміка лексикону української періодики початку ХХІ ст.*, Київ 2011.
- Паніна Н., *Технологія соціологічного дослідження*, Київ 1996.
- Пентилюк М., Нікітіна А., Горошкіна О., *Концепція когнітивної методики навчання української мови* [в:] „Дивослово”, № 8, 2004, с. 5–9.
- Ставицька Л., *Арго, жаргон, сленг: Соц. диференціація укр. мови*, Київ 2005.
- Ставицька Л., *Український жаргон: словник*, Київ 2005.
- Ставицька Л., *Українська мова без табу: словник нецензурної лексики та її відповідників*, Київ 2008.
- Статистичний щорічник Львівської області за 2010 рік*, за ред. С. Матковського, Львів 2011.
- Струганець Л., *Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття*, Тернопіль 2002.
- ССУС – *Словник сучасного українського сленгу*, упоряд. Т. Кондратюк, Харків 2006.
- СУМ – *Словник української мови : У ХІ т.*, за ред. І. Білодіда, Київ 1970–1980.
- Труб В., *Явище „суржику” як форма просторіччя в ситуації двомовності* [в:] „Мовознавство”, № 1, 2000, с. 46.
- Черниш Н., *Соціологія*, Київ 2009.
- Шило Г., *Наддністрянський регіональний словник*, Львів 2008.

INDIVIDUAL COGNITIVE EXPERIENCES OF PUPILS: KNOWLEDGE OF NICKNAMES

The article is dedicated to elucidating a particular feature of a pupil's speech, namely his/her knowledge of nicknames. The results of a written survey of pupils from 227 general education schools (Lviv Region, 2009–2012), particularly representative samples, were examined. Responses of participants were analysed taking into account family (couple or single-parent family) and territorial (village, town or city) factors.

Key words: names of pupils, individual nickname, couple and single-parent family, place of residence (village, town or city).

Ірина ДУДКО

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Функціонально-ономасіологічні аспекти дослідження транспозиційних значень часових форм дієслова в українській мові

Категорія часу – одна з центральних власне-дієслівних граматичних категорій, яка разом з граматичною категорією способу передає основну синтаксичну категорію речення – предикативність.

Граматична часова локалізація вказує на місце дії (події) на лінії часу стосовно мовленнєвого акту мовця або іншої точки відліку і відповідно має назви абсолютного і відносного часу¹.

Граматичну категорію часу О. Потебня визначав як відношення дії і стану до моменту мовлення: „Граматичний час є відношення дії і стану до моменту мовлення і (оскільки думка усвідомлюється тими, хто думає, первісно тільки у формі мовлення) свідомої думки про них”². У працях О. Ісаченка³ запропонована схема часів, що являє собою багатоступеневу систему бінарних протиставлень, в якій відсутнє чітке розрізнення між теперішнім і майбутнім часами, а також між прямими значеннями та транспозицією.

Важливим для системи часових форм є поняття моменту мовлення. Необхідно розрізнити позамовний момент мовлення і момент мовлення мовний, граматичний. Позамовний момент мовлення – це елемент об’єктивного часу. Мовець визначає час дії з погляду моменту свого мовлення, але цей момент перебуває поза мовою, так само як поза мовою перебувають дії, предмети, явища і відношення об’єктивної реальності. Граматичний же момент мовлення являє собою відображення реального моменту мовлення в мові. Це

¹ М. Шелякин, *Функциональная грамматика русского языка*, Москва 2001, с. 93.

² А. Потебня, *Из записок по русской грамматике: в 4 т.*, т. IV, вып. II, Москва 1977, с. 166.

³ А. Исаченко, *Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким. Морфология*, ч. II, Братислава 1960.

елемент системи мови. Він міститься в самій системі часових форм дієслова, в диференційних семантичних ознаках певної системи⁴. Відношення до граматичного моменту мовлення відрізняє одну часову форму від іншої. Кожна часова форма несе у своєму граматичному значенні певне відношення до цього орієнтира. Так, якщо взяти поза контекстом форму *буду писати*, то в ній уже міститься відношення слідування з погляду граматичного моменту мовлення. Узята поза контекстом форма *писав* містить у собі відношення передування, а форма *пишу* – відношення одночасності. У системі часів сучасної української мови зазначені часові відношення знаходять відповідну фіксацію і вираження, водночас знаходять вираження і момент мовлення як центр цієї системи і основний принцип її організації. Мовець використовує ту форму, яка своїм граматичним значенням відповідає меті і змісту висловлення. І тоді часове відношення до граматичного моменту мовлення, що міститься у формі, пов'язується з позамовним моментом мовлення. *Я буду тобі писати* – це майбутній з погляду моменту мовлення мовця. *Він обіцяв, що буде писати* – це майбутній з погляду минулого, до якого належить дія *обіцяв*.

Момент мовлення набуває системно-мовної об'єктивації в тій точці відліку, яка закладена в самій системі граматичних форм часу й інших засобів вираження семантики темпоральності. Ця системно-мовна точка відліку – часовий дейктичний центр – являє собою в певній мовній системі та її підсистемах відображення позамовного моменту мовлення як того центра часової орієнтації, що виступає у процесі мовлення. Часовий дейктичний центр виражений насамперед в системі дієслівних часових форм, а також синтаксичних конструкціях з темпоральною семантикою, лексичних темпоральних конкретизаторів. З ономасіологічного погляду, залежно від мети (комунікативних настанов) повідомлення-висловлення мовець, орієнтуючись на реальний момент мовлення і визначаючи певне відношення передаваного змісту до цієї точки відліку, використовує ті граматичні форми часу та інші мовні засоби, котрі за закладеним у них відношенням до часового дейктичного центру відповідають меті висловлювання⁵. Як зауважує А. Загнітко, дейктичний характер часових форм пов'язаний з їх ономасіологічною орієнтованістю і суб'єктивною інтерпретацією сприйнятого, точкою відліку, яка визначається людиною, що здійснює розподіл події в часі, встановлюючи його довільно, за власним бажанням⁶.

Як зауважує М. Шелякін, мовець встановлює час дії стосовно мовленевого акту, керуючись при цьому відношенням часу дії до свого плінного буття – усвідомлення свого „теперішнього”, яке динамічно переміщується

⁴ А. Бондарко, *Русский глагол* [в:] А. Бондарко, Л. Буланін, Ленинград 1967, с. 80–81.

⁵ *Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность*, под ред. А. Бондарко, Ленинград 1990, с. 8–9.

⁶ А. Загнітко, *Теоретична граматика української мови. Морфологія*, Донецьк 1996, с. 228.

„вперед” разом з об’єктивним часом. Час мовленнєвого акту проявляє «теперішнє» мовця, яке збігається з „теперішнім” партнерів з комунікації, без чого сам по собі мовленнєвий акт не може слугувати точкою відліку для визначення і однозначного розуміння часових періодів⁷.

Отже, потрібно розрізняти момент мовлення, що постійно рухається, як елемент об’єктивного часу і відображення поняття про цей момент, зафіксоване в системі граматичних форм дієслова. У мовленні, в конкретному висловленні мовець, встановлюючи час дії, орієнтується на момент свого висловлення або на який-небудь інший момент позамовного часу. Але для вираження часової віднесеності дії у конкретному випадку використовуються граматичні форми мови, в яких уже закладене граматичне значення часу, встановлене не мовцем, а граматичною мовною системою⁸.

У системі граматичних часів центральне місце посідає форма теперішнього часу. Вона презентує так зване „відкрите існування дії”, натомість форма минулого часу презентує „закрите існування дії”, а форма майбутнього часу – „випереджаюче існування дії”. Форма теперішнього часу має інваріантне значення, яке полягає в „представленні (та уявленні – І. Д.) дії в різних способах її буттєвого статусу як сучасної (одночасної) мовленнєвому акту – поточному буттю мовця, тобто як відкритої, фактично даної для нього, досяжної для спостереження, контролю, безпосереднього впливу і взаємодії, емпірично підтверджуваної і узагальнювальної. Філософи в такому випадку кажуть про „справжнє”, „безпосереднє”, „наявне” буття як результат всього попереднього і вихідний початок всього наступного”⁹.

Отже, ядром категорії часу є теперішній час, який означає дію чи стан, що відбувається в момент мовлення. У „Теоретичній морфології української мови” виділяють власне-теперішній, або теперішній актуальний, і невласне-теперішній, або теперішній неактуальний, залежно від того, які дії, процеси та стани збігаються з моментом мовлення про них¹⁰.

Власне-теперішній час позначає дії та стани, які, збігаючись з моментом мовлення, майже не виходять за його межі: *Повітря гуде оводами, комарнею і мушвою. Вони хмарами кишать у болотяних випарах, не дають спочинку худобі* (М. Олійник).

Невласне-теперішній час виражає дії, процеси та стани, які тільки певною мірою збігаються з моментом мовлення, одночасно виходячи в різні відрізки часу до і після цього моменту, тобто передують йому та настають після нього. Залежно від меж виходу за момент мовлення невласне-теперішній час

⁷ М. Шелякин, *op. cit.*, с. 93.

⁸ А. Бондарко, *Русский...*, с. 80–81.

⁹ М. Шелякин, *op. cit.*, с. 93–95.

¹⁰ І. Вихованець, К. Городенська, *Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови*, за ред. І. Вихованця, Київ 2004, с. 251–252.

поділяють на розширений теперішній та постійний теперішній. Розширений теперішній виражає такі дії, процеси та стани, які збігаються з моментом мовлення і водночас входять в обмежені відрізки часу до і після цього моменту. Наприклад: *Гаї, завітчані в жовті і багряні барви, вигріваються під лагідним осіннім сонцем* (І. Цюпа); *Діти граються на дитячому майданчику*. Постійний теперішній означає дії, процеси, стани, що відбуваються в момент мовлення, а також в усі періоди часу й після моменту мовлення: *Споконвіку Прометей Там орел карає, Що день Божий довбе ребра Й серце розбиває* (Т. Шевченко); *Весною в селі встають рано* (Гр. Тютюнник).

Минулий час означає дію (стан), що відбувалася або відбулася до моменту мовлення. Минулий час виступає у формі недоконаного і доконаного виду. Дієслова минулого часу недоконаного виду передають тривалі, повторювані дії, процеси та стани, розчленовані або нерозчленовані, що відбувалися в певний проміжок часу до моменту мовлення: *Погідне блакитне небо дихало на землю теплом. Половіли жита й вилискувались на сонці* (М. Коцюбинський). Минулий час доконаного виду означає дії, процеси та стани, які передували моменту мовлення і обов'язково роз'єднані з ним. Він має два різновиди значень: перфектне й аористичне. Перфектним є значення, коли результат дії, процесу або стану наявний тоді, коли про них повідомляють, і він актуальний у момент мовлення: *Долиною повилась річечка, наче хто кинув нову синю стрічку на зелену траву* (М. Коцюбинський); *Зів'яло листя*. Аористичним називається таке значення, коли результат у минулому завершеної дії не пов'язаний з моментом мовлення: *Командувач видав наказа до негайного виконання: атакувати в лоб Турецький вал* (Ю. Яновський); *Прогукотіла підвода по шляху* (Гр. Тютюнник).

В українській мові функціонує також форма давноминулого, або передминулого, часу, за допомогою якої порівнюється часовий перебіг однієї дії щодо іншої в минулому: одна з цих минулих дій передує другій. Давноминулий час вживається переважно в одній з предикативних частин складного речення, тоді як в іншій частині виступає форма минулого часу: *Писар звелів був арештувати Петра, та громада не дала* (Б. Грінченко).

Майбутній час означає дію чи стан, що має відбутися після моменту мовлення. Майбутній час вживається у двох видових формах – доконаного і недоконаного виду. Дієслова доконаного виду у формі майбутнього часу означають дію, завершення якої передбачається в майбутньому, хоч сама дія може відбуватися в момент мовлення і навіть раніше: *Вгляджу ж в очах твоїх щастя блискучеє, З любкою я обіймусь, І задавлю в собі горе пекучеє, І до тебе усміхнусь!..* (О. Пчілка). В. В. Виноградов зазначав: „На відміну від описової форми майбутнього часу недоконаного виду форма майбутнього часу доконаного виду не протиставляє майбутню дію плану теперішнього. Дія, яку виражає ця форма, ніби виходить з теперішнього часу, простягаючись в майбутнє у завершальних моментах процесу, в його результаті, у той час як

початок дії може стосуватися і теперішнього часу”¹¹. Зауважимо, що в науковій літературі найбільш дискусійною є форма теперішнього-майбутнього доконаного¹². О. Потебня зазначав: „Дія, що займає одну неподільну мить або більш тривала, але закінчена, не може бути сучасною актові усвідомлення цієї дії. Удар грому вразив мій слух, увійшов у мою думку, але, коли я усвідомлюю це, цього удару вже не чути, і мені залишається сказати: грім ударив або, коли чекають ще удару, – ударить. Я можу вжити теперішній час лише в тих випадках, коли дія уявляється настільки тривалою, що, почавшись до хвилини усвідомлення, не припиняється і протягом самого акту мовлення і усвідомлення: дощ іде (тобто тепер, коли я думаю про це). Сказаним пояснюється, чому поява видів і, зокрема, дієслів найкоротшої дії, потягла за собою втрату значення теперішнього у цих дієсловах; що ж до причин, чому теперішній одержав значення майбутнього, то вона полягає в усвідомленні спорідненості цих часів, більш давньої, ніж виділення слов’янської мови”¹³. Дієслова недоконаного виду в українській мові мають аналітичну і синтетичну форми майбутнього часу. Цими формами позначається дія, яка цілком перебуває в плані майбутнього: *І все життя своє буду, дитя моє, Серцем тебе пильнувать, І спочування повік таке самеє Буду тобі уділять. Як не вгаватиме, світлом сіятиме, Радістю серце моє, – Горе голубки його розбиватиме, радість журбою пов’є!..* (О. Пчілка).

Кожна часова форма, крім своєї категорійної семантики, може виражати семантику своїх суміжних часових форм. Вживання часових форм у невластивій значеннєвій сфері називають транспозицією граем часу¹⁴. Транспозиція (від лат. *transpositio* – перестановка) – використання однієї мовної форми у функції іншої. В основі транспозиції лежить семантичне чи функціональне зіставлення мовних одиниць¹⁵. Часова транспозиція є результатом обміну формально-семантичних характеристик суміжних граем категорії часу: граматична часова форма, функціонуючи у не властивих для неї умовах, набуває нового темпорального значення — значення іншої граматичної форми, а семантична сфера, відповідно, отримує додатковий засіб вираження – граматичну форму іншої граєми¹⁶.

¹¹ В. Виноградов, *Русский язык (Грамматическое учение о слове)*, Москва 1986, с. 466–467.

¹² Докладніше про теперішньо-майбутній доконаний див.: А. Загнітко, *Дієслівні категорії в синтагматичі і парадигматичі*, Київ 1990, с. 47–52.

¹³ А. Потебня, *op. cit.*, с. 166–167.

¹⁴ І. Вихованець, *op. cit.*, с. 255.

¹⁵ *Українська мова: Енциклопедія*, за ред. В. Русанівського, О. Тараненка, М. Зяблюка та ін., Київ 2000, с. 638.

¹⁶ Л. Наконечна, *Семантико-функціональна транспозиція часових форм дієслова в поліпредикативних структурах сучасної української мови. Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. н.*, Івано-Франківськ 2008, с. 4.

Аналізу функціонально-ономасіологічних аспектів дослідження транспозиційних значень часових форм (зокрема теперішнього часу) дієслова в українській мові й присвячено пропоновану статтю. Транспозиційний потенціал у часових формах різний. Найбільший він у граем теперішнього часу, що зумовлено його центральною позицією в сукупності часових граем, а також їхньою внутрішньою рухливістю¹⁷.

Виділяють такі основні різновиди переносного вживання форм минулого часу¹⁸:

- а) минулий доконаний в контексті майбутнього (*Все! Ми загинули* – про майбутні події; *Прощайте! Ми поїхали*);
- б) минулий доконаний в контексті абстрактного теперішнього (*Що з воза впало, те пропало*);
- в) минулий недоконаний у значенні абстрактного теперішнього – дуже рідко (*Людина неосвічена. Нічого не бачила, нічого не чула*).

Серед різновидів переносного вживання форм теперішнього часу виділяють¹⁹:

- а) теперішній історичний. Форми теперішнього історичного можуть позначати минулі дії, процеси та стани, які відбувалися (відбулись) до моменту мовлення. Він вживається в тих текстах, де наявна опозиція плану комунікації і плану інформації. Таке використання служить засобом наближення до читача або слухача минулих подій, наприклад: *Кохалася мати сином, як квіткою в гаї, кохалася... А тим часом батько умирає...* (Т. Шевченко). Теперішній-минулий час, вживаючись із частками *було, бувало*, увіразнює розповідну модальність повідомлення, яке сприймаємо як спогад: *Ще парубком усе було до вчителя ходить* (М. Коцюбинський);
- б) теперішній емоційної актуалізації: *Ми жили на цій землі двісті років, і ось нам кажуть, що земля не наша* (З газети);
- в) теперішній на позначення майбутніх дій. Виділяють два різновиди такого вживання: 1) теперішній наміченої дії; 2) теперішній уявної дії. Наприклад: *Завтра вирушаємо в похід; Концерт розпочинається сьогодні о 19:00; Днями святкуємо ювілей відомого письменника; – Як я уявляю перспективу? – Організую тур Україною, записую ще один альбом, випускаю черговий компакт-диск. А там – побачимо...* (З газети).

Майбутній час також виявляє переносне вживання²⁰:

- а) майбутній доконаний на позначення минулої дії: *7 жовтня 1892 року він [І. Франко] напише до свого побратима з університетських років, публіциста, видавця і політичного діяча Михайла Павлика: „Дорогий друже! Шлю Вам поздоровлення з Відня...”* (З газети).

¹⁷ І. Вихованець, *ор. cit.*, с. 255.

¹⁸ А. Бондарко, *Русский...*, с. 256.

¹⁹ А. Бондарко, *Русский...*, с. 104–106; І. Вихованець, *ор. cit.*, с. 255.

²⁰ А. Бондарко, *Русский...*, с. 106–108; І. Вихованець, *ор. cit.*, с. 255–256.

Часто форми майбутнього часу доконаного виду використовуються замість минулого, коли минулим подіям дають емоційно-експресивну оцінку, наголошують на раптовості, повторюваності чи інтенсивності дій або процесів. Цьому сприяє уведення частки *як* у препозицію щодо дієслова у формі майбутнього часу: *Пішов кобзар по улиці – З журби як заграє!* (Т. Шевченко);

- б) майбутній недоконаний у контексті абстрактного теперішнього або минулого, як правило, з емоційно-експресивним або модальним відтінком: *Ще й секретарки будуть мені вказувати!*; *Любив рибалку – понад усе! Отак цілими днями буде сидіти з вудкою над ставом і навіть пообідати не прийде* (З газети).

Часові форми характеризуються різною здатністю до транспозиції. Найбагатші можливості переносного вживання мають форми теперішнього недоконаного та минулого доконаного. Форми майбутнього недоконаного рідко виступають за межами контексту майбутнього, але й вони здатні до транспозиції. Сфера переносного вживання форм майбутнього доконаного – це вираження повторюваних та звичайних дій, віднесених до минулого. Майже не здатна до транспозиції форма минулого недоконаного. Відмінності між формами часу з погляду їх здатності до переносного вживання впливають із специфічних властивостей цих форм. Широке переносне вживання форм теперішнього часу ґрунтується на тому, що теперішній час актуалізує минулі та майбутні дії, уявляє їх сучасними, актуальними і відповідно презентує. Минулий доконаний представляє дію конкретною (локалізованою у часі) і реальною, „вже готовою”, і це служить основою переносного вживання даної форми. Менша здатність до транспозиції форми майбутнього недоконаного і модальна специфіка її переносного вживання пов'язана з тим, що ця форма позначає дію, яка ще не стала реальністю. Форма минулого недоконаного не має властивостей, які б сприяли її переносному вживанню. Фактично немає передумов для того, щоб уявити майбутні чи теперішні дії так, наче вони розвивалися, тривали, повторювалися або просто відбувалися в минулому, що й пояснює надзвичайно обмежене, майже виняткове її транспозиційне вживання.

Виступаючи в переносному вживанні, часова форма опиняється в тих умовах контексту, де звичайно функціонує інша форма у своєму прямому значенні. Між цими формами встановлюються відношення синонімії. Умовно можливою є заміна переносно вживаної форми іншою формою, що виражає пряме значення. Такі, зокрема, відношення між теперішнім історичним та формами минулого часу, між теперішнім на позначення майбутніх дій і формами майбутнього доконаного та майбутнього недоконаного, а також співвіднесеність форм майбутнього недоконаного в переносному вживанні і форм теперішнього в прямому, форм минулого доконаного і співвідносних з ними форм майбутнього доконаного. Такі відношення виражаються

формулюванням типу „теперішній час замість минулого”, „теперішній замість майбутнього”. Проте, як зазначає О. Бондарко, такі формулювання не можна вважати точними, бо вони не враховують відмінностей між цими формами (ніби вони семантично тотожні). Можливість заміни переносного вживання однієї форми прямим вживанням іншої не означає, що ці форми в даному контексті рівнозначні. Можна говорити лише про часткову тотожність значень. Збіг значення переносного вживання форми з семантикою іншої форми обмежується в основному лише тими семантичними елементами, які зумовлені контекстом. Власне ж граматичне значення даної форми відрізняє її від відповідної форми у прямому вживанні²¹. О. Потебня зазначав: „Кожна форма на своєму місці. Кожна відповідає певним вимогам думки мовця, зрозуміло, якщо припустити в ньому знання своєї мови, оскільки про помилкове вживання форм тут немає чого говорити. Слухаючи його мовлення, ми можемо міркувати так і сяк: мовляв, міг вжити майбутній замість теперішнього. Такі міркування помилкові: міг, але не вжив, тому що не міг. Завдання ж граматики – знайти психологічні умови вживання форми, або простіше: точно визначити її значення”²².

Як зауважив О. Исаченко, однією з найпоширеніших помилок лінгвістичного аналізу є змішування значення граматичної форми з тим фактом об’єктивної реальності, який цією формою позначається. Наприклад: *У 1848 році Маркс приїхав до Парижа – У 1848 році Маркс приїжджає до Парижа; Завтра я поїду до Праги – Завтра я їду до Праги*. Мовознавець виступає проти думки, що в наведених реченнях вживаються „синонімічні” форми: „Позначаючи той самий факт об’єктивної реальності (процес, подію), кожна з наведених дієслівних форм зберігає в усіх випадках своє інваріантне граматичне значення, визначене не безпосередньою віднесеністю дієслівної форми до позначуваної нею реальності, а місцем в системі видо-часових форм російської (а також й української – І. Д.) мови”²³.

Багато випадків переносного вживання форм часу характеризуються особливою експресивністю та емоційністю. Ця особливість значною мірою є наслідком розходження, контрасту між контекстом і граматичним значенням форми. Але образність, емоційність та експресивність – типова, характерна, але не обов’язкова ознака переносного вживання часів.

Поняття транспозиції дуже важливе для визначення значення граматичної форми. Різноманітність контекстуально зумовлених значень може призвести до розширення власне граматичного значення форми і навіть заперечення існування цього значення, якщо не враховувати специфіку переносного вживання. Загальне значення граматичної форми повинно охоплювати всі ви-

²¹ А. Бондарко, *Русский...*, с. 108–109.

²² А. Потебня, *Из записок...*, с. 112.

²³ А. Исаченко, *op. cit.*, с. 469.

падки її вживання, зокрема і вживання переносне. Проте варто чітко розрізняти, з одного боку, те, що виражається самою формою, а з іншого, – те, що виражається контекстом, який її оточує. Оскільки при транспозиції контекст суперечить граматичному значенню форми, передаване ним значення не повинне охоплюватися загальним значенням граматичної форми. І навпаки, при визначенні загального значення граматичної форми обов'язково повинно враховуватися значення, виражене при транспозиції саме цією формою, а не контекстом. Якщо тут відбивається те значення, яке визначається як загальне або основне, значить, воно визначене правильно.

Отже, при прямому вживанні форм часу контекст конкретизує й уточнює її значення. Значення дієслівної форми узгоджується з контекстом. При переносному вживанні часів, навпаки, спостерігається розбіжність між часовим значенням дієслівної форми і темпоральністю контексту. Контекст вступає в протиріччя з граматичним значенням часової форми²⁴. Переносне вживання часової форми реалізується внаслідок зіткнення уявлень людини про об'єктивний (логічний) і граматичний час певної події. При цьому показником логічного часу виступає контекст, а граматичного часу – транспонована дієслівна форма.

Передумовами транспозиції граматичної форми виступають такі чинники:

- 1) семна структурованість граматичного значення;
- 2) наявність спільних сем (елементів структури граматичного значення) як основи метафоричного переносу;
- 3) існування на рівні системи мови синонімічної форми, що вживається в прямому значенні на місці транспонованої форми.

Умови транспозиційного процесу:

- 1) перенесення форми в межах однієї парадигми;
- 2) наявність синтаксичного оточення (транспозиція форми реалізується в тканині контексту або за підтримки досить сильної відповідної комунікативної ситуації)²⁵.

Механізм транспозиційного процесу виявляється у таких основних етапах: перший етап (механічний). Граматична форма (транспоноване) потрапляє в нові, не властиві їй, контекстуальні умови; другий етап (якісних змін). Відбувається взаємодія граматичного значення форми і граматичного значення контексту, в результаті чого утворюється синтез іншої якості – граматичне значення комунікативної одиниці, яке охоплює і граматичне значення транспозита, тобто транспонованої форми. Граматичне значення форми й граматичне значення контексту взаємодіють внаслідок накладання їхніх

²⁴ А. Бондарко, *Проблеми граматической семантики и русской аспектологии*, Санкт-Петербург 1996, с. 98.

²⁵ І. П'іддубська, *Модальна і темпоральна транспозиція дієслівних форм. Автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Донецьк 2001, с. 8.

семантичних полів. Як результат цього – зміни у смисловій структурі граматичного значення форми й виникнення супровідних конотацій. На цих засадах ґрунтується функціонування часової дієслівної метафори²⁶.

Розглянемо конкретні випадки часової транспозиції дієслова в українській мові на прикладі форм теперішнього часу.

Теперішній час транспонується в площину минулого й майбутнього.

Транспозиція презенса в зону минулого (теперішньо-минулий час²⁷) реалізується в таких основних різновидах:

- а) теперішній історичний (його різновид – теперішній живописний);
- б) теперішній емоційної актуалізації;
- в) теперішній хронологічний.

Теперішній історичний час – яскравий приклад переносного вживання презенса в значенні минулого. Форму теперішнього історичного інколи називають ще „теперішній розповідний”²⁸. Справді, у даному випадку ідеться про використання форм теперішнього часу у розповідях про минуле. Основним завданням теперішнього історичного є актуалізація минулого. Це форма живої розповіді про події минулого, що зображаються так, наче вони відбуваються у нас на очах²⁹.

Теперішній історичний виступає у функціях послідовних разових граничних дій (замість форми минулого часу недоконаного і доконаного виду) і одночасних разових, необмежено-тривалих і узагальнених дій (замість форм минулого недоконаного виду): *Степ лишився позаду. Максим перейшов усі яри й перярки, всі горби й пагорби, перебрів усі потоки й протоки, переліз через усі провалля – і ось він **іде** вже городами-садами... Степ лишився позаду, а він **іде** садами, городами, навпростець. **Перетинає** вулиці й перевалки навкоси, **переступає** тини й **перебрідає** канави, дивлячись усе вперед, усе вперед, просто перед собою, маніякальним зором. Він **іде** по прямій... Вже люди **зустрічаються** в вуличках і в дворах і **кивають** йому, а він **іде**... **іде**... Він нікого **не бачить** і нічого **не чує**, і нічого **немає** в його думці, крім мети... **Йде**...; Десять днів не гасила її [свічку] стара Чумачиха, все міняла, синів дожидаючи, над «душкою» старого сидючи. А в суботу поминальну запалила оце її знову, бо прийшла телеграма. Найменший почув. І десь **іде**. Отой найдорожчий і найнещасливіший, найбільша материна потіха і найбільше горе. А чей і старий Чумак за нього серцем зітлів та й у землю сиру від журби тяжкої ліг. **Розгладжує** мати папірець рукою, а сама **дивиться** на свічечку і щось **шепоче**. **Чекає**. Лиш час від часу **зітхає** тяжко — либонь життя тяжке та й синову долю **передумує**, зустрічі **жде**. Так від самого ранку (І. Багрянний).*

²⁶ *Ibidem*, с. 8–9.

²⁷ *Сучасна українська літературна мова. Морфологія*, за ред. І. Білодіда, Київ 1969, с. 370.

²⁸ А. Бондарко, *Русский...*, с. 104.

²⁹ М. Шелякин, *op. cit.*, с. 102.

Минулі події тут позначаються не просто як факт чи перелік фактів минулого, але й так, наче вони заново сприймаються та переживаються. Тут презенс виражає актуалізуюче минуле, яке метафорично ототожнюється з теперішнім.

Теперішній час, що вживається у значенні історичного презенса, може виражати дії, які повторюються, поновлюються: – *А колись було як? Ні тобі лікаря, ні звершала, заплющив чоловік очі, склав руки – готов. Закопали його, а він оживає під землею, **стогне, ворочається, може, й кричить**, а вже тоді **вмирає** насправді, і ото **припадає** лицем до землі* (П. Загребельний). У даному випадку форми презенса транспонуються у план минулого в більш загальному значенні повторюваної дії. В. М. Русанівський виділяє різновид теперішнього історичного – теперішній живописний: „Ці назви зумовлені характером текстів, у яких зустрічаються форми теперішнього часу: перші характерні для розповідей про події минулого, другі використовуються в описах картин природи”³⁰. Наприклад: *То була кольорова феєрія! Сходячи просто в очі, сліпучо **сяє сонце**. Велике, воно **підіймається** з-за обрїю вогняною півкулею. Це – в центрі. А праворуч – земля, оздоблена великим колоссям стилізованої пшениці, і ліворуч – море. Над сонцем синя баня неба, поділена на концентричні кольорові кола – від рожевого над сонцем і до темного ультрамариново-зеленого вгорі, в zenіті. Ті кола концентричні **перетинають** широкі пасма променів, розходячись від сонця конусом. І на місці перетинання з кожним колом ті всі промені **дають** інший колір... Сліпуча кольорова, спектральна мозаїка. А по тій мозаїці, зліва направо по діагоналі, з-за сонця просто на глядача **їдуть** сиві, білі й чорні хмари – зловісні, пекельно-динамічні. Виходячи з точки, як дим від пострілу, вони **стремлять** вгору по діагоналі й там **розгортаються, клубочаться, нависають** сталєво-сизими й чорними брилами, загрожуючи впасти на сліпуче сонце й його роздушити. А з-за тих хмар, аж з найдалшого куточка вгорі, **вилітає** веремія цяток. Наближаючись шаленим льотом униз, до сонця, вони по одній **розгортаються** в зраю ластівок – чорних із бронзовою каймою. А низько над морем та над землею, понад колоссям вусатої пшениці, ті ластівки **вивертаються** білими грудьми до сонця... І то вже ніби, не ластівки, то буревісники над морем і над землею, над золотими струнами – ні, над списками пшеничної ості степу... (І. Багрянний).*

Часова віднесеність до минулого впливає з контексту: *Ніч була болісно-довга, якась безкінечна і водночас коротка, мов зойк радості і розпуки, вона зовсім не мала вечора (адже все почалося опівночі) і непомітно злилася з ранком, і коли я нарешті спам’ятався, то ніяк не міг збагнути, світло чи пільма довкола мене, на початку чи вже при кінці безрадісної своєї мандрівки я **перебуваю*** (П. Загребельний); *Заплющивши очі, Максим лежав*

³⁰ Сучасна українська літературна мова..., с. 370.

і слухав, як гули десь шляхи з трьох сторін. Потім почало здаватись, що те все гуло тільки в його голові, у вухах. Він задрімав. А може, й не задрімав, а просто лежав і марив... Так, бувало, колись він маленьким у гарячці, перестудившись, залізе на піч і **лежить**... І так було присмно-присмно: гаряча голова аж гула від дивних картин, що пропливали в ній, і чого-чого тільки не відбувалося з ним, – він жив тоді в іншому, казковому, химерному світі, що повставав у його збудженій уяві (І. Багрянний).

Отже, теперішній історичний час створює так званий ефект присутності, актуалізуючи й унаочнюючи події минулого³¹. Функцію теперішнього історичного варто розглядати з погляду макроструктури тексту, яка зумовлює перемикання локації читача/слухача/автора з плану теперішнього до плану минулого³².

Теперішній „емоційної актуалізації” (термін О. В. Бондарка) – це такий тип переносного вживання форми теперішнього часу, коли в контексті минулого часу вона підкреслює здивування чи обурення мовця яким-небудь фактом, демонструючи цей факт як подію теперішнього: *Я нічого не вигадувала. Він сам пішов. Я **зикаю**, а ти **мовчиш**, не приходиш* (П. Загребельний); *Якийсь дивак розмахував прикладом рушниці у щілині... Але ж я не п'яний був і роздивився, що то був якийсь бузувір у штанях... Дівчина почервоніла. Супилась, супилась. А далі, як зарежечеться...— Чого ти? — Так, кажеш, бузувір? Ха-ха-ха! Чудне слово. — Авжеж. На нього **насідає** сатана чорна та здорова, а він її **товче** прикладом...; Жили! Жили ми, синку!.. Ну, а потім пішло все шкереберть... Десь прогнівили Бога. Нові часи, нові порядки. І стало таке, що люди за голови **хапаються**. Прийшла советська власть і все перевернула* (І. Багрянний); *Зі Штатів прийшов пакунок. І як тут не обурюватися – десь там його **розгортають**, **перебирають** зміст пакунка, неохайно **переклеюють** і, як ні в чому не бувало, **відправляють** далі адресату!* (З газети).

Часова форма теперішнього „емоційної актуалізації” виявляє стилістичну специфіку, виражаючи суб'єктивно-емоційно-оцінне ставлення мовця до певних подій минулого.

Теперішній хронологічний є окремим типом транспозиції теперішнього в контекст минулого. Використання хронології подій найбільше виявляє його характерні якості та комунікативні умови вживання: *Тоді, в сорок шостому, Климушняк теж так **приходить**, поторохкав з трибуни, сів у машину й покотив до свого кабінету, не знайшовши в нашому інституті ні ахматових, ні зоценків; Шістдесят п'ятий рік – Брежнев **відрікається** від*

³¹ А. Грищенко, Л. Мацько, М. Плющ та ін., *Сучасна українська літературна мова: Підручник*, за ред. А. П. Грищенка, Київ 2002, с. 382.

³² О. Бондар, *Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: Система засобів вираження*, Одеса 1996, с. 89.

Хрущова... Сімдесят шостий рік, Брежнєв, підитовхуваний під лікоть Сусловим, **зрікається** самого Брежнєва, туман і п'ятьма **наповзають** навіть на ті нечисленні дні... (П. Загребельний). Різниця між моментом мовлення та історичним планом інтерпретується як пов'язане з переходом від більш конкретного та суб'єктивно забарвленого повідомлення до більш об'єктивного викладу фактів минулого, при якому особистість мовця наче зникає. Події, що позначаються за допомогою теперішнього хронологічного, потрапляють в площину абсолютного часу, в якій не існує розподілу на минуле, теперішнє та майбутнє³³.

Як зауважує С. С. Єрмоленко, виступаючи у своєму прямому значенні, форма теперішнього не вживається для вираження конкретної одиничної дії, взятої в її цілісній завершеності, оскільки така цілісність та завершеність суперечать її категорійному вищо-часовому змісту. Таке вживання характерне лише для позначення короткочасної дії. Наприклад, у мовленні коментатора матчу: *Кімнату заповнив голос коментатора... „Лобановський вкидує м'яч. Канівський стрібає, але не дістається до м'яча. Кутувий”* (П. Загребельний). Такі дії сприймаються як моментальні, позбавлені часової протяжності. Однак, яка б короткочасна дія не була, вона характеризується певною протяжністю, і тому її перебіг у момент мовлення можна передати за допомогою презенса, хоча миттєвість цієї дії призводить до того, що вона закінчується раніше, ніж мовець встигне позначити її відповідною темпоральною формою³⁴.

Як зауважує Л. Б. Наконечна, транспоновані форми теперішнього спроможні відтворювати одиничні й ітеративні ситуації минулого та створювати з іншою, нетранспонованою, дієслівною формою в поліпредикативних структурах такі семантико-синтаксичні відношення, як протиставлення, єднальності, пояснення, зумовленості³⁵.

Крім наведених вище форм, О. І. Бондар виділяє також теперішній письмового репортажу, що характеризується тотожністю локації автора і персонажів, реальністю події в минулому, об'єктивізованістю викладу (*І ось проісную колгоспною вулицею... Оглядаємо відгодівельний комплекс на вісім тисяч голів. Заходимо до приміщення: свині лежать чисті, нагородовані* (Ю. Хорунжий)); теперішній сценічний, що характеризується тотожністю локації автора і персонажів, реальністю події в минулому, суб'єктивізованістю викладу (*Софія Петрівна (Ламає руки) Який сором! Яка ганьба!* (І. Кочерга))³⁶.

³³ С. Єрмоленко, *Образные средства морфологии*, Київ 1987, с. 32–33.

³⁴ *Ibidem*, с. 38.

³⁵ Л. Наконечна, *op. cit.*, с. 11.

³⁶ О. Бондар, *Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: Функціонально-ономасіологічний аспект. Автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Київ 1998, с. 19.

Основною ознакою описаних типів темпоральної метафори є унаочнення й актуалізація подій минулого. Уживанішими у функції теперішнього історичного й теперішнього емоційної актуалізації виступають лексеми на позначення найважливіших дій фізичної та інтелектуальної сфери людини (*йти, їхати, сидіти, говорити, бачити, дивитись, запитувати, відповідати, думати* тощо)³⁷.

Теперішній час зі значенням майбутньої дії (теперішньо-майбутній³⁸) виражається формами теперішнього часу, які поєднуються з прислівниками і прислівниковими сполученнями, створюючи мовну ситуацію, характерну для майбутнього часу. Наприклад: *Завтра ти вирушаєш у далеку дорогу; – Зрозумійте — днями виступаємо на велику справу.*

Вживання форми теперішнього часу зі значенням майбутньої дії надає їй функції передбачуваного майбутнього з відтінками готовності, рішучості. При такому вживанні форма теперішнього часу недоконаного виду позначає не конкретно-процесний характер дії, а його констатацію, тобто виступає в нейтралізованій функції. Тому в цих випадках можлива заміна форми теперішнього часу недоконаного виду формою майбутнього недоконаного і доконаного виду залежно від їхніх видових значень, лексичного значення дієслова і контексту: *Сьогодні я обідаю в кафе / буду обідати в кафе; Він незабаром їде / поїде у відпустку.*

Теперішній час зі значенням майбутньої дії реалізується як:

- а) теперішній наміченої дії (наміру, запланованого майбутнього);
- б) теперішній уявного майбутнього;
- в) теперішній негайної дії;
- г) теперішній актуалізованого майбутнього.

Теперішній наміченої дії позначає дію, що реалізується в майбутньому, але намір, готовність, рішучість її здійснити чи впевненість у тому, що вона здійсниться, проявляється вже в теперішньому³⁹. Ця форма теперішнього вживається, щоб позначити майбутню дію, яка в момент мовлення вже запланована та буде втілена в життя в результаті здійснення якої-небудь програми, наміру тощо⁴⁰. Часто в контексті наявні лексичні показники майбутнього (*завтра, наступної зими, незабаром, через тиждень* тощо), але віднесеність дії до майбутнього може бути позначена і завдяки сусідству з формами так званого теперішнього-майбутнього доконаного чи майбутнього недоконаного, впливати із загального значення контексту, що виключає віднесеність дії до минулого та теперішнього: *Він там завтра якусь нараду проводить* (П. Загребельний); *Тоді Андрій підвів голову: — Ви мені простіть, браття... Тільки*

³⁷ І. Піддубська, *op. cit.*, с. 14.

³⁸ *Сучасна українська літературна мова...*, с. 371.

³⁹ А. Бондарко, *Русский...*, с. 105.

⁴⁰ С. Ермоленко, *op. cit.*, с. 61.

ж я не знав, що зустріну вас тут... Через годину я від'їжджаю; Бджілки позапозвають в рожеві дзвіночки, що вкривають рясно високі стебла (точнісінько, як рожі, тільки дрібні!), попорпаються там, потім здіймуться і летять десь (І. Багрянний). Найчастіше вживаються в такому значенні дієслова переміщення в просторі. Наприклад: Я наступної зими їду за кордон; Я сьогодні йду до магазину після занять.

Теперішній уявного майбутнього як переносне значення властиве тільки формі теперішнього часу. В уявному майбутньому форма теперішнього використовується або замість форми майбутнього доконаного граничних дієслів, або замість форми майбутнього недоконаного виду неграничних дієслів, як і у відповідних випадках історичного теперішнього. Теперішній уявної дії слід трактувати на рівні макроструктури тексту як перемикання локації мовця зі сфери теперішнього у сферу майбутнього: *Завтра він приходить до мене, я саджу його за стіл і розповідаю про цю пригоду; Уяви собі: я працюю на такому місці (П. Загребельний); — Майбутні історики німецькі напишуть, що тут до останку, до загину стояли німецькі солдати, але то не буде правда... Доказом цього є оця братська могила, одна з незчисленних, що були й що ще будуть тут, по нас. Гураган її зрівняє з землею. Нащадки її забудуть або й не знатимуть. Але це нічого не міняє. Тут лежатимуть кості як доказ, що до останку, до загину тут стояли Ми. І ця правда колись устане на увесь зріст і буде записана на скрижальях історії...* (І. Багрянний).

Теперішній негайної дії позначає такі заплановані дії, які будуть реалізуватися в найближчий час, який настільки наблизений до моменту мовлення, що їх можна собі уявити як ті, що вже реалізувалися⁴¹. Наприклад: *Та вже несе; А я вас питаю: а чому він краций?; Тут я звертаюся; Зараз їду* (П. Загребельний). Негайний теперішній (*Я зараз їду*) сполучає в собі відображення реального майбутнього і психологічного теперішнього.

Зі значення запланованого майбутнього може розвиватися значення зобов'язання. У цьому випадку переносне значення виходить за межі темпоральної семантики. Характерно, що форми теперішнього часу тут можна замінити не формами майбутнього, а поєднанням модальних слів типу *повинен, маєш, зобов'язаний, потрібно, треба, необхідно, доведеться*. Наприклад: *Зранку, ще до настання десятої години, вона мала обдзвонити всіх членів журі і нагадати, що рівно о десятій починається (пор.: почнеться) засідання, те вирішальне, так давно очікуване всіма засідання, на якому вирішиться доля конкурсу* (П. Загребельний).

Теперішній актуалізованого майбутнього – маловживана форма футурального презенса. Шляхом вживання теперішнього часу в цьому переносному значенні, що є футуральною аналогією історичного презенса, мовець позначає віднесеність дії до майбутнього і водночас зображає цю дію так,

⁴¹ *Ibidem*, с. 63.

якби вона сприймалася у момент мовлення⁴². — *Так я в кожний колгосп по трактору поставлю, угоду про натуроплату укладу, харчування для трактористів забезпечу на весь сезон – і все тобі в порядку, плани **виконують**, показники є, досягнення наочні* (П. Загребельний); *Минуть роки, минуть десятиліття, минуть століття, про нас говоритимуть різні речі, про нас говоритимуть, може, навіть зі сміхом, як про тих, що панічно ридали від жаху, але ніхто ніколи не скаже, не посміє сказати, що ми піднесли руки догори й здалися. Ні. Ніхто цього не посміє сказати! Бо це буде неправда. А хто не здався, той ще не є переможений. Поляглий навіть в нерівнім бою не є переможений до кінця. Він лише є фізично вбитий, але ворогові нема з чого тріюмфувати. Неупокорений мертвий **воскресає** завжди. Минуть десятиліття, і ми воскреснемо в народній пам'яті...* (І. Багрянний).

Як зазначає Л. Наконечна, факт транспозиції дієслівних форм теперішнього часу в поліпредикативних структурах із семантикою майбутнього засвідчує наявність предиката, вираженого формою майбутнього доконаного виду у прямому часовому значенні, в конструкціях із такими семантико-синтаксичними відношеннями між предикативними частинами: а) із відношеннями зумовленості, зокрема із умовно-наслідковими, часовими: *Значить так: до вечора відпочиваємо, а тільки смеркне, я йду в село* (А. Дімаров); б) із відношеннями пояснення: *Слухай, як ми зробимо: збираємо зраст і **несемо** до колії, а в поїзді кондуктор навіть не запитас квитка* (С. Пушик)⁴³.

На особливу увагу заслуговує вживання форми теперішнього-майбутнього часу доконаного, проте не всі мовознавці погоджуються щодо виділення цієї форми. Оскільки пряме вживання форми теперішнього-майбутнього доконаного часу охоплює план майбутнього та теперішнього, то переносне вживання допускає транспозицію в план минулого⁴⁴. Згадана форма виступає у функціях інтенсивної раптової дії (замість форми минулого часу доконаного виду), модального теперішнього (замість форми минулого часу недоконаного виду модальних дієслів *могти, хотіти* разом з інфінітивом доконаного виду), регулярно повторюваної дії в кратно-співвідносних конструкціях (замість минулого часу недоконаного виду): — *А тут наважилась-таки, взяла...Убий мене грім небесний, **не втямлю** нічого. Тільки й збагнула...* (П. Загребельний); *Буває, мій товариш **відвідає** мене і **розповість** багато цікавого про свої археологічні експедиції* (3 газети); *Нарешті, ще одне стримувало його від будь-якого божевільного вчинку, це явно ідіотична, підступна, але настирлива іскорка надії, що все **може скінчитися** щасливо, нічим* (І. Багрянний).

⁴² *Ibidem*, с. 69.

⁴³ Л. Наконечна, *op. cit.*, с. 14.

⁴⁴ А. Бондарко, *Русский...*, с. 106–107.

Особливим різновидом переносного вживання форми теперішнього-майбутнього доконаного часу є її функціонування в поєднанні з часткою *як*, *як не*. Це вживання властиве розмовному стилю і відповідно плану мовлення: *Я, сказати правду, задрімав трохи. Стою, дрімаю! Коли воно щось ніби як шелесне та як хрокне – та я як підстрибну!* (П. Загребельний).

Форма теперішнього-майбутнього доконаного часу реалізується в різних типах передачі минулої дії:

- а) повторювана відносно тривала дія: *Він і зготує сніданок, і принесе мені в постіль;*
- б) повторювана несподівана дія: *А, бувало, вона раптом запропонує...;*
- в) короткочасна інтенсивна дія з визначеною кратністю: *Раптом як гурконе – і раз, і вдруге, і втретє... тощо.*

Форми теперішнього-майбутнього доконаного часу використовують найчастіше для позначення регулярно повторюваних, типових, тобто позачасових, процесів.

Отже, явище функціональної транспозиції полягає в тому, що у відповідних контекстах часові форми втрачають свої первинні категорійні функції і вживаються у невластивих їм вторинних значеннях. Проте, як слушно наголошують автори „Теории функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность”, „при метафоричному вживанні граматичної форми притаманне їй значення не зникає, а так чи інакше виявляється, розходячись зі значенням контексту. У цьому розходженні, контрасті між власним значенням форми і змістом контексту або мовленнєвої ситуації і полягає сутність транспозиції (переносного вживання граматичної форми)⁴⁵. Про вживання форми минулого доконаного у позначенні майбутніх дій в слов'янських, зокрема українській, мовах О. Потєбня писав: „У наведених прикладах... [*„Молися ти господу, трудися, ..., А я пішов до іншої землі”*] минулі часи так і залишилися минулими. Їхнє граматичне значення ніскільки не затемнилося (не затьмарилося – І. Д.), не переінакшилося, оскільки, хоч дія, позначена ними, дивлячись збоку, є майбутня, але самому мовцю в момент мовлення вона видається минулою⁴⁶. Аналізуючи вживання дієслівних форм у контекстах, наприклад, *„Так иногда лукавый кот... За мышью крадется с лежанки: Украдкой, медленно идет, Полузажмурясь подступает, Свернется в ком, хвостом играет, Разинет когти хитрых лап И вдруг бедняжку цап-царап”* (О. Пушкін), О. Потєбня зауважує, що „вірність звичаям мови у розглядуваних виразах полягає зовсім не в тому, що значення майбутнього часу в них втрачається, а навпаки, в тому, що звичність дії позначена майбутнім доконаним. Вона могла б бути позначена і теперішнім, як у попередніх трьох віршах; але в такому випадку ми мали б перед собою генетичне зображення поступового

⁴⁵ *Теория функциональной грамматики...*, с. 27.

⁴⁶ А. Потєбня, *Из записок по русской грамматике: в 4 т.*, т. I–II, Москва 1958, с. 272–273.

розвитку дії, а не швидку їх зміну в думці⁴⁷, оскільки „внутрішня форма майбутнього часу доконаного є в російській мові... теперішній час дієслів доконаних. Інакше кажучи, ... майбутній час представляють теперішнім: це майбутнє спочатку було змістом особової думки, потім ... стало формою нового змісту – стало змістом мови, тобто представленням⁴⁸. Такої ж думки щодо збереження за формою її граматичного значення в умовах переносного вживання дотримується О. Пешковський. Він, зокрема, зазначає, що у випадку „завтра я від'їжджаю”, де наявне певне протиріччя між значенням форми і реальними умовами мовлення, форма теперішнього часу не лише не втрачає свого значення, а, навпаки, „виступає в своєму основному значенні особливо яскраво, і яскравість ця створюється саме протиріччям між нею і реальними умовами мовлення...”⁴⁹. Таке переосмислення форм, першоджерелом якого виступає насамперед багате на експресивні засоби і модальні характеристики усне мовлення, продуктивно використовується як стилістично-зображальний прийом у художніх текстах. Транспозиція часових форм у сучасній українській мові охоплює всі три темпоральні дистанції: минулий, теперішній, майбутній. У процесі темпоральної транспозиції дієслова відбувається накладання часової семантики транспонованої форми на часову семантику комунікативного контексту; виникає семна двоплановість, яка є причиною появи контрасту на вербальному рівні (форма – словесний контекст). Переносне вживання часових форм виявляється в тісній взаємодії з видовою та модальною семантикою, здійснюється на основі спільних сем граматичних значень транспонованої форми та синонімічної форми, що вживається в первинній функції. Серед спільних сем виділяється базова, зумовлена приналежністю до парадигми часових форм, – „здійснення дії щодо моменту мовлення”, і додаткові – „охоплення / неохоплення виявом дії моменту мовлення”, „реальність / ірреальність дії”, „результативність / нерезультативність”, „одноактність / процесність” тощо (залежно від різновиду транспозиції). Внаслідок взаємодії темпоральної семантики обох форм відбувається актуалізація певних сем, яка зумовлює появу відповідних конотацій⁵⁰. Механізм транспозиції також дає змогу спростувати „безознакову” інтерпретацію значень аналізованих форм, зокрема презенса, не просто постулювати значення сучасності (яке може повністю збігатися з моментом мовлення, а також виходити за його межі), а й вивести його з аналізу часткових значень (особливо в умовах транспозиції), „ніби розщеплюючи... семантичні комплекси і виявляючи, що виражається контекстом або мовленнєвою

⁴⁷ А. Потебня, *Из записок...*, т. IV, вып. II, с. 125.

⁴⁸ *Ibidem*, с. 120.

⁴⁹ А. Пешковский, *Русский синтаксис в научном освещении*, Москва 2001, с. 207–208.

⁵⁰ І. Пиддубська, *op. cit.*, с. 13.

ситуацією, а щó залишається на долю граматичної форми”⁵¹. Тому цілком слушною видається теза про те, що значення сучасності у широкому витлумаченні – це та системна основа, на яку накладаються елементи середовища, котрі дають у взаємодії з цією основою такі часткові функції, як теперішній актуальний, теперішній історичний, теперішній в контексті майбутнього, теперішній узуальний тощо.

ЛІТЕРАТУРА

- Бондар О., *Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: Функціонально-ономасіологічний аспект. Автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Київ 1998.
- Бондар О., *Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: Система засобів вираження*, Одеса 1996.
- Бондарко А., *Проблемы грамматической семантики и русской аспектологии*, Санкт-Петербург 1996.
- Бондарко А., Буланін Л., *Русский глагол*, под ред. А. Бондарко, Ленинград 1967.
- Виноградов В., *Русский язык (Грамматическое учение о слове)*, Москва 1986.
- Вихованець І., Городенська К., *Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови*, за ред. І. Вихованця, Київ 2004.
- Грищенко А., Мацько Л., Плющ М. та ін., *Сучасна українська літературна мова: Підручник*, за ред. А. Грищенка, Київ 2002.
- Ермоленко С., *Образные средства морфологии*, Киев 1987.
- Загнітко А., *Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці*, Київ 1990.
- Загнітко А., *Теоретична граматики української мови. Морфологія*, Донецьк 1996.
- Исаченко А., *Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким. Морфология*, Часть II, Братислава 1960.
- Наконечна Л., *Семантико-функціональна транспозиція часових форм дієслова в поліпредикативних структурах сучасної української мови. Автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Івано-Франківськ 2008.
- Пешковский А., *Русский синтаксис в научном освещении*, Москва 2001.
- Піддубська І., *Модальна і темпоральна транспозиція дієслівних форм. Автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Донецьк 2001.
- Потебня А., *Из записок по русской грамматике: в 4 т.*, т. I-II, Москва 1958.
- Потебня А., *Из записок по русской грамматике: в 4 т.*, т. IV, вып. II, Москва 1977.
- Сучасна українська літературна мова. Морфологія*, за ред. І. Білодіда, Київ 1969.
- Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность*, под ред. А. Бондарко, Ленинград 1990.
- Українська мова: Енциклопедія*, ред. кол. В. Русанівський, О. Тараненко, М. Заблук та ін., Київ 2000.
- Шелякин М., *Функциональная грамматика русского языка*, Москва 2001.

⁵¹ *Теория функциональной грамматики...*, с. 27–28.

**FUNCTIONAL-ONOMASIOLOGICAL ASPECTS
OF RESEARCH INTO THE TRANSPOSITIONAL MEANING
OF VERBAL FORMS OF TENSES IN MODERN UKRAINIAN**

The article is devoted to the issue of the transpositional use of verbal forms of tenses in the modern Ukrainian language. The specificity of the transpositionality of verbal forms of tenses has been identified as well as the conditions and rules of forming the transposed meaning of verbal forms of tenses. The main types of metaphorical use of the temporal forms of the verb have been distinguished. The main cases of the temporal transposition of the verb (including verbal forms of the Present Tense) in the Ukrainian language have been analysed. Transposition of the Present to the Past and Future Tenses has been described. The internal mechanism of the temporal transposition of verbal forms of Tense has been elucidated. The preconditions of accompanying connotations have been studied.

Key words: grammatical category of Tense, Tense of verb, grammatical transposition, temporal transposition of verbal forms, transposition function of temporal form, direct and transposed meaning, category of Temporarity, temporal context.

Наталія ГАЛЬОНА

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Денотативний і синтагматичний аспекти типології предикатів

Семантична типологія предикатів належить до однієї з найскладніших проблем мовознавства. Суперечності пов'язані передусім із різними підходами до визначення її основоположних принципів. Водночас у будь-якій із запропонованих класифікаційних систем „одні типи поступово переходять в інші”¹, а визначені характерні ознаки часто притаманні різнотипним одиницям або ж непослідовно виявляються в одиницях одного класу.

Давню традицію мають класифікації на основі співвіднесеності з логічними категоріями. Застосування цього принципу до розрізнення предикатів відбиває прагнення учених до універсальної класифікації: оскільки логічні категорії спільні для різних людей і мов світу, то й типологія предикатів, створена у логічному аспекті, може стати універсальною, придатною для визначення структури синтаксичних побудов більшості мов світу. Поклавши в основу класифікації 10 логічних категорій, виокремлених Аристотелем, Ю.С. Степанов назвав 10 типів предикатів: сутності, кількості, якості, відношення, положення, існування, стану, дії та ін.²

Проте складність семантичної структури дієслів, які є основним засобом предикації, багатство їх лексичної семантики, синтагматичних та парадигматичних зв'язків утруднює виявлення типів предикатів і потребує залучення нових критеріїв.

Багато класифікацій зорієнтовані на лексико-семантичний критерій, що означає ототожнення лексико-семантичних груп дієслів і семантичних типів предикатів. Така класифікація не дає повного уявлення про типологію

¹ В. Г а к, *Теоретическая грамматика французского языка*, Москва 2004, с. 682.

² Ю. С т е п а н о в, *Имена. Предикаты. Предложения: Семиологическая грамматика*, Москва 1981, с. 162.

семантичних ситуацій, відображених предикатами, не враховує всі особливості семантичної структури і не відбиває складний характер їхньої багаторівневої диференціації. Морфологічний клас дієслів репрезентований переважно багатозначними лексемами, які утворюють нечітко окреслені класифікаційні групи, і значна частина дієслів потрапляє більше, ніж в одну лексико-семантичну групу. Кожний предикат – це семантична одиниця і, на відміну від дієслівної лексеми, завжди співвіднесений лише з однією ситуацією. Тому лексико-семантичний принцип не може стати основним, його варто застосовувати тільки на певних етапах диференціації предикатів. Водночас він є дуже важливим для розрізнення предикатів у межах основних семантичних типів, наприклад, у поділі предикатів діяльності на предикати розумової, мовленнєвої, професійної, суспільної діяльності тощо.

За визначенням учених, які працювали над проблемою типології предикатів, класифікаційна схема предикатів як онтологічних сутностей повинна бути побудована на основі найбільш суттєвого саме для цих мовних одиниць розрізнення: „Класифікуючи, лінгвіст повинен експліцитно вказати, які об’єкти є схожими і у якому відношенні, а також на основі яких ознак протиставляються виокремлені класи”. З одного боку, це повинна бути саме семантична класифікація, у якій узято до уваги онтологічну схожість та відмінність описуваних предикатами ситуацій, з іншого, – не можна ототожнювати онтологічний (когнітивний) зміст з лінгвістичним³.

У зв’язку з тим, що інвентаризація та упорядкування предикатних і непередикатних знаків ще потребує доопрацювання, актуальним видається аналіз диференційних ознак предикатних семантичних одиниць і їх участі у побудові багатоярусної семантичної класифікації. Мета цієї статті – з’ясування ролі денотативного та синтагматичного принципів у семантичному розрізненні предикатів.

Як відомо, найзагальнішими принципами диференціації предикатних знаків визначено денотативний, парадигматичний і синтагматичний, оскільки в мові будь-яка одиниця вступає в парадигматичні відношення з іншими одиницями в межах свого класу, поєднується в синтагматичні ланцюжки та співвіднесена з денотатом у позамовному світі. І в своїй семантичній структурі дієслівний предикат поєднує як парадигматичні, так і синтагматичні компоненти. Останнім часом великого значення надають антропоцентричному принципу, за яким диференціація семантичних одиниць зорієнтована на розрізнення характеристик сфер буття і діяльності людини⁴.

Парадигматичний принцип, який передбачає виявлення спільних і відмінних категорійних значень мовних одиниць, є ефективним у класифікації

³ Т. Булыгина, *К построению типологии предикатов в русском языке* [в:] *Семантические типы предикатов*, Москва 1982, с. 4–7.

⁴ Т. Кильдибекова, *Глаголы действия в современном русском языке: Опыт функционально-семантического анализа*, Саратов 1985, с. 41.

дієслів. Класифікаційні схеми дієслівних одиниць побудовано на основі опозиції диференційних граматичних характеристик. Застосовуючи парадигматичний принцип до класифікації предикатів, на першому етапі враховують морфологічний статус слова в предикатній позиції, на наступному – граматичні категорії відповідного морфологічного класу.

Предикат пов'язаний з морфологічним класом дієслів, у яких значне функціональне навантаження має поділ на групи зі значенням дії та стану⁵. У розмежуванні дієслівних предикатів до уваги беруть їх аспектуальні характеристики: граничність, цілісність, інтенсивність, повторюваність, тривалість дії. Враховують також категорії, пов'язані з суб'єктом мовлення, – суб'єктність, імперсональність, час, модальність, посесивність. І, нарешті, важливе місце в такій класифікації посідає категорія каузативності.

Але предикати – це особливі семантичні сутності, їх категоризація являє собою узагальнення об'єктивних явищ буття⁶. Типологія предикатів, виявлена на основі співвіднесеності їх з дієсловами як лексико-граматичним класом, відображає не всі аспекти цього семантичного явища, чим і зумовлена необхідність застосування денотативного та синтагматичного принципів на різних класифікаційних рівнях.

Фрагменти буття представлені предикатом як мікроситуації з певними учасниками, як різні типи процесів⁷. Денотативний підхід у класифікації предикатів передбачає орієнтацію на структуру та властивості ситуації, позначеної предикатом. У його основі – екстралінгвістичний фактор: розчленування позамовної дійсності на ситуації дій, станів, буття, властивостей, відношень. У цьому аспекті здійснено класифікації Л. М. Васильєва, В. Г. Гака, Г. Г. Сильницького, В. С. Храковського та ін., які згрупували мікроситуації позамовної дійсності за певними ознаками у класи і відповідно до них визначили семантичні типи предикатів. У таких класифікаціях терміни *типи предикатів*, *типи семантичних ситуацій*, *типи процесів* синонімізуються. Так, В. Г. Гак виокремлює п'ять фундаментальних типів ситуацій об'єктивної дійсності як основу для семантичної типологізації предикатів: 1) буття; 2) визначення предмета, його ознак та властивостей; 3) безсуб'єктний процес; 4) суб'єктно-безоб'єктний процес, зосереджений на самому суб'єкті; 5) суб'єктно-об'єктний процес, вияв відношення суб'єкта до іншого предмета⁸.

Зважаючи на той факт, що ситуацію визначають характер самого процесу та функції його учасників, у лінгвістичній літературі застосовують два основні підходи до розрізнення типів ситуацій: актантно-рольовий та

⁵ Т. Кильдибекова, *op.cit.*, с. 4.

⁶ Ю. С. Степанов, *К универсальной классификации предикатов* [в:] „Известия АН СССР. Серия литературы и языка”, т. 39, № 4, 1980, с. 323.

⁷ В. Гак, *op.cit.*, с. 682–683.

⁸ *Ibidem*, с. 683.

предикатно-дієслівний. У першому випадку головну увагу приділяють функціям учасників процесу, в другому – характеру самого процесу. У другому випадку типи ситуацій співвідносні з семантичними типами предикатів. Оскільки тип процесу і роль актантів – це взаємопов'язані явища, то, як вважає В. Г. Гак, найбільш ефективно розв'язання проблеми типології предикатів – одночасне врахування типу процесу і функцій актантів⁹.

У характеристиці денотата предикатного знака ідентифікаційною для найбільш загальних класів ситуацій та їх позначень (ознакових слів, або предикатів) здебільшого вважають ознаку динамічності/статичності (Дж. Лайонз, Ф. Данеш, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський, Н. Н. Арват, Т. В. Булигіна). Цим зумовлено поділ предикатів на два великі класи: статичні та динамічні.

Характерною особливістю статичних предикатів є „відносна незалежність у часі, відсутність чітких часових меж існування зв'язку між суб'єктом і ознакою, яка йому приписується”, а динамічні предикати містять вказівку на „змінний характер відповідного стану речей, його прив'язку до певного часового моменту”¹⁰. Динамічність ситуації, позначуваної предикатом, означає існування предметів та явищ в їх зміні, активному розвитку протягом певного часового проміжку. До динамічних, зокрема, належать предикати фізичної дії (*бити, будувати, в'язати, дробити, друкувати, копати, кроїти, лагодити, ламати, малювати, мити, мурувати, пиляти, ремонтувати, різати, розбивати, рубати, сипати, сіяти, стругати, шити, штовхати* та ін.), діяльності (*аналізувати, говорити, доводити, досліджувати, мітингувати, організовувати, перевіряти, писати, планувати, протестувати, розказувати, управляти* та ін.), руху (*бігти, брести, ворушитися, йти, кружляти, летіти, перепливати, пересуватися, повзти, увійти* та ін.), переміщення (*везти, вести, нести, пересунути, посунути, брати, вішати, піднімати, розкладати, сунути* та ін.); до статичних – предикати стану (*висіти, відпочивати, кохати, лежати, сидіти, терпіти, хвилюватися, хворіти, чекати*), а також сприймання, ставлення, належності, кількості, якості, буття тощо.

Ознаки статичності/динамічності відображено в семантичній структурі предиката у вигляді відповідної архісеми, тобто такої спільної для цілого класу предикатів семи, що домінує в його семантичній структурі і відбиває характерні ознаки позначуваної ним ситуації. Денотативні семи семантичної структури предиката співвіднесені з тими елементами ситуації, які сприяють ідентифікації певного типу ситуації. Ґрунтуючись на денотативному принципі, систематизують предикати за архісемами, співвідносними насамперед з такими типами денотатів, як дія і стан. На цій підставі було зроблено висновок, який підтримують більшість мовознавців: „Найважливішою семантичною

⁹ *Ibidem*, с. 679.

¹⁰ Т. Булигіна, *op.cit.*, с. 15.

особливістю предикатних знаків є їх належність до предикатів дії або стану". Це – основне семантичне протиставлення всередині предикатних знаків¹¹.

Другою за важливістю семантичною ознакою предикатів є їхня здатність супроводжуватися певною кількістю непередикатних знаків з притаманними їм семантичними функціями¹². Тому в сучасних класифікаціях семантичних одиниць на основі денотативного критерію помітна тенденція поєднати особливості набору та функцій актантів з типом предиката. В. В. Богданов, пропонуючи багатоступеневу класифікацію предикатів, здійснює її на основі семантичних властивостей аргументів. Такими властивостями на першому етапі класифікації виступає число місць предиката і його семантичний тип, на другому – семантичні функції аргументів, на третьому – субкатегоризація аргументів, яка визначає субкатегоризацію предикатів. Найзагальнішими семантичними типами предикатів, виокремленими на першому етапі розрізнення, є предикати дії, стану, властивості і відношення¹³.

Отже, беручи за основу класифікації денотативний принцип, який орієнтує на характер ситуації, учені доповнюють його реляційними характеристиками предиката та особливостями вияву його синтагматичних властивостей, оскільки спільна семантична ознака мовних одиниць виявляє себе у їх синтаксичних характеристиках. Тому в семантичній типологізації предикатів денотативний принцип тісно пов'язаний із синтагматичним, який полягає у групуванні одиниць на основі їхньої сполучувальної здатності, тобто валентності (У. Чейф, Ч. Філлмор, Л. Теньєр, Г. Хельбиг, В. В. Богданов, Й. Ф. Андерш, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська).

Значення терміна *валентність*, уведеного Л. Теньєром¹⁴, за останнє століття було розширено та уточнено. На сучасному етапі у вітчизняному (І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, Й. Ф. Андерш, Н. Л. Іваницька, А. П. Загнітко, М. П. Кочерган, М. І. Степаненко, М. В. Мірченко, Т. Є. Масицька та ін.) і зарубіжному (С. Д. Кацнельсон, Ю. Д. Апресян, О. І. Москальська, В. Г. Адмоні, С. М. Кибардіна, Б. А. Абрамов, Е. М. Меднікова, Г. Х. Яубасарова, М. Д. Степанова та ін.) мовознавстві під валентністю предиката найчастіше розуміють і його потенційну здатність відкривати місця для заповнення аргументами (семантична валентність), і реалізацію цієї здатності в реченні (синтаксична валентність).

З розвитком та поширенням теорії валентності вагоме місце у семантичній типологізації предикатів посів критерій кількісних та якісних показників

¹¹ І. Вихованець, К. Городенська, В. Русанівський, *Семантико-синтаксична структура речення*, Київ 1983, с. 34.

¹² *Ibidem*, с. 35.

¹³ В. Богданов, *Семантико-синтаксическая организация предложения*, Ленинград 1977, с. 51–60.

¹⁴ Л. Теньєр, *Основы структурного синтаксиса*, Москва 1988.

семантичної валентності. Хоч валентність належить до семантико-синтаксичних категорій, проте у диференціації предикатів беруть до уваги семантичну валентність – потенційну здатність предиката визначати кількість залежних іменних компонентів та їхні функції.

Показники семантичної валентності репрезентують позамовні відношення дії та її учасників і поєднуваність між відповідними лексико-семантичними класами слів на мовному рівні. Семантична валентність, отже, виявляє себе як здатність предикатного слова приєднувати слова певних семантичних класів, що називають учасників відповідної позамовної ситуації. Семантичні валентності встановлюють шляхом аналізу позамовної ситуації, позначуваної предикатним словом, і відповідно до її структури визначають кількість та якість учасників¹⁵, які на семантичному рівні здебільшого іменують аргументами предиката. І якщо в свідомості мовця дія, виражена предикатом, в принципі пов'язується з певним учасником і поняття такого аргумента виникає, то це означає, що така семантична валентність існує у валентній структурі цього предиката.

Семантична валентність, відображаючи структуру денотативних ситуацій, спільних для носіїв різних мов, має універсальний характер, а тому може бути критерієм класифікації предикатів в різних мовах.

За семантичною валентністю В. В. Богданов визначив три групи предикатів – нульмісні, одномісні та багатомісні. Нульмісні позначають стани в природі, одномісні – дії, стани, властивості, але не передають їх відношення до об'єктів, а багатомісні мають здатність передавати такі відношення¹⁶. У сучасному українському мовознавстві за ознакою семантичної валентності здебільшого виокремлюють шість класів предикатів: одновалентні, двовалентні, тривалентні, чотиривалентні, п'ятивалентні та шестивалентні предикати¹⁷.

У типології предикатів, побудованій на основі їхніх валентних властивостей, класифікаційні групи відображають передусім кількісну сполучувальну характеристику. Однак ця класифікаційна схема безпосередньо пов'язана з семантикою предикативного слова. Релятивний характер значення дієслова як основного засобу предикації, його онтологічні особливості зумовлюють широкий спектр валентних значень. Валентні характеристики предиката визначають кількість, семантику і функції залежних компонентів і, відповідно, побудову синтаксичної конструкції, а тому цей критерій є важливим у класифікації предикатів.

У. Чейф групує предикати відповідно до характеру, а не кількості їхніх аргументів, тобто за якісними показниками семантичної валентності, і виокремлює такі групи: предикати стану, процесу, дії, процесу-дії, а також

¹⁵ Ю. Апресян, *Лексическая семантика: Синонимические средства языка*, Москва 1974, с. 120.

¹⁶ В. Богданов, *op. cit.*, с. 52–53.

¹⁷ І. Вихованець, *Нариси з функціонального синтаксису української мови*, Київ 1992, с. 42–43.

амбієнтного стану і амбієнтної дії. Предикат дії вимагає аргумента із семантичною функцією діяча – назви істот. Предикат стану вживається в реченні передусім з носієм стану (пацієнтом). Суб'єктний компонент, який поєднується з предикатом процесу, означає того, хто змінює в часі свій стан внаслідок протікання певного процесу. Аргумент, який супроводжує предикат дії-процесу, поєднує ознаки суб'єкта дії та суб'єкта процесу. Відсутність відповідних аргументів характеризує предикати амбієнтного стану та амбієнтної дії¹⁸.

Синтагматичне оточення найповніше розкриває семантику предиката через вияв та взаємодію семантики його залежних компонентів з суб'єктним, об'єктним та адвербіальним значенням. Тому кількісні та якісні показники валентності можуть бути ефективним засобом диференціації предикатної семантики. Класифікація предикатів на основі синтагматичного критерію на наступних етапах розрізнення передбачає врахування особливостей не лише семантичної, а й синтаксичної валентності.

Свій семантичний потенціал дієслово-предикат реалізує в певних синтагматичних ланцюжках, зумовлених передусім типом екстралінгвістичної ситуації. Отже, існує залежність між поняттями: тип ситуації – семантичний тип предиката – морфологічне вираження предиката – модель речення.

Універсальною для типологізації предикатів з-поміж усіх його аргументів, зумовлених семантичною валентністю, є категорія суб'єкта: предикатну ознаку суб'єктності враховано в багатьох класифікаційних системах. Суб'єктно-об'єктні відношення характеризують більшість фундаментальних типів ситуацій об'єктивної дійсності, а отже, утворюють основу для виокремлення таких основних предикатних типів, як суб'єктно-безоб'єктний (його частіше називають *суб'єктним*) та суб'єктно-об'єктний (в іншій термінології – *об'єктний*).

Суб'єктний тип охоплює предикати на позначення дії або стану, що стосуються самого виконавця дії або носія стану, спрямовані на нього або зосереджені в ньому і можуть викликати зміни, які стосуються суб'єкта. Метою дій суб'єкта часто є його внутрішні або зовнішні зміни. Денотат суб'єктного предикатного типу характеризується збігом виконавця і об'єкта дії в одній особі – суб'єкті. Ситуація, позначувана суб'єктним предикатом, позбавлена об'єкта, на який спрямована дія, але може мати інші компоненти – іменний або адвербіальний.

Суб'єктні предикати об'єднують *односуб'єктні* та *багатосуб'єктні*.

У межах *односуб'єктних* предикатів визначено, зокрема, такі семантичні різновиди предикатів: предикати руху суб'єкта в просторі (*брести, йти, летіти, підводитися, повзти, сідати*); предикати соціальної діяльності людини (*козакувати, учителювати, чумакувати*); акціональні акустичні

¹⁸ У. Чейф, *Значение и структура языка*, Москва 1975.

предикати (*барабанити, галасувати, грюкати, гупати, ляскати, стукати, тупотіти*); предикати інтелектуальної діяльності (*думати, міркувати, мріяти*); предикати зміни зовнішності суб'єкта (*вбиратися, взуватися, голитися, купатися, одягатися, розчісуватися, умиватися, чиститися*) тощо.

Багатосуб'єктні предикати відображають ситуацію дій двох або більше суб'єктів. Такі предикати називають симетричними, оскільки семантичні функції суб'єктів збігаються¹⁹. Вони відкривають не кілька, а одну валентність на множинний суб'єктний актант.

Багатосуб'єктні предикати мають, зокрема, такі семантичні різновиди: симетричні предикати мовленнєвої діяльності (*бесідувати, вітатися, лягтися, розмовляти, сперечатися, сваритися*); симетричні предикати налагодження або розірвання стосунків (*здибуватися, знайомитися, зустрітися, одружуватися, побачитися, помиритися, порвати, прощатися, розлучатися*); предикати взаємної фізичної дії (*битися, боротися, обніматися, цілуватися, штовхатися*); предикати локативної дії (*збігатися, зібратися, обступити, оточити, розходитися, сходитися, товпитися*).

Попри важливість денотативного та синтагматичного критеріїв, вони не можуть самостійно слугувати для виокремлення семантичних типів та різновидів предикатів. Учені-синтаксисти схиляються до думки, що семантична класифікація предикатів повинна бути багатоступеневою і базуватися на комплексному критерії, у якому враховано ще й парадигматичні та лексико-семантичні ознаки.

Усі найзагальніші принципи й окремі підходи до класифікації предикатів пов'язані між собою, оскільки в семантиці предикатного знака тісно переплетені лексичні, морфологічні, синтаксичні та власне семантичні його характеристики. Крім того, у класифікаціях, що ґрунтуються на різних принципах, повторюються найважливіші характеристики предикатних слів. Це стосується передусім розрізнення понять «дія», «стан», «процес», які є визначальними і первинними при розмежуванні предикатних одиниць у будь-якому науковому підході. Ці фундаментальні поняття виявляють себе і в лексичній семантиці, і в граматичній категоризації, і в синтагматиці мовних одиниць. Наявні класифікації перетинаються й у відношенні до категорій результативності дії, її локалізованості в часі і просторі, інтенсивності, каузативності. Тому серед дослідників семантичної структури речення значної популярності набула методика побудови комплексної універсальної семантичної типології предиката (У. Чейф, Т. Б. Алісова, Т. В. Булигіна, О. М. Селіверстова, В. Г. Гак та ін.). Вона полягає у застосуванні системи тестів з метою виявлення у семантичній структурі предиката певних семантичних ознак. Проте варто зазначити, що будь-яке розрізнення класифікаційних підходів є досить умовним, оскільки

¹⁹ Л. И о м д и н, *Симметричные предикаты в русском языке* [в:] *Проблемы структурной лингвистики 1979*, Москва 1981, с. 82–83.

кожна з виокремлених дослідниками ознак предикатів тісно пов'язана з властивостями, які вони виявляють на інших системних рівнях.

В. Г. Гак підтримує методику класифікації предикатів на основі перетину ознак різного характеру. У найзагальнішому вигляді така класифікація ґрунтується, з одного боку, на протиставленні ознак суб'єктності / об'єктності в аспекті спрямування дії, з іншого – ознак статичності / динамічності. Внаслідок їх перетину виокремлено чотири основних типи предикатів: безоб'єктний статичний, безоб'єктний динамічний, об'єктний статичний, об'єктний динамічний²⁰.

Т. В. Булигіна найбільш суттєвими у класифікації предикатів вважає ознаки: часової локалізованості, статичності/динамічності, тривалості, часової перспективи та контрольованості / неконтрольованості з боку суб'єкта²¹. Проте не можна визначити їх чітку ієрархію і на цій основі створити універсальні рекомендації щодо типологізації предикатних одиниць, оскільки «теоретично ознаки статичності, тривалості та неконтрольованості достатні для розмежування предикатів стану і інших типів предикатів, зокрема динамічних. Проте на практиці у багатьох випадках необхідно звертатися і до інших критеріїв розрізнення²². До них належать: активність / неактивність суб'єкта, результативність / нерезультативність дії, цілеспрямованість, локалізованість / нелокалізованість дії на часовій осі.

Отже, денотативний та синтагматичний принципи є основними у класифікації предикатів як семантичних одиниць. Проте схожість предикатів, які належать до одного семантичного типу, не вичерпується наявністю у них спільної категорійної ознаки – архісеми, яка відображає характер денотативної ситуації, та однакової валентної характеристики. Однотипність виявляється також у наявності типової лексико-семантичної характеристики, у парадигматичних ознаках одиниць одного морфологічного класу, у певних закономірностях їх відношень всередині семантичного типу.

ЛІТЕРАТУРА

- Апресян Ю., *Лексическая семантика. Синонимические средства языка*, Москва 1974.
Богданов В., *Семантико-синтаксическая организация предложения*, Ленинград 1977.
Булыгина Т., *К построению типологии предикатов в русском языке* [в:] *Семантические типы предикатов*, Москва 1982, с.7–85.
Вихованець І., *Нариси з функціонального синтаксису української мови*, Київ 1992.
Вихованець І., Городенська К., Русанівський В., *Семантико-синтаксична структура речення*, Київ 1983.

²⁰ В. Г а к, *op.cit.*, с. 682–683.

²¹ *Семантические типы предикатов*, Москва 1982, с. 43.

²² *Ibidem*, с. 39–40.

- Гак В., *Теоретическая грамматика французского языка*, Москва 2004.
- Иомдин Л., *Симметричные предикаты в русском языке* [в:] *Проблемы структурной лингвистики* 1979, Москва 1981, с. 82–105.
- Кильдибекова Т., *Глаголы действия в современном русском языке: Опыт функционально-семантического анализа*, Саратов 1985.
- Семантические типы предикатов*, Москва 1982.
- Степанов Ю., *К универсальной классификации предикатов* [в:] „Известия АН СССР. Серия литературы и языка”, т. 39, № 4, 1980, с. 311–323.
- Степанов Ю., *Имена. Предикаты. Предложения. Семиологическая грамматика*, Москва 1981.
- Теньер Л., *Основы структурного синтаксиса*, Москва 1988.
- Чейф У., *Значение и структура языка*, Москва 1975.

DENOTATIVE AND SYNTAGMATIC ASPECTS OF PREDICATE CLASSIFICATION

The article is dedicated to the basic principles underlying the separation of predicates into semantic types. An attempt to justify the denotative and syntagmatic principles as comprehensive criteria for the classification of predicates has been made. It was found that the typology of predicates reflects the semantic types of situations – static and dynamic, subjective and subject-object. In the denotative aspect dynamic and static types of predicates were distinguished. In the syntagmatic aspect, subject and object types of predicates were distinguished.

Key words: Semantic type of predicate, denotative aspect, syntagmatic aspect, semantic valence, subject, predicate, action, condition, denotative situation, subjective type of predicate, subjective type of predicate.

Magdalena JEŻ

Uniwersytet Warszawski

Структурно-граматична характеристика туристичних термінів в українській та польській мовах

Предметом пропонованої статті є граматична структура термінологічної лексики туризму в українській та польській мовах. У процесі дослідження цієї термінологічної системи особливе значення має аналіз структурних форм термінологічних одиниць¹.

Термінологічні одиниці туризму в українській та польській мовах, як й інші терміни, за своєю структурною будовою поділяються на різні структурні типи – прості та складні номінації. Серед простих термінологічних номінацій можна виділити одночленні терміни-слова та терміни-композиції, а також однослівні, тому що вони утворюються за допомогою основоскладання двох або трьох слів. Натомість складні термінологічні номінації – це багаточленні терміни-словосполучення, які складаються з двох, трьох, чотирьох та більше компонентів². Проаналізуємо їх детальніше:

¹ Аналізований у статті матеріал зібраний із тематичних іншомовних словників, а також у процесі вибірки з лексичного складу підручників та посібників індустрії туризму. Головними джерелами стали: R. Kozierkiewicz, *Słownik terminów hotelowo-turystycznych angielsko-polski, polsko-angielski*, Warszawa 2007; I. Кононенко, I. Мутник, E. Wasiaak, *Słownik tematyczny polsko-ukraiński*, Warszawa 2010; В. Смолій, В. Федорченко, В. Цибух, *Енциклопедичний словник-довідник з туризму*, Київ 2006; W. Siwiński, R. Tauber, *Leksykon turystyki i rekreacji: polsko-angielski na użytek szkół wyższych o kierunku turystyka i rekreacja*, Poznań 2008; В. Бабарицька, О. Малиновська, *Менеджмент туризму. Туропереїтинг. Понятійно-термінологічні основи, сервісне безпечення турпродукту: навч. посіб.*, Київ 2004 та інші.

² Г. Вознюк, *Термінологічна лексика в системі професійного мовлення: Методичні вказівки та завдання для самостійної роботи студентів з курсу „Українська мова (за професійним спрямуванням)”*, Львів 2010, с. 9.

Туристичні терміни-слова

За граматичним принципом туристичні терміни-слова поділяються передусім на терміни-іменники, терміни-дієслова та терміни-прикметники.

У функції одночлених туристичних термінів, як показують дослідження, найчастіше виступають іменники, тому що номінація понять за їх допомогою несе найважливіший зміст у пізнанні дійсності.

Терміни-однослови часто бувають виражені також за допомогою дієслів, які вживаються для позначення дій та процесів.

Роль одночлених термінів також виконують прикметники: якісні, відносні, і рідко – присвійні, тому що вони, в основному, виступають у складі словосполучень³.

Туристичні терміни-іменники

В українській та польській туристичній термінології терміни-іменники виступають дуже часто. Вони вживаються як найменування людей, предметів, місць та туристичних понять, а також процесів – тоді вони приймають форму віддієслівного іменника.

Терміни-іменники, що стосуються людей, можна поділити на кілька груп:

- а) найменування туристів**, напр.: *турист* // *turysta*, *мандрівник* // *podróżnik*, *екскурсант* // *wycieczkowiec*, *гість* // *gość*;
- б) найменування працівників індустрії туризму**, напр.: *гід* // *pilot*, *організатор* (*турагент*) // *organizator*, *провідник* (*екскурсовод*) // *przewodnik*;
- в) найменування працівників готелю**, напр.: *носильник* // *bagażowy*, *покоївка* // *pokojówka*, *швейцар* // *portier*;
- г) найменування працівників митної служби**, напр.: *прикордонник* // *funkcjonariusz wojsk ochrony pogranicza*, *митник* // *celnik*;
- д) найменування працівників транспорту**, напр.: *водій* // *kierowca*, *пілот* // *pilot*, *перевізник* // *przewoźnik*.

Для позначення предметів та туристичних понять вживаються такі одночленні терміни-іменники, напр.: *паспорт* // *paszport*, *рекламація* // *reklamacja*, *договір* // *umowa*, *ваучер* // *voucher*, *подорож* // *podróż*, *туризм* // *turystyka*, *мандрівка* // *wędrówka*, *екскурсія* // *wycieczka*, *експедиція* // *wyprawa*.

Туристичні місця зазвичай також позначаються за допомогою однослівних термінів-іменників, напр.: *бюро* // *biuro*, *кордон* // *granica*, *зона* // *strefa*, *гостель* // *hotel*, *курорт* // *kurort*, *мотель* // *motel*, *паркінг* // *parking*, *пансіонат* // *pensjonat*.

³ Л. Виноградова, *Русская терминология туризма: структурная характеристика* [в:] „Вестник новгородского государственного университета”, № 52, 2009, с. 28–29.

Натомість туристичні процеси, як в українській, так і в польській мовах, позначаються іменниками, утвореними від дієслів, напр.: анулювання // *anulowanie*, перевезення // *przewóz*, бронювання // *rezerwacja*, відмовлення // *rezygnacja*, замовлення // *zamówienie*, подорожування // *podróżowanie*, відвідування // *zwiedzanie*, розміщення // *zakwaterowanie*, проживання // *robyt*.

Для української мови характерними є іменникові терміни-композиції, що утворюються шляхом поєднання в одне слово основ двох або більше слів. Вони майже не виступають у польській мові, в якій їм відповідають дво-членні форми, напр.: турагентство // *agencja turystyczna*, турагент // *agent turystyczny*, авіалінії // *linie lotnicze*, тургрупа // *grupa turystyczna*, турповідка // *informacja turystyczna*, турпакет // *pakiet turystyczny*, етнотуризм // *turystyka etniczna*, велотуризм // *turystyka rowerowa*, автотуризм // *turystyka samochodowa*.

Туристичні терміни-дієслова

Терміни-дієслова в українській та польській туристичній термінології позначають дії, процеси та способи подорожування, напр.: анулювати // *anulować*, резервувати // *rezerwować*, організувати // *organizować*, подорожувати // *podróżować*, маршрутувати // *maszerować*, мандрувати // *wędrować*, розмістити // *zakwaterować*, прописатися // *zameldować się*, приземлятися // *lądować*, відвідувати // *zwiedzać*.

Туристичні терміни-прикметники

Терміни-прикметники в туристичній термінології обох мов рідко виступають як терміни-однослови. Часто вони є компонентами термінів-словосполучень. Найбільш продуктивні у цьому плані прикметники, напр.: туристичний // *turystyczny*, готельний // *hotelowy*, митний // *celny*, прикордонний // *graniczny*, паспортний // *paszportowy*, одноосібний // *jednoosobowy*, чотиризірковий // *czterogwiazdkowy*. Однак трапляються випадки, коли прикметник виступає як однослівний термін. В українській та польській туристичній термінології це, наприклад, черговий // *dyżurny* (на позначення працівника готелю).

Терміни-прикметники як однослови виступають у формі композитів, в яких виділяється кілька основ. Їхні твірні основи об'єднуються в двокореневі або трикореневі слова за допомогою інтерфіксів. Композити об'єднують в одному слові кілька основ і дають можливість точно характеризувати предмети та явища за кількома ознаками, напр.: краєзнавчий, країнознавчий, музеєзнавчий, туризмознавство, туризмологія, високогірний тощо.

Туристичні терміни-словосполучення

Словосполучення – це основний спосіб термінологічної номінації у термінології, в тому числі у туристичній термінології української та польської мов. Більшість термінів у туристичній терміносистемі – це власне словосполучення, тобто складені багаточленні терміни, які мають від двох до семи компонентів.

Кожне словосполучення – це складна форма найменування дій, ознак, предметів та явищ, які не можуть бути виражені одним словом⁴.

Багаточленні терміни – це конструкції, компоненти яких складають різні комбінації частин мови, тому словосполучення, залежно від того, до якої частини мови належить його головний компонент, поділяються на іменникові, дієслівні та прикметникові. Як зазначають учені, термінології властивий синтаксичний спосіб творення термінів, який надзвичайно продуктивний, тому що багаточленні терміни здатні виражати складні поняття у певній терміносистемі⁵.

Багатокомпонентні терміни в туристичній системі української та польської мов мають різну структуру, але виявилось, що найбільш поширеними є двочленні та тричленні термінологічні одиниці, що утворюються за кількома найбільш продуктивними моделями.

Туристичні двочленні термінологічні сполучення в українській та польській мовах, за структурою підрозділяються на кілька груп⁶. Найбільш продуктивними у термінотворенні виявилися такі моделі:

- а) іменник + іменник**, напр.: *бюро туризму* // *biuro turystyki*, *агентство подорожей* // *agencja podróży*, *група туристів* // *grupa turystów*, *бюро бронювання* // *biuro rezerwacji*, *бюро розміщення* // *biuro zakwaterowania*, *антропология туризму* // *antropologia turystyki*, *культурология туризму* // *kulturologia turystyki*, *соціология туризму* // *socjologia turystyki*, *програма екскурсії* // *program wycieczki* тощо;
- б) прикметник + іменник**, напр.: *туристичне бюро* // *biuro turystyczne*, *туристична індустрія* // *branża turystyczna*, *кваліфікований туризм* // *turystyka kwalifikowana*, *вітчизняний туризм* // *turystyka krajowa*, *міжнародний туризм* // *turystyka międzynarodowa*, *туристичний продукт* // *produkt turystyczny*, *туристичний ринок* // *rynek turystyczny*, *чотиризірковий готель* // *hotel czterogwiazdkowy*.

Як видно, в польській мові ця модель у термінотворенні реалізується формулою **іменник + прикметник**. Виявлені також різниці у граматич-

⁴ Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк, *Українське термінознавство*, Львів 1994, с. 171.

⁵ Н. Біян, *Лексико-семантична та структурна класифікація термінів у галузі туризму в англійській мові* [в:] „Іноземна філологія”, № 121, 2009, с. 142–149.

⁶ Л. Виноградова, *op. cit.*, с. 28–29.

ній формі деяких терміноодиниць. Це результат того, що лексема *туризм* в українській мові чоловічого роду, натомість *turystyka* в польській мові – жіночого роду.

Можна також зауважити відмінності, які полягають у тому, що одна термінологічна одиниця реалізується іншою моделлю в обох мовах: *екскурсія автобусом* (іменник + іменник) // *wycieczka autobusowa* (іменник + прикметник), *екскурсія машиною* (іменник + іменник) // *wycieczka samochodowa* (іменник + прикметник), *турпохід* (іменник) // *wędrówka piesza* (іменник + прикметник).

Прикметники, як було згадано вище, у туристичній терміносистемі найчастіше виступають компонентами термінів-словосполучень. Найбільш продуктивні у цьому плані прикметники: *туристичний* // *turystyczny* та *готельний* // *hotelowy*.

Продуктивними моделями у творенні туристичних термінів виявилися також такі формули:

- в) **дієслово + іменник**, напр.: *анулювати бронювання* // *anulować rezerwację*, *пред'являти рекламу* // *zglaszać reklamację*, *забезпечити обслуговування* // *zapewnić obsługę*, *надавати послуги* // *świadczyć usługi*, *здійснити поїздку* // *odbyć podróż*;
- г) **числівник + іменник**, напр.: *перший клас* // *pierwsza klasa*, *другий клас* // *druga klasa*, *в один бік* // *w jedną stronę*.

Тричленні термінологічні конструкції в терміносистемі туризму можуть мати структуру:

- а) **прикметник + прикметник + іменник**, яка в польській мові реалізується формулою: **прикметник + іменник + прикметник**, напр.: *міжнародне туристичне агентство* // *międzynarodowa agencja turystyczna*, *організована туристична група* // *zorganizowana grupa turystyczna*, *європейське туристичне страхування* // *euuropejskie ubezpieczenie turystyczne*, *приваблива туристична пропозиція* // *atrakcyjna oferta turystyczna*, *міжнародний готельний ланцюг* // *międzynarodowy łańcuch hotelowy*;
- б) **прикметник + іменник + іменник**, що в польській мові реалізується формулою: **іменник + прикметник + іменник**, напр.: *центральний офіс бронювання* // *biuro centralnej rezerwacji*, *міське відділення туризму* // *lokalne biuro turystyki*, *рекламний буклет турагентства* // *folder reklamowy biura*, *транспортне обслуговування пасажирів* // *obsługa transportowa pasażerów*; або *комунікативна культура туризму* // *komunikatywna kultura turystyki*, *праксеологічний аспект туризму* // *prakseologiczny aspekt turystyki*, що в обох мовах реалізуються однаково;
- в) **іменник + прикметник + іменник**, що в польській мові реалізується формулою: **іменник + іменник + прикметник**, напр.: *бюро виїзного туризму* // *biuro turystyki wyjazdowej*, *бюро туристичної інформації* // *biuro informacji turystycznej*, *ціна двомісного номера* // *cena pokoju dwuosobowego*,

організатор туристичних заходів // organizator imprez turystycznych, ринок туристичних послуг // rynek usług turystycznych, система готельного менеджменту // system zarządzania hotelowego;

- г) **іменник + іменник + іменник**, що в українській та польській мовах реалізується в такий же спосіб, напр.: *пошкодження майна готелю* // *uszkodzenie mienia hotelu*, *порушення умов договору* // *złamanie warunków umowy*, *процедура пред'явлення реклаमाції* // *procedura składania reklamacji*, *умови перетину кордону* // *warunki przekraczania granicy*;
- д) **дієслово + іменник + іменник**, напр.: *зробити заміну бронювання* // *dokonać zmiany rezerwacji*, *здійснити контроль багажу* // *dokonać kontroli bagażu*, *підтвердити бронювання готелю* // *potwierdzić rezerwację hotelu*, *забезпечити прийом туриста* // *zapewnić przyjęcie turysty*, *оголосити початок реєстрації* // *ogłosić rozpoczęcie odprawy*;
- е) **дієслово + прикметник + іменник**, що в польській мові реалізується формулою: **дієслово + іменник + іменник** або **дієслово + іменник + прикметник**, напр.: *збільшити дорожні витрати* // *zwiększyć koszty podróży*, *здійснювати пасажирські перевезення* // *organizować przejazd pasażerów*, *здійснити митний контроль* // *przeprowadzić kontrolę celną*, *організувати туристичні екскурсії* // *organizować wycieczki turystyczne*, *реалізувати екскурсійну програму* // *realizować program wycieczki*, *заповнити митну декларацію* // *wypełnić deklarację celną*.

Чотиричленні конструкції, які виступають в українській та польській туристичній терміносистемі, найчастіше мають формулу:

- а) **прикметник + іменник + іменник + іменник**, напр.: *центральний офіс бронювання квитків* // *centralne biuro rezerwacji biletów*, *кінцева ціна реалізації турпродукту* // *końcowa cena realizacji produktu turystycznego*, *рекреаційна функція педагогіки туризму* // *rekreacyjna funkcja pedagogiki w turystyce*, *фінансова відповідальність організатора туризму* // *odpowiedzialność finansowa organizatora turystyki*;
- б) **прикметник + іменник + прикметник + іменник**, що в польській мові реалізується формулою: **прикметник + іменник + іменник + прикметник**, напр.: *середня ціна одноосібного номера* // *średnia cena pokoju jednoosobowego*, *місцевий центр туристичної інформації* // *lokalny punkt informacji turystycznej*, *негативне сальдо туристичного балансу* // *negatywne saldo bilansu turystycznego*;
- в) **прикметник + прикметник + іменник + іменник**, що в польській мові реалізується формулою: **прикметник + іменник + прикметник + іменник**, напр.: *обов'язкове медичне страхування туристів* // *obowiązkowe ubezpieczenie medyczne turystów*;
- г) **іменник + іменник + прикметник + іменник**, напр.: *порушення умов укладеного договору* // *złamanie warunków zawartej umowy*; *методологія дослідження проблем туризму* // *metodologia badań problemów turystyki*;

- д) **іменник + прикметник + прикметник + іменник**, що в польській мові реалізується формулою: **іменник + прикметник + іменник + прикметник**, напр.: *зона спрощеного митного контролю* // *strefa uproszczonej kontroli celnej*;
- е) **іменник + іменник + іменник + іменник**, напр.: *перевищення норми провозу багажу* // *nadbagaż*; *освіта фахівців сфери туризму* // *wykształcenie fachowców w sferze turystyki*;
- ж) **дієслово + іменник + прикметник + іменник**, напр.: *порушити правила дорожнього руху* // *przekroczyć zasady ruchu drogowego*, *дизнатися в бюро туристичної інформації* // *dowiedzieć się w biurze informacji turystycznej*;
- з) **дієслово + іменник + іменник + іменник**, напр.: *дотримуватися правил перетину кордону* // *przestrzegać przepisów przekraczania granicy*.

Як можна помітити, разом зі збільшенням кількості компонентів в словосполученнях збільшується можливість різноманітних комбінацій і моделей утворення, хоча не всі вони продуктивні й однаково часто виступають у терміноутворенні. Багаточленні терміни-словосполучення можуть мати від чотирьох до семи компонентів, однак у туристичній терміносистемі української та польської мов термінні утворення, що мають більше чотирьох компонентів, трапляються дуже рідко.

Підсумовуючи, туристична термінологія української та польської мов представляється різними структурними одиницями. Словесний засіб вираження туристичних понять – це передусім терміни-слова, реалізовані іменниками, дієсловами та прикметниками.

Аналіз термінів української та польської термінологічної системи туризму виявив, що в ній значною мірою переважають багаточленні терміни, які складаються з двох і більше компонентів, що є характерною рисою сучасних термінологій європейських мов. Серед багаточленних термінів туризму найбільш поширеними є дво- та трикомпонентні терміни, тому що така форма відповідає вимозі точного найменування понять. Двочленні терміни поділяються на субстантивно-ад'єктивні (іменник + прикметник) та субстантивно-субстантивні (іменник + іменник) словосполучення. Натомість, серед тричленних термінів виділяються субстантивно-субстантивно-ад'єктивні (іменник + іменник + прикметник) й субстантивно-субстантивно-субстантивні (іменник + іменник + іменник) словосполучення.

З аналізу структури складних туристичних термінів випливає, що складні термінні номінації, утворені поєднанням іменника і прикметника в українській мові, в польській мові реалізуються формулою прикметник та іменник. В українській мові прикметник знаходиться перед іменником, у польській мові прикметник стоїть після іменника. Структури тричленних термінів в українській та польській мовах відрізняються також порядком слів.

ДЖЕРЕЛА

- Kononenko I., Mytnik I., Wasiak E., *Słownik tematyczny polsko-ukraiński*, Warszawa 2010.
- Kozierkiewicz R., *Słownik terminów hotelowo-turystycznych angielsko-polski, polsko-angielski*, Warszawa 2007.
- Siwiński W., Tauber R., *Leksykon turystyki i rekreacji: polsko-angielski na użytek szkół wyższych o kierunku turystyka i rekreacja*, Poznań 2008.
- Бабарицька В., Малиновська О., *Менеджмент туризму. Туропереїтинг. Понятійно-термінологічні основи, сервісне забезпечення турпродукту: навч. посіб.*, Київ 2004.
- Смолій В., Федорченко В., Цибух В., *Енциклопедичний словник-довідник з туризму*, Київ 2006.

ЛІТЕРАТУРА

- Біян Н., *Лексико-семантична та структурна класифікація термінів у галузі туризму в англійській мові* [в:] „Іноземна філологія”, № 121, 2009, с. 142–149.
- Виноградова Л., *Русская терминология туризма: структурная характеристика* [в:] „Вестник новгородского государственного университета”, № 52, 2009, с. 27–30.
- Вознюк Г., *Термінологічна лексика в системі професійного мовлення: Методичні вказівки та завдання для самостійної роботи студентів з курсу „Українська мова (за проф. спрямуванням)”*, Львів 2010.
- Д'яков А., Кияк Т., *Основи термінотворення*, Київ 2000.
- Панько Т., Кочан І., Мацюк Г., *Українське термінознавство*, Львів 1994.
- Budin G., Felber H., *Teoria i praktyka terminologii*, Warszawa 1994.
- Grzegorzczkowska R., *Gramatyka współczesnego języka polskiego: Morfologia*, Warszawa 1998.
- Kurkowa H., Skorupka S., *Stylistyka polska*, Warszawa 2001.

THE GRAMMATICAL AND STRUCTURAL CHARACTERISTICS OF TOURISM VOCABULARY IN THE UKRAINIAN AND POLISH LANGUAGES

The article researches the grammatical forms and structural constructions of Polish and Ukrainian terminology that function in the sphere of tourism. The author analyses the word building arrangement of Ukrainian and Polish terms in the tourism industry and defines shared and different features of word-formation in Polish and Ukrainian tourism vocabulary. The results of the analysis show that the basic method of word-formation in tourism terminology is affixation which is the most effective. In the article the most productive models of tourism term creation, two-component and three-component terms, are analysed.

Key words: terminology, structural construction, grammatical form, tourism vocabulary, affix, Polish language, Ukrainian language.

Вікторія КОЛОМІЙЦЕВА

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Про неповні речення української мови

У типологічній системі речення як центральної одиниці синтаксису окремою ознакою виступає повнота / неповнота. Ця ознака ґрунтується на здатності речення логічно й синтаксично членуватися та можливості не експлікувати якийсь із членів речення (головний чи другорядний) або навіть декілька членів з огляду на вже реалізований контекст, прозорість ситуації дійсності чи загальномовну компетенцію учасників комунікації.

Неповним реченням називають таку предикативну одиницю, в якій певна синтаксична позиція (один або кілька членів речення), спрограмована формально- і семантико-синтаксичною структурою цього речення, пропущена, тобто не вимовляється (не пишеться), але відтворюється у свідомості комунікантів, наприклад: *Кінець вертає в початок, як відчай – в надію* (В. Базилевський). У наведеному реченні тире графічно, а пауза інтонаційно вказує на відсутній компонент – присудок другої предикативної частини (*вертає*), який відтворюється завдяки попередньому контексту. Будучи одним із способів імпліцитної передачі інформації, неповнота, або еліipsis, часто виступає в реченні-висловленні. Вона зумовлена дією глобального закону економії мовних зусиль, комунікативними інтенціями мовця, зокрема прагненням до стислого викладу (конденсації думки), а також стилістичною доцільністю чи недоцільністю дублювати слова в реченнях, текстуально пов'язаних. Неповнота не позначається негативно на прагненні мовців порозумітися, а навіть навпаки – вона буває більш промовистою, ніж повний варіант тексту. Порівняймо неповне складне речення та вірогідний його повний варіант: *Ах, на землі одна, одна релігія – Страждань краса* (П. Тичина) – *Ах, на землі є одна, одна релігія – ця релігія є краса страждань*.

Система термінів, яку використовують для опису неповних речень, не позбавлена суперечностей. Розгляньмо її у зв'язку з основними типологічними підходами до неповних реченневих структур. В україністиці виділяють т р и

типи неповних речень: контекстуально неповні, ситуативно неповні й так звані еліптичні (остання видова термінаозна видається, на нашу думку, невдалою, оскільки поняття *еліптичне речення* й *неповне речення* є тотожними).

Розуміючи контекст як лінгвістичне оточення конкретної мовної одиниці в лінійному, синтагматичному розгортанні, властивому реченню-висловленню, контекстуально неповним називаємо речення, відсутні елементи якого містяться в ширшому відрізку письмового чи усного мовлення, тобто в контексті, наприклад: *Я скверни людської / гортав скаменілі томи / натрудженим серцем, / бо їх неможливо – руками* (В. Базилевський) – пропущена у другій (виділеній) предикативній одиниці частини складеного (тричленного) головного члена односкладного речення (*є*) *неможливо гортати*) відновлюється за присудком першої частини (*гортав*). Отже, опущене слово в тотожній чи іншій граматичній формі обов'язково міститься в ширшому відрізку тексту. Контекстуально неповні становлять помітну більшість серед усього масиву неповних речень у функціональних стилях, що обслуговують письмове мовлення.

Ситуативно неповне речення реалізується завдяки потужному арсеналу екстралінгвістичних факторів, таких як жест, погляд, вираз обличчя тощо, і стає зрозумілим не у власне мовленнєвому, а в побутовому контексті – ситуації. Наприклад, коли люди обідають, господиня запитує: *Може ще?* А ситуація підказує повний варіант: *Може з'їси ще мисочку борщу?* В іншій ситуації це ж речення (*Може ще?*) матиме інше значення – *Можливо ще щось треба додати?* (викладач студентові під час іспиту). Ситуативно неповні речення поширені в діалозі, який і характеризують як ситуаційно зумовлене спілкування двох або кількох осіб. До лінгвістичного вжитку введено поняття діалогізм, що визначається як слово, зворот чи особлива розбудова мовлення, властива діалогу. Поняття діалогізму включає явище згортання слів, яке компенсується паравербальними факторами, контекстом. Розгляньмо, наприклад, фрагмент діалогу Лукаша й дядька Лева з драми-фесрії Лесі Українки „Лісова пісня”, що починається з ситуативно неповного речення у репліці Лукаша (неповні речення виділено).

Надходить Лукаш з оберемком хмизу, кладе перед дядьком, виймає з-за пазухи кресало й губку і розпалює вогонь.

Лукаш

Ось нате, дядьку, грійтеся.

Лев

Спасибі. Ти догоджаєш дядькові старому.

(Розпалює коло вогню люльку).

Тепер що іншого!

Лукаш

Якби ви, дядьку, якої байки нагадали.

Лев

*Бач! умалився!.. А ти б якої хтів?**Про Оха-Чудотвора? Про Трьомсина?*

Лукаш

Такі я чув! Ви вмієте інакших, що їх ніхто не вміє.

Завдяки ремарці, яка передує діалогу, ми стаємо ніби очевидцями ситуації і розуміємо, що в Лукашевому „*нате, грійтеся*” йдеться саме про *вогонь*, а не про кожух, скажімо, чи що інше. 4-е, 5-е, 6-е, 7-е, 8-е, 9-е серед виділених – це контекстуально неповні: ми легко відновлюємо їхній повний склад за попереднім і наступним контекстом, а саме: *А ти б якої хтів казки послухати? Ти хтів би послухати казку про Оха-Чудотвора? Ти хтів би послухати казку про Трьомсина? Такі я чув казки! Ви вмієте інакших казок розказати, що їх ніхто не вміє розказати.*

Неповнота 2-го речення (*Тепер що іншого!*) не потребує ні контексту, ні ситуації. Такий тип неповноти можливий завдяки усталеним, традиційним формам комунікування, наприклад: *Доброго ранку (я вам бажаю); Що з вами (сталося)? Успіху (я вам зичу); З Різдом Христовим (я вас вітаю); Хліб-сіль (прийміть); З води і з роси (хай вам Бог дає); Многая літа! (майте).* Таку сталу, т р а д и ц і й н у неповноту можна порівняти зі стертою метафорою – вона, як і стерта метафора (*сонце сідає, дощ іде*), може не актуалізуватися в усій семантичній повноті в мисленні мовців при кожній нагоді. Усталені (клішовані) неповні речення, а саме так їх кваліфікують від часів О. Пешковського та О. Шахматова, щоразу відтворюються мовцями у звичних ситуаціях і становлять корпус своєрідних ідіоматичних одиниць, які реалізуються на рівні синтаксису. Цей третій різновид неповних речень пов'язаний із загальною мовною компетенцією учасників комунікації – для їхнього розуміння, здається, не потрібен ні контекст, ні ситуація. Такі речення часто самі номінують знакові ситуації в житті людини (вітання, побажання, здивування, радість тощо) і становлять необхідний фонд знань комунікантів. Беручи до уваги той факт, що мові як особливій знаковій системі властивий конвенціональний характер, тобто лінгвальні явища постають як типові завдяки давно існуючим „домовленостям” між членами мовної спільноти, в таких реченнях неповнота якнайбільше втілює ніби ще зриму угоду.

Неповні речення цього типу називають еліптичними: „Еліптичними є такі неповні речення, в яких уявлення про неназваний член речення (або його частину) безпосередньо встановлюється з їх власного змісту і будови, насамперед із значення та форми синтаксично залежних членів”¹, хоча з огляду на семантику терміна (від грецького ἐλλειψις – „нестача”, „недолік”) він має виконувати узагальнювальну функцію щодо всіх різновидів неповних, виступати синонімом-дублетом до терміна „неповне речення”, як це й прак-

¹ Сучасна українська літературна мова. Синтаксис, за ред. І. Білодіда, Київ 1972, с. 275.

тикується в міжнародній лінгвістиці. Так, в русистиці поняття «неповнота» й «еліпсис» здебільшого ототожнюються². Внутрішня форма термінологічного слова «еліпсис», пов'язана з етимологом, підказує слушність такого ототожнення. Зазначений третій різновид неповних речень на зразок *Доброго ранку (я вам бажаю)*; *З Різдром Христовим (я вас вітаю)* доцільно називати стаціонарно чи традиційно неповними. І. Слинько висловив думку про те, що такі конструкції зі значенням привітання, вибачення, побажання, запрошування тощо не можна ототожнювати з граматичними реченнями саме через їхню тіснішу пов'язаність із текстом і відсутній, зазвичай, чіткий граматичний зразок, пропонуючи називати їх комунікатами мовного етикету³. Проте опора на текст лише засвідчує їхню неповноту, а комунікативна спрямованість властива всім реченням, вона є їхньою онтологічною ознакою. Граматична ж (власне предикативна) форма традиційно неповних речень може бути не така поверхнева чи прозора, як у решти речень, саме через узуальність, часте їхнє вживання насамперед без предиката, і тоді традиційно неповне речення стає своєрідним знаком іншого знака (повного варіанту речення).

Традиційно неповним реченням властива неповнота особливої природи – власне мовної, за Л. Кадомцевою, хоча й вона зароджується в текстуальній неповноті⁴ як функціональному за своєю суттю явищі, наприклад: приказка *Скільки літ, скільки зим*, будучи зрозумілою для носія української мови й без контексту – вона виражає радість від зустрічі з тим, кого давно не бачили, – безсумнівно постанала з повного складного речення

Як (скільки) багато літ та зим минуло з того часу, як ми не бачилися.

Традиційно неповні речення, незважаючи на формальну неповноту, не потребують конситуації чи ширшого контексту, отже, семантично вони повні, тобто цілком зрозумілі але, зауважимо, для етнічних носіїв мови, які добре засвоїли умови їхнього використання. У таких реченнях найчастіше відсутній підмет, присудок або частина присудка, або навіть підмет і присудок разом, які є конститутивно необхідними компонентами, що формують, моделюють речення як окрему синтаксичну одиницю, і їхнє згортання не можна не помітити, наприклад: *Посередині – стовбур літ, / обабоки – крона. / Посередині – вічний слід* (В. Стус). У першій, другій і в третій предикативній частині відсутній присудок локативної семантики (*перебувати, міститися*), який в українській мові, на відміну від аналітичних мов, може не вербалізуватися. На такий присудок у цих реченнях вказують обставини місця (де?) *посередині, обабоки*.

² О. Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*, Москва 2007, с. 525.

³ І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська, *Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання*, Київ 1994, с. 285, с. 294.

⁴ Л. Кадомцева, *Українська мова: Синтаксис простого речення*, Київ 1985, с. 115–116.

Згорнутий предикат найчастіше має таку узагальнену семантику:

- а) існування, перебування: *А в нім лиш зорі, зорі, А в нім поля, поля...* (П. Тичина); *На Аскольдовій могилі Український цвіт!* (П. Тичина); *І меч – в руках богатиря* (В. Сосюра) – пропущено присудок *перебувають, міститься, є*;
- б) пересування, руху, прибуття: *А ти звідкіль? По ділу чи гульма?* (Л. Костенко) – пропущено присудок *приїхав, прибув*; *Під парасолю соняха* – бджола (А. Мойсієнко) – пропущено присудок *летить*.
- в) оптативності чи імперативності: *Та Бог з тобою* (Л. Українка) – пропущено присудок *хай буде*; *То що ж, ридати мені, топитись?* (Л. Костенко) – пропущено *треба*;
- г) сприйняття (візуального, акустичного тощо): *І сонце гляне – рай, та й годі!* (Т. Шевченко) – пропущено присудок *побачить*; *І раптом – небо... шепіт гаю...* (П. Тичина) – пропущено присудок *бачу, чую*.

Можливість морфологічної варіативності відновлюваного імпліцитного компонента, як, наприклад, *І раптом (бачу / бачиш / бачимо) небо*, не нівелює формально-граматичної двоскладності цього речення, його ж комунікативно-сміслова організація помітно увиразнюється завдяки пропуску присудка.

Фактично будь-який у семантичному плані присудок може згортатися й легко відтворюватися в мисленні слухача, якщо при цьому віртуальному присудку є семантично виразний додаток або обставина, наприклад: *А в берліні господиня з паном і сем'єю* (Т. Шевченко) – пропущено присудок *сидить*; *Хвилиночку!*.. (Л. Українка) – пропущено присудок *зачекай(те)*; *Скоріш мені коня!* (В. Сосюра) – пропущено присудок *дай(те)*; *Мені уже три чисниці до смерті* (Л. Костенко) – пропущено присудок *лишилося*.

У висловленнях частіше буває опущено, ніж виражено, дієслівну зв'язку *бути* у формі теперішнього часу (*є*), що разом із іменною частиною мови формує складений іменний присудок, а з прислівником – складений прислівниковий присудок чи головний член односкладного речення, наприклад: *Я – хороша?* (Л. Українка); *Ти – філолог* (Д. Білоус); *Я перша братчиця в дівоцїм братствї* (Л. Українка); *Я все – п'яний дїтвак із сонцем у кишені. ... Мої пісні – над рікою часу калиновий міст, / я – закоханий у життї поганин* (Б. І. Антонич). Попри нульову форму зв'язки (*є*) ми кваліфікуємо такі присудки як складені, адже в часовій парадигмі за межами теперішнього часу вираження зв'язки буде обов'язковим, порівняймо: *Я був дїтвак – Я буду дїтвак – Я (є) дїтвак*. Цілком очевидно, що пропуск дієслівної зв'язки вказує якраз на еталонні предикативні виміри: дійсний спосіб (індикатив чи *modus indicativus*), теперішній час. Ці модально-часові параметри є справді еталонними, оскільки відповідають самовільному, спонтанному сприйняттю людиною довколишнього світу. Саме тому, що таке сприйняття домінує, вербальний носій теперішнього часу в так званих характеризувальних предикатах піддається редукції. Традиційний пропуск дієслівної зв'язки

бути у формі теперішнього часу (ϵ) можна вважати своєрідним синтаксичним трафаретом, що закріпився в нашій мові, тому в науковому світі навіть спостерігається тенденція кваліфікувати опущення ϵ не як неповноту, а як так званий синтаксичний нуль; за основний аргумент править той факт, що коли йдеться про власне буттєвість, екзистенцію, експліцитний присудок ϵ стає необхідним, порівняймо: *Ми тут. Ми всі. Ми є. Ми гурт* (М. Вінграновський). Проте морфологічний чи синтаксичний нуль повинен бути безальтернативним, як, скажімо флексія іменників жіночого роду III відміни в називному відмінку. Зв'язку ж ϵ мовці можуть експлікувати (*Я є рушниця, радістю набита, / якою вистрілю на честь життя* (Б. І. Антонич), а в науковому стилі її вираження ϵ практично нормативним. Отже, у таких реченнях ϵ більше підстав говорити про еліпсис, нульову форму, **традиційну неповноту**, ніж про синтаксичний нуль.

Зрідка може редукуватися присудок із значенням буттєвості в майбутньому часі (форма *буде*), якщо вже ϵ інший лексичний показник майбутнього часу (прислівники *скоро, незабаром, хутко*), наприклад: *Се вже хутко її весілля* (Л. Українка).

Часто згортається підмет-займенник, коли особова форма дієслова-присудка виразно реалізує категорію персональності, закріплену ще й ширшим контекстом, наприклад: *Молюся, знову уповаю, І знову сльози виливаю, І думу тяжкую мою Німим стінам передаю* (Т. Шевченко). Згідно з традиційною концепцією такі речення в українському синтаксисі кваліфікують як односкладні (означено-особові) й повні. Для правильної кваліфікації такого типу речень недостатньо розглядати лише формально-граматичний аспект, тим більше, що й на цьому рівні аналізу зазвичай не беруть до уваги реченнєві одиниці, так би мовити, заповненої граматичної структури, хай їхнє використання ϵ нерегулярним. Порівняймо: *Йди сюди // Ти іди сюди; Чекаю // Я чекаю*. У таких реченнях імпліцитний підмет (*ти, я, ми, ви*) чітко ідентифікуємо завдяки граматичній формі присудка, який співвідносний з таким підметом. Власне, він ніби впаятий у присудок, а його нульову синтаксичну форму треба кваліфікувати радше як комунікативно-стилістичний прийом використання неповноти, аніж підставу для окремих типологічних узагальнень. Такий пропущений підмет (він називає учасника ситуації, того, хто перебуває „тут”) дозволяє не лише актуально, але й у смислового плану акцентувати дію-ознаку, виражену присудком, наприклад: *Не зневажай душі своєї цвіту, бо з нього вирросло кохання наше!* (Л. Українка). Експлікування підмета (у наведеному реченні це „*ми*”), носило б виразно плеонастичний характер (плеоназм – надмірне застосування виражальних засобів), оскільки особова форма дієслова-присудка вже сама реалізує категорійне значення особи. Намагання подолати видимі суперечності у кваліфікації означено-, неозначено- та узагальнено-особових речень зумовили появу амбівалентної термінології: двоскладне / односкладне речення та двоядерне / одноядерне.

Невипадково О. Пешковський, Л. Булаховський, із сучасних дослідників – І. Вихованець, К. Городенська кваліфікують речення з пропущеним займенниковим підметом (насамперед в І, II особі однини та множини) як неповні. Звернімо увагу на те, що в II особі найчастіше виступає форма наказового способу дієслова, наприклад: **Не скупись на небесне** (В. Базилевський) – формальна неповнота як комунікативний варіант цього речення-висловлювання, не порушує семантико-синтаксичної двоскладності інваріантної моделі речення (*ти не скупись*). Експлікований підмет зміщував би комунікативний і смисловий акцент, який мовець спрямував не на суб'єкт, а на дію-стан. Звертання як комунікативна інтенція мовця є функціональним явищем, що характеризується використанням займенникових іменників, спеціалізованих граматичних форм: кличного відмінка іменника (вокатив), форми наказового способу дієслова, певних лексичних засобів, специфічної інтонації. Займенниковий іменник *ти, ви* чи вокатив часто згортається, але така традиційна неповнота є семантично прозорою завдяки корелятивній формі дієслова-присудка: *І чужому **научайтесь** й свого **не цурайтесь*** (Т. Шевченко). Вокатив (іменник у кличному відмінку, що має значення другої особи) сучасні дослідники кваліфікують як форму, що дублює імператив дієслова⁵. У так званих означено-особових реченнях суб'єкт-підмет може не називатися, оскільки він увиразнений як учасник ситуації або вже заявлений у контексті. Насамперед це „я”, тобто сам мовець, що є еквівалентом еталонної в синтаксисі особи, наприклад: **Задивляюсь** у твої зіниці, *Голубі й тривожні, ніби рань* (В. Симоненко); *То їм, то сплю. Душа моя задубла* (Л. Костенко); *Славетно жив. Кінчаю сіромашно* (Л. Костенко).

„Ми” – це „я” + ще хтось, тут присутній, наприклад: *О, не словами уст, але словами рук **співати** будем пісню на життя порозі* (Богдан-Ігор Антонич); „ти” й „ви” – це особа чи кілька осіб, до кого апелює „я” (мовець); **Подумай** мимохіть, *як чобітьми / є легко розчавити цілий світ* (Богдан-Ігор Антонич); **Шукайте** цензора в собі (Л. Костенко). Звернімо увагу, наприклад, на одну з молитов до Богородиці, де повтор особового займенника є тавтологічним, але така експліцитність у цьому разі є виправданою з точки зору логічної акцентуації: *Богородице Діво, радуйся, Благодатна Маріє, Господь із Тобою, благословенна **Ти** серед жінок і благословен плід лона Твого, бо **Ти** народила Христа, Спаса душ наших*.

Як бачимо, нульове вираження підмета цілком закріпилося і є таким же природним у синтаксисі, як нульова флексія у морфології. Як слушно зауважує І. Вихованець, за підставу кваліфікації зазначених конструкцій як двоскладних править наявність суб'єктної синтаксеми, зумовленої валент-

⁵ М. Мірченко, Субстанціальність як ускладнена семантико-синтаксична над категорія неелементарного простого речення [в:] *Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту*, Донецьк 2004, с. 58.

ністю відповідного предиката, а також потенційна можливість функціонування суб'єктної синтаксеми тільки у формі називного відмінка іменника (або займенникового іменника)⁶, що є виразною формальною ознакою підмета. Є підстави кваліфікувати означено-, неозначено- та узагальнено-особові речення як види традиційно (подекуди – контекстуально) неповних двоскладних речень.

Ідентифікація й опанування змісту неповного речення здійснюються завдяки корелятивним зв'язкам, що діють між повним реченням та його неповним варіантом. Варіативність як мовна універсальність реалізується і в такий спосіб на синтаксичному рівні.

Реченнева інваріантність (від лат. *invariabilis* – незмінний) постає як здатність речень залишатися незмінними пропозиційно, тобто зберігати свій зміст, смисловий образ, при певних формальних перетвореннях, зокрема при редукції.

Вивчаючи онтологічну й семасіологічну природу мовного знака, видатний вітчизняний учений О. Потебня зауважував, що форму вже тому не можна ототожнювати з її зовнішнім втіленням, що вона насамперед є значенням. Нульове вираження – це також форма, що має певний зміст. Витрата сил на вимову звука в мовленні виправдана лише тою мірою, якою без звука неможливо втримати перед собою значення⁷. Оформлена за допомогою певних прийомів неповнота дозволяє утримувати у свідомості значення, використовуючи мінімум вербальних засобів.

ЛІТЕРАТУРА

- Ахманова О., *Словарь лингвистических терминов*, Москва 2007.
 Вихованець І., *Нариси з функціонального синтаксису української мови*, Київ 1992.
 Кадомцева Л., *Українська мова: Синтаксис простого речення*, Київ 1985.
 Мірченко М., *Субстанціальність як ускладнена семантико-синтаксична надкатегорія неелементарного простого речення [в:] Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту*, Донецьк 2004, с. 58.
 Слинко І., Гуйванюк Н., Кобилянська М., *Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання*, Київ 1994.
Сучасна українська літературна мова. Синтаксис, за ред. І. Білодіда, Київ 1972.

INCOMPLETE SENTENCES IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

The article is dedicated to the issue of the status of incomplete sentences and their stratification. The author substantiates the need to identify so-called traditionally incomplete sentences. They are thoroughly analysed based on the example of the Ukrainian language.

Key words: ellipsis, incomplete sentence, traditional incompleteness, syntactical zero.

⁶ І. Вихованець, *Нариси з функціонального синтаксису української мови*, Київ 1992, с. 75–76.

Ірина КОНОНЕНКО
Варшавський університет

Дієслівна деривація в українській і польській мовах

Важливим показником динаміки мовної системи є словотвірна діяльність. Дериваційні процеси у кожній мові, в тому числі в українській і польській, приводять до формування номінативних одиниць на основі інших слів, напр.: *замітати*, *uczesać*. В усіх слов'янських мовах використовуються такі способи словотвору (деривації)¹, як морфологічний (афіксальний), спосіб осново-складання й абрєвіації, лексико-синтаксичний спосіб (зрощення), морфолого-синтаксичний спосіб (конверсія), лексико-семантичний спосіб (омонімізація). При цьому для різних частин мови характерні певні способи словотвору.

В українській і польській мовах основним словотвірним способом є афіксальний. Як зазначають дослідники, „афіксам належить первинна функція творення слів. Інші засоби у цій ролі є вторинними”². При афіксальному способі творення похідних слів до твірної (мотивувальної) основи або до граматично оформленого слова приєднується словотвірний формант – префікс, суфікс, для української мови також – постфікс, який у польській мові передається за допомогою окремого *się*. Можливим є одночасне приєднання до твірної основи двох і більше афіксів, напр.: *zabіgatusя*, *odświeżyć*.

У центрі граматичної системи української та польської мов знаходиться дієслово, яке має найбільшу кількість морфологічних категорій і є основним

¹ Див., напр.: Н. Клименко, *Система афіксального словотворення сучасної української мови*, Київ 1973; В. Русанівський, *Префіксальний словотвір сучасної української літературної мови*, Київ 1979; Є. Карпіловська, *Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація*, Київ 1999; R. Grzegorzczukowa, *Zarys słowotwórstwa polskiego: Słowotwórstwo opisowe*, Warszawa 1984; A. Nagórko, *Zarys gramatyki polskiej (ze słowotwórstwem)*, Warszawa 1997; H. Jadaćka, *System słowotwórczy polszczyzny (1945–2000)*, Warszawa 2001.

² A. Nagórko, *op. cit.*, s. 177.

носієм предикативності в умовах речення. Високе функціональне навантаження спричинило активний розвиток дієслівної деривації в обох мовах. Процеси утворення українських і польських дієслів у зіставно-типологічному аспекті до цього часу не підлягали дослідженню.

Спільність походження української та польської мов, значною мірою подібні тенденції розвитку та взаємні контакти сприяли формуванню розвинутої системи аналогічних за формою та семантикою дієслівних афіксів, напр.:

налити // nalać
підказувати // podpowiadać.

Водночас набір суфіксів і префіксів, їх участь у творенні дієслів, частотність використання нерідко є специфічними для української та польської мов. Приклади різного словотвору у двох мовах доволі численні, пор.:

активізувати // uaktywnić
засклити // oszkląć.

Від основ еквівалентних українських і польських слів можуть утворюватися різні похідні одиниці. Ця тенденція пов'язана із тим, що „утворення дериватів здійснюється на базі окремих значень мотивуючого слова”³. Скажімо, одним зі значень польського іменника *grzyb* є розмовне ‘стара людина’; відповідно, цей субстантив став твірним для слова *zgrzybieć* (постаріти). В українській мові іменник *гриб* такої семантики не має, отже, дієслово від цього іменника не утворюється.

В українській і польській, як і в інших слов'янських мовах, найбільш продуктивним способом утворення дієслів є деривація від вже існуючих дієслів за допомогою афіксів, напр.:

пожартувати // pożartować
вимовити // wymówić.

Розглянемо різні типи афіксального словотвору дієслів в українській і польській мовах.

I. Префіксальне творення дієслівних форм – одна зі специфічних рис слов'янських мов, зумовлена необхідністю не лише урізноманітнювати значення однокореневих слів, а й забезпечувати зміни у видовій співвіднесеності дієслова. Здатність дієслівних префіксів утворювати слова доконаного виду є їхньою граматичною функцією, яка супроводжує основну – зміну лексичного значення щодо первинного слова⁴.

Творення видових пар дієслів в українській і польській мовах має багато спільних рис. Дієслова доконаного виду утворюються за допомогою подібних у двох мовах префіксів, пор.:

z-: *лінути – zлінути // z- (s-): lepić – zlepić*
no-: *прибурати – nonpriburati // po-*: *sprzątać – posprzątać*

³ В. Грещук, *Український відприкметниковий словотвір*, Івано-Франківськ 1995, с. 25.

⁴ Див., напр.: С. Соколова, *Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові*, Київ 2003; R. Grzegorzycowa, *Czasowniki odmienne we współczesnym języku polskim*, Wrocław 1969.

на-: малювати – намалювати // *na-*: rysować – narysować
о-: глухнути – оглухнути // *o-*: głuchnąć – ogłuchnąć
ви-: купити – викупити // *wy-*: kupić – wykupić
про-: читати – прочитати // *prze-*: czytać – przeczytać
за-: писати – записати // *za-*: pisać – zapisać.

Одна дієслівна основа може бути базою для деривації префіксальним способом різних за значенням дієслів. У результаті утворюються гнізда споріднених (однокорених) слів, пор.:

<i>платити</i> – <i>вплатити</i>	<i>placić</i> – <i>wplacić</i>
<i>виплатити</i>	<i>wypłacić</i>
<i>заплатити</i>	<i>zapłacić</i>
<i>відплатити</i>	<i>dopłacić</i>
<i>доплатити</i>	<i>splacić</i>
<i>недоплатити</i>	<i>przeplacić</i>
<i>сплатити</i>	<i>przyplacić</i>
<i>переплатити</i>	<i>opłacić</i>
<i>приплатити</i>	<i>popłacić</i>
<i>передплатити</i>	<i>nadpłacić.</i>
<i>оплатити</i>	
<i>поплатити</i>	

В утворенні видових пар польська мова нерідко виявляє більшу активність порівняно з українською, пор., напр.:

reżyserować – *wyreżyserować* // *режисерувати*
marzyć – *wymarzyć* // *мріяти*
emigrować – *wyemigrować* // *емігрувати*
inwestować – *zainwestować* // *інвестувати* та ін.

Формальна і семантична еквівалентність афіксів і, зокрема, префіксів обох мов нерідко зумовлена взаємними запозиченнями. Скажімо, поява в українській мові префікса *над-* пояснюється у лінгвістичній літературі впливом польської мови⁵, пор.:

nadejść → *надійти*.

Як в українській, так і в польській мовах спостерігається явище вокалізації префіксів, яке супроводжує процес дієслівної деривації, пор.:

nid-+griti → *nidi-griti*
roz- + znać → *rozeznać.*

В українських і польських похідних дієслів нерідко зустрічається подвійна, часом – потрійна префіксація:

повискакувати // *powyskakiwać*
поприходить // *poprzychodzić*

⁵ *Историческая типология славянских языков: Фонетика, словообразование, лексика и фразеология*, за ред. А. Мельничука, Киев 1986, с.186.

доозброювати
привідкрити
недоговорити
повипроваджувати
rowurzuwać.

Типовий для української мови дієслівний префікс *недо-* має відповідником у польській комплекс «частка *nie* + префікс *do*», напр.:

недопити // *niedopić*
недопрацювати // *niedopracować.*

Натомість у польській мові подвійний префікс *niedo-* виступає в іменниках, у тому числі віддієслівних, пор.:

niedopłacić → *niedopłacenie; niedopłata*
nie doładować → *niedoładowanie.*

Подвійні префікси більш активні в польській мові; частина з них в українській мові не зустрічається, пор.:

зне- *zneškodити*
 знесилити
znie- *znieksztalcić*
 znieawidzieć
unie- *unieszczęśliwić*
 uniemożliwić,

пор. у реченнях: 1. Wtedy dopiero maszyna *znieruchomiła* (S. Lem). 2. Nowe recepty mają *uniemożliwić* ich fałszowanie (z Internetu).

В обох мовах можуть бути виділені лексико-семантичні групи дієслів, зіставляючи котрі можна визначити, якою мірою відповідні слова подібні або відмінні за набором префіксів. Наприклад, зближеними в цьому сенсі виступають українські та польські дієслова на позначення зміни напрямку руху, пор.:

наїхати // *najechać*
переставити // *przestawić*
підскочити // *podskoczyć.*

Утворення багатьох віддієслівних дієслів відбувається у двох мовах за рахунок різних префіксів:

посолюти // *osolić*
проштетмпелювати // *ostępłować*
вистигати // *ostygąć*
підігріти // *ogrzać*
розшнурувати // *odsznurować*
накрохмалити // *ukrochmalić*
зачесати // *uczesać*
посріблити // *usrebrzyć*
озброїтися // *uzbroić się*
збагатити // *wzbogacić.*

Більш типова для польської мовної системи тенденція конденсації приводить до розширеної мережі префіксів, завдяки яким дієслова можуть передавати згорнутий смисл. Особливою активністю в цьому плані відзначаються префікси *o-*, *od-*, *ob-*, *na-*, *po-*, *u-* та ін., пор.:

ogrzać, ostemplować, oszkląć, osolić, opakować
odczytać, odkształcić, odmagnesować, odsznurować, odsmrodzić
obniżyć, obsiać, obrodzić, obwinić, obrachować.

При зіставленні рядів таких слів один польський дієслівний префікс може співвідноситися з різними українськими префіксами, напр.:

<i>u-</i>	<i>uaktywnić</i>	<i>ø-</i>	<i>активізувати</i>
	<i>uciekać</i>	<i>в- (у-)</i>	<i>утікати</i>
	<i>udoskonalić</i>		<i>вдосконалити</i>
	<i>unikać</i>		<i>уникати</i>
	<i>ukąsić</i>		<i>вкусити</i>
	<i>uleczyć</i>	<i>ви-</i>	<i>вилікувати</i>
	<i>uprać</i>		<i>випрати</i>
	<i>uczuć</i>	<i>від-</i>	<i>відчувати</i>
	<i>ulać</i>		<i>відлито</i>
	<i>umawiać się</i>	<i>до-</i>	<i>домовитися</i>
	<i>ulepić</i>	<i>з- (с-)</i>	<i>зліпити</i>
	<i>uczesać</i>	<i>за-</i>	<i>зачесати</i>
	<i>upewnić</i>		<i>запевняти</i>
	<i>ukończyć</i>		<i>закінчити</i>
	<i>udoić</i>	<i>на-</i>	<i>надоїти</i>
	<i>ukrochmalić</i>		<i>накрохмалити</i>
	<i>uzbrajać się</i>	<i>о-</i>	<i>озброювати</i>
	<i>urabiać</i>	<i>об-</i>	<i>обробляти</i>
	<i>uskarżyć się</i>	<i>по-</i>	<i>поскаржитися</i>
	<i>usrebrzyć</i>		<i>посріблити</i>
	<i>ufarbować</i>		<i>пофарбувати</i>
	<i>ukrasić</i>	<i>при-</i>	<i>прикрасити.</i>

Значна група польських дієслів з префіксом *u-* перекладається українською мовою за допомогою описових конструкцій, напр.:

uprzyjemnić // *зробити приємним*
uprozorować // *створити подобу якоїсь ситуації.*

Таким чином, нерідко виявляється, що дієслівний префікс в одній з мов не має єдиного відповідника в іншій мові, пор., наприклад, еквіваленти польських дієслів з префіксом *wz-* (*ws-*):

wzmóc // *посилити*
wznawiać // *відновлювати*
wzmacniać // *зміцнювати*
wspomagać // *допомагати.*

При цьому низка польських префіксальних дієслів співвідноситься з українськими безафіксними, напр.:

odizolować // ізолювати
zmobilizować // мобілізувати.

Частині українських дієслів із префіксоїдом *спів-* відповідають польські утворення із *współ-*, частині – описові конструкції, пор.:

співдіяти // *współdziałać*
співчувати // *współczuć*
співпрацювати // *współpracować*
співмешкати // *mieszkać wspólnie*
współzawodniczyć // змагатися
współuczestniczyć // брати спільну участь
współubiegać // бути контркандидатом
współtowarzyszyć // бути спільником.

Українській мові властивий малопоширений в інших слов'янських мовах префікс *попо-*, який був утворений шляхом повторення форманта *по-* для вираження повторюваності, тривалості дії. Проте в сучасній мові він не розкладається, напр.: *попоїсти*, *попопити*. У польській мові такий префікс відсутній. Специфічними для української мови є й утворення із префіксом *до-* від зворотних дієслів типу *догратися*, *доспіватися*. Отже, в українській мові на основі інших дієслів часом утворюються дієслова, які не мають аналогів у польській мові, пор. також:

прихворіти // *lekko zachorować*.

Тенденції милозвучності української мови привели до появи фонетичних варіантів префіксів дієслів, передусім *в-* / *у-*. В польській мові такої варіантності префіксів немає, пор.:

уболівати (*вболівати*) // *ubolewać*
учити (*вчити*) // *uczyć*
уходити (*входити*) // *wchodzić*
втягувати (*утягувати*) // *wciągać*.

II. Для слов'янських мов суфіксація у дієслівному словотворі грає незначну роль. Суфікси дієслів в українській і польській мовах значною мірою зближені, пор., наприклад, афікси *-ува-* // *-ова-*:

рекламувати // *reklamować*
контролювати // *kontrolować*
консервувати // *konserwować*.

Спільними для обох мов є запозичені суфікси *-из-* (*-із-*) // *-yz-* (*-із-*), напр.:

тероризувати // *terroryzować*
сигналізувати // *sygnalizować*.

Для дериваційної системи української та польської мов характерне утворення суфіксальним способом дієслів недоконаного виду від слів доконаного, пор.:

морозити → *розморозити* // *mrozić* → *rozmrózic*
розморозити → *розморозувати* // *rozmrózic* → *rozmrząć*.

Дієслова недоконаного виду утворюються у двох мовах за допомогою в основному співвідносних суфіксів:

-ува- (*-юва-*): *дописати* – *дописувати* // *-ува-* (*-iwa-*): *dopisać* – *dopisywać*

-ва-: *змити* – *змивати* // *-ва-*: *zmyć* – *zmywać*,

пор., проте:

-ува-: *погодитися* – *погоджуватися* // *-а-*: *zgodzić się* – *zgadać się*.

За допомогою суфіксів в обох мовах утворюються деякі форми доконаного виду від форм недоконаного виду:

-ну- (*-ону-*): *впливати* – *вплинути* // *-на-*: *wpływać* – *wpłynąć*

-ва-: *видати* – *видавати* // *-ва-*: *wydać* – *wydawać*.

Творення видових форм в українській і польській мовах нерідко супроводжується морфонологічними змінами суфікса та основи, напр.:

висихати – *висохнути* // *usychać* – *uschnąć*

повертатися – *повернутися* // *wracać* – *wrócić*.

Специфіка української мови сприяє створенню зменшувальних дериватів від слів, які у польській мові не мають подібних форм. У цьому сенсі можна розглядати унікальні українські інфінітиви-демінутиви, що передають найвищий ступінь пестливості й адресатом яких у мовленні звичайно стають діти: *їстоньки*, *їсточки*, *гулятоньки*, *гуляточки*, *спатоньки*, *спаточки* тощо. Слово *spatki* було, вочевидь, запозичене польською мовою з української, але відсутність традиції обмежила його використання: *Zmów raciórek i idź spatki* (G. Zapolska).

III. Префіксально-суфіксальним способом дієслова утворюються від іменників і прикметників, рідше – від дієслів, пор.: *знешкодити*, *udobruchać*. Префіксально-суфіксальне утворення дієслів за своїм характером наближене у двох мовах; відмінності пов'язані, зокрема, з різним фонетичним складом формантів, пор.:

підпалювати // *podpalać*

подвоювати // *podwajać*

підслуховувати // *podsluchiwać*

усиновити

знецинити

узагальнити

polepszyć

wyprostować.

IV. Суттєвими відмінностями характеризується в обох мовах словотвір зворотних дієслів. В українській мові такі слова утворюються шляхом приєднання до вербативної основи постфікса *-ся*, напр.: *будуватися*. У польській мові семантика зворотності формується внаслідок сполучення особового дієслова і мовної одиниці *się*.

В українській мові частина зворотних дієслів належить до пасивного стану (*писатися, згадуватися, рекомендуватися*), частина – до активного стану (*умиватися, ударитися, зустрічатися* та ін.). У польській мові майже всі зворотні дієслова мають категорію активного стану, пор.: *kręcić się, mrużyć się, czuć się*. Сема ‘зворотність’ виявляє себе у дієсловах власне-зворотного (*myć się*) або взаємно-зворотного значення (*kłaść się*).

Семантика подібних польських дієслів яскраво виявляється у зіставленні з українськими еквівалентами, пор.:

czuć się // почувати себе
znaleźć się // знайти себе.

При цьому елемент *się* трактується у польських граматиках як займенник-енклітик⁶ або як морфема; диференціація їхніх функцій не завжди послідовна.

Автори «Історичної типології слов'янських мов» зазначають, що „у всіх слов'янських мовах форми пасивного стану утворюються за допомогою приєднання до форм активного стану зворотного займенника *ся* (*się, se (ce), sa, so*)”⁷. Проте активність зворотних дієслів пасивного стану в різних слов'янських мовах відбувається неоднаковою мірою. Зокрема, вираження пасивного стану за допомогою зворотних дієслів поширене в українській мові й рідко зустрічається у польській. При цьому українські форми пасивного стану зворотних дієслів переважно приєднують до себе додаток у формі орудного відмінка, яким і передається логічний суб'єкт, напр.: Дієслова *досліджуються вченими*. У польській мові основним способом передачі пасивного стану є дієприкметникові форми. У польських пасивних конструкціях пасивні дієприкметники поєднуються з допоміжними дієсловами *być* або *zostać*.

Таким чином, частина українських і польських дієслів із *-ся // się* нерідко не одержує зворотну форму в спорідненій мові, пор.:

korzystawatyся // korzystać
trenuwatyся // trenować
skorzystatyся // skorzystać
powertnutyся // wrócić
skarżutyся // skarżyć
przyzwuczaić się // звикнути
przyjaźnić się // дружити
radować się // радити
habilitować się // захищати докторську дисертацію

⁶ *Gramatyka współczesnego języka polskiego: Morfologia*, pod red. R. Grzegorzycowej, R. Laskowskiego, H. Wróbla, Warszawa 1998, s. 334; S. Jodłowski, *Podstawy polskiej składni*, Warszawa 1976, s. 171.

⁷ S. Jodłowski, *op. cit.*, s. 180.

szanować się // шанувати себе
zachowywać się // поводити себе
trzymać się // триматися, тримати себе
uważać się // вважатися, вважати себе,

пор., напр.:

1. *Пускають воду* // *Puszczą się woda.*
2. *Тут говорять по-польськи* // *Tu mówi się po polsku.*

Під впливом польської мови розвинулись українські форми:

denerwować się → *нервуватися*
czuć się → *чутися* (про самопочуття).

Специфічною для польської мови є синонімія зворотних і незворотних дієслів, напр.:

spieszyć – *spieszyć się*
pytać – *pytać się*,

пор. у реченні: *Kamienie ładnie błyszczą* – *Kamienie ładnie się błyszczą.*

Дієслова в українській і польській мовах творяться від основ слів, що належать до різних морфологічних класів. При утворенні дієслів від іменних частин мови переважно використовується суфіксація.

а) Відіменникові дієслова в обох мовах порівняно непоширені; їх утворення здійснюється за одними й тими самими зразками, пор.:

морозити // *mrozić*
кухарити // *kucharzyć*
зимувати // *zimować*
асфальтувати // *asfaltować*
сідлати // *siodłać*
плямити // *plamić*
каменіти // *kamienieć*
афішувати // *afiszować*
жартувати // *żartować.*

У польській мові розвинулась специфічна група дієслів, що утворилися на основі іменників суфіксальним або суфіксально-префіксальним способом. В основу таких назв покладено позначення суб'єкта, об'єкта, знаряддя, обставин дії тощо. В українській мові подібні дієслова здебільшого передаються словосполученням або розгорнутою описовою конструкцією, напр.:

dziennikarzyć // працювати журналістом
szczotkować // чистити щіткою
pastować // чистити взуття кремом
tapetować // клеїти шпалери
pędzlować // фарбувати пензлем
kretować // мазати кремом

portretować // малювати портрет
głowieć się // ламати голову (над чимось)
główkować // бити головою по м'ячу
odczłowieczyć się // втратити людську подобу
odfajkować // поставити галочки в тексті
odformować // відлити форму
oddłużyć // звільнитися від боргів
skutać się // стати кумом
zremisować // зіграти в нічию;

пор. також: *ośnieżyć*, *odśnieżyć*, *przemeblować*, *spudlować*, *okratować*, *melancholizować*, *kombajnować* та ін.

Виявом польської мовної специфіки є широке використання назв тварин як мотиваційної бази для творення дієслів, здебільшого з емоційно-експресивним забарвленням:

byczyć się ← *byk*
baranieć, *zbaranieć* ← *baran*
baraszkować, *rozbaraszkować się* ← *baraszek*
scapieć ← *cap*
koziółkować ← *koziołek*
spsiać ← *pies*
myszkować ← *myszka*
najeżyć się ← *jeź*
wydrzyć się, *rozwydrzyć* ← *wydra*
sępić ← *sęp*
papugować ← *papuga*
ślimaczyć ← *ślimak*.

Подібні дієслова здебільшого перекладаються українською мовою нейтральними з точки зору образної мотивації одиницями, напр.:

tchórzyc // боятися
chotikować // запасатися,

пор., однак:

tańpować // мавпувати
świnic // свинячити.

б) Досить численні відприкметникові дієслова утворюються за допомогою суфіксів, наближених у двох мовах за складом і звучанням:

сушити // *suszyć*
рівняти // *równać*
сивіти // *siwieć*
бліднути // *blednąć*
слабувати // *słabować*
українізувати // *ukrainizować*
хитрувати // *chytryć*.

У процесах словотвору дієслів беруть участь передусім якісні прикметники, зокрема, на позначення кольору, температури, розміру та ін., напр.:

червоніти // *czervenieć, czerwienić się*

тепліти // *ciepleć*

зменшити // *zmniejszyć*.

Відприкметникова деривація дієслів в обох мовах в основному зближена за своєю продуктивністю. Водночас у польській мові такий словотвірний процес протікає активніше, пор.: *usprawiedliwić, wymądrzać się, niedoczerwienieć*.

в) Нечисленими є відчислівникові дієслова, утворені в обох мовах за подібною моделлю:

двоїти // *dwoić*

єднати // *jednoczyć*

потроїти // *potroić*.

Паралельні окремим відчислівниковим дієсловом польської мови українські утворення є описовими зворотами, що включають дієслівні поширювачі:

dziesiątkować // *карати кожного десятого*

ósemkować // *робити фігури у формі вісімки*.

г) Ширше використання в українській мові особових займенників сприяло активнішому в зіставленні з польською мовою утворенню від них дієслів, пор.:

тикати // *tykać*

викати

якати,

пор. також похідні від присвійних займенників *свій* // *swój*:

присвоїти

засвоїти

освоїти

swoić

przyswoić

uswoić

oswoić.

г) Утворення дієслів від прислівникових основ в українській і польській мовах є непродуктивним, пор.:

жалкувати

дармувати

prostować.

д) Як вже зазначалося, здебільшого похідні дієслова творяться від інших дієслів за допомогою префіксів або суфіксів, напр.:

замести ← *мести* // *zamieść* ← *mieść*

сплітати ← *сплести* // *splatać* ← *spleść*.

е) Окремі дієслова мотивовані вигуком, передусім звуконаслідуванням. Основну групу таких одиниць в обох мовах складають вербати, утворені

від звуконаслідувальних вигуків на позначення „мови” тварин. Ці слова нерідко суттєво розходяться в українській та польській мовах, пор.:

кіт нявкає // kot miauczy
собака гавкає // pies szczeka
баран бекає // baran beczy
корова мукає // krowa muczy
свиня рохкає (хрокає, хрюкає) // świnią chrumka
півень кукурікає // kogut kukuryka
горобець цвірінькає // wróbel ćwierka
журавель курликає // żuraw struka
соловей тьохкає // słowik świergocze
ворона каркає // kruk kracze
качка кряче // kaczką kwacze.

Пор. також:

хлипати, хлопати, хлюпати, хляпати – chłapać, chłipać, chlupać, chlupotać.

є) Специфічним для польської мови є розмовне дієслово *gdybać* (висловлювати багато припущень), утворене від службового слова – умовного сполучника *gdyby*.

Незважаючи на близькі тенденції дериваційних процесів, українська та польська мови нерідко істотно розходяться за мотивацією творення дієслів, ознакою, яку покладено в основу називання (внутрішньою формою слова). Така мотиваційна основа прямо чи опосередковано зберігається у свідомості мовця. Пор., напр.:

– однакова мотивація у двох мовах:

жестикулювати // gestykulować
білити // bielić
торпедувати // torpedować,

– різна мотивація:

розмальовувати // kolorować
перевірити // sprawdzić
обабитися // zniewieścić
маніжитися // migdalić się
видужати // wyzdrowieć, wydobrzyć
виправдати // uniewinnić, usprawiedliwić
спантеличитися // stropić się.

Таким чином, дієслівна деривація в українській і польській мовах має як зближені, так і відмінні риси. Подальше встановлення закономірностей внутрішньомовних процесів, виявлення типологічних тенденцій і співвідношення окремих одиниць обох мов становить важливий напрямок лінгвістичної науки, який має не тільки теоретичне значення, але і прикладне застосування.

ЛІТЕРАТУРА

- Грещук В., *Український відприкметниковий словотвір*, Івано-Франківськ 1995.
- Историческая типология славянских языков: Фонетика, словообразование, лексика и фразеология*, за ред. А. Мельничука, Киев 1986.
- Карпіловська Є., *Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація*, Київ 1999.
- Клименко Н., *Система афіксального словотворення сучасної української мови*, Київ 1973.
- Русанівський В., *Префіксальний словотвір сучасної української літературної мови*, Київ 1979.
- Соколова С., *Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові*, Київ 2003.
- Gramatyka współczesnego języka polskiego: Morfologia*, pod red. R. Grzegorzycowej, R. Laskowskiego, H. Wróbla, Warszawa 1998.
- Grzegorzycowa R., *Czasowniki odmienne we współczesnym języku polskim*, Wrocław 1969.
- Grzegorzycowa R., *Zarys słowotwórstwa polskiego: Słowotwórstwo opisowe*, Warszawa 1984.
- Jadacka H., *System słowotwórczy polszczyzny (1945 – 2000)*, Warszawa 2001.
- Jodłowski S., *Podstawy polskiej składni*, Warszawa 1976.
- Nagórko A., *Zarys gramatyki polskiej (ze słowotwórstwem)*, Warszawa 1997.

DERIVATION OF VERBS IN THE UKRAINIAN AND POLISH LANGUAGES

In this article the author examines the process of verbal derivation from the comparative – typological aspect, and defines the shared and different features of adverbial participle word-formation. The basic method of word-formation is an affixed one. At the same time set of affixes, the frequency of their use is quite often specific in the Ukrainian and Polish languages.

Key words: verbs, derivation, method of word-formation, affix, the Ukrainian language, the Polish language.

Віталій КОНОНЕНКО

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Лінгвоконцепти Євгена Плужника

Кредо, що його сповідувала Леся Українка, — *contra spem spero* не знаходило відлуння в творчому доробку Євгена Плужника; дискурсні рішення поета визначала ключова лінгвокультурема — *безнадія*. Пояснення цього мистецького феномену в українській поезії 20–30-их років ХХ ст. слід шукати не стільки в сфері соціальної, як це намагалися довести українські критики часів тоталітаризму, скільки в світорозумінні людини, схильної до рефлексії, зануреної в особисті, внутрішні чуття й переживання, до того ж тяжко хворої.

Тому й не випадково В. Державин, наприклад, пояснював ці поетові настрої не протистоянням „соціалістичній дійсності”, а відстороненістю від неї: для Плужника „єдина реальна життєва дійсність це – реальне страждання реальної, себто самотньої, свідомості людської”¹. В українській критиці часів Плужника його поетичне світобачення було кваліфіковано як „трагічний оптимізм”; це давало можливість наблизити його творче мовомислення до ідей популярної в той період „Оптимістичної трагедії” радянського драматурга Вс. Вишневського. Проте погодитися з визначенням поетового „оптимізму”, бодай „трагічного”, навряд чи були найменші підстави, хоч можна зрозуміти критика, котрий прагнув зберегти в українському красному письменстві ім’я Плужника².

Щоправда, сам Плужник намагався відкинути звинувачення в песимізмові, усвідомлюючи фальшування, котре звучало в віршах тогочасних українських поетів, але навіть у його поясненнях можна відчутти швидше відданість мистецтву, захоплення ним, аніж оптимістичні настрої. Поет виправдовує свою позицію пошуками поглибленої думки, нового мовостилу: я не *песиміст*, стверджує він, але заяви на кшталт *цвітуть думки, росту на тлі інших роздумів* в його життєствердженні не переконують:

¹ В. Державин, *Лірика Євгена Плужника* [в:] Є. П л у ж н и к, *Три збірки*, Мюнхен 1979, с. 236.

² Л. Новиченко, *Плужник* [в:] *Краткая литературная энциклопедия*, за ред. А. С у р - к о в а, т. 5, Москва 1968, с. 806.

„Цвітуть думки, а на слова скупіші ...
 Я знаю сам – *росту*. Міню лист.
 ... Нехай, кому не ліньки, пише,
 Що от, мовляв, запеклий *песиміст*”.

Попри можливі неоднозначні оцінки світоглядних переконань поета, провідним, визначальним концептом його творчого доробку залишається утвердження *безнадії* як стрижня в онтологічному, мистецькому й мовно-стилістичному витлумаченні, з використанням низки супровідних понять, що розкривають, уточнюють сенс цієї позиції.

„Що не збулось? І от пливуть літа...
 І тихне сум... І серце холодіє...
 Вітай, вітай,
 Остання *безнадіє*!
 Я жав, я знав, що прийдеш *ти!* – і ось:
 Все, що було; сивіє лиш волосся...
 Що ж не збулось?
 – Усе давно збулося”.

Набір слів на позначення суму, зневіри (*тихне, сум, холодіє, не збулось*) завершується утвердженням *останнього* притулку – *безнадії*, що її супроводжує гірке звернення *вітай, вітай*, бо іншого, як видно, поет вітання не чекав. У продовженні цієї ж таки думки поет намагається пояснити, що впродовж довгого часу він чекав, але не надії, а *безнадії*, і лише з сивим волоссям дочекався; отож передчуття *безнадії* нарешті знайшло вихід – *усе збулося*, що мало збутися, сподівання на інше життя марні.

Втрата *надії* на краще й визнання перемоги *безнадії* сприймається поетом через предметні образи, що надає ідеї переміщень на вісі „надія – безнадія” характеру лише відносної закріпленості, антиномічної „субстанції”, здатної будь-що зберігати риси передовсім *безнадії*, розпачу. Одним із таких образів, що раз по раз стає символом руху й водночас випробування, ризику, є *корабель* або *пароплав*. Корабель мав би бути носієм надії, сподівань, але в уяві поета, якщо він і не гине в бурхливому морі, то принаймні стає потенційною жертвою. Скажімо, *щасливого дня* поетів *бриг* досягає прекрасного *острова* (це ще один символ – надії, порятунку). Але й там приходиться розчарування, бо цей *корабель* не справжній, а лише омріяний, та й *острів* вигаданий, із книжок:

„Я сумно дивився в ту згорнуту книгу,
 Де зник цей найкращий з усіх островів!”

Навіть тоді, коли на *корабель* не чекають прикрості – негода, втрата курсу тощо, над ним усе одно тяжіє загроза, бо він *самотній*, а море грізне й непередбачуване: „...в безбережній світлій самоті / Йде *корабель*, щоб, може, не вернути” (поет передбачає не успішне завершення плавання, а можливу *загибель*). Якщо *кораблю* світить маяк, далі на нього чекає *зловісна мла*:

„Буває інколи: уже *надія зблідла* –
Не відшукати напрямку ніяк!
І враз кладе на хвилі смуга світла
Ще неприступний для очей маяк...
І кораблі ідуть в широке море,
Зникаючи в *зловісній млі*”.

Домінантою у комплексному осмисленні *безнадії* стає відчуття *болю*, але не як ‘відчуття фізичного болю’ [СУМ, 1970, т.1, с. 136], а в метафоризованому розумінні душевного страждання, навіть за умов, коли, здавалося б, ліричний герой мав би бути щасливим, – у часи творчого піднесення:

„І вже не тішить вишукана рима,
А *біль* її шукати – поготів”.

Уже в ранніх своїх текстах, починаючи зі збірки „Дні”, поет настійко повторює слово *біль*, розглядаючи відчуття душевного болю ледве як невід’ємне від нього, застигле в своїй незмінній іпостасі: „*Біль* не вщух”; „*Біль* є постійно *біль*”. Пізніше Плужник прийшов до невтішного висновку, що *біль* – то його двійник; він невіддільний від поета у побуті, коханні, творчості, і *біль* цей душевний: „Я сам та *біль* (над всі духові болі)!” Влада *болю* поступово ширяє, набуває ознак грізного судді, що наближує розплату (за які такі гріхи, невідомо), зрештою, виголошується комплексне поняття – *біль розплати*:

„Коли дійшов за ранній *біль розплати* –
Збагнув усю непереможність днів...”

(наче й є перспектива подолати *біль розплати*, бо життя – *дні* – непереможні, але це ще не гарантує, що цей *біль* відступить).

У довгій низці слів-понять, що розкривають смислове наповнення всеохопного *болю*, знаходять своє місце найменування на позначення більш або менш конкретизованих його виявів, – це *тягар*, *утрата*, *утома* і под. Ідеться знову-таки не про пов’язане з життєвими труднощами сприймання цих понять, а про їхнє метафізичне бачення як морально-етичних утрат, духовних поразок, психологічних травм. Отож в уявленні поета *тягар* – це передовсім гноблення думкою, пошук виходу із внутрішнього неспокою: ... *думки зважений тягар*, це *тягар* високих почуттів, *тягар* мрій, безплідних надій і под.: „Але з тіла, що догорає, / Хто *кохання* зніме *тягар*!”

Утрата в морально-етичному вимірі Плужникової поезії не вповні відповідає визначенню ‘що-небудь загублене, вкрадене, розбите і т.ін.’ [СУМ, 1979, т. 10, с. 520], бо ця втрата стосується духовних збитків, таких, що нанесені людиною самою собі, котра не може позбутися морального занепаду. Часом автор не пояснює, звідки це відчуття великої втрати, але відчуває її невідворотність, невловиму підступність:

„Цілий день якийсь непевний настрій, –
Почуття великої *утрати*”.

Інколи такий стан навіяний подією, що не мала б викликати розпачу: скажімо, кохана жінка занесла до кімнати *морозом знівечені айстри*. Але ця ситуація – лише привід для занепокоєння, визнання справжньої втрати; в уяві поета це ледве не трагедія:

„І весь день гнітить мене сьогодні
Почуття *утрати* чи розлуки”.

Почуття загубленого, втраченого посилюється, поглиблюється такою мірою, що в душі поета з’являються різючі *сліди* утрат, утворюється ще один смисловий комплекс – *біль утрати*; пор.:

„Все більше спогадів і менше сподівань...
І на чолі *утрат* *сліди* глибокі...
... Дико знати,

Що й, прохолонувши, чуття
В тобі залишать *біль утрати* –
Потребу прагнути життя”.

(отож *потреба прагнути життя* можлива, остаточно не втрачена, шкода, що ця потреба не була реалізована, бо перемагає *біль утрати*). Наведемо інші приклади послідовного нагромадження слів-понять, що реалізують ідею безперспективності життя: „Гряди, сподівана *утома*, / Вгамовуй пристрасть молоду!” (*пристрасть* залишилась, але поступово втрачається); „Оце й усе, що дні тобі лишили: / *Утома*, зморшки та старі листи” (*утома* від життя, відчуття безвиходу).

Поет звертається до образів *крові* та *ран* як символів жертви утрат, як прикмет страждання. Це не *кров* конкретної людини, що зазнала нападу, і не *рани*, одержані в двобой; це мучення, що їх переживає покалічена земля, знедолені люди, це саме життя в *сотнях ран*; пор.: *росила землю кров; пшеницями зійде кров; бачив життя до останнього дня сотнями ран*.

Відчуття особистого й всесвітнього страждання викликає в Плужникові сумовиння в різних його „модифікаціях” – від *тихого суму* до *розпачу*; пор.: „І тихне сум... І серце холодіє”; шлях від *суму* повітовому – до *суму* світовому не без гіркої усмішки констатує поет: „Що висловиш?.. Сум світовий в масштабі повітовім?”.

Відчуття *безнадії* породжує такі її вияви, як *розпач*, *одчай*. Часом створюється враження, що поет прагне не пустити *розпач* у свою стривожену душу, відганяє від себе *відчай* як крайню стадію страждання, за яким стоїть лише загибель. Але здебільшого Плужник убачає в розпачі зародки творчого неспокою, свого роду потрясіння, що стимулює думку: *шалій, шалій від розпачу сп’янілий*. Водночас поет визнає свою поразку в стримуванні відчуття *відчаю*; він відмовляється його долати, піддається його „чарам”; а вихід із крайнього відчаю для Плужника лише один – загибель, перехід у небуття:

„Ти переміг. Ти подолав. Так дай же
Уславити поразку *небуттям!*..

Ти переміг! Усі майбутні весни
Не оживлять мене!..
 Гряди ж! Рази! Я ниць тебе стрічаю.
 Ти переміг! Ти переміг, *одчаю!*”

У трансформаціях свідомості від *безнадії* до недосяжної *надії*, в пошуках якої Плужникові не можна відмовити, поет робить кроки до осмислення категорії *щастя* в його протистоянні *нещастю*, біді, поразці тощо. В уявленні поета *щастя*, вочевидь, – це не стільки досягнення задоволення від життя, моральної втіхи, скільки гармонія внутрішнього світу. Але навіть у такому особистісно зорієнтованому, а відтак і обмеженому баченні Плужник не сприймає *щастя* як імовірне, принаймні для нього, воно, в його інтерпретації, постійно поступається *нещастю* в усіх його виявах, а тому виходить за межі досягнення тієї ж таки внутрішньої гармонії і охоплює різні сфери етичності. Такий погляд на антиномію *щастя-нещастя* мав наслідком її включення в більш широку константу, що проходила по лінії *надія-безнадія* з наданням перемоги *безнадії* як суцільному стражданню в душі гедонізму.

Ідея примарності *щастя* в річищі категорії *безнадії* як компоненти підсвідомості підштовхувала поета на пошуки доказів ілюзорності будь-якої втіхи. Прикметна в цьому сенсі віршова оповідь про перебування Гогена на Таїті: прагнув *щастя*, насолоди, може, й забуття, а здобув лише *нещастя*, отож мистецькі відкриття *обріїв дальніх* не рятують художника:

„На широкім ведеться світі:
 Пожадане *щастя* – ген-ген!
 ... Так прийшов на *щасливе* Таїті
Нещасливий Гоген”.

Таїті *щасливе*, а Гоген *нещасливий*, і які б принади не надавала йому *зповідна земля*, він – людина й митець – залишається *нещасливим*, бо таке світовідчуття, на думку поета, природне: іншої етичної норми Плужник не визнає. У цьому сенсі зацікавлює поезія (ледве не байка) з відверто моралізаторським підтекстом про мудреця, що вчив *щастю*, але насправді не знав, що воно таке, адже й сам не був *щасливий*:

„Він був мудрець всім мудрецам на диво –
 Навчав бо *щастя*, і навчати вмів...”

Але, за Плужником, це не справжнє, а сфальшоване *щастя*, яке є таким лише в словах мудреця, бо *щастя* – фікція, і ніхто, в тому числі мудрець, не усвідомлює, що це таке – *щастя*:

„Де ж бачили ви вчителів таких,
 Які б того навчали, що для них
 Відоме добре?..”

Не вчи *щастю* інших, з'ясує спочатку, в чому його сенс, повчає поет (зважимо на те, що писав цю поезію Плужник у часи *сонячних кларнетів*, які уславлювали суцільно „щасливих” громадян країни Рад).

Сприйняття світу через категорії *безнадії, розпачу, відчаю* викликає у поета стійке, непереборне відчуття *нудьги*; постійне звернення до нудьгування як стану душі проймає Плузникові вірші з послідовністю, що нагадує *idée fixe*. Це нудьга не стороннього спостерігача за перебігом подій, а творчої особистості, розчарованої несправедливістю людського існування. Поняття *нудьги* реалізується в низці слів на кшталт *нудьга, нудота, нудіти, нудьгувати, нудний, нудливий, нудніший, нудно*; пор.: *яка нудьга мерезжити рядки; тиш себе – з нудьги, з жаху чи здуру; нудьгуй, нудьгуй ... розвага невеличка; а істина така ж нудна; принце, вам нудно; коли б нудно не було нам вже затверджене твердити; мені щораз нудніше; нудливий запах нафталіну* і под. *Нудьга* під пером поета зростає ледве не у всемогутню силу, що охоплює людей незалежно від їхнього бажання, вона поширюється як етична норма. Здається, нудьга охоплює світ... Порівняймо вибудований М. Коцюбинським ряд *нудьга, безнадія, сум*, де саме *нудьга* як більш об'ємне поняття займає провідне місце: „Пливе у сірі безвісті *нудьга*, пливе *безнадія*, і стиха хлюпає сум”.

Щодо смислових конотацій, що їх вкладав у поняття *нудьга* Плузник, то вони зосереджені навколо значення ‘стан, що характеризується неспокоєм, тривогою в поєднанні з сумом, апатією; туга, журба’ [СУМ, 1974, т.5, с. 452]; однак варто наголосити, що в Плузниковому тлумаченні *нудьга* супроводжується відчуттям *спокою*, але тривожного, напруженого, такого, що може розрядитися душевним вибухом.

Сум, розпач, відчай в уяві поета доповнює відчуття, якого він не відділяв від постійно присутньої в його свідомості *безнадії*, але яке знімало постійну нервову напругу, – душевний *спокій*. Внутрішній *спокій* приносив йому принаймні частковий відпочинок від гірких думок, давав розраду у часи фізичних і моральних страждань. Саме *спокій* ставав тією *рівновагою*, яку уславлював поет в однойменній збірці („Рівновага”, посмертне видання 1948 року), це ще не запорука подолання його песимістичних настроїв, але принаймні стан, що дає змогу жити й творити:

„Дивлюсь на все *спокійними* очима
(Давно *спокійний* бути я хотів)”...

Поет повторює як закликання, як молитву слово *спокій*, він знову й знову прагне заспокоїтися: „Вчись у природи творчого *спокою*”; „Безгоміння осіннього дня і мій *спокій*”. Але і *спокій* не завжди давав змогу відпочити, почуття тривоги може виводити митця з *рівноваги*: „Час *спокою*, ... а душа в тривозі ...” Навіть більше. Часом *спокій* стає ознакою втрати життєвих сил, передчуття неминучого кінця:

„Як непомітно ближчає та грань,
Що жде за нею прикінцевий *спокій*?”

Однак поетів *спокій* як стан страждальної душі, що хоче знайти порозуміння з самим собою, це не *спокій* людини, байдужої до світу, людей, будь-яких життєвих труднощів. Так, час Плузникових поезій був *неспокійним*,

тривожним, сповненим людських страждань, але навряд чи можна звинувачувати поета в прагненні сховатися від суспільних буревіїв: він жив насиченим переживаннями життям й ділився ними з читачем (якщо той волів його слухати). До Плужникового спокою не можна застосовувати жорстокі Франкові слова про тих, хто *в час війни та бою зове до упокою* і тим самим є *зрадником або трусом*. *Спокій* на тлі все охоплюваної *безнадії* був станом бентежної душі й водночас – реакцією на зовнішні тривоги.

Критики тоталітарних часів стверджували, начебто за поетовим спокоєм стоїть активна життєва позиція³, тобто йшлося про той таки неспокій, передовсім творчий, пов'язаний із мистецькими пошуками, тощо. Проте навряд чи можна, в світлі сучасних теоретичних ідей, зокрема досягнень герменевтики, що ґрунтує свої висновки на аналізі текстів, а не на позатекстових інтерпретаціях, відмовляти поетові в праві знаходити розраду у стані внутрішньої рівноваги, зрештою, потрібної для зосередження думки, мистецького пошуку. *Спокійний*, в уявленні поета, це вдумливий, щирий, відкритий для людей. *Спокій*, за Плужником, – явище всеохопне, він не заперечує змін, а супроводжує їх, для нього *спокій* рівнозначний *безумові*, вічному рухові:

„Нашадки безсторонні
Простять мені і помилки й вагання,
І пізній сум, і радість передчасну, —
Їм промовлятиме моя спокійна щирість”.
„Це ж *захват* – бути молодою;
Це ж *спокій* – плисти за водою;
Це ж *безум* – жити навмання!”

Концептуалізовані *розпач*, *відчай*, з одного боку, *спокій*, з другого, в поетичних текстах Плужника не лише не антонімічні, а й нерідко зближені на позначення сильного душевного стану. Але у спокої поет перебуває не завжди. Відчуття відчаю, розпачу, тривоги неминуче приводили поета до думок про наближення загибелі, смерті. З вірша у вірш, як навіження, повторюються слова *вмерти*, *помирати*, *мертвий*, *могила*, *тлін*. У цій системі, здавалося б, однозначних мотивів смерті переважає, однак, розуміння не лише кінцевості фізичного існування людини, а й неминучого морального занепаду, причому його дія поширюється на живе, неживе, здобує поезією тощо:

„І хуторові, й віршеві – обом
Час *помирати*”.

Смерть, за Плужником, зазвичай викликає не стільки жах, скільки сум, журбу, меланхолійний настрій:

„Проведуть до тихої *могили*
Кілька душ знайомих і рідні.

³ Л. Новиченко, *По той бік спокою* [в:] *Не ілюстрація — відкриття!*, за ред. Л. Новиченка, Київ 1967.

Жив-прожив такий-то і *помер*.
 Народився був N.N. тоді-то,
 І тоді-то *вмер* ... etc”.

В Плужниковій уяві саме людське життя в його повсякденні, в побутовому безладі й дріб'язкових турботах постає як *тлін, мишва*, щось бридке, непотріб, чужий окриленій душі поета: *мишва і тлін*. Водночас все помітніше звучать мотиви зневажання фізичної загибелі: „Я смерті не боюсь”. Це позиція творчої особистості, для якої головне – його високе мистецтво, й якщо поет залишить свій спадок наступним поколінням, припинення життя не страшно; прикметне в цьому сенсі розміщення поруч закликів жити, творити, досягати вершин поезії, що дає право спокійно вмерти; пор.: „Безсмертний світ ... Живи! Твори! *Вмирай!*”!

Одна з Плужникових ключових культурем – *розрада*, що визначала прагнення поета знайти вихід зі стану розпачу, подолати настрої тривоги й зневіри; тож чи можна стверджувати, що митець утратив сенс життя? З одного боку, поет твердить: „Даремно шукати *розради* під сінню твоєю, природо”, але вже сама спроба знайти вихід із важкого психічного стану доволі красномовна; тим паче, що, попри сумнів, Плужник знаходить відряду, бодай у власному мистецтві:

„І тільки той голос суворий,
 Що в серці своїм наслухаю,
 Що й чути його не хотів би,
 Мені одинока *розрада!*”

Розраду дає лише творчість, це її поклик має змогу подолати відчуття розпачу; саме в пошуках думки, слова знаходить Плужник таку довгоочікувану, жадану втіху. *Втіха* приходить разом зі *спокоєм*, коли спадає творча напруга й можна відпочити („Спадають і думки ... / Це *втіха* втрачених надій”). Порівняймо: „Що серця рано дізнані *утіху!*” – вигукує поет, звертаючись до молодих своїх літ, і додає: „Минулося! Живи німий і тихий! / Пригадуючи, мар...”.

Зосереджуючись на своїх невтішних думках, поет, однак, не може не бачити, що світ прекрасний, що в ньому є та гармонія, яка могла б зробити життя щасливим. Але не судилося, зазначає Плужник, причому не лише особисто йому; саме в узагальненнях суму й страждання й полягає, на його думку, філософія людського існування. „Прекрасен світ вночі!” – може сказати поет, але тут же кваліфікує цей світ як *смерті ложе*. Лише зрідка захват перед красою всесвіту вцент захоплює поета: „О який же прекрасний ти, світе єдиний”. Краса в цьому світі, в уявленні поета, – мистецтво, поезія. Для Плужника творчість – це шлях відносного порятунку, принаймні можливість забути, відволіктися від невеселих думок. У визначенні властивостей широкого кола предметів, явищ, ситуацій, в асоціативному сенсі пов'язаних із відтворенням внутрішнього стану *безнадії, розпачу, відчаю*, поет удається до атрибутів з виразними негативно-оцінними конотаціями, нерідко навіть

за умови, коли, скажімо, предметна або абстрактна назва в її словниковому тлумаченні не передбачала від'ємності, негачії. У таких контекстах атрибут зазвичай входить у систему визначень, які самі собою не відбивають настрої безнадії, але на загальному тлі навіть „незаангажованих” в аксіологічному вимірі найменувань виконують функцію текстотвірного негативу.

Перелік подібних оцінних атрибутів доволі протягнутий, пор.: *тривожний* („перебирала ти пожовклі клавіші, задумана й тривожна”), *стомлений* („стомлена природа одпочиває у красі такій), *гіркий* („на уста усмішкою гіркою ляга мовчання мудрого печать”), *самотній* („пень старого дуба стирчить самотньо”), *холодний* („за всіма словами – холодний смерк, спустошені сади”), *одноманітний* („одноманітно і звичайно кінчалось літо”), *сірий* („знов у палаті сірий смерк розквіт”), *порожній* („порожній берег моря; порожнє літо”) і под. У коло найменування дій, викликаних станом тривоги, гіркоти, втоми, інших душевних потрясінь, входять назви на позначення гнитючості: *гнитити* („і весь день гнітить мене сьогодні почуття утрати чи розлуки”), *загубити* („усе життя, мов брчку, загуби”), *стенатись* („як інколи стеналась вся ти”) і под.

У своїх песимістичних настроях поет шукає словесні засоби, щоб посилити враження розпаду, суму, недолі. Визначення, в семантиці яких закладена позитивна оцінка, одержують у поета початкові форманти *без-*, *не-*, *ні-*, що послуговують створенню негачії: „Ах, які безформні хмари! / Ах, який безбарвний вечір!”; навіть коли йдеться про щось гарне, привабливе, поет не стримує бажання заперечити його: „Прекрасен світ вночі. Безформний. Безвиразний”. Похідне з від'ємним *не-* переводить атрибути з позитивною оцінкою в свою протилежність, і така практика для поета звична, виправдана притаманним йому світобаченням:

„І нишком починай про весну
Якусь віршову канітель,
Може, таку ж *неінтересну*,
Неварту часу і зусиль”
„Не спіши, не лети по сьайних світах,
Мій малий *ненадійний* човне”

У поемі „Канів” Плужник повертає погляд від особистих тривог і переживань до справ суспільних, що хвилюють його, викликають емоційні реакції. Провідна ідея поеми: не можна бути байдужим до долі рідної землі, України. І тут поет нерідко інтимізує вірш, вдаючись до розміркувань, далеких від хвальних гімнів багатьох тогочасних письменників. Він пише про злидні та поневіряння селян (*селянський краю мій, навік убогий*), а відтак з'являються знайомі ноти томи, болю, зневіри й скорботи. Сама ідея поеми – жаль з приводу наступу на село міста, заводів і залізних коней була доволі наївна:

„... виресли міста й заводи
Свій кучерявий розстелили дим

На вас, поля, левади та городи,
І на рядки моїх думок і рим”.

Головне, однак, що у Плужникові віршовані рядки потужно входить образ України; поет мріє про новий час, який *мов тишиний крин, зростає на Україні*, отож хоч цей час ще не прийшов, але автор зберігає віру в його настання. На поетову думку, рідна країна знедолена, отож виправданий його гнітючий стан; прикметні в цьому сенсі заключні рядки поеми:

„Мільйони сіл серед *німих* долин ...
Десяток міст ... Земля на хліб *збідніла* ...
Деся на горбку *позаколишній* млин ...
І над Дніпром занедбана *могила!*”

(відтворюється відомий з лірики образ *могили*, вже на позначення не лише особистих переживань, а й *могили* над Дніпром, символічної могили з натяком на Шевченкове поховання й невиконаний поетів „Заповіт”: „*Заповіт час відмінити ще не має змоги!*”). Оцінюючи подібні настрої, В. Державин зазначав: „Отже, не питати маємо — чи багато українській нації користі з песимістичної поезії Плужникові? — а казати: як багато їй честі з тієї поезії!”⁴. Образи загибелі, могили як засоби символізації є рамочними, інтеграційними й водночас межовими, сутнісними.

Настрої *безнадії, відчаю, розпачу* вже в силу своєї онтологічної сутності протиставні *надії* – категорії, що передбачає досягнення кінцевої мети, замкненої в рамках часу й простору. *Надія* вимагає дієвого ставлення до неї, бо інакше перетворюється в пустопорожнє мрійництво; протиборство *мрій* і *надій* визначало, зокрема, сенс концептуальних бачень Лесі Українки⁵. Плужникова *безнадія* зазвичай безперспективна й водночас відірвана від мрійництва (про що мріяти, якщо увірував у безнадійність сподівань?).

В його Я-концепції настрої розпачу й нудьги переважають над утвердженням радісного, щасливого, що може чекати людина. Психофізичний стан поета підштовхував його до постійних звернень до *душі* як вмістища його думок і настроїв. Осмислення душі як живої істоти, що співпереживає разом з митцем, суттєво позначається на творенні його дискурсу. *Душа* наче відділяється від поетового *тіла* й живе ледве не самодостатнім життям, саме вона й є, за його баченням, носієм його гнітючих станів; її начебто не здатний перемогти поет у своїх нічних жахах:

„*Душе!* (якщо я маю *душу*),
Яка непереможна ти!”
„*Душе* моя! Ти знов стоїш на грані”.

⁴ В. Державин, *op. cit.*, с. 239.

⁵ В. Кононенко, *Концепти Мрія і Надія в художньому дискурсі Лесі Українки* [в:] „Українознавчі студії”, № 4–5, за ред. В. Грещука, Івано-Франківськ 2002–2003, с. 15–25.

Постає проблема з'ясування витоків психотипологічних бачень поета, його суперечних настроїв. Характеристику психології митця, схильного до песимістичного світовідчуття, запропонував К.-Г. Юнг: „Його життя стає повне конфліктів, коли у ньому поборюють одне одну дві могутні сили: звичайна людина зі своїми справедливими прагненнями до щастя, задоволення та життєвої безпеки, з одного боку, та безжалісна, творча пристрасть з другого, що в разі необхідності всі особливості бажання просто розчавлює”. Внутрішня ізольованість, неприйняття навколишнього середовища, метафізичне світорозуміння підштовхували визначного поета оспівувати сум та розпач.

Проте було б щонайменше несправедливо вважати Плужника самотнім співцем безнадії навіть в історії українського письменства. І. Качуровський називав Плужника поетом, вільним від сторонніх впливів і підтримував з цього приводу думку В. Державина: „мало правдоподібно, щоб Є. Плужник черпав головні мотиви своєї творчості з будь-яких літературних джерел”. Однак можна відсувати перегуки Плужникових настроїв з творчістю інших поетів *безнадії*, скажімо, М. Лермонтова; подібні мотиви нерідко проймають інвективи Т. Шевченка, і таке співголосся не випадкове. У того ж таки Шевченка й Плужника чимало спільного в системі текстових побудов, пор., скажімо: *Не спалося, а ніч – як море*; (Т. Шевченко) і *Ніч ... а човен – як срібний птах*; (Є. Плужник); *Все йде, все мишає і Минають дні ... Минають літа* і под. Попри тяжку долю, Шевченко долав у собі відчуття зневіри й безнадії. В Плужниковій поезії мотиви відчаю переважають, але й йому не байдужа доля України, й він спромігся заявити: *в мені жива сіл незліченних мрія вікова, ото ж жива мрія, а не нудьга, занепад, самознищення; зберігається в серці образ рідної землі. Він був видатним ліриком, одним із тих, на творчості якого, зрештою, зростали українські поети масштабу М. Рильського та Л. Костенко.*

ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛА

- Державин В., *Лірика Євгена Плужника* [в:] Є. Плужник, *Три збірки*, Мюнхен 1979.
- Качуровський І., *Променисті сільветки*, Мюнхен 2007.
- Кононенко В., *Концепти Мрія і Надія в художньому дискурсі Лесі України* [в:] „Українознавчі студії”, № 4–5, за ред. В. Грещука, Івано-Франківськ 2002–2003, с. 15–25.
- Кононенко В., *Символи української мови*, Івано-Франківськ, 1996.
- Новиченко Л., *По той бік спокою* [в:] *Не ілюстрація — відкриття!*, за ред. Л. Новиценка, Київ 1967.
- Новиченко Л., *Плужник* [в:] *Краткая литературная энциклопедия*, т. 5, за ред. А. Суркова, Москва 1968.

THE LINGUISTIC CONCEPTS OF JEVGEN PLUZHNIK

The article is devoted to the lingocultural basis of the works of a famous Ukrainian poet of the 1920–30s, Evgen Pluzhnyk. The language of this poet was influenced by his tendency to reflection, his immersion in deep feelings. The set of conceptual notions used by the author is reflected in his use of words denoting a lack of hope, a lack of belief, and pain. Pluzhnyk's poems demonstrate his desire for self-perfection and to balance his feelings. Despite the demands of the authorities to focus on the socialisation of art, the poet found harmony in inner light. Using poetry became a sort of relaxation for him, a way out of life's troubles.

Key words: language, language style, lingoculturema, text, discourse, concept, sense, image, symbol.

Тетяна КОСМЕДА

Університет імені Адама Міцкевича в Познані
Дрогобицький державний університет імені Івана Франка

Статус щоденникового жанру: проблема визначення в межах теорії щоденникознавства

В останні роки увагу дослідників приваблюють еґо-тексти, до яких відносять насамперед щоденниковий дискурс, міркування про який докладно репрезентовані в монографії авторки цієї статті¹.

Традиційно *щоденник* вважають літературно-побутовим жанром, що фіксує побачену, почуту, внутрішньо пережиту подію, яка щойно відбулася. Прийнято вважати, що щоденник пишуть переважно для себе, і він не розрахований на публічне сприйняття (за винятком ситуації, коли його зумисне пишуть для публікації, коли це безпосередньо літературно-художній жанр, що був особливо популярний в епоху романтизму й сентименталізму), в ньому найчастіше фіксують явища із особистого життя, виражаючи їх у монологічній формі. Іноді при цьому, щоправда, може виникати полеміка із самим собою, із ірреальним опонентом. Саме ці ознаки щоденника й стали причиною його поширеності в художній літературі, особливо наприкінці XVIII – на початку XIX ст., коли посилювався інтерес до внутрішнього світу людини, її душі.

Науковці розмірковують про походження номінації *щоденник*, наголошуючи на її зв'язку зі словом *діаріум* (*diarium*). До речі, у своїй метамові деякі науковці використовують номінацію *діарист* (Н. Момот), що тотожна поняттю *автор щоденника*, *щоденникар*. Російський учений М. Міхеєв пропонує називати того, хто пише щоденники, – *дневниководом*, *дневнищис-том* або *дневникоделом* (передаю мовою оригіналу), а того, хто щоденники

¹ Див.: Т. Космеда, *Ego i Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу*, Дрогобич 2012.

аналізує, – *дневниковедом* або *дневникологом*². Над цим деякі російські науковці (А. Залізник, І. Савкіна) іронізують, наголошуючи, що тоді жінку – авторку щоденника слід називати за аналогією *дневниководка*. Але вже серйозно зауважують, що для цього можна використовувати кальку з англійської мови *діаристка*³. В українській науці можливо використовувати як *діарист* (*діаристка*), так і *щоденникарь*, з одного боку, а з іншого, – *щоденкознавець*.

Тоді, можливо, варто окреслити дослідницький напрям під назвою *діаріумологія*, або щоденникознавство, розмежовуючи *літературознавчу й лінгвістичну діаріумологію* як *учення про особливості становлення щоденникового жанру у всіх його модифікаціях*, оскільки *діаріуш*, *діаріум* – слово латинського походження (порівн.: *diarium*), а в українську мову прийшло через польську (порівн.: *dyaryusz*), що в перекладі значить *щоденник*⁴.

Про *діаріуш* у популярних інтернетних джерелах дано відповідні відомості, що стилістично адаптовані й перекладені українською мовою авторкою цієї праці, порівн.: *діаріуш* – щоденник, сімейна хроніка; записи, зроблені певною особою про події свого зовнішнього чи внутрішнього життя. Характерні особливості цих записів: 1) хронологічність; 2) фіксація плинності подій (часом із перервами, зумовленими певними обставинами чи відповідним станом автора щоденника); 3) суб'єктивність (мовлення репрезентовано від першої особи, а тема задана залежно від особистих зацікавлень автора). Навіть якщо щоденники пишуть люди, необізнані з літературою й мистецтвом загалом, у них може відобразитися *стиль епохи*. Прикладом можуть бути „Діаріуш” П. Орлика, „Каждодневные записи” Я. Марковича та ін. Форму щоденника використовують також як художній прийом, що надає тексту особливої правдивості, щирості. Діаріуші характерні для епохи сентименталізму й романтизму⁵. Н. Момот зокрема пропонує короткий огляд українських діаріушів XVII ст. У її дослідженні також йдеться про особливості використання письменницьких щоденників у літературі, публіцистиці, а також історичному та загальнокультурному контекстах епохи⁶.

Наведемо також типову дефініцію розглядуваного терміна з авторитетного літературно-енциклопедичного словника: *щоденник* – це „літературно-побутовий жанр; у літературі – форма оповіді від першої особи, що здійснюється у вигляді щоденних, як правило, датованих записів. Щоденник як

² Див.: М. Михеев, *Дневник как ego-текст*, Москва 2007.

³ Див.: І. Савкіна, *Теорія і практика автобіографічного письма (огляд нових книг)*, [в:] „НЛО”, № 92, 2008, <http://magazines.russ.ru/nlo/2008/92/sa29.html>.

⁴ Див.: *Словарь русского языка XVII века*, вып. 6, Ленинград 1984, с. 125.

⁵ Див.: *Диариуш*, www.school-essays.info.

⁶ Див.: Н. Момот, *Щоденник Т. Шевченка як творчо-психологічний та жанровий феномен. Автореферат дисертації канд. філол. наук*, Кіровоград 2006.

літературний жанр вирізняє максимальна щирість, відвертість висловлювання; це завжди фіксація того, що відбулося „щойно” і є чуттєво пережитим⁷.

Учені-літературознавці пропонують визначення щоденникового жанру, що, як видається, загалом не відображає суперечностей; зокрема автори сучасного „Літературознавчого словника-довідника” (1997) пропонують дефініцію, що фактично тотожна до визначення з енциклопедичного літературознавчого словника, наведеного вище, хоч після видання попереднього словника й пройшло 10 років, порівн.: *щоденник* – „це літературно-побутовий жанр, фіксація побаченої, почутої, внутрішньо пережитої події, яка щойно сталася; щоденник пишеться для себе й не розрахований на публічне сприймання”⁸. Проте в цій словниковій статті міститься й одне застереження: щоденник другої половини ХХ – початку ХХІ ст. втрачає такі ознаки, як „таємничість”, „приватність”, „інтимність”, оскільки для більшості авторів налаштованість на публікацію є однією із нових перспектив жанру – перспективи діалогу із потенційним читачем, якого все більше потребує щоденникар.

Як видається, ця стаття вимагає коригування, додаткової інформації з огляду на сучасні відомості про цей жанр власне у його вияві в побутовому мовленні, насамперед тут потрібно було би додати інформацію, що мотивована розвитком теорії комунікативної лінгвістики, про те, що автор щоденника прагне репрезентувати діалог із своїм внутрішнім „Я”, „ЯІ”, Alter Ego, хоче оприлюднити, „привідчинити” двері в особистісний комунікативний простір, здійснює особливий вид мовленнєвої діяльності, відтворюючи „живе” мовлення.

Разом із тим, зауважимо, що між поняттями *щоденник* і *діаріуш* (хоч видається, латинський варіант цієї лексеми більш придатний для використання в якості терміна) також виокремлюється деяка відмінність. Поняття *девіаріуш* виключає літературно-художній жанр. Однак, як видається, цим терміном можна називати кожний вид щоденника, але потрібно розробити теорію генології девіаріуша як інваріанта, хоч у щоденникознавстві вже побутує термін *класичний щоденник* як певний канонізований девіаріум.

Деякі літературознавці стверджують, що в україністиці відсутня загальноприйнята дефініція щоденника як літературного жанру, оскільки це явище надто складне, щоб мати єдину чітку дефініцію. Дослідники наголошують, що не зовсім правомірно вважати щоденники лише різновидом мемуаристики, про що йдеться в деяких літературознавчих працях, зокрема, наприклад, на думку Є. Заварзіної⁹, щоденники доцільно розглядати як зразок

⁷ Дневник [в.] *Литературно-энциклопедический словарь*, за ред. В. Кожевниковой, П. Николаевой, Москва 1987, с. 69.

⁸ *Литературознавчий словник-довідник*, за ред. Р. Гром'яка, Ю. Коваліват а ін., Київ 1997, с. 742.

⁹ Є. Заварзіна, *Щоденник (1911–1925) Володимира Винниченка: авторська свідомість та літературний контекст. Автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Харків 2008.

документальної літератури, відокремлюючи їх від мемуарів через специфіку структури, особливий вияв авторської позиції, відносну ретроспективність, характер викладу матеріалу (авторський стиль), різну міру співвіднесеності із художньою літературою. Проте й такий погляд підтримують сьогодні не всі науковці. І це цілком логічно, оскільки тут схарактеризовано лише один із дослідницьких аспектів.

Ще в радянському літературознавстві мали місце дискусії стосовно дослідження щоденників, визначення їхнього статусу, що насамперед розгорталися на сторінках журналу „Вопросы литературы”. Такі дискусії, як уважають літературознавці, мали важливе значення, оскільки в них брали участь відомі фахівці-літературознавці та письменники, причетні до документалістики, – Я. Кумок, В. Жданов, С. Семанов, І. Андронников, М. Чудакова та ін. Йшлося про потребу створення теорії цього літературного художньо-документального жанру. Ця ж думка домінувала й у процесі перебігу іншої представницької дискусії, що її провела „Литературная газета” (1975–1977 рр.). Деякі літературознавці, зокрема Н. Банк і В. Здоровага, прийшли до висновку про неможливість опису жанрової природи щоденника, мотивуючи це тим, що щоденник не має чітких канонів. Проте більшість учених не погоджується із такою думкою, зауважуючи, що жанр щоденника знаходиться на межі між мемуарами, епістолярієм і записними книгами, але його особливості все-таки можна виокремити.

Погодимося також із поширеною в літературознавстві думкою, що щоденник у певному розумінні – явище дещо стихійне, неоднорідне за ідейним спрямуванням, способом часово-просторової організації матеріалу. Зміст щоденникового жанру є полісемантичним, поліжанровим (йдеться про мовленнєві жанри), оскільки щоденникові тексти можуть демонструвати перевагу лише тих чи тих змістових елементів, передусім особистісних із певними варіаціями: особисто-суспільних чи суспільно-особистих.

Особливість *приватного щоденника* – це, безумовно, сприйняття довкілля крізь призму власного „Я”, з урахуванням обов’язкового діалогу із „Я1”. В офіційних щоденниках переважає, звичайно, суспільна складова. Психологічна функція щоденника дещо мінлива. Сьогодні виокремлюють й *напівприватні* щоденники, але осмислення цього типу відсутнє, функціонує лише як номінація.

Кожна класифікація, що природно, певною мірою умовна й не може бути єдиною і абсолютною. Звісно, лише врахування комплексу різноаспектних ознак дасть змогу ближче підійти до створення відповідної класифікації, виокремлення жанрових підтипів щоденника.

Жанрова специфіка щоденників полягає в тому, що в них відсутній єдиний сюжет і єдиний ідейний замисел. Естетичну цінність щоденнику надає сам автор. Його роздуми день за днем відображаються в щоденнику, як наслідок – цей текст усе ж набуває деякої умовної завершеності. Хоч нормою названого жанру, як уважає більшість літературознавців, є відривчастий,

фрагментарний характер, необробленість способу оповіді, стилістична непродуктивність фрази, тобто репрезентація й фіксація „живого” мовлення, про що пишуть насамперед мовознавці.

Як жанр щоденник монологічний, але цей монолог, як зауважувалося, переважно внутрішньо діалогічний, при цьому можуть урахуватися й чужі думки. У внутрішньо діалогічному мовленні автор щоденника веде полеміку чи із самим собою (автокомунікація), чи із уявним опонентом (псевдокомунікація), тобто маємо різновид комунікативної діяльності „Я” (Ego) і „Я1” (Alter Ego). Цю особливість, до речі, слід урахувати, незважаючи на те, чи належить щоденник до літературного художньо-документального, чи до мовленнєво-побутового, приватного (напівприватного) жанрового різновиду.

Щоденник налаштований переважно на події особистого життя, але він часто містить і філософські судження про світ, що виростають із роздумів над проблемами власного буття і под. Він дає можливість його автору глибше зрозуміти свої естетичні й філософські концепції. Жанр щоденника дає змогу передати авторські погляди на довкілля. Відвертість і достовірність роблять щоденник цінним і документально.

Учені слушно стверджують, що сьогодні жанр щоденника впливає на процес синкретизації, „гібридизації” жанрів художньої літератури. Наслідком цього впливу стала з’ява нових оригінальних художніх форм і жанрів.

Розглядаючи *щоденник як жанр документально-художньої літератури*, Н. Момот окреслила коло теоретичних питань, пов’язаних із визначенням місця щоденника серед жанрів документально-художньої літератури, розглянула щоденникову традицію в європейському контексті. Узагальнивши напрацювання попередників, вона висвітлила еволюцію поняття *документально-художня література*, з’ясувала параметри, що характеризують документально-художні твори.

У статті „Становлення жанру щоденника: російсько-українська парадигма” (2008), автором якої є Н. Ландар, порушено, як видається, глобальну проблему як для однієї наукової розвідки малого жанру: в авторській анотації наголошується, що в науковій студії розглянуто питання типології „жанру щоденника в контексті світового літературного процесу. Автор дослідження зробив спробу порівняльного аналізу становлення жанру щоденника в українській і російській літературах”¹⁰.

Порушене питання надзвичайно актуальне й складне, але потребує більш глибокого й ґрунтовного осмислення. При визначенні терміна „щоденник” науковець спирається на дефініції, репрезентовані в „Словнику літературознавчих термінів” (1997), укладеному В. Кузьменко¹¹, „Літературознавчий

¹⁰ Н. Ландар, *Становлення жанру щоденника: російсько-українська парадигма*, http://bdpu.org/scietifik-publisched/ukr_lit_2008/Landar.

¹¹ В. Кузьменко, *Словник літературознавчих термінів*, Київ 1997, с. 221.

енциклопедії” (2007)¹² і „Лексиконі загального і порівняльного літературознавства” (2001)¹³, виокремлюючи документалізм як їхню основну ознаку.

Розмірковуючи про щоденник як літературний жанр, Н. Ландар наводить цитату з праці К. Корбін, де наголошено з використанням ненормативної для наукового стилю й відносного прикметника української мови форми суперлативу, що „щоденник, мабуть, **найісторичніший жанр** (виокремлено авторкою. – Т. К.) ... Живий інтерес до щоденників балансує як раз на межі унікального і всезагального. Здається, що грань ця, що виникла в західній цивілізації всього п'ять сотень років тому назад, зараз готова знов розмитися”¹⁴. Н. Ландар слушно зауважує, що кінець XIX – початок XX століття характеризувався активним пошуком нових художніх форм. Подібний погляд висловлюють й інші науковці, зазначаючи, що «модернізм, який надавав перевагу суб'єктивному фактору відображення довкілля, посилив інтерес і до щоденника як до індивідуальної форми авторського самовираження¹⁵. Цей період науковці вважають піком зацікавлення щоденниковим жанром в літературознавстві, порівн.: „Саме в цей час виникає інтерес до щоденників як до факту, незалежно від їх авторства. Збираються й фіксуються щоденники відомих і невідомих політиків, чиновників, художників, пересічних громадян, простих свідків непростих суспільно-етичних трансформацій. Саме в цей час кожен починає розуміти, що навіть найнепомітніша особа може мати визначальну роль у доленосних подіях світу, що втратив свою цінність і розсипався на фрагменти. Жанр щоденника трансформується поряд із побутовими щоденниками починає з'являтися інший різновид, який умовно можна назвати **літературно-художнім** (А. Кочетов)”¹⁶.

Простежуючи процес актуалізації інтересу до щоденникового жанру, Н. Ландар зауважує, що в останні двадцять років зацікавлення щоденниковою прозою зникло, діаристи перестають писати. Але ж це не так, що засвідчує сучасна дискурсивна практика українців. Очевидно, у статті Н. Ландер не зовсім точно вербалізовано думку або має місце суперечність.

Якщо аналізувати значущі наукові праці в галузі девіаріумології, то в російському літературознавстві початку XX ст. жанр щоденника XIX ст. досліджував О. Єгоров (2006), репрезентувавши свої напрацювання у монографічній праці, яку виокремлює Н. Ландер¹⁷.

¹² *Літературознавча енциклопедія: у двох т., т. 2*, Київ 2007.

¹³ *Лексикон загального і порівняльного літературознавства*, Чернівці 2001.

¹⁴ К. Корбін, *Похвала дневнику* [в:] „Новое литературное обозрение”, № 61, 2003, с. 289.

¹⁵ А. Кочетов, *Щоденник О. В. Дружиніна: типологія жанру, поетика, історико-літературний контекст. Автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Херсон 2006, с. 4.

¹⁶ Н. Ландар, *op. cit.*

¹⁷ Див.: О. Єгоров, *Русский литературный дневник XIX века. История и теория жанра. Исследование*, Москва 2003.

А. Кочетов розробив початки важливого розділу девіаріумології – її *історію*, розглянувши еволюцію щоденникового жанру, чи не вперше в літературознавстві виокремивши *чотири періоди в історії девіаріумології*, перші два з яких окреслюються як «підготовчі», оскільки відсутні елементи публіцистичності) (Н. Ландар). Отже, *перший період* (XV – XVI ст.) – клерикальні тексти й частково твори світського характеру, анонімність поступається місцем авторському слову; щоденник набуває статусу синтетичної форми оповіді, в якій можна відстежити елементи літопису і житійної літератури, подорожніх нотаток та нарисів; *другий період* (XVII ст.) – це період, коли щоденник ще не набув статусу самостійного жанру, але актуалізується інформація про події; чітких ознак щоденника як жанру *художньо-документальної* літератури ще не було виявлено; *третій період* (XVIII ст.) характеризується наявністю зразків щоденників, що мають літературну цінність, має місце виокремлення щоденника як самостійної жанрової форми; переломні роки в розвитку щоденникового жанру – 60–70: авторське «Я» стає центром оповіді, розширюється тематика, виникає поняття „жанру для себе і про все»; *четвертий період* (остання чверть XVIII – остання чверть XIX ст.) – з'являється велика кількість «експериментальних щоденникових форм»: щоденник стає доступним жанром практично для всіх членів суспільства, мають місце варіанти його художнього переосмислення¹⁸.

Деякі інші дослідники також указують на відповідні ознаки розвитку щоденникового жанру, що доповнює тези, викладені А. Кочетовим, зокрема Н. Затонський, думки якого актуалізує Н. Ландар, зауважує, що „щоденник дуже стара жанрова форма. Але до неї нерідко ставилися як до чогось любительського, майже дилетантського: справді, будь-хто здатен вести щоденник – і хто тільки його не вів, не піднімаючись у такій своїй діяльності над рівнем шкільного твору. У всякому разі, щоденник упродовж століть не був жанром літератури, навіть якщо належав перу великого письменника...”¹⁹. Н. Ландар вважає, що зазначене пов'язане із специфікою розвитку щоденника та усвідомлення його значущості лише як джерела фактографічного матеріалу. Щоденник виникає як монолог автора, що звертається не до читачів, а до самого себе, розраховуючи на читання та переосмислення фіксованих подій у майбутньому.

Важливою ознакою щоденника, що простежується з огляду на діяхронію, є те, що цей жанр *тривлий час залишався рукописним жанром*, оскільки часто й не був розрахований на публікацію, але з XIX ст. цей жанр переходить у розряд друкованої літератури.

¹⁸ Див.: А. Кочетов, *op.cit.*, с. 4.

¹⁹ Б. Затонский, *Сцепление жанров. Место автобиографии, мемуаров, дневника в становлении и жизни современного жанра* [в:] *Жанровое разнообразие современной прозы Запада*, Київ 1989, с. 38.

У радянський період жанр щоденника не був надто презентативним через політико-ідеологічних фактори. Проте в період Великої Вітчизняної війни з'явилася потреба задокументувати події й літературно-документальні види щоденникового жанру актуалізувалися²⁰. Цей період характеризується поширеністю „воєнних щоденників”, а в 60–ті роки ХХ ст. інтерес до щоденника знову зростає – виникає потреба переосмислення буденних подій (Н. Ландар), зростає його художньо-естетична цінність.

Погодимось з Н. Ландар, що „в українському літературознавстві досі не зроблено жодної спроби осмислити генезу, розвиток та роль жанру щоденника в українській літературі”²¹. Проте Н. Ландар виокремлює в українській науці ХХІ ст. в названій царині лише наукові доробки А. Кочетова, Н. Момот, Г. Саливончик, К. Танчин, О. Харлан, проте, на щастя, їх дещо більше, але, очевидно, указаний матеріал слід глибше систематизувати, чого не вдалося зробити названому науковцю.

Дозволимо собі також зауважити, що в статті Н. Ландар припускається деяких фактологічних помилок, зокрема, наголошуючи, що в ХІХ ст. українська література збагатилася щоденниками Тараса Шевченка, Миколи Куліша, тут же помилково вказується й на щоденник Івана Франка, якого не існує, як і спогади М. Коцюбинського не репрезентують щоденниковий жанр.

Отже, історію становлення щоденникового жанру слід вивчити всебічно й ґрунтовно, розмірковуючи про щоденник, треба зважати на його домінуючі риси й на основі цього робити висновки про належність того чи того щоденника до відповідного жанру. Як бачимо, традиційне визначення щоденника як лише побутово-літературного жанру, вочевидь, дещо застаріло. Щоденник, може кваліфікуватися як формальний літературно-художній жанр, що зумовлено застосуванням відповідного літературного прийому, як жанр документально-художньої літератури чи власне як жанр мовлення, що базується на вербалізації такого виду комунікації, як автокомунікація і може відтворювати відповідні мовленнєві мікрожанри²².

Саме з огляду на нову наукову парадигму в параметрах дискурсцентричності, теорії мовленнєвих жанрів розглядає текст щоденника російська дослідниця О. Новікова, яка підготувала кандидатську дисертацію на тему „Мовні особливості організації текстів класичного і мережевого щоденників” (2005), де зосереджує увагу саме на особливостях щоденника як типу

²⁰ Див.: В. К о с о л а п о в, *Военные дневники Константина Симонова* [в:] „Литература великого подвига. Великая отечественная война в литературе”, вып. 3, Москва 1980, с. 266–275.

²¹ Н. Л а н д а р, *op.cit.*

²² Про мовленнєві жанри див. напр.: М. Б а х т и н, *Эстетика словесного творчества*, Москва 1979; А. В е ж б и ц к а я, В. Г о л д и н, С. Д а н и л и н, *Антология речевых жанров: повседневная коммуникация*, Москва 2007; Т. Ш м е л е в а, *Речеведение. Теоретические и прикладные аспекты*, Новгород 1996.

відповідного дискурсу, розглядає його структуру на основі врахування вимірів, за якими аналізуються мовленнєві жанри, стиль щоденника характеризує як різновид стилю публіцистичного, але це стосується насамперед інтернет-щоденників. Дослідниця розмірковує про інваріантне поняття «класичний щоденник», що ввібрало найбільш типові лінгвістичні особливості, характерні для всіх зразків щоденникової прози і в широкому сенсі визначається як документ, що відображає події та факти буденного життя людини, процеси розвитку індивідуальності, становлення самосвідомості особистості. Визначення „класичний”, на слухну думку О. Новікової, набуває особливої значущості, коли відбувається його кореляція з поняттями «класичного» та „некласичного” тексту (Р. Барт). *Класичний текст*, як відомо, розглядають як наслідок мовленнєво-креативного процесу, що має завершеність, об’єктивованість у вигляді писемного документу, репрезентує об’єднану відповідним смисловим зв’язком послідовність знакових одиниць, основними ознаками якої є, як відомо, зв’язність і цілісність. *Некласичний текст* характеризується динамічністю, дисгармонією, відкритістю, слабкою системністю, є самоорганізованим нелінійним середовищем, у якому переважають вертикальні зв’язки, виявляються властивості поліфонічності, розгалуженості, гіпертекстуальності, що загалом стосується особистого зразка некласичного щоденникового тексту, який з’явився на початку ХХІ ст. в Інтернеті під назвою „мережевий щоденник”²³. Він є публічним, загальнодоступним, відкритим, нелінійним, інтерактивним, динамічним, поліфонічним гіпертекстом, що створюється за участі автора й активних читачів-коментаторів (О. Новікова). Мережевий щоденник як різновид веб-логів знаходиться на початковій стадії опису. Він суміщає ознаки класичного щоденника і способів комунікативної взаємодії у глобальній мережі.

Професор славістики Іллінойського університету (Чікаго) Б. Рубчак (1991) ставить слухне питання про те, чи можна взагалі жанр щоденника вважати літературним жанром? На його думку, генологія щоденника – проблема нерозв’язна, оскільки „піджанрів” щоденника „буває стільки, скільки буває самих щоденників. Домежна відкритість самого жанру дозволяє на необмежену кількість варіантів у самих по собі звільнених, приблизних його межах. Якнайзагальніше беручи, дослідники поділяють щоденники на дві категорії – інтимний щоденник і щоденник літературний. Ці категорії ґрунтовані на завданні або, інакше кажучи, на проектованій аудиторії даного тексту: чому він написаний, себто кому він написаний”²⁴.

²³ Див.: Е. Новікова, *Языковые особенности организации текстов классического и сетевого дневников. Автореф. дис. ... канд. филол. наук*, Ставрополь 2005.

²⁴ Б. Рубчак, *Живописаний Шевченко («Журнал» як текст)* [в:] *Світи Тараса Шевченка. Збірник статей до 175-річчя з дня народження поета*, ЗНТШ: Філологічна секція, т. 214, Нью-Йорк 1991, с. 66.

Б. Рубчак робить спробу класифікувати щоденники й виокремлює „*категорії інтимного щоденника*”, де, на його думку, маємо «протоколювання сухих фактів про різні події, місця чи особи, або ж телеграфічно записані думки. На протилежному маємо „внутрішньо” керований щоденник, іноді з завданням більш-менш „терапевтичним”: пояснювати авторові його власну особистість і допомагати внутрішньо організувати його життя²⁵. Серед категорії щоденника літературного, що призначений виключно для публікації, Б. Рубчак виокремлює щоденники за статусом його автора, при цьому вказує на щоденники громадських діячів, в яких описуються події, що їх переживали ці особистості чи навіть їх „співтворили”, тому й визначають вони „своє місце й роль в історії того часу”. Крім того, Б. Рубчак вказує й на наявність літературних письменницьких щоденників, де мають місце інтимні епізоди чи заглиблення у власну особистість. „... проте, на відміну від „терапії” інтимного щоденника, такі моменти – це жести персони-маски, яка виконує від себе й для себе написану роль в присутності численних невідомих глядачів. Звичайна річ, перевтілення власної особистості в мову тут свідомо і навіть суворо контрольоване самою мовою. Щобільше, тут роздуми про власне „я” мусять постійно ангажувати зовнішність, себто обставини, що в них „я” заставлене діяти. В цікавій праці про щоденники Вітольда Гомбровіча й Макса Фріша, Алекс Курчаба показує, як ці автори – обидва емігранти, *отже, відчужені від свого оточення – особливо уважно розглядають дії „я” на тлі цього оточення, визначаючи «я» саме через визначення довколишніх обставин*. В такому відчуженому оточенні персона, маска, роль, *стилізоване „я” й „технологія” його будування стають особливо помітними*, бо ж вони тут просто необхідні для *гри закривання–розкривання–закривання власної особистості* (курсив авторський. – Т. К.)²⁶. На думку Б. Рубчака, *в літературному щоденнику „чужий читач” присутній безпосередньо, оскільки щоденниковий текст пишеться саме для нього*. Але, разом із тим, він уважає, що *й інтимний щоденник може писатися для певного читача*, „його тінь” присутня. „Автори таких щоденників будують для себе уявного читача, іноді куди вимогливішого, неблаганнішого, ніж тисячі дійсних. Це перед ним і для нього вони радіють, плачуть, сповідаються і грають безліч інших ролей. Іноді такий читач просто безпошадний: він бо суворий авторів двійник, авторове власне „я”, але таке, яким автор хотів би бути. Та й, зрештою, щоденників, які були настільки „інтимними”, що автори їх вирішили знищити – ніхто з нас ніколи не читав. Навіть щоденник протокольного типу має свого читача: ним буде автор, який читатиме його пізніше, для автобіографії чи для менш формального організування спогадів. І він тоді вже буде інакшою людиною, ніж та, що його текст писала”²⁷.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Б. Рубчак, *op.cit.*, с. 67.

²⁷ *Ibidem*.

Для визначення статусу щоденника, вочевидь, потрібно розмежувати не лише його інтимний і літературний різновиди, але й різновиди, виокремлені на основі врахування інших підходів – літературознавчого і лінгвістичного, хоч наявні про щоденник знання важливо враховувати в обох випадках.

З огляду на літературознавчий підхід, узагальнюючи наявну інформацію щодо класифікації *літературних жанрів*, констатуємо, що це відповідні типи літературних творів, що складаються історично й відповідно розвиваються. Традиційно під літературними жанрами все-таки розуміють сукупність типів художніх творів, проте кожна епоха містить свою систему жанрів у кожній зі сфер духовної діяльності і спілкування.

Літературні жанри переважно визначаються комплексом характеристик, серед них виокремлюють більш усталені й менш усталені, такі, що поширені лише в певні епохи; характеристики літературних жанрів видозмінюються. Зміст літературних жанрів прив'язаний до відповідних форм. Форми літературних жанрів можуть бути готовими, завершеними, жорсткими, гнучкими, відкритими модифікаціями. Отже, розрізняють канонічні й неканонічні жанри. Канонічні жанри, зрозуміло, належать до регламентованих, хоч лінгвокреативна мовна особистість сьогодні виявляє свободу творчості для вияву індивідуальної творчої манери, формування відповідного ідіостилу, тому актуалізується явище синкретизації літературних жанрів, їх аплікація. Проте щодо конкретної епохи в кожний період розвитку історії можна виокремлювати літературні жанри, що більш поширені, авторитетні, домінуючі, протиставляючи їх тим, що втрачають актуальність, авторитет, поширеність, панівну роль.

Щоденник не належить до канонічних літературних жанрів, його форму характеризують як гнучку, відкритую до видозмін, трансформацій, аплікацій. Ця ознака виокремлює щоденник з огляду на параметри класифікації як літературних жанрів, так і жанрів мовленнєвих. Хоч у спеціальній літературі і йдеться про класичний щоденник.

Літературний жанр – це „представник творчої пам'яті в процесі літературного розвитку” (М. Бахтін). Він, як видається, має хамеліонову здатність до видозміни.

Нагадаємо, що з огляду на лінгвістичний дослідницький ракурс виокремлюють жанри мовленнєві й риторичні.

Мовленнєвий жанр – відносно сталий тематичний, композиційний і стилістичний тип текстів (висловлювань, дискурсів). Мовленнєві жанри: 1) мають історичний характер – виробляються мовними особистостями у певну епоху відповідно до конкретних умов соціального життя; 2) нормативні; 3) аксіологічні; 4) інтегрують мовних особистостей в соціум; 5) характеризуються відповідним розмаїттям, диференціюючись за сферами людської діяльності й спілкування; 6) є ґрунтом для творчості. Як однослівні репліки, так і великі наукові й художні тексти, мовленнєві жанри слід уважати одиницями спілкування (М. Бахтін). Ці тексти оформлюються в певні

жанрові форми, що утворюють відповідну систему і є духовним відображенням буття, що зреалізовується в різних сферах лінгвокреативної діяльності за певними принципами.

В основу поділу мовленнєвих жанрів кладуться такі критерії: 1) їхня генеза: на цій підставі виокремлюють *первинні* (складаються в умовах безпосереднього спілкування, можуть трансформуватися і перетворюватися на вторинні) і *вторинні* (виникають в умовах високорозвинутої культурної комунікації – наукової, художньої, політико-ідеологічної тощо; є формами цілих творів, що містять систему модифікованих первинних жанрів) їх різновиди; 2) сфера певної діяльності і спілкування; 3) репрезентація *інформативного* (повідомлення, що зреалізовується, наприклад у вигляді нейтрального питань і відповідей, прямих прохань, обіцянок і под.) чи *фатичного* (служать для задоволення потреби у спілкуванні як такому – жарт, флірт, уципливість, похвала, зауваження і под.) видів комунікації; 4) ступінь свободи і розгортання змістовно-сислової специфіки повідомлення, а також вибір мовних засобів. На цій підставі розмежують: а) тексти, що мають відносно жорстку інформативну модель (інструкція, анотація, рецепт і под.); б) тексти, що ґрунтуються на узусних інформативних моделях (газетне повідомлення про плінні події; рецензія на художній твір і под.); в) тексти нерегламентовані, зміст яких не має певної строгої моделі в жанровому аспекті і з огляду на відповідну комунікативну сферу (приватне листування, приватні щоденники, художні тексти).

Про *риторичні мовленнєві* жанри йдеться тоді, коли мовлення строго заплановане, усвідомлене щодо мети, ситуації, сфери його репрезентації із залученням кодифікованої відповідно до заданих параметрів норми – виступи, доповіді, промови і под.

Отже, *щоденник* у цій системі розглядаємо як текст: 1) вторинний; 2) здійснений унаслідок інтимізованої індивідуальної (приватної, напівприватної) чи офіційної (урядової, службової) діяльності (усталеним є термін *щоденникова діяльність*, запропонований Т. Радзівською); 3) інформативно-фатичної скерованості; 4) нерегламентований чи регламентований частково (офіційна щоденникова діяльність).

Для опису мовленнєвих і риторичних жанрів виробляється відповідна методологія, метамова, що насамперед ґрунтується на теорії М. Бахтіна.

Питання про співвідношення літературних і мовленнєвих жанрів залишається не розв'язаним на сьогодні, що й мотивує наявність суперечностей і неоднозначностей при визначенні статусу щоденника. Найбільш поширеним і, вочевидь, прийнятним вважають погляд, за яким поняття *мовленнєвого жанру* розглядають як *родове* стосовно поняття *літературний жанр*.

Усе ж на сьогодні накопичено систему різновидів щоденникових жанрів, що розвивалася в просторі й часі, а тому для визначення статусу й всебічного опису, типології цих видів тексту й слід, вочевидь, розробляти самостійну

теорію в межах діаріумології. Проте у цій праці зазначена проблема лише піднімається.

ЛІТЕРАТУРА

- Бахтин М., *Эстетика словесного творчества*, Москва 1979.
- Вежицкая А., Голдин В., Данилин С., *Антология речевых жанров: повседневная коммуникация*, Москва 2007.
- Диариуш, www.school-essays.info.
- Дневник [в:] *Литературно-энциклопедический словарь*, за ред. В. Кожевникова и П. Николаевой, Москва 1987.
- Егоров О., *Русский литературный дневник XIX века. История и теория жанра. Исследование*, Москва 2003.
- Заварзіна Є., *Щоденник (1911–1925) Володимира Винниченка: авторська свідомість та літературний контекст. Автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Харків 2008.
- Затонский Б., *Сцепление жанров. Место автобиографии, мемуаров, дневника в становлении и жизни современного жанра [в:] Жанровое разнообразие современной прозы Запада*, Київ 1989.
- Корбин К., *Похвала дневнику [в:] „Новое литературное обозрение”*, № 61, 2003, с. 289.
- Космеда Т., *Ego i Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу*, Дрогобич 2012.
- Косолапов В., *Военные дневники Константина Симонова [в:] „Литература великого подвига. Великая отечественная война в литературе”*, вып. 3, Москва 1980, с. 266–275.
- Кочетов А., *Щоденник О. В. Дружиніна: типологія жанру, поетика, історико-літературний контекст. Автореф. дис. ... кандидата філол. наук*, Херсон 2006.
- Кузьменко В., *Словник літературознавчих термінів*, Київ 1997.
- Ландар Н., *Становлення жанру щоденника: російсько-українська парадигма*, http://bdpu.org/scietifik-publisched|ukr_lit_2008/Landar
- Лексикон загального і порівняльного літературознавства*, Чернівці 2001.
- Літературознавча енциклопедія: у двох т.*, т. 2, Київ 2007.
- Літературознавчий словник-довідник*, за ред. Р. Гром'яка, Ю. Коваліва та ін., Київ 1997.
- Михеев М., *Дневник как ego-текст*, Москва 2007.
- Момот Н., *Щоденник Т. Шевченка як творчо-психологічний та жанровий феномен. Автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Кіровоград 2006.
- Новикова Е., *Языковые особенности организации текстов классического и сетевого дневников. Автореф. дис. ... канд. филол. наук*, Ставрополь 2005.
- Рубчак Б., *Живописаний Шевченко («Журнал» як текст) [в:] Світи Тараса Шевченка. Збірник статей до 175-річчя з дня народження поета*, ЗНТШ: Філологічна секція, т. 214, Нью-Йорк 1991.
- Савкіна І., *Теорія і практика автобіографічного письма (огляд нових книг) [в:] „НЛЮ”*, № 92, 2008, <http://magazines.russ.ru/nlo/2008/92/sa29.html>.

Словарь русского языка XVII века, вып. 6, Ленинград 1984.

Шмелева Т., *Речеведение. Теоретические и прикладные аспекты*, Новгород 1996.

THE STATUS OF THE DIARY GENRE: THE PROBLEM OF DEFINITION AND THE HISTORY OF INVESTIGATION

The article focuses on the problem of status definition regarding the diary genre, which has a tradition of investigation in literature studies and linguistics, although there is no definition of the diary genre in philological science, no classification of its types and chronological division of its development, though the formation of a separate scientific field is required. This new scientific field is called diary studies.

Key words: diary genre, classification, chronological division, diary studies.

Наталія КОСТУСЯК

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Функційно-комунікативні ознаки стверджувальної/заперечної модальності

Протягом останніх десятиліть ХХ – початку ХХІ століть у лінгвістиці превалюють комплексні дослідження, що ґрунтуються на засадах функційно-категорійної теорії й відбивають не лише формально-структурну кваліфікацію мовних одиниць, а й їхню семантичну та комунікативно-прагматичну специфіку. До категорійних величин, які неодноразово були об'єктом уваги в традиційному мовознавстві, а також у новітніх лінгвістичних описах, зорієнтованих на реальний стан функціонування української мови та комунікативно активні тенденції сучасної мовної практики, належить модальність. Попри значне зацікавлення вітчизняних і зарубіжних граматистів-теоретиків багатьох питань, пов'язаних із модальністю, ще й досі не можна вважати остаточно розв'язаними. У лінгвістиці простежуємо наявність багатьох концепцій, кожна з яких пропонує власне тлумачення категорійного статусу розгляданої мовної величини й окреслює певну кількість підпорядкованих модальних значень (грамем). Значний внесок у вивчення категорії модальності зробили Ш. Баллі, О. В. Бондарко, Г. О. Золотова, В. З. Панфілов, В. Г. Гак, В. Б. Касевич, в україністиці – О. С. Мельничук, Л. О. Кадомцева, А. П. Грищенко, М. В. Мірченко та ін. Абсолютно не применшуючи ролі й загальнонаукового значення низки лінгвістичних досліджень, виконаних у традиційному аспекті, вважаємо за потрібне наголосити, що на сьогодні вони вже не відбивають усього спектру розвитку сучасного мовознавства, новітніх теоретичних здобутків у сфері граматики. Але водночас це не передбачає цілковитого ігнорування традиційною концепцією модальності. Узагальнивши результати теоретичного доробку дослідників, зазначимо, що більшість із них вважає *синтаксичну модальність* категорією речень різноманітної структури, яка, реалізуючи інтенцію мовця, репрезентує

витлумачене як реальне чи ірреальне. Слушними в цьому плані є міркування В. В. Виноградова: „Кожне речення має, як суттєву конструктивну ознаку, модальне значення, тобто містить у собі вказівку на стосунок до дійсності”¹. У монографії „Структура міжрівневих категорій” ми пропонуємо дещо відмінну кваліфікацію модальності. Виразний акцент на системно-структурній організації розгляданої мовної величини дав змогу кваліфікувати модальність як міжрівневу надкатегорію сучасної української літературної мови. „Маючи власний потенціал засобів вираження та специфічні функційні особливості, надкатегорія модальності – багатовимірною сутністю, оскільки виявляє стосунок до елементів різних мовних ярусів. Водночас їй властива специфічна внутрішня організація й категорійна багатовекторність, що підкреслює її структура. Складниками надкатегорії модальності виступає морфологічна модальність, яка має стосунок до категорії способу дієслова, синтаксична модальність, пов’язана з конструкціями різних типів, та лексико-граматична модальність, репрезентанти якої – передовсім модальні слова, що функціонують як вставні, і дієслова з модальним значенням”². У цьому складному модальному механізмі ствердження/заперечення вважаємо графемою категорії синтаксичної модальності.

У сучасній науці відоме й інше визначення аналізованого мовного явища. Зокрема, О. П. Куш ствердженню й запереченню надає статусу категорій³. Заперечення як категорію української мови детально розглядає М. П. Баган⁴. За її спостереженнями, заперечення має полістатусний характер, оскільки воно є поняттєвою категорією релятивного типу, однією з модусних категорій, комунікативно спрямованою й когнітивною категорією⁵. До сфери модусних категорій зараховує заперечення й О. А. Кобрина⁶. Проте нам більшою мірою імпонують концепції, у яких ствердження й заперечення вважають складниками категорії синтаксичної модальності. За такої умови передовсім слід зважати на їхній виразний комунікативний акцент та суб’єктивне спрямування, адже функційну спеціалізацію зазначеної графеми визначає здатність реалізувати інтенцію мовця. Модальні значення ствердження й заперечення та особливості їхньої реалізації засобами мови відбито в працях

¹ В. Виноградов, *Избранные труды. Исследования по русской грамматике*, Москва 1975, с. 55.

² Н. Костусьяк, *Структура міжрівневих категорій*, Луцьк 2012, с. 289.

³ О. Куш, *Категорії ствердження і заперечення в українській мові. Автореф. дис. ... канд. філол. н.*, Дніпропетровськ 2002.

⁴ М. Баган, *Категорія заперечення в українській мові: функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви*, Київ 2012.

⁵ *Ibidem*, с. 313.

⁶ О. Кобрина, *Модусные категории как способы выражения субъективного отношения человека к высказыванию [в:] „Вопросы когнитивной лингвистики”*, № 2, 2006, с. 90.

П. Адамця⁷, російських лінгвістів на чолі з О. В. Бондарком⁸, Г. П. Немца, який слушно наголошує, що не варто „вилучати заперечення зі сфери виразників модальних відношень”, позаяк заперечені реченнєві побудови „передають ставлення мовця до повідомлюваного”⁹.

Протилежної думки щодо порушеного питання дотримується О. С. Мельничук. Дослідник постулює: „Немає підстав відносити до зовнішньо-синтаксичної сфери протиставлення ствердного і заперечного значень у загальній семантиці речень. Обидва ці значення входять до основного змісту речень, які при цьому можуть належати до будь-якого різновиду модальності – розповідної, питальної, спонукальної і т. д.”¹⁰. На наше переконання, стверджувальна й заперечна форми висловлення уточнюють інші модальні значення. Наприклад, структури з розповідною модальністю репрезентують намір мовця передати співрозмовникові об’єктивну інформацію про дію, процес, стан, що реально існують чи не існують, відбудуться або не відбудуться в майбутньому. У такому разі форми їхньої реалізації можуть збігатися або бути відмінними. Морфологічним репрезентантом предиката в аналізованих конструкціях зазвичай виступають дієслова у формах теперішнього, минулого чи майбутнього часу. Зокрема, структури на зразок ...*Грицько вертається додому* (Л. Костенко); *Громадський контроль здійснюють громадські організації відповідно до закону* („Відомості Верховної Ради України”, 2012); *Держава забезпечує створення і функціонування системи медичного страхування населення* („Відомості Верховної Ради України”, 2012); *Одного разу ми зібралися біля млина на леваді* (В. Скуратівський); *Озветься луна з-за гірського висо'ччя...* (П. Мах) реалізують розповідну й стверджувальну модальність. Конструкції *Та літ не відгорнеш, як з вікон фіранку, Не вимолити юності вдруге собі* (Н. Горик); *Але вона ні слова не сказала, усправедливлень жодних не дала* (Л. Костенко) варто трактувати як маркери розповідної й заперечної модальності. Аналогічне явище простежуємо й в інших реченнєвих побудовах. Ствердження й заперечення може виступає носієм додаткових суб’єктивних конотацій мовленнєвого акту в конструкціях, що експлікують водночас й вірогідну модальність, пор.: ...*Уже, мабуть, молебень відслужили, бо затужили дзвони, затужили!* (Л. Костенко); *Я шукаю вас посеред людства. Й ви, бува, шукаєте мене* (Н. Горик) і *Повітря, здавалося, не мало дна, як і небо* (Й. Струцюк); *Може, й часу не мав для молитви* (Н. Горик).

⁷ П. Адамец, *К вопросу о модификациях (модальных трансформациях) со значением необходимости и возможности* [в:] „Československá rusistica”, t. XIII, № 2, 1968, s. 88.

⁸ *Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность*, под ред. А. Бондарка, Ленинград 1990, с. 68, 71.

⁹ Г. Немец, *Актуальные проблемы модальности в современном русском языке*, Ростов-Дону 1991, с. 58.

¹⁰ *Сучасна українська літературна мова: синтаксис*, за ред. І. Білодіда, Київ 1972, с. 18.

Основну ланку засобів реалізації синтаксичних одиниць із модальною семантикою вірогідності становлять модальні модифікатори – компоненти, що традиційно розглядають як вставні одиниці.

Уважаємо за доцільне зацентувати увагу й на функційному перетині стверджувальної/заперечної та умовної модальностей. У російській лінгвістиці зв'язок форм умовного способу й заперечення простежила М. В. Ляпон¹¹. В україністиці цю проблему порушила М. П. Баган. Наголошуючи на взаємодії дієслівної грами умовного способу та семантики ірреальності й заперечення, дослідниця констатує: „...конструкції на основі кон'юнктивних форм, що спеціалізуються на вираженні ірреального значення, в українській мові легко співвідносяться із запереченими судженнями, які спростовують реальність подій, пор.: *Батько прийшов би, якби міг* → *Батько не прийшов, бо не міг*”¹².

Отже, з огляду на подані вище міркування вважаємо, що є достатньо підстав для виокремлення ствердження/заперечення як грами категорії синтаксичної модальності. Далі детальніше зупинимося на семантичній палітрі та неоднорідності маркування розгляданого категорійного значення.

Відбиваючи об'єктивну дійсність, синтаксичні одиниці можуть передавати стверджувальну з погляду мовця інформацію про події, процеси чи стани або заперечувати її. Відповідно до значення та функційно-комунікативної сутності їх поділяють на стверджувальні й заперечні. Виокремлюючи розглядані типи структур, І. Р. Вихованець пропонує кваліфікувати їх як такі, що „перебувають на перетині значень об'єктивної та суб'єктивної модальності, якоюсь мірою доповнюючи їх, але не збігаючись із ними”¹³. У сучасній українській літературній мові стверджувальні та заперечні утворення реалізують форми членованих речень, а також нечленовані синтаксичні одиниці. Вираження в стверджувальній або заперечній формі певної інформації про факти позамовної дійсності, що лежать в основі загального змісту речення, репрезентують двоскладні й односкладні синтаксичні побудови. Наприклад: *Дивиться місяць в розквітле вікно...* (В. Сосюра); *Знов зоря світання стерла сон крилом...* (В. Сосюра); *Чи турків, чи козаків було четверо* (М. Вінграновський); *Іду спорити...* (Г. Чубач); *...ніч ота не вернеться назад* (В. Сосюра); *...на їх любові хліба не замісиш* (Р. Федорів); *Янушем заколотило* (М. Вінграновський); *Ханові моторошно й холодно* (Ю. Мушкетик); *Вже повечоріло...* (Р. Федорів); *Вечорами у нас студено* (Р. Федорів); *Тисмениці йому не минути* (Р. Федорів); *Але віднині вам ніколи не буде ні страшно, ні важко, я завжди буду біля вас* (Р. Іваничук). Близькими до зазначених

¹¹ М. Ляпон, *Взаимодействие категории отрицания и ирреальности в тексте* [в:] *Синтаксис текста*, под ред. Г. Золотовой, Москва 1979, с. 206.

¹² М. Баган, *op. cit.*, с. 36.

¹³ І. Вихованець, *Грамматика української мови. Синтаксис: підручник*, Київ 1993, с. 118.

конструкцій вважаємо еліптичні утворення: *Ще сніг кругом...* (В. Сосюра); *Солдат на варті* (В. Сосюра). На особливу увагу заслуговують речення, що мають формальні маркери заперечення, проте за умови подвійного вживання негатора *не* експлікують семантику ствердження: *Козак Бобренко, на ім'я Григорій, єдиний син достойної вдови, котора зараз у такому горі, що не схилить не можна голови, – чотири годи бувши у походах, ні в чім нагани жодної не мав* (Л. Костенко).

Основним засобом експліцитного вираження заперечної модальності в українській мові слугують частки *не, ні*. Перебуваючи перед присудком чи головним членом односкладного речення, вони формують загальнозаперечні структури. Наприклад: *У свідки більш ніхто не зголосився* (Л. Костенко); *У мене, пане, слово не куповане, і я його не продаю* (Л. Костенко); *Так, я – вмируща! Але й ти – не вічний!* (Г. Чубач); *Таж мамі не легше на долі було...* (Г. Чубач).

Одним із морфологічних різновидів заперечної модальної семантики є предикат *нема*, у валентній зоні якого перебуває неприйменниковий родовий відмінок. Аналізована грамема позначає відсутню особу чи предмет. Наприклад: *...ляхів немає – вони поїхали* (Ю. Мушкетик); *Нема мене – якщо тебе нема!* (М. Вінграновський); *...хати немає...* (Ю. Мушкетик). Зазначені конструкції перебувають у трансформаційному зв'язку з буттєвими двоскладними реченнями, пор.: *...нема нашого Нептуна* (О. Гончар) ← *Є наш Нептун*; *...Ще не було ріднішого, як ти* (Л. Костенко) ← *Нікого не було ріднішого, як ти* ← *Хтось був рідніший, як ти*. У формально-змістовому плані такі реченнєві побудови близькі до заперечних конструкцій із буттєвими предикатами на зразок *не було, не буде*, що корелюють із двоскладними стверджувальними реченнями, предикат яких має значення існування, наявності (*є, був, була, було, буде*), пор.: *Тата не було на той час дома* (Р. Горак) і *Тато був на той час дома*; *...Франка в притулку не було* (Р. Горак) і *Франко в притулку був*. Функційним еквівалентом синтаксичних одиниць із предикатами *нема, не було, не буде* та суб'єктом, вираженим родовим відмінком, зрідка виступають їхні трансформи – конструкції, що, на переконання О. Г. Межова, містять предикат *ні*: *А над морем, – там же ні ворони, лиш до хвилі чайка припада* (Л. Костенко). „Заперечний предикат *ні* вимагає у суб'єктній позиції родового відмінка, який корелює з називним суб'єкта існування (наявності) за трансформації речень”¹⁴. Деякі лінгвісти зазначені структури вважають *ні*-генітивними варіантами *нема*-генітивних модифікацій речень буття¹⁵. Явище синтаксичної деривації у виразності такі приклади: *...а в хаті*

¹⁴ О. Межов, *Суб'єктні синтаксиси у структурі простого речення: монографія*, Луцьк 2007, с. 108.

¹⁵ І. Слин'ько, М. Гуйванюк, М. Кобилянська, *Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання*, Київ 1994, с. 277.

ж так – ні хліба, ані дров (Л. Костенко) ← *А в хаті ж так – немає хліба, немає дров* ← *А в хаті ж так – є хліб і дрова*; *За кілька днів ворожої облоги – ні жителя живого, ні залоги* (Л. Костенко) ← *За кілька днів ворожої облоги – не було жителя живого, не було залоги* ← *Був житель живий і була залага*. Речення з предикатом *нема* можуть містити суб'єкт, морфологічно представлений прийменниковим родовим відмінком, а також об'єкт, що має значення відсутнього предмета володіння, належності: *Немає в мене слів* (І. Драч). Зазначені структури також кваліфікуємо як модифікації речень зі значенням буття, пор.: *В мене ниньки немає свічкаря* (Ю. Мушкетик) ← *Я ниньки маю свічкаря*; *У боротьби нема відпустки...* (М. Вінграновський) ← *Боротьба має відпустку*. За деяких контекстуальних умов у реченневих побудовах із предикатом *нема* (*немає*) чи дієслівним предикатом із часткою *не* може функціонувати субстантив із *ні* (*ані*). У такому разі лексема *нема* (*немає*) чи негатор *не* набувають статусу головного граматичного маркера заперечення, а *ні* (*ані*) доцільно трактувати як мовні одиниці, що посилюють, увиразнюють зазначену семантику: *...в фортеці вже немає ні харчів, ні військових припасів* (П. Загребельний); *Нікому ні руки не шлюбувала, ані на кого й оком не вела* (Л. Костенко).

Частковозаперечні синтаксичні одиниці містять заперечення того, що позначене підметом або другорядним компонентом, наприклад: *...не всі викликають у Ягнича до себе прязне ставлення* (О. Гончар); *Вже ні за чим на світі їй не шкода* (Л. Костенко); *Люблю не стару Русь, не лісову, не дику, люблю її в обнові скреслу* (Р. Федорів); *Як він мріяв ще раз побачити батьківщину, думкою ще не раз і не двічі летів до неї через безмежні степи, повноводні ріки, через ліси і байраки!* (В. Малик).

Формальний показник – негатор *не*, крім синтаксичного, функціонує й на словотвірному рівні як префікс: *А як вона була йому немила, то хто ж його присилує: женись!* (Л. Костенко); *Та прости йому, Господи, вільні й не-вільні гріхи* (Н. Горик); *Вчинили ви, сказати б, нестатечно* (Л. Костенко); *Любов – це, люди, діло неосудне* (Л. Костенко). Словотвірне маркування заперечного змісту пов'язане також із префіксами *без-* (*обез-*), *зне-*, *ні-* (*ані-*), *недо-*, *проти-*: *Стара тополя, чорна та безлиста, ворон гойда на цвинтарі в снігах* (Л. Костенко); – *Що скажуть райці?* – *Райці – беззлагольні* (Л. Костенко); *Інстинктивний жіночий протест стрепенув нею, вона вихопилася з ханських рук, знесилена і спрагла...* (Р. Іванчук); *Я йшла у нікуди – Нікому ніхто* (Н. Горик); *Опозиціонерка <...> звернулася до Вищою адміністративного суду з вимогою визнати дії ЦВК зі встановлення результатів виборів протиправними* („Голос України”, 2012). У цій сфері перебуває низка запозичених префіксальних морфем: *а-*, *анти-*, *дис-*, *ір-*, *контр-*: *Незважаючи на те, що я децю знаю про ту добу, коли боротьба православної людності проти католицизму набирала антифеодалного звучання, манускрипт відкривав зовсім незнайомий цікавий світ середньовічного міста* (Р. Іванчук);

Сьогодні в нашій державі дуже гостро відчувається проблема корупції і вирішити її можливо лише реалізувавши комплекс **антикорупційних** заходів... („Голос України”, 2012); Проблема застосування **контрзаходів** як однієї із форм реалізації міжнародного примусу є однією з найбільш гострих та дискусійних не лише у доктрині міжнародного права, а й у практиці міждержавних відносин та діяльності міжнародних організацій (А. Чернявський).

У сучасній українській літературній мові репрезентантами заперечної семантики можуть бути й прийменники, до центральної сфери яких належить передовсім *без*. За спостереженнями М. П. Баган, „разом з іменниками – назвами предметів та істот прийменник *без* утворює предикатну синтаксему, що характеризує суб'єкта якісного стану, указуючи на відсутність у нього певної ознаки, пор.: *Човен лежав без весла* (М. Вінграновський) → *Човен лежав + Човен не мав весла*¹⁶. Із прийменником *без* можуть поєднуватися власне-субстантиви та вторинні, транспоновані в іменникову площину мовні одиниці: *Оце уперше за багато літ – і коні ржуть, і сурми, Грицю, грають, а полк без тебе вийде у похід* (Л. Костенко); *Робив, як віл. Трудився без спочинку* (Л. Костенко) → *Робив, як віл. Трудився й не спочивав*. Менш уживаний показник заперечного значення – прийменник *поза*, що переважно структурує локативні синтаксеми або заперечує чийсь стосунок до когось чи чогось: – *Образили ми його, – сказав замполіт. – Справді-бо якимсь недоладно вийшло... Вічний наш Ягнич, трудяга й наставник, „батько літаючих рибок” – і десь тепер поза „Оріоном”* (О. Гончар); *Царювати... Це було дивне слово, яке поки що існувало поза ним, десь поза мурами нової розцяцькованої тюрми, яка називалася тронним залом* (Р. Іваничук); ...*Це питання поза темою* звичайних розмов (М. Олійник).

Роль засобів екплікації грами стверджувальної/заперечної модальності виконують також нечленовані структури, функціонування яких пов'язане з наявністю співрозмовників, що обмінюються репліками в комунікативному процесі. Стверджувальні синтаксичні одиниці нечленованого типу – своєрідний тип мовленнєвої реакції слухача на передану мовцем інформацію. У монологічному мовленні нечленовані конструкції функціонують набагато рідше. Морфологічне вираження аналізованих синтаксичних одиниць представлено переважно службовими словами й лише зрідка – деякими різновидами повнозначних слів. Наприклад: – *Все нормально?* – *запитав Льончик. – Так, –* *відповіла я* (В. Слапчук); „*Так, – розмірковував Дорош, ходячи по хаті. – Безумовно, Сергій каже правду. Я віддався роботі на фермі і не додивився до головного: до загальної постановки, від якої, власне, залежить і моя робота. Коли б я придивився пильніше, мені б стала ясною непослідовність у характері Оксена і його примирення з усіма тими перекрученнями, що їх допускає Гнат, той в'ялий підхід до справ артільного життя, той застій,*

¹⁶ М. Баган, *op. cit.*, с. 81.

який панус всюди. **Так, так.** Лід треба ламати...” (Г. Тютюнник); – *Ти що, троянівський?* – **Умгу** (Г. Тютюнник); – *Ти босий?* – **Еге-е-е**, – *тягну недбало* (В. Слапчук); – *Секундочку. Ви лейтенант Дорош?* – **Так точно!** (Г. Тютюнник); – *Прошу не говорити зі мною в жандармському тоні!* – **Добре** (Г. Тютюнник).

Нечленовані заперечні речення слугують засобом експлікації комунікативних намірів людини передати й прямі заперечні відповіді на поставлене запитання. Такі побудови характерні для діалогів, меншою мірою – для зовнішнього та внутрішнього мовлення персонажів. Їхнім морфологічним репрезентантом найчастіше є слово *ні*, наприклад: – *Ви вже помирилися?* – **Ні!** (В. Слапчук); „*Із самого малолітства за пасинка мене мали, ще й тепер спокую не дають. Ні! Досить! Увірвалося! Тепер у мене своя дорога...*” (Г. Тютюнник). Корпус дослідницького матеріалу дає змогу вирізнити й інші маркери заперечних нечленованих конструкцій: – *Щось трапилося?* – **вирішив з'ясувати Анатолій.** – **Та де там**, – *ще більше засмутився Телесик* (В. Слапчук); – *А може, ви спочатку повечеряєте? А вмиється опісля?* – **Що ви!** *Хіба можна сідати за стіл з немитими руками?* – *здивувалася Юля* (Г. Тютюнник). Потребою щось заперечити викликане функціонування нечленованих структур на зразок *Аякже!*, *Еге ж!* „Переборюючи *опір* природної для таких нечленованих структур стверджувальної модальності, інтонування кожного з них об'єктивно стає імпульсивним, набуваючи при цьому звучання, яке начисто показує негативне реагування мовця на зміст попередньої репліки, підкреслює при цьому його збентеження тощо”¹⁷. Семантику заперечення зазначених нечленованих конструкцій увиразнює зміст попередньої репліки, наприклад: *Думаєш, допомогло?* **Аякже!** *Знову на житниці жито посіяли. Що там уродить?* (Г. Тютюнник); – *Давай рибу смажену, шукай самогон. Поліцаї прийшли.* – **Еге ж**, *оце для них смажила* (Г. Тютюнник). Заперечну семантику мають деякі усталені сполуки слів: – *Німців не чувати?* – **Борони боже**, – *блідне Уляна* (Г. Тютюнник).

Отже, *модальність ствердження/заперечення* – грамема категорії синтаксичної модальності, що надає основному змістові речення граматично оформленого значення ствердження або заперечення дії, процесу чи стану, виступає носієм додаткових суб'єктивних конотацій мовленнєвого акту й має специфічні формальні засоби експлікації.

ЛІТЕРАТУРА

Адамец П., *К вопросу о модификациях (модальных трансформациях) со значением необходимости и возможности* [в:] „Československá rusistica”, t. XIII, № 2, 1968, s. 88–94.

¹⁷ П. Дудик, *Із синтаксису простого речення: навч. посібник*, Вінниця 1999.

- Баган М., *Категорія заперечення в українській мові: функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви*, Київ 2012.
- Виноградов В., *Избранные труды. Исследования по русской грамматике*, Москва 1975.
- Вихованець І., *Грамматика української мови. Синтаксис: підручник*, Київ 1993.
- Дудик П., *Из синтаксису простого речення: навч. посібник*, Вінниця 1999.
- Кобриня О., *Модусные категории как способы выражения субъективного отношения человека к высказыванию [в:] „Вопросы когнитивной лингвистики”*, № 2, 2006, с. 90–100.
- Костусяк Н., *Структура міжривневих категорій*, Луцьк 2012.
- Кущ О., *Категорії ствердження і заперечення в українській мові. Автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Дніпропетровськ 2002.
- Ляпон М., *Взаимодействие категории отрицания и ирреальности в тексте [в:] Синтаксис текста*, под ред. Г. Золотовой, Москва 1979, с. 204–213.
- Межов О., *Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення: монографія*, Луцьк 2007.
- Немец Г., *Актуальные проблемы модальности в современном русском языке*, Ростов-на-Дону 1991.
- Слинько І., Гуйванюк М., Кобилянська М., *Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання*, Київ 1994.
- Сучасна українська літературна мова: синтаксис*, за ред. І. Білодіда, Київ 1972.
- Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность*, под ред. А. Бондарко, Ленинград 1990.

THE FUNCTIONAL-COMMUNICATIVE QUALITY OF ASSERTIVE/NEGATIVE MODALITY

In the article assertive/negative modality as a grammeme of category of syntactic modality is systematically described, and its parameter values are outlined; the basic types of designs with assertive and negative modality are characterized, predicate components that structure expression of this kind are singled out, and central and peripheral equipment of formal expression are accentuated.

Key words: overcategorisation of modality, syntactic modality, morphological modality, lexico-grammatical modality, assertive/negative modality, predicate.

Людмила КРАВЧЕНКО

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Пропатроніми в українських говірках

Іменування онука за особовою назвою діда відомі ще з давньоруського періоду, фіксує їх Іпатіївський літопис: *Изяславъ Мъстиславичъ вѣнукъ Володимерь* 1154, *Ростиславъ снъ Мстиславль внукъ Изяславля* 1093, *Ольстина Олексича Прохорова внука* 118¹. Така антропоформула в пізніші періоди, на думку С. Пахомової, „продовжує традицію сімейно пов'язаних імен на синтаксичному рівні, адже пов'язує у межах синтагми в один антропонімічний ланцюг представників трьох генерацій”².

В українських пам'ятках XVI ст. серед незначної кількості тричленних іменувань виокремлюються назви, до складу яких входять християнське (рідше давньоруське) ім'я та два патроніми на -овичь: *Іванъ Степановичъ Козаковичъ, Степанъ Яцковичъ Тимковичъ*³. Серед українських антропонімістів існує думка, що ці патроніми є двома прямими іменуваннями по батькові (за власним іменем та за прізвищевою назвою)⁴. Однак нерідко другий патронім уживається у формі родового відмінка однини: *Андрей Якубовичъ Немировича, Юрьи Михайловичъ Попковича, Богдан Мартинович Хребтовича*⁵, що, на нашу думку, може вказувати на іменування за дідом, яке правомірно могло бути й родинним прізвищем чи допрізвищевим родинним означенням – попередником сучасного прізвища. Адже в допрізвищевий період у ідентифікації особи актуальність іменування зберігалася протягом двох-трьох генерацій, поки ще лишалася живою пам'ять про особу, власна назва якої служила твірною основою для родинного означення, а після повної

¹ С. Медвідь-Пахомова, *Еволюція антропонімічних формул у слов'янських мовах*, Ужгород 1999, с. 84–85.

² *Ibidem*, с. 84.

³ Р. Керста, *Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування*, Київ 1984, с. 36.

⁴ М. Худаш, *З історії української антропонімії*, Київ 1977, с. 136.

⁵ Р. Керста, *op. cit.*, с. 36–37.

десемантизації такого прізвиська, коли зв'язок між денотатом і власною назвою був уже цілком забутий, воно втрачало актуальність, а тому назва сім'ї здійснювалася за допомогою іншого оніма, пам'ять про власника якого ще не була втрачена⁶.

Назви онуків за дідом фіксують і в ХХ ст. діалектологи та антропоністи. Зокрема, Олекса Горбач, описуючи західнополіську говірку села Остромичі, занотовує, що серед вуличних прізвиськ частий суфікс -ук: *Михасюк* (*Кирильчик* по дідові), *Онищук* (*Вовк, Вовки*)⁷, Павло Чучка серед генесіонімів виокремлює назви за дідом та за бабою: *Грицак* – прізвище хлопця *Данко*, батька його прозивають *Боса*, а діда прозивали *Гриць, Гафинець* – баба була *Гафа*⁸, а Роман Остах такі іменування фіксує і серед вуличних, і серед родових прізвиस्क: *Марусі Гнатова, Марусі Гнатиха* – за іменем діда з батькового роду⁹.

Функціонують подібні назви й у сучасних українських селах як живомовні антропоніми на позначення осіб як старшого, так і молодшого віку, та навіть малих дітей, що свідчить про неперервність народної традиції неофіційних іменувань за дідом в українській мові. Наприклад: прізвище діда *Бевз*, на дванадцятирічного онука кажуть *Бевзов*, а на одинадцятирічну онуку – *Бевзова* (с. Ант. Херс. обл.)¹⁰, ім'я діда *Гаврило*, а на онука, якому 6 років, лагідно кажуть *Гаврилко*, на онуку, якій 10 років, – *Гаврилючка*, ім'я діда *Давид*, на онуку, якій 16 років, кажуть *Давидячка* без емоційного забарвлення, а онука, якому лише 4 роки, лагідно називають *Давиденя* (м. Дрог. Льв. обл.), ім'я діда *Павло*, а онук (13 років) – *Павлюкович*, онука (6 років) – *Павлюківна* (м. Льв.), за іменем діда *Федір* Пилипенко Марію 1936 року народження називають *Тодорова*, за прізвищем діда *Смик* Павленка Бориса 1923 року народження також називають *Смик*, а всю його родину – *Смики* (с. Козл. Вінн. обл.).

Уперше в україністиці іменування за дідом та бабою серед інших видів генесіонімних назв виокремили В. Охрімович та І. Франко в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., зарахувавши їх до прізвиस्क родової системи називання¹¹. Однак у ІІ пол. ХХ ст. В.В. Німчук у проєкті „Української ономастичної термінології” з-поміж чотирьох розрядів родичівських прізвиस्क не виокремив

⁶ С. Медвідь-Пахомова, *op. cit.*, с. 79–80.

⁷ О. Горбач, *Західно-поліська говірка села Остромичі кол. повіту Кобринь* [в:] *Ідем, Зібрані статті т. V. Діалектологія*, Фотопередрук, Мюнхен 1993, с. 281.

⁸ П. Чучка, *Антропонімія Закарпаття*, Ужгород 2008, с. 207.

⁹ Р. Остах, *Із життя сучасних українських прізвиस्क* [в:] *Діалектологічні студії. 6. Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації*, за ред. П. Гриценка, Н. Хобзей, Львів 2006, с. 295.

¹⁰ У кінці кожної групи антропонімів зафіксовано місце п їх обутовання згідно з умовними скороченнями, поданими в кінці статті.

¹¹ І. Франко, *Причинки до української ономастики* [в:] *Ідем, Зібрання творів у 50-ти томах*, т. 36, Київ 1982, с. 397–398.

іменувать за дідом та бабою, саме тому в деяких словникових статтях їх розглядають як патроніми¹². У докторській дисертації „Антропонімія Закарпаття” П.П. Чучка для характеристики живомовних генесіонічних прізвиськ запропонував дещо розлогішу класифікацію і вже з-поміж дев'яти інших розрядів виокремив пропатроніми – прізвиська за назвою діда – та прометроніми – прізвиська за назвою баби¹³. Саме цієї класифікації й дотримуються антропонімісти в останніх дослідженнях сучасних прізвиськ.

Предметом аналізу цієї статті стали пропатроніми, що функціонують у сучасних українських говірках. Онімний матеріал збирався експедиційним шляхом за спеціально розробленою програмою студентами Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка в двадцяти населених пунктах (здебільшого в селах та кількох містечках районного значення), які репрезентують говірки Центральної, Східної, Західної, Північної та Південної України.

У сучасній українській антропонімії з-поміж інших родичівських прізвиськ за чисельністю друге чи третє місце після патронімів та андронімів займають іменування за дідом – пропатроніми: *Лаврисів Митрик* (Самбольський Дмитро, 15 років (далі р.)) < ім'я діда *Лавро*, *Вовчуків Микола* (Андріюк Микола, 23 р.) < прізвище діда *Вовчук*, *Гаврилюкова Оля* (Головчук Ольга, 29 р.) < прізвище діда *Гаврилюк*, *Назар Голубів* (Костюк Назар 21 р.) < прізвисько діда *Голуб* (с. Коб. Ів.-Фр. обл.), *Мосіха* (Кутишенко В.А., 40 р.) < ім'я діда *Мусій*, *Паламарка* (Кутишенко П.Ф., 70 р.) < дід був паламарем у церкві (с. Нов. Житом. обл.), *Дирій* < прізвище прадіда *Дирій* (с. Козл. Вінн. обл.), *Музикова* < дід грав на кількох музичних інструментах і його називали в селі *Музика* (с. Дж. Вінн. обл.).

Дослідники вважають, що онуків іменують за дідом найчастіше у двох випадках: 1) якщо ця дитина виховувалася не батьками, а дідом; 2) якщо своїми прикметами (зовнішністю чи рисами характеру) онуки дуже нагадують діда¹⁴. Підтвердженням останнього є прізвисько *Заєць*, яке дали онукові за прізвиськом діда (*Заєць*) через зовнішню схожість їх, при цьому батька носія та рідних батькових братів і сестер (Гриценко Василь Васильович, Гриценко Микола Васильович, Гриценко Катерина Василівна, Гриценко Анастасія Василівна) у селі називають похідним антропонімом *Зайцівські діти*, що формально є присвійним прикметником, утвореним від прізвиська їхнього батька *Заєць* (с. Крив. Черк. обл.).

До названих причин функціонування пропатронімів у сучасних українських говірках варто також додати міграційні процеси, які активізувалися

¹² П. Чучка, *Патронім* [в:] *Українська мова. Енциклопедія*, Київ 2000, с. 426; *Словник української ономастичної термінології*, уклад. Д. Бучко, Н. Ткачова, Харків 2012, с. 147.

¹³ П. Чучка, *Антропонімія...*, с. 200.

¹⁴ *Ibidem*, с. 206.

останнім часом передусім через перетікання сільського населення в міста на заробітки. У селах залишаються літні люди, які й слугують ідентифікаторами для молодшого покоління, яке на певний час, а почасти й назавжди відривається від рідного коріння. Коли питають особу, чия вона, то, найпевніше, називають найстаршого представника родини, а інколи вже й померлого: *Бізухівські дівчата* (правнуки) < прізвисько прадіда Бізух (давно помер), *онука Дем'яновського* < прізвище діда *Дем'яновський* (с. Вис. Полт. обл.), *Саківська Марія* < ім'я діда, який уже помер, *Сак*, *Сандулівські дівчата* (онуки) < прізвисько діда Сандуль (с. Чапл. Черк. обл.).

До того ж у більшості випадків дідівські прізвиська, прізвища, імена, назви професій або похідні від них стають родинними прізвисками. Вони часом виступають у формі множини й позначають усіх членів родини, а коли вживаються в однині, то стосуються окремо взятого її члена. Наприклад: негативно забарвлене родинне прізвисько *Пусті* походить від прізвиська діда *Пустий*, бо він був ласий до жінок, *Аганки* < від імені діда *Аганім*, *Регентові* < дід був регентом церковного хору, *Москалі* (жартівливе) < дід служив у царській армії, *Іванчикові* < прадід *Іван*, *Ромкові* < прадід *Ромка* (с. Коб. Ів.-Фр. обл.), *Молотки* < дід чоботар, що завжди носив молоток (с. Герм. Київськ. обл.), *Поварята* < дід за професією повар (с. Григ. Київськ. обл.), *Панасові* < прадід *Панас*, за іменем діда *Пилип* спочатку сина, а потім і всю його родину (з офіційним прізвищем Алексієнко) вже в третьому поколінні нейтрально, без жодної конотації, називають *Пилипушині*, і лише один представник цієї сім'ї має негативно забарвлене прізвисько *Пилипушин*, що структурно не відрізняється від прізвиська всієї родини (с. Мокр. Київськ. обл.), *Славетного роду Малярів* (роду *Малярів*, *Малярі*) < давній пращур був талановитим малярем, зараз шанобливо (навіть пафосно) так називають близько тридцяти осіб у селі (с. Ант. Херс. обл.). Інколи родина може мати два прізвиська – одне за прізвищем діда, а друге за його діяльністю чи професією: *Писаренки* або *Нечаї* – нащадки писаря Нечая Івана (с. Кр. Сл. Київськ. обл.).

Таким чином, один і той самий антропонім може виступати і пропатронімом, і родинним прізвиском. При цьому розмежувати їх практично неможливо, якщо йдеться про окремо взятого члена родини, тому й розглядають такі іменування, як правило, разом.

Причиною переходу іменування за дідом в розряд родинних прізвиस्क, на думку П.Чучки, „певною мірою є патріархальний уклад родини, що зберігався на Закарпатті. Сім'ї були великими: сини та дочки одружувалися, приводили невісток, зятів, і всі жили разом на одному подвір'ї... За таких умов, зрозуміло, назва діда, як засновника роду, закріплювалася не лише за його синами та дочками, але й за онуками, тобто за всіма мешканцями двору, за всіма членами цієї великої родини”¹⁵. Такий уклад існував на території всієї

¹⁵ *Ibidem*, с. 206.

України і дотримувалися його подекуди аж до середини ХХ ст. Останнім же часом молоді сім'ї здебільшого намагаються жити окремо, але традиція називання онуків за дідом та закріплення в селі в розмовно-побутовій стихії цих антропонімів у функції родинних прізвиськ, які до того ж досить часто заступають офіційні прізвища, зберігається й досі. Особливо це помітно в селах, що знаходяться поблизу мегаполісів. Так у досліджуваних селах Мокрець та Шевченкове Броварського району, що знаходяться поблизу Києва (і через це більшість мешканців щодня їздить на роботу до Києва), виявилося, що пропатронімів серед інших родичівських прізвищ найбільше (28% від усіх родичівських прізвиськ, у той час як андронімів 22%, а патронімів 18%).

Лексичною базою сучасних пропатронімів виступають антропоніми різних класів: імена та варіанти імен, прізвиська, прізвища дідів, а також трапляються апелятивні характеристики особи, зокрема професія, національність. Пропатроніми утворюються від:

1) *різних варіантів особового імені діда*: *Яцкова* < дід *Яків (Яцько)* (с. Козл. Вінн. обл.), *Костів* < прадід *Костянтин*, *Теренов* < дід *Терентій* (с. Мих. Вінн. обл.), *Олексині* < дід, прадід *Олекса*, *Гордійові* < дід *Гордій*, *Грицикові* < дід, прадід *Григорій* (с. Коб.Ів.-Фр.обл.);

2) *прізвища діда*: *Ковалів Місько* < прізвище діда *Коваль*, *Гайдукова Надя* – прізвище діда *Гайдук* (с. Коб. Ів.-Фр. обл.), *Козлюки* < прізвище діда *Козлюк*, яке дало назву селу *Козлівка* (с. Козл. Вінн. обл.), *Макаренкова* < онука *Макаренка*, *Масєєва* (Довгопол *Марія Володимирівна*, 72 р.) < прізвище прадіда *Мойсєєв* (с. Мокр. Київськ. обл.);

3) *прізвиська діда*: *Люльки* < прізвисько діда *Люлька*, бо він курич постійно люльку (с. Григ. Київськ. обл.), *Шльоми* < прізвисько прадіда *Шльом*, бо він на роботі вдягав свого шолома (с. Кр.Сл. Київськ.обл.), *Шлепаки* < прізвисько діда було *Шлепак*, бо він мав великий розмір ноги (с. Нов. Житом. обл.), *Гітлериха* < прізвисько і діда, і баби було *Гітлер*, бо вони під час війни зустрічали німців з хлібом-сіллю (с. Дж. Вінн. обл.), *Гнидкова Іра* < прізвисько діда *Гнидко* (с. Коб. Ів.-Фр.обл.), *Шевців Славко* < прізвисько діда *Шевець* (с.Коб.Ів.-Фр.обл.);

4) *апелятивної характеристики особи*, а саме заняття чи професії діда, а також його етнічної належності чи місця, звідки він родом: *Швецьова Сянька* < дід був шевцем, *Ковальові* < прадід був ковалем, *Кушнірові* прадід був кушніром, *Паламарові* < прадід був паламерем у сільському храмі, *Старопаничі* < прадід був у селі паном, тобто нащадки старого пана, *Поліцайова Ірка* < дід під час війни був поліцаєм (с. Коб. Ів.-Фр. обл.), *Бондар* < дід був бондарем (с. Григ. Київськ.обл.), *Грек* < прадід був греком (с. Мокр. Київськ. обл.).

Розглядаючи **словотвір** зібраних іменувань за дідом, беремо за основу словотвірну класифікацію генесіонімів П.П. Чучки¹⁶ й виокремлюємо пропатроніми, утворені:

¹⁶ *Ibidem*, с. 214–215.

1) **афіксальним** способом, різновидом якого виступають:

прикметникова суфіксація: похідні із суфіксами **-ов-** (**-ев-**): *Книшова Ірина* < за прізвищем діда *Книш* (м. Дрог. Льв. обл.), *Зайцева Дарка* (87 років) < за прізвищем діда *Засць*, *Тарасові* онуки – за іменем діда *Тарас*, *Хиндихові* < за прізвиськом діда *Хиндихох*, оскільки він часто вживав це слово (с. Сошн. Київськ. обл.), *Зінькові* < за іменем діда *Зіновій* (*Зінько*), *Лукичові* < за іменем прадіда *Лука*, *Дем'янові* < за іменем прадіда *Дем'ян*, *Кандікові* < за прізвиськом прадіда *Кандік*, *Вельгельмові* < за прізвиськом прадіда *Вельгельм*, який під час війни перейшов на бік німців (с. Сарн. Житом. обл.), **-ів-**: *Прокопіві* (Юстин і Дзвіна) < за іменем діда *Прокіп* (м. Льв.), *Басків Володька* < за прізвищем діда *Басок* (с. Сошн. Київськ. обл.), **-ськ-**: *Антипівський* (1918 року народження) < за іменем діда *Антип* (с. Крив. Черк. обл.), **-ишин-**: *Штихнишина* (72 р.) < за прізвищем діда *Штихно* (с. Сошн. Київськ. обл.);

та *іменникова суфіксація*: для означення онуків використовують здебільшого демінутивні похідні із суфіксами **-енк-о**: *Слюсаренко* (4 р.) < прізвище діда *Слюсар* (с. Ант. Херс. обл.), *Новосащенко* (4 р.) < прізвище діда *Новосад* (м. Льв.), **-ук** (**-юк**, **-чук**): *Бабійчук* (12 р.) < прізвисько діда *Бабій* Витрикуш (с. Перев. Льв. обл.), **-ович**: *Павлюкович* (13 р.) < ім'я діда *Павло* (м. Льв.), **-к-о**: *Андрушко* (3 р.) < ім'я діда *Андрій*, *Павелко* (2 р.) < ім'я діда *Павло* (м. Льв.), *Дорко* (6 р.) < ім'я діда *Теодор* (м. Дрог. Льв. обл.), *Йосько* (24 р.) < ім'я діда *Йосип* (с. Під'ярк. Льв. обл.), **-ок**: *Федачок* (8 р.) < прізвище діда *Федак* (м. Дрог. Льв. обл.) **-ик**: *Іцик* < прізвисько діда *Іцьо* (м. Летичів Хм. обл.); а для онучок похідні із суфіксами **-к-а**: *Мадярка* (26 р.) < прізвисько діда *Мадяр* (м. Дрог. Льв. обл.), **-их-а**: *Ланіниха* < прізвище діда *Ланін* (м. Летичів Хм. обл.), *Притичиха* (57 р.) < прізвисько діда *Притика*, *Трубиха* (56 р.) < прізвище діда *Труба* (с. Мокр. Київськ. обл.), **-ш-а**: *Пономарьовша* < прізвище діда *Пономарьов*, *Віхровша* < прізвище діда *Віхров* (м. Лубни Полт. обл.);

2) **лексико-семантичним** способом, а саме: *використання родового відмінка* іменування діда (такі антропоніми дуже близькі до морфолого-синтаксичних похідних): *Любця Чубатого* (згрубіле) < прізвисько прадіда *Чубатий*, бо він мав великого чуба, *Грубого Мисько* (згрубіле) < прізвисько прадіда *Грубий*, бо був сильним і товстим (с. Коб. Ів.-Фр. обл.); та *трансонімізація* – використання без будь-яких змін здебільшого неофіційного іменування діда для називання онука чи онуки: *Гаврильчик* (10 р.) < прізвище діда *Гаврильчик*, *Петрось* (11 р.) < за іменем діда *Петро*, на якого також кажуть *Петрось*, *Канадієць* (26 р.) < прізвисько діда *Канадієць* (м. Дрог. Льв. обл.), *Лакман* < прізвисько діда *Лакман*, бо у його коня були дуже волохаті (лакхаті) ноги (с. Крив. Черк. обл.), *Кваши* (сім'я Севруків) < прізвисько діда *Кваши* (с. Сид. Київськ. обл.), *Катафан* (57 р.) < за перекрученою формою імені діда *Катафан* < Тимофан < очевидно, Тимофій (с. Сошн. Київськ. обл.).

Щодо **структури** пропатронімів, то в проаналізованих українських говірках більшість онімів, утворених шляхом трансонімізації та за допомогою іменнико-

вих суфіксів, одночленні, тобто вони вживаються без особового імені носія: *Габро* (55 р.) < прадід видобував камінь, за професією габро (с. Нов. Житом. обл.), *Папіроса* (так називають усіх членів сім'ї Сидоренків) < за прізвиськом прадіда дружини (с. Бобр. Київськ. обл.), *Поштар* < дід був листоношею (поштарем), *Гонзик* (54 р.) < прізвисько діда *Гонзя*, *Вітручка* (онука) < за прізвищем діда Вітрук (с. Мокр. Київськ. обл.), а назви, утворені за допомогою прикметникових суфіксів та у формі родового відмінка, – двочленні: *Чехова Оксана* < прізвисько діда *Чех*, *Прищів Лесь* < прізвисько діда *Прищ*, *Славко Заяців* < прізвисько діда *Заяць*, *Антошкова Марусинка* < ім'я діда *Антось* (с. Коб. Ів.-Фр. обл.).

Загалом можна сказати, що пропатроніми – це живі оніми, що доволі активно функціонують у сучасних українських селах, досить часто переходять у розряд родинних прізвиськ, ідентифікуючи усіх членів родини загалом і окремо взятого її представника, і саме таким чином заступають прізвища в неофіційній сфері. Утворюються вони майже від усіх класів чоловічих антропонімів, зокрема імен, варіантів імен, прізвищ, прізвиськ, а також від апелятивних характеристик осіб, що іменують чи іменували дідів та прадідів. Ці власні назви зберігають давні традиції, демонструючи неперервний зв'язок поколінь, і в той же час набувають нових ознак, органічно входячи в антропонімну систему України.

Умовні скорочення назв населених пунктів

Вінницька область: *с. Дж. Вінн. обл.* – село Джурин Шаргородського району, *с. Козл. Вінн. обл.* – село Козлівка Шаргородського району; **Житомирська область:** *с. Нов. Житом. обл.* – село Новина Коростенського району, *с. Сарн. Житом. обл.* – село Сарновичі Коростенського району; **Івано-Франківська область:** *с. Коб. Ів.-Фр. обл.* – село Кобилець Коломийського району; **Київська область:** *с. Бобр. Київськ. обл.* – село Бобрік Броварського району, *с. Герм. Київськ. обл.* – село Германівка Обухівського району, *с. Григ. Київськ. обл.* – село Григорівка Обухівського району, *с. Кр. Сл. Київськ. обл.* – село Красна Слобідка Обухівського району, *с. Мокр. Київськ. обл.* – село Мокрець Броварського району, *с. Сид. Київськ. обл.* – село Сидоровичі Іванківського району, *с. Сошн. Київськ. обл.* – село Сошників Бориспільського району; **Львівська область:** *м. Льв.* – місто Львів, *м. Дрог. Льв. обл.* – місто Дрогобич, *с. Перев. Льв. обл.* – село Переволочне Буського району, *с. Під'ярк. Льв. обл.* – село Під'ярків Буського району; **Полтавська область:** *м. Лубни Полт. обл.* – місто Лубни, *с. Вис. Полт. обл.* – село Висачки Лубенського району; **Херсонська область:** *с. Ант. Херс. обл.* – село Антонівка Дніпровського району; **Хмельницька область:** *м. Летичів Хм. обл.* – місто Летичів; **Черкаська область:** *с. Крив. Черк. обл.* – село Кривоносівка Золотоніського району, *с. Чапл. Черк. обл.* – село Чаплинка Лисянського району.

ЛІТЕРАТУРА

- Горбач О., *Західно-поліська говірка села Остромичі кол. повіту Кобринь* [в:] І д е м, *Зібрані статті т. V. Діалектологія*, Фотопередрук, Мюнхен 1993, с. 269–282.
- Керста Р., *Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування*, Київ 1984.
- Медвідь-Пахомова С., *Еволюція антропонімічних формул у слов'янських мовах*, Ужгород 1999.
- Осташ Р., *Із життя сучасних українських прізвиськ* [в:] *Діалектологічні студії. 6. Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації*, за ред. П. Гриценка, Н. Хобзей, Львів 2006, с. 293–303.
- Словник української ономастичної термінології*, уклад. Д. Бучко, Н. Ткачова, Харків 2012.
- Франко І., *Причинки до української ономастики* [в:] І д е м, *Зібрання творів у 50-ти томах*, т. 36, Київ 1982, с. 391–427.
- Худаш М., *З історії української антропонімії*, Київ 1977.
- Чучка П., *Антропонімія Закарпаття*, Ужгород 2008.
- Чучка П., *Патронім* [в:] *Українська мова. Енциклопедія*, Київ 2000, с. 426.

PROPATRONYMS IN UKRAINIAN DIALECTS

In this article modern Ukrainian informal grandchildren's names derived from the formal and informal names of their grandfathers have been analyzed according to their lexical base and word-formation structure. The most productive word-formation elements, which at present create unofficial female propatronymy, have been defined.

Key words: propatronym, nickname, anthroponymikon, lexical base, word-formation structure.

Світлана ЛАВРИНЕНКО

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Мовні знаки договірних прецедентів в українських казках

Важливим чинником утвердження української лінгвокультурології стало оприлюднення результатів багаторічних наукових досліджень, присвячених описові національної мови через константи мисленнєво-мовленнєвої діяльності її носіїв. Наукові розвідки С. Єрмоленко¹, В. Жайворонка², В. Кононенка³, Л. Мацько⁴, А. Мойсієнка⁵, Н. Данилюк⁶, Н. Мех⁷ та ін. визначили пріоритетні напрями у вивченні взаємозалежності мови та культури й окреслили перспективи розгляду словесної основи ментального світу українців.

Метою статті є лінгвокультурологічний аналіз вербалізації відтворених у текстах українських народних казок повсякденних уявлень про договірні стосунки сфери господарювання. З позицій сучасної інтердисциплінарної парадигми філологічної науки, культура – сукупність матеріальних і духовних

¹ С. Єрмоленко, *Мова і українознавчий світогляд*, Київ 2007; С. Єрмоленко, *Мовно-естетичні знаки української культури*, Київ 2009.

² В. Жайворонко, *Етнолінгвістика в колі суміжних наук* [в:] „Мовознавство”, № 5–6, 2004, с. 23–35; В. Жайворонко, *Українська етнолінгвістика*, Київ 2007.

³ В. Кононенко, *Українська лінгвокультурологія*, Київ 2008.

⁴ Л. Мацько, *Українська мова у освітньому просторі*, Київ 2009; Л. Мацько, *Стилістика й історія української літературної мови у лінгводидактичному полі підготовки українських філологів* [в:] „Вісник Львівського університету. Серія Філологія”, № 50, Львів 2010, с. 112–116.

⁵ А. Мойсієнко, *Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша*, Київ 2006; І д е м, *Мова як світ світів. Поетика текстових структур*, Умань 2008.

⁶ Н. Данилюк, *Поетичне слово в українській народній пісні*, Луцьк 2010.

⁷ Н. Мех, *Інтерпретація концептів слово, мова в українській культурній традиції*, Переяслав-Хмельницький 2008; І д е м, *Лінгвокультурологема „ЛОГОС” у науковій, релігійній та художній картинах світу*, Київ 2011.

артефактів людської діяльності, відображених у системі знаків, символів і норм, які накопичуються у ході історичного розвитку різними поколіннями певної етнічної спільноти. Мова, відповідно, – компонент і знаряддя культури, що невід’ємно від культури виконує комунікативну, гносеологічну, семіотичну, регулятивну, аксіологічну та інші функції⁸. Правова інформативність фольклорного тексту становить складне ментальне утворення, яке є частиною етнокультури й характеризується низкою ознак, пов’язаних із наївно-мовною та буденною правовою свідомістю. Угоди – свідчення правоздатності суб’єктів (люди прогнозують умови та результати спільної діяльності, визначають терміни чинності домовленостей, фіксують етапи їх реалізації, погоджують способи та форми розрахунків тощо). В українських народних казках договірні стосунки представлено лінгвокультурними знаками, філософсько-правове осмислення яких досі не здійснювалося. Методологічна основа дослідження вербалізації фольклорних уявлень про господарські угоди склалася на базі теоретичних положень загального мовознавства (В. фон Гумбольдт⁹, Л. Вайсгербер¹⁰, Е. Сепір¹¹, Б. Ворф¹² та ін.), етнолінгвістики (О. Потебня¹³, Й. Бартмінський¹⁴, С. Толстая¹⁵, В. Жайворонок¹⁶ та ін.), лінгвокультурології (В. Кононенко¹⁷, С. Єрмоленко¹⁸, Л. Мацько¹⁹ та ін.), когнітивної лінгвістики (В. Іващенко²⁰, О. Селіванова²¹ та ін.), філософії права (С. Алексеєв²², С. Максимов²³ та ін.).

Українською народною традицією зафіксовано прообрази прецедентів купівлі, продажу, виконання робіт, надання послуг. Ключовими лінгвокультуремами, співвідносними з уявленнями про договірні стосунки у казковому

⁸ О. Селіванова, *Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми*, Полтава 2008, с. 205–307.

⁹ В. фон Гумбольдт, *Язык и философия культуры*, Москва 1985.

¹⁰ Й. Вайсгербер, *Родной язык и формирование духа*, Москва 1993.

¹¹ Э. Сепир, *Избранные труды по языкознанию и культурологии*, Москва 1993.

¹² Б. Уорф, *Отношение норм поведения и мышления к языку* [в:] „Новое в лингвистике”, № 1, Москва 1960, с. 135–168.

¹³ А. Потебня, *Мысль и язык*, Москва 2007.

¹⁴ Е. Бартминський, *Языковой образ мира. Очерки по этнолингвистике*, Москва 2005.

¹⁵ С. Толстая, *Семантические категории языка культуры: Очерки по славянской этнолингвистике*, Москва 2010.

¹⁶ В. Жайворонок, *Українська етнолінгвістика...*

¹⁷ В. Кононенко, *op. cit.*

¹⁸ С. Єрмоленко, *Мовно-естетичні знаки...*

¹⁹ Л. Мацько, *Українська мова...*

²⁰ В. Іващенко, *Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецької термінології)*, Київ 2006.

²¹ О. Селіванова, *Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми*, Полтава 2008.

²² С. Алексеєв, *Философия права*, Москва 1999.

²³ С. Максимов, *Правовая реальность: опыт философского осмысления*, Харьков 2002.

конструкті, є номінації правосуб'єктів (чоловік, пан, купець, цар, наймит, хазяйка та ін.), індексації дій (продати, купити, виплатити, сторгуватися, найняти, домовитися, служити та ін.), визначення грошових еквівалентів, що забезпечують чинність домовленостей (крейцери, дукати, шеляги, срібний карбованець, триста рублів, три гривні, сто талярів, тисяча, мішок грошей та ін.). Вербалізація консенсуальних контактів засвідчує факти осмислення суб'єктами фольклорної традиції проблем загальної правоздатності людини, що виражається в усвідомленні можливості заробляти собі на життя працею, вільно розпоряджатися своїми здібностями та майном, вибирати рід діяльності і отримувати за неї винагороду. Одним із найважливіших правочинів сфери господарювання, що характеризуються передачею майна у власність, є договір купівлі-продажу, який має особливий суб'єктний склад, об'єкт та зміст. Суб'єктами договору купівлі-продажу визнаються „сторони” – продавець та покупець, предметом договору – конкретний товар, зміст договору включає визначення ціни об'єкта продажу, порядку проведення розрахунків, передачі предмета торгу покупцеві. Продавець, власник матеріальних цінностей, передає їх у постійне користування покупцеві за узгоджену договором ціну та у визначені договором строки, а покупець зобов'язаний прийняти матеріальні цінності та сплатити за них погоджену грошову суму. Отже, договір купівлі-продажу є двостороннім, оплатним, консенсуальним (якщо існує зобов'язання про майбутню передачу майна однією стороною іншій) або реальним (якщо майно передається продавцем і приймається покупцем оперативно). У казковому масиві ролі продавців і покупців виконують антропорелевантні правосуб'єкти. Об'єктами торгу можуть бути речі, живі істоти і навіть абстрактні явища. 1. Продукти харчування. „Служниця пішла і питає: – Чи добрі ягоди та чи дорогі? – Дорогі та добрі. – Почому? – По срібному карбованцю ягідка! Служниця пішла і розповіла королівні. Королівна дала їй карбованців півсотні. – На, – каже, – купи мені тих ягід. Козак Мамарига гроші взяв, ягоди віддав, а сам геть подався” – здійснення угоди відбувається за участі посередниці. „Питають люди за ті яблука, а вони дуже дорогі, і ніхто не може їх купити. Іде царева дочка. І забачила ті яблука. Питає продавця. – Скільки коштують ці яблука? – Тисяча карбованців за штуку. І вона купила ті яблука” – угода здійснюється неопосередковано, шляхом прямої домовленості покупця з продавцем. 2. Предмети побуту. „– Що хочете за горщика? – спитав. – А що даси? – Даю чотири крейцери. – Добре, можеш брати” – угода характеризується мінімальним і необхідним набором параметрів (наявністю суб'єктів, об'єкту, ціни, згоди про передачу товару). „– Продай мені, чоловіче добрий, цю річ. Я за неї добре тобі заплачу. – Що ж, я можу її продати. Мені вона вже не потрібна, – озвався дідо. ... Тільки тобі я її не продам, а лише панові. Як не просив шинкар, а дідусь лише панові хотів продати лопату. ... Незабаром приїхала карета з паном. – Що це в тебе за лопата така, ану покажи її, – каже пан. Дідусь знов кілька разів висунув лопату через віконечко, а коли

виймав її, то там завжди була подвійна сума. Зрадів пан та й каже: – Даю тобі десять тисяч дукатів за лопату. – Що ж беріть, пане, бо мені вона не дуже потрібна. Виплатив пан дідусеві десять тисяч дукатів, взяв ту лопату і помчав щодуху у свій палац...” – угода характеризується розширеним набором умов, серед яких є відкладальна, пов’язана з бажанням продавця передати товар конкретному покупцеві. 3. Тварини. „– Се твій хорт? – Мій! – Добрий хорт! Продай його нам. – Купіть. – Що тобі за його? – Триста рублів без ретязя. – Нащо нам твій ретязь, – ми йому позолочуваний зробим. На сто! – Ні! – Ну, бери гроші, – давай хорту. – Одлічили гроші, взяв хорту, – давай полювать”. „– Це твій сокіл? – Мій. – Продай його нам. – Купіть. – Що тобі за його? – Як дасте сто рублів, то беріть собі сокола, тільки без шапочки. – Ми йому парчову зробимо... Поторгувались, продав за триста рублів”. „Вивчив раз один чоловік вовка у повозці ходить. От їде, а пани і перестрівують його, здивувались та й кажуть: – Продай нам цього вовка. – Купіть, – каже. От сторгувались, він забрав гроші, а вони того вовка – і розійшлись”. Наведені угоди супроводжуються процесом погодження умов купівлі-продажу – торгом, у ході якого сторони обговорюють важливі для себе деталі. Наслідком досягнення домовленості стає передача об’єкту угоди новим власникам. 4. Люди. „– Продай, куме, мені свого сина, мого хрещеника. В тебе дітей і так доволі, і з цього я вигодую доброго козака. – Е, ні, – каже батько, – нехай їх у мене і багато, але то тільки мого. Як сядуть їсти, то серце болить, а як стануть робить, душа радується! Але Марко на всі лади почав благати та умовляти кума, щоб продав йому хлопця. Нарешті за велику суму забрав він хрещеника” – суб’єкт угоди не має попереднього наміру продавати сина, тому погодження умов супроводжується тривалим торгом. „– Що везеш продавати? – Вельможну паню. – Продай її нам. Скільки правий? – Мішок грошей. Чорти кинули легеневі гроші, сіли на бричку й поїхали” – суб’єкт угоди до моменту обговорення її умов осмислив своє волевиявлення виступити у ролі продавця. 5. Абстрактні явища. „Поторгувались-потокмилися, й чоловік собі купив від вола рівно двадцять літ. Волів залишилось десять, у чоловіка вже п’ятдесят”. „– Тобі скільки? – питає чоловік. – Тридцять! – каже з смутком мавпа. – Продай мені двадцять! – Купуй! Вдарили по долонях чоловік з мавпою. Мавпа собі залишила десять літ, чоловікові відпустила двадцять. І так у чоловіка вже зібралось цілих дев’яност. Ото радий неборак, що поживе таки на світі!” – об’єктом купівлі-продажу виступають роки життя, які Бог на свій розсуд відпустив різним живим істотам. Тварини, невдоволені рішенням Всевишнього, стали відпродавати людині часові сегменти, які вважали для себе зайвими. У всіх наведених контекстах одна з договірних сторін (продавець) передає товар у власність іншій договірній стороні (покупцеві), а покупець приймає товар і сплачує за нього певну грошову суму. Прообрази договорів купівлі-продажу виразніше, ніж інші види угод (спадкування, дарування, укладання шлюбу), відтворені у казках, фіксують особливості

жанру, пов'язані з наявністю елементів фантастики. Предметом торгу часто виступає ірреальний, чарівний чи перетворений у наслідок чаклунських дій об'єкт, суб'єктами угоди можуть бути як звичайні, так і вигадані персонажі, проте прообрази регулювання договірних відносин купівлі-продажу завжди співвідносяться з моделями, характерними для побутової практики творців і носіїв фольклору. „Батько веде того коня за недоуздок, а він так гарцює, копитами землю вибиває! Тут понаходилося купців – торгують. – Тисячу, – каже, – без недоуздка, то й беріть! – Та навіщо нам цей недоуздок, ми йому срібну позолочувану уздечку зробимо! Дають п'ятьсот. Підходить циган, сліпий на одне око: – Що тобі, чоловіче, за коня? – Тисячу без недоуздка. – Ге! Дорого, батю, візьми п'ятьсот з недоузтком! – Ні, не рука, – каже батько. – Ну, шістьсот... бери! Як узяв той циган торгуватися, так чоловіка й на шага не відпускає. – Ну, бери, батю, тільки з недоузтком. – Е, ні, цигане, недоуздок мій! – Чоловіче добрий! Де ти видав, щоб коня продавали без уздечки? І передать ніяк... – Як хочеш, а недоуздок мій! – каже чоловік. – Ну, батю, я тобі ще п'ять рублів накину, тільки з недоузтком. Чоловік подумав: недоуздок яких там три гривні стоїть, а циган дає п'ять рублів. Взяв і оддав. Запили могорич: пішов чоловік, взявши гроші, додому, а циган на коня та й поїхав”. Наведений контекст відтворює конкурентний спосіб продажу, поширений у сфері побутової торгівлі: хто дасть більше грошей і зможе переконати продавця, що пропонує йому найвигіднішу обладку, той і стане власником товару.

Угоди купівлі-продажу, зафіксовані казковим масивом, в силу композиційних особливостей аналізованих текстів досить часто є дефектними. Первинна непрозорість таких угод, зазвичай, пов'язується із свідомим приховуванням продавцем справжньої сутності товару. „От якось цей завзятий коняр приїхав до міста. Помітив його бідний селянин, який приніс на продаж баклажани. Тоді ще такі овочі були рідкістю. І селянин вирішив покепкувати з багача. Зняв з голови крисаню і низько поклонився. – Маю для вас, паночку, товар. Багач зупинився і витріщив очі на рідкісні овочі. – Чим це ти торгуєш?.. – Торкую я заморськими яйцями, з яких вилуплюються лошата... – Що просиш за це? – Сто талярів, ні шеляга менше. – То дорого! – скривися багач. – Зате через рік ви будете мати такого коня, що й під цісаря не соромно! – Гаразд, одне яйце беру, – заквапився коняр. – Якщо вилупиться з нього таке лоша, як кажеш, то я у тебе цілий віз оцих яєць куплю”. Дефектність угоди між селянином і багатієм не відміння настання правових наслідків купівлі-продажу: товар, сутність якого прихована продавцем від покупця, тим не менше передається на погоджених сторонами умовах.

Договір про надання послуг укладається між замовником і виконавцем, які досягли згоди про необхідні та додаткові умови взаємної реалізації зустрічних інтересів. „– Ставай до нас на службу. – А що буду робити? – Наразі нас води, бо, ади, ми заблудилися. Іванко пристав” – пани зацікавлені знайти дорогу, а хлопець бажає допомогти їм за певну винагороду, угода

характеризується чітко сформульованою метою. „– Чи перевезете мене, дідку, через оце море? – звернувся він до дідуса. – А чому б і ні? Перевезу! – відповів дідусь. Сів парубок у човен та й не втямився, як швидко опинився на протилежному березі” – один з суб’єктів угоди прагне потрапити на інший берег, а другий може його перевезти, у волевиявленні контрагентів визначено мету договірних стосунків, які приводять до досягнення погодженого результату. Текст казки „Силач” відтворює прообрази ознак етапності реалізації та відплатності угоди про надання послуг. „Іде, іде Іван і видить, що чорти везуть залізо. Затягли віз у яму і ніяк не можуть витягнути. Каже їм Іван: – Я вам допоможу, кедь ми дасте стільки заліза, кілько мій мизильник видержить. Чорти ся згодили. Іван виштовхав віз і підставив палець. – Но, кладіть залізо! Склали чорти один віз, склали другий, третій. Всі дванадцять!” – названо контрагентів, умови, мету та результат угоди, яка стає підставою для наступної угоди. „А Іван поніс залізо до коваля: – Учини мені з цього матеріалу палицю. Коваль зробив, Іван взяв палицю до правої руки і кинув нею аж під небо. Вернувся до хижі, посидів двадцять хвилин, а далі вийшов вон і підставив палець... Палиця впала на перст і зігнулася. Каже майстрові: – Ще раз перекуй палицю: слабо, недобре гартуєш. Як перекував, Іван знову кинув палицю в небо, вернувся до хижі, посидів півгодини, пак вийшов, підставив перст: палиця впала й вже не зігнулася. – Добра палиця. Виплатив ковалеві, поклав палицю на плече і йде світом” – первісна перевірка якості замовленої палиці, виявила її недостатню міцність, отже, не зовсім відповідне дотримання умов угоди. Повторний тест результату замовлення показав, що виконавець у повному обсязі виконав свої зобов’язання. Каузальність наведених домовленостей виражається у фіксації мети – контрагенти прагнуть здобути матеріальну винагороду за свої дії, розв’язати господарське завдання, отримати необхідну річ.

У казках широко представлені договори про найм, які супроводжуються деталізацією умов задіяння та звільнення працівника, передбачають фіксацію розміру винагороди за виконання робіт чи завдань, визначають пункти особливої відповідальності сторін за результат. Аналізовані тексти містять вербалізацію осмислення умов найму як необхідних чинників договірних стосунків, що виникають між правосуб’єктами. „І розказав тому білому дідові, як він Охові оддав у найми свого сина, і з якою умовою”. „Бідняк став проситися до багача на службу. – Робітники мені потрібні, але що ти вмієш робити? – запитав вельможа. – Я варити і пекти можу, копати, молотити, худобу пасти, – відповів бідняк. – А яку ти плату бажаєш за свою службу у мене за рік? – Та небагато. Будете мене одівати, годувати та дванадцять рублів на рік давати. Багачу сподобалося, що бідняку багато платити не треба, і взяв його до себе на службу”.

Волевиявлення щодо укладання угоди про виконання робіт може належати людині, яка бажає отримати певну матеріальну винагороду чи влашту-

ватися на певне місце. „– Здоров, чоловіче! Чи даси мені хоть повечерять, як я тобі поможу пеньки корчувати? – Дам, – каже”. „– Чи ви мене не взяли б до себе служити? – А чому ні? Служницю мені треба...”

Ініціатором найму часто виступає сам роботодавець. „– Може б, ти в мене, хлопче, найнявся? – Най буде, – каже хлопець”. „– Наймися в мене пасти кози. – Можу і наймитися”. Казкові тексти фіксують момент виникнення усної домовленості щодо виконання робіт.

Угода про найм може укладатися між роботодавцем і особою, яка опосередковано представляє працівника. У казках посередником найму найчастіше виступає один з родичів потенційного виконавця робіт, який може не приймати прямої участі у обговоренні своєї майбутньої долі. „Цар був хитрим і сам пішов наймати того хлопця до себе на службу... пішов до його матері, поклонився і почав просити, аби відпустила свого сина на рік до нього на службу. Розплакалася бідна жінка: – Та змилюйтеся, царю, якби не він, то я б давно не жила на цьому світі. Він мене, слабу, годує і доглядає. – Не плач, жінко. Я тобі за нього стільки грошей дам, що будеш ти гарно жити, і твої внуки, і ще правнукам залишиш. Цареві перечити не будеш. І хотіла чи не хотіла мати, але мусив син збиратися з царем у дорогу”. У випадку, коли батьки домовляються з наймачем, а потенційний виконавець висловлює свою згоду на пропозицію роботодавця, угода набуває ознак багатостороннього правочину. „– А чи пустиш сина служити до мене? Тяжкої роботи він мати не буде, але біду відігнати годен: можете забагатіти. Батько налякався: до проводиря нечистої сили відпустити єдиного сина? Але тут сам хлопець втрутився у бесіду: – Я, няню, беруся! Гайгай поплескав його по плечу: – Такого мені легеня і треба! Я зроблю з нього царя! А ти, старий, щоб не знав біди, візьми оці гроші, – і дав біднякові мішок золота”. Працівник зобов'язується виконувати завдання, визначені умовами договору, а роботодавець передає посередникові матеріальну винагороду. Отже, угоди найму, представлені у текстах казок, є оплатними. Посередником найму може виступати й стороння потенційному виконавцеві особа, що сама виконує службові обов'язки. Такий посередник не має власної зацікавленості у результатах договірних стосунків. „– Можуть тебе наймити, але треба в Білого царя запитати. Один вартовий стоїть біля нього, а другий побіг цареві сказати, що хлопець-жебрак проситься в найм і не тямить, коли вже їв, що голодна смерть за ним ходить. – Добре, – каже цар, – до сьогодні мої воїни доглядали птахів, а тепер хай доглядає наймит, а їсти йому дайте. Привели жебрака до пташника і кажуть: – Маєш їх поїти, годувати, вичищати клітки і ніжити”. Угоди найму, представлені у казках, фіксують детальне визначення обов'язків працівника, висловлене роботодавцем до моменту настання договірних стосунків.

У казці „Дідова дочка і бабина дочка” вербалізовано ідею про рівність усіх, хто зголоситься на умови наймача, щодо перспектив виконання оголошених робіт і отримання винагороди у залежності від якості реалізації

конкретних завдань. Лісова хазяйка двічі наймала собі робітницю, але результат угоди найму щоразу був різним. У першому випадку вектори волевиявлення контрагентів співпали: найнята дівчина ретельно дотримувалася умов, оговорених при укладанні угоди. Результатом конклюдентних дій стало дотримання умов угоди: наймичка відпрацювала один рік, отримала подяку і матеріальну компенсацію своїх зусиль. У другому випадку господиня запропонувала потенційній робітниці ті ж самі умови, але та виявилася недбалою і безвідповідальною (дівчина не хотіла працювати, а лише сподівалася отримати багаті подарунки). Наслідки однакових за змістом строкових угод виявилися протилежними через порушення одною з сторін заздалегідь погоджених умов.

Відтворені у казках договори найму, можуть укладатися як на певний термін (погоджений сторонами час виконання певної роботи), так і на невизначений строк. Регламентацію порядку припинення строкової угоди детально представлено у казці „Ох!”. Договір, згідно з яким лісовий володар Ох найняв хлопця на один рік, мав скасувальну умову. Сторони поставили припинення прав і обов'язків у залежність від того, чи упізнає батько сина через рік служби. „От вибув той парубок год. Як вийшов год, батько йде за сином... А чого тобі треба, чоловіче? – пита Ох. – Прийшов, – каже, – за сином. – Ну, іди, як пізнаєш – бери його з собою, а не пізнаєш – ще год служитиме”. Результатом дотримання умов угоди, укладеної під скасувальною умовою, стало припинення терміну служби хлопця не через один рік, а через три.

Казковий масив відтворює народні уявлення про дефектні угоди найму. Договір між багатцем і бідним парубком у казці „Іванко на службі у багача” укладається під тиском несприятливих для потенційного виконавця робіт обставин, викликаних матеріальною скрутою. Хлопець приймає умови роботодавця, одна з яких (відгадування загадки) виявляється нездійсненною, через що сама угода набуває заперечного характеру. „Молодий Іванко найнявся одного разу до багача на роботу. Домовилися на один рік. Багач і каже хлопцеві: – За рік твоєї служби дам тобі стільки-то грошей і одну загадку. Якщо ту загадку відгадаєш, то одержиш плату, а не відгадаєш, то нічого тобі не дам. Що мав бідний Іванко робити? – Погодився на цю умову багача. ... Пропрацював Іванко один рік. Прийшов час відгадати загадку, але він не зміг... Не відгадав загадку, то й плату не дістав. Тільки дав йому багач якийсь старий обдертий костюм. Потім домовились вони ще на один рік”. Угода найму між царевичем і його братами у казці „Золотий птах” є удаваною. Царевич, прикидаючись жебраком, хоче використати статус наймита для того, щоб потрапити у батьківський маєток і повернути відібрані братами права, а зрадливі брати наперед знають, що новий робітник буде вбитий норовистим конем, який уже згубив багатьох своїх доглядачів. „Прийшов царевич під ворота, заплакав, а вартовий питає: – Чого плачеш? – та як мені не плакати, не пам'ятаю, коли вже їв. Може, хоч якась робота у вас для мене

знайдеться? Пішли слуги, розповіли братам, а вони й кажуть: – Хай іде коня доглядати, загине він замість воїна. Привели його до палацу, нагодували і показали коня, якого він повинен годувати. – Добре, – каже, – я коней люблю”.

Таким чином, лінгвокультурологічне дослідження правової інформативності фольклорного масиву не обмежується вивченням набору словесних маркерів, культурний компонент у змісті яких може бути виділений через історико-етимологічне підґрунтя, й потребує експлікації культуроправового сегменту мовних явищ на основі співвідношення їх значень з концептами (кодами, установками) правової культури. Аналіз правової інформативності українського фольклору передбачає виявлення лінгвокультурних рис буденно-правового мовомислення, опис культуроправових компонентів семантики окремих мовних знаків і текстів різних жанрів, виявлення лінгвокультурних стереотипів етноправосвідомості, зафіксованих усною народною творчістю. Українська народна казка є одним із джерел лінгвокультурологічної компетенції. Правова інформативність казкового конструкту включає щоденні уявлення про договори, представлені у аналізованих текстах низкою лінгвокультурем, які транслюють етнодетермінований досвід щодо купівлі, продажу, найму, виконання робіт, передачі та одержання платні за надані послуги. Планом змісту фольклороправових лінгвокультурем є знання та уявлення носіїв усної народної традиції, планом вираження – мовні одиниці (слова, словосполучення, речення, сегменти текстів), у семантиці яких наявні елементи культуро-правової інформативності. Фольклорні прообрази угод сфери господарювання і праці індексують процеси становлення уявлень про трудові відносини, виступають засобами конкретизації правового статусу, кола претензій та обов'язків контрагентів.

Перспективи дослідження пов'язуються з моделюванням лінгвоправової концептосфери українського фольклору.

ДЖЕРЕЛА

Геройко-фантастичні казки, Київ 1984.

Золота книга казок, Київ 1990.

Калинова сопілка, Київ 1989.

Соціально-побутова казка, Київ 1987.

Українські народні казки, Київ 1976.

Українські народні казки, Київ 1987.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев С., *Философия права*, Москва 1999.

Бартминський Е., *Языковой образ мира. Очерки по этнолингвистике*, Москва 2005.

Вайсгербер Й., *Родной язык и формирование духа*, Москва 1993.

- Данилюк Н., *Поетичне слово в українській народній пісні*, Луцьк 2010.
- Гумбольдт В. фон, *Язык и философия культуры*, Москва 1985.
- Єрмоленко С., *Мова і українознавчий світогляд*, Київ 2007.
- Єрмоленко С., *Мовно-естетичні знаки української культури*, Київ 2009.
- Жайворонок В., *Етнолінгвістика в колі суміжних наук* [в:] „Мовознавство”, № 5–6, 2004, с. 23–35.
- Жайворонок В., *Українська етнолінгвістика*, Київ 2007.
- Іващенко В., *Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецької термінології)*, Київ 2006.
- Кононенко В., *Українська лінгвокультурологія*, Київ 2008.
- Лисиченко Л., *Лексико-семантичний вимір мовної картини світу*, Харків 2009.
- Літературна мова у просторі національної культури*, Київ 2004.
- Максимов С., *Правовая реальность: опыт философского осмысления*, Харьков 2002.
- Мацько Л., *Українська мова у освітньому просторі*, Київ 2009.
- Мацько Л., *Стилістика й історія української літературної мови у лінгводидактичному полі підготовки українських філологів* [в:] „Вісник Львівського університету. Серія Філологія”, № 50, Львів 2010, с. 112–116.
- Мех Н., *Інтерпретація концептів слово, мова в українській культурній традиції*, Переяслав-Хмельницький 2008.
- Мех Н., *Лінгвокультурологема „ЛОГОС” у науковій, релігійній та художній картинах світу*, Київ 2011.
- Мойсієнко А., *Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша*, Київ 2006.
- Мойсієнко А., *Мова як світ світів. Поетика текстових структур*, Умань 2008.
- Потебня А., *Мысль и язык*, Москва 2007.
- Селіванова О., *Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми*, Полтава 2008.
- Сепир Э., *Избранные труды по языкознанию и культурологии*, Москва 1993.
- Толстая С., *Семантические категории языка культуры: Очерки по славянской этнолингвистике*, Москва 2010.
- Уорф Б., *Отношение норм поведения и мышления к языку* [в:] „Новое в лингвистике”, № 1, Москва 1960, с. 135–168.

LINGUAL SIGNS OF AGREEMENT PRECEDENTS IN UKRAINIAN FOLK TALES

The article is devoted to linguistic culturelogical analyses of agreement pre-images, fixed in Ukrainian tales. It has been proved that the key cultural linguistic signs, corresponding the folklore ideas about agreement relations, include the nominations of legal subjects, purchase and sale precedent signs, work completion, service supplying and notions of money equivalents, capable of stating the power of agreements.

Key words: linguistic culturology, lingual marker of legal informativeness, agreement, folk tale.

Юлія МАКАРЕЦЬ

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Структурно-семантичні особливості перифразових номінацій (на матеріалі української публіцистики початку ХХІ ст.)

Перифраз виокремлюють з-поміж інших засобів вторинної номінації за низкою притаманних йому диференційних ознак, серед яких часто називають і формальні показники, тому питання структурно-семантичної організації перифразових номінацій привертає значну увагу лінгвістів, які досліджують перифрастику. Порушували його у своїх наукових розвідках Г. Розанова, Г. Моложай, В. Вовчок, М. Коломієць, Є. Регушевський, І. Кобилянський, Н. Сологуб, В. Москвин, Т. Битева та ін., проте визначеності щодо можливої структурної репрезентації перифразових номінацій досі немає. Дискусійною зокрема залишається проблема формального співвідношення перифразів зі словом, словосполученням чи реченням.

Метою статті є визначення структурно-семантичних моделей комбінування перифразових номінацій і з'ясування особливостей функціонування перифразів різної структури в публіцистичному тексті.

Більшість дослідників (Г. Розанова, А. Свашенко, Д. Вовчок, Н. Сологуб, В. Дороган, А. Новиков, Г. Усенбаєва, Т. Битева, М. Сиривля) закріплює поняття „перифраз” за словосполученням (елементарною структурою перифразової одиниці вважають двокомпонентну), іноді розширюючи його до речення. Наприклад, А. Свашенко відносить до перифразів переважно дво- і трикомпонентні словосполучення з атрибутивними відношеннями, але зауважує, що іноді кількість складників сягає восьми одиниць¹. А. Новиков вважає, що перифразові найменування можуть бути представлені тільки словосполученнями з головним компонентом, вираженим іменником

¹ А. Свашенко, *Перифрази та їх стилістичні функції в творчості Лесі Українки* [в:] *Леся Українка. Публікації. Статті*, Київ 1973, с. 193–202.

або субстантивованим словом, оскільки „перифразовані денотати – предмети і явища зовнішнього світу – позначаються іменниками, тому й опорний компонент перифраз... у більшості випадків – іменник”². Л. Синельникова зазначає, що механізмом утворення перифразових номінацій є семантизація (і лексикалізація) синтаксичних конструкцій (тобто словосполучень і речень)³.

Аналіз мовного матеріалу засвідчує, що словосполучення є основною (але не єдиною) синтаксичною моделлю реалізації перифразових одиниць. Варто уточнити, що перифраз – це не вільне синтаксичне словосполучення, а семантичне, значення якого не еквівалентне сумі значень його компонентів: „Перифрази структурно організовані на синтаксичній основі, звичайно це словосполучення. Вільне словосполучення позначає предмети і їхні ознаки, дії і їх об’єкти роздільно, а перифрази, маючи ту саму структуру, семантично неподільні й називають з’яви життя всім словесним комплексом”⁴. Подібну думку висловлює Л. М. Синельникова: „Якщо вільні сполучення – узуральні сполучення слів з механічним сумуванням смислів, то перифраза, як правило, створена завдяки незвичайній сполучуваності слів. У перифразі знімаються будь-які обмеження на сполучення елементів мови... Незвичні в семантико-стилістичному відношенні словосполучення є конкретним лексичним середовищем для утворення перифразів”⁵. Це спостереження дослідниці стосується передусім образних або метафоричних перифразів. Наприклад: *Візит до предків* (заголовок; відвідування кладовища; ДТ, 2008, № 24, с. 20); *То звідки ж у цих зерноторговців стільки грошей? Ці „ентронійні фантики” їм позичають банки під кругленький відсоток* (ЛУ, 2008, № 50, с. 3); *У різний час у зв’язку з А. Чеховим у моїх нотатниках залишалися такі незабутні окрушини – записки-нотатки* (ДТ, 2010, № 3, с. 13). У наведених прикладах перифразові одиниці побудовані на порушенні закономірностей сполучуваності лексем, що є сигналом метафоричності.

Іноді в метафоричних перифразових номінаціях відхилень від правил поєднання слів немає: перифразова одиниця співвідносна з вільним словосполученням, яке має дещо іншу семантику, наприклад: *Магазини, де товар стабільно дешевий, завжди відвідує найбільше покупців, а тому створюються уже звичні для багатьох черги – пережиток радянських часів* (МН, 2010, 20 бер., с. 2); *Обкладинка – половина видавничого успіху* (заголовок; ДТ, 2010, № 20, с. 10). Словосполучення *половина видавничого успіху, пережиток*

² А. Новиков, *Словарь перифраз русского языка (на материале публицистики)*, Москва 1999, с. 6.

³ Л. Синельникова, *Именная перифраза в языке современной советской поэзии (структурно-семантическая и стилистическая характеристика)*, Москва 1975, с. 7.

⁴ Г. Малажай, *Сучасная беларуская мова: Перифраза*, Минск 1980, с. 8.

⁵ Л. Синельникова, *op. cit.*, с. 8.

радянських часів побудовані без порушень закономірностей лексичної сполучуваності, і тому реципієнт не сприймає їх як такі, що позбавлені змісту.

У логічних перифразах порушень сполучуваності немає, вони співвідносні з вільними словосполученнями: *Напередодні сьомого за ліком розіграшу третього за рангом футбольного призу України очільники ПЛ ухвалили рішення провести косметичну реформу: перший варіант суперкубка замінили новим (суперкубок України; УФ, 2010, 6 лип., с. 2); Дослідники встановили, що броколі разом з іншими хрестоцвітими овочами... містять сильний антираковий хімічний компонент – сульфорафан (ВК, 2010, № 46, с. 4); А французька письменниця Сидоні-Габріель Колетт, автор знаменитих любовних романів, шаленіла від аромату *Jasmine de Corse* (К, 2010, № 3, с. 31). Узяті поза контекстом, такі словосполучення не втрачають зв'язку з денотатами, вторинними назвами яких вони є, і за умови наявності в реципієнта певних фонових знань, можуть лишатися зрозумілими. Це зумовлено тим, що вони побудовані як описові конструкції, у яких прямо названі окремі ознаки позначуваного.*

Перифрази в публіцистичному стилі представлені переважно простими словосполученнями з підрядним типом синтаксичного зв'язку. Проте для субстантивних словосполучень характерна майже необмежена можливість структурної конкретизації, уточнення головного слова, а також залежних від нього слів-іменників. Особливо виразно вона виявлена в субстантивних словосполученнях з детермінантами, вираженими безприйменниковими іменниками здебільшого у формі родового відмінка (інколи орудного) та іменниками з прийменниками *з*, *в* (*у*) і деякими іншими в різних формах непрямих відмінків⁶. Тому поширеними є перифразові одиниці, представлені складними (три- і чотиричленними) словосполученнями.

Вважає неможливими перифразові найменування багатокомпонентної структури Т. Битева. Зокрема вона зазначає: „ПС [перифразові сполучення – *Ю. М.*] за кількісним складом компонентів і видами підрядного зв'язку цілеспрямовано прості: це винятково двокомпонентні конструкції з одним підрядним зв'язком”⁷. Такий погляд звужує уявлення про розмаїття структурних моделей перифразових номінацій і залишає поза їх межами значну кількість одиниць, які відповідають решті критеріїв.

Найпродуктивнішими в українській мові є субстантивно-субстантивні та субстантивно-ад'єктивні словосполучення з атрибутивним типом відношень. Серед субстантивно-субстантивних переважають безприйменникові конструкції, залежне слово в яких може виступати у формі родового, давального або ж орудного відмінків. Цим зумовлені і структурні особливості комбінування

⁶ Г. Удовиченко, *Словосполучення в сучасній українській літературній мові*, Київ 1968, с. 163.

⁷ Т. Битева, *Очерки по русской перифрастике*, Москва 2008, с. 97.

перифразових номінацій. Переважно моделлю їх утворення є словосполучення $N_1 + N_2$: *бог танцю* (С. Лифар; ЛУ, 2007, 12 кв., с. 2), *володар настрою* (А. Кугай; ЛУ, 2007, № 14, с. 4), *ринок парадоксів* (фондовий ринок України; ДТ, 2008, № 6, с. 11), *пришестя правди* (прихід нової влади; ЛУ, 2008, № 39, с. 3), *музей життя* (етнографічна виставка, присвячена Чорнобильській зоні; ДТ, 2009, № 3, с. 1), *система добротворення* (державний апарат; ЛУ, 2009, 20 тр., с. 1), *аристократка духу* (О. Кобилянська; Україна Incognita, с. 212), *батько гвинтокрилів* (І. Сікорський; Публіцистика, с. 417), *епоха порнократії* (сучасність; Публіцистика, с. 93), *індекс борцю* (показник інфляції; Д, 2010, 15–16 жовт., с. 1), *земля вікінгів* (Норвегія; ДТ, 2011, № 13, с. 14) тощо.

Перифразові номінації іноді вибудовують за моделлю словосполучень прикладкового типу, у яких другий компонент є виразником прагматично важливої для мовця ознаки номінованого поняття: *лорд-в'язень* (Дж. Арчер; ДТ, 2006, № 8, с. 5), *місто-жертва*, *місто-легенда*, *місто-феномен* (Львів; ДТ, 2006, № 37, с. 1), *лев-самітник* (В. Барка; ЛУ, 2009, № 39, с. 1), *чоловік-галасун* (О. Кушанашвілі; ДТ, 2011, № 12, с. 1). Їхні компоненти пов'язані між собою граматично-смысловим зв'язком кореляції й атрибутивними відношеннями. Основною відмінністю таких перифразових одиниць від юкстапозитів є можливість трансформувати їх в атрибутивне субстантивно-ад'єктивне словосполучення без спотворення змісту. Наприклад, спроба перетворити юкстапозит *цар-гармата* змінює значення конструкції: у словосполученні *царська гармата* атрибутив виражає не якісну, а відносну (або присвійну) ознаку. При трансформації прикладкового словосполучення *лев-самітник* у словосполучення *самотній лев* значення збережене, залежний компонент передає якісну ознаку опорного.

Як зазначає Г. Удовиченко, „у так званих синтаксично-симетричних субстантивних словосполученнях, в основі яких лежать атрибутивно-об'єктні відношення, лексичні значення обох елементів можуть семантично поширюватися залежними від них словами. Останні здебільшого є виразниками ознак, істотних для семантичної структури даної моделі словосполучень”⁸. Тому поширені перифрази, утворені за моделлю складних тричленних словосполучень, третій компонент яких виражений іменником, прикметником або числівником. Він може бути головним: *архітектор українських столиць* (С. Григор'єв; ДТ, 2006, № 21, с. 5), *робінзони дельти Дунаю* (мешканці о. Анкудимів; ДТ, 2008, № 42, с. 23), *скляних справ майстер* (А. Бокотей; ДТ, 2008, № 15, с. 12), *архітектор перебудови Петра I* (Ф. Прокопович; Україна Incognita, с. 139) або залежним (*заручники чужих помилок і прогулів* (вітчизняні підприємства; ДТ, 2008, № 18, с. 12), *духовний провідник України* (О. Гончар; ЛУ, 2008, № 14, с. 7), *друга столиця світу* (м. Чернівці; ДТ, 2008, № 15, с. 23), *всесоюзна туберкульозна здравниця* (Крим; ДТ, 2010,

⁸ Г. Удовиченко, *op. cit.*, с. 169.

№ 22, с. 15) та ін.). Однак функціонування багатокомпонентних перифразів у публіцистичних текстах порівняно з двокомпонентними є обмеженим через те, що надмірна поширеність перифразових найменувань ускладнює лінійну структуру речення й робить його важчим для розуміння та сприйняття, затемнюючи зміст.

Перифразові номінації, виражені субстантивно-субстантивними словосполученнями з прийменниково-іменниковими конструкціями, часто репрезентовані синтаксичними моделями $N_1 + \{без, у, для\} + N_2$; $N_1 + \{із, за\} + N_5$; $N_1 + N_6$ тощо, які також можуть бути ускладнені або поширені додатковими компонентами. Відношення між складниками таких словосполучень порівняно з попередньою групою різноманітніші. Найчисельнішими серед них є ті, компоненти яких виражають такі типи відношень: атрибутивні (*монополія у квадранті* (ДП „Укрспирт”; ДТ, 2006, № 5, с. 11), *будинок із химерами* (український туризм; ДТ, 2006, № 37, с. 23), *сейф із секретом* (компанії-реєстратори; ДТ, 2008, № 14, с. 3) та ін.); атрибутивно-об’єктні (*мисливець за мікробами* (С. Виноградський; ДТ, 2006, № 36, с. 17), *гра для сміливих* (хокей; СВ, 2007, № 28, с. 4), *паливо для інтелекту* (препарат „Мемоплант”; ДТ, 2008, № 46, с. 15), *марафон із дитиною* (шкільна освіта; ДТ, 2008, № 16–17, с. 30), *спецрежим для дози* (обмеження на продаж ліків; ДТ, 2008, № 22, с. 14) тощо); атрибутивно-просторові (*диваки на острові* (фестиваль „Золота Хортиця”; ДТ, 2006, № 37, с. 16), *гроші з минулого* (заощадження; ДТ, 2008, № 2, с. 19), *звір з безодні* (А. Гітлер; ЛУ, 2008, № 50, с. 8), *поет із пекла* (Т. Осьмачка; ЛУ, 2008, 13 лист., с. 11). Думка про обов’язковість для семантико-синтаксичної структури перифразових найменувань лише атрибутивних відношень видається сумнівною. Не можна заперечувати, що відтінок атрибутивного значення більшою чи меншою мірою притаманний кожному перифразу з огляду хоча б на те, що перифраз – це описова конструкція, а головною рисою опису є називання певних ознак, якостей, властивостей денотата. Проте на ці відношення можуть бути нашаровані також супровідні об’єктні та (значно рідше) просторові значення, що проілюстровано наведеними прикладами.

Атрибутивні відношення в конструкціях, якими репрезентовані перифразові найменування, іноді визначають як „формально-атрибутивні”⁹, аргументуючи це тим, що в синтаксичному словосполученні йдеться про предмет і його ознаку, а в перифразовому – про певний предмет і ознаку іншого предмета. Проте називати їх формальними можна тільки умовно, тому що для конкретного контексту, у якому вжиті перифразова одиниця, вони завжди є актуальними. Поза межами певного контексту ці відношення справді стають формально-атрибутивними, тому що семантична цілісність одиниці руйнується. Наприклад, у перифразі *періодичне панство* (ДТ, 2008, № 23, с. 19), використаному на позначення денотата *літературознавча періодика*,

⁹ Т. БЫТЕВА, *op. cit.*, с. 33.

граматично стрижневою є лексема *панство*, яка набула метафоричного значення через подібність між поведінкою представників історичного класу українського суспільства й політикою провідних літературознавчих періодичних видань. Атрибутив *періодичне* вказує на безпосередню ознаку денотата (частотність видання). Залежний компонент є семантичним ключем до значення перифразової одиниці. За закономірностями лексичної сполучуваності слова-компоненти перифраза не поєднуються, тому поза контекстом словосполучення справді можна розглядати як таке, у якому наявні формально-атрибутивні відношення: граматично залежний компонент позначає ознаку, стрижневий – предмет, але семантичного наповнення немає. У контексті, для якого створений перифраз, він є значущою, семантично цілісною одиницею. Атрибутив звичайно не називає ознаки поняття, позначення якого є головним призначенням граматично опорного слова, але останнє вжите не у своєму первинному значенні. Тож функціонування перифраза з тією семантикою, якої йому прагне надати автор, можливе тільки за умови поєднання саме цих лексичних одиниць, і заміна однієї з них призведе до зміни значення перифразової номінати (або ж до зміни акцентів у ній), тому формальність атрибуції є умовною.

У публіцистиці іноді вживають також перифрази, скомбіновані за моделлю прийменникових субстантивно-субстантивних словосполучень складної структури: *місто з одним недоліком* (м. Сан-Франциско; ДТ, 2006, № 44, с. 23), *віконце з найчистішого у світі скла* (переклади В. Річ; ЛУ, 2008, № 1, с. 12), *критянин з українським акцентом* (С. Пателарос; ДТ, 2008, № 1, с. 12), *новорічна мішень для шампанського* (око; ДТ, 2008, № 1, с. 15), *акциз на нетверезу голову* (податок на спиртні напої; ДТ, 2008, № 16–17, с. 1), *безпрецедентна можливість для милосердя* (похорон; Д, 2010, 8–9 жовт., с. 19) тощо. Таку структурну модель використовують за умови, що значення головного або залежного слова потребує конкретизації, без якої буде неможливим адекватне розуміння перифраза. Наприклад, якщо видалити атрибутивну частину в перифразовій одиниці *віконце з найчистішого у світі скла* й позбавити її гіперболічного значення, то словосполучення може бути не тільки незрозумілим, а й не сприйнятим як вторинне найменування (*віконце зі скла*). У перифразі *критянин з українським акцентом* атрибутив конкретизує родову ознаку (національну) і називає прагматично важливу для мовця рису, що має заінтригувати читача (представник іншої нації має щось спільне з українством).

Велику групу серед перифразових найменувань, співвідносних зі словосполученнями, становлять субстантивно-ад'єктивні перифрази N + A: *примусова екскурсія* (ув'язнення неповнолітніх; ДТ, 2008, № 1, с. 6), *багатообіцяльне падіння* (криза на фондовому ринку; ДТ, 2008, № 14, с. 10), *жовтоводський феномен* (завод металургійного виробництва в Жовтих Водах; ДТ, 2008, № 19, с. 12), *весела султаниша* (Н. Лісовська; ЛУ, 2009, № 20, с. 23), *багатотисячолітні хлібороби* (українці; УФ, 2010, № 96–97, с. 16), *внутріш-*

ні дзеркала (очі; МН, 2010, 20 бер., с. 3), *голубі перлини* (ріки; ЛУ, 2010, 30 вер., с. 6), *золота акція* (картка депутата; ДТ, 2010, № 21, с. 2), *київська грація* (А. Безсонова; УФ 2010, № 96–97, с. 9), *духовний материк* (мистецтво; Публіцистика, с. 288), *етнічне майбутнє* (молодь; Публіцистика, с. 299) тощо. Ад'єктивно-субстантивна модель комбінування перифразових найменувань може бути поширена до складної тричленної (рідше чотиричленної) конструкції, утвореної шляхом ускладнення простих субстантивно-ад'єктивних. Третій складник зазвичай виражений іменником або прикметником. Іменник може виконувати роль головного компонента, а структурний складник N + A – залежного, наприклад: *кінозірка прибалтійської національності* (Р. Адомайтис; ДТ, 2006, № 42, с. 17), *хамелеони політичних джунглів* (політичні „перебіжчики”; ДТ, 2006, № 33, с. 21), *чарівник із театрального космосу* (О. Шейнцис; ДТ, 2006, № 29, с. 17), *камертон музичного дому* (В. Лукашев; ЛУ, 2008, № 16–17, с. 19), *майстри сміхотворчого цеху* (гумористи; Г. Гайовий, с. 47) та ін. Якщо ускладнює модель перифраза прикметник, то він виконує роль залежного компонента й конкретизує значення іменника: *цінні тварини демократії* (журналісти; ДТ, 2006, № 11, с. 9), *єдиний студентський телеканал* (ОВТМ; ДТ, 2006, № 36, с. 16), *маленькі заручники долі* (сироти; ЛУ, 2007, 5 кв., с. 6), *могутня стихія природи* (вогонь; ТХ, 2010, 30 січ., с. 1), *національний кулінарний бренд* (борщ; Д, 2010, 15–16 жовт., с. 1) та ін.

Можливе також утворення іменних перифразових найменувань за моделлю субстантивно-прономінативних словосполучень. У ролі залежного слова в таких словосполученнях виступають займенники прикметникового типу (*Маестро на нашій вулиці* (Україна; ДТ, 2008, № 2, с. 17)) та зворотний займенник *себе* (*Річ в собі* (заголовок; „Укрзалізниця”; ДТ, 2006, № 27, с. 11)). Але такі моделі комбінування перифразів не є продуктивними. До перифразових одиниць входять здебільшого слова з номінативною, а не дейктичною функцією, що зумовлено призначенням перифразів повторно називати, а не вказувати. З огляду на сказане конструкції з опорним словом, вираженим займенником (наприклад, *той, що греблі рве; той, що в скалі сидить*), не варто кваліфікувати як евфемістичні перифразові найменування, оскільки вони належать до сфери власне евфемії.

Серед перифразів, утворених за моделлю складних словосполучень, є такі, що мають комбінований тип синтаксичного зв'язку: сурядно-підрядний (*хвостаті лікарі та психотерапевти* (домашні тварини; ДТ, 2008, № 46, с. 22)) і підрядно-сурядним (*заручники чужих помилок і прогулів* (вітчизняні виробники; ДТ, 2008, № 18, с. 12), *берегиня роду і народу* (мати; СВ, 2010, 14 тр., с. 5)). Перифразам другого типу властивий узагальнювальний характер: вони позначають два референти, відмінні за певною ознакою.

Зрідка залежний компонент перифразового найменування може бути виражений дієприкметником з пояснювальним словом: *хвороби, породжені ліками* (ятрогенні хвороби; ДТ, 2006, № 39, с. 15); *згвалтований нікотинном*

орган (легені; МН, 2006, 26 тр., с. 4); *земля, овіяна козацькими легендами* (Шар-гора; ДТ, 2010, № 23, с. 16). Така модель утворення перифразових одиниць також є малопродуктивною, тому що уведення до структури речення номінативи з дієприкметниковим зворотом зумовлює ускладнення його структури і, відповідно, може робити важчим сприйняття.

Розглянуті перифрази за морфологічною належністю граматично опорного слова належать до субстантивного типу словосполучень. Щодо виокремлення інших граматичних типів перифразових одиниць, зокрема дієслівних, то в мовознавстві одностайності з цього приводу немає. Так, наприклад, Л. Шубіна, Г. Моложай, В. Похмельних, О. Юрченко вважають це доречним. О. Юрченко називає дієслівними перифразами одиниці на зразок *кирпу гнути, скакати в гречку, затинати басом, робити аналіз, ходив був, співала була*¹⁰. Проте конструкції *кирпу гнути, скакати в гречку, затинати басом, робити аналіз* належать до фразеологізмів (фразеологічних зрощень і фразеологічних сполучень); випадки *ходив був, ходила була* є аналітичними формами дієслів давноминулого часу. В. Виноградов потрактовує як фразеологічні єдності одиниці *одержать победу (победить), принять решение (решишь), вести переговоры*, „утворені шляхом перифразування”¹¹. Напевно, в останньому випадку варто говорити про трансформацію, а не про вторинні назви, тому конструкції на зразок *робити аналіз* також не належать до перифразових.

На думку Т. Битевої, вирізнення дієслівних перифразів є суперечливим: сполучення, віднесені деякими дослідниками до дієслівних перифразів, у більшості випадків можуть бути потрактовані як 1) дериваційні сполучення (*ставати повним – повніти, працювати теслею – теслювати*); 2) звичайні номінативні кореляти окремого слова (*лопатися від заздрощів – заздрити*); 3) дієслівні конструкції з іменним перифразом (*почити вічним сном – померти*) або інші дієслівні сполучення¹².

Отже, значну частину лексичних сполучень, які вважають дієслівними перифразами, можна розподілити на два типи: фразеологічні єдності та дериваційні сполучення (виокремлення „дієслівних конструкцій з іменним перифразом” часто є результатом неправильного семантичного членування). Це зумовлено тим, що з метою вторинної номінації процесуальної ознаки здебільшого використовують метафору, оскільки можливість розширення семантики дієслівних лексем значно більша в зіставленні з іменними. Та зазначене не дає підстав повністю заперечувати виокремлення дієслівних перифразових найменувань, тому що існують конструкції, які є вторинними описовими назвами процесуальних ознак з повним заміщенням антецедента

¹⁰ О. Юрченко, *Фразеологічні перифрази української літературної мови*, Харків 1983, с. 45.

¹¹ В. Виноградов, *Об основных типах фразеологических единиц в русском языке* [в:] *Idem, Избранные труды. Лексикология и лексикография*, Москва 1977, с. 151.

¹² Т. Битева, *op. cit.*, с. 97–98.

і контекстуальною зумовленістю значення. Основними моделями утворення таких одиниць, зафіксованих у текстах публіцистичного стилю, є $V + N_4$ (*знайти [гідний] сховок* (вкрасти; К, 2007, 15 черв., с. 7), *роздавати пташинне молоко* (обіцяти нездійсненні речі; СВ, 2009, 14 кв., с. 15), *бачити Всесвіт [в іншій людині]* (любити; СВ, 2009, 14 вер., с. 4), *дірявити ауру* (брехати; ЛУ, 2009, № 51, с. 12); $V + \{в, за\} + N_4$ (*заходити за колону* (сторонитися; СВ, 2008, 14 тр., с. 1), *грати в українську рулетку* (брати участь у виборах; СВ, 2009, 15 бер., с. 2), *схопити політичного круп'є за руку* (викрити підтасовування виборів; СВ, 2010, 13 вер., с. 3); $V + N_6$ (*стояти на стільці [в туалетній кімнаті]* (підслуховувати; ТХ, 2009, 14 вер., с. 2), *сидіти на престолі* (керувати; ЛУ, 2008, № 49, с. 13)). Здебільшого такі конструкції ускладнені поширювальним компонентом (означенням або додатком). Крім словосполучень об'єктних та об'єктно-обставинних, дієслівні перифрази можуть бути репрезентовані словосполученнями з власне обставинними відношеннями: *вийти з тіні в туман* (емігрувати; СВ, 2007, 15 кв., с. 2), *співати соловейком [за трибуною]* (брехати; СВ, 2009, 14 кв., с. 15).

На думку О. Юрченка, крім іменникових та дієслівних словосполучень, перифразові номінації можуть бути співвідносні з прислівниковими, числівниковими, прикметниковими, прийменниковими, сполучниковими, вигуківими конструкціями¹³. Щодо вигуківих, сполучникових та прийменникових, то саму можливість їхнього існування заперечує вже те, що такі частини мови, як сполучник, прийменник та вигук не можуть утворювати словосполучень і номінативної функції не виконують. Приклади, які наводить автор (*під час реформи – за реформи, в напрямку села – до села, тому що – бо, через те, що – оскільки, для того щоб – аби, щоб, цур тобі – ой леле – щоб я із цього місця не зійшов*) репрезентують випадки синонімії службових частин мови та вигуків. Конструкції, віднесені автором до прикметникових перифразів (*святий та божий, ще кращий*), є епітетами-синонімами та поєднанням вищого ступеня порівняння прикметника з підсилювальною часткою. Класифікуючи перифразові номінації за лексичним значенням, О. Юрченко відносить до ад'єктивних перифразів ще й конструкції на зразок *як лялечка, як нова копійка, на одне лице*, які є порівняльними зворотами і до перифразових номінацій не належать хоча б тому, що не можуть замінити первинну назву. Щодо числівникових перифразів, то вони можливі, але рідковживані, наприклад: *Вже сто без одного року виповнилося цій будівлі* (99 років; МН, 2007, 24 бер., с. 2).

Окремі дослідники, вважаючи словосполучення не тільки основною, а і єдиною моделлю структурної організації перифразових номінацій, стверджують, що перифразове найменування не може бути репрезентоване однією лексемою. Наприклад, Г. Моложай зазначає, що „перифраза за своєю

¹³ О. Юрченко, *op. cit.*, с. 24–25.

структурою менш економна, ніж окреме слово¹⁴ через складнішу семантику цієї одиниці. Заперечення можливості представлення перифраза словом ґрунтується на тому, що воно (слово) позначає поняття узагальнено і є відтвореною в мовленні одиницею мови, а перифразова номінатема позначає конкретний референт, і її не відтворюють, а компонують у процесі мовлення. З огляду на це мінімальною структурною моделлю перифраза має бути словосполучення як одиниця з конкретнішим значенням, яка разом з номінативною виконує кваліфікативну функцію. Вживання слова як вторинної назви визначають переносним або, у випадку використання його в прямому значенні, лексичним паралелізмом, наприклад: *Інопланетянин* (заголовок; Еймунтас Някрошюс; ДТ, 2008, № 12, с. 19); *Хранителі* (заголовок; музейні працівники; ЛУ, 2008, № 42, с. 16); *Епікуреєць* (заголовок; С. Завгородній; ЛУ, 2008, 8 тр., с. 7); *Шедєвр повертається у новій версії* (Російсько-український академічний словник; ЛУ, 2008, № 13, с. 2); *Праця патріарха* (заголовок; В. Здоровега; ДТ, 2008, № 16–17, с. 20); *Індія: пережавантаження* (заголовок; духовне оновлення; ДТ, 2008, № 22, с. 23). Проте доцільним видається уточнення, що перифрази можуть бути репрезентовані складними словами, утвореними зі словосполучень шляхом осново- та словоскладання. Семантика композитів та юкстапозитів ширша порівняно з непохідними лексемами (або утвореними іншими способами словотвору), оскільки поєднує в собі значення твірних основ (тобто передбачає процес семантичної компресії значення кількох лексем у межах однієї): „Основну функцію композитів вбачають у виділенні об’єкта з-поміж його подібних, другий конститuent експлікує слот, що називає клас об’єктів, до якого належить найменоване поняття, а перший називає одну з його характеристик, яка виступає прагматично значимою для мовця”¹⁵. Наприклад: *вогнеборці* (пожежники; ТХ, 2010, № 10, с. 4), *зомбоящик* (телевізор; ДТ, 2011, № 12, с. 13). Перифраз *вогнеборець* репрезентований складним іменником, мотивованим словосполученням *борець з вогнем*, з якого складне слово утворене шляхом осново- та словоскладання за допомогою інтерфікса *-е-*. Перифразова одиниця *зомбоящик* скомбінована зі словосполучення *ящик для зомбування*. Варто зауважити, що композити можна вважати перифразами тільки за умови, що основою їх утворення є метафоризовані сполучення. Композити на зразок *змієлов* – ‘ловець змії’, *птахолов* у значенні ‘ловець птахів’, як зауважує Т. І. Битева, не є перифразами.

Утворення перифразових найменувань можливе також способом юкстапозиції на основі словосполучень прикладкового типу: *цар-гармата* (кластер; ДТ, 2006, № 46, с. 14), *диво-ніж* (гамма-ніж; ДТ, 2008, № 1, с. 15). Формальне співвідношення перифразів з композитами та юкстапозитами

¹⁴ Г. М а л а ж а й, *Сучасная беларуская мова: Перыфраза*, Минск 1980, с. 19.

¹⁵ Л. Р и с ь, *Фреймова семантика субстантивних композитів* [в:] „Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки”, вип. 23, Луцьк 2007, с. 97.

не заперечує описовості як їхньої диференційної ознаки, оскільки такі дериваційні одиниці важко відмежувати від словосполучень, на основі яких вони (деривати) утворені. Д. Шмельов зазначає, що цілісна оформленість складних слів не суперечить наявності синтаксичного зв'язку між їхніми складниками, які у випадку юкстапозитів навіть сприймаються як самостійні лексичні одиниці¹⁶.

Перифрази-речення в публіцистичному стилі представлені складнопідрядними синтаксичними конструкціями. Переважно це складнопідрядні речення нерозчленованої структури з підрядним присубстантивно-атрибутивним. Засобом зв'язку предикативних частин у таких конструкціях є сполучні слова-займенники *який, котрий, що*. Наприклад: *жінка, яка співала про синю хустку* (К. Шульженко; ДТ, 2006, № 10, с. 19); *залізна леді, яка створила свій власний „изм”* (М. Тетчер; ДТ, 2006, № 29, с. 20); *країна, котра здивує і зачарує* (Королівство Таїланд; ДТ, 2006, № 38, с. 23); *примарна доріжка, якою наші сподівання перебігають у спогади* (час; ЛУ, 2007, 5 кв., с. 6); *підлісок, без якого не буде лісу* (малий бізнес; ДТ, 2010, № 49, с. 9) тощо. Головна частина таких перифразів називає родове поняття, яке потребує конкретизації. Підрядна предикативна частина здебільшого є ключем до їх розуміння, „підказкою”, у якій названо найважливіші в певній мовленнєвій ситуації ознаки денотата.

Отже, оскільки перифрази виконують функцію розширеної вторинної номінації денотата, основною моделлю їх комбінування є прості субстантивно-ад'єктивні й субстантивно-субстантивні словосполучення з атрибутивними відношеннями, що зумовлено, з одного боку, найвищою продуктивністю таких моделей в українській мові, а з іншого – чинником прагматичним: настановою авторів не ускладнювати синтаксичну структуру тексту, щоб уникнути затемнення змісту. Однак на рівні формальної організації перифразові найменування не варто обмежувати тільки словосполученнями, тому що доволі часто в ролі вторинних найменувань функціонують одиниці, утворені за моделлю речення (переважно складнопідрядного з підрядним присубстантивно-атрибутивним) або слова (композиція чи юкстапозита), заперечити належність яких до перифразових номінацій важко, оскільки вони повно реалізують диференційні ознаки перифразів як засобів вторинної номінації.

ДЖЕРЕЛА ТА УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВК – Вечірній Київ, 2010.

Д – День, 2010.

ДТ – Дзеркало тижня, 2006 – 2011.

К – Коментарі, 2007 – 2010.

¹⁶ Д. Шмельов, *Проблемы семантического анализа лексики*, Москва 2008, с. 61–62.

- ЛУ – Літературна Україна, 2007 – 2010.
МН – Малинські новини, 2007 – 2010.
СВ – Сільські вісті, 2007 – 2010.
ТХ – Трибуна хлібороба, 2009 – 2010.
УФ – Український футбол, 2010.
Публіцистика – Публіцистика незалежної України, Київ 2009.
Україна Incognita – Україна Incognita, Київ 2005.

ЛІТЕРАТУРА

- Бытева Т., *Очерки по русской перифрастике*, Москва 2008.
Виноградов В., *Об основных типах фразеологических единиц в русском языке* [в:] *Избранные труды. Лексикология и лексикография*, Москва 1977, с. 140–161.
Малажай Г., *Сучасная беларуская мова: Перифраза*, Минск 1980.
Новиков А., *Словарь перифраз русского языка (на материале публицистики)*, Москва 1999.
Регушевський Є., *Перифрази в українській мові* [в:] „Українська мова та література в школі”, 1984, с. 41–42.
Рись Л., *Фреймова семантика субстантивних композитів* [в:] „Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки”, вип. 23, № 4, Луцьк 2007, с. 96–102.
Свашенко А., *Перифрази та їх стилістичні функції в творчості Лесі Українки* [в:] *Леся Українка. Публікації. Статті*, Київ 1973, с. 193–202.
Синельникова Л., *Именная перифраза в языке современной советской поэзии (структурно-семантическая и стилистическая характеристика)*, Москва 1975.
Удовиченко Г., *Словосполучення в сучасній українській літературній мові*, Київ 1968, с. 94–202.
Шмелев Д., *Проблемы семантического анализа лексики*, Москва 2008.
Юрченко О., *Фразеологічні перифрази української літературної мови*, ч. 1., Харків 1983.

STRUCTURAL AND SEMANTIC CHARACTERISTICS OF PERIPHRASES (BASED ON UKRAINIAN JOURNALISTIC TEXTS FROM THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY)

The article is devoted to the issue of the structural and semantic organisation of periphrasal nominations in journalistic texts. Structural models which can be represented via logical and metaphorical periphrasis in journalism are considered. Special attention is paid to the problem of formal correlation periphrasis with a word and a sentence. Models of word combinations which often present periphrasal units are described. The structural and semantic characteristics of periphrasal names in journalistic style are defined and the pragmatic factors which caused them are identified.

Key words: periphrasis, periphrasal name, periphrasal nominations, descriptive turn, secondary nomination, metaphorical periphrasis, logical periphrasis.

Олександр МЕЖОВ

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Причинові синтаксеми у структурі простого ускладненого речення

Причинові синтаксеми, які є об'єктом аналізу цієї статті, у науковій літературі кваліфікують різновидом адвербіальних вторинних предикатних синтаксем, що вказують на причину формування ситуації, репрезентованої базовим предикатом із валентно зумовленими від нього іменниковими компонентами. Вони відображають причиново-наслідкові відношення між підрядною і головною частиною складнопідрядного речення, яке є для ускладненого простого речення з такими синтаксемами вихідною (базовою) одиницею. У системі мови причинові відношення разом з часовими і просторовими мають найістотніше значення не лише для складних речень, а й для простих. Оскільки „причиновість репрезентує дію суб'єкта й одночасність або послідовність цієї дії зі станом об'єкта”¹, то членами причиново-наслідкових відношень стають не просто предмети чи явища дійсності, а факти, події, у яких беруть участь ці предмети та явища: „причина виявляє діяча та його дію, а наслідок – об'єкт і його стан”². Саме тому причинові відношення, порівняно з просторовими й часовими, мають вищий ступінь абстрактності, складнішу внутрішню (семасіологічну) природу, яка далеко не завжди піддається безпосередньому спостереженню, і є національно детермінованими³.

Просте елементарне речення з вторинними причиновими синтаксемами варто розглядати як цілісні одиниці, у яких один складник (наслідок) неможливий без другого (причини), а відповідно, не можна дати коректну характеристику

¹ А. Потебня, *Из записок по русской грамматике: в 4 т.*, т. 3, Москва 1968, с. 7.

² Н. Онипенко, *Об условиях осложнения простого предложения (К изучению средств выражения причинно-следственных отношений)* [в:] „Русский язык в национальной школе”, № 1, 1983, с. 13–16.

³ Л. Дубовик, *Логіко-граматичні аспекти категорії причини. Автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Донецьк 2005, с. 4.

причини й наслідку як ізольованим подіям, якщо розглядати їх, не враховуючи комунікативних завдань мовця. Отже, функція причини – це бінарна опозиція „причина – наслідок”, яким притаманна незворотність і односпрямованість (наслідок ніколи не може передувати своїй причині). Причина завжди зумовлена видозмінами (із динамікою), оскільки вона пояснює появу тих чи тих дій, станів, ознак і трансформацій у їхньому розвитку. Сутність причиново-наслідкових зв'язків не зводиться до закріпленості за одними явищами, які відбуваються в реальному світі, лише причини, а за іншими тільки наслідку: причина й наслідок мають здатність ніби мінятися місцями. Суб'єктом каузальної ситуації можуть бути не лише істоти чи неістоти, а й абстрактні назви.

Причинові синтаксеми включають таку сукупність диференційних семантико-синтаксичних ознак: передування у плані часової перспективи, реальну модальність, а також пов'язану з певним явищем властивість породжувати наслідок⁴. У їхньому формуванні беруть участь віддієслівні або відад'єктивні іменники, утворені на основі згорнених предикатів підрядних причинових частин, і прийменники як показники семантико-синтаксичних відношень між елементарними простими реченнями, що замінили підрядні сполучники *бо, тому що, через те що, оскільки, завдяки тому що, у зв'язку з тим що, в силу того як*. Пор.: *Поет не боїться від ворога смерті, **Бо вільная пісня не може умерти*** (Леся Українка) → *Поет не боїться від ворога смерті **через невмирущість вільної пісні; Твердо стоїть на землі Лук'ян, **тому що вміє працювати***** (А. Шиян) → *Твердо стоїть на землі Лук'ян **через уміння працювати***.

Причинові мінімальні синтаксичні одиниці реалізуються в семантичних, морфолого-синтаксичних і морфологічних варіантах, на яких ми і зосередимо увагу в пропонованій статті. Семантичне варіювання доцільно розглядати у зв'язку з морфологічним або морфолого-синтаксичним, оскільки майже кожна форма, спеціалізована на вираженні причинових семантико-синтаксичних відношень, вносить у загальне значення причини специфічний семантичний відтінок. З цього приводу А. Габай зазначає, що „... різні прийменниково-відмінкові форми, спеціалізовані на маркуванні причинових семантико-синтаксичних відношень, надають загальному значенню причини специфічного семантичного відтінку”⁵. Як слушно зауважує М. Степаненко, причинові відношення, як один із найскладніших типів відношень реальності, „практично не виступають у ‘чистому’, не ускладненому додатковими відтінками значенні”⁶.

⁴ І. Вихованець, *Граматика української мови. Синтаксис, підручник*, Київ 1993, с. 273.

⁵ А. Габай, *Реалізація причинової семантики формою прийменникового родового іменника* [в:] *Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики*, за ред. А. Загнітка, Донецьк 2010, с. 52.

⁶ М. Степаненко, *Філософсько-лінгвістичний статус категорії причини* [в:] „Наукові записки Кіровоградського педагогічного університету ім. В. Винниченка”, вип. 30, Кіровоград 2000, с. 129.

Прийменниково-відмінкові форми є основними морфолого-синтаксичними варіантами причинових синтаксем, серед яких засобом вираження власне-причини виступає прийменник *через* із знахідним відмінком, напр.: **Через хворобу** прокляту й місце втерев (А. Головка); **Не через вас** я їду, а для себе (Л. Костенко); *Струмінь води, повернутий на корму, проте, одразу припинився через несправність помпи* (Ю. Яновський); *Ніяк було вирватись через спішну роботу* (А. Головка). Інші прийменниково-відмінкові форми, які розрізняються також сферами свого стильового використання, репрезентують такі відтінки причинової семантики:

1) *від* + родовий відмінок і *з* + родовий відмінок – відтінок походження явища, напр.: *До паска потягся звично ... і від подиву осів ...* (Б. Олійник); *... а жінка берегла вогонь, вогонь, що предки розкладали, здобутий ними від тертя* (Д. Білоус); *Я, далєбі, від болю ніч не спала* (Л. Українка); *Але життя росте лишень з любові ...* (Д. Павличко); *Ольга Петрівна аж заплакала з радості* (М. Олійник); *Чи з ходьби, а чи від хвилювання, вона часто дихала* (І. Ле); *І офіцерські полки з одчаю* билися криваво і як годиться (Ю. Яновський); *Він порубав його шаблею з ревнощів* (З. Тулуб);

2) *за* + знахідний відмінок – відтінок відплати або підстави, напр.: *Михайла за участь* у заворушеннях було вислано до Астраханського краю ... (М. Олійник); *Ці дипломи в різний час присуджено Сашикові за перемоги* на змаганнях радіолюбителів-короткохвильовиків (О. Гончар); *Се був голос її батька. Голос Андронаті, яким проклинав за непослух і проступки. Голос його!* (О. Кобилянська); *Ібрагім виступив із вимогою стратити їх за зраду ...* (П. Загребельний);

3) *за* + орудний відмінок – відтінок перешкоди, напр.: *Заглушені з сільради крики й стогони рвуться, та за шумом* не чути надворі (А. Головка); *Фронт мовчав, чи його не чути було за вітром* (О. Гончар); *Уже не міг я за густою млою* до наокольних приглядатись див (М. Рильський);

4) *завдяки* + давальний відмінок – причину, що сприяє здійсненню певного наслідку, напр.: *Тоді, завдяки блискучому маневру* Ганнібала, римляни одразу змушені були відбиватися на чотири сторони (Ю. Яновський); *Він і зв'язався так міцно з лінгвістом тільки завдяки дитячим здібностям* того приймати світ цілком безпосередньо (М. Хвильовий); *І все ж таки до Лесі поїхали. І саме завдяки Лілиним наполяганням* (М. Олійник); *Але ж завдяки тому безладдю* гетьман Правобережжя донині держить (Б. Лепкий);

5) *унаслідок* + родовий відмінок і *у результаті* + родовий відмінок – результативну причину, напр.: *Чи під впливом її магічного єства, чи внаслідок якоїсь уяви ... він глянув по раз другий на неї, безвиразно, неначе в забутті* (О. Кобилянська); *Закон спрямований на захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи* („День”, 2009); *Тільки цим можна було пояснити хаотичні затори, що виникали раз у раз внаслідок свавілля водіїв* (О. Гончар); *В результаті* тривалих бойових дій здобули перемогу

над ворогом („Історія України”); **В результаті вибуху** біля урядової будівлі в Осло загинули сім осіб („Дзеркало тижня”, 2010);

б) у зв’язку з + орудний відмінок – підкреслення взаємопов’язаності явищ, напр.: ... в нього головні болі і **в зв’язку з цим** лікарі надали йому відпустку на невизначений час (Г. Тютюнник); Загальнообов’язкове державне соціальне страхування **у зв’язку з тимчасовою втратою** працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням, передбачає матеріальне забезпечення ... („Урядовий кур’єр”, 2011);

7) у силу + родовий відмінок – імперативну, обов’язкову причину напр.: **В силу необхідності** господиня мусила ходити (виходити й знову входити) через „тюрму” (І. Багрянний); ... а **в силу обставин** я мав ще сидіти на місці (В. Шевчук); – **Може, більшість** воює лише **в силу необхідності**, чи з припуки, чи з інстинкту самозбереження – і все? (О. Гончар); Часто він думав, що лікарі **в силу своєї професії** набули звичку співчувати хворим ... (Г. Тютюнник);

8) з приводу + родовий відмінок і з нагоди + родовий відмінок – привід, мотив, напр.: Ібрагім одним з найперших при дворі узнав про несподіване захоплення султана рабинею-роксоланкою і тривожився **з приводу того захоплення** ... (П. Загребельний); Крім того, Герцен не так давно дізнався про лист Тургенєва цареві **з приводу арешту** редактора польського журналу Огризка (О. Іваненко); Почали з’являтися вербувальники з училищ, **з нагоди їхнього приїзду** теж шикують (О. Гончар); ... колгоспник Богдан Шамрило ... **з нагоди торжества** вдягнув свої старі георгіївські хрести (О. Довженко);

9) з огляду на + знахідний відмінок і зважаючи на + знахідний відмінок – урахування або обґрунтування, напр.: Окрім того, **з огляду на** військовий час я змушений був до маскування (П. Загребельний); ... але **з огляду на стан** військовий роблено для Ярослава поступку (П. Загребельний); Одначе керівництво комплексу, **зважаючи на** Ягничеві заслуги, не кинуло майстра напризволяще (О. Гончар); Правда, на передніх лавах помітне було нервування, проте ніхто, очевидно, **зважаючи на** загальну увагу, не насмлювався порушувати спокій (М. Олійник);

10) на підставі + родовий відмінок і на основі + родовий відмінок – спирання на щось, ґрунтування на чомусь, напр.: – Де ж істина? У баладі, про яку ви говорите, чи в моїй статті, написаній **на основі** оперативних звідомлень? (Р. Федорів); ... дощ міг погноїти сіно і без її каркання, і без дідового кашлю, **на основі** чисто наукового метеорологічного прогнозу (О. Довженко); Він [протокол] написаний **на підставі** ваших щиросердних зізнань... (І. Багрянний); **На підставі** тих рефлексорних криків, стогонів і скреготу зубів можна змонтувати внутрішню, психічну картину всього цього людського звалища (І. Багрянний);

11) з-за + родовий відмінок (зрідка в художньому і розмовному мовленні) – відтінок провини: **З-за мене** покарав його бог (О. Кобилянська).

Морфолого-синтаксичні варіанти причинових синтаксем являють собою приєднаниково-відмінкові форми з нейтралізованими в семантичному плані відмінковими закінченнями, тому основне семантичне навантаження зосереджується в первинних приєдниках (*через, від (од), з, за*) і особливо похідних (*внаслідок, у результаті, завдяки, у зв'язку з, у силу, з огляду на, зважаючи на, з приводу, з нагоди, на підставі, на основі*), які закріпилися або закріплюються в підсистемі причинових засобів. Приєдники *внаслідок, у результаті, завдяки, у зв'язку з, у силу, з огляду на, зважаючи на* стосуються оцінної реакції мовця, різних виявів логічної мотивації явища. З цих приєдників найбільшою мірою спрямовані в суб'єктивну сферу мовця приєдники *з огляду на* і *зважаючи на*. У мовленні, у відповідному лексичному оточенні, причинові приєдники можуть на основі спільного для них інваріантного значення причини функціонально зближуватися, але мовленнєві перетини та зближення не ведуть до втрати приєдниками індивідуальних семантичних ознак, закріплених граматичною системою мови⁷.

Причинові приєдники розрізняються також сферами свого стильового використання. Із цього приводу К. Городенська зазначає, що „вживаність приєднаниково-відмінкових форм у детермінантній функції зі значенням причини різна, що зумовлено насамперед стильовою диференціацією приєдників”⁸. Кілька похідних приєдників, зокрема *внаслідок, у зв'язку з, з огляду на, зважаючи на, на підставі, на основі*, вживаються переважно в науковому та діловому стилях, напр.: *Прислів'я утворились **внаслідок** складної **роботи** думки, тривалого **досвіду** та узагальнення цього досвіду* („Дивослово”, 2009); *Громадське харчування як галузь народного господарства сприяє економії суспільної праці **внаслідок** більш раціонального **використання** техніки, сировини, матеріалів* („Економіка”); *У **зв'язку** з більш високою **організацією** нервової системи поведінка хруща складніша, ніж у річкового рака* („Біологія”); *З **огляду на важливість** у давні часи релігійних заборон у житті людей, і для староукраїнської мови церковнослов'янська була взірцевою мовою високої книжності* („Мовознавство”, 2008); *Крупні страховики скорочують число видів страхування, **зважаючи на їх низьку популярність** серед клієнтів* („День”, 2010); *Право користування житловим помешканням надається **на підставі** спадкового **розпорядження*** („Урядовий кур'єр”, 2011); *На **основі** ухваленого **рішення** кожен суб'єкт права **вважатиме** цей акт неконституційним* („Правознавство”). Непохідні приєдники *через, від (од), з, за* співвідносяться насамперед із розмовним і художнім стилями, хоч можуть проникати і в інші стилі сучасної української мови. Саме тому причинові приєдники вважають семантико-стильовими синонімами.

⁷ І. Вихованець, *Приєднаникова система української мови: монографія*, Київ 1980, с. 224.

⁸ К. Городенська, *Деривація синтаксичних одиниць: монографія*, Київ 1991, с. 20.

Словоформи з прийменниками, що завжди мають причинове значення (*завдяки, унаслідок, у зв'язку з* тощо) або одне із значень яких каузативне (*від, через, на, без* тощо) тлумачать як „центральні каузативні синтаксеми”, а прийменниково-відмінкові або інші форми, що набувають причинової семантики лише в певних контекстних умовах, – як „периферійні каузативні синтаксеми”⁹.

Морфологічними варіантами причинових синтаксем виступає декілька обставинних прислівників, які визначають причину дії, процесу, стану: *зозла, зопалу, спересердя, здуру, згарячу, спросоння* та ін. Вони, як і прийменниково-відмінкові форми, ґрунтуються на причинових семантико-синтаксичних відношеннях, якими пов'язується підрядна частина причини з головною в складнопідрядному реченні, пор.: *В грубі замість вогню гоготів холодний вітер. Кілька разів, зозла, він жахнувся у вічі їдким смердючим чадом* (М. Олійник); – *Я більше не хочу тебе бачити! Лежень! Ненажера! Тільки спиши та їси!* – *гримнув зозла* (В. Малик); *Маркграф кричав щось крізь дощ, кричав зопалу, по-дурному* (П. Загребельний); *Зопалу був і не звернув уваги* (А. Головки); ... *наша дівчина уже й плюнула б спересердя, а вона терпить, бідолаха* (В. Дрозд); ... *голова райвиконкому, людина хворувата, справді заявив спересердя, що на гітарах бренькають лише міщани та стиляги* (В. Дрозд); ... *здуру* *якось ми й такий для себе випроб з цим щупом робили* (О. Гончар); *Він тоді так дав мені носака під бік, що я з тиждень перехняблений ходив. Правда, то все, може, згарячу, не знаю* (Г. Тютюнник); – *Згарячу це ти... Не подумавши* (О. Гончар); *Спросоння птах крилами затріпоче* (В. Сосюра); ... *сп'яна відкрили з кулеметів пальбу по небу* (О. Гончар). Як слушно зауважує І. Р. Вихованець, причинові прислівники „становлять специфіку прислівника як частини мови дериваційного типу, бо передають семантику відношень, не властиву іншим частинам мови”¹⁰. Пор.: *Спересердя він став червоний, мов печений рак* (П. Панч) і *Він став червоний, мов печений рак, бо розсердився*.

Периферію морфологічних варіантів причинових синтаксем становлять дієприслівники. На відміну від прийменниково-відмінкових форм у морфологічній структурі дієприслівників відсутні морфеми на позначення причинових семантико-синтаксичних відношень¹¹. Також вони не виражають безпосередньо значення причини так, як прислівники. Ці віддієслівні деривати стають причиновими засобами у відповідних мовленнєвих умовах, тому вони більше тяжіють до сфери мовлення, а не мови¹².

⁹ Г. Золотова, Н. Онипенко, М. Сидорова, *Коммуникативная грамматика русского языка*, под ред. Г. Золотовой, Москва 2004, с. 268.

¹⁰ І. Вихованець, *Частини мови в семантико-граматичному аспекті: монографія*, Київ 1988, с. 187.

¹¹ О. Кульбабська, *Вторинна предикація у простому реченні: монографія*, Чернівці 2011, с. 293.

¹² І. Вихованець, *Нариси з функціонального синтаксису української мови: монографія*, Київ 1992, с. 147.

Виражена дієприслівником мінімальна семантико-синтаксична одиниця позначає змістові відношення між двома семантично елементарними реченнями, вказуючи на причину другого явища, що передається незгорнутим реченням з предикатом-дієсловом в особових формах, напр.: *Зрадівши, обняв мене і тричі поцілував* (М. Стельмах); *Напрацювавшись, вони присіли на оранці* (П. Панч); *Міст, перегорівши, з гуркотом повалився в воду* (О. Гончар). Пор.: *Обняв мене і тричі поцілував, бо зрадів зустрічі; Вони присіли на оранці, тому що напрацювалися; Міст з гуркотом повалився в воду, через те що перегорів*. Як бачимо, передана дієприслівниками причина передує у часі наслідкові, який виражений власне-дієслівними формами. Значення причини можуть виражати найчастіше дієприслівники інтелектуальної дії, психічних процесів на зразок *розуміючи, знаючи, боячись, дивлячись, міркуючи, вдаючи* тощо, напр.: *Вартовий не затримував, бачачи приступ хвороби, яка красномовніша од усяких перепусток* (Ю. Яновський).

Особливо типове таке значення для дієприслівників доконаного виду, бо вони показують часову послідовність дій, яка природно пов'язана із значенням причини, напр.: *Думаєш, почувши про тебе, не збереться перегода капела?* (М. Стельмах); *Чоловік аж посміхнувся, виразно побачивши таке видовисько* (М. Стельмах); *А ми, вже надивившись на різне в житті й заглянувши в очниці смерті, думаємо і журимося над тими пташенятами* (М. Стельмах). Причиновий відтінок посилюється за наявності заперечення при дієприслівнику, напр.: *Проте в сріблстім верболозі, таємні спільники мої, не підкоривши серця прозі, співають пізні солов'ї* (М. Рильський); *Але Пазя, змучена душа якої вже третій день боліла, не бачивши Юрка, не могла чекати* (Ю. Яновський).

Отже, у значенні причини ряду форм вирізняються інваріантний зміст, що об'єднує ці форми у відповідну підсистему, та варіантний зміст, який диференціює їх. Семантичне варіювання пов'язане з відтінковими нашаруваннями на інваріантне причинове значення. Характер відтінків причинового значення у кожній з граматичних форм регулюється в системі мови протиставленнями між формами.

ЛІТЕРАТУРА

- Вихованець І., *Грамматика української мови. Синтаксис: підручник*, Київ 1993.
- Вихованець І., *Нариси з функціонального синтаксису української мови: монографія*, Київ 1992.
- Вихованець І., *Прийменникова система української мови: монографія*, Київ 1980.
- Вихованець І., *Частини мови в семантико-граматичному аспекті: монографія*, Київ 1988.
- Габай А., *Реалізація причинової семантики формою прийменникового родового іменника* [в:] *Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики*, за ред. А. Загнітка, Донецьк 2010, с. 52–61.

- Городенська К., *Деривація синтаксичних одиниць: монографія*, Київ 1991.
- Дубовик Л., *Логіко-граматичні аспекти категорії причини. Автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Донецьк 2005.
- Золотова Г., Онипенко Н., Сидорова М., *Коммуникативная грамматика русского языка*, под ред. Г. Золотовой, Москва 2004.
- Кульбабська О., *Вторинна предикація у простому реченні: монографія*, Чернівці 2011.
- Онипенко Н., *Об условиях осложнения простого предложения (К изучению средств выражения причинно-следственных отношений)* [в:] „Русский язык в национальной школе”, № 1, 1983, с. 13–16.
- Потебня А., *Из записок по русской грамматике: в 4 т.*, т. 3, Москва 1968.
- Степаненко М., *Філософсько-лінгвістичний статус категорії причини* [в:] „Наукові записки Кіровоградського педагогічного університету ім. В. Винниченка”, вип. 30, Кіровоград 2000, с. 120–133.

THE SYNTAX OF CAUSE IN THE STRUCTURE OF SIMPLE AND COMPLICATED SENTENCES

In the article, the semantic variants of adverbial syntaxemes of cause are analysed based on the example of modern literary Ukrainian texts, and the correlation with the subordinate clause of cause is analysed. Prepositional cases, adverbial participles, and how morphological abilities of expression of category of cause are used in simple sentences are described.

Key words: secondary predicate, adverbial syntaxeme, syntaxeme of cause, pretext, case, adverbial participle, simple complicated sentence.

Анатолій МОЙСІЄНКО

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Огієнківський словник Шевченкової МОВИ

Іван Огієнко як дослідник Шевченкової творчості постає у кількох іпостасях.

Огієнко-лексикограф. Огієнко-граматист. Огієнко-лінгвостиліст. Огієнко-соціолог, теолог, українознавець...

Протягом усього життя в полі наукових інтересів ученого лишається Шевченкове слово. Ще перебуваючи в Кам'янці-Подільському в 1918–1919 роках, обіймаючи посаду ректора університету, він водночас активно працює над укладанням словника мови Шевченка. У листі від 8 січня 1926 року, вже з вигнання, І. Огієнко писав, що тоді ж „переніс на карточки всі твори Шевченка та Котляревського, бо задумав дати розвідки про мову цих письменників”¹. Шевченківська картотека, що налічувала двісті тисяч одиниць, залишилася в Кам'янці, про її долю сьогодні можна лише здогадуватись. Як довідуємося з пізнішої публікації автора, „до Словника мови „Кобзаря” його Кам'янецької доби була широко застосована статистична метода: при кожному слові і при кожній формі було подано, скільки разів вони вживаються в „Кобзарі””².

Вдруге до цієї праці, починаючи все спочатку, І. Огієнко береться в 1932–1934 роках у Варшаві. Тепер він, правда, обмежує себе матеріалом, „вибираючи” з „Кобзаря” головним чином те, що мало прислужитися при вивченні української літературної мови. На практичний бік авторового задуму вказує і заголовок першої публікації праці в часописі „Рідна мова”: „Навчаймося літературної мови від Шевченка. Словник мови „Кобзаря” (1935–37).

¹ Див.: М. Тимошик, *Смирений богомолець за краю долю українського народу: Маловідомі сторінки життя й діяльності Івана Огієнка* [в:] І. Огієнко (Митрополит Іларіон), *Історія української літературної мови*, Київ 1995, с. 22.

² Митрополит Іларіон, *Грамматично-стилістичний словник Шевченкової мови*, Вінніпег 1961, с. 35.

До цього в „Рідній мові” побачили світ статті І. Огієнка „Шевченкова мова” (1934), „Значення Шевченка в історії української літературної мови” (1935). Польським періодом позначені також праці „Складня української мови”, в основі якої – вивчення Шевченкового синтаксису (ч. I, 1935; ч. II, 1938; третя частина, на жаль, спалена за радянського режиму в 1939 році), „Грамматика мови Шевченка”, яка загинула в рукопису 1944 року (агонія німецької військової машини, що покидала Холмщину).

Шевченківську тему проф. Огієнко не покидає і на американському континенті. 1949 року у Вінніпезі з’являється друком його книга „Історія української літературної мови”, розділ „Шевченко як творець української літературної мови” – це квінтесенція раніших студій ученого над мовою Кобзаря. В редактованому І. Огієнком часописі „Віра і культура” публікується його стаття „Поет на службі народу” (1959). Окремим виданням виходить праця „Релігійність Тараса Шевченка” (1959).

Також окремим виданням побачив світ „Грамматично-стилістичний словник Шевченкової мови” (1961). У статті „Шевченко як творець української літературної мови”, що передує власне Словникові, І. Огієнко розглядає Шевченкову мову як синтезу літературно-мовного процесу, який у своєму розвої об’єднав Лівобережну і Правобережну Україну („обидва береги Дніпра нарешті поєдналися в своїй мові у творенні мови літературної”³). Шевченкову мову, яка стала „наріжним каменем дальшої нашої літературної мови”⁴, автор воліє бачити і в нашому повсякденні, „в нашому практичному ужиткові”⁵.

Таким чином, практичний характер видання пов’язується з тим концептуальним поглядом ученого на літературну мову, який він неодноразово обстоював у своїх працях і який знайшов вираження у лаконічній тезі – „Для одного народу – одна літературна мова й вимова, один правопис”⁶.

У передмові 1923 року до „Українського стилістичного словника”, перше видання якого побачило світ у друкарні Наукового Товариства ім. Т. Шевченка (1924), І. Огієнко, констатує той факт, що „останнім часом скрізь помічається в нас надзвичайно велике бажання мати для всього українського народу одну спільну літературну мову”, обстоює думку про консолідуючий фактор літературної мови: „На наших очах надзвичайно швидко народжується в Галичині нова літературна мова, що складається з елементів своїх і нових, свіжих елементів з Великої України. Те саме помічаємо і на Великій Україні”⁷. Дбаючи про унормування на основі загальноукраїнської літера-

³ *Ibidem*, с. 18.

⁴ *Ibidem*, с. 15.

⁵ *Ibidem*, с. 33.

⁶ І. Огієнко, *Наука про рідномовні обов’язки*, Львів 1995, с. 14.

⁷ *Український стилістичний словник: Підручна книга для вивчення української літературної мови*, Львів 1924, с. 5.

турної мови, учений Огієнко виступає як мудрий політик, державний діяч, адже прекрасно розуміє, що „без добре виробленої рідної мови нема всенародної свідомості, без такої свідомості нема нації, а без свідомої нації нема державності”⁸.

Тому у своїй многогранній діяльності учений ніколи не забував про „наріжний камінь” літературної мови – чи то безпосередньо працюючи над дослідженням „Історія української літературної мови”, чи перекладаючи Новий Заповіт Біблії („мусимо мати переклад, що став би найкращим підручником вивчення української мови... щоб кожний міг читати його справді політературному”⁹, чи випускаючи в світ „Український стилістичний словник”, у якому бачилася авторові „підручна книга для вивчення української літературної мови”, чи, нарешті, готуючи до друку Словник Шевченкової мови.

У Шевченкові І. Огієнко вбачав непохитний авторитет, що слугував об’єднавчим фактором на всіх теренах України і поза її межами, в Шевченковій творчості учений знаходив усе те, „що нам потрібне при щоденному писанні літературною мовою”¹⁰, „що має головно практичну ціль при вивченні сучасної нашої літературної мови”¹¹.

Компонуючи „Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови”, добираючи тисячі прикладів з Шевченкових творів, І. Огієнко бачить особливість свого Словника в тому, що він, з одного боку, подає широкий матеріал для вивчення мови Шевченка, з другого боку, слугує довідником сучасної літературної мови („це довідник, в якому в основу покладена Шевченкова мова”¹² – таким чином, ставить за мету явити для всіх (і мовознавців, і широкої громади) Шевченкову мову „як високоцінне джерело для вивчення української мови”¹³).

Кожна лексична одиниця в Словнику І. Огієнка супроводжується не лише промовистими прикладами з Шевченкових творів, а й важливими граматичними, стилістичними характеристиками, подекуди лаконічними заувагами автора щодо походження, історії, функціонування того чи того слова, виразу. В окремих випадках, коли йдеться про маловживану, застарілу тощо лексику, подаються тлумачення, наприклад:

- БЕРЛИН – велика карета. *Їде шляхом до Києва берлин шестернею, а в берлинці господиня з паном і сім’єю.*
- ГАБА – біле турецьке сукно, а крім цього – край хустки, облямівка. *Везе Марко червону добру хустку з білою габою.*

⁸ І. Огієнко, *Наука про...*, с. 11.

⁹ І. Огієнко, *Не маємо каменя наріжного* [в:] „Рідна мова”, ч. 4, 1934, с. 136.

¹⁰ Митрополит Іларіон, *Граматично-стилістичний словник...*, с. 36.

¹¹ *Ibidem*, с. 35.

¹² *Ibidem*, с. 38.

¹³ *Ibidem*, с. 39.

- КАНДІЙКА – миска з довгими краями, місцеве слово. *Взявши відер, кандійок, пішли на ярмарок.*
- САЖ – хлівчик для відгодування свиней. *А де оті (непрості люди), невже в сажках гоодує хам собі на сало.*
Іноді тлумачення слова підкріплюється етимологічно.
- КОЧ – карета закрита (слово з мадярського *ocszi*, віз, звідси й ф. *soch*, англ. *coach*, нім. *Kutsche*). *Із коча пан мій вилізає.*
- КОШУЛЕНЬКА (польське *koszula*, сорочка). *Надінем вражим ляхам кошуленьку білу.*
- ЛІТАНІЯ – молитва, Служба Божа, польське *litanja* з грецького. *Чорт, панове, літанію співає.*
- БУРНУС (широка верхня одіж; з арабського). *Вовну білу пряде на бурнус йому святешний.*
- ЗРИЩЕ – публічний розгляд, позор. *В село на зрище поведуть.* Шевченків новотвір з рос. зрелище.

Шевченкова лексика відбиває динаміку становлення і розвою загальноукраїнської літературної мови, зокрема її словникового фонду. Розрахований на широкого читача, огієнківський Словник ураховує функціональні дублети конкретного слова, які паралельно побутують на різних чи тих самих теренах України.

Тому І. Огієнко часто поряд з літературним Шевченковим подає ці паралелі, супроводжуючи їх позначками місц. (міськове), арх. (архаїчне), ст. сл. (старослов'янське), рос. (російське) тощо, в одному випадку мовби застерігаючи: треба вибрати саме таке слово чи форму, а не інші, в другому випадку вказуючи на джерело походження. Наприклад, при літературному „гаптує” (*Гаптує хустину*) зазначено: „місц. гафтує”; „верхи” (*Хто пішки, верхи на ослах*): „а не рос. верхом”; „двісті” (*Не сто і не двісті*): „місц. двіста, ст. сл. *dwĕstĭ*”; „глибокий” (*В склепу глибокім замуруй*): „арх., місц. і рос. глибокий”; „багач, багатий” (*Панською ласкою багатий*): „місц. богач”; у „Кобзарі” ніде нема багатий, літ. „багатий”.

Порівн. також: „Покрѳва” (*Після Покрови*): „рос. Покрѳа”; „люблю”: „місц. люлю”; „глузувати з кого – чого” (*Глузуєш з матері*): „місц. – глузувати над ким – чим”; „покепкувати з кого” (*З вороженьків покепкую*): „рос. форма – над ким”; „ждати кого – чого” (*Ждати старостів*): „У Шевченка зовсім нема форм: ждати на кого – на що, бо це полонізми”.

Звичайно, пояснення типу „бо це полонізми” чи „слово „чекати” – західне, з мови польської взяте, тому у Шевченка його нема”, не можна вважати коректними. Тим більше, І. Огієнко подає численні приклади Шевченкової лексики, словоформ, синтаксичних форм, які не є нормативними для сучасної української літературної мови, відбивають інші літературно-мовні стихії, діалектні впливи тощо. Як зазначає сам автор Словника: „Шевченкова мова часто відбігає від нашої сучасної літературної мови і правописом, і формами.

Але я часто подав такі Шевченкові форми, а біля них подаю і форми літературні, щоб мій читач чи дослідник виразніше спостерігав їхній розвій, щоб було до чого рівняти і правопис, і форми слів”¹⁴.

Справді, Словник надзвичайно багатий промовистими прикладами, що відбивають динаміку творення Шевченкового ідіолекту на народній основі, проливають світло на характер запозичень. І кожного разу неодмінно подається літературний відповідник.

Порівн. на лексичному рівні:

- ОЧУХРАТИ – позабирати, покрасти. *Москалики, що зустріли, то все очухрали.*
- ОДВОЛАТИ (польське й старе українське слово) – спасти від смерті. *Бабусю Настю поховали і ледве-ледве одволали Трохима діда.*
- ЗАПЕРТИСЯ. *В своїх світлицях, запершись, плачуть.* Літ. замкнувшись, зачинившись; рос. і арх. запершись.
- КОСТЕР, арх., рос. (огнище). *Взяли землі з-під костра.* Літ. багаття, вогнище.
- ЧОТКИ (рос. четки, ц. сл. ліствиця, укр. вервиця). *Чернець мій встав, чотки взяв.*

на формотворчому:

- БОЯРИН, у Шевченка мн. бояра: *А де ж твоя пара, де світилки з друженьками, старости, бояра.* Літ. мн. бояри.
- ЇХ. *Не по їх стало.* Їхній – цього слова ще нема в мові Шевченка.
- ТІЛЬКО (форми „тільки” у Шевченка нема). Літ. тільки.
- ХОДЯ – арх., ходячи. *Щоб, бач, ходя о півночі, спала й виглядала.* на фонематичному:
- МУДРОСТЬ. *Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрость би була своя.* Літ. мудрість.
- ПРОВОЖАТЬ. *Тричі наймичку у Київ Катря провозжала, і в четвертий провела небогу.* Літ. провозжати, провоздити.
- РИФМА. *А я сумуючи списав [оповідання] та рифму нищечком додав.* Рос. рифма, літ. рима.
- ХВИГУРА. *Понаставляли ті хвигури от для чого.* Літ. фігура.
- ЮБІЛЕЙ. *Завдав Зевесу юбілей.* Літ. ювілей... на акцентаційному:
- ДЕСПՓТ. *ДеспՓт скажений.* Літ. деспот.
- БЛІДІЙ. Літ. блідій.
- ПОДУШКА. *Руки в подушку впилися.* Місц. пѳдушка.
- ПОКАЗЇТИ, покажЇ. Місц. пѳкажу.

Паралельне вживання в Шевченкових текстах літературно унормованого і діалектного чи запозиченого слова (форми, виразу) засвідчує складні мовотворчі процеси становлення літературного канону в ХІХ ст., чому, на жаль,

¹⁴ *Ibidem*, с. 38.

не дуже сприяло і наступне століття з його колонізаторською, дискримінаційною політикою щодо нашої мови.

Тому авторські зауваги про нормативність / ненормативність таких паралелей, вважається, є актуальними і для багатьох сучасних читачів:

- ВЧИТИ, навчатися, літ. чого. Вивчати що: *Азбуку заходилась вчити*. Арх. і рос. вчити, навчатися чому. *Вчити почали письму панят*.
- КЕПКУЄ з дурня. *Надо мною, сиротою, сміється, кепкує*. Кепкувати з кого; арх. і рос. – над ким.
- ОДРУЖИТИСЬ з ким, рос. на кому. *Одружилась би я з чорнобривим сиротою. Треба одружитись хоча б на чортовій сестрі*.

Порівн. ще ряд словникових статей: „козацтво” і „козачество”, „принаймні” і „принаймені”, „душею” („душою”), „новій” („но́вий”), „страшний” („стра́шний”) тощо з поміткою „літературне” біля першого.

У ряді випадків огієнківський Словник відтворює і Шевченків правопис слова. Скажімо, подаючи літературні форми окремих словникових статей (Київ, бджола, більше (більш), зозуля, ледве, між), автор супроводжує їх примітками на зразок „Шевченко писав” (Києвъ, Киівъ, Кіівъ, пчола, білше (білш), зузуля, ледви, межъ) чи „Шевченко частіше писав” („конецъ” ніж „кінець”).

Словник Шевченкової мови І. Огієнко вкладав на основі видання „Кобзаря” 1910 р. В. Доманицького, яке вважалось найбільш автентичним з-поміж численних (раніших і пізніших) тогочасних видань. Як зазначав укладач, „всі новіші видання „Кобзаря” щодалі відходять від Шевченкового оригіналу, і зміни в ньому робляться без упину. І сьогодні можна сказати, що через ці зміни текст „Кобзаря” у виданні В. Доманицького часто буває ближчий до оригіналу, як текст нових видань”¹⁵.

Іноді автор Словника вносить поправки і до текстів „Кобзаря” 1910 року – але „завжди на основі Шевченкових оригіналів”¹⁶. Порівн.:

- ГІМН. *І в лад співають гімн*. (у Дом. гимн). Місц. гимн. Літ. гімн.
- ДОСТЕМЕННИЙ – правдивий, такий самий. *Достеменний син Катрусі* (у Дом. безталанний). Рідке слово.
- КОРЕНЬ (у Доманицького: корінь). Літ. корінь, кореня.
- ТЮРМА – в’язниця. *У нас же й світа... а тюрм* (У Доман. літ.: а тюрем).

Звичайно, з висоти сьогоднішнього дня це видання бачиться далеко не бездоганним, у ряді випадків вимагає коректи і його мова, навіть не беручи до уваги того, що Граматично-стилістичний словник укладений за правописом 1929 року – правописом визначним, але все ж таки не визначальним для сучасного мовного життя.

¹⁵ *Ibidem*, с. 37.

¹⁶ *Ibidem*, с. 38.

І зрозуміло, форми на кшталт „Бахчесарай” чи „Гумань”, „тіяра”, „раньше”, пропонувані автором як літературні, сьогодні є ненормативними. Подибуємо і окремі описки, неточності („Байкал – назва ріки” тощо).

І все ж, огієнківський Словник був для свого часу явищем унікальним. Жаль тільки, що, завершений ще 1934 року, він побачив світ майже через три десятиліття, причому, не в Україні, а далеко за її межами, на іншому континенті, в канадському Вінніпезі. Однак він свого значення не втратив і по нині. Хоч до Шевченкового ювілею у 1964 році в Києві з’явилося двотомне академічне видання словника мови українських творів Т. Шевченка (двотомний словник мови російських творів Шевченка опубліковано в Києві 1970 р.), яке загалом повно і ґрунтовніше репрезентує мовний світ українського генія. Проте і до цього видання сьогодні вже маємо чимало зауважень (і зовсім не ідеологічного толку). Та головна претензія – що воно також стало бібліографічною рідкістю. До того ж, іще більшою рідкістю є нині десяти томне зібрання творів Т. Шевченка, на основі якого укладався академічний словник.

Тому ці київські видання більш ніж сорокарічної давності, а так само чотири томна „Конкордація поетичних творів Тараса Шевченка”, що побачила світ 2001 року на американському континенті, практично не доступні для численного сучасного читача.

Думається, на часі перевидання славної праці І. Огієнка, яке бачиться нам актуальним з кількох точок зору.

Насамперед, одностомник (навіть за відсутності джерельного видання „Кобзаря”) для багатьох стане добрим порадником-лоцією в безмежному океані Шевченкової словотворчості.

По-друге, нове видання „Граматично-стилістичного словника Шевченкової мови” стало б даниною світлій пам’яті професора Івана Огієнка, невтомного будівничого на ниві українознавчої науки в її багатьох галузях, видатного філолога-просвітителя, теолога, державного діяча, чиє ім’я довгі десятиліття було несправедливо відлучене від рідного народу і тепер повертається, з повним правом посідаючи належне йому місце в нашому науково-культурному і суспільному житті.

ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛА

- Митрополит Іларіон, *Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови*, Вінніпег 1961.
- Огієнко І., *Наука про рідномовні обов’язки*, Львів 1995.
- Огієнко І., *Не маємо каменя наріжного* [в:] „Рідна мова”, ч. 4, 1934.
- Тимошик М., *Смирений богомолець за кращу долю українського народу: Маловідомі сторінки життя й діяльності Івана Огієнка* [в:] Огієнко І. (Митрополит Іларіон), *Історія української літературної мови*, Київ 1995.
- Український стилістичний словник: Підручна книга для вивчення української літературної мови*, Львів 1924.

OHIENKO'S DICTIONARY OF SHEVCHENKO'S LANGUAGE

The article refers to the Grammatical and Stylistic Dictionary of Shevchenko's Language, which was edited by prof. I. Ohienko and published in Canada, but nowadays appears to be a rare edition in the territory of Ukraine and deserves to be republished again. The structure of the dictionary's articles and the description peculiarities of the text material are characterized.

Key words: dictionary, Shevchenko's language, literary language

Irena MYTNIK

Uniwersytet Warszawski

Antroponimia szlachty ukraińskiej i bojarów w XVI–XVIII w.

Warstwa szlachecka na dawnej Ukrainie była stanem zhierarchizowanym¹. Po zawarciu unii lubelskiej, aż do czasów wojen kozackich, składała się z książąt, którzy tworzyli najbardziej rozbudowaną i wpływową społeczność, ziemian-szlachty oraz bojarów królewskich. Najbogatsi, tzw. główni książęta, byli właścicielami największych posiadłości. W swych rękach mieli najważniejsze urzędy administracyjne i sprawowali realną władzę. Pozostali, nazywani powietnikami, byli właścicielami wysług, które znajdowały się poza granicami majątków rodowych i pochodziły z nadań wielkiego księcia litewskiego.

Przełom XVI i XVII w. to okres odrodzenia tradycji państwowotwórczych i rozkwitu potęgi ukraińskich książąt, którzy uważali się za suwerenów i faktycznych władców. Sami ustanawiali prawa regulujące porządek wewnętrzny i powinności podatkowe, w ich posiadaniu było wojsko oraz organy władzy sądowniczej. Inaczej wyglądała sytuacja książąt-powietników. Rozrodzenie rodów i związane z tym rozdrobnienie majątków prowadziło do ich stopniowego zubożenia, a nawet utraty tytułu. Stawali się tzw. kniaziami-sługami, klientami kniazio w głównych.

Książęta uosabiali najdawniejsze tradycje, tworzyli elitę społeczeństwa ukraińskiego i obok wyższego duchowieństwa, bogatego mieszczaństwa, w mniejszym stopniu kozaczyzny, byli wyrazicielami budzącej się pod koniec XVI w. ukraińskiej świadomości narodowej. Z drugiej jednak strony koligacje małżeńskie

¹ Dane historyczne czerpie z: T. Chynczewska-Hennel, *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.*, Warszawa 1985; Н. Яковенко, *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь та Центральна Україна)*, Київ 1993; I d e m, *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*, Київ 2005; J. T a z b i r, *Rzeczpospolita i świat. Studia z dziejów kultury XVII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971; Л. Войтович, *Князівські династії східної Європи (IX–XVI ст.)*, Львів 2000.

z polskimi arystokratkami, zainteresowanie literaturą łacińską, słaba pozycja Cerkwi prawosławnej i konwersja na katolicyzm z czasem doprowadziły do masowej polonizacji warstwy najbardziej uprzywilejowanej. W taki sposób dawna Ukraina utraciła znaczną część własnej elity na rzecz Rzeczypospolitej, inni jej przedstawiciele wyemigrowali do Państwa Moskiewskiego.

Oprócz książąt stan uprzywilejowany tworzyli również panowie. Byli to potężni feudalowie, bojarzy-wasalowie oraz przydworni kniaziów wołyńskich.

W wyniku przemian zachodzących w strukturze społecznej do warstwy panów udało się dostać części bojarów, tworzących trzecią grupę wśród szlachetnie urodzonych. Ich przedstawiciele zaczęli dzielić się na szlachtę wyższego stanu, do której wchodził ziemianie, oraz szlachtę niższego stanu. Drobnzi ziemianie w pierwszej połowie XVII w. stanowili ogromną większość, a postępujący proces ich zubożenia miał związek z rozrodzeniem rodzin bojarskich oraz wydatkami wojskowymi, które każdy szlachcic-bojarzyn zobowiązany był ponieść, wystawiając własny poczet.

W XVI w. warstwę bojarów tworzyli zaliczani do szlachty bojarzy-wasale. Często oddawali swą ziemię kniaziowi, jego opiece powierzając siebie i rodzinę. Byli też bojarzy pancerni, którzy kontynuowali tradycje dawnych sług wojskowych i z czasem stawali się sługami putnymi, tj. ludźmi półciąglymi. Do ich powinności należała ochrona posłów, obsługa umocnień fortec, zamków i poczty. Przejawem upadku prestiżu tej grupy pod koniec XVI w. stało się nazywanie ich bojarami lub bojarami putnymi. Wkrótce odeszli oni całkowicie z warstwy uprzywilejowanej, zostali obróceny w chłopów.

Dawna Ukraina była krajem wielonarodowościowym. W pierwszej połowie XVI w. oprócz Rusinów stan szlachecki tworzyli przybysze z innych krajów. Najlicniejszą grupę wśród nich stanowili przedstawiciele magnaterii i szlachty polskiej. Na początku XVII w. trwał proces zmiany konfesji oraz polonizowania się szlachty ukraińskiej. Coraz więcej majątków ziemskich, od wieków należących do ruskich kniaziów oraz dawnych rodów pańskich, przechodziło w ręce polskie.

Zaproponowane rozważania są syntezą omówienia systemu nazewniczego stanu uprzywilejowanego na ziemi wołyńskiej w XVI–XVIII w., przedstawionego w pracy *Antroponimia Wołynia w XVI–XVIII wieku*² oraz próbą opisu specyfiki związanej z ukraińsko-polską koegzystencją etniczno-kulturową, językową i wyznaniową na tym terenie, która znalazła wyraz we wzajemnych procesach interfe-rencyjnych obu systemów antroponimicznych.

1. Określenia dodatkowe w imiennictwie szlachty

Zasób środków językowych wykorzystywanych w omawianym czasie do identyfikacji szlachty ukraińskiej został odziedziczony z epoki wcześniejszej.

² I. Mytnik, *Antroponimia Wołynia w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2010.

W XVII w. pojawiły się jedynie określenia nawiązujące do protoplastów linii dynastycznych, związane z najdawniejszą historią rodów książęcych.

Podstawowym środkiem nazewniczym były formacje odmiejscowe z sufiksem *-s'kyj/-c'kyj/-ski/-cki* (około 67%), nieco popularniejsze wśród przedstawicieli warstwy najbardziej uprzywilejowanej. W „Aktach Unii Polski z Litwą”, w których książęta, panowie i rycerstwo powiatu łuckiego i włodzimierskiego składają przysięgę na wierność Koronie, tworzyły przeszło 80% wszystkich określeń dodatkowych (dalej: OD). Podobnie w „Волинських грамотах”, pochodzących z drugiej połowy XVI w., gdzie udział syntetycznych nazw odmiejscowych w identyfikacji szlachty wyniósł przeszło 80%, czy w „Popisie wojska wołyńskiego na pospolite ruszenie z 1621 r.”, w którym frekwencja tego typu nazw przekroczyła 70% OD.

Tak duży udział syntetycznych nazw odmiejscowych w identyfikacji ukraińskiej warstwy uprzywilejowanej miał prawdopodobnie związek z wpływem systemu polskiego. Nie można jednak zaprzeczać rodzimemu charakterowi wielu takich formacji w imiennictwie ukraińskim i pomijać znaczenia ogólnosłowiańskiej tendencji tworzenia tego typu określeń. Posiadanie majątku było istotną oznaką przynależności do stanu uprzywilejowanego. Zatem identyfikacja przez wskazanie własności ziemskiej, a tym samym przynależności do rodu, wydawała się zrozumiała i logiczna. Formacje na *-s'kyj/-c'kyj* nie zachowały się w dawnej antroponimii ukraińskiej w takim stopniu, jak w polskiej. S. Medwid'-Pachomowa tłumaczy to większym uwarunkowaniem społecznym funkcjonowania nazw odmiejscowych w dawnym imiennictwie ukraińskim³. Można przypuszczać, że pewien wpływ na kształt systemu antroponimicznego mogły mieć w tym względzie także zmiany demograficzne w obrębie warstwy uprzywilejowanej, tj. nagłe wygasanie wielu rodów książęcych, jak również zmiana konfesji oraz polonizacja szlachty ukraińskiej. Konsekwencją stała się utrata dużej części elity, która oddała swe usługi współtworzeniu życia politycznego i kulturalnego w dawnej Rzeczypospolitej. W taki sposób ukraiński system antroponimiczny został w pewnym stopniu pozbawiony modelu-wzorca, który mógłby mieć wpływ na rodzime nazewnictwo osobowe.

Zbliżony do ziem województwa wołyńskiego udział formacji na *-s'kyj/-c'kyj* odnotowują w tym czasie źródła z Żytomierszczyzny⁴. Wyraźną obecność zaznaczyły także w poprzednim stuleciu w antroponimii szlachty lwowskiej i halickiej (polskiej oraz ukraińskiej)⁵.

Częstym elementem dodatkowym formuł identyfikacyjnych były odmiejscowe konstrukcje przyimkowe *z + nm* lub *na + nm* i – sporadycznie – *in + nm*, stojące przed lub po nazwie rodowej. Służyły one bliższej identyfikacji, wskazywały

³ С. Медвідь-Пахомова, *Еволюція антропонімічних формул у слов'янських мовах*, Ужгород 1999, с. 105.

⁴ Л. Ящук, *Антропонімія Житомирщини XVI–XVII ст. Автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Київ 2008, с. 7.

⁵ W. Szulowska, *Imiennictwo dawnej ziemi halickiej i lwowskiej*, Warszawa 1992, s. 56–57, 81.

na posiadane majątki i zapewne podkreślały również przynależność do stanu uprzywilejowanego, np.: *Iwan z Selca Seleckij* DŁ 1569, *Dymitra na Zabokrzykach Zabokrzyckiego* (Gen.) PNL 1677. Spotykamy je zarówno w zapisach odnoszących się do książąt, jak i drobniejszej szlachty. Nie należały do typowych środków identyfikacyjnych. Ich występowanie w antroponimii ukraińskiej najprawdopodobniej podyktowane było wpływem języka polskiego. W nazewnictwie polskiej szlachty były popularnym elementem formuł identyfikacyjnych, mającym związek z łaciną używaną w kancelariach sądowych i administracji.

Drugą pozycję wśród antroponimów denotujących szlachtę zajmują formacje patronimiczne, które stanowiły przeszło 23% wszystkich nazw. Nieco częściej występowały w materiale odnoszącym się do panów i ziemian niż książąt. Najlicniejszą grupę stanowiły wśród nich określenia z sufiksami *-yc(z)/-ic(z)*, *-owyc(z)/-ewyc(z)/-owic(z)/-ewic(z)*, np. *Януш Ма(т)феевич Че(т)ве(р)тєнски(у)* WH 1569, *Васильей Иванович Корєцкїй* AS I 1514, *Охрїма Василєвича Гордїєвича* (Gen.) TU 1646, *Fedor Kostiuszkiewicz* PWW 1621, *Demian Pankiewicz* AO 1719, *Teodor Saykiewicz* AGW 1781. Ich popularność miała związek z tradycją. Jeszcze w dobie Rusi Kijowskiej występowały w nazewnictwie przedstawicieli warstwy uprzywilejowanej, najpierw jako formy opisowe, później syntetyczne. Używane były także do identyfikacji ludzi prostych⁶. W XIV–XVI w. należały do najczęstszych określeń poimiennych wszystkich stanów⁷. W XV w. sufiks *-owyc(z)/-ewyc(z)/-owic(z)/-ewic(z)* był najbardziej produktywnym sufiksem patronimicznym w nazewnictwie szlachty lwowskiej i halickiej⁸. Bardzo dużą aktywność wykazywał w antroponimii szlachty żytomierskiej w XVI–XVII w.⁹. Wyraźny spadek jego produktywności na Ukrainie Lewobrzeżnej, począwszy od połowy XVII w., podyktowany był – jak uważa P. Czuczka – wpływem rosyjskim. Natomiast na ziemiach, które wchodziły w skład Polski i Węgier, ten typ formacji patronimicznych zachował swą aktywność¹⁰.

W zgromadzonym materiale określenia z tym formantem pełniły nie tylko funkcję nazwiskową. Tworzone od imienia chrzestnego ojca wchodziły również w skład popularnych, zwłaszcza w XVI w., formuł trzejelementowych, w których zajmowały pozycję przed nazwą rodową, pełniąc w nich funkcję referencjalną i predykatywną. Formacje z tym sufiksem występowały także w funkcji przydomków rodowych.

⁶ С. Медвідь-Пахомова, *op. cit.*, s. 102.

⁷ Л. Гумецька, *Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст.*, Київ 1958, s. 9; Л. Литвинчук, *Прізвищеві назви Житомирщини XVI століття з суфіксом -ов-ич/-ев-ич [w:] Студії з ономастики та етимології*, Київ 2006, s. 86–87; П. Чучка, *Історія власних назв [w:] Історія української мови. Лексика і фразеологія*, за ред. В. М. Русанівського, Київ 1983, s. 604–605.

⁸ W. Szulowska, *op. cit.*, s. 58.

⁹ Л. Ящук, *op. cit.*, s. 6.

¹⁰ П. Чучка, *op. cit.*, s. 610–611.

Grupę patronimów tworzyły ponadto nazwy na *-ow*, *-yn/-in*, lecz ich udział w antroponimii szlacheckiej był niewielki. Najwięcej poświadczeń określeń tego typu pochodzi z dokumentów XVI-wiecznych, np. *Fiedor Bohowityn* RK 1583. Nielicznie reprezentowane są również antroponimy w postaci Gen. sg oraz formy równe imionom, tzw. patronimika semantyczne¹¹. Te ostatnie tworzyły około 4% wszystkich OD, a w grupie patronimików niemal 20%. Pełniły funkcję nazwisk, o czym świadczą zapisy odnoszące się do członków rodziny, np. *Petr a Wasilei Semaszki* PZŁ 1545 oraz formuły wieloelementowe z imieniem na ostatnim miejscu, np.: *Mikołaj Patrykijewicz Seniuta* RK 1583. Występowały też w roli przydomków, np. *Michała Bożenca Jełowickiego* (Gen.) KG 1754.

Większość formacji patronimicznych to określenia odimienne. Ich podstawę motywacyjną stanowiły przede wszystkim imiona cerkiewno-ruskie oraz nieliczne formy słowiańskie, np. *Bohdan*, *Bohowit*, *Bohusz*, *Borys*, *Bul(a)*, *Jarostaw*, *Jerło*, *Junko*, *N(i)emir(a)*, *Stas*, *Wojna*, *Wołodko*, *Żdan*. Spotykamy je również wśród patronimów semantycznych, gdzie w XVI w. stanowiły wyraźną większość, ale ich udział w identyfikacji malał z każdym następnym wiekiem, np. *Borejko*, *Bożenec*, *Bran*, *Czaczuk*, *Hniewosz*, *Hromyka*, *Pocmok*, *Sulima*, *Swiatopolk*, *Woyna*.

Kolejną grupę stanowią formacje charakteryzujące. Najliczniej poświadczone wśród nich są określenia będące przeniesieniami do klasy proprium nazw pospolicznych, które występowały przede wszystkim w funkcji nazw rodowych. Mogły też – jako przydomki – służyć dodatkowej identyfikacji, prawdopodobnie utrudnionej w dużych rozrodzonych rodach. Derywaty sufiksalne występowały okazjonalnie.

W antroponimii książąt były to nazwy indywidualne, które pojawiały się w związku z nadawaniem rodzeństwu tego samego imienia chrzestnego, np.: *kniaź Dobrowicki menszyi* PZŁ 1545. Tego typu określenia w imiennictwie przedstawicieli grupy najbardziej uprzywilejowanej poświadczone są w zabytkach staroruskich z XII w.¹² Spotykamy tu również przydomki stojące przy nazwach rodowych, które stawały się określeniami rodzinnymi, z czasem przekazywanymi potomkom, np. *Jana Hrozy Chowanskiego* AGK 1684. Ich występowanie mogło też wiązać się z rozgałęzieniem rodu i oznaczać nową jego linię, np. *Samuel Joannis Kurczewicz Bulicha* Alb. 1615.

¹¹ E. Wolnicz-Pawłowska, *Osiemnastowieczne imiennictwo ukraińskie w dawnym województwie ruskim*, Wrocław 1978, s. 64.

¹² С. Медвідь-Пахомова, *op. cit.*, s. 105–106. Nadawanie dzieciom tego samego imienia znane było również wśród kniaziów, bojarów i chłopów w dawnej Rosji. Wyróżnikiem językowym służącym indywidualizacji osoby były formy *Большой*, *Меньшой*, które wskazywały na relacje wiekowe, por. А. Литвинова, Ф. Успенский, *Глава из истории выбора имен у Рюриковичей: князь-тезки и их патрональные святые* [w:] „Вопросы ономастики”, № 1, 2004, s. 14–32. W związku z częstą powtarzalnością imion przydomki nadawane były także w rodzinach polskiej magnaterii, por. *Mikołaj Radziwiłł Czarny*, *Mikołaj Radziwiłł Sierotka*, *Mikołaj Radziwiłł Ptorun* i in., B. Walczak, M. Walczak, *Przydomki władców słowiańskich (na tle porównawczym)* [w:] *Przewiska i przydomki w językach słowiańskich*, cz. II, „Rozprawy Sławistyczne”, t. 15, Lublin 1999, s. 243.

Natomiast w nazewnictwie szlacheckim formacje charakteryzujące pełniły przede wszystkim funkcję podstawowego poimennego środka identyfikacyjnego. Występowały także w roli przydomków łączonych z nazwami rodowymi.

Nieczęstym środkiem identyfikacyjnym były nazwy heraldyczne, które pełniły funkcję przydomków oraz nazw rodowych. Były to w większości określenia równobrzmiące z nazwami herbów rodzimych, jak również herbów zaczerpniętych z heraldyki litewskiej. Niektóre z nich są formami pochodzenia polskiego związanymi ze znaną w owych czasach praktyką przyjmowania przez szlachtę ukraińską polskich znaków herbowych, np. *Chmara*, *Odrowąż*, *Sulima*. Jednak rzeczywisty ich udział w identyfikacji jest trudny do ustalenia ze względu na wieloznaczną motywację tych nazw (odapelatywną, odimienną, odmiejscową) oraz brak wyczerpujących informacji na temat najdawniejszej historii rodów.

Nazwy heraldyczne spotykamy zarówno wśród książąt, jak i szlachty. Za przykład mogą posłużyć wołyńscy Giedyminowicze, tj. Wiśniowieccy, Zbarascy, Porycy i Woronieccy, herbu *Korybut*, którzy przyjęli przydomek *Korybut*, będący dziedziczną częścią ich nazwy rodowej, np. *Heremiego Michała Korybuta na Wiszniowcu i Łubniach Wiszniowieckiego* (Gen.) AGK 1684, *Konstantym Krzysztophem Korybutem Wiszniowieckim* (Instr.) AGK 1684. Książęta Hołownia-Ostrożeccy, wywodzący się z dynastii o nieustalonym pochodzeniu, w dokumentach zapisywani byli na przemian: jako *Hołownia*, *Ostrożeccy* bądź *Hołownia Ostrożeccy*. Posługiwali się własnymi herbami *Hołownia* oraz *Ostrożęcki*¹³ równobrzmiącymi z ich nazwami rodowymi, np. *Fedor Hołownia Ostrożęcki* PZŁ 1545.

Określenia heraldyczne odnoszące się do pozostałej części szlachty również mogły występować w roli przydomków oraz pełnić funkcję nazwiskową, np. *Dymitr Dederkało* RK 1583, *Jarofej Hutor Rohaczowski z Rohaczowa* DŁ 1569. Przydomki przyjmowano dla odróżnienia poszczególnych gałęzi rozradzających się rodów, mogły być nazwami wcześniejszymi, do których dodawano nazwiska przybierane w związku z rozrodzeniem rodu. Były to formy proste i derywowane, najczęściej motywowane przez apelatywy, poza tym imiona (chrześcijańskie i słowiańskie) oraz antropimiony pochodzenia odmiejscowego.

Natomiast bojarzy w omawianym okresie zajmowali przestrzeń pomiędzy szlachtą a chłopami ciągłymi, stanowiąc trudną do sprecyzowania grupę społeczną. W czasach Rusi Kijowskiej tworzyli stan uprzywilejowany, lecz w ciągu kolejnych wieków ulegli znacznym przeobrażeniom.

Odzwierciedleniem procesów społecznych, które doprowadziły do upadku prestiżu bojarów jest ich imiennictwo oparte na modelu bliższym antropimimii mieszczan i chłopów niż warstwy uprzywilejowanej. Podstawowym środkiem identyfikacyjnym były tu formacje zależnościowe, wśród których dominowały określenia na *-owyc(z)/-ewyc(z)/-owic(z)/-ewic(z)*. W XVII w. popularnością cieszyły się patronimy z formantem *-enia* (25%), niespotykane w imiennictwie szlachty, częste

¹³ K. Niesiecki, *Herbarz Polski*, t. IV, Lipsk 1839, s. 365–366.

natomiast w antroponimii chłopów i mieszczan. Na drugim miejscu znalazły się nazwy odapelatywne (charakteryzujące oraz wskazujące na wykonywany zawód). Formacje odmiejscowe wystąpiły tylko w źródłach XVI-wiecznych.

2. Sposoby identyfikacji

W antroponimii szlacheckiej dawnej ziemi wołyńskiej nie istniały ściśle ustalone sposoby identyfikacji. Nie było skodyfikowanych norm, które regulowałyby funkcjonowanie nazw osobowych. Na podstawie danych źródłowych możemy jednak mówić o typowych formułach nazewniczych, które pozostawały w związku ze statusem społecznym, w mniejszym stopniu również z charakterem badanych źródeł.

Materiał zawarty w księgach sądowych, grodzkich (radzieckich) i ziemskich odzwierciedla w większości oficjalny sposób zapisu, uwzględniający konieczność bardzo dokładnej identyfikacji osoby. Zamieszczane tu informacje mówiły m. in. o pozycji zajmowanej w strukturze społecznej. Stanowiły ważny wyróżnik w identyfikacji szlachty, lecz były nazwami pospolitymi, które nigdy nie uległy petryfikacji. Najczęściej wchodziły w skład rozbudowanych formuł nazewniczych. Występowały nie tylko w dokumentach wysokiej rangi. Spotykamy je również w inwentarzach i opisach zamków, np. *Wasilej jeho miłost Hulewicz wojskij wołodimerskij DW 1569, Janusza Lubartowicza Sanguszka starosty krzemienieckiego KG 1783.*

Książęta

Kniaziowie ruscy stali na szczycie hierarchii społecznej. Sposoby identyfikacji oraz rodzaj wykorzystywanych środków nazewniczych w pewnym stopniu wyróżniają tę grupę spośród całego stanu szlacheckiego. Formuły identyfikacyjne najczęściej poprzedzone były kwalifikatorem *князь, князь, knjaz*, (*jaśnie oświecony/jegomość*) *książe, kniaź*. Dodatkowym, pozaonimicznym ich elementem były informacje o piastowanych urządach i godnościach. Innym wyróżnikiem były przydomki rodowe, nawiązujące do założycieli linii dynastycznych. Pozostałe rodzaje OD spotykamy również w imiennictwie panów i ziemian.

Formuły nazewnicze nie posiadały stałej liczby komponentów, były bardziej lub mniej rozbudowane. Typowy model tworzyły określenia dwuelementowe, zawierające imię + OD (nazwa odmiejscowa na *-ski*, nazwa zależnościowa, nazwa charakteryzująca), np. *Konstatntym Wiszniowieckim* (Instr.) AGK 1684, *Aleksandro Kurczewicz* PWL 1583, *Maxim Bułyha* KGK 1680. W funkcji OD mogła występować również nazwa heraldyczna, np. *Petr Hołownia* PZW 1545. Dwuelementowy sposób nominacji został odziedziczony z epoki wcześniejszej.

Formuły identyfikacyjne mogły też być zestawieniami trzyelementowymi o strukturze: imię + odimienna nazwa odojcowska + OD, np. *Kostentin*

Kostentinowicz Ostrozskij DW 1569, *Муха(у)ло Иванови(ч) Ку(р)цєви(ч)* WH 1569, *Mikołaja Andrzejewicza Zbarskiego* (Gen.) LK 1663. Pierwsze poświadczenia zestawień tego typu wystąpiły we wcześniejszej antroponimii ukraińskiej¹⁴. W omawianym materiale większość takich formacji poświadczona została w XVI w.

Począwszy od XVII w., w identyfikacji książąt pojawia się nowy rodzaj formuł związany z przyjęciem przez wołyńskich Giedyminowiczów oraz prawosławną część rodu Czetwertyńskich, potomków Ruryka, dodatkowych określeń, które nawiązywały do założycieli linii dynastycznych. Były to zestawienia zawierające imię + nazwę dynastyczną + OD, np. *Адамови Александрови Олксєрдовичови Санкзущикови* (Dat.) TU 1638, *Gedeona Swiatopolka Czetwertynskiego* (Gen.) PNL 1677, *Pawła na Białym Kowlu, Smolanach, Rakowie, Lubartowie Lubartowicza Sanguszka* (Gen.) Z 1747, *Michał Kuryatowicz Kurcewicz* AO 1702.

Do identyfikacji książąt wykorzystywane były również przydomki, które mogły tworzyć formuły trzelementowe o strukturze: imię + przydomek + OD, np. *Fedor Hołownia Ostrożecki* PZŁ 1545, *Konstantym Krzysztophem Korybutem Wiszniowieckim* (Instr.) AGK 1684 lub imię + OD + przydomek, np.: *Iwan Masalski Muńcza* PZK 1545.

Przytoczone wyżej struktury były wzbogacane o wyrażenia przyimkowe: *z + nm* lub/ *i na + nm*, które stały bezpośrednio przed nazwą rodową bądź po niej, tworząc zestawienia o większym stopniu rozbudowania. Używanie tych konstrukcji mogło służyć również podkreśleniu statusu społecznego ich nosicieli, co wydają się potwierdzać spisy podatku pogłównego, w których tylko poborczy podatkowi oraz kniaziowie identyfikowani byli w taki właśnie sposób: *Janusz ze Zbaraża Woroniecki z Woronczyna* RŁ 1583, *Jan Karol Książę na Klewaniu Czartoryski* KKGK 1659, *Stefana Swiatopolka na Żywotowie y Kniażey Krynicy Czetwertynskiego* (Gen.) PNL 1677, *Andrzej z Korczmina na Porwanczu Porwanickiego* (Gen.) PNL 1677.

W niektórych zestawieniach występowała więcej niż jedna nazwa na *-ski*. Określenia odmiejscowe dodawane do nazw rodowych najczęściej mówiły o nabytej własności ziemskiej, której nazwa posłużyła za podstawę motywacyjną nowego OD. Mogły jednak również podkreślać starożytność i świetność rodu. Świadczą o tym m. in. zapisy odnoszące się do księcia Andrija Kurpskiego, który przyjął dodatkowe określenie *Jarosławski*, nawiązujące do protoplasty linii jarosławskich Rurykowiczów, Iwana Wasyljowicza, Wielkiego Księcia Jarosławskiego: *Andrzej Kurpski i Jarosławski* RW 1583. Kiedy w 1564 r. książę otrzymał starostwo kowelskie, do nazwy rodowej dołączył kolejne określenie na *-ski* — *Kowelski*: *Андрѣя Курпскогo Ковелскогo* (Gen.) RPW 1569. Dodatkowe nazwy odmiejscowe mogły również odnosić się do założycieli bocznych linii rodowych, np.: *Jerzy z Ostroga*

¹⁴ С. Медвідь-Пахомова, *op. cit.*, s. 107; I. Huk, *Personal names of members of the Gediminid dynasty in old Ukraine* [w:] *Atti del XXII Congresso Internazionale di Scienze Onomastiche Pisa*, 28 agosto – 4 settembre 2005, pod red. J. Arcamone, Pisa 2011, s. 157–172.

Ostrogski na Żaslawie Żaslawski (Dat.) KGK 1659. Mogły też oznaczać dziedziczone już nazwy i dotyczyć kolejnych pokoleń rozrodzonych rodów: *Władysława ze Zbaraża Zbaraskiego Woronieckiego* (Gen.) PNL 1677.

Marginalny procent stanowią określenia, w których nazwy rodowe stały bezpośrednio po kwalifikatorze stanowym, np.: *kniazia Kowelskoho* (Gen.) PZW 1545, *kniazia Woyny* (Gen.) PZŁ 1545. Tego typu formuły pojawiały się w dokumencie zwykle przy okazji ponownych wzmianek o osobie.

Określenia dodatkowe odnoszące się do książąt były nazwami rodzinnymi i dziedzicznymi. Posługiwanie się wspólnym określeniem znajduje wyraz w używaniu tej samej nazwy rodowej przez rodzeństwo oraz małżonków, np. *kniaź Bohdan a kniaź Michajło Kurcowiczy* PZŁ 1545, *Maksyma a Ostajia Sokolskich* (Gen. pl) PZŁ 1545, *kniazia Andreia a knehini Iwanowoie Zamlickich z Zamlicz* (Gen. pl) PZŁ 1545, *Кнзя Януша и князя Але(к)са(н)дра Але(к)са(н)дровичо(в) Збара(з)ких и Пору(ц)ких* (Gen. pl) WH 1570. Tendencja przechodzenia OD z ojca na dzieci oraz obejmowania wspólną nazwą całej rodziny w antroponomii książąt wołyńskich zaznacza się jeszcze w drugiej połowie XV w.¹⁵

Nazwy rodowe zachowywała większość przedstawicieli warstwy najbardziej uprzywilejowanej, potomkowie rodów w linii prostej. Członkowie linii pobocznych przyjmowali nowe określenia, które pełniły rolę jedyne go poimienne go OD, z czasem stając się formacjami dziedzicznymi, bądź dodawali je do dawnych nazw rodowych.

Panowie

Środki oraz sposoby identyfikacji odnoszące się do panów były bardzo zbliżone do tych, które występowały wśród książąt. Zasadnicza różnica polegała na nieco większym udziale formacji odojcowskich i nieco mniejszej frekwencji nazw odmiejscowych oraz braku określeń dynastycznych. Formuły denotujące szlachtę poprzedzone były odpowiednim kwalifikatorem stanowym i formułą grzecznościową, np.: *jeho miłost (pan)*, *урождоньи панъ*, (*jego miłość*) *pan*, *wielce szanowny pan*, (*szlachetnie*) *urodzony pan*, *szlachetny pan*, *urodzony jego miłość pan*, *generosus*, (*magnificus*) *nobilis*.

Najbardziej typowy model identyfikacyjny szlachty wołyńskiej stanowiły formuły dwuelementowe o strukturze: imię + OD (nazwa odmiejscowa na *-ski*, nazwa zależnościowa, nazwa charakteryzująca), np.: *Bohdan Czubinowicz* PWW 1621, *Daniel Holub* PWW 1621, *Jana Rusiłowicza* (Gen.) AGW 1770. Funkcję OD pełniły również nazwy heraldyczne, np. *Dymitr Dederkało* RK 1583.

Formuły nazewnicze mogły być bardziej rozbudowane. Charakterystyczne były zestawienia trzejelementowe, na które składały się: imię + odimienna nazwa odojcowska na *-owycz/-ewycz/-owicz/-ewicz* + OD, np.: *Иван Яцкович Борзобогатый*

¹⁵ I. Huk, *op. cit.*

TU 1555, *Hrehorego Tychnewicza Kostenieckiego* (Gen.) PNL 1678, *Iwana Piotrowicza Czaplicza* (Gen.) LW 1765. Takie zapisy najczęściej występowały w źródłach z XVI w., a ich obecność uzależniona była od rodzaju dokumentu i zapewne pozostawała w związku z uzusem kancelaryjnym. W „Волинських грамотах” stanowią przeszło połowę wszystkich odnoszących się do szlachty ukraińskiej określeń, ale już w inwentarzach czy rejestrach wojskowych zdecydowanie przeważają zestawienia dwuelementowe. Ten sposób nominacji znany był również wśród dawnej szlachty żytomierskiej¹⁶ oraz podlaskiej¹⁷.

Inne zestawienia trzyelementowe zawierały: imię + OD + nazwa odmiejscowa na *-ski*. Określenie stojące zwykle po imieniu chrzestnym było nazwą rodową, z którą łączyła się chronologicznie późniejsza nazwa odmiejscowa na *-ski*, np. *Iwan Kirdej Mylski* RŁ 1583, *Василеу Мировициуу Вохновскиуу* WH 1568, *Iwan Hulewicz Perekalski* PWW 1621, *Konstanty Odrowąż Hołowinski* KGL 1780. Syntetyczne nazwy odmiejscowe stojące po nazwie rodowej tworzone były od nowo nabytych majątków ziemskich. Mogła nieść informację — podobnie jak w przypadku książąt — o połączeniu rodów czy rozrodzeniu już istniejących.

Kolejność poszczególnych OD w zestawieniu identyfikacyjnym była dowolna. Czasami nazwom rodowym towarzyszyły przydomki, które nawiązywały do protoplastów rodów lub innych sławnych przodków. Były to określenia późniejsze, stojące przed lub po nazwie rodowej, np. *Michała Bożenca Jelowickiego* (Gen.) KG 1754, *Michał Mokosiey Denisko* KG 1783. Często formuły nazewnicze były wzbogacane odmiejscowymi wyrażeniami przyimkowymi, np.: *Michna z Brochowiec y z Wisniowa* (Gen.) OŁ 1552, *Iwan Borzobohatyj Krasenskij z Rykan* DŁ 1569, *Andrej Chmara Miłowski z Miłowicz* DŁ 1569, *Dymitra na Zabokr(z)ykach Zabokr(z) yckiego* (Gen.) PNL 1677, *Michał na Bytniu Balaban* KGL 1709.

Zapisy, w których OD używane były obok bądź zamiast starszych nazw rodowych, podobnie jak w przypadku materiału odnoszącego się do książąt, ilustrują zmienność tych nazw oraz rozrodzenie rodów i powstawanie ich nowych linii. Ciekawym przykładem ewolucji nazwy rodowej może być np. historia Kirdejów, herbu Kirdej, jednego ze starszych ruskich rodów szlacheckich związanych z Wołyniem¹⁸. Dzieje tego rodu ilustrują typowy dla ówczesnego bojarstwa proces stopniowego rozdrobnienia. Już w XV w. kolejni męscy potomkowie dali początek nowym, samodzielnym rodzinom: Kirdejów (Kirdejewiczów)-Łaniewiczów, Szyłowiczów, Dżusów i Dżusów Lachowskich, Hojskich (Hostskich), Czapliczów, Kirdejów-Kozińskich, Wilhorskich, a w XVI w. Kirdejów-Mylskich, Kirdejów-Mniszyńskich, Czapliczów-Szpanowskich. Językowym obrazem rozpadu tego

¹⁶ Л. Яшук, *op. cit.*, s. 7–8.

¹⁷ L. Dacewicz, *Proces kształtowania się nazwiska szlacheckiego w kontekście pogranicza etniczno kulturowego (na przykładzie woj. podlaskiego w XVI w.)* [w:] *Pogranicza. Kontakty kulturowe, literackie, językowe*, pod red. L. Dacewicz, Białystok 2004, s. 158.

¹⁸ Н. Яковенко, *Українська шляхта...*, s. 128–136.

rodu na odrębne rodziny było przyjmowanie nowych, dodatkowych określeń używanych samodzielnie bądź obok starej nazwy rodowej. Określenia te z czasem stały się formacjami dziedzicznymi, obejmującymi członków nowej linii. Tworzone były od nazw nabywanych majątków oraz od określeń synów Kirdeja, protoplasty rodu: Dżusy, Czapli, Szyła i Łaniewiczza, np.: *Григорей Чаплич Шпановский* PWL 1567, *Іван Дчуса* PWL 1567, *Ярофеї Госки* PWL 1565, *Raweł Dmitrowicz Kozinsky* PWW 1621, *Semena Lachowskoho* (Gen.) OŁ 1552, *Iwan Kirdij Mniszinski z Mniszina* DŁ 1569, *Olezar Kierdej Mylski z miasteczka Mylska* RŁ 1583, *Лев Вилгорьски* PWL 1565.

Te i podobne przykłady świadczą o tym, że funkcję nazwiskową mogły pełnić dwa OD: pierwotna nazwa rodziny oraz późniejsza chronologicznie nazwa odmiejscowa, która określała nową linię i w dokumentach występowała również jako jedyne OD osoby. Dzieje rodów szlacheckich na Wołyniu świadczą, że nowe OD (odmiejscowe lub patronimiczne) mogły oznaczać też nowe, samodzielne rodziny i być odrębnymi formacjami nazwiskowymi. Zatem z czasem owa zmienność OD przejawiała się w tym, że część członków rodu przestawała posługiwać się wspólną niegdyś nazwą rodową na rzecz innej, odnoszącej się do odrębnej rodziny. Było to dość typowe dla środowiska szlacheckiego zjawisko, na co zwracają uwagę również inni badacze dawnej antroponii¹⁹. Wiele jednak rodzin, którym udało się uniknąć skutków rozrodzenia i rozdrobnienia, zachowało swoje nazwy rodowe – spotykamy je w dokumentach z całego omawianego okresu.

Zapisy w materiale XVI-wiecznym i późniejszych źródłach OD odnoszących się do wielu rodzin książęcych oraz pańskich i ziemiańskich, które występowały w niezmienionej postaci, świadczą o ich dziedziczności i stabilizacji form. Dla wielu z nich znajdujemy poświadczenia w dokumentach XV-wiecznych, np. *Бобрыкович, Боговитиновичъ, Болбасъ, Болобанъ, Верещака, Верига, Вишневський, Ворона, Гулевичъ, Дроздъ, Загоровський, Кисел, Кирьдѣй, Козика, Коровай, Ламанъ, Острожський, Сова, Солтан, Царь, Чапличъ, Четвертєнскии, Шишка* CCM, pozwalające odnieść początki stabilizacji OD u szlachty wołyńskiej do czasu poprzedzającego badany okres. Pierwsze znane zapisy ilustrujące przechodzenie określenia poimennego ojca na dzieci w starych rodach szlacheckich pochodzą z XV w.²⁰. Proces ten związany był ze zwyczajowym prawem spadkowym i tradycją dziedziczności majątków.

Potwierdzeniem nazwiskowej funkcji OD są w materiale odnoszącym się do szlachty formacje rodzinne. Były to określenia małżonków oraz rodzeństwa, np.: *Іван а Олехно Богдановичи Кнегининскии* AS III 1533, *Dachno a Jakim Ochłopowskii* PZŁ 1545, *Tichno a Jurei Andreewiczi Oranskie* DW 1569, *ми Ставєцкии: Грицко а Солтан а Богдан* AS 1521; *Michayło a Sokół, a Hryско Jełowiczу* PZŁ 1545, *Samuel i Anna Hulanicy* AGK 1684.

¹⁹ L. Dacewicz, *op. cit.*, s. 159.

²⁰ І. С. Фименко, *Українські прізвищеві назви XVI ст.*, Київ 2003, с. 15.

Z drugiej jednak strony niektóre zapisy świadczą o występującej jeszcze niestabilności antroponimów, która wyrażała się w zróżnicowaniu słowotwórczym określeń poimiennych należących do tej samej osoby, np. *Semen Cata* PZŁ 1545 // *Semena Caticza* (Gen.) *ibid.* // *Semena Catina* (Gen.) *ibid.*, *Jakowa Krokotczyca* (Gen.) OŁ 1552 // *kniazia Krokotczyyna* (Gen.) *ibid.*

Bojarzy

Identyfikacja bojarów odbywała się w większości za pomocą formuł dwuelementowych o strukturze: imię + OD (zależnościowe, charakteryzujące), np. *Михна Павловича* (Gen.) WW 1565, *Semen Starucha* OO 1621. Zapisano nieliczne przykłady zestawień trzelementowych z właściwym patronimem przed OD (w źródłach z początku XVI w.), np. *Ивашко Зенкович Лабунский* AS I 1508 oraz nazwą wskazującą na wykonywany zawód, stojącą na trzecim miejscu, np. *Ждан Павлович Тивун* WW 1561.

3. Podsumowanie

Uwarunkowania społeczne miały istotny wpływ na kształtowanie się systemu nazewniczego. Inaczej przebiegał proces ustalania się nazwisk w obrębie stanu uprzywilejowanego niż w obrębie pozostałych grup społecznych. Wprawdzie środki językowe służące kreacji nazw wśród szlachty były znane w antroponimii wszystkich stanów, to jednak zupełnie różna była ich frekwencja. W znacznej mierze odmienne były również sposoby identyfikacji.

Antroponimia szlachecka w dawnym województwie wołyńskim odzwierciedla najważniejsze tendencje rozwojowe zarysowane w epoce wcześniejszej. Dotyczy to zarówno środków słowotwórczych służących kreacji nazw osobowych, jak też sposobów nominacji, wśród których dominował system dwuelementowy.

Najważniejszą rolę w antroponimii tej grupy społecznej odgrywały nazwy odmiejskowe z sufiksem *-s'kyj/-c'kyj/-ski/-cki*. Drugą pozycję zajmowały określenia patronimiczne, częstsze w środowisku panów i ziemian niż wśród książąt, wśród których dominowały formacje z sufiksem *-owyc(z)/-ewyc(z)/-owic(z)/-ewic(z)*. Marginalną rolę w identyfikacji stanu uprzywilejowanego odgrywały określenia odapelatywne. Nieliczne są również poświadczenia określeń heraldycznych, które pełniły funkcję przydomków rodowych w zestawieniach wieloelementowych, niektóre z nich występowały w roli podstawowego środka nazewniczego.

Identyfikacja bojarów wołyńskich oparta była na modelu bliskim nazewnictwu mieszczan i chłopów, co świadczyło o obniżeniu statusu tej grupy w hierarchii społecznej. Podstawowym środkiem nominacyjnym były tu formacje patronimiczne, na drugim miejscu znalazły się formacje odapelatywne.

Różnice w imiennictwie stanu szlacheckiego i nieszlacheckiego dotyczyły udziału poszczególnych typów nazewniczych oraz pewnych środków słowotwór-

czych. W antroponimii mieszczan i chłopów dominowały formacje patronimiczne, bardzo istotną rolę odgrywały również określenia charakteryzujące. Niektóre środki morfologiczne służące kreacji m.in. form odojcowskich, np. formanty *-uk/-'uk*, *-czuk*, *-enia* oraz *-enko* nie występowały w antroponimii szlachty.

Już na początku omawianego okresu określenia dodatkowe w tej grupie społecznej były już dziedziczne, w większości niezmiennie i obejmowały całe rodziny.

Antroponimia szlachecka dawnej ziemi wołyńskiej wykazuje największe podobieństwa z nazewnictwem stanu uprzywilejowanego Żytomierszczyzny w XVI–XVII w.

W omawianym imiennictwie odzwierciedlone zostały wpływy systemu polskiego. Można je upatrywać w dużej produktywności przyrostka *-s'kyj/-c'kyj*, jak również w przyjmowaniu przez szlachtę ruską nielicznych określeń pochodzących od nazw polskich herbów.

Natomiast zasadnicza różnica między ukraińskim a polskim imiennictwem warstwy uprzywilejowanej dawnego Wołynia dotyczy frekwencji poszczególnych środków nazewniczych. W obu systemach w całym omawianym okresie wyraźnie dominowały syntetyczne formacje odmiejscowe, jednak ich udział w antroponimii polskiej był większy o około 20%. Produktywność sufiksu *-ski/-cki* w obu systemach była bardzo wysoka, w XVIII w. w antroponimii ukraińskiej zaznaczył się niewielki jej spadek oraz przybliżony wzrost w nazewnictwie polskim. Miało to związek z polonizacją elit i przeniesieniem części syntetycznych formacji odmiejscowych do zasobu nazwisk polskich. Drugie miejsce w imiennictwie ukraińskim zajmowały licznie reprezentowane patronimy z dominującymi wśród nich formacjami na *-yc(z)/-ic(z)*, *-owyc(z)/-ewyc(z)/-owic(z)/-ewic(z)*. Natomiast w antroponimii polskiej tego terenu w XVI–XVII w. drugą pozycję zajmowały formacje charakteryzujące, zaś w XVIII w. patronimy na *-ic(z)*, *-owic(z)/-ewic(z)* – ich udział w antroponimii szlachty kresowej był jednak niewielki. Zatem różnica między dwoma najczęściej występującymi środkami identyfikacyjnymi, dotycząca ich frekwencji, była daleko mniej wyraźna w imiennictwie ukraińskim niż w polskim.

Identyfikacja odbywała się najczęściej za pomocą formuł dwuelementowych o strukturze: imię + OD (nazwa odmiejscowa na *-s'kyj/-c'kyj/-ski/-cki*, nazwa zależnościowa, nazwa charakteryzująca). W dokumentach wyższej rangi występowały zestawienia bardziej rozbudowane. Częstymi były wśród nich, zwłaszcza w XVI w., formuły trzejelementowe z nazwą na *-owycz/-ewycz/-owicz/ -ewicz* na drugim miejscu, wskazującą na aktualny związek ojciec – syn. Ten sposób nominacji znany był również wśród dawnej szlachty żytomierskiej oraz podlaskiej. Zestawienia wieloelementowe tworzyły też (z czasem dziedziczne) określenia odmiejscowe, które mówiły o nabytych majątkach ziemskich, połączeniu czy rozrozdzeniu rodów, oraz przydomki, nazwy dynastyczne (w przypadku książąt) i odmiejscowe wyrażenia przyimkowe.

Formy pluralne OD odnoszące się do małżonków, braci oraz ojców i synów, jak również syngulatywne wspólne dla członków rodziny, świadczą o utracie ich

znaczenia jednostkowego na rzecz funkcji nazwiskowej. Takie zapisy spotykane są w źródłach od początku omawianego okresu. Z drugiej jednak strony występowanie form obocznych świadczyło o wciąż trwającym procesie nazwiskotwórczym.

Zasadnicze różnice w sposobach identyfikacji szlachty i pozostałych stanów dotyczyły, oprócz wspomnianych już, częściowo odmiennych rodzajów stosowanych OD, środków słowotwórczych i frekwencji ich występowania, również stopnia rozbudowania zestawień antroponimicznych.

Sposoby identyfikacji szlachty ukraińskiej i polskiej dawnego Wołynia oparte były na tym samym modelu nazewniczym. Dominacja formacji odmiejscowych wskazuje na znaczenie, jakie w tej grupie społecznej przypisywano własności ziemskiej. Jednak wśród szlachty ukraińskiej – podobnie jak w pozostałych stanach – ważne miejsce zajmowały również formacje patronimiczne. Ich rola w imiennictwie polskiej szlachty była raczej marginalna. W identyfikacji obu porównywanych grup, w której dominowały zestawienia dwuczłonowe, spotykamy także nieliczne formuły trzyelementowe o strukturze: imię + określenie charakteryzujące + nazwa odmiejscowa na *-ski/-cki/* imię + nazwa heraldyczna + nazwa odmiejscowa na *-ski/-cki/* imię + nazwa odmiejscowa na *-ski/-cki/* + nazwa odmiejscowa na *-ski*. W antroponimii Polaków nie występowały natomiast, charakterystyczne dla imiennictwa szlachty ukraińskiej, formuły trzyelementowe z poimienną nazwą utworzoną od imienia chrzestnego ojca oraz nazwy dynastyczne i przydomki pochodzące od protoplastów rodów oraz innych sławnych przodków.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- Alb. 1595–1779 – *Album studentów Akademii Zamojskiej 1595–1781*, opr. H. Gmiterek, Warszawa 1994.
- AS 1501–1569 – Archiwum ks. Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie, t. I, III, IV, VI, Lwów 1887–1910.
- DŁ 1569 – *Dygnitarze i szlachta powiatu łuckiego składają przysięgę na wierność Koronie polskiej w grodzie łuckim, 1569* [w:] *Akta Unji Polski z Litwą 1385–1791*, wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz, Kraków 1932.
- DW 1569 – *Dygnitarze, szlachta i mieszczenie powiatu włodzimierskiego składają przysięgę na wierność Koronie polskiej wobec komisarza królewskiego Jana Falibowskiego, 1569* [w:] *Akta Unji Polski z Litwą 1385–1791*, wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków 1932.
- LK 1563 – *Люстрація Кременця 1563* [w:] *Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Коммиссією для разбора древнихъ актовъ*, ч. VII, т. II, Кієвъ 1886.
- OŁ 1552 – *Описаніе Луцкаго замка 1552* [w:] *Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Коммиссією для разбора древнихъ актовъ*, ч. VII, т. I, Кієвъ 1886.
- OO XVI–XVII – *Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст.*, упор. В. Атаманенко, „Історичні джерела”, т. I, Київ, Острог, Нью-Йорк 2004.

- PNŁ 1677–1679 – *Перепись населения Луцкаго повѣта, по поводу сбора поголовной подати въ 1677–1679 г.* [w:] *Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Коммиссією для разбора древнихъ актовъ*, ч. VII, т. III, Кіевъ 1905.
- PWL 1565, 1567 – *Реестръ попису войска Литовскаго 1565 г.: Земля Волынская, Попись войска Литовскаго 1567 г.: Реестръ княжатъ, панятъ и всего рыцарства земли Волынской* [w:] *Литовская Метрика, Книги Публичныхъ Дѣлъ. Переписи войска Литовскаго*, отд. I, ч. 3, Петроградъ 1915.
- PZK – *Popis zamku krzemienieckiego* [w:] Al. Jabłonowski, *Rewizja zamków ziemi wołyńskiej w połowie XVI w.*, „*Źródła dziejowe*”, t. VI, Warszawa 1877.
- PZŁ – *Popis zamku luckiego* [w:] Al. Jabłonowski, *Rewizja zamków ziemi wołyńskiej w połowie XVI w.*, „*Źródła dziejowe*”, t. VI, Warszawa 1877.
- PZW – *Popis zamku włodzimierskiego* [w:] Al. Jabłonowski, *Rewizja zamków ziemi wołyńskiej w połowie XV w.*, „*Źródła dziejowe*”, t. VI, Warszawa 1877.
- RK – *Regestr poboru z woj. wołyńskiego, powiatu krzemienieckiego, 1583 r.* [w:] Al. Jabłonowski, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemie Ruskie. Wołyń i Podole*, t. VIII, „*Źródła dziejowe*”, t. XIX, Warszawa 1889.
- RŁ – *Regestr poboru z woj. wołyńskiego, powiatu luckiego, 1583 r.* [w:] Al. Jabłonowski, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemie Ruskie. Wołyń i Podole*, t. VIII, „*Źródła dziejowe*”, t. XIX, Warszawa 1889.
- RW – *Regestr poboru z woj. wołyńskiego, powiatu włodzimierskiego, 1583 r.* [w:] Al. Jabłonowski, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemie Ruskie. Wołyń i Podole*, t. VIII, „*Źródła dziejowe*”, t. XIX, Warszawa 1889.
- TU – *Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття*, упор. В. Кравченко, Н. Яковенко, Київ 1990.
- WH – *Волинські грамоти XVI ст.*, упор. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко, Київ 1995.
- WW – В. Поліщук, *Врядове виживство красносільських бояр у контексті замкових служб (Луцьке староство в 1545–1567 рр.)* [w:] „*Молода нація*”, № 3 (19) 2001, с. 196–239.

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

- AGK 1684 – *Akta grodzkie krzemienieckie 1684*, Nabytki, oddz. I, S. 60, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD).
- AGW 1712–1792 – *Wypisy z aktów grodzkich i ziemskich zamku włodzimierskiego, 1712–1792*, F. 91, S. 377/VII-2, Biblioteka Naukowa im. Stefanyka we Lwowie, dział rękopisów (dalej: BN).
- AO 1701–1765 – *Areszty osób 1701–1765*, F. 91, S. 258/VI-1, BN.
- KG 1754–1783 – *Wypisy z ksiąg grodzkich krzemienieckich, luckich, 1754–1783*, F. 46, teka VII, BN.
- KGK 1659–1682 – *Wypisy z ksiąg grodzkich krzemienieckich, 1659–1682*, F. 5, S. 4112/III, BN.
- KGŁ 1683–1780 – *Wypisy z ksiąg grodzkich luckich, 1683–1780*, F. 5, S. 4099/III, BN.

- LW 1765 – *Lustracje starostw w woj. wołyńskim leżących: powiat lucki i włodzimierski, 1765*, ASK, oddz. XLVI, S. 18, AGAD; *Lustracje starostw i królewszczyzn w województwie wołyńskim, powiecie krzemienieckim leżących, 1765*, ASK, oddz. XLVI, S. 19, AGAD.
- PWW 1621 – *Rejestr popisu wojska wołyńskiego na pospolite ruszenie 1621*, Varia Archiwalne z Biblioteki Narodowej, S. 5, AGAD.
- RPW 1569–1570 – *Rejestry poborowe woj. wołyńskiego i inflanckiego w XVI w.: powiat włodzimierski, 1569, Włodzimierz 1570*, ASK, oddz. S. 31, AGAD.
- Z 1747 – *Zasław dobra 1747*, Zbiór Al. Czołowskiego, S. 629, AGAD.

BIBLIOGRAFIA

- Dacewicz L., *Proces kształtowania się nazwiska szlacheckiego w kontekście pogranicza etniczno-kulturowego (na przykładzie woj. podlaskiego w XVI w.)* [w:] *Pogranicza. Kontakty kulturowe, literackie, językowe*, pod red. L. Dacewicz, Białystok 2004, s. 155–160.
- Huk I., *Personal names of members of the Gediminid dynasty in old Ukraine* [w:] *Atti del XXII Congresso Internazionale di Scienze Onomastiche Pisa, 28 agosto – 4 settembre 2005*, pod red. J. Arcamone, Pisa 2011, s. 157–172.
- Mytnik I., *Antroponimia Wołynia w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2010.
- Niesiecki K., *Herbarz Polski*, t. IV, Lipsk 1839.
- Szulowska W., *Imiennictwo dawnej ziemi halickiej i lwowskiej*, Warszawa 1992.
- Walczak B., Walczak M., *Przydomki władców słowiańskich (na tle porównawczym)* [w:] *Przezwiska i przydomki w językach słowiańskich*, cz. II, „Rozprawy Sławistyczne”, t. 15, Lublin 1999, s. 239–254.
- Wolnicz-Pawłowska E., *Osiemnastowieczne imiennictwo ukraińskie w dawnym województwie ruskim*, Wrocław 1978.
- Єфименко І., *Українські прізвищеві назви XVI ст.*, Київ 2003.
- Литвинова А., Успенский Ф., *Глава из истории выбора имен у Рюриковичей: князья-тезки и их патрональные святые* [w:] „Вопросы ономастики”, № 1, 2004, с. 14–32.
- Литвинчук Л., *Прізвищеві назви Житомирщини XVI століття з суфіксом -ов-ич/-ев-ич, Студії з ономастики та етимології*, Київ 2006, с. 76–88.
- Медвідь-Пахомова С., *Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах*, Ужгород 1999.
- ССМ – *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, за ред. Л. Гумецької, І. Гринчишина, т. I–II, Київ 1977–1978.
- Чучка П., *Історія власних назв* [w:] *Історія української мови. Лексика і фразеологія*, за ред. В. М. Русанівського, Київ 1983, с. 592–620.
- Яковенко Н., *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь та Центральна Україна)*, Київ 1993.
- Яковенко Н., *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*, Київ 2005.
- Яшук Л., *Антропонімія Житомирщини XVI–XVII ст. Автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Київ 2008.

ANTHROPONYMY OF THE UKRAINIAN NOBILITY AND BOYARS IN 16th-18th CENTURY

This paper is devoted to the discussion of anthroponymy of the former Volynskie Voivodship. It presents naming patterns used among Ukrainian privileged class. The most important issues discussed in this paper are as follows:

- presentation and characteristics of naming styles using elements after the first name referring to men with the indication of the frequency of suffixes;
- presentation of the evolution of additional identifiers;
- the presentation of the most typical naming patterns also depending on the type of the source document; and
- showing the similarities and dissimilarities between Ukrainian and Polish anthroponymy in the olden day Volynia, the scope of mutual interference between the Ukrainian and Polish languages and different anthroponymic systems.

Materials for this paper are composed of archival and prints sources.

Key words: privileged class, additional post-positive identifiers, personal identification formulae, language interference, anthroponymic systems.

Любов ОСТАШ, Роман ОСТАШ

Львівський національний університет імені Івана Франка

Українські особові імена середини XVII століття як об'єкт лексикографії (17 Р)

Більшість із лексикографічно опрацьованих чоловічих власних імен з початковою літерою **Р**, які зафіксовані у Реєстрі Війська Запорозького 1649 року (Реєстр), є рідкісними діалектними варіантами: *Рабушка*, *Ралко*, *Расикъ*, *Ра(с)ко*, *Рахвалъ*, *Рева*, *Рецикъ*, *Ро(з)ка*, *Ройша*, *Роля*, *Роско*, *Рубышь* та ін. Це усічені або усічено-суфіксальні варіанти. Вони представлені переважно по 1 носієві і є цінним матеріалом для етимологізації сучасних українських прізвищ. Найбільшою кількістю носіїв в аналізованій групі виділяються імена *Романъ* (близько 400, що становить 1% від загальної кількості записаних у Реєстрі козаків) та *Ра(д)ко* (102). Популярність імені *Романъ* у той період підтверджують і утворені від нього деривати, які також потрапили в аналізовану пам'ятку: *Романс(ц)*, *Рома(н)ко*, *Рома(с)*, *Ромашко*.

У даній статті збережено ті ж принципи побудови словникових статей, що застосовувалися і в попередніх частинах (Осташ, 392–398).

Р

Рабушка I. Походження: усічено-суфіксальний дериват від старовинного, рідкісного церк. імені [А]раб (АС 115; IT 41), утворений шляхом приєднання поліморфемного суфікса **-уш-к-а**.

II–III. Рабушка Кгима, 175 зв. (Бр).

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Ула(с) Рабуха, 8; Павель Рабушенько, 143 зв.; Ѡлексѣ(й) Рабъче(н)ко, 182; Иванашко Рабъко, 183 зв.; б) (в інших пам'ятках) Piotr Rabuszka (Кременець, 1563 р. АЮЗР II/7, 43); Иван Рабій (Чернігів, 1732 р. Роспись 142); Степанъ Рабусъ (1756 р. АК 89).

VII. Прізвища: Раб (СП 294; Чучка Пр 475); Ра́ба, Раба́да, Рабада́, Раба́к, Раба́н, Рабаню́к (СП 294); Рабешко (СПЖЛ, II, 162); Ра́бич (СП 294); Рабієвський (СПЖЛ, II, 162); Рабі́йчу́к, Рабуля́к (СП 294); Рабуш (ЮН 692); Рабушка (ЗА: Вл обл, Кв м, Лг обл, Плт обл).

VIII. Паралелі: рос. нар. варіант Ра́бей < церк. Араб (АС Снф 266).

Ра(д)ко I. Походження: а) утворене усічено-суфіксальним способом від слов'янської антропооснови **Рад-** за допомогою суфікса **-к-о** (Чучка СІ 295–296). Антропооснова **Рад-** могла бути препозитивним – **Рад(о)-** – або постпозитивним – **-рад** – компонентом імен-комполит моделі Радобытъ, Гостырадъ та ін. (див. докл. ХД 17–30); б) усічено-суфіксальний дериват від імені Рад[ивонь] < Радіон, утворений за допомогою суфікса **-к-о** (ІТ 313; Чучка СІ 295–296).

Наявність прізвищевих назв на зразок Ива(н) Раде(н)ко, 24; Иляшъ Раденько (1649 р. Реєстр 24, 189), Тимофѣй Радич (1694 р. ДГІМ 1025), Михайло Радичь (1732 р. Роспись 5), Корнѣи Радута (1756 р. АК 182), Радик **Radyk**, Радів **Radiow**, Радух **Raduch** (1785–1820 рр. ІФ 270), а також прізвищ Радулов, Радъ, Радюк, Радюль та ін. (СПЖЛ, II, 163) переконує, що у минулі століття антропонім Рад/Радъ (усічення від імені-комполита моделі Радиславъ або короткий відповідник слов'янського членного прикметника **радий** 'радий, веселий, жвавий') функціонував і як самостійне ім'я. Про його активне вживання у XIV–XVIII ст. і в ролі імені, і в основі прізвищевих назв (від імені Рад рано почали утворюватися патроніми) див. докл. Чучка СІ 293–294.

II. Приклади: Ра(д)ко Ха(р)че(н)ко, 14 зв.; Ра(д)ко Коле(с)ниче(н)ко, 39; Ра(д)ко Батече(н)ко, 45 зв.; Ра(д)ко Яхиме(н)ко, 110 зв.; Ра(д)ко Кривошия, 122 зв.; Ра(д)ко Кривоно(с), 154 зв.; Радько Миките(н)ко, 357 зв.

III. Варіанти, кількість носіїв: Радко 2: Чг 1, Бр 1; Ра(д)ко 99: Чг 10, Чрк 10, Кнв 4, Крс 9, Б 7, Ум 7, Бр 1, Клн 4, Кв 7, П 9, Крп 3, М 9, Плт 11, Прл 4, Н 3, Чрг 1; Радько 1: Крп.

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Ко(н)дратъ Ра(д)че(н)ко, 27 зв.; Данило Ра(д)че(н)ко, 39 зв.; Фєско Ра(д)ковичъ, 43 зв.; Семень Ра(д)ченъко, 57 зв.; Ювъту(х) Ра(д)че(н)ко, 69; Ива(н) Ра(д)че(н)ко, 72; Ле(с)ко Ра(д)ченъко, 124 зв.; Хома Ра(д)ченъко, 441; Микита Ра(д)ковичъ, 441 зв.; б) (в інших пам'ятках) Є(в)хи(м) Ра(д)чи(ч) (1570 р. ОО 38); Łukian Radko (1604 р. ОО 107); Serhey Radkowicz (1620 р. ОО 226); Ти(м)ько Ра(д)ковъ, ковале(в) зя(т) (прізвищева назва – за іменем тестя) (1655 р. ЛРК 46); Василь Радченко Набок (1695 р. ДГК 55); Иванъ Радковъ; Якимъ Радченко (Чернігів, 1732 р. Роспись 73, 76); Артемъ Ра(д)ченко; Грицко Радко (1756 р. АК 208, 288).

V. Пам'ятки, словники: Radko Solonkow (1565 р. ОКЗР, III, 396); Ра(д)ко Старуши(ч) (1576 р. ОО 47); Трохимъ Гавриловичъ сыновъ мае шесть: Радко, Онопрей, Исай, Иванъ, Ненадъ, Пилипъ (1595 р. АЮЗР I/VI, 249); Radko Diak (1604 р. ОО 117); Радко Жеребило (Корнин, 1609 р. ДМВН 131); Радко Долгий

(Луцьк, 1609 р. АЮЗР 6/І, 356); Васи(л) и Ра(д)ко, музики и ѡбывателѣ ми(р)горо(д)ские (1655 р. ЛРК 63); Радко, Миня(й)ловъ зя(т) (1662 р. ЛРК 117); Радко Сухинин (1666 р. ПКР 410); Ми, на имя Радко, Миско и Феско Гиренки, ... вѣдомо чиним (Корибутівка, 1691 р. ДГІМ 1017); Ра(д)ко Запаре(н)ко (Лохвиця, 1720 р. ДНРМ 119); Радко Старый (1756 р. АК 175); Радько (прізвище) (1858 р. СКР, II, 29).

VII. Прізвища: Радкѣвич (ВГ 377/Днц обл; СП 295; ЮР, II, 878); Радкевич (СПЖЛ, II, 163); Радко (SH 343); Радков, Радковський (ЮН 693); Радченко (ВГ 8; СП 295; ЮР, II, 879); Радчѣнко (ВГ 10); Радченко (СПЖЛ, II, 163; ЮН 693; SH 343); Радчѹк (ВГ 56; СП 295; ЮР, II, 879); Радчук (СПЖЛ, II, 163; SH 343); Радькѡ (ВГ 30; СП 295; ЮР, II, 879); Радькѡв (ВГ 51); Радько (ЗА: Плт м; ЮН 693).

VIII. Паралелі: ім'я Рад у давнину було відоме майже всім слов'янським мовам [...], а з-поміж неслов'янських також румунській (Чучка СІ 293–294); рос. Радко від церк. Ерадий, Радий, Родион (АС Снф 266).

Радук(к) I. Походження: утворене від базового слов'янського імені Рад за допомогою суфікса **-ук** (Чучка СІ 298); б) усічено-суфіксальний дериват від імені Радивонъ < Радіон (ІТ 313; Чучка СІ 298), утворений за допомогою суфікса **-ук**.

II–III. Радук(к) Жданѣ(н)ко, 59 зв. (Чрк).

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) пор. Іванъ Радюка, 128 зв.; Яковъ Радючєнько, 129 зв.; б) (в інших пам'ятках) Радук (Виноградівщина, 1620 р. Чучка СІ 298); Радюк (1720 р. Чучка Пр 476).

V. Пам'ятки, словники: пор. Радюка Губинич (Черкаси, 1552 р. АЮЗР 7/І, 88); Радю(к) Степанови(ч) (1595 р. Ящук-1, І, 117).

VII. Прізвища: Радук (ЗА: АР Крим, Вн обл, Днц м, ІФ обл, Кв м, Крв обл, Льв м, Льв обл, Хрс м, Хрс обл, Чрг обл), Радѹка, Радукан (СП 295); Радукан (ЮН 693); Радучич (ЗА: Жт обл).

Радук(л) I. Походження: утворене від базового слов'янського імені Рад за допомогою демінутивного суфікса **-ул** (Чучка СІ 298). Пор. аналогічний польський антропонімійний формант **-ul/-ul-** (див. докл. Gala 390, 399); б) усічено-суфіксальний дериват від імені Радіон (ІТ 313), утворений за допомогою суфікса **-ул**.

II. Приклади: Радулъ Мета(л)чєнько, 179; Радук(л) Марьчє(н)ко, 182; Радулъ Волоши(н), 355 зв.; Радулъ Ѡлексѣєнько, 389 зв.

III. Варіанти, кількість носіїв: Радук(л) 1: Бр; Радулъ 1: Крп; Радулъ 2: Бр 1, Плт 1.

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Іванъ Радукє(н)ко, 123 зв.; Степанъ Радукєнько, 152; °єдоръ Радукєнько, 158 зв.; Анъдрѣй Радукє(н)ко, 194 зв.; Яцько Радулъ, 361 зв.; Лукя(н) Радукєнько, 389.

V. Пам'ятки, словники: панъ Радѹль Пискъ (1448 р. Одн. 17); Радук Олексѣєнко (1660 р. ХП 142).

VII. Прізвища: Радул (ВГ 28; СП 295; ЮР, II, 878); Радулов (ЮН 693); Радуляк (СП 295; ЮР, II, 879).

Радуль див. **Раду(л)**.

Радуль див. **Раду(л)**.

Радыслав I. Походження: утворене від слов'янського дієслова **радити** та іменника **слава** (Чучка СІ 295).

II–III. Радыславъ Му(л)тяни(ч), 139 зв. (Б).

V. Пам'ятки, словники: „Особове ім'я киянина Радислава згадується 1166 р.” (Чучка СІ 298).

VI. Сучасний словник: оф. Радислав (ВІЛ 94).

VIII. Паралелі: „Особове ім'я Радислав популярним було також у сербів [...] та у болгар [...]. Його наводить уже загальновідомий „Славянський іменослов” М. Морошкіна (Чучка СІ 298).

Ра(л)ко I. Походження: розм. варіант Ралко від Іларіон, Ларіон (ІТ 150).

II–III. Ра(л)ко Жаданс(н)ко, 6 зв. (Чг).

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Ива(н) Ра(л)че(н)ко, 59 зв.; Ва(с)ко Ра(л)ченко, 59 зв.; Игна(т) Ра(л)ченко, 335 зв.; б) (в інших пам'ятках) (род.) Ралка Чоповського (Овруч, 1689 р. АЮЗР IV/1, 79).

V. Пам'ятки, словники: Ралко, Ральченко (прізвища) (1858 р. СКР, I, 24; II, 29).

VII. Прізвища: Ралко (ВГ 82); Ралко (ПЛ 164; СПЖЛ, II, 165; ЮН 696); Ралков (ЮН 696); Ралько (ЮР, II, 880); Ральков (ЮН 696); Ральченко (ВГ 388/Чг обл); Ральчук, Ральчук (СП 296); пор. Ралик (ЮР, II, 880).

Расикъ I. Походження: усічено-суфіксальний дериват від імен із початковим **Ра-**, утворений за допомогою однофонемного суфікса **-с** та суфікса **-ик**. Усічення Рас функціонувало і як окреме ім'я, пор. прізвищеву назву у Реєстрі: Данило Рас[єнко], 331 зв., а також прізвище Расевич (ЗА: Льв м; СП 296).

II–III. Расикъ Ре(з)ниче(н)ко, 8 зв. (Чг).

VII. Прізвища: Расик (ЗА: Льв обл, Плт обл, Рв м, Рв обл, Чрк обл).

Ра(с)ко I. Походження: усічено-суфіксальний дериват від імен із початковим **Ра-**, утворений за допомогою однофонемного суфікса **-с** та суфікса **-к-о**. Усічення Рас функціонувало і як окреме ім'я, пор. прізвищеву назву у Реєстрі: Данило Рас[єнко], 331 зв., а також прізвище Расевич (ЗА: Льв м; СП 296).

II. Приклади: Ра(с)ко Ива(ш)че(н)ко, 86; Ра(с)ко Саньковець, 320 зв.; Ра(с)ко Хитриче(н)ко, 423 зв.

III. Варіанти, кількість носіїв: Ра(с)ко 4: Кнв 1, П 2, Прл 1.

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Аньдрѣ(й) Расче(н)ко, 173 зв; Костю(к) Расче(н)ко, 447 зв.

V. Пам'ятки, словники: Semian s Raskiem (Снятинське ст-во, 1564 р. ОКЗР, I, 19); Раско Грищенко, селянин (1660 р. ХП 144); Rasko (1695 р. Мутник 71).

VII. Прізвища: Раскѣвич (ВГ 245; ЮР, II, 881); Раско (ЗА: Зп обл, Кв м, Льв м, Льв обл); Раскóвський (СП 297).

VIII. Паралелі: пол. прізвище Rasko (Rymut 340).

Рахвалъ I. Походження: діал. Рахвал < розм. Рафал < церк. Рафаїль (ЛБ 229).

II–III. Рахвалъ Сидоровичъ, 45 (Чрк).

VI. Сучасний словник: розм. Рафáл, Рафáль, оф. Рафаїл (ІТ 310).

VII. Прізвища: Рахвал (ЗА: Днп обл, Льв м, Льв обл, Трн обл); Рахвáльський (СП 297).

Ра(х)но I. Походження: усічено-суфіксальний дериват від імен із початковим **Ра-**, утворений за допомогою однофонемного суфікса **-х** та суфікса **-н-о**.

II–III. Ра(х)но Лукяне(н)ко, 417 (Прл).

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Пилипъ Ра(х)не(н)ко, 21 зв.; Де(м)ко Ра(х)не(н)ко, 23; Пана(с) Рахъне(н)ко, 333.

VII. Прізвища: Рахно (СПЖЛ, II, 166).

Рашко I. Походження: а) усічено-суфіксальний дериват від імен із початковим **Ра-**, утворений за допомогою однофонемного суфікса **-ш** та суфікса **-к-о**. Утворення Раш, очевидно, функціонувало як самостійне ім'я, пор.: Шко Raszik (Снятинське ст-во, 1564 р. ОКЗР, I, 7); б) М. Демчук вважає антропонім Рашко слов'янським автохтонним іменем (Демчук 22).

II. Приклади: Рашко Жу(л)же(н)ко, 301; Рашъко Дѣцъковиче(н)ко, 321.

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Степа(н) Рашче(н)ко, 21; Данило Рашче(н)ко, 23 зв.; Ма(р)ти(н) Рашко(в)ски(й), 25 зв.; Потѣй Раще(н)ко, 338; Ты(т) Ращенъко, 338; Гала(т) Ращенъко, 353; б) (в інших пам'ятках) Макарко Ращенко [1666 р. МПК 23]; Іванъ Рашко (Чернігів, 1732 р. Роспись 132); асауль полковий чернѣговський Елисей Рашко (Ніжин, 1748 р. ДДГ 138).

VII. Прізвища: Рашкѣвич (ЮР, II, 882); Рашкевич (СПЖЛ, II, 166; ЮН 699); Рашкó (СП 297; Чучка Пр 479); Рашкулець (СПЖЛ, II, 166); Ращенко (ВГ 8); Ращенко (ЮН 699).

VIII. Паралелі: пол. прізвище Raszko (Rymut 340).

Рѣва I. Походження: а) слов'янське автохтонне ім'я із групи імен та імен-прізвищ, даних за певною рисою характеру, поведінки, темпераменту (Демчук 118; Чучка СІ 304); б) усічено-суфіксальний дериват від старовинного рідкісного церк. імені Ревокáт (ІТ 311): Рев[окáт] + суфікс-флексія **-а**.

II–III. Рѣва сотъникъ, 19 зв. (Чг).

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Гри(ц)ко Рѣва, 2 зв.; 'ме(л)ко Рѣва, 31 зв.; Павло Рѣве(н)ко, 123; Бажина Рѣваче(н)ко, 173 зв.; Семѣнь Рѣвака, 205; Петро Рѣвика, 309; Гринько Рѣвко, 337 зв.; Гаврыло Рѣва, 338; Іванъ Рѣва, 384 зв.; Богда(н) Рѣва, 397 зв.; Васи(л) Рѣва, 447 зв.; б) (в інших пам'ятках) Павель Рѣвута (Овруч, 1552 р. Карт.); Iwan Rewuka (1604 р. ОО 113); Данилка Рѣва (1666 р. МПК 51); Іван Рѣва (1698 р. ДГК 57); Феодор Рѣва; Атаманъ Данило Ревенко (1732 р. Роспись 97, 108); Панась Рѣва (1756 р. АК 41); Рѣва Rewa, Ревуля Rewula (1785–1820 рр. ІФ 271); Демянь Івановъ Ревынъ (1795 р. РПН 197).

V. Пам'ятки, словники: пор. Рев'яка (одночленне іменування) (1576 р. ОО 49); Рева; Ревенко (прізвища) (1858 р. СКР, I, 24; II, 29).

VII. Прізвища: Рéва (ВГ 23; СП 298; ЮР, II, 883); Рева (ПЛ 145; СПЖЛ, II, 167); Ревáй (СП 298; Чучка Пр 479); Ревак (Чучка Пр 480); Реваківський (СП 298); Ревакóвич (ЮР, II, 883); Ревакóвський (СП 298); Рéвало, Ревáчко (Чучка Пр 480); Ревéга (СП 298); Ревега (ЮН 699); Ревéка (ВГ 364/Чрк обл; ЮР, II, 883); Ревéнко (ВГ 246; СП 298; ЮР, II, 883); Ревенко (СПЖЛ, II, 167; ЮН 699); Ревенков (СПЖЛ, II, 167); Ревенкóв, Ревéнський (СП 298); Реве́нко (ЮН 700); Рéвин (ЮР, II, 884); Ревин (СПЖЛ, II, 167); Рéвич (ЮР, II, 884); Ревíга (СП 298); Ревíй (ЮР, II, 884); Ревук (СПЖЛ, II, 167); Реву́ка (ВГ 309); Реву́н (ВГ 327); Ревуцький, Рев'юк (СПЖЛ, II, 167); Ревю́к (СП 298); Рев'якін (СПЖЛ, II, 167).

VIII. Паралелі: рос. розм. Рев від церк. Ревокат (АС Снф 268); пол. прізвища Rewa, Rewan, Rewjuk та ін. (Rumut 350).

Ре(д)ко I. Походження: а) від Родіон (ІТ 313); б) шляхом усічення від старовинного, рідкісного церк. імені Реду́кт (ІТ 311) і додавання суфікса **-к-о**. Антропонім *Ред, очевидно, функціонував і як самостійне ім'я, пор. прізвищеву назву Андрей Реденко (1732 р. Роспись 108).

II–III. Ре(д)ко Токаре(н)ко, 413 (Прл).

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Микита Ре(д)че(н)ко, 7 зв.; Степань Ре(д)чен'юко, 57 зв.; Ва(с)ко Ре(д)че(н)ко, 58; Сав'яка Ре(д)чен'юко, 391; б) (в інших пам'ятках) Стефанъ Редко (Луцьк, 1649 р. АЮЗР 3/IV, 368); Іванъ Редков; Демидъ Редченко (Чернігів, 1732 р. Роспись 11, 46).

V. Пам'ятки, словники: Ре(д)ко цыбу́ли(н) (Луцьк, 1552 р. Карт.).

VI. Сучасний словник: розм. Редько́ від оф. Родіон (ІТ 313).

VII. Прізвища: Редченко (ВГ 13; ЮР, II, 885), Редченко (ЮН 700); Редчу́к (СП 298; ЮР, II, 885); Редькéвич (ЮР, II, 885); Редько (ВГ 33); Редько́ (ВГ 54; СП 298; ЮР, II, 885); Редько (СПЖЛ, II, 167; ЮН 700); Редькóвич (ВГ 263).

VIII. Паралелі: рос. розм. Редко́ від церк. Реду́кт (АС Снф 268).

Рецикь I. Походження: утворене від імен із початковим **Ре-** шляхом додавання однофонежного суфікса **-ц-** і суфікса **-ик**.

II–III. Рецикь Коханс(н)ко, 446 (Чрн).

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Кузма Ре(ц)чен'юко, 445 зв.

VII. Прізвища: пор. Рець (ГК 195; ЮН 700; ЮР, II, 888).

Рогу(л)ко I. Походження: утворене від церк. імені Рог^{1/2}(л) (ЛБ 229) за допомогою суфікса **-к-о**.

II–III. Рогу(л)ко Домитрашко, 175 зв. (Бр).

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Федо(р) Рогу(л)ка, 187 зв.; б) (в інших пам'ятках) пор. Грыгорый Рогуля, писарь войска запорожского низового кошовый (1708 р. Яворн. 1018).

VII. Прізвища: пор. Рогулин (СПЖЛ, II, 174); Рогу́лич (Чучка Пр 486; ЮР, II, 898); Рогульов (СПЖЛ, II, 174); Рогу́льський (СП 302; ЮР, II, 898); Рогу́ля (ЮР, II, 898); Рогуля́к (СП 302).

***Родь** I. Походження: а) усічення від слов'янських автохтонних імен-комполітивів на зразок Родивить, Родиславъ, Родимиль (Мор. 168), Rod[oslav], [Ne] rod[a] (ІФ 273); б) від церк. імен Род, Род[іон], [I]род[іон], [Гe]род (ІТ 313), Род[онъ], Родіонъ (ЛБ 229).

II–III. Родовъ Шаколе(н)ко, 201 (Клн).

IV. Прізвищеві назви: б) (в інших пам'ятках) Федоръ Родичъ (1756 р. АК 188); Родич **Rodycz**, Родів **Rodiow**, Родьо **Rodio** [1785–1788 рр. ІФ 273].

VII. Прізвища: Род (ЗА: АР Крим, Днп м, Днц обл, Зп обл, Крв м, Мк обл, Хрк м, Хрк обл, Чрг обл, Чрк обл); Родайчук (СП 302); Родак, Родак (ЮР, II, 898); Родак (СПЖЛ, II, 174; ЮН 709); Родашко (СП 302); Роденко (СП 302; ЮР, II, 898); Роденко (СПЖЛ, II, 174; ЮН 709); Родик (ВГ 63); Родич (ВГ 127); Родко, Родков (СПЖЛ, II, 174); Родя (ЮН 710).

VIII. Паралелі: рос. розм. Род від церк. Герод, Ирод, Род, Родиг, Родий, Родіон (АС Снф 270); пол. прізвища Rod, Rodal, Rodko, Rodow та ін. (Rumut 354).

Ро(з)ка I. Походження: а) усічено-суфіксальний варіант від Ро(з)мысль (див.): Ро(з)[мысль] + суфікс **-к-а**; б) П. Чучка припускає, що Ро(з)ка за походженням – слов'янське автохтонне ім'я прізвиського характеру (Чучка СІ 30); в) усічено-суфіксальний варіант від церк. [Амб]роз < [Амб]розій < Аброевій або церк. [О]роз (АС 261; АС Снф 271), утворений шляхом додавання суфікса **-к-а**.

II–III. Ро(з)ка Го(р)дѣнько, 179 (Бр).

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Павель Розька, 431; б) (в інших пам'ятках) Sawka Rozka (Володимир, 1659 р. АЮЗР I/6 (дод.), 15).

VII. Прізвища: Розка (ЗА: АР Крим, Днп обл, Днц обл, Зп м, Зп обл, Кв м, Кв обл, Лв обл, Лг обл, Плт обл, Хрк м, Чрг обл).

VIII. Паралелі: рос. розм. Роз від церк. Ороз, Орозей, Орозий (АС Снф 271).

Ро(з)мысль I. Походження: слов'янське автохтонне ім'я, утворене за допомогою префікса **роз-** і дієслівної основи **-мысл-** 'мислити, думати' (Чучка СІ 307).

II–III. Ро(з)мысль Цирули(к), 168 (Бр).

Ро(й)ша I. Походження: а) утворене від слов'янського автохтонного антропоніма Рой за допомогою форманта **-ш-а** (Чучка СІ 307). Пор. прізвищеві назви у Реєстрі: Данило Рой, 195, Іванъ Ро(й), 200 зв.; б) усічено-суфіксальний дериват від імен на зразок [I]рой[ко] < Ірій < Юрій (Он., I, 328–329), утворений за допомогою суфікса **-ш-а**. Пор. ще прізвище Миройко (ЗА).

II–III. Ро(й)ша Цикале(н)ко, 181 зв. (Бр).

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) пор. Богданъ Роєнько, 37; Ма(р)ко Роєнько, 53; Лукянъ Роє(н)ко, 104; Грицько Роєнько, 104; б) (в інших пам'ятках) пор. Іваніес Роік (Галицьке ст-во, 1564 р. ОКЗР, I, 68); Жданъ Роевичъ (1587 р. АЮЗР VI/1, 184).

VII. Прізвища: Роев, Роєнко (ГК 197); Рбік (СП 304); Рой (ГК 198; СП 304; ЮН 711; за даними авторів статті, в Україні понад три тисячі носіїв прізвища Рой, які мешкають в усіх областях України); Ройко (ЮН 712).

VIII. Паралелі: пол. прізвища Roj, Rojewicz, Rojowicz, Rojsza, Rojszuk та ін. (Rymut 357).

Роля I. Походження: а) усічений дериват від діал. [X]роля (див.) < Фрол < церк. Флор. Пор. у Реєстрі: Хроля Волошинь, 181 зв.; б) П. Чучка вважає антропонім Роля слов'янським автохтонним іменем (Чучка Пр 488; Чучка СІ 307).

II–III. Роля Я(м)по(л)ски(й), 175 (Бр).

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Павло Роленько, 152; б) (в інших пам'ятках) Simeon Rolow, селянин (1758–1765 рр. АЮЗР IV/1, 545).

VII. Прізвища: Ролéнок, Рóлик, Роль, Рóлько (ЮР, II, 902); Ролькó (ГК 198); Рóльський, Ролі́к (ЮР, II, 902); Роля (ЗА: Вн обл, Зк обл, ІФ обл, Кв м, Кв обл, Лв м, Лв обл, Мк м, Мк обл, Од обл, Трн обл, Хм м, Чрк обл та ін. На даний час в Україні понад 500 носіїв прізвища Роля).

VIII. Паралелі: рос. розм. Хрол < Фрол < церк. Флор (АС 334).

Романе(ц) I. Походження: утворене від Романь (див.) за допомогою суфікса **-ец/-ец'**.

II. Приклади: Романе(ц) Богаты(и), 185 зв.; Романець Ромашенко, 385; Романе(ц) Ку(д)лає(н)ко, 396 зв.

III. Варіанти, кількість носіїв: Романе(ц) 2: Бр 1, Плт 1; Романець 1: М.

IV. Прізвищеві назви: б) (в інших пам'ятках) Романець Romaniec (1785–1788 рр. ІФ 274).

V. Пам'ятки, словники: Podsusiedki tego siola: Romaniec, Jakimiec, Iwaszko (1571 р. ОО 44); пор. ВП Ромáнець (НШ 170).

VI. Сучасний словник: розм. Романець від оф. Ромáн (ВІЛ 95).

VII. Прізвища: Романéц (СП 304); Романéць (ВГ 8; СП 304; ЮР, II, 903); Романець (СПЖЛ, II, 176; ЮН 712; ШН 349); Романецький (ЮН 712).

VIII. Паралелі: рос. розм. Ромáнец/Ромáниц від Роман (АС Снф 271).

Рома(н)ко I. Походження: утворене від Романь (див.) за допомогою суфікса **-к-о**.

II–III. Рома(н)ко Игнате(н)ко, 20 (Чг).

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Климь Романько, 103 зв.; б) (в інших пам'ятках) Chwedog Romankowicz (Снятинське ст-во, 1564 р. ОКЗР, I, 9); на (й) мя юска рома(н)чи(н) (Вінниця, 1602 р. Карт.); Романчак **Romanczak**, Романчук **Romanczuk** (1785–1820 ІФ 274).

V. Пам'ятки, словники: Романько (прізвище) (1858 р. СКР, I, 24).

VI. Сучасний словник: розм. Ромáнко від оф. Ромáн (ВІЛ 95).

VII. Прізвища: Романкéвич (СП 305); Романкевич (ШН 349); Ромáнків (ЮР, II, 902); Рóманко (СП 305); Ромáнко (ВГ 88; СП 305; ЮР, II 903); Романкó (ВГ 54); Романко (ЮН 712; ШН 349); Романков (ЮН 712); Романкóвич (СП 305); Романчáк (ВГ 332); Ромáнченко (ВГ 5; СП 305; ЮР, II, 903); Романченко (ЮН 712); Романчу́к (СП 305; ЮР, II, 904); Романчук (СПЖЛ, II, 176); Ромáнько (СП 305); Романько (СПЖЛ, II, 176; ЮН 713).

VIII. Паралелі: рос. розм. Ромáнко від Роман (АС Снф 271).

Романь І. Походження: церк. Рѡманъ (ЛБ 229).

ІІ. Приклади: Рома(н) Гайша, 6; Рѡманъ Васюте(н)ко, 57 зв.; Романъ Уласєнъко, 60; Рома(н) Кересе(н)ко, 75; Романъ Пединє(н)ко, 121; Романъ Курашъ, 174 зв. Романъ Куцуланєнъко, 401; Романъ Өє(д)чєнъко, 390; Романъ Їлєшкович(ч), 448 зв.

ІІІ. Варіанти, кількість носіїв: Романъ 289: Чг 2, Чрк 29, Крс 38, Б 30, Ум 29, Бр 29, Клн 20, П 26, Крп 11, М 20, Плт 25, Прл 14, Н 9, Чрн 7; Р,,манъ 1: Чрк; Рома(н) 106: Чг 25, Кнв 26, Б 5, Клн 3, Кв 24, П 4, Крп 11, М 1, Плт 1, Прл 4, Н 1, Чрн 1.

ІV. Прізвищєві назви: а) (у Реєстрі) Хвєдо(р) Романє(н)ко, 10; Заха(р)ка Романович(ч), 10 зв.; Ива(н) Романовичъ, 22; Данило Романє(н)ко, 22; Авра(м) Романович(ч), 28 зв.; Кратъ Романович(ч), 73; Матвѣй Романович(ч), 121; Юрько Романє(н)ко, 449; б) (в інших пам'ятках) Ivan Romanovicz (Снятинське ст-во, 1564 р. ОКЗР, І, 33); Хома Романович(ч) (1576 р. ОО 56); коупи(л) фєсію романо(в) (Одрехова, 1637 р. АСО 191); Ілько Романєнко (1660 р. ХП 141); Харко Романєнко (Переяслав, 1688 р. ДГІМ 419); Лєско Романєнко (1698 р. ДГК 57); Стефанъ Романєнко (1732 р. Роспись 92); Пилипъ Романуха; Динисъ Романєнко (1756 р. АК 122, 149); Роман **Roman**, Романик **Romanik**, Романина **Romanina**, Романишин **Romaniszyn**, Романишів **Romanyszow**, Романів **Romanow**, Романович **Romanowicz**, Романус **Romanus**, Романців **Romanciov**, Романюк **Romaniuk**, Романюків **Romaniukow**, Романюта **Romaniuta**, Романюх **Romaniuch**, Романик **Romaniak** (1785–1820 рр. ІФ 274).

V. Пам'ятки, словники: панъ Романъ (1395 р. Одн. 12); панъ Романъ Хѣдинскыи (1436 р. Одн. 16); городн ты(х) же Белосто(ц)ки(х) Ванъка, Романа, Ѡлє(х)на з Бѣлого Стоку (Луцьк, 1545 р. ЛМ 148); Roman Chwedogowicz (Снятинське ст-во, 1564 р. ОКЗР, І, 41); Дали єсмо з ласки нїѡє гєдрьское воево(д)ство брасла(в)ское и вени(ц)кое... кѣзю Романѣ Федоровичѣ Санкушковича (Бєльськ, 1566 р. ДБВ 137); па(н) Стрыжо(в)скы(и)... стави(л) пере(д) нами... Романа Лєсе(н)ка з Супрѣнова (Брацлав, 1578 р. ДБВ 208); панъ Романъ (Луцьк, 1593 р. АЮЗР 1/І, 361); пограбили... ѣ романа ивъчиного сєна копиць пя(т)дєсѣть и три (Вінниця, 1640 р. Карт.); Романъ Волкъ (Володимир, 1649 р. АЮЗР 3/ІV, 241); Роман Омєлянєнъко (1660 р. ХП 146); Приточила(с) справа „(т) Романа Сє(м)янє(н)ка (1660 р. ЛРК 104); Романъ Гриня (1666 р. МПК 66); Сия Книга рекома я Трифолой купляная рабомъ божимъ по прозвиську Холодюкувъ Роман (1688 р. МШ 26); Роман Проценко словєсно мнє сказал (Батурич, 1692 р. ЛІМ 360); Роман Дємба (Домонтов, 1689 р. ДГІМ 450); Роман Данилович, Троянов зят (1693 р. ВКДГМ 938); Роман Касян (1752 р. Пивовар 12–18); Романъ Ромка (1756 р. АК 187); Романєнко (прізвищє) (1858 р. СКР, ІІ, 29).

VI. Сучасний словник: оф. Рѡман (ВІЛ 95).

VII. Прізвища: Рѡман (ВГ 115; СП 304; ЮР, ІІ, 902); Рѡман (ВГ 15; СП 304); Роман (СПЖЛ, ІІ, 176; ЮН 712; ШН 349); Романєнко (ВГ 15; ЮР, ІІ,

902); Романенко (СПЖЛ, II, 176; ЮН 712; SH 349); Романенков (СПЖЛ, II, 176); Романенчук (SH 349); Романескул (ВГ 291); Романець, Романик, Романік, Романинець, Романіцький, Романіяця, Романич, Романичєнко, Романішин (ЮР, II, 903); Романишин (СПЖЛ, II, 176; SH 349); Романив (ВГ 263; СП 304; ЮР, II, 903); Романів (ЗА: ІФ обл; СПЖЛ, II, 176; SH 349); Романивський (СП 304); Романівський, Романіка (СП 304; ЮР, II, 903); Романов (ВГ 17); Романов (ВГ 139; СП 304; ЮР, II, 903); Романов (СПЖЛ, II, 176); Романовець (СП 304); Романович (СПЖЛ, II, 176; SH 349); Романович (ВГ 63; СП 304; ЮР, II, 903); Романовський (ВГ 8; СП 304; ЮР, II, 903); Романовський, Романський (СПЖЛ, II, 176; SH 350); Романиський (СП 305); Романича (СП 305); Романча (ВГ 42); Романчик (СПЖЛ, II, 176; SH 350); Романчішин, Романшак (СП 305); Романюго (ЮН 713); Романюк (ВГ 139; СП 305; ЮР, II, 904); Романюк (СПЖЛ, II, 177; ЮН 713; SH 350); Романюка (ЮР, II, 904); Романюта (ЗА: Кв м; ЮР, II, 904); Романюта (СПЖЛ, II, 177; ЮН 713); Романютєнко, Романюха (ЮР, II, 904); Романяк (СП 305; ЮР, II, 904); Романяк (ЮН 713; SH 350).

Рома(с) I. Походження: усічено-суфіксальний дериват, утворений від Рома[нъ] (див.) за допомогою однофонемного суфікса **-с/-с'**.

II–III. Приклади: Рома(с) Сапачинський, 119 зв. (Крс).

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) пор. Ва(с)ко Рома(с)че(н)ко, 24.

VI. Сучасний словник: розм. Ромась від оф. Роман (ВІЛ 95).

VII. Прізвища: Ромас (ВГ 110); Ромасєнко (ВГ 394/Хрк обл; ЮР, II, 904); Ромась (ЮР, II, 904); Ромасько (ВГ 243); Ромасюк, Ромасюнь (ЮР, II, 904).

VIII. Паралелі: рос. розм. Ромась від Роман (АС Снф 271).

Ромашко I. Походження: усічено-суфіксальний дериват, утворений від Рома[нъ] (див.) за допомогою однофонемного суфікса **-ш** і суфікса **-к-о**. Антропонім Ромаш функціонував і як окреме, самостійне ім'я, пор. прізвищеву назву Ромаш **Romasz** (1785–1788 р. ІФ 274).

II. Приклади: Ромашко Носа(л)ски(й), 109 зв.; Ромашко Ма(р)чєнко, 165 зв.; Ромашко Моска(л), 329; Ромашко Костюше(н)ко, 335 зв.; Ромашко Грицєнко, 374.

III. Варіанти, кількість носіїв: Ромашко 4: Ум 2, Бр 1, М 1; Ромашко 4: Крс 1, Клн 1, П 2.

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Іванъ Ромащєнко, 57; Курьоло Ромащє(н)ко, 206 зв.; б) (в інших пам'ятках) Трохима Рома(ш)ковича (Житомирщина, 1588 р. Ящук-2, 338); гри(ц)ка ромащє(н)ка жато(г) збо(ж)я... копь три(д)ца(т) пя(т) (Вінниця, 1605 р. Карт.); Павєль Ромашковъ (Чернігівщина, 1732 р. Роспись 87); Романъ Ромашко (1756 р. АК 83).

V. Пам'ятки, словники: Ромашко зь братєю (Луцьк, 1568 р. АЮЗР 6/І, 68); у Ромашка (Житомирщина, 1588 р. Ящук-2, 338); Ромашко Якубовець кравецъ (1666 р. ПКР 349); Ромашко Середа (1666 р. МПК 30).

VI. Сучасний словник: розм. Ромашко від оф. Роман (ВІЛ 95).

VII. Прізвища: Ромáш, Ромашéвський, Ромашéнко (ЮР, II, 905); Ромашкан (СПЖЛ, II, 177); Ромáшко (ВГ 63; СП 305; ЮР, II, 905); Ромашко (СПЖЛ, II, 177; ЮН 713); Ромашкóвич (СП 305); Ромашóк (ЮР, II, 905); Ромáщенко (ВГ 17; СП 305; ЮР, II, 905); Ромащенко (СПЖЛ, II, 177; ЮН 713); Ромашúк (ЮР, II, 905); пор. Ромáшка (СП 305).

VIII. Паралелі: рос. розм. Ромáшко від Роман (АС Снф 271).

Ро(с)ко I. Походження: а) утворене від церк. Рóсь (ЛБ 229); б) утворене від Рос/Рос' < [Амв]рос[ій] (ІТ 29) за допомогою суфікса **-к-о**.

II–III. Авраменько Ро(с)ко, 340 зв. (П).

V. Пам'ятки, словники: Roško Kowal (1620 р. ОО 274).

VII. Прізвища: Роско (ЗА: Кв м, Кв обл, Хрк обл, Чрг обл); Росько (ЗА: Вн м, См обл).

VIII. Паралелі: рос. розм. Рос, Рóсик, Рóско від церк. Абросим, Арост, Ерос, Ефросин, Ороз, Орозий, Оропс (АС Снф 272); пол. прізвище Rosko (Rumut 360)/

Рубышь I. Походження: усічено-суфіксальний дериват від рідкісного, старовинного церк. імені Руб[ентій] (ІТ 317), утворений за допомогою суфікса **-иш**.

II–III. Рубышь Кисленько, 45 зв. (Чрк).

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) пор. Я(ц)ко Рубиха, 5; Ива(н) Рубаниць, 16 зв.; б) (в інших пам'ятках) пор. Василь Рубань (1756 р. АК 188).

VII. Прізвища: Рубіш (ЗА: Жт обл, Рв обл; Чучка Пр 492; ЮР, II, 908).

VIII. Паралелі: пол. прізвища Rubisz, Rubysz (Rumut 368).

Ручка I. Походження: слов'янське автохтонне ім'я із групи імен та імен-прізвицьк від назв органів і частин людського тіла (Демчук 130).

II–III. Ручка Гриценцько, 381 (М).

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Ива(н) Ру(ч)ка сотьни(к), 10; Аньдрушко Ручька, 406 зв.; б) (в інших пам'ятках) Misko Ruczka (1565 р. ОКЗР, II, 127); Іаковъ Ручка, кушнеръ (1666 р. МПК 66); Iwan Ruczka, селянин (Овруч, 1683 р. АЮЗР IV/1, 190); Романъ Ручка (1756 р. АК 101); Ручка **Ruczka** (1785–1788 рр. ІФ 275).

VII. Прізвища: Ручка (ЮР, II, 913); Ручка (СПЖЛ, II, 181; ЮН 719); Ручкін (СПЖЛ, II, 181); Ручко (СПЖЛ, II, 181; ЮН 719); Ручкó (ВГ 250).

ДРУКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

АК – Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року [в.] Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775, т. 5, Київ 2008.

АС – Суперанская А., *Словарь русских личных имён*, Москва 2003.

АСО – *Акти села Одрехови*, уп. І. Керницький, О. Купчинський, Київ 1970.

АС Снф – Суперанская А., *Словарь народных форм русских имен*, Москва 2010.

АЮЗР – *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов*, ч. 1–8, Киев 1859–1914.

- ВГ – Горпинич В., *Прізвища степової України: словник*, Дніпропетровськ 2000.
- ВІЛ – Скрипник Л., Дзятківська Н., *Власні імена людей. Словник-довідник*, Київ 2005.
- ВКДГМ – *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах*, уп. С. Павленко, Київ 2009.
- ГК – Горпинич В., Корнієнко І., *Прізвища Дніпровського Припоріжжя: словник*, Дніпропетровськ 2003.
- ГК – Горпинич В., Корнієнко І., *Прізвища Дніпровського Припоріжжя: словник*, Дніпропетровськ 2003.
- ДБВ – *Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років*, уп. М. Крикун, О. Піддубняк, Львів 2008.
- ДГІМ – *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*, уп. С. Павленко, Київ 2007.
- ДГК – *Древности города Купянска. 1675–1699: документы по основанию, истории и первым годам существования города*, Харьков 2011.
- ДДГ – *Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: збірник документів*, уп. В. Горобець, Київ 1993.
- Демчук – Демчук М., *Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст.*, Київ 1988.
- ДМВН – *Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. Зб. актових документів*, підгот. до вид. В. Німчук, В. Русанівський, К. Симонова та ін., Київ 1981.
- ДНРМ – *Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. Матеріали соєнних канцелярій і ратуш Лівобережної України*, підгот. до вид. В. Передрієнко, Київ 1976.
- ІТ – Трійняк І., *Словник українських імен*, Київ 2005.
- ІФ – Фаріон І., *Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початку XIX століття: з етимологічним словником*, Львів 2001.
- ЛБ – *Лексикон словенороський Памва Беринди*, підгот. до вид. і вступна стаття В. Німчука, Київ 1961.
- ЛІМ – *Листи Івана Мазепи*, уп. та автор вступного дослідження В. Станіславський, т. 2, Київ 2010.
- ЛМ – *Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року*, підгот. В. Кравченко, Київ 2005.
- ЛРК – *Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: збірник актових документів*, підгот. до видання О. Маштабей, В. Самійленко, Б. Шарпило, Київ 1986.
- Мор. – Морешкин М., *Славянский именованослов или собрание славянских личных имен в алфавитном порядке*, Санкт-Петербург 1867.
- МПК – *Малоросійська переписна книга 1666 года*, Киев 1900.
- МШ – Шамрай М., *Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фонду Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*, Київ 2005.
- Одн. – Однороженко О., *Родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства) кінця XIV–XVI ст.*, Харків 2008.
- ОКЗР – *Описи королівщин в землях руських XVI віку [в:] Жерела до історії України-Руси*, т. 1–3, Львів 1895–1900.
- Он. – Онишкевич М., *Словник бойківських говірок: у 2-х частинах*, Київ 1984.

- ОО – *Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття*, уп. В. Атаманенко, Острог 2004.
- Осташ – Осташ Р., *Українські власні особові імена середини XVII століття як об'єкт лексикографії* [в:] „Діалектологічні студії. 4: Школи, постаті, проблеми”, Львів 2004, с. 392–411.
- Пивовар – Пивовар А., *Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття*, Київ 2003.
- ПКР – *Переписні книги 1666 року*, підгот. до друку і ред. В. Романовський, Київ 1933.
- ПЛ – Кравченко Л., *Прізвища Лубенщини*, Київ 2004.
- Реєстр – *Реєстр Війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту*, підгот. до друку О. Тодійчук (гол. уп.), В. Страшко, Р. Осташ, Р. Майборода, Київ 1995.
- Роспись – *Именная роспись Черниговского полка 1732 года*, Харьков 2010.
- РПН – Легун Ю., Петренко О., *Ревізійний перепис населення 1795 р.: Брацлавська губернія*, Вінниця 2003.
- СКР – *Список козацьких родів Сосницького повіту. Ревізькі сказки 1858 року*, частина 1, зошити I–II, уклад С. Чернецький, Біла Церква 2010.
- СП – *Словник прізвищ: практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівецьчини)*, Чернівці 2002.
- СПЖЛ – Глуховцева К., Глуховцева І., Леснова В., *Словник прізвищ жителів Луганщини: у 2 т.*, Луганськ 2011.
- ХД – Худаш М., Демчук М., *Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімі утворення)*, Київ 1991.
- ХП – *Харківський перепис р. 1660 (Перепис Слобожанщини Ф. Т. Пестрикова й С. С. Ушакова)* [в:] „Записки іст.-філол. відділу ВУАН”, книга XXI, Київ 1928, с. 129–173.
- Чучка Пр – Чучка П., *Прізвища закарпатських українців: історико-етимологічний словник*, Львів 2005.
- Чучка СІ – Чучка П., *Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник*, Ужгород 2011.
- ЮН – Новикова Ю., *Практичний словозмінно-орфографічний словник прізвищ Центральної та Східної Донеччини*, За ред. Т. Ковалевської, Донецьк 2007.
- ЮР – Редько Ю., *Словник сучасних українських прізвищ: у двох томах*, Львів 2007.
- Яворн. – Яворницький Д., *Источники для истории запорожских казаков*, т. 1, 1903.
- Ящук-2 – Ящук Л., *Суфікс -к(о) в антропонімах Житомирщини XVI–XVII ст.* [в:] „Філологічний вісник Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини”, вип. 1 (2011), с. 331–341.
- Gala – Gala S., *Polskie nazwy osobowe z podstawowym -l/-ł- w części sufiksальной*, Łódź 1992.
- Mytnik – Mytnik I., *Antroponimia Wołynia w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2010.
- Rymut – Rymut K., *Nazwiska polaków. Słownik historyczno-etymologiczny*, t. II, Kraków 2001.
- SH – Holutiak-Hallick Stephen P., *Dictionary of Ukrainian surnames in the United States*, Georgia 1994.

РУКОПИСНІ ДЖЕРЕЛА

ЗА – Записи авторів статті.

Карт. – *Картотека Словника української мови XVI – першій половині XVII ст.* Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у м. Львові, рукопис.

НШ – Шульська Н., *Неофіційна антропонімія Західного Полісся: дис. ... канд. філол. наук*, Луцьк 2011. Рукопис.

Ящук-1 – Ящук Л., *Антропонімія Житомирщини XVI–XVII ст.: дис. ... канд. філол. наук*, т. I–II, Житомир 2008. Рукопис.

Умовні скорочення назв полків із Реєстру Війська Запорозького 1649 року

Б – Білоцерківський; **Бр** – Брацлавський; **Кв** – Київський; **Клн** – Кальницький; **Кнв** – Канівський; **Крп** – Кропивнянський; **Крс** – Корсунський; **М** – Миргородський; **Н** – Ніжинський; **П** – Переяславський; **Плт** – Полтавський; **Прл** – Прилуцький; **Ум** – Уманський; **Чг** – Чигиринський; **Чрг** – Чернігівський; **Чрк** – Черкаський.

Загальні умовні скорочення

АР Крим – Автономна Республіка Крим; **Вл обл** – Волинська область; **Вн м** – м. Вінниця; **Вн обл** – Вінницька область; **ВП** – вуличне прізвище; **див.** – дивись; **діал.** – діалектне, діалектний варіант імені; **Днп м** – м. Дніпропетровськ; **Днп обл** – Дніпропетровська область; **Днц м** – м. Донецьк; **Днц обл** – Донецька область; **дод.** – додаток; **зв.** – зворотний бік аркуша; **Жт обл** – Житомирська область; **Зп м** – м. Запоріжжя; **Зп обл** – Запорізька область; **ІФ обл** – Івано-Франківська область; **Кв м** – м. Київ; **Кв обл** – Київська область; **Крв м** – м. Кіровоград; **Крв обл** – Кіровоградська область; **Лв м** – м. Львів; **Лв обл** – Львівська область; **Лг обл** – Луганська область; **м.** – місто; **Мк обл** – Миколаївська область; **нар.** – народний; **обл.** – область; **Од м** – м. Одеса; **Од обл** – Одеська область; **оф.** – офіційний варіант імені; **Плт м** – м. Полтава; **Плт обл** – Полтавська область; **пол.** – польське; **пор.** – порівняй; **р.** – рік; **Рв м** – м. Рівне; **Рв обл** – Рівненська область; **род.** – родовий відмінок; **розм.** – розмовний варіант імені; **рос.** – російське; **См м** – м. Суми; **См обл** – Сумська область; **ст-во** – старство; **Трн обл** – Тернопільська область; **Хм обл** – Хмельницька область; **Хрк м** – м. Харків; **Хрк обл** – Харківська область; **Хрс м** – м. Херсон; **Хрс обл** – Херсонська область; **церк.** – церковне; **Чрг обл** – Чернігівська область; **Чрк обл** – Черкаська область.

**UKRAINIAN PERSONAL NAMES
FROM THE MIDDLE OF THE XVII CENTURY
AS AN OBJECT OF LEXICOGRAPHY. 17 (R)**

Male proper names beginning with the letter **R** recorded in lists of regiments found in the Register of the Zaporozhzhya Army of 1649 have been analysed lexicographically in the article. Their origin, and the phonetic and word formation changes that they have undergone have been considered; the number of bearers of each name in the Register has been specified; and the use of each name in other written records from the past to the present has been recorded.

Key words: onomastics, Register of the Zaporozhzhya Army of 1649, personal proper name, lexicography, phonetics, word formation.

Сергій РІЗНИК

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Валентний потенціал дієслова як предикативного ядра українського речення

Вважається, що поняття „валентність” уперше представив у синтаксичній науці й системно описав французький лінгвіст Л. Теньєр¹. За його концепцією, речення являє собою зієрархізований порядок сегментів тексту, синтаксичних вузлів, зосереджених довкола окремих слів, здатних утворювати підрядний зв’язок з іншими елементами синтагм. Ці слова, у свою чергу, перебувають у підрядному зв’язку з особовою формою дієслова, яка становить вершину синтаксичної ієрархії в реченні і безпосередньо чи опосередковано детермінує усі його інші складники.

Дієслово через здатність його змісту „відкривати” при собі певні позиції, визначає коло учасників (актантів) позначуваного ним процесу: виконавця, предмет, на який спрямована дія, і адресата. Максимальна реалізація дієслівної валентності, за уявленням Теньєра, передбачає наявність усіх трьох названих учасників. Кожен із трьох актантів відповідно до свого „амплуа” має сталу граматичну форму – в українській мові вони відомі як „підмет”, „прямий додаток” та „другий додаток”. Логіко-семантичне і формально-граматичне співвідношення між учасниками дії, позначеної предикатом, може змінюватися. Так, при перетворенні активної конструкції на пасивну суб’єкт набуває форми орудного відмінка, натомість об’єкт – називного. При цьому змінюються їхні ролі і в формально-граматичному плані: додаток переходить

¹ L. Tesnière, *Comment construire une syntaxe?*, *Bulletin de la Faculte de Lettres de Strasbourg* 1934; Н. Ф и л и ч е в а, *Понятие синтаксической валентности в работах зарубежных языковедов* [в:] „Вопросы языкознания”, № 2, Москва 1969, с. 123; див.: D. Buttler, *Innowacje składniowe współczesnej polszczyzny (Walencja wyrazów)*, Warszawa 1976, s. 12; В. А д м о н и, *Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики*, Ленинград 1988, с. 43.

у позицію підмета, а підмет – у позицію додатка. Пор.: Профспілка гарантує працівникам соціальний захист. Профспілкою гарантується працівникам соціальний захист. Третій актант (адресат), як найвіддаленіший від предиката компонент структури речення, при цьому не зазнає формальних змін. Л. Теньєр обмежив валентне оточення дієслова трьома позиціями, свідомо ігноруючи ті елементи речення, які позначають не особи і речі, а ситуації чи обставини. На думку А. Загнітка, таке трактування ядерної структури речення є найприйнятнішим, оскільки ця модель „найкраще корелює з релятивним судженням, найбільш повно відображаючи власне синтаксичну семантику і співвідносячись зі смисловою структурою речення, хоча вона не вичерпує всієї гами цих зв'язків, залишаючи поза увагою цілу низку валентнісних реалізацій”².

Свого дальшого розвитку теорія валентності набула у працях німецького вченого Г. Брінкманна, який під цим поняттям розумів „властивість дієслова вимагати подальших позицій у реченні”³. Як і Л. Теньєр, Г. Брінкманн вважав заповнювачами придієслівних синтаксичних позицій тільки відмінкові форми іменників, називаючи їх „учасниками”. У своєму описі синтаксичної структури речення Г. Брінкманн наголошує на зв'язку між синтаксичною валентністю слова та його семантичним наповненням і актуалізацією цього наповнення в конкретній синтаксичній позиції. Дослідник окреслює три питання, визначальні для структури дієслівного речення: 1) скільки позицій може відкривати при собі дієслово; 2) які відмінкові форми іменників можуть заповнювати ці позиції; 3) як придієслівні відмінки розподіляються за роллю в реченні. У системі німецької граматики Г. Брінкманн виділив знахідний і давальний відмінки як суто придієслівні на позначення об'єкта й адресата, називний – як форму суб'єкта, а родовий вважав закріпленим за присубстантивною позицією. Як і в Л. Теньєра, у Г. Брінкманна максимально можливе число придієслівних субстантивних позицій становить три. Аналізуючи обсяг сполучуваності німецьких дієслів, він поділив їх на вісім синтаксичних типів. Німецький учений розвинув теньєрівську теорію валентності у напрямку визначення облігаторних (обов'язкових) та факультативних (необов'язкових) учасників дієслівного оточення. На його думку, обов'язковим учасником є іменник у формі знахідного відмінка, тобто прямий додаток, оскільки він при трансформації активної конструкції в пасивну здатний переходити в суб'єктну позицію, а це, на думку вченого, засвідчує „двобічний зв'язок між цими учасниками”⁴.

Увага до семантичної сфери структурної моделі речення закономірно привела до розширення кола її валентних учасників. Якщо спочатку валентність

² А. Загнітко, *Структура та ієрархія валентних значень дієслова*, Київ 1990, с. 16.

³ H. Brinkmann, *Die Deutsche Sprache. Gestalt und Leistung*, Dusseldorf 1962, s. 223.

⁴ *Ibidem*, s. 223–234.

розглядалася як сполучуваність дієслова з підметом та додатками, то в подальших дослідженнях (насамперед у працях Й. Ербена, В. Юнга, Б. Абрамова, Г. Гельбіга) поняття валентності пов'язується з принципом змістової обов'язковості залежних від дієслова компонентів речення, а отже до них, крім суб'єкта й об'єктів, включено також поширювачі з обставинним значенням. В. Юнг, зокрема, серед дієслів, що потребують семантичного доповнення, виділив об'єктно-зв'язані, обставинно-зв'язані і копулятивні (з предикативним додатком)⁵.

Валентнісна концепція структури речення набула активного розвитку в подальших працях учених різних країн. У радянському мовознавстві термін „валентність” уперше застосував С. Кацнельсон, надавши йому значно ширшого, ніж у Л. Тен'єра, значення: „Повнозначне речове слово має конкретні синтаксичні потенції, які зумовлюють уживання його лише строго визначеним чином, зумовленим рівнем розвитку граматичних відношень у мові. Цю властивість слова певним чином реалізуватися в реченні і вступати в певні комбінації з іншими словами можна було б назвати синтаксичною валентністю”⁶. Таким чином, поняття валентності трактується не як суто дієслівна властивість, а як категорія, притаманна будь-якому повнозначному слову, що виступає вузловим компонентом синтагми. Подібне трактування цієї категорії викладає у своїх працях і Т. Ломтев⁷.

У граматичних дослідженнях В. Адмоні поняття, співвідносно з валентністю, позначається терміном „сполучуванісна потенція” (*Fugungspotenz*), а також сполучуваність (*Fugungswert*). Він пише, що ці властивості „притаманні кожній частині мови” і „актуалізуються частково під впливом контексту чи ситуації”. „Ці потенції ‘дрімають’ у частині мови і ‘оживають’ тільки в конкретному процесі мовлення”⁸. В. Адмоні розрізняє облігаторні та факультативні потенції, проектуючи їх на поняття „залежних” і „домінантних” членів. Зокрема, відношення „залежної” частини мови до „домінантної” він вважає завжди облігаторним, а відношення „домінантної” частини мови до „залежної” – може бути як факультативним, так і облігаторним⁹.

Як відомо, більшість лексем будь-якої мови є полісемантичними. До числа багатозначних слів, безперечно, належать дієслова. Зокрема, такі лексеми, як бити, іти, говорити, їсти і под. налічують по декілька десятків різних

⁵ W. Jung, *Grammatik der Deutschen Sprache*, Leipzig 1966, s. 175–176.

⁶ С. Кацнельсон, *Общее и типологическое языкознание*, Ленинград 1986, с. 126.

⁷ Т. Ломтев, *Природа синтаксических явлений* [в:] „Научные доклады высшей школы. Педагогические науки”, № 3, 1961, с. 27.

⁸ W. Admoni, *Der deutsche Sprache*, Львів 1972, с. 82.

⁹ М. Степанова, *Части речи и проблема валентности в современном немецком языке*, Москва 1978, с. 143.

значень, які актуалізуються в певному лексичному оточенні або в тій чи тій мовленнєвій ситуації. А конкретне значення слова зумовлює й формує його лексичну дистрибуцію і семантико-синтаксичну валентність.

Виходячи з того, що валентні властивості слова виявляються в кожному мовленнєвому акті по-різному, відповідно до значення, яке актуалізується в цьому слові з огляду на комунікативну мету і контекстуальну наповненість фрази, на наш погляд, слід розрізняти валентність потенційну і валентність актуальну. Наприклад, дієслово *везти*, за уявленням І. Вихованця, здатне відкривати шість валентних позицій для залежних іменників¹⁰. Повна реалізація валентного потенціалу цього слова щодо субстанціальних синтаксем може, стверджує вчений, мати такий вигляд: *Брат віз бабусі машиною вантаж із райцентру в село*¹¹. Але актуалізація в мовленні того чи того семного значення цього слова передбачає різну міру заповнення при ньому валентних субстанціальних позицій. Напр.: *Везе Марко Катерині сукна дорогого* (Т. Шевченко). *Білий кінь швиденько віз санки по грудковому шляшку* (Марко Вовчок). *Не в тім сила, що кобила сива, а в тім, що вона везе* (М. Номис). У кожному з наведених речень заповнено різне число валентних позицій при дієслівному предикаті. Синтаксичні „вакансії” заповнюються відповідно до потреби конкретної дієслівної семи в учасниках дії (процесу, стану) й окреслювачах ситуацій. При цьому в кожному з наведених прикладів конструкція сприймається як завершена. Тут число зв'язаних із предикатом іменників і є показником його актуальної валентності, яка зумовлена змістом актуалізованої в конкретному контексті дієслівної семи. Так, дієслово *співати* виражає дію суб'єкта, спрямовану на об'єкт, і передбачає адресата, місце, спосіб, час виконання дії тощо. Усі ці семантико-синтаксичні позиції мають морфологізовані форми вираження, але наявність їх усіх чи лише окремої (окремих) з них у кожному випадку зумовлюється конкретним контекстом і актуальною в ньому семою валентного ядра конструкції. Пор.:

1. Вітер з години на годину дужчав. Жалібно співало в димарі (П. Мирний).
2. Я вже од вашої тіточки довідалась, що ви співаєте (Л. Українка).
3. Чи наші діти співають у хорі? Опиши мені, як все пройде у вас (М. Коцюбинський).
4. Ідуть шляхом чумаченьки, Пугача співають (Т. Шевченко).
5. Дівчинка сиділа на печі і співала котові колискову (Г. Тютюнник).
6. Сокира грає і співає у нього в руках. Він усе робить нею, мовби то була третя рука (Г. Хоткевич).

¹⁰ І. Вихованець, *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*, Київ 1988, с. 112.

¹¹ *Ibidem*, с. 113; Т. Масицька вважає такі дієслова не шести-, а семивалентними, оскільки вони передбачають при собі також позицію для локативної синтаксеми на позначення шляху: Т. Масицька, *Грамматична структура дієслівної валентності*, Луцьк 1998.

7. Неабиякі, не прості то були похорони, то дворянство ховало свого предводителя, то панство співало одхідну своїм розкошам (П. Мирний)¹².

З наведених прикладів видно, що передбачені предикатом позиції не можна диференціювати на структурно облігаторні та факультативні. Вилучення з синтаксичного оточення предиката співало синтаксеми в димарі (приклад 1) так само позбавить конструкцію граматичної завершеності, як і відсутність при предикаті співало суб'єкта панство, об'єкта одхідну чи адресата розкошам (приклад 7). Вилучення з дієслівного оточення синтаксеми у хорі (приклад 3) чи синтаксеми у руках або у нього (приклад 6) призведе до зміни семантичного обсягу предиката в конкретному контексті, до актуалізації в ньому іншої семи, відмінної від тієї, що була актуальна у фразі до вилучення валентного партнера. Аналізовані приклади дають можливість зробити висновок, що фраза втрачає свою семантичну (а отже і граматичну) завершеність не тільки внаслідок вилучення з конструкції репрезентантів предметних позицій (суб'єкта, об'єкта чи адресата), але й внаслідок редукції локативної позиції (приклади 1,3,6).

Що більший спектр значень (сем) у того чи того слова, то більшим набором валентних реалізацій (у межах певного валентного класу) воно характеризується. Тому тут доречно говорити не про валентне число дієслова, а про його валентний потенціал, який може реалізовуватися різною мірою, залежно від того, яка сема цього дієслова актуалізується в конкретній ситуації. І якщо, наприклад, потенціал слова бити становить 4 (чотиривалентне дієслово, в актантному оточенні якого наявні суб'єктна, об'єктна, адресатна й інструментальна позиції), то це означає, що актуальна валентність у нього може виявлятися в діапазоні від 1 до 4, і незайнятість котроїсь із синтаксичних позицій в оточенні цього дієслова може робити, або не робити фразу неповною (семантично недостатньою) залежно від того, яке валентне число має конкретна сема цього дієслова, актуальна в тому чи тому контексті. Наприклад: Тимофій бере долото, злегка сокирою б'є по ньому – робить зарубки (М. Стельмах). У цьому контексті дієслово бити з валентним потенціалом (ВП) 4 має актуальне валентне число (АВЧ) – 3: (особа, знаряддя, предмет). Глухо бив морський прибій у берег (М. Трублаїні) (ВП – 4, АВЧ – 2). Одні били себе кулаками в груди та присягалися, що на власні очі бачили, як Інокеша стояв посеред хати на колінах у сльозах і молився на свою жінку, як на ікону (Г. Тютюнник) (ВП – 4, АВЧ – 4). Бий, дзвоне, бий! (Т. Шевченко) (ВП – 4, АВЧ – 1). Благаю Бога, щоб світало, Мов волі, світу сонця жду. Цвіркун замовкне; зорю б'ють (Т. Шевченко) (ВП – 4, АВЧ – 1).

Отже, в кожному конкретному реченні виявляється контекстуальна потреба слова в певному синтаксичному оточенні, яку можна назвати актуальною валентністю. А сукупність усіх семантико-синтаксичних позицій, які

¹² Приклади взято з: *Словник української мови: в 11 т.*, Київ 1971–1980.

слово відкриває при собі в усіх можливих контекстах для реалізації того чи того відтінку свого значення (котроїсь зі своїх сем), слід вважати його потенційною валентністю.

ЛІТЕРАТУРА

- Адмони В., *Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики*, Ленинград 1988.
- Вихованець І., *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*, Київ 1988.
- Загнітко А., *Структура та ієрархія валентних значень дієслова*, Київ 1990.
- Кацнельсон С., *Общее и типологическое языкознание*, Ленинград 1986.
- Кочерган М., *Слово і контекст*, Львів 1980.
- Ломтев Т., *Природа синтаксических явлений* [в:] „Научные доклады высшей школы. Педагогические науки”, № 3, 1961, с. 27–42.
- Словник української мови: в 11 т.*, Київ 1971–1980.
- Степанова М., Хельбиг Г., *Части речи и проблема валентности в современном немецком языке*, Москва 1978.
- Филичева Н., *Понятие синтаксической валентности в работах зарубежных языковедов* [в:] „Вопросы языкознания”, № 2, 1969, с. 118–125.
- Admoni W., *Der deutsche Sprache*, Львів 1972.
- Brinkmann H., *Die Deutsche Sprache. Gestalt und Leistung*, Dusseldorf 1962.
- Buttler D., *Innowacje składniowe współczesnej polszczyzny (Walencja wyrazów)*, Warszawa 1976.
- Jung W., *Grammatik der Deutschen Sprache*, Leipzig 1966.
- Tesniere L. *Comment construire une syntaxe?* [w:] *Bulletin de la Faculte de Lettres de Strasbourg* 1934.

VALENCY CAPABILITY REALISATION OF A VERB AS A PREDICATIVE CORE OF UKRAINIAN SENTENCE FORMATION

The article deals with the principles of the syntactic and semantic combination of words in the process of sentence formation. The elements of the obligatory and optional environment of a sentence constituent have been studied. The terms ‘potential valency’ and ‘actual valency’ have been offered and defined.

Key words: valency, compatibility, informative insufficiency, actant.

Світлана РОМАНЮК

Uniwersytet Warszawski

Обставинні прислівники і їхня роль у вираженні часу в реченні

Обставинні прислівники, які є об'єктом аналізу цієї статті, в науковій літературі щодо поділу за семантико-синтаксичними ознаками, кваліфікують як співвідносні з підрядними детермінантними частинами складнопідрядного речення. Детермінанти функціонують як другорядні члени речення, що приєднуються до предикативного центру в цілому, вони „характеризують не окремих семантико-синтаксичний компонент у реченні, зокрема присудок, а вказують на додаткові обставини здійснення предикації загалом”¹. Прислівники передають семантику різних відношень, якими пов'язана головна частина речення складного речення з підрядною². Вираження функції обставини у реченні належить до синтаксичної особливості прислівника, її характеризує різнобічна синтаксична сполучуваність – з дієсловом, прикметником, але однак відмінною рисою є його детермінантна позиція в реченні.

Ми зосередимо нашу увагу на характеристиці обставинних прислівників часу, які становлять семантичну доміную частину прислівника як окремої частини мови³. Поза ними, учені виділяють прислівники місця, причини, мети⁴, а К. Городенська й І. Вихованець зараховують ще прислівники допустовості⁵.

¹ А. Грищенко, Л. Мацько, М. Плющ та ін., *Сучасна українська літературна мова: Підручник*, за ред. А. Грищенка, Київ 2002, с. 403.

² І. Вихованець, К. Городенська, *Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови*, за ред. І. Вихованця, Київ 2004, с. 302.

³ К. Городенська, *Семантичні групи прислівників у синтаксичній сфері дієслова* [в:] „Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова”, серія 10, вип. 4, 2008, с. 111.

⁴ А. Грищенко, Л. Мацько, М. Плющ, *op. cit.*, с. 403; І. Вихованець, К. Городенська, *op. cit.*, с. 302.

⁵ *Ibidem*, с. 305.

Обставинні прислівники становлять специфіку прислівника як частини мови похідного типу, оскільки „вони передають таку семантику відношень, яку не виявляють інші частини мови”⁶, а саме семантику власне-обставинних відношень, їхнє функціонування побудоване за моделлю підрядних детермінантних частин складнопідрядного речення⁷. Детермінанти є одним із засобів семантичного ускладнення структури простого елементарного речення, в якій виділяємо дві частини: головну, в якій збережено формально-синтаксичні й семантико-синтаксичні особливості вихідного речення, і супровідну, тобто детермінантний другорядний член, що є конденсатом предикативної частини складного речення й семантико-синтаксичних відношень між частинами синтаксичної конструкції⁸. У запропонованому дослідженні ставимо за мету з’ясувати роль прислівника у реалізації часової оформленості дії та описати можливості прислівника реалізувати значення одночасності, попередності та наступності у реченні.

Обставинні прислівники „вказують на зовнішні щодо дій і станів обставини”⁹. Сучасна українська літературна мова має досить розвинену систему прислівників із темпоральною семантикою, які наділені функцією конкретизаторів перебігу дії або процесуального стану в часовій тривалості. Вони вживаються у детермінантній позиції простого ускладненого речення і визначають часове тло дії, події, явища, тим самим позначають додаткові обставини перебігу дії. Час у мовній структурі найповніше реалізований у ємній категорії темпоральності. Визначаючи темпоральність функціонально-семантичною категорією (ФСК), яка у мовному вираженні охоплює різні типи відношення певних ситуацій до моменту мовлення або інших точок на часовій осі на основі ознак одночасності, попередності чи наступності, зауважимо, що ця категорія інтегрує різні засоби мовного вираження часу – граматичну категорію часу як систему протиставлених рядів форм із однорідними значеннями, значення часу у певних синтаксичних конструкціях, лексичні засоби і словосполучення з часовою семою на зразок *минулого літа, у ту ніч, з дня на день* тощо¹⁰. В українській мові, окрім основних складників цієї категорії (морфолого-синтаксичних і семантико-синтаксичних граем), на її периферії виступають не менш важливі, функ-

⁶ *Ibidem*, с. 302.

⁷ І. Вихованець, *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*, Київ 1988, с. 187; І. Вихованець, К. Городенська, *op. cit.*, с. 305; К. Городенська, *op. cit.*, с. 111.

⁸ О. Куц, *Детермінантні другорядні члени в структурі речень із чотиривалентними предикатами* [в:] „Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова”, серія 10, вип. 4, 2008, с. 150–151.

⁹ *Українська мова: Енциклопедія*, Київ 2000, с. 491.

¹⁰ С. Романюк, *Граемна структура категорії темпоральності в сучасній українській мові. Автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Київ 2007, с. 10.

ціонально доповнюючі засоби, якими є, зокрема, прислівники. Зіставляючи всі засоби вираження часових відношень, відзначимо, що кожне з них має своє призначення у мові. У структурі ФСК темпоральності часові моделі таксису, синтаксичної категорії часу, лексико-синтаксичної категорії часу у формі прийменниково-відмінкових одиниць, лексико-морфологічної категорії часу прислівника і віддієслівних субстантивів перетинаються і взаємодіють. Для вираження відношень одночасності / різночасності в сучасній українській мові функціонують засоби морфологічного часу (категорія дієслівного часу), синтаксичний час, що постає у категорії часу речення; лексико-синтаксичний час (категорія іменної темпоральності); лексичний час – слова, у семантику яких входить компонент часу: темпоральні прислівники, іменники, прикметники тощо.

На відміну від темпоральності – семантико-синтаксичної категорії, прислівникова темпоральність є лексичною системою, яка позначає „різні часткові темпоральні значення вияву процесуальних і не процесуальних ознак”¹¹. У цій сфері розрізняємо опозицію наявності / відсутності співвіднесеності тривалості дії з певним часовим орієнтиром, яка в свою чергу має ряд внутрішніх протиставлень. За ознакою співвіднесеності з часовим орієнтиром розрізняємо збіг дії з певним моментом часу (*заздалегідь, учора, колись, віднині*) та співвіднесеність дії з часом іншої дії (*одночасно з, потім*).

Категорія темпоральності виражена у складному реченні як базовій структурі і реалізована у похідному від нього простому семантично ускладненому реченні. У складнопідрядному реченні часу роль об'єднувача найчастіше відведена сполучникові *коли*, який може виражати найзагальніші часові значення. М. Сулима зазначає, що „Конкретизується ж часове значення у складнопідрядному реченні з аналізованим сполучником переважно за допомогою видо-часового співвідношення дієслів-присудків”¹², а услід за авторами „Російської граматики” пише, що „значення одночасності або послідовності можна з'ясувати на основі контекстуальної інформації, що в одному випадку становить додатковий фактор, а в іншому є єдиним засобом встановлення часових відношень”¹³. Крім прислівника *коли*, у складному реченні з часовою семантикою виступають також сполучники *доки, поки*, вказуючи на дію, яка відбувається після головної, або перед головною. Натомість часові відношення у похідних від складнопідрядних простих неелементарних реченнях можуть бути виражені іменниками, що входять до складу словосполучень, стійкими фразеологічними зворотами, а також прислівниками

¹¹ А. Грищенко, Л. Мацько, М. Плющ, *op. cit.*, с. 404.

¹² М. Сулима, *Складнопідрядні речення часу в грамотах XIV–XV ст.* [в:] „Науковий часопис національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова”, серія 10, вип. 5, 2009, с. 238–241.

¹³ *Ibidem*; *Русская грамматика: в 2-х т.*, под ред. Н. Шведовой, Москва 1980, с. 544.

і дієприслівниками¹⁴. Як слушно зауважує Г. Тесліцька, „просте ускладнене речення зберігає структурну схему одного з вихідних елементарних речень, до якої додається перетворене у член (члени) речення інше вихідне елементарне речення”¹⁵, наприклад: *Пожежники приборкали вогонь на складах біля Шулявки, коли настав вечір* → *Пожежники **надвечір** приборкали вогонь на складах біля Шулявки* (<http://tsn.ua>); *Коли настав ранок, Верховну Раду взяли в облогу представники профспілок* → *Зранку Верховну Раду взяли в облогу представники профспілок* (<http://ltv.com.ua>); *...водій автомобіля, коли бачив машину міліції з включеним проблісковим маячком, повинен був зупинитися* → *...водій автомобіля, **побачивши** машину міліції з включеним проблісковим маячком, повинен був зупинитися* (<http://ua.for-ua.com>). Семантико-синтаксичні відношення між темпоральною підрядною частиною складного речення і головною частиною, в ускладненому простому реченні часто, окрім приєднано-відмінкової конструкції, реалізовані за допомогою прислівника, напр.: *На Запоріжжі **надвечір** виникли нові проблеми із рухом на загальнодержавних шляхах у Оріхівському та Бердянському районах* (Новини, 5 Канал) ← *Коли настав вечір, на Запоріжжі виникли нові проблеми із рухом...; Їж з голоду, а люби **змолоду*** (Прислів'я) ← *Їж з голоду, а люби, коли молодий; Сиділи **допізна**, ось тут на оцім місці, на землі, і він усе оповідав та й оповідав* (О. Кобилянська) ← *Сиділи, доки не стало пізно...*

Відповідно до відтінків часової характеристики, прислівники з темпоральною семантикою можемо поділити на групи:

- 1) темпоративи, що характеризують дію без вказівки на часову межу (*вночі, колись, сьогодні*);
- 2) темпоративи, що характеризують дію з позначенням її часових меж (*зранку – допізна*):
 - а) із вказівкою її початкової часової межі (*зроду, споконвіку, змалку*). Конструкції зі значенням наступності передають ознаку чергування об'єктів, що завжди пов'язано з вираженням часових відношень і одночасно вказують на безпосередню послідовність подій. У ролі стрижневих слів виступають назви усіх часових відрізків, які чергуються або виступають один за одним: частин доби, пір року, днів тижня з означенням і без нього. Як і у згаданих синтезованих моделях, у темпоративах-прислівниках теж є орієнтування на початок настання якогось часового періоду: *Мене ти вчила правді і добру, мене до праці ти привчала **змалку*** (В. Підпалій); *Ще **змалечку** удвох ягнята пасли* (Т. Шевченко).

¹⁴ І. Кучеренко, *Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія*, ч. 1, Київ 1961, с. 35.

¹⁵ Г. Тесліцька, *Засоби вираження відносної темпоральності в простих реченнях, ускладнених напівпредикативними ад'єктивними конструкціями* [в:] „Науковий часопис національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова”, серія 10, вип. 7, 2011, с. 246–250.

б) із вказівкою її кінцевої межі (*досі, дотепер, понині*): *Я люблю тепер! Досі не любив ще ніколи* (О. Кобилянська); *Дотепер він був позбавлений потреби мислити* (Р. Іваничук); *Так було. І так є понині* (М. Фенчак).

Фактичний матеріал засвідчив високу частотність функціонування прислівників із часовою семантикою. Розглянемо детальніше значення, властиві їм. Це значення власне одночасності (*сьогодні, тепер, удень*): *Чому ж, ти, Боже мій, від мене відцурався? Нема шляхів до тебе ні вдень, ані вночі...* (П. Мовчан); *Та будьте ж ви прокляті нині, і прісно, й назавше* (Б. Олійник); *Сьогодні день – це крапка літа, Бо завтра осінь вже почне Кидать свої слова на вітер* (В. Крищенко); початкової часової межі (ПЧМ) (*зроду, споконвіків, змолоду*): *Найталановитіші свої книги він [Г. Яновський] написав змолоду* (М. Охріменко); *Його всі звали божевільним, її – навислою. Вона була й розумна зроду, але в неї неначе не було однієї клепки в голові; в його зроду голова була не без тям...* (І. Нечуй-Левицький); *Лиш птах десь озвався спросоння ліниво, Та пень обгорілий, мов піп на могилі...* (П. Тичина).

Семантику ПЧМ диференціюємо, враховуючи початок її тривалості, яку визначаємо як тривалість від самого початку життя, на початку якоїсь дії, стану, явища, завжди, з давніх-давен, від народження: *...так воно й ведеться спервовіку* (П. Загребельний); *Був собі дід та баба. З давнього давна у гаї над ставом* (Т. Шевченко); *Закарпаття віддавна славиться лікувальними водами* (UA-Reporter.com); *І знову, як було спочатку, на обличчі в неї виплило щось нерозгадане* (С. Васильченко); *Йо-йо розповідає, як замолоду грав на акордеоні* (Ю. Андрухович); *А сонце в травах пророста І клепле гострі коси зрання* (М. Фенчак); *Гей, роки! Золотогриві коні. Куди мчите так спозарання* (М. Фенчак); *Споконвіків богам складав молитви І радості інакшої не знав* (М. Фенчак); *І через те отак тут споконвіку – життя і смерть на відстані стріли* (Л. Костенко); *Бо це дано нам споконвіку: Від пращурів жива яса...* (В. Крищенко).

Значення дії, яка бере початок від якогось моменту на часовій осі, але не відбувається, передають дієслова з заперечною часткою *не, ні* у поєднанні з прислівниками ПЧМ: *Їй Богу, такої анижівки я зроду не пив* (Б. Лепкий); *Одвіку земля не зазнала-бо ця Такого безкрайого вітру* (О. Ольжич); *Чоловік був дуже добрий, до своїх щирий, зроду-віку нікого не скривдив* (Марко Вовчок). Обставинне значення часу, зокрема ПЧМ, виражають, окрім згаданих прислівників, і відмінкові форми іменників (з *п'яти років*), але у таких сполуках значення вихідного часового моменту послаблене – воно збігається зі значенням часової характеристики (наприклад, означеної наступності)¹⁶.

Обставинні прислівники за походженням є колишніми відмінковими або прийменниково-відмінковими формами деяких іменників або формами певних дієслів, які за словами авторів „Теоретичної морфології української

¹⁶ *Грамматика русского языка*, под ред. В. Виноградова, ч. 1, Москва 1954, с. 589.

мови”, „відірвалися від своєї парадигми відмінювання або дієвідмінювання, закріпилися в прислівниковій позиції, застигли, внаслідок чого відмінкові закінчення іменників та закінчення дієслів перетворились на суфікси, які стали абсолютним кінцем нових морфологізованих прислівників”¹⁷. Морфологізовані прислівники звичайно доповнюють відповідний різновид темпоральних функцій узагальнено-вказівним значенням¹⁸. Наведені нижче приклади підтверджують тезу про те, що „семантико-синтаксична периферійність прислівника не передбачає його комунікативної периферійності: часто-густо він стає комунікативним центром висловлення”¹⁹, напр.: *Найвище свято: слово дозріває Для пісні, яку **завтра** нам співати* (М. Фенчак); *Не дві й не три сім'ї, а мало не половина всієї громади **завтра ранком** помандрує з рідного села в далеку, невідому чужину* (С. Васильченко).

Семантику кінцевої часової межі передають прислівники *дотепер, досі, довіку*: *А син вдовиний **досі** не верта І нікому носить його папаху* (М. Фенчак); *Два наших імені розлука вполювала Й за руки їх, розлучених, веде, Отак **довіку** б їх не розлучати* (М. Вінграновський).

Лексичні конкретизатори виступають у ролі основного визначення темпоральної належності тоді, коли предикат не має власної часової характеристики: *За сприятливих погодніх умов ми закінчили б цю роботу **завтра*** (пор.: *закінчили б **вчора***. За умови зміни лексичного конкретизатора змінюється синтаксичний час речення). У деяких випадках темпоральні лексеми є обов'язковим компонентом конструкції, без якого вона не може існувати у певному значенні. Такими є моделі з лексемами *скоро, незабаром* у сполученні з іменником ситуативного значення (*Скоро кінець, скоро іспити, незабаром весілля*). Ці лексичні засоби мають постійне темпоральне значення, виражене у визначеній синтаксичній (обставинній) позиції. Цим зумовлене граматичне значення „темпоральної обставинної лексики” як лексики „будівельної” (термін М. Всеволодової)²⁰, її лексико-граматичний статус. Дослідниця визначає слова на зразок *вчора, давно, завтра* і т. ін. як різновид такої лексики: *Отче, її дитину **вчора** пан продав якомусь грекові з Коринфа...* (Леся Українка); *Давно вже попрощали нас з-під неба журавлі* (С. Воробкевич); *А **завтра** то розкажу вам дуже слезливу казку про те, як баба дідові горохів'янкою постолі з лопуха шила* (А. Чайковський). Граматичне навантаження лексичних обставинних засобів у вираженні часової віднесеності ситуації повною мірою виявляє функціонування цих засобів.

¹⁷ І. Вихованець, К. Городенська, *op. cit.*, с. 305.

¹⁸ І. Вихованець, *Нариси з функціонального синтаксису української мови*, Київ 1992, с. 144.

¹⁹ *Предикат у структурі речення: монографія*, за ред. В. Кононенка, Київ; Івано-Франківськ–Варшава 2010, с. 147.

²⁰ М. Всеволодова, *Способы выражения временных отношений в современном русском языке*, Москва 1975, 282 с.

Лексичний показник під час формування висловлювання може „програмувати” часовий план, який вимагає вибір певної форми – тієї, яка за своїм значенням відповідає значенню обставинного темпорального показника. Такої ж думки автори „Теорії функціональної граматики...” за ред. О. Бондарка, яку аргументують прикладом: якщо мовець почав висловлювання з обставини *вчора*, то далі він може вжити форми минулого часу або форми теперішнього у функції теперішнього історичного²¹. Учені також стверджують, що похідні від прикметників прислівники на *-o (-e)*, у реченні можуть виконувати протилежні ролі: центрального компонента, або предикатора і периферійного (факультативного) поширювача компонентів речення передусім сигніфікативного типу²². Сигніфікативне значення відображає значення речення як знака мовної системи. У складному реченні із підрядним часом сигніфікативне значення реалізоване у темпоральних відношеннях взаємопов’язаних дій.

До питання грамемного складу категорії темпоральності вперше звернувся Микола Мірченко²³, який запропонував граемний підхід до вивчення синтаксичних категорій речення, й запропонував розрізняти граеми одночасності й різночасності. Семантико-синтаксичний склад категорії темпоральності постає у граемах одночасності, попередності й наступності. У комплексі граеми часу входять до складнішої надкатегорії; виступаючи одночасно з граемами модальності та персональності, вони є складниками предикативності як універсальної мовної надкатегорії і основної дефініції речення. Найважливішим протиставленням для темпоральних граем є вираження одночасності / різночасності перебігу дії або процесу, одиничність часового моменту і повторюваність дії в часі, а також час, повністю / неповністю охоплений дією (тобто система опозиційних відношень означеності / неозначеності).

Визначаючи граему як складову функціонально-семантичної категорії, але розрізнявану за значенням – морфолого-синтаксичним та семантико-синтаксичним пропонуємо розрізняти граеми темпоральності за двома визначеними вище критеріями, надавши їм статус складових одиниць цієї ФСК.

Граему одночасності як складову категорії темпоральності на її периферії виражають прислівники, які диференціюють значення власне-одночасності (*сьогодні, вдень, вранці, ввечері, восени*), початкової часової межі (*змалку, змолоду, споконвіку, віднині*) та кінцевої часової межі (*досі, донині, довіку, дотепер*): *Сьогодні роковини моєї смерті* (О. Довженко); *Там за морями та*

²¹ *Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность*, под ред. А. Бондарко, Ленинград 1990, с. 206–209.

²² Ю. Степанов, *Имена. Предикаты. Предложения: Семнологическая грамматика*, Москва 1981, с. 151; *Предикат...*, с. 147.

²³ М. Мірченко, *Структура синтаксичних категорій*, Луцьк 2004.

за глибокими, *Ще й за шляхами не сходимими – Рано-пораненьку Ясне Сонечко сходило* (П. Тичина); *Вночі собор молодіє* (О. Гончар); *Змалку кохайтесь в освіті, Змалку розширюйте ум, Бо доведеться у світі Всяких навчатися дум* (П. Грабовський); *А я зроду така вдалася* (Марко Вовчок); *Люблю я й досі присмерки прозорі Квітневих вечорів* (М. Зеров); *І довіку здається, що за тим туманцем чи маревом далини лежить твоя найкраща сторінка життя* (М. Стельмах).

Прислівники *вчора, позавчора, колись, давно, напередодні, торік* виражають периферію грамеми часової попередності: *О ніч чудовна і чудова! Ще вчора сіявсь сніг рясний...* (О. Олесь); *Дуже важко встановити чисельність українців-іммігрантів, що мешкали у Сполучених Штатах напередодні першої світової війни* (О. Субтельний); *Колись* вони інакше зустрічали таке сам на сам (І. Вільде).

Прислівники *завтра, післязавтра, потім, пізніше, незабаром* доповнюють функції грамеми часової наступності, заповнюючи її периферійний план: *Завтра поговоримо* (І. Вільде); *Трохи згодом, сама не знаючи як, Марися опинилася на вулиці* (Б. Грінченко); *Незабаром з обох боків звелися справді круті, розмиті береги* (Г. Тютюнник); *Незабаром митрополита Миколу Борецького, десятки єпископів та сотні священників було заслано до трудових таборів* (О. Субтельний); *Пізніше римо-католицькі ієрархи продемонстрували значно більшу толерантність щодо греко-католиків* (О. Субтельний); *...складне питання про безшлюбність (целібат) недовзі безпосередньо відбилосся на долі католицизму в Америці* (О. Субтельний).

Відсутність співвіднесення з часовим орієнтиром розмежуємо щодо вираження кратності дії. Вона може бути:

- 1) недиференційована як вираження довготи тривалості дії (*довго / недовго*): *Чи довго буде це мені В оцій незамкненій тюрмі, Понад оцим нікчемним морем нудити світом?* (Т. Шевченко); *Довго стоїть на ганку, не наважуючись зайти, а потім, підбгавши вуста, надавши своєму зораному зморшками обличчю гідності, одважується* (Є. Гуцало); *...сім'я Снісарів, в якій пізніше народилося ще двоє дітей, недовго затрималася на хуторі* (О. Слісаренко);
- 2) диференційована на основі ознаки відсутності / наявності вказівки на кількість повторюваних дій (*подовгу, щороку, часто / тричі, неодноразово*): *Дівчинонька барвінкові В'януть не дає; Щовечора тихесенько Сльозами полле...* (Л. Глібов); *Поезіє, сонце моє оранжове! Щомиті якийсь хлопчисько Відкриє тебе для себе* (І. Драч); *Небіжчик часто щось вздыхав* (І. Котляревський); *Зрідка, пригадуючи тужаві осінні гульки, вітер струшував із себе дрімоту* (Р. Федорів); *Коза тричі на тиждень приїжджав до Коктебеля ранковим автобусом* (Р. Федорів).

Аналізовані конструкції виступають у функції детермінантного (обставинного) члена речення, який поширює предикативне ядро загалом. Функція

обставинного часу полягає у відтворенні лінійності, динамічності, послідовності подій, констатує взаємозв'язки всередині часу речення, моделюючи реальні просторово-часові відношення об'єктивної дійсності, при цьому більше актуалізує повідомлення, ніж відображає його рух у часі. Прислівники, виступаючи у детермінантній позиції простого ускладненого речення, передають часовий план перебігу дій, а система засобів прислівникової темпоральності охоплює різні мікрогрупи. Прислівники з темпоральною семантикою наділені функцією конкретизаторів тривалості дії або процесуального стану в їхніх часових вимірах: вони передають значення власне-одночасності (*сьогодні, тепер*), початкової часової межі (*зроду, змолоду*), кінцевої межі (*досі, понині*). Периферію грамеми одночасності складають прислівники, які мають значення власне-одночасності (*вранці, восени*), початкової часової межі (*споконвіку, віднині*) та кінцевої часової межі (*довіку, дотепер*). Прислівники *вчора, позавчора, колись, давно, напередодні, торік* моделюють граему часової попередності. Прислівники *завтра, післязавтра, потім, пізніше, незабаром* реалізують функції граеми часової наступності.

Темпоральні прислівники, супроводжуючи предикат, виконують роль конкретизатора тривалості дії або процесуального стану в часових вимірах, семантика реалізованих ними відношень розміщена в площині минулого-теперішнього-майбутнього, тобто вони реалізують повною мірою усі часові значення – означеної тривалості дії, вихідної і кінцевої межі часу.

ЛІТЕРАТУРА

- Вихованець І., *Нариси з функціонального синтаксису української мови*, Київ 1992.
- Вихованець І., *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*, Київ 1988.
- Вихованець І., Городенська К., *Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови*, за ред. І. Вихованця, Київ 2004.
- Всеволодова М., *Способы выражения временных отношений в современном русском языке*, Москва 1975.
- Городенська К., *Семантичні групи прислівників у синтаксичній сфері дієслова* [в:] „Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова”, серія 10, вип. 4, 2008, С. 110–113.
- Грамматика русского языка*, под ред. В. Виноградова, ч. 1, Москва 1954.
- Грищенко А., Мацько Л., Плющ М. та ін., *Сучасна українська літературна мова: Підручник*, за ред. А. Грищенка, Київ 2002.
- Куц О., *Детермінантні другорядні члени в структурі речень із чотиривалентними предикатами* [в:] „Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова”, серія 10, вип. 4, 2008, С. 150–155.
- Кучеренко І., *Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія*, ч. 1, Київ 1961.
- Мірченко М., *Структура синтаксичних категорій*, Луцьк 2004.

- Предикат у структурі речення: монографія*, за ред. В. Кононенка, Київ–Івано-Франківськ–Варшава 2010.
- Романюк С., *Грамматна структура категорії темпоральності в сучасній українській мові. Автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Київ 2007.
- Степанов Ю., *Имена. Предикаты. Предложения: Семиологическая грамматика*, Москва 1981.
- Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность*, под ред. А. Бондарко, Ленинград 1990.
- Українська мова: Енциклопедія*, Київ 2000.

ADVERBS DENOTING CIRCUMSTANCES AND THEIR ROLE IN THE EXPRESSION OF TENSES IN SENTENCES

This study examines the role of the adverb as a time modifier in the sentence. The adverb's function of expressing simultaneous, previous and subsequent action is described. Temporal adverbs accompanied by a predicate perform the function of action continuance or a modifier of time, they realise all tenses – and also definite simultaneous action, and the beginning and the end of actions. Adverbs in a determinative position within a simple complex sentence present the time plan of an action. Temporal adverbials include different microgroups.

Key words: Temporal adverb, tense, simple complex sentence, time modifier, simultaneous, previous and subsequent action.

Ірина СІРКО

Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Я. Франка

Образ національного простору в щоденнику М. Галабурди-Чигрин

Поняття *простору* – фундаментальне у концептуальній картині світу. Разом із поняттям *часу* воно становить філософсько-свідомісну основу сприйняття, осмислення й відображення навколишньої дійсності. Відповідно слова, що покривають понятійну сферу *простір*, репрезентують один з найоб'ємніших фрагментів національної мовної картини світу.

Різномірні мовні вияви поняття *простір* у мові загалом, а також у текстах різних жанрів і стилів стали об'єктом дослідження багатьох учених – зарубіжних (В. Гак, В. Карасик, Ю. Степанов, Н. Арутюнова, К. Гілярова, Р. Гржегорчикова) та українських (Л. Лисиченко, С. Єрмоленко, Т. Радзівська, Т. Щєбликіна, Т. Скорбач, С. Сірик та ін.). На сьогодні маємо комплексну лінгвальну параметризацію простору в контексті опозиції *свій – чужий* у міфопоетичній та релігійній моделях світу (В. Топоров, В. Іванов, Ю. Степанов, В. Жайворонок), як домінанти національної мовної та художньої картини світу (Л. Лисиченко, Г. Яворська, Т. Радзівська, Л. Кравець, Л. Прокопович), як компонента образно-стилістичної системи фольклору (Н. Данилюк, Т. Беценко). Окремий сегмент цих студій формують розвідки, в яких акцентовано українознавчі аспекти у лінгвальній парадигмі простору (С. Єрмоленко, В. Кононенко, В. Жайворонок, С. Бибик).

Корпус щоденникових текстів в окресленому ракурсі осмислений частково. Знаковими з цього погляду є праці Т. Космеди (системно висвітлено питання концептуалізації простору в щоденнику Т. Шевченка) та О. Галича (простежено типи вербалізації часопростору в щоденниках українських письменників ХХ ст.). Водночас засоби мовного моделювання, опису національного простору у спогадах, щоденниках діячів української культури, становлення і креативна діяльність яких пов'язана з перебуванням у західній діаспорі, в українському мовознавстві поки що чітко не окреслені. У цьому контексті

щоденник М. Галабурди-Чигрин становить цінність не тільки як новітній, уперше об'єктивований матеріал дослідження, але і як площина реалізації індивідуального мовомислення авторки, зокрема в тематичній зоні *простір*.

Мета статті – визначити особливості щоденникового дискурсу М. Галабурди-Чигрин в аспекті авторського семантико-стилістичного й аксіологічно-оцінного опису національного простору України.

Насамперед варто відзначити насиченість мови щоденника етноконотованими образами з просторовою семантикою. Акцентуючи національну зорієнтованість мовомислення авторки, вони водночас вивільнюють семантико-асоціативний потенціал просторових номінацій, засвідчують їх здатність до нарощення нових типів контекстних зв'язків і формують мініпарадигматичні комплекси, в рамках яких простежується змістово-оцінна динаміка кожної з одиниць.

Аналізуючи особливості західної діаспорної поезії, Ю. Шевельов у розвідці «Трунок і трутизна» наголошував: «Слова цього (Україна – І. С.) не знаходимо, а все одно знаємо, що хоч краєчком, хоч кутком, чи тінню краєчка і в цих поезіях мова йде серед іншого і про Україну»¹. Ця думка справджується й щодо особистих записів М. Галабурди-Чигрин: щоденник не перенасичений уживанням назви *Україна* (це компенсовано, на нашу думку, наявністю численних текстових конкретизаторів стрижневого образу), а стилістичне оточення концепта-топоніма нейтральне або позитивно марковане: *Не можу передати, який сильний вплив зробила на мене Україна, які почування зродились в мені, і тому не дивуйтеся, якщо я в скорому часі знову поїду в Україну*² (с. 10); *Україна мені подобалась настільки, що в сьогоднішніх обставинах, недостатках, бо крамниці таки порожні, я готова жити в Україні* (с. 10). На цьому тлі вирізняються образи, що актуалізують аксіологічну опозицію *Україна – чужина*: *Половину свого життя я проживу на чужині, а другу половину життя буду жити в Україні* (с. 115).

Парадигма етноконотованих просторових кодів у досліджуваних щоденникових записах засвідчує органічну прив'язаність авторського письма М. Чигрин до реального та поетичного топосу України. У мові її щоденника спостерігаємо комплекс назв населених пунктів, що стають семантично та експресивно місткими конкретизаторами образу національного простору. Зокрема, розгорнуту палітру мовних знаків, які географічно об'єктивують образ національного простору, формують топоніми.

Мікрогрупу найбільш знакових номінацій, що роблять упізнаваною назву нашої держави в сучасному геополітичному просторі, репрезентують назви *Київ, Чорнобиль, Львів, Карпати, Верховина, Черемош, Прут* тощо, пор.:

¹ Ю. Шевельов, *Трунок і трутизна* [в:] „Українське слово”, ч. 3, Київ 1994, с. 365–385.

² Тут і далі цитуємо за виданням: М. Галабурда-Чигрин, *Україно, моя Україно...* (Щоденник), Київ 2000.

Серед мальовничого рельєфу пагорбів та долин то височать, то потопують у буйній зелені неперевершені у своїй красі будови великокняжого **Києва** (с. 22); *Хотіла вернутися туди, де смереки шепочуться з вітрами, так, в **Карпати**, на **Верховину!** Там все просто. Спокійно й прекрасно* (с. 121); *Стоячи над берегом чорного **Черемоша**, відчула, як земля кружляє в моїх жилах* (с. 112). Ці та співзвучні їм образи входять до складу ландшафтно-урбаністичних пейзажів із ліричним забарвленням, що є частотними в щоденнику М. Чигрин, порівн.: ***Прут** пливе широко, немов оповідає горам якусь казку* (с. 112); *Пара піднімається від землі, збирається над верховіттям дерев у хмари і пливе ген-ген за обрій, туди, де, зачепившись за гору, знову пролється чистим дощем. Так кілька днів «диміли» **Карпати*** (с. 112). Стилістичний потенціал проілюстрованих слововживань увиразнюють оцінно-характеристичні епітети (*мальовничий, буйний, неперевершені у своїй красі, великокняжий*), розгорнуті метафори (*Прут оповідає горам казку; будови потопують у буйній зелені; смереки шепочуться з вітрами; земля кружляє в жилах*), колірні конотації (*чорний Черемош*) тощо.

Топонімні конкретизатори художнього простору України в інтерпретації М. Чигрин іноді інтимізуються, поєднуючись із присвійним займенником *мій*. Це водночас підкреслює ідентифікацію авторки із національним простором, зокрема й у контекстах, що за змістом і формою апелюють до відомих прецедентних текстів (як-от пісня на слова Д. Луценка «Як тебе не любити, Києве мій»): *Як тебе не любити, **Києве мій!** Коли я співала цю пісню на сценах під час своїх концертів, тоді не думала, що слова її чи не найповніше й найсердечніше висловлюють любов і шану кожного, хто хоч раз відвідав столицю нашої Батьківщини* (с. 21).

Високу конотацію реалізує урбанонім *Київ* у багатокомпонентних тропеїчних конструкціях із колірним епітетом *золотий*. Названа авторка вживає його в традиційному для української словесності руслі, вводячи до складу висловлювань із піднесено-урочистою конотацією: *Коли в душі виростає... **Київ із золотими верхами** над хвилястими вулицями..., мені хочеться співати і співати* (с. 99); ***Київ** вливався в нас, мов **золота вода*** (с. 24). Г. Новоженець характеризує цей тип експресивності як «сонячний ліризм, що вибухає вулканами світла і кольорів»³.

Важливий фрагмент пов'язаної зі столицею України просторової картини світу формують назви відомих архітектурних і культурних пам'яток Києва – *Золоті Ворота, Лавра, Церква св. Андрія, Троїцька надбрамна Церква, Андрійвський Узвіз* і т. ін.: *Крізь мереживо кленів і лип на пагорбі з'явилися сурорі стіни **Золотих Воріт*** (с. 23); *Зелений пояс дніпровських круч і, якби*

³ Г. Новоженець, *Прояви української ментальності в мистецтві української діаспори: світоглядні лінії та позиції* [в:] „Вісник Львівського національного університету”, вип. 8, Львів 2008, с. 140.

виринаючи із нього, білі церкви і, поблискуючі на тлі голубого неба, численні золоті бані **Лаври** (с. 177); Поруч бруківки **Андріївського Узвозу** стоїть чудова п'ятикупольна **Церква св. Андрія**, яка наче пливе в повітрі (с. 23); Входимо і зразу же милуємося старими фресками **Троїцької надбрамної Церкви з 12 століття** (с. 22). У мовостилі М. Чигрин такі образи виступають не тільки номінативними, описово-констатувальними знаками. Вони входять також до складу порівнянь, метафор, настроєвих рядів епітетів, завдяки чому розширюють межі традиційної лексичної сполучуваності, набувають нових оцінних та естетичних значень. У цьому тематичному сегменті на увагу заслуговують контексти, в яких актуалізовано прийом контрастування архітектурних маркерів національного простору. Зокрема, йдеться про зіткнення в межах однієї синтагми етномаркованих українських та російських просторових реалій: *Від Тараса ми поїхали на **Красну Площу** і побували біля **Кремля**. Дивилася я на цю площу й задала опис Тараса Шевченка із його «Журналу» з 19 березня 1858 р., коли саме Шевченко повернувся із заслання. Шевченко писав: «Я не бачив **Кремля** від 1845 р. Подібний до казарми палац дуже його знекрасив... **Храм Спаса** взагалі, головна баня особливо – бридка. Велетенський й цілком нездалий твір. Немов товста купчиха в золотому повоюнику стала посеред білокам'яної Москви...» (с. 13–14).*

Опис національного простору в щоденнику М. Галабурди Чигрин – не тільки ґрунтований на найвідоміших конотатах України. Семантичні проміжки між концептуальними топонімічними знаками авторка заповнює естетично модифікованими регіональними назвами: *В мальовничому селі **Соколівка**, яке потопало у вишневому цвіті, а яке підпирають гори, я побувала тричі* (с. 109); ***Йосипівка** – це чудово положене село, всередині нього ставок, біля якого багато плакучих верб* (с. 102); *3 **Яремча** авто повільно котилося гарною дорогою вгору, аж поки гірська природа розкрила перед нами свої ворота. Ми вийшли з авта на **Яблуницькому Перевалі*** (с. 108) та ін. Очевидно, авторка щоденника свідомо того, що вживання маловідомих географічних назв робить його семантично герметичнішим, складнішим з погляду аперцепції, однак постійне органічне відчуття зв'язку з Україною виявляється значно потужнішим креативним чинником, аніж природне для кожного автора прагнення донести глибинний зміст своїх творів до найширшого кола читачів.

Узагальнено-символічний мовний знак національного простору – образ *земля*. Він у розглядуваному щоденнику інтенсивно аксіологізований, про що свідчить послідовна сполучуваність номінації *земля* з епітетом *рідна*, присвійними займенниками *моя, своя*: *Відвідини на цьому (Личаківському – І. С.) цвинтарі – це немов мандрівка у світ пам'яті про віддане Україні й світові тими, що свої діла й творче життя присвятили **рідній землі*** (с. 34); *весь час тобі щось дають: мама дала, тато дав, батьківщина дала, **земля рідна** дала* (с. 123); *Вони подорожують сотнями кілометрів... щоб промовити до народу, вказати їм на священне право бути господарями на **своїй землі*** (с. 49).

Закорінена в національній словесній традиції, стилістична манера авторки подекуди виявляє несподіваний ракурс інтерпретації образу *земля*, зумовлений осмисленням історичної долі України. Компонентами характеристик *української землі* в цьому разі постають назви негативних емоцій, психологічних станів, негативного досвіду тощо: *я побувала на святій українській землі, скропленій ріками сліз та крові* (с. 10); *я вперше за своїх майже сорок років вступила на священну, кров'ю і сльозами скроплену, святу українську землю* (с. 31). Домінантні щодо образу *земля* оцінки *свята, священна* вони увиразнюють за принципом контрастування.

Серед лексичних засобів реалізації семантики *простору* особливе місце посідають номінації, що називають просторові поняття різних денотативних рівнів і формують лексико-тематичну групу «назви просторових реалій»: *підгір'я, гори, рівнини, поля, ліси, ріки, озера* і т. ін. Умови відірваності від етнічного середовища, в яких довелося жити М. Чигрин, умотивовують ностальгійну тональність контекстів, у яких актуалізуються вказані образи: *Милуюся красвидом, броджу по підгір'ю вище та вище* (с. 40); *Потягло свіжістю полів, змитих дощем* (с. 40); *Я була в захваті кольорами дерев лісів, які ми минали* (с. 74); *За вікном невеличка річка, верби на її березі* (с. 80); *Коли ми вийшли на горбок, перед нами засиніли чудові озера* (с. 88); *Навкруги гори і гори. Гори вкриті лісом, старим і густим. П'янке повітря насичене ароматом лісів* (с. 108). У щоденнику М. Чигрин традиційний склад ЛТГ «назви просторових реалій» розширюють регіональні та індивідуально марковані просторові поширювачі *верховини, вершини, схили, хребти*: *Високо піднялося до неба величне пасмо вікових Карпат. На його залитих сонцем схилах відкриваються прекрасні панорами казкової верховини, оспіваної в численних піснях* (с. 108); *Здіймаються, торкаючись хмар, мовчазні вершини, тягнуться нескінченною низкою хребти* (с. 108).

Важливий сегмент ЛСП *простір* у мові загалом і в лексико-семантичній системі розглядуваних щоденникових записів зокрема – мовний образ *села*. Частотність його текстового вживання корелює з популярністю теми села, сільського побуту, успадкованої українською словесністю від культури сентименталізму та романтизму. У спогадах М. Чигрин образ *село* пов'язаний із вербалізацією мотивів ностальгії, туги за етнічною Батьківщиною: *Невиразні світечка села чогось приснішували биття мого серця. Якась тепла хвиля припливла до серця* (с. 38); *Минали село за селом... Хотілося притулитися до землі й слухати трепету власного схвильованого серця* (с. 32).

У мовній свідомості авторки образ українського села засоційований зі *світлом, садом, вишневим цвітом, доглянутим городом* тощо. Т. Космеда слушно визначає такі асоціації як «культурні концепти української мовної свідомості»⁴,

⁴ Т. Космеда, *Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу*, Дрогобич 2012, с. 278.

пор.: *Після щедрого і теплого травневого дощу сади зацвіли вишневим цвітом. Той цвіт вабив моє око, бентежив душу, серце! Вся українська земля в цвіті. ... Чудові старенькі й багато нових хат з присадибними ділянками. Кожний клапчик землі використовується. Все чітко розбито на грядочки. Зелень дбайливо доглянута, навіть вздовж колії. А якщо є вільний клапчик, на ньому пишаються квіти* (с. 32). Ідеалізований образ узагальнюють словосполучення *чудове село, мальовниче село. Ми проїжджали чудові села* (с. 107); *Богдан Дмитерко возив мене по недалеко віддалених від Коломиї мальовничих селах* (с. 104).

Описи українського села як просторового фрагмента України вибудовуються також за принципом контрастування: *Уявляла я її собі інакшою. Набагато біднішою. Думала, що побачу бідненькі хати з солом'яною стріхою. Тому безмежно тішилася, що Україна, те, що досі бачила, залишає враження багатой країни* (с. 32). У такий спосіб показано неспівмірність авторських уявлень та реальної картини сучасного українського села.

На протигагу українському, образ російського села в записі від 15 травня 1990 р. подано в негативному ракурсі, в ньому домінують оцінки із семами 'злиденність', 'занедбаність', 'бруд' тощо: *Поїзд мчав через Росію. Села, які ми минали, виглядали бідно, непривабливо. Безладні, майже розвалені дерев'яні хати, звалища сміття та калюжі лишилися позаду* (с. 14).

Образ простору в мові аналізованих записів розбудовують і такі традиційні маркери, як *шлях, вулиця, дорога*. Зазвичай вони актуалізують позитивну конотацію: *Дорога на Луцьк рівна, широка, вона губилася десь в даліні під розквітлим черешнями* (с. 47), *А ці дороги маяли в розквіті білих яблунь і черешень, які хитали гілками, ніби вклонялися нам* (с. 103). Цю позитивну конотацію кульмінує запис від 19 травня 1990 року: *Їдемо широкою, просторою каштановою вулицею, яка перетворюється в тополеву. Це – зникаючий десь у необмежній далечині бульвар Шевченка... Дві прекрасні бульварні нитки, а посеред них довжелезний ряд каштанів і тополь. Враження неймовірно приємне і сильне* (с. 22).

Розширення власне просторового значення образів *шлях, дорога*, їх узагальнення до рівня символів життя людини підтримують апеляції до пісенної (фольклорної та літературної) культури України: *Три тополі на три сторони – / Три струни в моїм серці натужено, / Три шляхи у моєї весни – / Та не знаю, який мені суджено!... / Мерехтять в даліні три дороги, / У білому світі... / У якому краю я шукатиму – / Долю свою?* (с. 11).

Досліджуючи метафоризацію номінації *дорога* у поетичній мові другої половини ХХ ст., Л. Прокопович стверджує: «Образ дороги поети активно використовують як поетичний асоціат ідеї життя»⁵. У цьому ракурсі акту-

⁵ Л. Прокопович, *Метафоризація просторової номінації дорога в українській поетичній мові другої половини ХХ ст.* [в:] *Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка*, за ред. В. Складенка, Київ 2007, с. 278.

алізується зміст ідіоматичних висловів *топтати дорогу* (*стежку*), *знайти дорогу*. У тексті щоденника вони зберігають закріплену в узуальній мовній практиці семантику: *В моєму житті прийдеється відтепер топтати три дороги: одну в Україну, Другу в Австралію, а третю в Бельгію* (с. 11); *Незважаючи на невгоди щоденного життя, ... та молодь знайшла спосіб і дорогу бути з народом* (с. 49).

До усталених засобів метонімічно-архітектурного окреслення національного простору належать образи *хата*, *дім*. Як стверджує Л. Прокопович, «частотність їх уживання, особливості контекстного використання свідчать про належність до базового словника національної поетичної мови, будь-якої індивідуальної мовотворчості, а типи мовно-естетичного освоєння в авторських практиках – про їх усталення як мовно-естетичних знаків культури»⁶. У спогадах М. Галабурди-Чигрин про Україну пісенні рядки зі стрижневим словом-образом *хата* формують істотний фрагмент індивідуального дискурсу: *В хаті було тепло. Топилося в домашній печі* (с. 39); *Хата ця пахне старовиною. Їй біля двіста років* (с. 110); *Хата тітки Катерини вся у вишивках* (с. 39).

Навколо архетипу *хата* концентрується низка змістово й оцінно навантажених образів – назв частин сільського житла – *стріха*, *поріг*, *коридор* (*коритар*), *світлиця*, *стіни* та ін.: *І ти, хатинко, стріхо старенька, мила родино, нене рідненька./ Вас привітати душа бажає – більшої втіхи в світі немає!* (с. 93); *А коли вертаюся з доріг,/ Я цілую батьківський поріг* (с. 38); *Яворівський, зустрівши мене на коритарі, вибачався* (с. 93); *Появилася в дверях тітка Стефа, повела до хати, в світлицю* (с. 38). В окремих контекстах такі архітектурні образи, їх метонімічні заміщення символізуються, метафоризуються: *Хата ця пахне старовиною... Якби так стіни могли б говорити, розказали б дуже цікаві речі* (с. 110).

Часто образ *хата* «вписується» в художній простір як опорний, знаковий пункт пейзажу, виступаючи в контекстному оточенні інших просторових образів, пор.: *Біля кожної хати цвів бузок* (с. 103); *грядки, квітники, білизна на шнурках, горобина чи не біля кожної хати. Її китиці червоніли густо. Куці бузку ще зелені... За вікном невеличка річка, верби на її березі.* (с. 80).

Семантико-оцінна домінанта 'упорядкованість' визначає зміст таких щоденникових записів: *Хати по селах, які ми минали, хоч старі, але добре заготовлені. Кожний клаттик землі і тут використовується і городи сягають аж до порога хат, ... а де ставок чи потік, там сотні качок і гусей* (с. 38); *Чудові старенькі й багато нових хат з присадибними ділянками. Кожний клаттик землі використовується. Все чітко розбито на грядочки.*

⁶ Л. Прокопович, „Біла-біла хата серед білого-білого цвіту...” (архітектурні образи в художньому просторі української поезії другої половини ХХ ст.) [в:] „Культура слова”, вип. 71, Київ 2009, с. 67.

Зелень дбайливо доглянута, навіть вздовж колії. А якщо є вільний клаптик, на ньому пишуться **квіти** (с. 32).

На протигагу українському, образ російського села в записі від 15 травня 1990 р. подано в негативному ракурсі, в ньому домінують оцінки із семами 'бідність', 'занедбаність', пор.: *Поїзд мчав через Росію. Села, які ми минали, виглядали бідно, непривабливо. Безладні, майже розвалені дерев'яні хати, звалища сміття та калюжі* лишилися позаду (с. 14).

Бачити ідеальне через рідне – властиве митцям на чужині. Таке сприйняття світу характерне для творчості авторів української діаспори незалежно від стилів та жанрів, у яких вони творять. Ця риса притаманна й мовомисленню М. Чигрин. *Хата* в її сприйнятті є тим ідеалізованим символом української автентичності, відсутність якого руйнує цілісність образу України. *Немає тої ідилії, що її я – сентиментальний мрійник, виплекала в своїй уяві. Нема вже отої «смерекової хати», про яку співає Павло Дворський* (с. 112), – констатовано у щоденниковому записі 20 травня 1991 року.

Уживання назв предметів, реалій як етноконотованих мовних знаків, забезпечує цілісність вибудовуваної авторкою художньої моделі національного простору. До таких символізованих просторових поширювачів належать побутовизми, етнографізми тощо. Їх значущість у творчості діаспори відзначав Ю. Шевельов: «художні деталі сприяють створенню візуального виразного образу України»⁷.

Зафіксовані у мові М. Галабурди-Чигрин етнографізми як маркери простору – це *криниця, призьба* тощо. Найчастотнішою є актуалізація цих ужитково-прикладних реалій в описових контекстах: *Тітки Стефи хата стоїть на батьківському подвір'ї. Зі «старих» часів там залишилася лише криниця* (с. 39). На думку Л. Ставицької, таке мовно-естетичне відображення реальності має логіко-сміслово основу⁸.

Етнографізми *вишивка, гуцульський килим*, характерні для ідіостилю М. Галабурди-Чигрин, – це насамперед компоненти опису внутрішнього простору житла. У мовотворчості авторки, якій притаманне постійне, неприховане, за словами М. Коцюбинської, «подекуди шемке відчуття рідного ґрунту» вони актуалізують семи 'тепло', 'затишок', 'краса': *Хата тітки Катерини вся у вишивках* (с. 39); *Коли порівняти кімнати хат трьох моїх тіток – не могла б сказати в котрої більше того прекрасного вишиття* (с. 40); *На стінах в кімнатах гуцульські килими, вишивки, ікони* (с. 38); *Мєблї – гарні з солідного дерева, гуцульські килими по стінах* (с. 40). Порівняймо уживання образу *вишивки* як художньої характеристики природного пейзажу: *Схили гір неначе повишивані жовтим шовком різних відтінків* (с. 79);

⁷ Ю. Шевельов, *op. cit.*, с. 370.

⁸ Л. Ставицька, *Естетика слова в українській поезії 10–30-х років ХХ ст.*, Київ 2000, с. 86.

Над Києвом стояла ніч, а на її майже чорному аксамиті (оксамиті – І. С) тремтіли сріблом вишні зорі (с. 129).

Маркерами національного простору у мові розглядуваного щоденника традиційно виступають назви рослин – дерев, кущів, квітів тощо. Їх функціональне навантаження у мовостилі М. Чигрин – диференційоване. Наприклад, дендронами (*тополя, сосна, яблуня, вишня, явір, верба, черешня, липа, клен*) здебільшого функціонують як елементи естетизованого пейзажоопису: *Крізь мереживо кленів і лип на пагорбі з'явилися суворі стіни Золотих Воріт* (с. 23); *Дорога на Луцьк рівна, широка, вона губилася десь в далині під розквітлим черешнями* (с. 47); *Вітер перебирав жовте листя тополь, вивертаючи їх до сонця* (с. 88); *А ці дороги маяли в розквіті білих яблунь і черешень, які хитали гілками, ніби вклонялися нам* (с. 103); *Навкруги Тараса високі тополі, липи і білі замріяні каштани* (с. 23); *Ходили ми по музею, аж поки почали довшати тіні від високих тополь, які шепталися в осінньому небі* (с. 85). Показова для багатьох наведених контекстів антропоморфізація засвідчила тенденцію до модернізації мови публіцистики.

У ряді ілюстрацій номінації дерев, а також похідні від них епітетні сполуки виступають конкретизувальною деталлю етнопейзажу: *Ой ти, смерічко й стара, стара смерекова хато... – залишили ви в моєму серці незгасимий вогонь почувань!* (с. 116); *Їдемо широкою, просторою каштановою вулицею, яка перетворюється в тополеву* (с. 22); *Наш водій скрутив в чудову тополину алею* (с. 88).

До найактивніше вживаних на сторінках щоденника етномаркованих рослинних образів, що сприяють окресленню образу України, належить дендронім *тополя*. Окрім функції елемента пейзажної замальовки (*І знову у вікнах пишні вишневі сади і тополі* (с. 49); *Навкруги Тараса високі тополі* (с. 23)), образ *тополя* в інтерпретації співачки-журналістки виявляється також інтертекстуальним символом, за яким – код національної словесності, маркер її особистісних екзистенційних пошуків: *Три тополі на три сторони – / Три струни в моїм серці натужено, / Три шляхи у моєї весни – / Та не знаю, який мені суджено!... / У якому краю я шукатиму – / Долю свою?* (с. 11).

Вербалізацію вражень від українського краю увиразнює субстантивний колірний параметр *зелень*. В щоденнику М. Чигрин ця лексема систематично присутня в просторових описах, у яких вживається із значенням «1. збірн. Зелені дерева, кущі, трави і т. ін. ... 3. Зелений колір чого-небудь»⁹ і має позитивно-оцінну семантику: *Навкруги зелень і цвітучі сади розбігались* (с. 107); *Серед мальовничого рельєфу пагорбів та долин то височать, то потопаять у буйній зелені неперевершені у своїй красі будови великокняжого Києва* (с. 22). У записі від 3 червня 1990 р. зафіксовано вживання лексеми *зелень*

⁹ Великий тлумачний словник сучасної української мови, за ред. В. Бусела, Київ–Ірпінь 2001, с. 363.

як параметра внутрішнього простору *церкви*, пор.: *Церква була прикрашена зеленню. Вона повна вірних* (с. 54).

Концептуальний сегмент в ЛТГ «назви рослин» формують знакові для етноментальності *назви квітів*, асоційовані в структуру щоденника як елемент пейзажної чи ситуативної замальовки: *люблю осінні квіти, що дихають холодом, від якого щемить серце* (с. 133); *про що шептали ці квіти, схиливши додола соромливі свої голівки?* (с. 129). Показовими є також пейзажні замальовки, в яких назви квітів експлікують сему ‘запах’: *Навкруги пахло дивним зіллям і цвітом акації* (с. 125). У таких контекстах повною мірою виявляється «глибокий внутрішній демократизм духу, коли мистецька рафінованість органічно поєднана із сповіданням простих істин і відчуттям рідного кореня»¹⁰.

Здійснене дослідження засвідчує семантичну відкритість образу національного простору в щоденнику М. Галабурди-Чигрин. В інтерпретації авторки його конкретизують традиційні мовні знаки (топоніми – маркери етнокультурного простору *Київ, Львів, Карпати, Верховина* і т. ін., побутовизми, етнографізми різних семантичних типів, образи рослин тощо), а також увиразнюють оказіональні, індивідуально вживані словесні знаки (напр., інтертекстуальні апеляції до етнокультурного досвіду українців – фольклорного, літературно-пісенного тощо).

Перспектива цієї розвідки полягає в необхідності подальшого дослідження лексично-семантичної та аксіологічно-оцінної системи щоденникових текстів. Дослідження ЛСП «простір» в цьому ракурсі є актуальним, оскільки репрезентує систему смислів, вербалізованих за допомогою абстрактних і конкретних просторових образів – знаків української лінгвокультури. Як компоненти моделі національного простору, реалізованої у мовотворчості діаспорної авторки, такі образи підтримують національну образотвірну традицію й засвідчують цілісність національної мовно-культурної системи у її материковому та діаспорному різновидах.

ДЖЕРЕЛА

Галабурда-Чигрин М., *Україно, моя Україно... (Щоденник)*, Київ 2000.

ЛІТЕРАТУРА

Великий тлумачний словник сучасної української мови, за ред. В. Бусела, Київ–Ірпінь 2001.

Космеда Т., *Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу*, Дрогобич 2012.

¹⁰ М. Коцюбинська, *Метаморфози Віри Вовк* [в:] *Idem, Віра Вовк. Поезії*, Київ 2000, с. 12.

- Коцюбинська М., *Метаморфози Віри Вовк* [в:] *Idem, Віра Вовк. Поезії*, Київ 2000, с. 5–33.
- Новоженець Г., *Прояви української ментальності в мистецтві української діаспори: світоглядні лінії та позиції* [в:] „Вісник Львівського національного університету”, вип. 8, Львів 2008, с. 139–144.
- Прокопович Л., *Метафоризація просторової номінації дорога в українській поетичній мові другої половини ХХ ст.* [в:] *Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка*, за ред. В. Скляренка, Київ 2007, с. 275–281.
- Прокопович Л., „*Біла-біла хата серед білого-білого цвіту...*” (*архітектурні образи в художньому просторі української поезії другої половини ХХ ст.* [в:] „Культура слова”, вип. 71, Київ 2009, с. 67–71.
- Ставицька Л., *Естетика слова в українській поезії 10–30-х років ХХ ст.*, Київ 2000.
- Шевельов Ю., *Трунок і трутизна* [в:] *Українське слово*, упоряд. В. Яременко, Є. Федоренко, ч. 3, Київ 1994, с. 365–385.

THE IMAGE OF NATIONAL SPACE IN M. HALABURDA-CHYHRYN'S DIARY

An attempt to systematically analyse the mechanisms and methods of the lingual modeling of the image of national space in M. Halaburda-Chyhryn's diary discourse has been made. In the function of ethnospace concretizers, the text-building productivity of toponyms, ethnographic elements, and images of plants has been traced. It has been ascertained, that the model of national space, implemented in M. Halaburda-Chyhryn's diary, is based on the national poetic tradition, the language-wide vocabulary in its thematic segment *space* and shows its correlation with mainland language practice.

Key words: diary discourse, the concept *space*, the model of national space, the spatial code, lexical concretizers of the image *space*, ethnocultural markers.

Світлана СОКОЛОВА

Національна академія наук України

Художній переклад як зона прояву соціокультурної та власне мовної асиметрії

Художній переклад, як відомо, – це місце перетину різних культур. Недавном у багатьох сучасних працях його називають подією міжмовної та міжкультурної комунікації¹. Звичайно, що такою подією є будь-який переклад, метою якого є максимально можлива повнота передання усіх типів значень – референційних, прагматичних та внутрішньолінгвістичних², але саме у художньому тексті, який, крім передання інформації, виконує ще й естетичну функцію, проблеми міжкультурної комунікації виявляються найбільшою мірою, зокрема для художньої літератури, передусім поезії. Провідними й основними нерідко виявляються не референційні, а прагматичні значення, виражені у текстах, а подекуди найсуттєвіша інформація зосереджена саме у внутрішньолінгвістичних значеннях одиниць, що утворюють текст³.

Перекладознавство давно вже виокремилася в самостійну філологічну галузь⁴, з якої є багато фахової літератури та написано підручники для вищих навчальних закладів⁵. У кожній національній традиції можна виділити два напрямки залежно від того, чи йдеться про переклад національною мовою чи з національної мови. В Україні перекладацька традиція існує від найдавніших часів, видатними перекладачами і перекладознавцями були

¹ Н. Миронова, *Билингвистические и бикультурные проблемы художественного перевода* [в:] „Знание, понимание, умение”, № 1, 2004, с. 109.

² Л. Бархударов, *Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода)*, Москва 1975, с. 65–68.

³ *Ibidem*, с. 73.

⁴ М. Ажнюк, *Перекладознавство* [в:] *Українська мова: Енциклопедія*, Київ 2007, с. 487–488.

⁵ В. Коптілов, *Теорія і практика перекладу*, Київ 1982.

Іван Франко, Максим Рильський, але перевага завжди належала перекладам саме на українську з інших мов, про що свідчить і наявність окремої статті в енциклопедії „Українська мова” „Переклади на українську мову”⁶ за відсутності спеціальної статті, присвяченої перекладам з української. Не можна стверджувати, що переклади з української зовсім не були предметом аналізу. Широко відомий коментар І. Франка до польського перекладу „Каменярів”⁷ та зауваження М. Рильського до російських перекладів І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки та ін.⁸ Спеціально проблемі перекладу англійською мовою з української присвячена монографія Р. П. Зорівчак „Реалія і переклад”⁹, у якій, крім власного аналізу, детально викладено історію англомовних перекладів української прози, але ще далеко не всі проблеми розв’язані. Саме тому постало питання взяти як вихідний український художній текст¹⁰, проаналізувавши його як порівняно з наявними перекладами іншими мовами, так і як потенційний матеріал для майбутнього перекладу, і звернути увагу на ті моменти, які ще не були у полі зору дослідників.

Наукові праці, присвячені лінгвістичним аспектам перекладу, В. Г. Гак¹¹ пропонує умовно поділити на три основні групи залежно від основної мети, зауваживши, що між ними немає чіткої межі: 1) праці, в яких мовознавчі постулати використані для обґрунтування теорії і практики перекладу, 2) роботи, які умовно можна зарахувати до специфічного двомовного лінгвістичного експерименту (переклад як особливий вид мовної діяльності), 3) роботи, в яких самі переклади використано для лінгвістичних досліджень (зіставні дослідження, особливо на функціональному рівні). Аналіз художнього тексту та його перекладу з погляду виявлення «проблемних» місць найбільшою мірою тяжіє до третього напрямку.

Саме належність вихідного і перекладного художнього текстів до різних культур спричиняє їхню соціокультурну асиметрію, яка виражається пере-

⁶ В. Коптілов, *Переклади на українську мову*, [в:] *Українська мова: Енциклопедія*, Київ 2007, с. 484–485.

⁷ І. Франко, *Каменярі. Український текст і польський переклад. Деяко про штуку перекладання* [в:] *Ідеї та Зібрання творів: у 50-ти т.*, т. 39, Київ 1983, с. 7–20.

⁸ М. Рильський, *Проблеми художнього перекладу* [в:] *Ідеї та Мистецтво перекладу: Статті, виступи, нотатки*, Київ 1975, с. 25–92.

⁹ Р. Зорівчак, *Реалія і переклад (на матеріалі англомовних перекладів української прози)*, Львів 1989.

¹⁰ Для аналізу частково залучено матеріал, використаний у нашій спільній з О. Ачиловою доповіді, зокрема англійський переклад роману І. Багряного повністю проаналізувала О. Ачилова (С. Соколова, Е. Ачилова, *Проявление аспектуальных особенностей славянских языков при переводе*, [в:] *Глагольный вид: грамматическое значение и контекст: III Конференция Комиссии по Аспектологии Международного комитета славистов*, Padova 2011, с. 66–67).

¹¹ В. Гак, *Сопоставительные исследования и переводческий анализ* [в:] „Тетради переводчика”, вып. 16, Москва 1979, с. 11–21.

дусім в тому, що в різних культурах можуть бути актуальними різні реалії, але навіть за наявності подібних на перший погляд реалій в різних культурах вони можуть різнитися деталями, релевантними у певних ситуаціях (утворюються так звані „хибні друзі” на рівні реалій)¹². Є різні способи відтворення семантики і стилістичного навантаження реалій засобами цільової мови – від транслітерування лексеми з поясненням її семантики в примітках до добору аналогії у мові перекладу. Подекуди складну реалію просто виключають з перекладеного твору. Так, Р. П. Зорівчак серед інших наводить приклад з перекладу англійською повісті „Fata morgana”, в якому систематично пропущено реалію *призьба*, дуже вагому для традиційного українського села¹³.

Одним із засобів пояснення змісту чужомовних реалій є коментар до тексту. Так, до перекладу німецькою мовою роману І. Багрянного „Тигролови” додано пояснення слів, що репрезентують реалії радянської дійсності, українського та далекосхідного побуту, невідомі німецькому читачеві, і навіть окремі малюнки, які зображать елементи одягу далекосхідних мисливців. Цікаво порівняти спосіб тлумачення цих реалій з перекладами і тлумаченнями, наведеними Р. П. Зорівчак в „Українсько-англійському словнику реалій”, поданому як додаток до її монографії¹⁴, та з тлумаченнями звичайного тлумачного словника, адресованого передусім носіям української мови.

Серед коментарів перекладача „Тигроловів” натрапляємо на такі, що нагадують звичайні словникові тлумачення:

(1) kutyа – ein ukrainisches Weihnachtsgericht aus Weizen, Honig und Mohn (‘українська різдвяна страва з пшениці, меду та маку’)¹⁵ (Bahriany, с. 254);

кутя – (1) обрядова каша з ячмінних або пшеничних зерен, уживана з солодкою підливою напередодні Різдва та Водохреща; (2) те саме, що **коливо** (СУМ, IV, с. 419) – поминальна кутя чи каша з пшениці, рису і т.ін. із солодкою підливою (СУМ, IV, с. 221);

кутя – kutyа; boiled wheat with honey and ground poppy seeds (eaten at Christmas Eve supper); mixture of wheat, honey, nuts and poppy seed (‘варена пшениця з медом та маковими зернами, що її їдять на вечерю напередодні Різдва; суміш пшениці, меду, горіхів та зерен маку’) (Зорівчак, 1989, с. 205);

Osaul – ein höherer Kosakenoffizier (‘вищий козачий офіцер’) (Bahriany, с. 253);

осавул – (1) виборна службова особа, що обіймала одну з адміністративно-військових посад на Україні в XVII-XVIII ст.; (2) офіцерський чин у козачих військах дореволюційної Росії (СУМ, V, с. 751);

¹² В. Г а к, *Языковые преобразования*, Москва 1998, с. 143.

¹³ Р. З о р і в ч а к, *op. cit.*, с. 88.

¹⁴ Проголошений як перекладний, цей словник більшою мірою належить до тлумачного типу, тільки реєстрова частина в ньому українська, а тлумачна – англійська.

¹⁵ Тут і надалі в дужках переклад тлумачень з німецької та англійської наш.

осавула – overseer (‘начальник’) (Зорівчак 1989, с. 207);

BAMLAG – Konzentrationslager für die Zwangsarbeit an der Baikal-Amur-Hauptlinie Verurteilen (концентраційний табір для примусової роботи на Байкало-Амурській магістралі (Bahriany, с. 252).

Коментарі перекладача конкретніші і подекуди надмірно прив’язані до контексту та лише українського побуту (пор. рос.: *кутья*), тоді як загально-мовний словник подає лексему загальною; словник реалій орієнтований на ті значення, які траплялися в аналізованих текстах. Остання реалія зі зрозумілих причин не витлумачена ані в СУМі, ані в монографії, виданої ще за радянських часів.

Подекуди тлумачення у коментарях розширені вказівкою на національну специфіку:

(2) **Vatersname** – nach ukrainischer und russischer Sitte wird *ein Mädchen* mit dem eigenen Namen in Verbindung – mit entsprechender Endung versehenen – Vornamen des Vaters, dem Patronimikon oder Vaternamen, angesprochen. Hierzu tritt dann noch der Name der Familie (‘за українським та російським звичаєм *дівчину* називають власним ім’ям у сполученні – з приєднаним спеціальним закінченням – з першим іменем батька. Сюди ж додають і сімейне ім’я’).

Таке розширення не потрібне у словнику національної мови: **по батькові** – *складова частина власного імені людини, що вказує на ім’я батька* (СУМ, I, с. 113). До того ж тлумачення перекладача також звужене до контекстного, адже носій мови знає, що в такий спосіб називають будь-яку людину, а не лише дівчину, про дівчину йдеться саме в цьому тексті.

Частина тлумачень перекладача орієнтовані на аналогію з німецькою культурою, яка не повністю відповідає українській:

(3) **Saporoher** – Angehörige eines alten ukrainischen Ritterordens, so genannt, weil sie „hinter den Stromschnellen“ (za porogy) des Dnjepr ansässig waren (‘член давнього українського лицарського ордену, названого так, оскільки вони мешкали за порогами Дніпра’) (Bahriany, с. 253).

У цьому тлумаченні ми маємо справу з неповною подібністю реалій в українській та німецькій культурах: запорізького казака з німецьким лицарем справді об’єднують семантичні ознаки ‘воїн’, ‘на коні’ та деякі інші, але до їхніх диференційних ознак не можна зарахувати лише національну належність, важливі також ознаки ‘спосіб життя’, ‘спосіб набуття цього статусу’ та ін. Звертає також на себе увагу спроба адаптувати назву української реалії до граматичних норм німецької мови – суфікс на позначення належності *-er* за аналогією з українським *-ець*. Пор.:

запоріжці (запорожці) – українські козаки, які жили в пониззі Дніпра за порогами в XVI-XVIII ст. (СУМ, III, с. 274);

запоріжець (запорожець) – Zaporozhian Kozak (‘запорізький козак’) [Зорівчак 1989, с. 203]; **козак** – kozak; Ukrainian warrior (‘український воїн’) (Зорівчак 1989, с. 204).

Пор. також:

(4) **Pyrohy** – eine beliebte ukrainische Art von Germ- oder Hefeknödeln (‘улюблений український різновид прісних або дріжджових галушок’ (Knödel півд.-нім. див. Кноф – галушка) (Bahriany, с. 253);

пиріг – (1) печений виріб із тіста з начинкою; (2) діал. вареник (СУМ, VI, с. 356);

пирогои – див. вареники (Зорівчак 1989, с. 208) – **varenyky; pyrohy** (a sort of small dumplings); boiled dough (stuffed with either cheese, potatoes, fruit, or sauerkraut); dampplings stuffed with cabbage or mushrooms (різновид невеличких галушок; варене тісто, начинене сиром, картоплею, фруктами, або кислою капустою; галушки, начинені капустою або грибами’) (Зорівчак 1989, с. 200).

І в коментарях німецького перекладача, і в словнику реалій подано діалектне значення лексеми *пирогои* – ‘вареники, галушки’, аналогічне пояснення додано й до англійського перекладу „Тигроловів” (*pyrohy, dumplings – a favorite Ukrainian dish*), проте оригінальний контекст твору І. Багряного свідчить, що тут швидше актуалізоване саме літературне значення, оскільки навряд чи локшину подавали разом із варениками, до того ж вареники не роблять з рисом („з рижем”). Пор.:

(4) *укр.* Стіл був застелений скатертиною і заставлений, як на Великдень... Пили **наливку** і їли **оселедці** з оцтом. Потім гарячий **борщ**, **локшину** з білими **пирогоми**, сите **м’ясо** з **картоплею**. Далі: **пирогои** з рижем, з м’ясом, з квасолею. А на закуску солодке — **мед** і солодку **брусничну**...

нім. Der Tisch war festlich gedeckt wie zu Ostern. Sie tranken **Obstbranntwein** und aßen **Salzheringe** mit Essig, dann heißen **Borschtsch** und **Pyrohy, Fleisch, Kartoffeln** und **Bohnen, Honig** und **Preiselbeerkompott**.

англ. The table was covered with a cloth and set as though it were Easter. They drank **fruit liqueurs** and ate **sardines** with vinegar; then hot **borsch** and **pyrohy** with rice, meat and beans. For dessert they had honey and stewed cranberries.

Поза коментарями в обох перекладах лексему *pyrohy* можна зрозуміти саме як *пирогои* в літературному значенні, однак багатство родинного сніданку повною мірою так і не відображено, значно меншою мірою, порівняно з оригіналом, виявляється специфіка української кухні: в обох перекладах щезли *локшина з білими пирогоми, сите м’ясо з картоплею*, у нім. тексті вони замінені нейтральними назвами продуктів *Fleisch, Kartoffeln* в англійському перекладі взагалі фігурують лише *pyrohy with rice, meat and beans*. Складними для перекладу виявилися й такі реалії, як українська *наливка*, перекладена німецькою як *Obstbranntwein* (‘фруктова горілка’), англійський переклад точніше передає референтне значення – *fruit liqueurs*, натомість в ньому *оселедець* замінений на *sardines* (пор. нім. *Salzheringe*). Тут ми можемо говорити про пропуск у перекладі важливих для українського побуту реалій.

Аналогія з широко відомою культуремою також не завжди вдало передає зміст поняття, що тлумачиться:

(5) **Taiga** – das große, häufig versumpfte Nadelwaldgebiet Ostsibiriens zwischen der Tundra im Norden und der asiatischen Steppe; es ist zugleich ein Dschungelgebiet mit subtropischer Flora und Fauna (велика, нерідко заболочена ділянка хвойного лісу в Східному Сибіру між тундрою на півночі й азійським степом; разом із цим це ділянка джунглів із субтропічною флорою і фауною) (Bahriany, с. 252);

тайга – смуга важкопрохідних хвойних лісів, що займає великі простори в північній частині Європи, Азії та Північної Америки (СУМ, X, с. 16); **джунгли** – густі, важкопрохідні, заболочені тропічні і субтропічні вічнозелені ліси (СУМ, II, с. 263).

Стандартне тлумачення іменника *тайга*, подане у СУМі, доповнене в коментарях німецького перекладача ознаками, притаманними *джунглям*, поняттю більш відомому західному читачеві. Частково це пояснюється тим, що в романі йдеться про Далекосхідну тайгу, яка різниться від тайги сибірської дещо м'якшим кліматом, проте який аж ніяк не рівноцінний клімату джунглів.

Багато дослідників вказують на складність перекладу національних фразеологічних зворотів, які подекуди зазнають дослівного перекладу, ігноруються або перекладаються нефразеологічним еквівалентом. В оригінальному тексті „Тигроловів” читаємо:

(6) *укр.* На сніжно-білих столиках в такт поїздові **видзвонювали** малиновим дзвоном пляшки: червоне „Бордо” і пиво, коньяк і лікери, і золоті портвейни – стоять вони купками, не відкорковані, посередині білих обрусів і **гомонять** срібно. **Перегукуються** з колесами.

Фразеологізм *малиновий дзвін* разом із дієсловами на позначення звуків, які видають пляшки (не лише з червоним вином, а різні), є основою формування художнього образу. В аналізованих перекладах знаходимо вказівку на рубіновий колір пляшок, хоча надалі теж зазначено, що пляшки різні, тобто звуковий образ *малиновий дзвін*, підтриманий дієслівним рядом *видзвонювали, гомонять, перегукуються*, перетворився на зоровий – ‘пляшки з червоним вином’, щоправда в англійському перекладі «діалог» пляшок з колесами відображений в окремому реченні, тоді як німецький текст сильно скорочений, у наведеному нижче уривку частина речення, виділена курсивом, відповідає наступному абзацові українського оригіналу:

(6) *нім.* Rubinfarbende Weinflaschen **funkelten** auf weißgedeckten Tischen. Es gab Bier, Wodka, Kognak, Liköre und Portwein, *daneben standen große Kristallschalen mit Orangen, Zuckerwerk, Schokolade und allerlei Torten.*

англ. Ruby wine bottles **twinkled** pleasantly on tables covered with snow-white cloths. There was beer and cognac and liqueurs and port bottles crowned with gold. They **seemed to carry on a conversation** with the **clicking** wheels.

Іншим складним моментом перекладу може бути вкраплення іншомовного тексту в текст оригіналу. Оскільки ці вкраплення виконують у художньому тексті певну стилістичну функцію, постає питання про доцільність їхнього перекладу цільовою мовою та стилістичну функцію в перекладеному тексті. Свого часу М. Рильський навів приклад перекладу українською мовою роману Л. Толстого „Війна і мир”, коли після тривалого обговорення було прийняте рішення максимально зберегти всі стильові особливості геніальної епопеї, зокрема і двомовність, а подекуди й багатомовність¹⁶, а проаналізувавши інші переклади дійшов висновку: „у принципі – коли йдеться не про особливо популярне видання – іноземні тексти в перекладі слід залишати недоторканими”¹⁷.

Окремо слід розглянути питання, коли художній текст перекладається мовою, вкраплення якою є в оригінальному тексті. Якщо йдеться про прецедентні вислови російською мовою в оригінальному українському тексті (а таке трапляється доволі часто), то, можливо, їхня стилістична функція в перекладі певною мірою послабиться, оскільки зникне протиставлення, як це може трапитися у разі перекладу нового роману Ліни Костенко „Записки українського самашедшого”. Пор.: *З голови чомусь не йде пісенька Вертинського: „Я не знаю, зачем, и кому это нужно? Кто послал их на смерть недрожжащей рукой?” Це ж і мій син виросте, і його кудись пошлють „недрожжащей рукой”* (Л. Костенко, с. 318.); *Наївні цивілізатори, засвоїли б хоча би ту маленьку російську максиму: „Восток – дело тонкое, Петруха!”* (Л. Костенко, с. 318.); *У парламенті – як у селі Мандрики з незавершеної повісті Гоголя „Страшний кабан”: „трескотня и разноголосица, прерываемые взвизгиваньем и бранью”* (Л. Костенко, с. 332).

Якщо ж мова в певному контексті уособлює ідеологію і має негативну конотацію, а протиставлення мов відображає протиставлення життєвих позицій, то втрата стилістичної функції стає доволі помітною, проте уникнути цього практично неможливо. Так, у романі І.Багряного практично всі співробітники НКВС розмовляють російською, і їхнє мовлення подано без перекладу в українській транскрипції, подекуди навіть у невласне-прямому мовленні. Цю особливість неможливо було б відобразити в російському перекладі, не відображена вона й в німецькому та англійському, можливо, тому, що протиставлення українська-російська однаково не було б:

(7) *укр.* І тоді ж так само вздовж ешелону пробігає начальник етапу. Він вибігає десь від „Й.С.” і, задерши голову, стурбовано мчить очима від вагона до вагона, — чогось шукає. Так він довго жене попри низку понурих, герметично закритих, рудих коробок, тих, що кожен з них „на сорок челевек ілі

¹⁶ М. Рильський, *Проблеми художнього перекладу* [в:] *Idem, Мистецтво перекладу: Статті, виступи, нотатки*, Київ 1975, с. 63.

¹⁷ *Ibidem*, с. 64.

восемь лашадей”, і нарешті коло середнього вагона зупиняється. Відсапується якусь мить.

нім. Der Kommandant selbst lief auch den Zug entlang, angefangen bei der Zuglock J.S., hoch erhobenen Hauptes warf er seinen ptüfenden Blick in jeden Waggon, als suche er etwas. Er eilte weiter, entlang der nicht enden wollenden Reihe hermetisch versiegelter brauner Kasten „für 40 Mann oder 8 Pferde”, umschlieÙlich gegen die Mitte zu innezuhalten und Atem zu holen.

англ. At the same time the commandant of the echelon ran along, starting from J.S., and with his head high cast a worried look from wagon to wagon searching for something. He continued along this series of grim, hermetically sealed brown boxes built for 40 men or 8 horses, and finally stopped near the middle to catch his breath.

У німецькому перекладі навіть залишені лапки, що в українському тексті вводять невласне-пряме мовлення російською мовою, вони підтримують стилістичну функцію, напевне, їх варто було б зберегти й в англійському тексті, оскільки підкреслене відсторонення автора від способу вимірювання місткості вагона в «людях або конях» підкреслює його сприйняття як абсурдного. Пор. також:

(8) *укр.* Так повторювалося на кожній черговій зупинці. І після кожної нової зупинки в начальника було все менше хапливості, а в його тоні все менше тривоги. Він уже запитував насмішкувато, а наостанку ще й додавав глузливо: „Маладец!”

нім. Diese Szene wiedeghohlte sich jedesmal, wenn der Zug hielt, und jedesmal schien der „Chef” etwas zufriedener und seine Stimme etwas weniger beunruhigt, bis seine Frage eine Spur von Sarkasmus verriert und er verachtungsvoll hinzufügte: „Bist schon ein braver Bursch”

англ. And so it **was repeated** at every stop, and after each stop the chief seemed more composed and his tone less alarmed, his questions now showing a trace of sarcasm, and at the end he **added** scornfully, „Brave guy”.

Подекуди, навпаки, перекладаючи український текст російською, варто зберегти прецедентний вислів українською мовою. Пор.: *Ось молоді. Вони йдуть, побравшись за руки, і скандують. Їх справді багато і їх не подолати* (Л. Костенко, с. 407).

Так само протиставлення накопичення іншомовних (переважно англомовних) запозичень українському текстові може бути збережене у російському (чи іншому слов'янському) перекладі, проте не зможе виконати стилістичної функції у перекладі, наприклад, англійською мовою:

(8) У нас уже є **маркети й супермаркети. Холдинги, лізинги й консалтинги. Рейтинги, брифінги, автобани й хабвеї. Жлоб-шоу, фаст-фуди і сендвич-бари. Рейдери, трейдери, рокери, брокери, кілери, ділери, трас-ти і педерасты** (Л. Костенко, с. 120).

Відмінність власне мовних систем, їхня асиметрія, яка виявляється на всіх мовних рівнях, спричиняє чимало труднощів під час перекладу. Бага-

то власне мовних проблем перекладу вже неодноразово обговорено у фаховій літературі, серед них передусім це мовні омоніми, особливо підступні у споріднених мовах¹⁸, розбіжність семантичної структури та стилістичного забарвлення лексичних відповідників¹⁹, під час перекладу з української мови її граматична своєрідність виявляється важкістю передання засобами багатьох мов вокативу, пошанної множини, деяких суфіксальних утворень, у сфері дієслова – теперішнього історичного та ін. Р. П. Зорівчак зараховує такі явища до категорії структурно-конотативних реалій²⁰. Саме до таких реалій української мови належать і її аспектуальні категорії, які ще практично не були предметом перекладознавчого дослідження²¹.

Функціонально-семантична категорія аспектуальності, семантичним наповненням якої є характеристика дії з погляду особливостей її перебігу та розподілу в часі, притаманна багатьом мовам, але лише слов'янські мови мають вид як граматичну та роди дієслівної дії (РДД) як семантико-словотвірну категорії. З цим пов'язані певні труднощі перекладу зі слов'янських мов на неслов'янські, і якщо типологічних досліджень із залученням російської мови досить багато²², то українська ще потребує вивчення саме під цим кутом зору. Звичайно, деякі висновки і рекомендації щодо перекладу типових видових форм російської мови неслов'янськими мовами (передусім романо-германськими) можуть бути з деякими застереженнями застосовані й до української, однак навіть для визначення цих застережень потрібні спеціальні дослідження на матеріалі української мови, передусім на функціональному рівні.

Серед аспектуальних категорій найбільшою мірою в українській та російській мовах різняться засоби вираження категорії РДД. Відмінність (асиметрія) у складі, засобах вираження та стилістичному навантаженні РДД у слов'янських, навіть близькоспоріднених мовах, зумовлює необхідність дослідження цієї асиметрії, зокрема на матеріалі перекладів, та вироблення певних правил передання аспектуальних відтінків. Переклади з української мови на російську та навпаки дають багатий матеріал для порівняльного дослідження аспектуальних систем обох мов.

Різна видова співвіднесеність лексичних відповідників близькоспоріднених мов спонукає перекладача шукати синонім, що має потрібну видову

¹⁸ М. Рильський, *op. cit.*, с. 53, 57.

¹⁹ *Ibidem*, с. 81.

²⁰ Р. Зорівчак, *op. cit.*, с. 151–176.

²¹ С. Соколова, Е. Ачилова, *Проявление аспектуальных особенностей славянских языков при переводе* [в:] „Українська мова”, № 1, 2012, с. 3–18.

²² Е. Петрухина, *Аспектуальные категории глагола в русском языке в сопоставлении с чешским, словацким, польским и болгарским языками*, Москва, 2000; А. Palágyi, *Заметки по поводу переводимости аспектуальных значений (с привлечением русского, венгерского, французского и древнегреческого языков)* [в:] „Studia Russica”, № XXIII, Budapest 2009, с. 298–313.

співвіднесеність. Так, українському дієслову *спостерігати*, що має пару *спостерегти*, лексично найближче одновидове російське дієслово *наблюдать*, у перекладі для називання результативної дії слушно використане парне за видом дієслово *подметить / подмечать* у формі доконаного виду (ДВ):

(9) *укр.* Родим уявлявся Сивоокові найдужчою силою на світі, але одного разу малий **спостеріг**, як дід мовчки молився коло джерела дерев'яному, невідомо ким поставленому Світовиду, і зрозумів: бог ще дужчий за Родима (П. Загребельний. Диво);

рос. Родим казался Сивооку величайшей силой на свете, но однажды малыш **подметил**, как дед молча молился у источника деревянному, неизвестно кем поставленному Световиду, и понял: бог сильнее, чем Родим.

Розбіжність у вживанні видових форм оригіналу й перекладу може пояснюватися позицією видової нейтралізації, коли дієслова ДВ й недоконаного виду (НДВ) мають те саме значення, тому можливий переклад дієсловом будь-якого виду. Під час перекладу неслов'янськими мовами проблем також не виникає. Пор.:

(10) *рос.* Вылезши из печки и оправившись, Солоха, как добрая хозяйка, начала убирать и ставить все к своему месту, но мешков **не тронула** (= **трогала**): „Это Вакула принес, пусть же сам и **вынесет** (= **выносит**)!“ (Н. Гоголь. Вечера...);

укр. Вилізши з печі та причепурившись, Солоха, як добра хазяйка, почала прибирати та ставити все на своє місце; але мішків **не чіпала**: це Вакула приніс, то нехай сам і **винесе** (= **виносить**)!

Подвійна префіксація як засіб посилення й увиразнення аспектуальної характеристики дієслова притаманна як українській, так і російській мовам, проте її поширення і стилістична конотація в цих мовах різні, про що свідчить той факт, що в російських перекладах оригінальних українських творів нерідко натрапляємо на однопрефіксні російські відповідники українським багатопрефіксним дієсловам. Якщо в українському перекладі подвійна префіксація має смислове навантаження, то в російському перекладі воно нерідко передане контекстом. Пор.:

(11) *укр.* весь справунок ще від Родима, все придбане в купців, все таке, що хоч і на боярського сина. Ну, там **попротиралося**, там **порозривалося**, там **порозшарпувалося**, але ж не так, як на Лучукові, бо на тому й розшарпуватися нічому було (П. Загребельний. Диво);

рос. все это еще с времен, когда был жив дед Родим, все это приобретено у купцов, все такое, что пригодилось бы и на боярского сына. Ну, кое-где **протерлось**, кое-что **разорвалось**, **износилось**, однако не так, как на Лучуке, ибо на том и рваться уже нечему было;

(12) *укр.* Ну, пізніше наш брат археолог усе це **позбирав**, **постягував** до музеїв, для нас такі речі завжди цінність, але можна **зрозуміти** й тих, що, ніби у відомщення, з білих імператорських мармурів **напували** овець!.. (О. Гончар. Берег любові);

рос. Ну, позднее наш брат-археолог все это, конечно, **собрал, стащил** в музей, для нас такие вещи всегда ценность, но можно **понять** и тех, которые будто в отместку **поили** овец из белых императорских мраморов!..

Дистрибутивне значення українського двопрефіксного дієслова ДВ у перекладі вдало передано сполученням граничного дієслова вторинного НДВ з множинністю суб'єктів дії (все) і часовим показником його швидкості (мигом):

(13) *укр.* Медовар виповнив ковші, став подавати, починаючи з купця, всі мерщій **поприсмокувалися** до питва, тільки один, вирлоокій губатий чоловігя в засмальцьованому корзні, підперезаний оривком, скривившись, тримав ківш у одній руці й не пив. (П. Загребельний. Диво);

рос. Медовар наполнил ковш, принялся подавать, начиная с купца; все мигом **присасывались** к питью, только один пучеглазый, губатый мужик в засаленном корзне, подпоясанный обрывком, сморщившись, держал ковш в одной руке и не пил.

Подекуди в українському оригіналі подвійна префіксація має лише експресивно-стилістичну функцію, наприклад, якщо суб'єктів або об'єктів дії лише два. Пор.:

(14) *укр.* Люди знімали шапки, Сивоок і Лучук теж здерли з голів свої нахляпці й **позасовували** їх до міхів (П. Загребельний. Диво);

рос. Люди снимали шапки, Сивоок и Лучук сделали то же самое, **спрятали** шапки в мехи.

Характерною рисою української мови є вживання багатопрефіксних дієприкметників із мінімальним стилістичним навантаженням, на відміну від російської, де багатопрефіксні дієприкметники переважно мають яскравий розмовний відтінок. В українській мові суфікс таких дієприкметників вказує на їхню похідність від дієслова, мотивованого через попередню імперфективізацію (*вибити – вибивати – повибивати – повибивані*), а в російській дієприкметник можливий лише від дієслова з двома послідовно приєднаними префіксами (*выбить – повибить – повибитые*). У конкретному контексті перекладач слушно обирає звичайний стилістично нейтральний однопрефіксний дієприкметник:

(15) *укр.* У селі хати, з **повибиваними** окнами і дверима навстіж, наче ждали когось. (О. Гончар. Прапороносці);

рос. В селе хаты с **выбитыми** окнами и распахнутыми настежь дверями словно ждали кого-то.

Ще важче передати семантику українських дієслів з кількома префіксами засобами німецької та англійської мов, у перекладі вони частково втрачають свою специфіку, проте загальне значення результата зазвичай передають форми перфекта і плюсквамперфекта, а значення інтенсивності модифікується у повторюваність за рахунок показників кратності (нім. *wie oft*, англ. *how often*):

(16) *укр.* Що він з ним не робив!... Він йому **виламував** ребра в скаженій люті. Він йому **повивертав** суглоби...

нім. Was hatte er ihm nicht alles angetan! Er hatte ihm die Rippen gebrochen und die Gelenke ausgekegelt...

англ. What didn't he do to him! In fits of maddening anger he **had broken** his ribs, **twisted** his joints...

(17) *укр.* Він **бив** межі ті очі, **намагаючись** їх геть **повибивати**. Він уже хотів був їх **повиштрикувати**, та не **подужав** сам, бо той диявол мав голіафську силу.

нім. Wie oft **hatte** er mit der Faust die Augen **zu treffen gesucht**. Er **hatte** sie ihm **ausquetschen wollen**. Aber der Kerl hatte ja die Kräfte eines Goliath.

англ. How often **had he struck out** at those eyes; he **had even tried to gouge** them out but couldn't manage it himself because that devil had the strenght of a Goliath.

Подекуди конструкція з інтенсивним результативом взагалі замінена описом наступного стану:

(18) *укр.* От я й пішла якось до шатра **застрелити** тетерку або рябка на юшку... А рябки мов **поздыхали** — нема...

нім. Ich **hatte** mich vom Lagerplatz **entfernt**, um Haselhühner für eine Mahlzeit zu **schießen**... Aber es kam nichts in Sicht.

англ. But the game **seemed to be all dead**, there wasn't a thing in sight.

Українські дієслова з подвійним префіксом *попо-* не мають точного відповідника в російській мові. Їхнє основне значення – інтенсивно-обмежувальне. Слушним вважаємо такий переклад:

(19) *укр.* – **Попошукав**, поки такі **знайшов** в одному льоху знайомих сусідок – **позгиналися**, трясуться, впізнати мене не можуть (О. Гончар. Прапроносці);

рос. – Еле **разыскал** в одном погребе знакомых соседок – **согнулись**, трясутся, узнать меня не могут.

У цьому прикладі двопрефіксному українському дієслову *позгиналися* з дистрибутивним значенням відповідає російське однопрефіксне *согнулись*, дистрибутивність підтримується множиною іменника, а тривалість та складність процесу пошуку передані у перекладі сполученням *эле разыскал*. Адекватний також переклад українського дієслова з префісом *попо-* (*попозбирають* – ‘будуть збирати ретельно й довго’) російським двопрефіксним дієсловом без проміжної імперфективації (*насоберут*), хоча семантичний відтінок тривалості при цьому змінюється на кумулятивність:

(20) *укр.* Противник, тікаючи, змушений був кинути чимало своєї техніки та боєприпасів. По всій висоті стирчав із землі перем'ятий, знівечений метал, **здеформована** важка зброя. – Буде трофейникам роботи, – перемовлялись бійці. – **Попозбирають**... (О. Гончар. Прапроносці);

рос. Противник, удирая, оставил немало своей техники и боеприпасов. По всей высоте торчал из земли перемятый, искалеченный металл, **деформиро-**

ванное тяжелое оружие. – Будет трофейщикам работа, – переговаривались бойцы, – **насоберут**.

Контекст може нейтралізувати специфічне значення префікса *попо-*, перетворюючи його лише в експресивно-стилістичний засіб, що знаходить відображення у перекладі:

(21) *укр.* – Що? Я? Та й не кажіть! А вам лучче втікати! Он я вам швиденько дам **попоїсти**, та перевдягніться, бо хіба ж ото можна так (П. Загребельний. Диво);
рос. – Что? Я? Да и не говорите! А вам лучше бежать! Вот я вам быстренько дам **перекусить**, да переоденьтесь, потому что разве ж можно так.

Аспектуальні особливості дієслів та їхніх похідних, що належать до сфери РДД, особливо РДД НДВ, нерідко у перекладах на неслов'янські мови зовсім не відображені. Пор. (6): *укр.* **поблискуючи** *нікельованими* *ручками* – *нім.* *mit blitzenden Nickelgriffen* – *англ.* *with flashing nickle handles*; *укр.* *м'яко погойдуючись* – *нім.* *sanft wiegend* – *англ.* *swaying gently*.

(6) *укр.* **видзвонювали** малиновим дзвоном пляшки <...>, **гомонять** срібно. **Перегукуються** з колесами. <...> Весело **видзвонюють** пляшки, і мрійно **вихляють** віяла.

нім. *Weinflaschen funkelten*. <...> *Flaschen und Gläser klirrten leise*

англ. *bottles twinkled pleasantly* <...> *They seemed to carry on the conversation with the clicking wheels. The bottles continued to ring out merrily, and the fans kept turning dreamily.*

У перекладах відсутній семантичний відтінок переривчатості і слабкої інтенсивності (*поблискуючи*, *погойдуючись*), ретельності (*видзвонювали*), взаємності дії (*перегукуються*). У німецькому тексті немає еквівалента українському реченню з дієсловом *перегукуються*. В англійському підкреслена тривалість дії *ring out* й *turning* (дієсловами у формі Past Indefinite *continued, kept*).

Окремі українські дієслова не мають відповідників у *нім.* та *англ.* перекладах, що спричиняє значне скорочення текстів, можливо не пов'язане на пряму з аспектуальними особливостями мов.

(22) *укр.* **Прочистили і позбирали**. **Погримали** трішки закривками. Потім **перевірили** набійниці, **понабивали** їх — кожен до своєї рушниці — боевими патронами повні. Набійниці були добре **приладовані** проти дощу й роси, та й до щедрого полювання, — **насаджувані** на ремінь по чотири й по п'ять, вони **вміщали** велику кількість набоїв;

рос. (**Прочистили и собрали**. **Погремели** немного затворами. Потом **проверили** патронники, **набили** их полные боевыми патронами – каждый к своему ружью. Патронники были хорошо **защищены** от дождя и росы, **приготовлены** к богатой охоте – **насаженные** на ремень по четыре-пять, они **вмещали** много патронов)²³;

²³ У дужках подано наш переклад фрагментів українського тексту, який свідчить, що засобами російської мови досить легко передати фреймову структуру аналізованих уривків.

нім. Als sie mit dem Reinigen und Zusammensetzen der Gewehre **fertig waren**, **packten** sie ihre Munition;

англ. Finally they **finished cleaning and re-assembling** the rifles and **began packing** their ammunition.

Інколи в українському тексті за допомогою префіксальних дієслів описується ціла ситуація, яка має початок, певну тривалість і завершення – своєрідний фрейм. Слов'янські дієслова ДВ добре пристосовані для відображення окремих моментів фрейма. У перекладах ситуація подана у згорнутому вигляді, внаслідок чого розгорнутий фрейм зникає. Усі моменти цієї ситуації загалом можна відобразити засобами німецької та англійської мов аналітично, проте, якщо в українській мові низка префіксальних дієслів сприяє створенню художнього образу, то в такому буквальному перекладі німецькою або англійською цей образ навпаки було б зруйновано. Пор.:

(23) *укр.* Двоє птицями **вилетіли** на коней. Враз всі **зірвались** з місця і **поскакали** черідкою. Гейби привиди чи гірські духи на тьмяному тлі. **Проскакали, промигтіли** рушницями, **процокали** підковками... і **щезли**;

рос. (Двоє птицами **взлетели** на коней. Тут же все **сорвались** с места и **поскакали** цепочкой. Будто привидения или горные духи на темном фоне. **Проскакали, помелькали** ружьями, **процокали** подковками... и **исчезли**);

нім. Die beiden **stiegen** auf, und die Gruppe **verschwand** wie Berggeister im Nebelgrund;

англ. The two **remounded** and the group **rode off** like mountain spirits against a background of mist.

У деяких випадках німецький та англійський перекладачі пішли різними шляхами:

(24) *укр.* Десь нагло **розітнувся** далекий рев. Лютий і страшний. І **покопивсь, покотивсь. Урвавсь...** Гавкнуло десь із другого боку, так само хижо і тужно... **Закричав** спросоння глухар... Зрадливі звуки, притаєні шелести... Через самий місяць **шугнула** нечутію сова. Тайга лише **починала жити**;

рос. (Где-то неожиданно **раздался** далекий рев. Лютый и страшный. И **покатился, покотился. Оборвался...** Рывкнуло где-то с другой стороны, так же хищно и натужно... **Закричал** спросонья глухарь... Предательские звуки, тайные шелесты... Прямо через луну привидением **промелькнула** сова. Жизнь в тайге только **начиналась**);

нім. Schläfiger Ruf eines Auerhahnes... lautloser Flug einer Eule gegen den verblassenden Mond... Die Teiga **erwachte zu neuem Leben**;

англ. It was **cut suddenly by a distant roar**, fierce and frightening, it **rolled over and suddenly stopped**. In reply **came** a fierce yet sorrowful bark... A grouse **yelled** in his sleep ... deceitful sounds, rustling ... an owl **flew** quietly across the moon. The taiga **was just coming to life**.

Отже, незважаючи на те, що значення українських РДД в принципі можуть бути актуалізовані аналітично, досить часто перекладач свідомо не вдається

до цього засобу, побоюючись переобтяжити текст. Художній переклад, який, безумовно є творчим процесом і не може ґрунтуватися на чітких інструкціях, вимагає не лише досконалого знання двох культур і двох мов, але й попереднього культурологічного і лінгвістичного аналізу вихідного тексту. Для української мови частиною цього лінгвістичного аналізу неодмінно має бути визначення семантико-стилістичного навантаження аспектуально маркованих дієслівних форм, речень і навіть фрагментів тексту. Разом із цим наявні переклади можуть бути невичерпним джерелом порівняльного дослідження мов, зокрема на функціональному рівні. Безцінний матеріал переклади можуть дати для функціонально-типологічного дослідження української та інших слов'янських і неслов'янських мов, яке, у свою чергу сприятиме вдосконаленню перекладацької теорії і практики.

ДЖЕРЕЛА

- Bahriany I., *Das Gesetz der Taiga: Die Geschichte einer abenteuerlichen Flucht*, Deutsche Bearbeitung von Dr. Margreth von Kees, Köln, Graz 1961.
- Bahriany I., *The hunters and the hunted*, пер. Chancellor Samuel Beatty, Toronto 1954.
- Багрянний І., *Тигролови*, www.ukrlib.com.ua
- Багрянний І., *Тигролови; Морітурі*, Київ 2001.
- Гоголь Н., *Ночь перед рождеством*, <http://lib.rus.ec/b/226032>
- Гоголь М., *Ніч перед Різдом*, <http://ukrknighta.org.ua/ukrknighta-text/791/8/>
- Гончар О., *Берег любви*, <http://lib.rus.ec/b/19583>
- Гончар О., *Берег любви*, www.ukrlib.com.ua
- Гончар О., *Знаменосцы*, пер. с укр. Л. Шапиро, <http://lib.rus.ec/b/222626>
- Гончар О., *Знаменосцы*, пер. с укр. Л. Шапиро, Київ 1976.
- Гончар О., *Прапорonosці*, www.ukrlib.com.ua
- Загребельний П., *Диво*, www.ukrlib.com.ua
- Загребельний П., *Диво*, <http://lib.rus.ec/a/64291>
- Костенко Л., *Записки українського самашедшего*, Київ 2011.

ЛІТЕРАТУРА

- Ажнюк М., *Перекладознавство* [в:] *Українська мова: Енциклопедія*, за ред. В. Русанівського, О. Тараненка, Київ 2007, с. 487–488.
- Бархударов Л., *Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода)*, Москва 1975.
- Белл Роджер Т., *Социолінгвістика: цели, методы и проблемы*, Москва 1980.
- Гак В., *Сопоставительные исследования и переводческий анализ* [в:] „Тетради переводчика”, вып. 16, Москва 1979, с. 11–21.
- Гак В., *Языковые преобразования*, Москва 1998.
- Зорівчак Р., *Реалія і переклад (на матеріалі англомовних перекладів української прози)*, Львів 1989.

- Коптілов В., *Переклади на українську мову*, [в:] *Українська мова: Енциклопедія*, за ред. В. Русанівського, О. Тараненка, Київ 2007, с. 484–485.
- Коптілов В., *Теорія і практика перекладу*, Київ 1982.
- Миронова Н., *Билингвистические и бикультурные проблемы художественного перевода* [в:] „Знание, понимание, умение”, № 1, 2004, www.zpu-journal.ru/zpu/2004_1/Mironova/13.pdf.
- Петрухина Е., *Аспектуальные категории глагола в русском языке в сопоставлении с чешским, словацким, польским и болгарским языками*, Москва 2000.
- Рильський М., *Проблеми художнього перекладу* [в:] *Id e m, Мистецтво перекладу: Статті, виступи, нотатки*, Київ 1975, с. 25–92.
- Соколова С., Ачилова Е., *Проявление аспектуальных особенностей славянских языков при переводе* [в:] *Глагольный вид: грамматическое значение и контекст: III Конференция Комиссии по Аспектологии Международного комитета славистов*, Padova 2011, с. 66–67.
- Palágyi A., *Заметки по поводу переводимости аспектуальных значений (с привлечением русского, венгерского, французского и древнегреческого языков)* [в:] „Studia Russica”, № XXIII, Budapest 2009, с. 298–313.

LITERARY TRANSLATION AS AN AREA OF SOCIO-CULTURAL AND LINGUISTIC ASYMMETRY

The article is devoted to the analysis of literary translation from Ukrainian into Russian, German and English, in order to solve the problems that appear at the level of the asymmetry of the signified in different cultures (the presence/absence of a signified or their non matching contents), as well as the right asymmetry of the languages, above all, differences in the manifestations of aspectual categories in Slavic and non-Slavic languages. As an example of a partial original text and mismatches and translation, some other methods are offered in order to show how to overcome interpreters' problems.

Key words: translation, asymmetry of languages, aspectual categories, interpreters' problems.

Wanda SZUŁOWSKA

Polska Akademia Nauk

Nazwiska mieszkańców Draganówki i Poczapiniec dawnego powiatu tarnopolskiego

Analizowany materiał antroponimiczny został opublikowany w tomie „Słownictwo kresowe. Studia i materiały”¹ pod redakcją J. Riegera. Jest częścią większej całości poświęconej ludziom i ich mowie, autorstwa pochodzącego z Draganówki księdza Józefa Chromika, pod tytułem *Draganówka. Ludzie – mowa – tradycja*. „Wykaz [nazwisk ludzi draganowskich i poczapinieckich – W.S.] sporządzono na podstawie relacji żyjących Rodaków oraz ksiąg parafialnych z lat: 1786–1945” (s. 26). W Draganówce zapisano 592, a w Poczapińcach – 315; w sumie analizie poddano 758 niepowtarzających się nazwisk z obu wsi.

Draganówka i Poczapińce to dwie wsie położone na południowy zachód od Tarnopola, w dawnym powiecie tarnopolskim. *Słownik geograficzny* podaje, że na przełomie XIX i XX w. w Draganówce mieszkało 1191 mieszkańców wyznania rzymskokatolickiego, 244 grekokatolików i 15 Żydów, zaś w Poczapińcach – 774 katolików obrządku łacińskiego i 104 grekokatolików². Tuż przed II wojną światową w Draganówce mieszkało 2110 osób, w tym 20 Ukraińców, 10 Żydów, 1690 Polaków oraz 380 polskojęzycznych Ukraińców³. Zarówno mieszkańcy Draganówki, jak i Poczapiniec posługiwali się językiem polskim, o którym ks. J. Chromik pisze: „Mowa draganowska jest osobliwym dialektem Kresów Wschodnich. Podobna w słownictwie do mowy lwowskiej, ma jednak więcej elementów ruskich

¹ Ks. J. Chromik, *Draganówka. Ludzie – mowa – tradycja* [w:] *Słownictwo kresowe. Studia i materiały*, pod red. J. Riegera, Warszawa 2008, s.13–112. Nazwiska mieszkańców Draganówki i Poczapiniec znajdują się na s. 21–26.

² *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. I–XV, Warszawa 1880–1902. Draganówka – t. II, s. 138–139; Poczapińce – t. VIII, s. 353.

³ Za: J. Rieger, *Od redakcji – wstęp do opracowania ks. J. Chromika*, *op. cit.*, s. 14.

(ukraińskich)” I dalej: „Przed tym [tj. przed II wojną światową – W.S.] we wioskach polskich ani Polacy, ani Rusini nie znali (poza wyjątkami) języka ruskiego. Były jednak znane piosenki w języku ruskim. To wpływ okolicznych wiosek ruskich: Dołżanki (Dłużanki), Seredynek, Domamorycz (Dymamorycz) i innych” (s.18).

Te wzajemne kontakty polsko-ukraińskie występujące w „mowie draganowskiej” widoczne są również w nazwiskach ludzi zamieszkujących te tereny. Jak już pisałam wyżej, analizie poddano 758 nazwisk. Nosicielami 15 nazwisk są zarówno Polacy, jak i grekokatolicy (według określenia autora monografii). Przy 23 znajduje się kwalifikator „gr.k.”, przy 3 – „Ż.”. W niniejszym opracowaniu nie zaznaczam, które nazwiska dotyczą mieszkańców Draganówki, a które Poczapiniec. Nie podkreślam też, czy są to nazwiska grekokatolików, wspólne dla grekokatolików i Polaków, czy też Żydów, ponieważ nie ma to znaczenia dla wyników przeprowadzonej analizy. Autor nie podawał przy nazwiskach imion, nie wiemy więc, czy nazwiskom mającym określone cechy językowe towarzyszył taki dobór imion, który umożliwiałby wysnucie jakichś dodatkowych wniosków dotyczących powiązania antroponimu z narodowością i/lub wyznaniem.

78 nazwisk zapisano w formie żeńskiej. Część z nich posłużyła do odtworzenia formy męskiej (wtedy formy męskie zaznaczono gwiazdką). Wśród nazw odmęzowskich dominowały struktury utworzone końcówką fleksyjną *-a* w funkcji morfemu od nazwisk męskich na *-ski* (61 nazwisk), m.in.: *Balicka, Dobrzańska, Drzewiecka, Gelecka, Jabłońska, Kubicka, Mokrzycka, Piotrowska, Podolańska, Witoszyńska, Wojnarska, Zawadzka*, a także 4 typu przymiotnikowego: *Galowata, Gorzka, Nowotna, Polowa*. Również po 4 antroponimy utworzono przy pomocy suf. *-owa*: *Gacowa, Pachółkowa, Wróblowa, Lyzowa*; *-ka*: *Bednarka, Maziarka, Biłgorajka, Mazurka*. Pięć nazw odmęzowskich powstało przez dodanie typowego dla antroponimii ukraińskiej i pogranicza polsko-ukraińskiego suf. *-icha*: *Grzechyca, Kozińczycza, Maderycha, Mrozicha, Spasicha*.

Trudne do interpretacji pozostaje nazwisko *Laszczyzna*. Najprostszym byłoby stwierdzenie, że forma ta została utworzona przy pomocy sufiksu *-ina* od męs. nazwy *Laska*, ale SHE podaje n.os. *Laszczyzna* zapisaną już w roku 1407 (s.v. *Las*), zaś E. Wolnicz-Pawłowska sufiks *-yna* wymienia wśród sufiksów patronimicznych, choć zastrzega, że byłaby to funkcja nietypowa dla tego sufiksu⁴.

Nazwiska mieszkańców Draganówki i Poczapiniec należą prawie w równych proporcjach do trzech grup klasyfikacyjnych, przy czym nazwiska odapelatywne (przezwickowe) stanowią bez mała 35%, nazwiska z sufiksem *-ski* (odmiejscowe i strukturalne) – 31%, a nazwiska typu patronimicznego – prawie 28% zbioru. Niewielka przewaga nazw odapelatywnych nad nazwiskami z sufiksem *-ski* potwierdza spostrzeżenia E. Wolnicz-Pawłowskiej dotyczące okręgu tarnopolskiego pod koniec XVIII w. Píše ona: „W antroponimii Polaków na badanym terenie

⁴ E. Wolnicz-Pawłowska, *Osiemnastowieczne imiennictwo ukraińskie w dawnym województwie ruskim*, Wrocław 1978, s. 49.

[tj. na terenie dawnego województwa ruskiego – W.S.] nazwy od cech charakterystycznych okazały się najbardziej typowe (470 przykładów, tj. ok. 38% całego materiału). Mniej więcej połowę stanowiły określenia przeniesione [...]”⁵.

Nazwiska motywowane przez apelatywa

Do nazwisk przezwiskowych i równych nazwom zawodu zaliczyłam 229 nazw, wśród nich dominującym typem są nazwy przeniesione. Stanowią one ok. 60% wszystkich nazwisk w tej grupie. Omawiając osiemnastowieczną antroponię dawnego województwa ruskiego, E. Wolnicz-Pawłowska stwierdza: „Jedynym okręgiem, gdzie OD [określenia dodatkowe – W.S.] równe apelatywom przeważały nad określeniami derywowanymi był okręg XVII [tj. tarnopolski – W.S.]”⁶. Podstawy motywacyjne tych antroponimów pochodzą zarówno z języka polskiego, jak i ukraińskiego. Do nazwisk motywowanych przez apelatywa polskie należą m.in.: *Bajdak, Biały, Burka, Chochła, Cymabał, Galant, Galas, Golec, Kolassa, Kołęda, Kościółek, Kuraś, Lis, Mucha, Mydło, Przybysz, Pusz, Skwarek, Stadnik, Śledziona, Tur, Wychowaniec, Zabawa*. Ukraińskie apelatywa motywowały zaś powstanie następujących nazwisk: *Dereń, Hryczanik i Hreczanik, Hus* (wg Čuč nazwisko to jest tradycyjne na terenie południowych Karpat) *Husak, Kormyło, *Łyza, Myrta, Opir, Pelechaty, Sołowij, Worozka*. Część podstaw motywacyjnych pochodzi z zasobu leksyki gwarowej, m.in.: *Chudoba, Kociuba, Jabczarz, Didyk*.

Cztery nazwiska odpelatywne mają postać polską i odpowiednik ukraiński: *Bogacz i Bohacz, Dziedzic i Didycz, Król i Korol* oraz *Wilk i Wolk*. Ich forma językowa nie zawsze świadczy o narodowości nosiciela, przy nazwiskach: *Król i Korol* oraz *Bogacz i Bohacz* brak jakiegokolwiek kwalifikatora, co – zgodnie z uwagą wstępną przed wykazem nazwisk – świadczy, iż ich nosicielami byli Polacy.

Nazwy derywowane antroponimicznie stanowią 30% nazwisk przezwiskowych. Derywowano je przy pomocy następujących sufiksów:

z komponentem *-ch*:

-ach: Cymbach;

-uch: Dziaduch, Dreluch;

z komponentem *-k-* (w przypadku formantów z elementem *-k-* zdaję sobie sprawę z arbitralności w klasyfikacji tych nazwisk; zdecydowałam, że za motywowane przez apelatywa z tym formantem uznaję takie nazwiska, dla których brak w omawianym materiale nazw osobowych mogących służyć za podstawy motywacyjne nazwisk z formantem z *-k-*):

-ak: Chromak, Dziubak, Hudrak i Kudrak, Łysak, Łuszpak, Wrzak;

-ek: Jedlinek, Kaczulek, Kociółek, Książek, Ropek;

⁵ *Ibidem*, s. 94.

⁶ *Ibidem*, s. 93.

-ik/-yk: *Siwik, Padzik, Trudzik, Chudyk, Hołyk, Szaryk* (raczej : ap. *szary* niż ros. *šarik* ‘kuleczka’);

-ka: *Karapulka, Wojewódka*;

-ko: *Barytko, Hałajko* i *Hatajko, Kocietko, Topyszko*;

z komponentem -l/-ł-:

-el: *Szuszkiel*;

-ała: *Korczala*;

-ilo: *Holiło, Staliło*;

Pozostałe derywowane nazwiska utworzono przy pomocy sufiksów: -ac: *Balac*; -aj: *Balaj* (: ap. *bała* ‘człowiek niezgrabny’ SHE); -ar: *Pazar*; -awa: *Truszawa*; -osz: *Bjiosz* [!], -ota: *Czarnota* oraz przy pomocy sufiksu przymiotnikowego -(ecz)ny: *Holodeczny* (: ap. *hołod* lub *hołodek*).

Nazwiska powstawały też na drodze kompozycji, m.in.: *Bolibrzuch, Czarnowus, Czerwonowuś, Paziwozok, Zaprzywoda* oraz przez derywację paradygmatyczną, m.in.: *Didur* (: ap. *didura* ‘zawzięty dziad’ Čuč); *Kukielko, Paczosa, Szuflat*.

Oprócz nazwisk bezpośrednio czy też w sposób metonimiczny charakteryzujących nosiciela, w analizowanym zbiorze wystąpiło 35 nazwisk motywowanych przez nazwę zawodu. Mamy wśród nich polskie nazwy zawodów, m.in.: *Bednarz, Cymbalista, Kowal, Kuśnierz* i *Kuśmirz, *Maziarz, Mytnik, Olejarz, Oleasz* i *Olearz, Ratuszny, Rzeźnik, Sołtys, Sukiennik, Stróż* czy *Tkacz*. Występują też nazwy ukraińskie, m.in.: *Kowar, Palamarz* (choć w wersji spolonizowanej, por. ukr. *palamar* ‘pomocnik w cerkwi’ SUM VI), czy *Zwarycz* (: karpacki ap. gw. *zvaryč* ‘robotnik, który warzy sól z ropy’ Čuč, choć SHE podaje n.os. *Zwara* : ap. *zwarzyč*).

Nazwiska z sufiksem -ski (i jego wariantami)

Antroponimy tego typu są dla polskiego systemu nazewniczego prototypiczne: „[...] w XIX w. wykształcił się na Kresach stereotyp językowy, którego treścią było przekonanie, że nazwisko na -ski jest nazwiskiem polskim”⁷. Wśród tej grupy w Draganówce i Poczapińcach prawie 60% nazwisk jest motywowanych przez nazwy miejscowe, z których część bez wątplenia pochodzi z byłych Kresów Wschodnich, są to m.in.: *Czerniawski* (: n.m. *Czerniawa* SHE), *Dobrzański* (: n.m. *Dobrzany* SHE), *Dunikowski* (: n.m. *Dunikowice* SHE), *Horodecki* (: n.m. *Horodek, Horodyszczce* SHE), *Horodyński* (n.m. *Horodno, Horodniany* SHE), *Iwanicki* (: n.m. *Iwanice* SHE), *Kiernicki* (: n.m. *Kiernica* SHE), *Kulczycki* (: n.m. *Kulczyce* SHE), *Lubieniecki* (: n.m. *Lubieńce* SHE) czy też *Tarnopolski* (: n.m. *Tarnopol* SHE).

Znacznie więcej nazwisk jest motywowane przez nazwy miejscowe pochodzące z różnych regionów rdzennej Polski, np. *Drohojowski* (: n.m. *Drohojów* przem. – SHE),

⁷ E. Wolnicz-Pawłowska, W. Szulowska, *Antroponimia polska na Kresach południowo-wschodnich*, Warszawa 1998, s. 253.

Kolakowski (: n.m. *Kołaki* łomż. – SHE), *Lubliniecki* (n. mta *Lubliniec* częst. – SHE), *Łapanowski* (: n.m. *Łapanów* tarn. – SHE), *Radomski* (: n. mta *Radom*), *Słowatyński* (: n.m. *Słowatycze* biał. – SHE), (: n.m. *Wojnarowski* (: n.m. *Wojnarowa* nowosąd. – SHE).

Najczęściej jednak nazwiska mogą być motywowane przez nazwy miejscowe, które spotykane są w różnych regionach kraju, lub przez różne nazwy miejscowe o tym samym rdzeniu, np. *Dzierżanowski* (: n.m. *Dzierżanów* kilka wsi – SHE), *Domaradzki* i *Domaracki* (: n.m. *Domaradzice*, *Domaradz*, *Domaradzyn* SHE), *Chmielewski* (: n.m. *Chmielewo*, *Chmielów* SHE), *Jendrychowski* (: n.m. *Jędrzychowice*, *Jędrzychów* SHE), *Nieciecki* i *Niciecki* (: n.m. *Nieciecz*, *Nieciecza* SHE), *Rogalski* (: n.m. *Rogal*, *Rogalin* SHE).

Drugą podgrupą nazwisk z sufiksem *-ski* są antroponimy utworzone na wzór odmiejscowych – nazwiska strukturalne (modelowe). Mielibyśmy tu do czynienia z tzw. procesem nobilitacyjnym nazwisk, opisanym m.in. przez S. Dubisza⁸. W pięćdziesięciu z nich podstawą motywacyjną są odprzezwickowe nazwy osobowe poświadczane w analizowanym materiale: *Dziubanowski* (: n.os. *Dziuba*), *Kolasowski* (: n.os. *Kolassa*), *Turski* (: n.os. *Tur*), *Wróblewski* (: n.os. **Wróbel*) oraz poświadczane w innych źródłach, m.in.: *Hańbicki* (: n.os. *Hańba* : ap. *hańba* SHE), *Lagocki* (n.os. *Laga* : ap. *laga* ‘gruba laska’, dawniej też ‘naczynie na płyny’ SHE), *Piskorski* (: n.os. *Piskorz* : ap. *piskorz* ‘gatunek ryby’ SHE), *Rzepielski* (: n.os. *Rzepiel* : ap. *rzepa* SHE), *Szumigalski* (: n.os. *Szumiga* : ap. *szumiec* – Gala), *Teleżyński* (: n.os. *Telega* : ap. z ros. *telega* ‘prosty wóz gospodarski’ SHE), *Żłobicki* (: n.os. *Żłób* : ap. *żłób* SHE). W dziewiętnastu – imię, m.in.: *Chodorski* (: im. *Chodor*), *Fedorowski* (: im. *Fedor*), *Ludwikowski* (: im. *Ludwik*), **Seńkowski* (: hip. *Seńko* : im. *Symeon* – Ker), **Urbański* (: im. *Urban*).

Do grupy nazwisk strukturalnych zaliczyłam też 25 nazwisk, których motywacja nie jest jednoznaczna. Mogą wprawdzie wywodzić się od nazw miejscowych, ale w analizowanym zbiorze jest też poświadczona nazwa osobowa, która zapewne była źródłem nowego (uszlachetnionego) nazwiska, np.: *Kowalski* (: n.os. *Kowal* i n.m. typu *Kowale* SHE), lub nazwa miejscowa: *Tarnawski* (: n. os. *Tarnawa* n.m. *Tarnawa* kilka wsi – SHE);

Tu także włączyłam nazwiska z sufiksem *-ski*, których rdzeń był poświadczony w formie patronimicznej, por.: *Bartkowski* (: n.os. *Bartków*), *Gruntowski* (: n.os. *Gruntowicz*), *Paszczyński* (: n.os. *Paszczak*), *Romanowski* (: n.os. *Romanowicz*), *Sawicki* (: n.os. *Sawicz*).

Nazwiska patronimiczne

Są one postrzegane jako typowe dla antroponimii wschodniosłowiańskiej. Występowały również w antroponimii polskiej na Kresach, ale i w Polsce centralnej, gdzie często uważane były za nazwiska typowe dla mieszczan.

⁸ S. Dubisz, *O nobilitacji nazwisk mieszczańskich na Mazowszu w XVII i XVIII wieku* [w:] „Prace Filologiczne”, t. XXXII, 1985, s. 97–107.

Nazwy odojcowskie tworzone przy pomocy pierwotnych formantów patronimicznych *-icz*, *-ewicz/-owicz* (32). Niewątpliwie od podstawy imiennej na *-a* powstała nazwa *Sawicz*. W dwu pozostałych nazwach: *Sendycz* i *Worebicz* podstawa motywacyjna nie jest jasna.

Przy pomocy sufiksu *-ewicz/-owicz* od imion pełnych utworzono m.in. następujące nazwiska: *Gregorowicz*, *Nazarowicz*, *Antonowicz*, *Romanowicz*; od imion hipokorystycznych: *Hrynkiewicz*, *Hryńkiewicz* i *Chrinkowicz*, *Jankiewicz*, *Kości-kiewicz*, *Nazarkiewicz*, *Maszkiewicz*. W nazwiskach: *Kozakiewicz* i *Lachowicz* mamy w podstawie nazwę etniczną, a w *Bednarowicz* – nazwę zawodu. Przez apelatywa motywowane są m.in.: *Krępowicz*, *Lichowicz*, *Żukiewicz*, *Gruntowicz*, *Kotniewicz*.

Nowszymi formantami patronimicznymi – z elementem *-k-* (w sumie 34, co stanowi ponad 23% wszystkich derywowanych nazw odojcowskich) – tworzone nazwiska przede wszystkim z występującym w nich suf. *-'uk/-czuk*. „Nazwy z suf. *-'uk* dominują wśród derywatów rzeczownikowych w najbardziej na wschód położonych okręgach [dawnego woj. ruskiego – W.S.]⁹. W omawianym materiale przy jego pomocy utworzono prawie 12% wszystkich patronimów słowotwórczych. Dodawano go zarówno do podstaw odmiennych męskich: *Iwańczuk*, *Kazimirczuk* i *Kazimirczuk*, *Martiuk*, *Pauluk*, *Sobczuk*, żeńskich: *Halczuk* (: *Halka* : *Halina*), *Małańczuk*, *Paziwczuk* (: *Pazja* : *Pałażka Čuč*), jak i do przezwiskowych: *Maśluk*, *Peczeniuk* i *Pieczeniuk*, odzawodowych: *Atamańczuk*, *Bednarczuk*, *Humeniuki*, *Krawczuk*, *Szewczuk* i odetnicznych: *Góralczuk*, *Moskaluk*.

Przy pomocy sufiksu *-ak* utworzono 12 nazw, m.in. od imion: *Augustyniak*, *Chomiak*, *Femiak* i zapewne *Femlak*, *Klimczak*, *Maruszczak*, *Matuszczak*.

Z kolei do derywatów patronimicznych z suf. *-ek* włączyłam tylko te, których podstawa występuje jako nazwa osobowa w omawianym materiale, np.: *Kwasek* (: n.os. *Kwas*), *Wilczek* (: n.os. *Wilk*), bądź też w tymże materiale występuje inna nazwa osobowa od wspólnej podstawy z innym sufiksem patronimicznym, np. *Wdowiek* (: n. os. *Wdowin*), *Klimaczek* (: n.os. *Klimczak*). Tu też należy chyba włączyć nazwę *Baciwek*, ponieważ w strukturze nazwy jest już inny sufiks patronimiczny: *Bac-iv+ek* (: ap. *baca*).

Podobnie z nazwiskami z suf. *-ik/-czyk*. Do grupy odojcowskich zaliczyłam tylko te, których podstawy motywacyjne poświadczone są tu jako oddzielne nazwy: *Gulik* (: n.os. *Gula*), *Kinalik* (: n.os. *Kinal*), *Chromik* (n.os. **Chromy*) oraz *Kowalczyk* (n.os. *Kowal*).

Patronimy w Draganówce i Poczapińcach tworzone jednak najliczniej przy pomocy sufiksu przymiotnikowego *-ów* (41,5% wszystkich derywatów słowotwórczych), zarówno od imion pochodzenia cerkiewnego lub od wspólnych obu kościołom, ale w formie typowej dla antroponimii wschodniosłowiańskiej, np.: *Demków*, *Hnatów*, *Illijów*, *Jakimów*, *Łuczków*, *Onyśków*, *Pańków*, *Sawków*, *Steciów*, *Wasyłów* i *An-*

⁹ E. Wolnicz-Pawłowska, *op. cit.*, s. 30.

druszków, Antoszków, jak i od imion z tradycji Kościoła zachodniego, np.: *Bernatów, Błażejów, Franków, Grzešków, Kašków* (: *Kaška* : *Katarzyna*), *Krzysków, Mačków, Michalków, Piotrów, Stefanów* czy *Wicków*. Rzadziej nazwy z sufiksem przymiotnikowym *-ów* tworzono od nazw zawodu, por. *Bednarzów, Kowalów, Krawców, Stróżów, Szewców* oraz od podstaw przezwiskowych, por.: *Kosów, Maderów* (: ap. *mader* ‘kiepski rzemieślnik wiejski’ SHE), *Mrozów, Śledzionów, Żaków*.

Jak stwierdza E. Wolnicz-Pawłowska na podstawie analizy nazewnictwa ukraińskiego: „Szczególnie dużo patronimików z sufiksem *-iv (-ov)* występowało na wschodzie byłego woj. ruskiego [...] sufiks *-ov* częściej dodawano do imion chrześniych niż do OD ojców”¹⁰. Te spostrzeżenia na terenie byłego powiatu tarnopolskiego w pełni potwierdza analizowany materiał polski.

Sufiksem przymiotnikowym *-in* utworzono w sumie 13 nazwisk. Wszystkie od podstaw na *-a*. Tylko *Wdowin* ma motywację odapelatywną, a pozostałe tworzono od imienia żeńskiego *Steszyn* (: *Stesja* : *Stepanyda* / *Stefanyda* SUI) bądź nazw odmężowskich z suf. *-ka*: *Kazimirczyn* (: *Kazimirka*) oraz z suf. *-icha/-ycha*, w rezultacie powstawał złożony suf. *-iszyn/-yszyn*¹¹, por. od imion polskich: *Kazimiryszyn* (: *Kazimirycha*), *Kazimirczyszyn* (: *Kazimirczycha*), *Franczyszyn* i *Franciszyn* (: *Franczycha* i *Francicha*), ukraińskich: *Hnatyszyn* (: *Hnatycha*), *Iwanczyszyn* (: *Iwanczycha*), *Sawczyszyn* (: *Sawczycha*), od przezwiska męża: *Krupiszyn* (: n.os. *Krupa* notowana w materiale), *Kuszpiszyn* (: *Kuszpicha* : n.os. *Kuspa* notowana już 1447 r. oraz *Kuszpa* SHE), bądź od nazwy jego zawodu: *Kucharyszyn* (: *Kucharycha*).

Nazwiska patronimiczne były tu tworzone również poprzez przeniesienie imienia ojca (przodka) na potomków. Tworzą one grupę tzw. patronimów semantycznych (53 nazwiska, tj. prawie 28% wszystkich nazw odojcowskich). W 18 przypadkach zostało do klasy nazwisk przeniesione imię pełne, m.in.: *August, Frydrych, Fridrik* i *Frydryk, Kindrat, Nazar, Karol, Kuryło, Stefan*; w 35 formach przeniesiono hipokorystykum od imion zarówno pochodzenia słowiańskiego: *Bogusz, Hodymka, Malich, Kaziuch*, jak i chrześcijańskich (obu kościołów): *Filisz, Fridzik, Griń, Jucz, Pantusz, Sawko* i *Sawka*.

W czterech nazwiskach zależność patronimiczna wyrażona jest w formie genetywu polskiego: *Łuczki, Wacka, Żelaska, Władyczki* i raz w formie genetywu łacińskiego *Stephani*, co wydaje się zapisem z najstarszych ksiąg metrykalnych (formą kancelaryjną), z których przepisywano nazwiska do obecnego wykazu.

Poza wyżej omówionymi grupami w nazewnictwie Draganówki i Poczapińiec wystąpiło również kilka nazwisk równych nazwom miejscowym: **Biłgoraj, Tarnawa, Załuski*, równych nazwom etnicznym: *Góral, Kozak, Kurpiak, Litwin, Mazur, Sas, Szwed* i *Wołyniec*, a także nieliczne nazwy obce. Częściowo są one związane z ludnością pochodzenia żydowskiego: *Lewinter, Sztekiel, Weintraub*,

¹⁰ E. Wolnicz-Pawłowska, *op. cit.*, s. 54.

¹¹ por. W. Szulowska, *O nazwiskach typu Jakubiszyn*, w druku.

a częściowo świadczą o przynależności tych terenów w okresie rozbiorów do Cesarstwa Austriackiego: *Ferenc* (węg.), *Fudalej*, *Fudali* i *Fadali* (rum.). Zapewne też nosicielami nazw: *Richter*, *Schos*, *Reder*, *Goldberg* są przybysze z terenów niemieckojęzycznych. Występuje tu dwóch nosicieli nazwy *Butryn*, co wskazuje na przybywających na te ziemie Litwinów. Cztery nazwy: *Bicita*, *Korzemigo*, *Siraut* i *Mosciwa* pozostają niejasne.

Wnioski

Wyniki analizy nazwisk mieszkańców Draganówki i Poczapiniec wyraźnie pokazują wzajemne przenikanie się wpływów polskiego i ukraińskiego systemu antroponimicznego na dawnych Kresach wschodnich Rzeczypospolitej. Autor prezentowanej monografii podkreśla, że w Draganówce wszyscy mówili po polsku, tj. „mową draganowską”, w której występowały wpływy ukraińskie. Są one wyraźne również w zakresie tamtejszej antroponimii, choć – jak wynika z analizy – miejscowy system antroponimiczny różnił się zarówno od typowego modelu polskiego na Kresach, w którym dominują nazwiska z sufiksem *-ski*, jak i od modelu ukraińskiego, w którym dominują patronimika. W tym wypadku mamy do czynienia niemal z równym podziałem na trzy typy nazwisk: nazwiska typu przezwiskowego, z sufiksem *-ski* (odmiejskowe i strukturalne) oraz patronimicznego. Obraz ten odbiega nieco od spostrzeżeń zawartych we wstępnej analizie antroponimii kresowej¹², gdzie na pierwszym miejscu występują nazwiska z sufiksem *-ski* (zgodne jest to, że w obu analizach około połowę zbioru wszystkich tego typu nazwisk stanowią struktury modelowe). Drugą najliczniejszą grupą są nazwiska typu patronimicznego, zaś nazwiska charakteryzujące występują dopiero na trzecim miejscu.

Podobny obraz wyłania się ze szczegółowej analizy dziewiętnastowiecznych nazwisk mieszkańców siedmiu wsi na dzisiejszym pograniczu polsko-ukraińskim¹³, przy czym w tym przypadku nazwiska z sufiksem *-ski* i odprzewiskowe były mniej więcej tak samo liczne.

Najliczniej reprezentowaną grupą nazwisk w omawianych wsiach są struktury przezwiskowe. Stanowią one – łącznie z nazwami odzawodowymi – bez mała 35% wszystkich nazw. Bardzo nietypowa jest też liczba nazwisk przeniesionych (bez wykładników derywacji antroponimicznej), które stanowią aż 70% nazwisk typu przezwiskowego, nie licząc nazw równych nazwie zawodu.

Drugą najliczniejszą grupę stanowią nazwiska z suf. *-ski* (i jego wariantami), przy czym tylko około 60% z nich ma motywację odmiejscową. Jest to model antroponimów silnie związany z tradycją polską, gdzie pierwotnie odmiejscowe, szla-

¹² E. Wolnicz-Pawłowska, W. Szulowska, *op. cit.*, Warszawa, 1998, s. 250–251.

¹³ W. Szulowska, *Z antroponimii kresowej drugiej połowy XIX wieku [w:] Miasto w perspektywie onomastyki i historii*, pod red. I. Sarnowskiej-Gieffing i M. Graf, Poznań 2010, s. 249–256.

checkie nazwiska stały się wzorcem słowotwórczym dla nazwisk Polaków innych stanów i z przyczyn kulturowych do dziś uważane są za nazwiska typowo polskie¹⁴.

Wpływy ukraińskiego systemu antroponimicznego widoczne są w następujących zakresach:

- a) ukraińska leksyka apelatywna motywująca nazwy osobowe mieszkańców Draganówki i Poczapiniec; apelatywy ukraińskie mogły być bezpośrednim źródłem nazwisk, tzn. stawały się antroponimami w wyniku zmiany ich funkcji, por.: *Dereń, Husak, Myrta, Korol, Kowar, Opir, Sołowij, Wołk, Worozka* i in. lub też stanowiły podstawy motywacyjne nazwisk sufiksalnych, por. *Berezowski, Holilo, Peczeniuk* (tu również sufiks pochodzenia ukraińskiego, o czym dalej);
- b) nazwy miejscowe, pochodzące niewątpliwie z dawnych Kresów wschodnich, które motywowały nazwiska z suf. *-ski*, m.in.: *Horodecki, Horodyski, Iwanicki, Ilnicki, Kiernicki, Kulczycki*;
- c) imiona typowe dla tradycji cerkiewnej, które tworzyły patronimy semantyczne, np. *Kuryło, Nazar*, również w formie hipokorystycznej, np.: *Demko, Sach, Sawka, Steć* lub były podstawą motywującą patronimików sufiksalnych (tu często łącznie z typowym dla antroponimii ukraińskiej sufiksem), np.: *Andruszków, Demków, Chomiak, Nazarowicz, Sawicz* i nazwisk strukturalnych z suf. *-ski*, np.: *Fedorowski, Seńkowski*;
- d) wreszcie – i to może najważniejszy wpływ ukraiński na antroponimie polską omawianych wsi – to duża liczba nazwisk typu patronimicznego, tworzonych przy pomocy właściwych antroponimii ukraińskiej sufiksów, dodawanych nawet do podstaw polskich:
 - *-ów*: *Bednarzów, Błażejów, Błażków*;
 - *-'uk/-czuk*: *Halczuk (Halka to po draganowsku Halina), Góralczuk, Kazimierzczuk*;
 - *-iszyn/-yszyn*: *Franczyszyn* (też bardziej spolszczone – *Franciszyń*), *Kazimiryszyn*.

Jak pokazują analizowane antroponimy mieszkańców Draganówki i Poczapiniec, ich budowa słowotwórcza oraz baza je motywująca świadczą o silnym powiązaniu dwóch systemów onimicznych, które na terenach kresowych nawzajem na siebie oddziaływały.

BIBLIOGRAFIA

- Chromik J., ks., *Draganówka. Ludzie – mowa – tradycja* [w:] *Słownictwo kresowe. Studia i materiały* pod red. J. Riegera, Warszawa 2008, s. 13–112.
- Dubisz S., *O nobilitacji nazwisk mieszczańskich na Mazowszu w XVII i XVIII wieku* [w:] „Prace Filologiczne”, t. XXXII, 1985, s. 97–107.

¹⁴ Na temat kulturowego uwarunkowania tworzenia nazwisk z sufiksem *-ski* zob. m.in. Z. K a l e t a, *Nazwisko w kulturze polskiej*, Warszawa 1998.

- Gala S., *Polskie nazwy osobowe z podstawowym -l-/-ł- w części sufiksalnej*, Łódź 1985.
- Kaleta Z., *Nazwisko w kulturze polskiej*, Warszawa 1998.
- SHE – K. Rymut, *Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny*, t. I–II, Kraków 1999.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. I–XV, Warszawa 1880–1902.
- Szulowska W., *O nazwiskach typu Jakubiszyn*, w druku.
- Szulowska W., *Z antroponimii kresowej drugiej połowy XIX wieku [w:] Miasto w perspektywie onomastyki i historii*, pod red. I. Sarnowskiej-Giefing i M. Graf, Poznań 2010, s. 249–256.
- Wolnicz-Pawłowska E., *Osiemnastowieczne imiennictwo ukraińskie w dawnym województwie ruskim*, Wrocław 1978.
- Wolnicz-Pawłowska E., Szulowska W., *Antroponimia polska na Kresach południowo-wschodnich*, Warszawa 1998.
- Керста Р., *Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі найменування*, Київ 1984.
- Чучка Д., *Прізвища закарпатських українців. Історико-етимологічний словник*, Львів 2005.
- SUI – Трійняк І., *Словник українських імен*, Київ 2005.
- SUM – *Словник української мови*, т. I–IX, Київ 1970–1980.

SURNAMES OF RESIDENTS OF DRAGANÓWKA AND POCZAPIŃCE, TWO VILLAGES IN THE FORMER POVIAT OF TARNOPOL

The anthroponymic material has been drawn from a monograph dedicated to the language and traditions of the villages of Draganówka and Poczapińce in the former poviát of Tarnopol, drawn up by father Józef Chromik.

Appellatives (informal names and occupation-related names) are the prevailing types of names in the case under study. Names with the *-ski* suffix (place names and structural names) constitute the second largest group of anthroponyms. The least numerous group features patronymic names that reflect the strongest influence of the Ukrainian anthroponymic system (the noun suffix *-uk* and the adjective suffix *-ów*). Ukrainian linguistic influences can also be detected in the motivational bases of surnames (Orthodox names, Ukrainian vocabulary, place names occurring in the territory of Ukraine). An insignificant share of foreign names, chiefly German, is also evident.

Key words: anthroponymic system, Polish surnames, Eastern Borderlands, linguistic influences, Ukrainian anthroponymy influences.

Оксана ТРУМКО

Львівський національний університет імені Івана Франка

Стратегія конфронтативності та засоби її реалізації в сімейному дискурсі (на матеріалі творів І. Франка)

У мовознавстві здійснено вже низку досліджень про особливості сімейного конфліктного мовлення (праці А. Бігарі, А. Гуцола, Л. Солощук, І. Осовської, О. Фадєєвої, І. Фролової та ін.). Однак ця проблема все ще малодосліджена на матеріалі україномовних текстів художньої літератури. Тому в статті розглянемо ознаки конфліктного мовлення між батьками та дітьми на матеріалі творів І. Франка.

Сімейний дискурс – це мовленнєва діяльність членів сім'ї, що характеризується конкретними цілями і завданнями¹. Ознаки: іррелевантність спілкування, відсутність жорстких сценаріїв взаємодії та порядку передачі комунікативних ходів, залежність від статі, віку і статусно-рольової конфігурації². Одним із видів сімейного дискурсу є конфліктне мовлення між членами сім'ї. Стратегія конфронтативності – це комунікативна діяльність, що виникає в умовах порушеної гармонії міжсуб'єктних відносин³, коли один із комунікантів частково або повністю не розуміє іншого, негативно ставлячись до вербально-когнітивної бази та знаків адресата⁴. В умовах конфлікту одна зі сторін, тобто адресант, намагається отримати моральну чи фізичну перемогу над адресатом⁵, тому завдання такого спілкування полягає в грубому

¹ А. Бігарі, *Дискурс сучасної англомовної сім'ї*, Київ 2006, с. 15.

² И. Борисова, *Русский разговорный диалог: структура и динамика*, Москва 2005, с. 45.

³ І. Фролова, *Стратегія конфронтації в англомовному дискурсі*, Харків 2009, с. 106.

⁴ Л. Чайка, *Психологінгвістичні фактори породження вербальних конфліктів* [в:] „Вісник Дніпропетровського університету імені А. Нобеля. Серія Філологічні науки”, № 2, 2011, с. 233.

⁵ О. Фадєєва, *Стратегії і тактики конфліктного дискурсу (на матеріалі сучасної англійської мови)*, Київ 2000, с. 237.

змушуванні адресата до певних дій чи реалізації бажань адресанта. Причиною виникнення сімейних конфліктів виступає статусна асиметрія зумовлена соціальною, віковою та рольовою нерівністю учасників спілкування (батьків та їхніх дітей). Батьки мають соціально закріплений вищий статус і наділені певною владою над своїми дітьми⁶.

У статті стратегію конфронтативності у мовленні батьків до дітей розкриємо за допомогою комунікативних тактик, тобто набору вербальних і невербальних засобів, необхідних для досягнення комунікантом цілі⁷. Критерієм розмежування тактик є мета мовців, що реалізується на рівні кожного функціонального відрізка комунікативного акту, тобто мовленневих ходів⁸, втілюючись в окремому реченні. Його роль виявляється „не з міркувань того, що ми хочемо виразити цим одним реченням, а з погляду того цілого висловлення, яке постає перед нашою мовленнєвою уявою і визначає наш вибір”⁹.

Тактика відмови виражає заперечно-негативну реакцію батьків, що спрямована на „неприйняття пропонованого” або „ухилення від здійснення певної дії”¹⁰ на основі опозиції „ствердження – заперечення”.

Батьки відмовляються виконувати прохання дітей (*СИН*: – *Ну, що ж, лишається?* *БАТЬКО*: – *Ні*, – сказав Василь і сильно похитав головою¹¹. // *СИН*: – *Але може б тато були ласкаві показати мені книжки, рахунки!* *БАТЬКО*: – *Ніяких таких книжок, ані рахунків у мене нема*¹². // *СИН*: – *Вставайте, розрушайтеся, ходіть!.. кажу вам – до Леона.* *МАТИ*: – *До Леона? Ні, ніколи!*¹³) або надати їм пораду (*СИН*: – *Отож о тім я хотів з вами порадитися, мамо.* *МАТИ*: – *Зо мною? Що ж я тобі в тім пораджу? Ти, синку, маєш свій розум, ліпший, ніж мій, радь собі сам!*¹⁴).

Засобами реалізації тактики виступають:

- розповідні речення, що містять заперечний компонент і передають непряму відмову („*Ніяких книжок, ані рахунків у мене нема*”);
- питально-риторичні речення, що можуть виражати здивування чи нерозуміння змісту прохань дітей („*Зо мною?*”, „*Що ж я тобі в тім пораджу?*”);

⁶ Л. Солошук, *Вербальні і невербальні компоненти комунікації в англomовному дискурсі*, Харків 2006, с. 234–235.

⁷ Т. Дейк, *Язык. Познание. Коммуникация*, Москва 1989, с. 112.

⁸ О. Криницька, *Інтенція як детермінанта та розгортання комунікативної стратегії й тактики у художньому тексті (на матеріалі драм Миколи Куліша)* [в:] „Вісник СумДУ. Серія Філологія”, № 2, 2008, с. 91.

⁹ М. Бахтин, *Естетика словесного творчства*, Москва 1986, с. 275.

¹⁰ І. Осовська, *Висловлювання-відмова: структурно-семантичний та комунікативно-прагматичний аспекти (на матеріалі сучасної німецької мови)*, Київ 2003, с. 7.

¹¹ І. Франко, т. 14, с. 351.

¹² І. Франко, т. 18, с. 193.

¹³ І. Франко, т. 15, с. 443.

¹⁴ І. Франко, т. 15, с. 469.

- дієслова наказового способу, що виражають спонукування до виконання іншої дії („*радь (собі сам)*”);
- прислівник *ніколи*, що передає категоричність мовлення батьків;
- заперечні частки („*ні*”);
- заперечні жести („*сильно похитав головою*”).

Тактика грубого спонукування виражає ієрархію комунікантів через право адресанта (батька чи матері) розпоряджатися адресатом, диктуючи йому свою волю¹⁵.

Батьки змушують дітей виконати певні дії (*БАТЬКО: – Дай їм! Дай їм усю, що є!*...¹⁶. // *МАТИ: – Ходи до хати, ти, драбе один!* – крикнула Анна і вхопила Митра за руку¹⁷) або, навпаки, заставляють припинити їх (*БАТЬКО: – Тихо будь, – відказали тато*¹⁸. // *БАТЬКО: – Цить, дурню, не говори нічого*¹⁹. // *БАТЬКО: – Ци не стулиш ти си гавру?* – крикнув нараз Василь²⁰. // *БАТЬКО: – Ну, ну, пан син починав моралізувати батька!* – скрикнув Темницький. – *Нехай тільки пан син покине ту роль, бо вона йому не дуже до лиця!*²¹. // *БАТЬКО: – Схаменись, Густаве, що ти говориш!*²²).

Мовні маркери мовлення батьків:

- питально-заперечні речення, де взаємодія питальної форми та заперечного компонента (частка *не*) набуває спонукальної сили („*Ци не стулиш ти си гавру?*”);
- дієслова наказового способу 1-ї особи однини („*дай*”, „*схаменись*”, „*цить*”), дієслова наказового способу 1-ї особи у сполученні із заперечною часткою *не* („*не говори*”) або у сполученні з прислівниками, що вказують на якість виконання дії („*тихо будь*”), дієслова наказового способу 3-ї особи однини у сполученні із спонукальною часткою *нехай* („*нехай покине*”), дієслова наказового способу 2-ї особи множини у сполученні з прийменниками, що вказують на напрям руху („*ходімо до хати*”);
- повторення вигуків, що позначає пересторогу, погрозу („*ну, ну, ну*”);
- лайливі та іронічні звертання до дітей („*драбе*”, „*дурню*”, „*пан син*”);
- зміна тону мовлення батьків („*крикнула / скрикнув*”) та контактні жести („*вхопила за руку*”).

Тактика докору характеризує емоційне мовлення адресантів (батьків) у ситуації висловлення незгоди з адресатом (дитиною)²³. Висловлюючи

¹⁵ О. Дерпак, *Конфронтативні мовленнєві жанри: комунікативно-прагматичний та мовний аспекти (на матеріалі української, англійської та польської мов)*, Київ 2005, с. 7.

¹⁶ І. Франко, т. 14, с. 324.

¹⁷ І. Франко, т. 15, с. 103.

¹⁸ І. Франко, т. 16, с. 440.

¹⁹ І. Франко, т. 16, с. 208.

²⁰ І. Франко, т. 14, с. 327.

²¹ І. Франко, т. 18, с. 39.

²² І. Франко, т. 18, с. 370.

²³ О. Шевчук, *Конфронтативна стратегія в мовленні персонажів сучасної англомовної прози: гендерний аналіз* [в:] „Вісник Житомирського державного університету. Філологічні науки”, вип. 46, 2009, с. 189.

докір, мовець, щоб створити сприятливі, з його погляду, умови спілкування, непрямо виражає своє негативне ставлення до певних дій адресата²⁴.

Батьки висловлюють докір як реакцію на недовіру, сформульовану дітьми (БАТЬКО: – ... Чи ти й ще тепер не довіряєш, що мої противники на мене завзялися?²⁵. // БАТЬКО: – Ах ти, невірний Томку! – скрикнув капітан. – ... Не віриш мені?..²⁶), брехню (БАТЬКО: – Бійся бога, Мільку! ... що ж се ти за історії видумуєш?²⁷), погане ставлення до них (БАТЬКО: – ...Тепер ти до мене й дедуку, й се, й те, а що було торік?²⁸), незгоду із їхньою позицією (БАТЬКО: – Але ж, Густочко, що ти говориши!²⁹. // МАТИ: – Ой, так, так, добре тобі говорити! – відповіла мати плачучи. – Хіба ж ти не видиш, яка я стара?³⁰. // МАТИ: – Але як же ти можеш її любити?³¹), невідповідність поведінки дітей прийнятим нормам (МАТИ: – Але ж, Адасю! – мовила вона, заламуючи руки і хитаючи головою. – Як же можна таке говорити про таких поважних господарів!³²).

Мовлення батьків характеризують:

- питально-риторичні речення, які передають докір; звертаючись до сумління дітей батьки вказують на недоліки в поведінці дітей („Чи ти й ще тепер не довіряєш, що мої противники на мене завзялися?”, „Тепер ти до мене й дедуку, й се, й те, а що було торік?”, „Не віриш мені?”, „... що ж се ти за історії видумуєш?”, „Хіба ж ти не видиш, яка я стара?”, „Але як же ти можеш її любити?”);
- окличні речення, що передають негативну оцінку дій дітей („Ах ти, невірний Томку!”, „Але ж, Густочко, що ти говориши!”, „Як же можна таке говорити про таких поважних господарів!”);
- дієслова дійсного способу у сполученні із заперечною часткою *не*, що позначають дії, які не виконують діти („не довідуватися”, „не довіряти”, „не видіти”, „не вірити”);
- вигуки „ах”, „бійся бога”, „йо”, „ну”;
- частки „але”, „ну”, „хіба”;
- звертання у зменшено-пестливій формі вираження „Адасю”, „Густочко”, „Мільку”;
- невербальні засоби комунікації („заламуючи руки і хитаючи головою”, „сказала плачучи”).

²⁴ Т. Крисанова, *Комунікативно-прагматичні особливості мовленнєвого акту докору в сучасній англійській мові* [в:] „Філологічні науки”, № 7, 2010, с. 333.

²⁵ І. Франко, т. 22, с. 375.

²⁶ І. Франко, т. 19, с. 18.

²⁷ І. Франко, т. 18, с. 39.

²⁸ І. Франко, т. 21, с. 435.

²⁹ І. Франко, т. 18, с. 362.

³⁰ І. Франко, т. 15, с. 301.

³¹ І. Франко, т. 15, с. 441.

³² І. Франко, т. 19, с. 335.

Тактика звинувачення направлена на зниження статусу адресата, підрив його авторитету, адресант приписує адресату провину, виявляючи непорядні дії, наміри, якості³³.

Батьки звинувачують дітей у завданні їм шкоди. (БАТЬКО: – А, паничу, то ти мені нині такої ганьби наробив перед цілою громадою? СИИ: – Якої ганьби? БАТЬКО: – А, якої ганьби? Щенюк поганий! Допитуєся мене, ніби не знає! Ти бігав до попа з язиком, брехати на мене? СИИ: – Не знати, що я такого набрехав! БАТЬКО: – Ах ти, погана скотино, негіднику якийсь, та на свого тата, що тя згодував та виховав? То ти ми ся тепер, на старості літ, так відплачуєш...? То ти мені вже тепер таке строїш? Василь в опалі прискочив до нього і з цілого розмаху ударив його кулаком поза уха)³⁴.

Батьки незгідні з неналежним ставленням до них дітей, які намагаються впливати та оцінювати дії родичів. (БАТЬКО: – Що ж се ти, сину, в ментори мені накинувся, – озлився в кінець батько, – яким правом смієш мною коверзувати і говорити мені імпертиненції? ...ти б краще сказав, якими то працями великими та невсипними ти здобув собі право цвікати мені в очі та туряти мене в могилу, ти, молокососе, ти, дармоїде, тратигрошу ти якийсь! От, глядіть на нього, як він до батька промовляє! Дурень ти!³⁵).

Мовлення батьків до дітей ілюструють:

- питально-риторичні речення, що містять вказівку на негативні наслідки дій дітей для батьків або негативну оцінку дій дітей („то ти мені нині такої ганьби наробив перед цілою громадою?”, „То ти ми ся тепер, на старості літ, так відплачуєш?”, „То ти мені вже тепер таке строїш?”, „Що ж се ти, сину, в ментори мені накинувся, яким правом смієш мною коверзувати і говорити мені імпертиненції?”);
- окличні речення, що засвідчують емоційність мовлення батьків та спрямовані на применшення статусу співрозмовника і на вияв ролі батьків у житті дітей („Щенюк поганий!”, „Допитуєся мене, ніби не знає!”, „От, глядіть на нього, як він до батька промовляє!”, „Дурень ти!”, „А ти б краще сказав, якими то працями великими та невсипними ти здобув собі право цвікати мені в очі та туряти мене в могилу, ти, молокососе, ти, дармоїде, тратигрошу ти якийсь!”);
- риторичні речення, зміст яких формує повторення реплік-стимулів дітей („А, якої ганьби?”);
- іменники, що передають негативну оцінку дій дітей („ганьба”, „імпертиненції”);
- дієслова дійсного способу із негативно забарвленою семантикою вжиті у прямому значенні („брехати”, „накинутися”, „коверзувати”, „цвікати”,

³³ О. П у ш к а р, *Способи реалізації агональності в англомовному політичному дискурсі* [в:] „Наукові записки КДПУ ім. В. Винниченка. Серія: Філологічні науки”, вип. 89, 2010, с. 372.

³⁴ І. Ф р а н к о, т. 14, с. 334–335.

³⁵ І. Ф р а н к о, т. 18, с. 376.

- „туряти”) або в переносному значенні („допитуватися”, „відплачувати”, „строїти”, „сміти”);
- лайливі звертання до дітей, виражені іменниками („молокосос”, „дармоїд”, „дурень”) або іменниками у сполученні з прикметником чи займенником („щенок поганий”, „погана скотина”, „негіднику якийсь”, „трастигрошу якийсь”);
 - невербальні засоби („з цілого розмаху ударив його кулаком поза уха”).

Тактика ігнорування – це лінія поведінки, під час якої адресант не підтримує теми розмови, виражає почуття зневаги і нехтування співрозмовником³⁶.

У мовленні батьків реалізується через ігнорування запитань дітей, зміну теми розмови та звинувачення. (СИН: – *Свою ціль?* – спроквола повторив доктор. – *А то яку?* БАТЬКО: – *Се вже моя річ. Я прецінь тебе не питаю, яку ти маєш ціль...* СИН: – *Яку... я... маю... ціль? Що се таткові сниться? Яку ж таку ціль можу мати?* БАТЬКО: – *Се мене не обходить*³⁷).

Мовні засоби вираження тактики:

- стверджувальні речення, що передають відмову батька від надання інформації синові („*Се вже моя річ*”);
- розповідні речення, що ілюструють позицію батька („*Я прецінь тебе не питаю, яку ти маєш ціль...*”, „*Се мене не обходить*”);
- присвійні займенники („*моя (річ)*”, „*(мати) свою*”);
- дієслова дійсного способу у сполученні із займенниками у формі родового відмінка („*(я) не питаю тебе*”, „*мене не обходить*”).

Тактика іронії полягає в тому, що мовець обирає таку лінію поведінки, під час якої істинний смисл повідомлення є прихованим чи протиставляється очевидному смислу, передаючи глузливе ставлення до певного об'єкта³⁸.

Батьки глузують над діями дітей з метою їх непрямой критики (СИН: – *Але знов я не припускав...* БАТЬКО: – *Доктор – і не припускав!* – скрикнув пан Темницький. – *Ха, ха, ха! Але ж, пане докторе, припущення – се перший крок до правди! Чи як там ваша наука говорить, га?*³⁹. // БАТЬКО: – *Га, га, га!* – засміявся пан Темницький. – *Але ж то хитрий пан доктор! Що хитрий, то хитрий!*⁴⁰), вираження докору (БАТЬКО: – *А видиш! Тепер чей будеш знати, що значить гешефтсман!*⁴¹. // МАТИ: – *Говори, адвокате, говори!* – сказала, трохи лагідніючи і всміхаючись, мати. – *Цікава я знати, що він тобі дав за те, що ти так за ним обстаєш?*⁴²) або незгоди (ДОНЬКА: – *Та до кого йому*

³⁶ С. Горбач, *Комунікативні засоби вираження стратегії ухилення від відповіді* [в:] „Мовознавство”, № 5, 2009, с. 397.

³⁷ І. Франко, т. 18, с. 50.

³⁸ С. Горбач, с. 398.

³⁹ І. Франко, т. 18, с. 51.

⁴⁰ І. Франко, т. 18, с. 39.

⁴¹ І. Франко, т. 16, с. 208.

⁴² І. Франко, т. 18, с. 379.

ту навідуватися? – живо відказала Маринця. **БАТЬКО:** – ...*Невже-таки ні до кого? Ніхто його не дожидає? Ніхто про него не згадує, Маринцю, га?*⁴³).

Іронію у мовленні батьків ілюструють:

- питально-риторичні речення, які виражають іронічні смисли, тобто негативну оцінку і глузування („*Чи як там ваша наука говорить, га?*”, „*Цікава я знати, що він тобі дав за те, що ти так за ним обстаєш?*”, „*Невже-таки ні до кого?*”, „*Ніхто його не дожидає?*”, „*Ніхто про него не згадує, Маринцю, га?*”);
- окличні речення, що передають докір („*Доктор – і не припускав!*”, „*Тепер чей будеш знати, що значить гешефтсман!*”);
- стверджувальні речення, що виконують функцію повчань („... *припущення – се перший крок до правди!*”);
- прикметники із негативно забарвленою семантикою („*хитрий*”), що є засобом вираження іронії за допомогою компліменту („*Але ж то хитрий пан доктор!*”, „*Що хитрий, то хитрий!*”);
- повторення дієслів наказового способу („*говори... говори*”), що є спонуванням до припинення дії;
- вигуки „*а*”, „*але*” або повторення вигуків „*га, га, га*”, „*ха, ха, ха*”;
- невербальні засоби (сміх).

Тактика критичної оцінки дій дітей – це мовленнєва діяльність батьків, спрямована на негативну оцінку дій дітей, їхню (дій) характеристику як помилкових⁴⁴.

Критику батьки висловлюють у ситуаціях незгоди із діями дітей (**БАТЬКО:** – ... *Димцю-Димцю! Погану історію ви робите! Не подякують вам за неї ваші потомки*⁴⁵. // **БАТЬКО:** – *Але мені то дуже неприємно, Димцю, дуже неприємно*⁴⁶. // **МАТИ:** – ... *Так робите, як той, у кого глиняні руки й капуста на голова. Якби не гукати на вас, не думати за вас, то було би з вашої роботи стільки потіхи, як із тогорічного снігу*⁴⁷. // **МАТИ:** – ... *Але бо й ти, Густю, – додала, по хвилі звертаючись до доньки, – бачиш, що се грубіян, чоловік без виховання, і не перестанеш з ним розмовляти. Я аж сама не знала, що зо мною діється, слухаючи його бесіди*⁴⁸) чи їхніми поглядами (**МАТИ:** – ... *Такий парубок великий, що вже би далі женився, а такі дурниці говорить? Чому ти ніколи не погадаєш наперед, що маєш сказати, а все десь таке ляпниши, мов на лопаті вивіз?.. Таже чоловік усе чує вухами – і шум, і кудкудакання*⁴⁹).

⁴³ І. Франко, т. 18, с. 20.

⁴⁴ Л. Солощук, с. 240–241.

⁴⁵ І. Франко, т. 21, с. 236.

⁴⁶ І. Франко, т. 21, с. 221.

⁴⁷ І. Франко, т. 14, с. 257.

⁴⁸ І. Франко, т. 18, с. 358–359.

⁴⁹ І. Франко, т. 15, с. 69.

// **БАТЬКО:** – *Що?* – скрикнув батько. – *Підеш за нього, за хлопа неотесаного, злидаря, що нині не н'є, завтра може розпитися?* **ДОНЬКА:** – ... *Я можу завтра вмерти.* **БАТЬКО:** – *Воліла б нині вмерти, ніж маєш таке говорити!* – скрикнув пан⁵⁰). Негативну оцінку може виражати відмова на прохання дітей (**МАТИ:** – *А йди, йди! Така вже стара дівка виросла та й їй у ясний день у хаті страшно! Далі віддаватися захочеш, а в хаті боїшся! Стидайся!*⁵¹).

Мовні засоби вираження тактики:

- лексеми із негативно-забарвленою семантикою, яку батьки використовують для оцінки поглядів чи дій дітей („дурниці”, „погана історія”) або для оцінки їх оточення, зокрема батько негативно оцінює хлопця, якого любить донька („хлоп неотесаний”, „злидар”, „може розпитися”), а мати – співрозмовника доньки („се грубіян, чоловік без виховання”);
- фразеологізми, що передають негативну оцінку дій чи поглядів дітей („ляпниш мов на лопаті вивіз”, „(робите як) той, у кого глиняні руки й капустияна голова”, „стільки потіхи, як із тогорічного снігу”);
- складнопідрядні речення, що використовуються батьками для підкреслення свого статусу та ролі в житті дітей („Якби не гукати на вас, не думати за вас, то було би з вашої роботи стільки потіхи, як із тогорічного снігу”, „Я аж сама не знала, що зо мною діється, слухаючи його бесіди”);
- розповідні речення, що містять вказівку на невідповідність дій дітей їхньому віку („Такий парубок великий, що вже би далі женився”, „Така вже стара дівка виросла та й їй у ясний день у хаті страшно!”, „Далі віддаватися захочеш, а в хаті боїшся!”) або виражають власну позицію, яка є протилежною до позиції дітей („Таже чоловік усе чує вухами – і шум, і кудкудакання!”);
- дієслова наказового способу або їх повторення, що використовується з метою спонукати дітей припинити розмову („стидайся”, „йди, йди”);
- дієслова дійсного способу майбутнього часу, що вказують на негативні наслідки дій дітей („не подякують (вам за неї ваші потомки)”);
- прислівник *неприємно*, що характеризує негативне ставлення батька до дій сина та служить засобом вираження його позиції, яка є протилежна синовій („мені то дуже неприємно... дуже неприємно”);
- прислівник *ніколи* засвідчує категоричність мовлення батьків;
- зіставний сполучник *ніж* сприяє зіставленню пропозицій, внаслідок чого одна з них визнається за кращу;
- частки „але”, „от”;
- вигук *а* виражає незадоволення, цілковиту неможливість здійснення, виконання чого-небудь;
- лайливі звертання („приблудо”) або повторення звертань („Димцю-Димцю”);

⁵⁰ І. Франко, т. 18, с. 251.

⁵¹ І. Франко, т. 15, с. 91.

– невербальні засоби комунікації („скрикнув”, „остро позирнувши, намахуючи йому ложкою”).

Батьки оцінюють дії дітей як такі, що заслуговують покарання. (МАТИ: – *Прокляте на вас! Прокляте на ваші діла, на ваші намірення! Ви, синочки мої любії, я давно сліджу за вашими поступками і тільки вам кажу на все: най проклене вас бог так, як вас прокляв отець, котрого-сьте, збитого, викинули в ліс, як вас ось ту проклинає мати! Шибениця най буде вашою смертною постелею, круки най вам співають піснь похоронну, клюючи ваші тіла, – все, що зачнете робити, най вам вийде на згубу і на безголов'є!*⁵²).

Мовлення матері конкретизують:

- речення бажальної модальності, які власне передають побажання матері („Шибениця най буде вашою смертною потелею, круки най вам співають піснь похоронну, клюючи ваші тіла, – все, що зачнете робити, на згубу і на безголов'є”);
- окличні речення, що виконують функцію заклику („Прокляте на вас!”, „Прокляте на ваші діла, на ваші намірення!”);
- порівняльні звороти, що визначають якість виконання дії („най проклене вас бог так, як вас прокляв отець, ... як вас ось ту проклинає мати”);
- дієслова наказового способу 3-ї особи однини або множини аналітичної форми та іменником/займенником у формі називного відмінка („най проклене (бог)”, „(шибениця) най буде”, „(круки) най співають”, „(все) най вийде”);
- дієслова дійсного способу минулого часу на позначення дій, що стали передумовою до оцінки („(я давно) сліджу”);
- звертання „синочки мої любії”.

Тактика погрози полягає в залякуванні адресата можливими майбутніми діями, які втіляться в життя, як тільки умова (не) буде виконана⁵³.

Батьки вказують на міру покарання дітей у разі невиконання визначених ними дій. (БАТЬКО: – *Так, синоньку, так, – воркотав Петрій раз по раз по від'їзді Андрія, – поступай лишень по своїй волі, я ти не бороню, но мого благословенства не получиши на таку дорогу!*⁵⁴. // БАТЬКО: – *Не схочете шанувати мене, я собі знайду світа й без вас, притулюся між чужими людьми. Аде тоді вже, небоже, не нарікай на мене, коли по моїй смерті ані понюхаєш із моєї праці нічого.* // БАТЬКО: – *Але ж я тебе проклену! Я тобі ніколи благословенства не дам! Я тебе видідичу! Я тобі нічого в посазі не дам!*⁵⁵. // МАТИ: – *... Лиш мені не мовчи, то й ти будеш знати, почому лікоть борцу!*⁵⁶).

⁵² І. Франко, т. 14, с. 78.

⁵³ А. Гуцол, *Мовні засоби вираження тактики погрози у німецькомовному сімейному конфронтативному діалогічному дискурсі*, www.confcontact.com/2012_03_15/fl4_gucol.php.

⁵⁴ І. Франко, т. 14, с. 166.

⁵⁵ І. Франко, т. 22, с. 252–253.

⁵⁶ І. Франко, т. 14, с. 257.

Засоби вираження тактики:

- складнопідрядні речення („*Не схочете шанувати мене, я собі знайду світа й без вас, притулюся між чужими людьми*”, „*Лиш мені не мовчи, то й ти будеш знати, чому лікоть борцу!*”), у першій частині яких батьки позначають дію, яку повинні виконувати/не виконувати діти („*шанувати мене*”, „*лиш не мовчи*”), а у другій на негативні наслідки, які чекають на них, у разі непослуху („*по моїй смерті ані понюхаєш із моєї праці нічого*”, „*будеш знати, чому лікоть борцу!*”);
- окличні речення, що прямо передають погрозу („*Але ж я тебе проклену!*”, „*Я тобі ніколи благословенства не дам!*”, „*Я тебе видідичу!*”, „*Я тобі нічого в посазі не дам!*”);
- дієслова дійсного способу майбутнього часу, що позначають дії, які батьки мають намір виконати щодо дітей („*благословенства не получиши*” / „*не дам (благословенства)*”, „*проклену (тебе)*”, „*видідичу (тебе)*”, „*не дам (нічого в посазі)*”, „*знайду (світа й без вас), притулюся (між чужими людьми)*”);
- прислівник *ніколи*, що засвідчує категоричність батьків;
- фразеологізми, що передають погрозу („*будеш знати, чому лікоть борцу!*”);
- іронічне звертання *синоньку*.

Підсумуємо. 1. Стратегію конфронтативності в сімейному мовленні передають тактики *відмови, грубого спонукання, докору, звинувачення, ігнорування, іронії, критичного оцінювання дітей та погрози*.

2. Засобами реалізації цієї стратегії постають питальні, питально-риторичні, окличні, стверджувальні та розповідні речення, складнопідрядні речення, дієслова наказового та дійсного способу, прислівники, частки, сполучники, вигуки, лайливі та іронічні звертання, лексеми із негативно забарвленою семантикою, лексеми вжиті у переносному значення, фразеологізми, невербальні засоби тощо.

Подальшу перспективу дослідження вбачаємо у вивченні конфліктного мовлення між дітьми і батьками на матеріалі творів І. Франка.

ДЖЕРЕЛА

І. Франко, *Зібрання творів у 50-ти томах*, Київ 1976–1986.

ЛІТЕРАТУРА

Бахтин М., *Естетика словесного творчества*, Москва 1986.

Бігарі А., *Дискурс сучасної англомовної сім'ї*, Київ 2006.

Борисова И., *Русский разговорный диалог: структура и динамика*, Москва 2005.

Горбач С., *Комунікативні засоби вираження стратегії ухилення від відповіді* [в:] „Мовознавство”, № 5, 2009.

- Гуцол А., *Мовні засоби вираження тактики погрози у німецькомовному сімейно-му конфронтативному діалогічному дискурсі*, www.confcontact.com/2012_03_15/fl4_gucol.php.
- Дейк Т., *Язык. Познание. Коммуникация*, Москва 1989.
- Дерпак О., *Конфронтативні мовленнєві жанри: комунікативно-прагматичний та мовний аспекти (на матеріалі української, англійської та польської мов)*, Київ 2005.
- Криницька О., *Інтенція як детермінанта та розгортання комунікативної стратегії й тактики у художньому тексті (на матеріалі драм Миколи Куліша)* [в:] „Вісник СумДУ. Серія Філологія”, № 2, 2008.
- Крисанова Т., *Комунікативно-прагматичні особливості мовленнєвого акту докору в сучасній англійській мові* [в:] „Філологічні науки”, № 7, 2010.
- Осовська І., *Висловлювання-відмова: структурно-семантичний та комунікативно-прагматичний аспекти (на матеріалі сучасної німецької мови)*, Київ 2003.
- Пушкар О., *Способи реалізації агональності в англomовному політичному дискурсі* [в:] „Наукові записки КДПУ ім. В. Винниченка. Серія: Філологічні науки”, вип. 89, 2010.
- Солощук Л., *Вербальні і невербальні компоненти комунікації в англomовному дискурсі*, Харків 2006.
- Фадєєва О., *Стратегії і тактики конфліктного дискурсу (на матеріалі сучасної англійської мови)*, Київ 2000.
- Фролова І., *Стратегія конфронтації в англomовному дискурсі*, Харків 2009.
- Чайка Л., *Психологолінгвістичні фактори породження вербальних конфліктів* [в:] „Вісник Дніпропетровського університету імені А. Нобеля. Серія Філологічні науки”, № 2, 2011.
- Шевчук О., *Конфронтативна стратегія в мовленні персонажів сучасної англomовної прози: гендерний аналіз* [в:] „Вісник Житомирського державного університету. Філологічні науки”, вип. 46, 2009.

CONFRONTATION STRATEGY AND MEANS OF ITS REALISATION IN FAMILY DISCOURSE (BASED ON THE WORKS BY IVAN FRANKO)

The article discusses features of conflict speech between parents and children through the prism of communicative tactics. It reveals the linguistic means of expressing *refusal, rude incentives, reproach, ignoring, irony, critical estimation of children and threats*. The analysis is made on the basis of works by Ivan Franko.

Key words: family discourse, confrontation strategy, communicative tactics, means of expressing communicative tactics.

Олексій ВОРОБЕЦЬ

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Інструменталь у світлі відмінкової граматики (на матеріалі неелементарних речень із прийменниково- -субстантивними комплексами)

Речення у своїй глибинній основі трактується як одиниця мови, що композиційно сформована із дієслова та однієї чи більше іменних груп, кожна з яких пов'язана з вербальним компонентом відношеннями відмінкового плану. Інтерпретуючи досліджуваний прийменниково-субстантивний комплекс (далі – ПСК) із відмінковою формою, зосереджуємо увагу перш за все на його синтаксичній та семантико-синтаксичній природі, а не на морфологічних показниках, оскільки, беручи за основу теорію глибинних відмінків Ч. Філлмора, спробуємо репрезентувати та проаналізувати можливості рольового проектування семантичного комплексу в складі структурної моделі речення.

ПСК – мінімальна синтаксична одиниця, що характеризується сукупністю і структурованою єдністю семантичного значення, яке впливає із синтезованої єдності обох компонентів, що взаємозумовлюють і доповнюють одне одного¹.

ПСК репрезентуємо як невід'ємний компонент семантико-синтаксичної структури речення, що характеризується складністю семантики та структурованою єдністю компонентів, оскільки в здатності поєднувати семантично відмінні одиниці й слід, очевидно, шукати сутність відношень предикації².

¹ *Предикат у структурі речення*, за ред. В. Кононенка, Київ–Івано-Франківськ–Варшава 2010, с. 278.

² О. Воробець, *Прийменниково-субстантивний комплекс у семантико-синтаксичній структурі речення*, Автореф. дис. ... канд. філол. наук, Івано-Франківськ 2012, с. 6.

Глибинну структуру при цьому визначаємо як лексико-синтаксичну структуру, ізоморфну ситуації. Синтаксичні категорії відповідають реальним функціям субстанцій та ознак у процесі, а відношення між компонентами речення відображають реальні відношення між елементами відповідного процесу. У той же час у поверхневих структурах синтаксичні функції значною мірою втрачають свій образотворчий потенціал, все більше набуваючи чисто організаційного значення. Тому глибинний або поверхневий аспект синтаксичної структури визначається на підставі зіставлення її з характером ситуації, яку вона проектує³.

Відмінково-рольовий підхід має давнє коріння в лінгвістичній традиції і може бути зведений до знаменитої староіндійської граматики Паніні, поява якої датується V ст. до н. е. Відомий представник генеративної граматики Ч. Філлмор пише: „Дискусії про можливість існування універсальної бази, на відміну від спроб встановити універсальні обмеження щодо форми базового компонента, були пов'язані головним чином із питанням окреслення підпорядкованості чи непідпорядкованості лінійного порядку елементів речення законам універсальної бази, якщо така, звісно, існує”⁴. Питання щодо універсальності засобів вираження тих чи інших семантико-синтаксичних відношень залишається актуальним, не зважаючи на низку досліджень у цій площині.

Однією із визначальних думок щодо субстанціальних синтаксичних універсалій є твердження Лайонза⁵, що в кожній граматичній системі мови повинні фігурувати три категорії: ім'я, предикатор і речення, а інші граматичні категорії та ознаки можуть використовуватись по-різному, залежно від кожної окремої мовної системи.

Семантична структура речення щільно взаємопов'язана із функціональним навантаженням глибинних відмінків, на чому наголошував Ч. Філлмор, концентруючи увагу на універсально-логічних ознаках речення. Аналізуючи глибинну семантику відповідної конструкції, мовознавець інтерпретує модель $S \rightarrow M + P$, де S – це власне речення, M – це модальний комплекс, до складу якого входять заперечення, час, спосіб і вид, P – це пропозиція, під якою розуміється позачасовий набір відношень між дієсловами й іменами.

Структура глибинного рівня репрезентується, окрім дієслова-предиката, аргументами (непредикатними знаками), в об'єктиві останніх і знаходиться ПСК, що виступає в ролі глибинних відмінків.

Аргументи Ч. Філлмор репрезентує як „глибинні відмінки”, спираючись на відображувані в мові реальні ситуації, тому що „сенси відмінків утворюють комплекс універсальних, можливо, вроджених, понять, що ідентифі-

³ В. Г а к, *Языковые преобразования*, Москва 1998, с. 266.

⁴ Ч. Ф и л л м о р, *Дело о падеже* [в:] „Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая семантика”, вып. X, Москва 1981, с. 370.

⁵ Дж. Л а й о н з, *Введение в теоретическую лингвистику*, Москва 1978.

кують окремі типи суджень, які людина здатна робити про події, що відбуваються навколо неї, – суджень про речі такого плану, як „хто зробив щось”, „з ким щось сталося”, „що зазнало якоїсь зміни”⁶.

Типологія глибинних відмінків за Ч. Філлмором має такий вигляд:

Агентив (А) – відмінок зазвичай живої істоти, ініціатора дії, що ідентифікується із дієсловом.

Інструменталіс (І) – відмінок неживої сили або предмета, який включений в дію або стан, що названі дієсловом, як їх причина.

Датив (D) – відмінок живої істоти, яка проектується станом або дією, що названі дієсловом.

Фактив (F) – відмінок предмета або істоти, який виникає в результаті дії або стану, названих дієсловом, або який інтерпретується як частина значення дієслова.

Локатив (L) – відмінок, який характеризується розташуванням або просторовою орієнтацією дії чи стану, названих дієсловом.

Об’єктив (O) – із семантичної точки зору найбільш нейтральний відмінок, відмінок чого-небудь, що може бути позначено іменником, роль якого в дії або стані ідентифікується дієсловом і визначається семантичною інтерпретацією власне вербального компонента⁷.

В основі цієї теорії лежить поняття відмінкової рамки, функція котрої полягає у наведенні зв’язку між описом ситуації та глибинними синтаксичними структурами. Відмінкова рамка приписує семантико-синтаксичні ролі конкретним учасникам ситуації. Таким чином, відмінкова граматики відкриває нові перспективи в аналізі семантичної структури речення.

При формуванні комплексних уявлень про логіко-семантичне наповнення глибинних відмінків, що відбивають семантичні відношення в межах синтаксичного корпусу української мови, доцільно звернути увагу на аналогічні за принципом побудови, з відповідним якісним та кількісним складом глибинних відмінків на матеріалі різних мовних систем.

В україністиці концептуальні ідеї глибинних відмінків знайшли своє теоретичне обґрунтування у працях Є. Тимченка, Й. Андерша, М. Плющ, І. Вишванця, А. Загнітка, В. Мірченка, М. Скаба та ін.

Відмінки, що обслуговують зони суб’єктної й об’єктної семантики як елементи побудови різних структурних схем речень, виконують функції суб’єкта (особи-діяча, носія стану, джерела або причини дії чи стану та ін.), об’єкта (субстанції, що підлягає дії), адресата (предмета зацікавленості, охоплення дією тощо), знаряддя або засобу дії⁸.

⁶ Ч. Філлмор, *op. cit.*, с. 405.

⁷ *Ibidem*, с. 405–406.

⁸ Е. Падучева, *Семантические исследования (Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива)*, Москва 1996, с. 20.

Так, А. Загнітко наголошує на тому, що базовими ролями в реченні виступають такі:

- агенса (агента) – особи-діяча, продуцента дії, автора;
- пацієнса (пацієнта) – особи, що самостійно не діє;
- інструмента – знаряддя дії;
- експерієнцера – особи, певним чином налаштованої / неналаштованої до чогось;
- бенефіціанта – особи, для якої певна ситуація є сприятливою⁹.

При цьому автор наголошує на тому, що широкого вжитку набули поняття „макроролей” Актора і Того, хто відчуває на собі вплив. Найтипівіший Актор – це агенс, але за відсутності агенса Актором постає аргумент, що займає нижчу позицію в рольовій ієрархії; найтипівіший Той, хто відчуває вплив – це пацієнс. Макроролі являють собою опосередковану ланку між суто семантичними ролями (до числа яких належать агенс, пацієнс, адресат, інструмент та ін.) і так званими синтаксичними відношеннями (це відношення між присудком і залежними від нього іменними групами; приклади синтаксичних відношень – підмет, прямиий додаток та ін.)¹⁰.

У І. Вихованця семантичні відмінки збігаються з субстанціальними синтаксемами – суб’єктною, об’єктною, адресатною, інструментальною і локативною, які структуровані в реченні семантико-синтаксичною валентністю предикатів¹¹.

Отже, найбільш близькою нашому дослідженню є теорія глибинних відмінків Ч. Філлмора, що дає змогу інтерпретувати функціонально-семантичні параметри ПСК у структурній моделі речення.

Інструменталіс – відмінок¹² неживої сили або предмета, що бере участь у реалізації дії чи стану і трактується як знаряддя або інструмент, що має здатність репрезентувати каузальні семантико-синтаксичні відношення.

У сукупності іменникових синтаксем інструментальна синтаксема посідає периферійне місце і в типовому вияві характеризується низкою диференційних семантико-синтаксичних ознак, серед яких варто виділити субстанціальність, валентну пов’язаність із предикатом дії (інструменталь поєднується виключно із предикатами дії), пасивність¹³.

⁹ А. Загнітко, *Теорія сучасного синтаксису*, Донецьк 2008, с. 63.

¹⁰ *Ibidem*, с. 68.

¹¹ І. Вихованець, *Нариси з функціонального синтаксису української мови*, Київ 1992, с. 112–136.

¹² Під відмінком розуміємо не граматичну категорію іменних частин мови, яка виражає їхні синтаксичні зв’язки і семантико-синтаксичні відношення у реченні, а проектуємо його як роль, глибинну функцію слідом за теорією Ч. Філлмора та ін.

¹³ О. Межов, *Семантична диференціація інструментальної синтаксеми в сучасній українській мові* [в:] „Наукові праці”, т. 119, вип. 106, 2010, с. 36–37.

Центральним генератором інструментальності виступає орудний відмінок, який інтерпретується як одна з периферійних граем морфолого-синтаксичної категорії відмінка, що в морфологічному плані входить як п'ятий компонент до відмінкової парадигми і виражає первинну інструментальну семантико-синтаксичну функцію¹⁴. Про складність орудного інструментального О. Потєбня говорив: „є не одна граматична категорія, а декілька різних, генетично пов'язаних між собою, власне, у нас декілька відмінків, позначуваних ім'ям орудного”¹⁵. Варто зазначити, що первинна інструментальна функція не входить в основу предикативно-суб'єктно-об'єктної рамки речення, а вступає із нею у прямо залежні відношення.

ПСК у ролі інструменталю, на відміну від окремо взятого субстантива, не має у своєму арсеналі вираження форм із орудним відмінком. Але натомість конкурентними репрезентантами виступають родовий, знахідний та місцевий відмінки. Подібні конструкції викликають значні труднощі під час кваліфікації, адже в них простежуються зв'язки як із предикатом, так із агенсом. Тому при аналізі доводиться брати до уваги позицію залежної синтаксеми, валентність предиката, конкретну семантику субстантивного та применникового компонентів.

Ураховуючи ці чинники, інтерпретуємо семантичні моделі речень із ПСК в ролі інструменталю, будуюмо ієрархічну систему засобів вираження моделей ПСК у функції інструменталю.

Провідне місце займає модель ПСК [Praep + S₂] instr – частота вживання: 557 констр. – 55,7 % від загальної кількості 1000 прикладів вибраного фактичного матеріалу із інструментальною семантикою (100 %).

Родовий відмінок у слов'янських і в багатьох інших індоєвропейських мовах належить до найскладніших у зв'язку із різнобічним синтаксичним використанням відмінкових граем. Він окреслюється як граема категорії відмінка субстантивів, що в типовому вияві виражає різновиди означальних відношень і входить у парадигму однини і множини з диференційною сукупністю відмінкових закінчень. Цей термін у царину української термінологічної системи увів А. Кримський в „Украинской грамматике” у 1907 році¹⁶. У сучасній українській мові родовий відмінок уживається з великою кількістю применників: майже утричі більше, ніж решта непрямих відмінків разом узятих. Така велика продуктивність цього компонента щодо участі у ПСК пояснюється утворенням применників переважно з адвербіалізованих відмінкових чи применниково-відмінкових форм, що зберігають попередне

¹⁴ І. Вихованець, *Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови*, Київ 2004, с. 75.

¹⁵ А. Потєбня, *Из записок по русской грамматике*, т. 1–2, Москва 1958, с. 64.

¹⁶ *Українська мова. Енциклопедія*, редкол. В. Русанівський, О. Тараненко (спів-голови), М. Зяблюк та ін., Київ 2007, с. 556.

найприродніше для субстантива поєднання з родовим відмінком. Проблема типового функціонування моделі ПСК [ргаер + S₂] знайшла своє відображення в наукових розвідках А. Колодяжного, З. Іваненко, І. Вихованця, А. Грищенка та ін.

Для ПСК, в основу яких входять субстантиви у формі родового відмінка та відповідний прийменниковий елемент, характерні 10 моделей.

1. Модель ПСК [з / із використанням + S₂]: *На олімпіаді в США представляли інші цікаві винаходи з використанням сонячної енергії, вітру та геотермальних джерел* (День. – 2011. – 12 липня).

Інструменталь з використанням сонячної енергії, вітру та геотермальних джерел можна розглядати, з одного боку, як ускладнений ПСК моделі [з використанням + Adj₂ + S₂ + S₂ + Conj + Adj₂ + S₂], а, з другого боку, можна інтерпретувати цей конститuent, з огляду на глибинне усвідомлення семантики, як три ПСК моделі [з використанням + Adj₂ + S₂], [з використанням + S₂] та [з використанням + Adj₂ + S₂]. Правобічна кінцева позиція інструментального комплікатора свідчить про його обмеженість у процесі формування пропозиційної основи речення, причому питома вага в інформаційному аспекті вказує на доповнювальні, а не центральні відношення. На полярній позиції стосовно інструментала розташувались ще два ПСК моделі [на + S₆] і [в + S₆] із локативною семантикою *на олімпіаді і в США*, які виступають в ролі конкретизаторів щодо місця реалізації дії. У зв'язку з цим щодо вагомості інструментала Н. Д. Арутюнова зазначає: „При незаповненості інструментальної позиції часто створюються інформативно незадовільні речення, в основі яких обмеження актантної рамки іменем особи веде до недостатньої експліцитності висловлення: дієслово ніби „проорокує” більше відомостей, ніж ті, що містяться у його оточенні”¹⁷.

2. Модель ПСК [з / із допомогою + S₂]: *Найперше досліджуємо з допомогою мікроскопа всі відхилення від предмета* (П. Загребельний).

Складовий компонент реченнєвої структури з *допомогою мікроскопа* посідає позицію в середині предикативного комплексу, розташувавшись між двома його складниками, і функціонує як субстанціальна синтаксема із семантикою інструментальності. Поряд із семою ‘інструмент’ значеннєва схема ПСК ускладнена додатковим нашаруванням – значеннєм способу дії, тобто в семантичній моделі закладено спосіб реалізації цього інструментального компонента. Звертає на себе увагу конститuent *від предмета*, який інтерпретуємо як об'єктив, що, займаючи кінцеву позицію в реченні, посилює частотність уживання ПСК.

3. Модель ПСК [з / із застосуванням + S₂]: *Лише минулого року із застосуванням вогнепальної зброї вчинили 724 злочини* (День. – 2008. – 15 березня).

¹⁷ Н. Арутюнова, *Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы*, Москва 2003, с. 156.

ПСК із застосуванням *вогнепальної зброї* функціонує в реченні як інструменталь, займаючи лівобічну позицію відносно предиката, та виступає репрезентантом способу дії, подібно до моделі № 2. Підтверджується універсальне визначення інструменталія: цей компонент референційно налаштований стосовно інструмента, який використовується як власне інструмент, і його завдання полягає в тому, щоб дати чітке відображення не тільки поняттю ‘інструмент’, але й поняттю ‘бути використаним як інструмент’¹⁸. Підтверджено облігаторність досліджуваного семантичного комплексу в межах структурної моделі речення як із формально-граматичного, так із семантико-синтаксичного плану.

4. Модель ПСК [за допомогою + S₂]: *Відтіснити їх у глибину тунелю йому вдалося тільки за допомогою потужних лазерних установок* (Ю. Андрухович).

Синтаксему за допомогою *потужних лазерних установок*, для якої характерна постпозиція відносно предиката, можна віднести до власне інструментальної¹⁹, причому лексичним наповненням ПСК є субстантив з ознакою ‘неістота’, що позначає конкретний предмет. З огляду на композиційний аспект, семантичний комплекс ускладнений двома атрибутивними елементами, що посилюють його значеннєву вагу у пропозиції.

5. Модель ПСК [за рахунок + S₂]: *Їхні збитки покривалися за рахунок примусових поборів з ремісницьких цехів* (П. Загребельний).

Семантичний комплекс за *рахунок примусових поборів* виступає в ролі інструменталія, що реалізується в типовому оточенні при дієслівній одиниці на позначення дії. Заповнення інструментальної позиції в реченні ПСК із глибинною семою ‘подієвість’ зазвичай відбувається в тих випадках, коли предикат позначає свідому цілеспрямовану акцію²⁰. У цьому прикладі імпліцитний агент інтерпретує дію, спрямовану на досягнення конкретної мети і виражену за допомогою способу інструментального характеру. У структурній моделі речення присутні два ПСК за *рахунок примусових поборів* (інструментальна семантика) та з *ремісницьких цехів* (локативна семантика), що дає змогу ще раз зазначити високу частотність позиціонування цього семантично сформованого компонента.

6. Модель ПСК [замість + S₂]: *Замість спрощення системи судоустрою автори законопроекту її ще більше ускладнили* (Дзеркало тижня. – 2009. – 28 березня–4 квітня).

В ініціальной позиції цього речення розташувалась синтаксема *замість спрощення*, яку інтерпретуємо як компонент із вихідною семою ‘інструментальність’, що виступає катализатором подальшого розгортання дії.

¹⁸ А. В е ж б и ц к а, *Дело о поверхностном падеже* [в:] „Новое в зарубежной лингвистике. Современная зарубежная русистика”, вып. XV, Москва 1985, с. 313.

¹⁹ І. В и х о в а н е ц ь, *Теоретична морфологія...*, с. 75.

²⁰ Н. А р у т ю н о в а, *op. cit.*, с. 150.

7. Модель ПСК [методами + S₂]: **Методами лабораторної діагностики можна підтвердити близько 50 спадкових захворювань** (Дзеркало тижня. – 2007. – 7 липня).

ПСК *методами лабораторної діагностики*, що займає ініціальну позицію, проектуємо як інструменталь із типологічним значенням засобу реалізації дії, який функціонує в реченні у складі валентної рамки предиката і насичений суспільно значеннєвою вагомістю.

8. Модель ПСК [методом + S₂]: *Їх [рішення] сьогодні шукають **методом спроб і помилок*** (Дзеркало тижня. – 2009. – 6-12 червня).

Для семантичного комплексу *методом спроб і помилок* характерна правобічна позиція щодо предиката і семантичне наповнення засобу здійснення дії. Ч. Філлмор розумів роль ПСК з використанням як відмінкових, так і граматичних відносин у семантичній структурі речення, не передбачаючи для окремого дієслова відповідно незалежного компонента в ролі інструмента, а враховував замість цього процес побічного оформлення композиційного складу за допомогою прийменника і субстантива²¹. Водночас указуємо на обмеженість входження інструменталія в центральне ядро семантичної моделі речення.

9. Модель ПСК [способом + S₂]: *На жаль, **способом маніпулювання суспільною свідомістю не нехтує жодний провідний вітчизняний телеканал*** (Експрес. – 2009. – 19 червня).

Подієва ситуація, відображена у наведеному прикладі з інструментальною синтаксеєю *способом маніпулювання*, передбачає наявність певного реалізатора в ролі агенса та відповідно налаштованого предиката, до валентної рамки якого входить також компонент у функції об'єкта.

10. Модель ПСК [шляхом + S₂]: *У Бразилії **шляхом схрещування вивели нову породу бджоли*** (О. Гончар).

Семантичний комплекс *шляхом схрещування* розглядаємо в ролі інструменталія, що посідає лівобічну позицію і висловлює засіб реалізації запрограмованої дії. Порівнюючи ПСК *шляхом схрещування* із ймовірним трансформантом *схрещуванням*, варто зазначити периферійність орудного інструментального, яка полягає в тому, що в первинній для нього інструментальній функції виступає послаблення диференційних семантико-синтаксичних відмінкових ознак, зокрема, наявна в ПСК ознака активності або пасивності прямує до нерозчленованості, а характерна для ПСК динамічна вихідність або динамічна фінальність зливаються в недиференційну динамічність.

Друге місце посідає модель ПСК [Praer + S₄] instr – частота вживання: 337 констр. – 33,7 % від загальної кількості 1000 прикладів вибраного фактичного матеріалу із інструментальною семантикою (100 %).

²¹ Ч. Ф і л л м о р, *Дело о надежде открывается вновь* [в:] „Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая семантика”, вып. X, Москва 1981, с. 527.

Знахідний відмінок – одна із центральних граем морфолого-синтаксичної категорії відмінка, що входить як четвертий компонент до відмінкової парадигми з її диференційованою сукупністю флексій і спеціалізована на вираженні семантико-синтаксичної функції об'єкта. Цей термін у царину української термінологічної системи увів А. Кримський в „Украинской грамматике” 1907 року²². Розглянемо 6 основних моделей ПСК в ролі інструменталю.

1. Модель ПСК [в / у + S₄]: *Вони його з татком якомсь бачили з вишки в бінокль* (О. Гончар).

У наведеному прикладі ПСК *в бінокль*, займаючи кінцеву позицію в реченні, функціонує як інструменталь, що насичений смислом знаряддя дії. Крім того, услід за С. Кацнельсоном, зазначаємо, що інструменталь – перше синтаксичне проявлення функції знаряддя, яка є проміжною між функцією агенса і пацієнса, причому знаряддя активне, воно впливає на об'єкт безпосередньо, але не саме по собі, а залежно від агенса, тобто виникає опосередкований вплив²³.

2. Модель ПСК [за + S₄]: *За гроші від каналного збору вони зможуть намити колосальну площу на береговій лінії в районі Очакова* (Дзеркало тижня. – 2009. – 11 липня).

Семантичний комплекс *за гроші*, посідаючи ініціальну позицію, виступає в ролі інструменталю, для якого характерним є керування, що не траплялося у попередніх прикладах, власною атрибутивною групою *від каналного збору*, вираженою ПСК моделі [від + Adj₂ + S₂], що виводить досліджуваний компонент на вищий рівень взаємозв'язку та взаємовпливу із пропозитивною основою речення.

3. Модель ПСК [на + S₄]: *Клітку він зачинив на ключ* (Ю. Андрухович).

Подієва ситуація, відображена у наведеному прикладі з інструментальною синтаксею *на ключ*, передбачає наявність агенса-особи та об'єкта-предмета. На доцільності розгляду інструменталю саме такого лексичного складу наголошував Ч. Філлмор на матеріалі своїх численних змодельованих прикладів:

- а) John opened the door ‘Джон відкрив двері’;
- б) This key opened the door ‘Цей ключ відкрив двері’;
- в) John opened the door with this key ‘Джон відкрив двері цим ключем’;
- г) The wind opened the door ‘Вітер відкрив двері’.

Одне із можливих трактувань полягає в тому, що *вітер*, як і *Джон* у попередньому реченні (г), використовує свою власну енергію, а не енергію іншої істоти або предмета, тому його інтерпретуємо як агенса. Другий можливий погляд, запропонований Ч. Філлмором, на *вітер* полягає в тому, що, будучи безпосередньою причиною відкривання дверей, він повинен розглядатися як

²² Українська мова. Енциклопедія, с. 209–210.

²³ С. Кацнельсон, *Категории языка и мышления: Из научного наследия*, Москва 2001, с. 578.

інструмент. Третя точка зору американського лінгвіста зводиться до того, що *вітер* у прикладі г) виконує роль, відмінну як від агенса, так і від інструмента (назвемо її силою), бо тут немає ні маніпулятора, ні того, що підпадає під маніпуляцію, а в наявності тільки самостійна сила. Ще одна точка зору Ч. Філлмора полягає в тому, що існує відмінкова ознака ‘причина’, яка є спільною для відмінків агенса та інструмента; в групі субстантива, що стоїть в позиції суб’єкта в реченні про вітер, що відкриває двері, присутня ознака причини, але відсутні ознаки, які відрізняють агенс від інструмента²⁴. У нашому ж прикладі (*Клітку він зачинив на ключ*) складовий компонент реченнєвої структури *на ключ* виступає прямим репрезентантом інструментального знаряддя дії.

4. Модель ПСК [o / об + S₄]: *Витирали закривавлені руки об золоте шиття свого корзна* (П. Загребельний).

Інструменталь *об золоте шиття* виражений ПСК і ускладнений компонентом атрибутивного плану, що дає змогу зарахувати його до семантичного класу ‘засіб здійснення дії’, але із конотацією нейтралізації просторових відношень, які для семантичного комплексу такого складу є первинними, тому й простежується напластування інструментальних функцій на семи локативного характеру.

5. Модель ПСК [через + S₄]: *Офіцер через перекладача звертався до них* (П. Загребельний).

На означення посередництва особи, за допомогою якої агенс уможлиблює виконання дії, в цьому реченні використовується ПСК *через перекладача*, який проектуємо як інструментальну синтаксему. Розчленування понять ‘причинності’ і ‘винності’, особистої відповідальності за подію, відбивається на побудові речення, виявляючись у синтаксичній сумісності цих значень у рамках однієї конструкції: причина, відокремлена від відповідача, пересувається в позицію інструментального доповнення²⁵.

6. Модель ПСК [крізь + S₄]: *Подивився на отамана Фершал крізь запітнілі окуляри* (В. Шкляр).

Для семантичного комплексу *крізь запітнілі окуляри* характерна кінцева позиція щодо предиката і семантичне наповнення знаряддя дії.

Третє місце обіймає модель ПСК [Praep + S₆] *instr* – частота вживання: 106 констр. – 10,6 % від загальної кількості 1000 прикладів вибраного фактичного матеріалу із інструментальною семантикою (100 %).

Місцевий відмінок відрізняється від інших грамем іменникової категорії відмінка тим, що він не вживається без прийменника, тобто препозитиви *в (у), на, по, при, о (об)* із відповідною субстантивною формою утворюють ПСК із функціонально-семантичним навантаженням прийменника і від-

²⁴ Ч. Филлмор, *op. cit.*, с. 516.

²⁵ Н. Арутюнова, *op. cit.*, с. 150.

мінкового елемента. До власне-відмінкових функцій зараховано тільки ті семантико-синтаксичні функції місцевого відмінка, які зумовлені семантико-синтаксичною валентністю предиката й пов'язані з надкатегорією субстанціальності (значенням предметності) в її варіаціях статичної й динамічної локативності, інструментальності, об'єктності й суб'єктності. Цей термін у царину української термінологічної системи увів А. Кримський в „Украинской грамматике” 1907 року²⁶.

На підставі того, що форма місцевого відмінка в сучасній українській літературній мові не вживається без прийменників, її включено у функції самотійного відмінка в парадигму відмінкової системи, що послужило своєрідним роз'єднанням протиставного характеру ПСК із субстантивом у формі місцевого відмінка та ПСК із субстантивом у формі інших непрямих відмінків. На думку І. Вихованця, обґрунтуванням такого відокремлення сприяли формальні особливості цієї форми, оскільки наявні поважні обставини розглядати місцевий відмінок і прийменникові форми інших непрямих відмінків у структурі прийменникової системи та їх типові функціональні особливості²⁷, що знову ж наштовхує на неподільність семантики ПСК.

Можливості моделі ПСК [Праер + S₆] в українській літературній мові досить обмежені, оскільки позиціонують лише дві моделі семантичного комплексу, що інтерпретують інструментальну семантико-синтаксичну функцію.

1. Модель ПСК [на + S₆]: *Грала нам співачки на цитрах* (Ю. Андрухович).

У цьому реченні наявна інструментальна синтаксема *на цитрах*, виражена ПСК, який розташований в абсолютному кінці конструкції і семантично навантажений значенням інструмента в прямому його розумінні, оскільки *цитра* – це струнний щипковий музичний інструмент у вигляді скриньки з фігурними обрисами та грифом з металевими ладами²⁸.

2. Модель ПСК [по + S₆]: *Він [вартовий] вчасно попередив по телефону своїх колег* (П. Загребельний).

ПСК *по телефону* функціонує в реченні як інструменталь, займаючи правобічну позицію відносно предиката, та виступає визначником засобу передачі інформації.

З огляду на репрезентовані моделі речень, найменш продуктивним виявився ПСК із місцевим відмінком, що могло б вказати на деяку інертність чи навіть обмеженість, порівняно із ПСК, в основу яких увійшли субстантиви у формі родового та знахідного відмінків, але тільки для цих двох моделей ПСК [на + S₆] і ПСК [по + S₆] характерна посилена самотійність та додаткова взаємопроникність семантики, бо, як пише І. Вихованець, „місцевий відмінок не можна включати у відмінкову систему через те, що він істотно

²⁶ Українська мова. Енциклопедія, с. 345–346.

²⁷ І. Вихованець, *Прийменникова система української мови*, Київ 1980, с. 87.

²⁸ *Великий тлумачний словник сучасної української мови*, за ред. В. Буся, Київ 2005, с. 1586.

відрізняється своєю семантикою, синтаксичними позиціями і, нарешті, взаємовідношенням приєднання і відмінкового закінчення від безприєднаних відмінків²⁹ (у нашому випадку це збіг із моделлю ПСК [граер + S₆]).

Функціонування родового, знахідного та місцевого відмінків як невід'ємних компонентів ПСК вказує на те, що семантичні комплекси, пов'язані з семантико-синтаксичною валентністю предиката, становлять особливу підсистему, яка розташована між відмінковою системою субстантива і приєднаниковою системою.

Семантика інструментальності в аналізованих ПСК має доволі невизначений характер, що наводить на думку про неоднозначність розгляду їх як повноцінних еквівалентів пропозиції, з одного боку, але з іншого – як конструкції з інструментальними синтаксемами, вираженими ПСК, як такі, що вносять вагомий вклад у формування глибинного смислу речення.

Так, із родовим відмінком співвідносні 55,7 % конструкцій інструментальної семантики (модель ПСК [з / із використанням + S₂], модель ПСК [з / із застосуванням + S₂], модель ПСК [з / із допомогою + S₂], модель ПСК [за допомогою + S₂], модель ПСК [за рахунок + S₂], модель ПСК [замість + S₂], модель ПСК [методами + S₂], модель ПСК [методом + S₂], модель ПСК [способом + S₂], модель ПСК [шляхом + S₂]), із знахідним відмінком – 33,7 % конструкцій інструментальної семантики (модель ПСК [в / у + S₄], модель ПСК [за + S₄], модель ПСК [на + S₄], модель ПСК [о / об + S₄], модель ПСК [через + S₄], модель ПСК [крізь + S₄]) та із місцевим відмінком – 10,6 % конструкцій інструментальної семантики (модель ПСК [на + S₆], модель ПСК [по + S₆]).

Отже, ПСК у функції інструменталія посідає неоднозначне місце в структурній моделі речення: з одного боку, вступає у взаємовідношення із предикатом, що оперує не тільки власною актантною групою, а й має керувальний вплив на інші компоненти, з іншого боку, потрапляє під вплив суб'єктної та об'єктної зон, без яких інструментальність не може повноцінно реалізовуватись, втрачаючи своє пряме призначення.

ЛІТЕРАТУРА

- Арутюнова Н., *Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы*, Москва 2003.
- Вежбицка А., *Дело о поверхностном падеже* [в:] „Новое в зарубежной лингвистике. Современная зарубежная русистика”, вып. XV, Москва 1985, с. 303–341.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови*, за ред. В. Бусела, Київ 2005.
- Вихованець І., *Нариси з функціонального синтаксису української мови*, Київ 1992.
- Вихованець І., *Приєднаникова система української мови*, Київ 1980.
- Вихованець І., *Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови*, Київ 2004.

²⁹ І. Вихованець, *Приєднаникова система...*, с. 87.

- Воробець О., *Прийменниково-субстантивний комплекс у семантико-синтаксичній структурі речення, автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук, Івано-Франківськ* 2012.
- Гак В., *Языковые преобразования*, Москва 1998.
- Загнітко А., *Теорія сучасного синтаксису*, Донецьк 2008.
- Кацнельсон С., *Категории языка и мышления: Из научного наследия*, Москва 2001.
- Лайонз Дж., *Введение в теоретическую лингвистику*, Москва 1978.
- Межов О., *Семантична диференціація інструментальної синтаксеми в сучасній українській мові* [в:] „Наукові праці”, т. 119, вип. 106, 2010, с. 36–40.
- Падучева Е., *Семантические исследования (Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива)*, Москва 1996.
- Потебня А., *Из записок по русской грамматике*, т. 1–2, Москва 1958.
- Українська мова. Енциклопедія*, редкол.: В. Русанівський, О. Тараненко (співголови), М. Зяблюк та ін., Київ 2007.
- Филлмор Ч., *Дело о падеже* [в:] „Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая семантика”, вып. X, Москва 1981, с. 369–495.
- Филлмор Ч., *Дело о падеже открывается вновь* [в:] „Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая семантика”, вып. X, Москва 1981, с. 496–530.

THE INSTRUMENTAL IN THE LIGHT OF CASE GRAMMAR (ON THE MATERIAL OF NON-ELEMENTAL SENTENCES WITH PREPOSITIONAL-SUBSTANTIVE COMPLEXES)

In the article attention is focused on the instrumental semantics of prepositional-substantive complexes in the structural model of a sentence, besides this the own author's vision of the instrumental in the light of case grammar is suggested.

Key words: semantic and syntactic sentence structure, semantics, prepositional-substantive complex, instrumental, predicate, model.

Степан ХОРОБ

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Поетика ремарки в українській модерністській драмі поч. ХХ ст.

Теоретики та історики української модерністської драматургії, досліджуючи її особливості як раннього, так і пізнього періодів функціонування у ній різних типів художнього мислення (неоромантизму, символізму, експресіонізму, авангардизму), небезпідставно вважали, що високий ідейно-естетичний зміст п'єс таких авторів, як Лесі Українки, Володимира Винниченка, Олександра Олеся, Спиридона Черкасенка, Миколи Куліша, Івана Кочерги закономірно призвів і до серйозних переосмислень традиційних форм у поезії драми. Тут і зображення дійових осіб, і вибір конфліктів та їх розкриття, і розгортання драматичної дії та сюжету, і співвідношення оповідних з власне драматичними мотивами, і нове трактування сценічного часу та простору. Іншими словами, у творчості таких письменників-драматургів науковці спостерегли тенденцію до наповнення усіх структурних компонентів модерністської драми новим змістом, до суттєвої трансформації функцій її традиційних елементів, їх модифікації тощо.

Вона, ця тенденція, чи не найвиразніше проступає у ремарці, в якій українські модерністи відкрили нові можливості. Адже саме ремарка має характерну здатність вступати у складні взаємини з діалогом і монологом, стає одним із засобів драматичного характеротворення і принципом структурування обставин та ситуацій у розгортанні подій твору, сприяє розкриттю мотивацій дій і вчинків героїв, нарешті, за переконанням дослідників, з появою нових типів і функцій ремарки посилюється епічне (об'єктивоване) і ліричне (суб'єктивоване) начало в національній драматургії, а також відображення новаторських форм авторської ідейно-естетичної свідомості, зосібна символізму, неоромантизму й експресіонізму. Відомо ще з часів Арістотеля, що діалоги й монологи – суть драматичного твору, а ремарки: виконують слухову роль. Вони вказують на декорацію та обстановку; ігрові ремарки визначають

дію, жести, міміку окремих персонажів. Таке визначення функції ремарки традиційне. Щоправда, іноді застерігається, що в ремарках зустрічається використання елементів художнього стилю з метою більшої емоційної переконливості вказівок. Однак ця теорія уже давно не відповідає словесно-сценічній практиці. Ще 1898 року Бернард шоу в передмові до своїх *П'єс неприємних* писав, що лаконічна й суха ремарка на початку акту може цілком „розгорнутися у цілу главу і навіть ряд глав. Це може призвести до утворення нового змішаного жанру, що дозволить повністю донести зміст твору до читача”¹.

Окрім того, щоб збагнути процес модифікації структури і принципів естетичної функції ремаркування в українській модерністській драмі початку ХХ століття, необхідно завжди пам'ятати, що драма – це не тільки літературний твір, а й підґрунтя для театральної вистави як трансформації однієї семантичної системи знаків (тексту) в іншу (аудіо-комунікативно-візуальну). Тому письменник-драматург, створюючи своє п'єсу, мусить враховувати такі чинники, як режисерське експлікування, прив'язка до інтонації, тембру, міміки, пози, жестів актора. Особливу роль тут також відіграє інтер'єр, портрет та костюм персонажа, музичний і хореографічний супровід та кольористика. спектакль повинен впливати по суті на декілька органів чуття, в одну мить увиразнюючи думку автора. саме це завдання лежить на ремарці. Як переконують наукові джерела, вона традиційно виконує одразу декілька функцій: суто сценічну (зміна актів та яв), хронотопну (вказує місце та час розгортання дії), композиційно-позасюжетну (матеріальні деталі пов'язують між собою всі події та створюють їх логічний перебіг), характеро- і символотворчу (психологізм персонажа знаходить вияв у чітко обмежених автором рухах, позах, жестах, міміці, стан наочно увиразнюється костюмом, зачіскою, предметним оточенням)².

В українській драматургії початку минулого століття, здається, не було жодного письменника-новатора, який би не зважав на цю природу ремарки, її постійну відкритість до оновлення у системі модерністського художнього мислення. То ж якщо синтезувати величезний драматургічний масив означеного періоду, можна виокремити принаймні дві яскраво виражені тенденції щодо використання у національній драмі ремарок. Перша наче продовжувала канонізовану класичною п'єсою функцію „службово-допоміжної” обслу-

¹ Б. Шоу, *Пьесы неприятные: Предисловие* [в:] Шоу Б., *Полн. собр. пьес: в 6-ти т.*, т. 1, Ленинград 1978, с. 52.

² Див.: Ю. А. Ганошенко, *Функція ремарки в драмах В. Винниченка* [в:] „Вісник Запорізького державного університету. Філологічні науки”, № 2, 2001, с. 25–27; С. Кузнецов, *О функциях ремарки в чеховской драме* [в:] „Русская литература”, № 1, 1985, с. 141–142; М. Куліш, *Маклена Граса* [в:] М. Куліш, *Твори: в 2-х т.*, т. 2. Київ 1990, с. 261–325; *Ремарка* [в:] *Літературознавчий словник-довідник*, за ред. Гром'яка Р., Київ 1997, с. 587; Е. Розанова, *Ремарка как средство типизации в современной советской драме* [в:] „Вопросы литературы народов СССР”, № 13, 1987, с. 100–115; М. Суліма, *Становлення ремарки в українській драматургії XVII–XVIII ст.* [в:] „Магістеріум: літературознавчі студії”, № 4, 2000, с. 17–22.

ги „драматичного дійства”, друга ж проявлялася у прагненні до самостійного художнього образу, до все більш повної характеристики дійової особи, сюжетно-стильових компонентів.

Важливо, що названі тенденції – традиційна і нова – у творчості українських письменників-модерністів однаковою мірою плідні, вони не поглинають одна одну, а взаємозбагачуються, взаємодоповнюються. Проблема, таким чином, не зводиться до з'ясування того, чи завжди існувала художня (авторська) ремарка, чи це зовсім новий елемент модерністської драми як це прагнуть довести деякі нинішні дослідники історії української драматургії³. Тут доречнішими будуть питання про те, чи якісно іншою стала ремарка в українській модерній драмі, чи відображалася у ній закономірна тенденція розвитку засобів драматургічної поетики, характерної для п'єс національної сценічної літератури початку ХХ століття, зрештою, чи вона є у цей час своєрідним продовженням традиційної тенденції, притаманної для драми як роду літератури і виду мистецтва? Аналіз драматургічних творів таких українських авторів, як Леся Українка, Володимир Винниченко, Олександр Олесь, Спиридон Черкасенко, Микола Куліш, Іван Кочерга та ін. дає всі підстави для чіткого висновку: перед нами проблема і нова, і суттєва.

Звісно, її розгляд – функціонування ремарки в структурі модерністської драми – варто було б почати з твердження, як це зробив свого часу Володимир Сахновський-Панкєсєв, що в еволюції ремарки відбилася еволюція драматичної форми в цілому. Звернімо увагу й на те, що у відомих працях з теорії драми, в літературній і театральній критиці до кінця ХІХ століття питання про ремарку як таку загалом не піднімалося, оскільки вона, на думку тодішніх дослідників, стояла поза естетичними обсерваціями⁴. І справді, ремарка не несла в собі ніякого відбитку типів художнього мислення, творчої індивідуальності, стильової своєрідності (для прикладу візьмімо драматургію Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка, переважну більшість п'єс „театру корифеїв” чи західноукраїнських авторів), і тим самим, власне, вона виявилася поза літературою. Тільки драматургія кінця ХІХ – початку ХХ століття, надто нова модерна драма Гергарта гауптмана, Генріка Ібсена, Моріса Метерлінка, Станіслава Пшибишевського, Оскара Уальда, Антона Чехова, Бернарда Шоу, Станіслава Виспянського, Августа Стріндберга та ін. західноєвропейських письменників внесла суттєві зміни у структуру п'єс, підвищивши, зосібна, роль несловесних засобів художньої виразності і передусім ремарки. Лише в драматургії означеного періоду почала найпомітніше відбиватися модифікація будови й принципів естетичної функціональності ремарки.

³ Див.: В. Г у м е н ю к, *Сила краси: Проблеми поетики драматургії Володимира Винниченка*, Сімферополь 2001; В. К о м а р о в а, *Принципы и содержание лингвистического анализа обстановочной ремарки как компонент драматического произведения. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук*, Київ 1983; С. М и х и д а, *Слідами його експериментів*, Кіровоград 2002.

⁴ М. С у л и м а, *op. cit.*, с. 17–22.

Скажімо, Леся Українка чи не вперше в історії української сценічної літератури використала ремарку не так з метою її відповідної службової функції, як з метою поглиблення образно-художнього змісту твору – його місця дії, настроїв героїв, естетичного й ідейного пафосу (*Одержима, Вавилонський полон, Кассандра, Лісова пісня, Камінний господар, Блакитна троянда, руфін і Прісцилла, Йоганна, жінка Хусова, Бояриня*), що йшло від використання нею різних типів авторської ідейно-художньої свідомості. Така творчо осмислена письменницею ремарка імпульсувала в її драматичних поемах, драмах, драматичних новелах та етюдах багатющу динаміку внутрішньої теми, ускладнювала темпоритм твору тощо. Більше того, Леся Українка часто створювала свої ремарки як віршовані пояснення дій і вчинків героїв, їх емоційно-психологічного стану, загалом як складову її неоромантичного й символістського мислення (*Лісова пісня, у пущі, на полі крові*).

Згодом в українській модерністській драмі, створеній Володимиром Винниченком, Миколою Кулішем, Спиридоном Черкасенком, Іваном Кочергою, Леонідом Мосендзом та ін., ремарка втілює у собі не просто видовищні, речові функції, а навіть імперативно вимагає від постановників (режисера й актора) чіткості та виразності у визначенні жестикуляції, міміки, динамізму з метою поглиблення ідейності і психологізму драми. Так, Володимир Винниченко під час сценічної постановки *Брехні* (а, зрештою, й інших драм) постійно наголошував на власному розумінні акторської ролі і вимагав неухильного дотримання ремарок, які, без перебільшення їх участі, сприяють перетворенню драми у спектакль, що його Роланд Барт окреслив як „товщу знаків, у якій ці знаки зв'язані ретроспективністю змісту, котрий є зрозумілим після закінчення вистави”⁵.

Як доводять дослідники Володимира Винниченка, ідейне навантаження особливо чітко проступає на часопросторовому, характеротворчому та художньо-детальному рівнях функціонування ремарки. Це йде від прагнення автора зацентрувати увагу на певній проблемі (приміром, такій домінуючій у всій його творчості, як „чесність із собою”), тож не дивно, що він майже всуціль закодовує у текстах творів складну систему семантично валентних знаків⁶.

І це справді так. Бо якщо підходити до аналізу п'єс Володимира Винниченка з позицій використання ним принципів і засобів модернізму, то переконуємося, що дія майже всіх його драм розгортається здебільшого в обмеженому просторі квартир, кімнат, кабінетів, залів – але завжди цей простір не замкнутий, а радше навпаки, занадто відкритий: крім певних логічних просторових перспектив (вікон, балконів), у ньому помітна велика кількість

⁵ Р. Барт, *Литература и значение* [в:] *Idem, Избранные работы. семиотика, поэтика*, Москва 1999.

⁶ Див.: В. Гуменюк, *op. cit.*; С. Михида, *op. cit.*; Л. Мороз, *Сто рівноцінних правд: Парадокси драматургії В. Винниченка*, Київ 1994.

дверей у різні боки, всі кімнати – прохідні. Місце дії ніби є центром, у якому фокусуються так чи інакше всі події та людські характери і їх долі, на якому перехрещуються сюжетні лінії героїв, це арена зіткнень ідей (а водночас і психологічних площин персонажів). Це локалізована й водночас розпросторена система. Такі наскрізні кімнати легко співвідносяться з робочими кабінетами, через які проходить чимало різних людей (*Гріх*, *Між двох сил*) та з верандами, які завжди розчинено навсебіч (*Призгождені*), альтанками (*Закон*) чи залами ресторану (*Чорна Пантера і Білий Медвідь*). Одночасна регламентованість дії кімнатою і помітна можливість просторових перспектив створює відчуття внутрішньої роздвоєності, непевного психологічно, навіть хисткого становища дійових осіб. Ймовірна ж зміна простору дії також має характер патогенний. Так, у драмі *Базар* ідилічна картина *Лісок. Полянка. Майський сонячний день*⁷, що вирізняється у першій дії, кардинально змінюється на похмурий і притлумлений у кольористиці вид в'язниці у другій.

До того ж не слід забувати, що в драмах Володимира Винниченка інтер'єр чи краєвид несе в собі ще й приховане значення гри, котра характеризує експресіонізм як тип художнього мислення. Наприклад, під вікнами у драмі *Молода кров* висіє „псевдособака”, щоб вивести з психологічної рівноваги господиню, такою ж вражаючою є дійсність за межами кімнати в драмах *Між двох сил* (вуличні бої) та *дочка жандарма* (заколот робітників залізниці як масове дійство). Власне схожій семантики гри саме по собі набував хронотоп конспіративних квартир, підпільних зборів, змовництва, проєктів зміни існуючого ладу в драмах *Гріх*, *Дочка жандарма*, *Між двох сил*, *Співочі товариства* та *Базар*, де явна прихованість відіграє роль психотравмуючої для персонажа ситуації і створює антураж певної гри, як в експресіоністській драматургії Августа Стріндберга. „Принципово важливими для розуміння єдності двох структурних елементів, хронотопу та психологізму у побудові п'єс Володимира Винниченка є ремарки”⁸.

Цікаво, що українські драматурги початку ХХ століття нерідко так структурували ремарки, що вони тісно співіснували з психологічними репліками, надаючи модерністському творові нової видозміни, посилюючи художність загалом. Скажімо, Микола Куліш у трагедійній драмі *Народний Малахій* будує взаємозв'язок ремарок і реплік таким чином (перші написані в поетичному стилі, а другі, не виказуючи їх приналежності, викладені як своєрідний діалог в епічному творі), що вони у своїй органічній єдності сприяють розкриттю душевного стану персонажа. Як, приміром, на початку першої дії Стану Тарасовни: „Заплакала, затужила у своєму домі (на Міщанській вулиці, 37) мадам Стаканчиха Тарасовна:

⁷ В. Винниченко, *Базар. П'єса на чотири розділи* [в:] *І д е м, Вибрані п'єси*, Київ 1991, с. 87.

⁸ Ю. Ганошенко, *Функція ремарки в драмах В. Винниченка* [в:] „Вісник Запорізького державного університету. Філологічні науки”, № 2, 2001, с. 26.

– Ой, хто скаже, хто розкаже, чи ти, доню, чи ти, пташко, а чи ти, Матінко Божа, куди він, у яку сторононьку тікає та на кого ж мене, бідну, покида-а-є?..

Похнюпилась канарка в клітці, посмутнів образ божої матері. Мовчить. Тільки дочка середульша біля матері впада:

– Мамонько!..

– Не перебивай!

– Випийте, люба...

– Що це?

– Валер'янові краплі.

– Геть, одчепися! Хіба можна таку драму в серці та валер'янкою впинити... Дайте мені отрути!"⁹.

Доречно зауважити, що у наведеному уривку явно проглядає прагнення і намагання Миколи Куліша ліризувати (суб'єктивувати) й епізувати (об'єктивувати) драму, що згодом буде блискуче здійснено ним у *Патетичній сонаті*, *Маклені Грасі* та інших творах. Що ж до ремарок і реплік у *Народному Малахії*, то варто зазначити ось що: якщо епізований діалог передається засобами театрального мистецтва, то ліризовані ремарки аж ніяк не піддаються цьому, як, наприклад, така промовиста деталь ремарки „посмутнів образ Божої Матері?”. Зате вона, ця ремарка, дуже важлива у плані літературному, бо сприяє розкриттю загальної ідейно-художньої концепції драми: весь комізм і трагедійність п'єси полягають у неможливості знайти спільність для релігійного і комуністичного поглядів на життя, існування під впливом двох ідеологій водночас¹⁰. Аналізуючи модерністську драматургію, зарубіжний російський дослідник Сергій Владимиров зауважував: „ремарка і репліка – нерозривні. Тільки разом вони набувають драматичної сили. найбільш лаконічна ремарка в єдиному розвитку дії може створювати дуже складну систему взаємин і нічим не поступається діалогу”¹¹.

Ці зміни у структуруванні й естетичному функціонуванні ремарки науковці пов'язували зі зміною й модернізацією художнього мислення українських драматургів. Не випадково у багатьох п'єсах цього періоду внаслідок модифікації структури ремарки вона набувала нової естетичної функції. Власне, так появилися ремарки-деталі, ремарки-натяки, ремарки-означення, що в органічній сув'язі посилювали художність драматургічних творів. Прикладом тут знову ж може слугувати унікальна за своїм новаторством драматургія Володимира Винниченка. Наприклад, ремарками, що є не чим іншим, як деталями-натяками на наступний розвиток дії його драм є: морфій, а також те, що його одного разу забули – як нагадування на можливу

⁹ М. Куліш, *Народний Малахій. Трагедійне* [в:] *Ідеї, Твори: в 2-х т., т. 2.*, Київ 1990, с. 4.

¹⁰ М. Ласло-Куцук, *Маски Миколи Куліша* [в:] *Ідеї, Шукання форми: Нариси з історії української літератури ХХ століття*, Бухарест 1980, с. 257.

¹¹ С. Владимиров, *Действие в драме*, Ленинград 1972, с. 140.

трагічну розв'язку, якої проте не відбудеться (*Закон*); пляшечка з ціаністим калієм (*Брехня*); опредмечений гріх – прикурювання цигарки від лампадки та револьвер на початку п'єси (*Гріх*); рушничок, який прикладали до голови Андрія Карповича в разі хвилювання як натяк на психопараліч (*Брехня*); книга як символ усього конфлікту (*Молода кров*); картина як метафора хвороби Корнія і проекція на муки Рити (*Чорна пантера і Білий Медвідь*).

Таким чином багатьом ремаркам, що є своєрідними у драмах Володимира Винниченка, можна надати статус „означуваності” (термін Роланда Барта), тобто певного роду натяку, вказівку на проекцію семантики знаку на символ, а також зміщення значення з рівня деталі на інші рівні, зокрема сюжетний, психологічний і дійовий. Окрім „означуваності”, ремарка, як уже було доведено на прикладах творів Володимира Винниченка, носить ілюстративно-характеротворче значення, як це помітно для сатиричного показу в п'єсі *Молода кров*, де відповідно два брати – Макар Макарович, порівняно нестарий, однак уже згорблений, а Степан Макарович – худий і викрижований, хоча вже літній. Схожу ідейно-естетичну функцію, щоправда, вже на рівні хронотопу, відіграє ремарка про хаотично розміщені речі в кімнаті шизофренічно хворого родіона, що повністю відповідає не лише фізичному, а й психічному стану дійової особи (*Пригвожені*). Крім того, промовистою також поступає ремарка з цього твору про непрохідність кімнати, де мешкає Родіон, про те, що вікна у ній завжди щільно завішені й майже не пропускають світла до неї як натяк-деталь про невиліковність хвороби молодого чоловіка, про притлумленість й затуманеність його психіки, зрештою, про безвихідь і приреченість його людської долі.

В українській драматургії перших десятиліть ХХ століття модифікація структури ремарки призводила ще й до зміни або видозміни засобів не лише драматургічної, а й театральної поетики. Тут доречно пригадати, як Микола Куліш використовував з цією метою ремаркування своїх п'єс. Схоже до Бертольда Брехта (точніше – паралельно з ним) український автор використовував модерністські прийоми „очуження” та „відчуження”, що відбито в цілому ряді ремарок його творів. У вже згадуваному *Народному Малахії* наскрізними репліками-ремарками є такі іронічні слова: „Така драма, така драма, що й кіна не треба”, що надто динамічно поступають у першій дії. Як переконують дослідження Наталі Кузякіної, Неллі Корнієнко та Леся Танюка, суть цієї ремарки розкривали не лише дійові особи, а й актори, що створювали той чи інший образ-персонаж у різні часи. Посилює таку ідейно-естетичну функцію ремарки Микола Куліш й у драмі *Маклена Граса*.

Один із головних героїв маклер Зброжек, збанкрутувавши, прагне всілякими шляхами заробити на власній смерті. Тому він домовився з тринадцятирічною Макленою, що та вб'є його, а це, мовляв, дасть маклеровій родині страхівку. Як вказується в ігровій ремарці, посеред ночі Зброжек проводить репетицію своєї власної ймовірної смерті. Він прискіпливо рахує гроші, що

є своєрідним гонораром Маклені за вбивство, й не додає до вказаної суми кілька купюр з надією, що дівчина не помітить недостачі. Хитруючи під покровом ночі, він не лише виконує певні дії, а й розповідає про своє життя-буття у третій особі, мовби звертаючись до уявного глядача спектаклю: „і ось маклер востаннє допиває вино. (Допив вино). Гасить свічку. (Погасив). І додає самоіронічну ремарку: „яка драматургія!”¹². Як тонко спостеріг Лесь Танюк, ця фраза-ремарка, що є своєрідним означенням внутрішнього стану героя, „звучить одразу в трьох площинах – її говорить маклер Зброжек, іронізуючи над розіграною перед дзеркалом мелодрамою; її говорить актор Гірняк (перший виконавець. – С.Х.), який грав роль Зброжека, іронізуючи над тим, як „зворушливо” він грає, і, нарешті, її говорить автор п’єси, свідомо знімаючи трагікомедійним ходом справді глибинний трагізм моменту”¹³.

Таким чином, аналізуючи кризь призму поставленої проблеми структуру й функції ремарки в українській модерністській драматургії, можемо зробити висновок про те, що в нових умовах вона стала якіснішою в ідейно-естетичному плані, що в її поетиці відбилася закономірна тенденція розвитку символістської, неоромантичної та експресіоністської національної п’єси, зрештою, що вона виявлялася (звісна річ, в кожного драматурга по-своєму) на будь-яких „зрізах” художнього тексту як ймовірного матеріалу вистави: хронотопному, психологічно-характеротворчому та позасюжетно-детальному. Для експресіоністської драматургії важливу роль відігравали ремарки-спонуки позаподієвих обставин та ситуацій, ремарки-діяння в системі ігор тощо. Крім того, модифікація структури та розширення принципів естетичної функції ремарки в новій українській драмі початку ХХ століття зв’язана з її „означувальністю”, коли у самій п’єсі помітна, по суті, ціла система деталей-натяків на внутрішній світ дійової особи, на художні підтексти, на зв’язки ремарки й репліки як засобі психологізації сюжетних подій і характерів, нарешті, як на прийомі не лише драматургічної, а й театральної естетики й поетики. Звичайно, окресленими питаннями ремаркування в українській модерністській драматургії не обмежується. Та ми зосередили свою увагу, здається, на присутніх проблемах – з точки зору художності внутрішньої і зовнішньої структури тексту драматичного твору.

ЛІТЕРАТУРА

- Барт Р., *Литература и значение* [в:] І д е м. *Избранные работы. семиотика, поэтика*, Москва 1999.
- Винниченко В., *Базар. П’єса на чотири розділи* [в:] І д е м. *Вибрані п’єси*, Київ 1991, с. 85–142.

¹² М. Куліш, *Маклена Граса* [в:] І д е м, *Твори : в 2-х т.*, т. 2. Київ 1990, с. 318.

¹³ Л. Танюк, *Драма Миколи куліша* [в:] Куліш М., *Твори: в 2-х т.*, т. 1, Київ 1990, с. 32–33.

- Владимиров С., *Действие в драме*, Ленинград 1972.
- Ганошенко Ю., *Функція ремарки в драмах В.Винниченка* [в:] „Вісник Запорізького державного університету. Філологічні науки”, № 2, 2001, с. 25–27.
- Гуменюк В., *Сила краси: Проблеми поетики драматургії Володимира Винниченка*, Сімферополь 2001.
- Комарова В., *Принципы и содержание лингвистического анализа обстановочной ремарки как компонент драматического произведения. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук*, Київ 1983.
- Кузнецов С., *О функциях ремарки в чеховской драме* [в:] „Русская литература”, № 1, 1985, с. 141–142.
- Куліш М., *Народний Малахій. Трагедійне* [в:] *І д е м, Твори: в 2-х т.*, т. 2., Київ 1990, с. 4–83.
- Куліш М., *Маклена Граса* [в:] *І д е м, Твори: в 2-х т.*, т. 2., Київ 1990, с. 261–325.
- Ласло-Куцюк м., *Маски Миколи Куліша* [в:] *І д е м, Шукання форми: Нариси з історії української літератури ХХ століття*, Бухарест 1980, с. 233–266.
- Михида С., *Слідами його експериментів*, Кіровоград 2002.
- Мороз Л., *Сто рівноцінних правд: Парадокси драматургії В.Винниченка*, Київ 1994.
- Панченко В., *Будинок з химерами. Творчість Володимира Винниченка 1900–1920 рр. у європейському літературному контексті*, Кіровоград 1998.
- Ремарка [в:] *Літературознавчий словник-довідник*, за ред. Гром'яка Р., Київ 1997.
- Розанова Е., *Ремарка как средство типизации в современной советской драме* [в:] „Вопросы литературы народов СССР”, № 13, 1987, с. 100–115.
- Сулима М., *Становлення ремарки в українській драматургії XVII–XVIII ст.* [в:] „Магістеріум: літературознавчі студії”, № 4, 2000, с. 17–22.
- Танюк Л., *Драма Миколи куліша* [в:] Куліш М., *Твори: в 2-х т.*, т. 1, Київ 1990, с. 3–35.
- Хороб С., *Функціонування ремарки в структурі сучасної української драматургії 60–80-х років* [в:] *І д е м українська драматургія крізь виміри часу: Теоретичні та історико-літературні аспекти драми*, івано-Франківськ 1999, с. 53–66.
- Шоу Б., *Пьесы неприятные: Предисловие* [в:] *І д е м, Полное собрание. пьес: в 6-ти т.*, т. 1, Ленинград 1978, с. 49–68.

POETICS OF STAGE DIRECTION IN MODERN UKRAINIAN DRAMA AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

The article investigates the structure and functional drift of stage direction of Ukrainian modernist drama of the beginning of the XX century. As a component part of literary-artistic work, it is characterized with strong aesthetics of dramatic text, widening of influence on the development of dramatic action and deepening of image system of the play. Such modification of the stage direction in the plays of Lesya Ukrayinka, Volodymyr Vynnychenko, Mykola Kulish and other Ukrainian authors, in spite of the differences between their creative and stylistic features, displays the process of renewing of poetics of national dramatic literature of the beginning of the XX century.

Key words: stage direction, modernism, modification, structure, functionality

Sebastian DELURA

Uniwersytet Warszawski

Czas fabularny w dramacie Łesi Ukraińki *Rufin i Pryscylla*

W dramaturgii Łesi Ukraińki *Rufin i Pryscylla* zajmuje miejsce szczególne. Sama autorka w liście do redakcji czasopisma „Literaturno-Naukowyj Wisnyk” ironicznie nazywa utwór „dramiskiem” (w oryginale *dramyszcze*) nie tylko z uwagi na objętość dzieła, ale też ograniczenia nałożone przez cenzurę, które skutecznie utrudniały pracę nad ostatecznym „wygładzeniem” dramatu¹. Liczne korekty i nieodzowne wykreślenia całych partii utworu sprawiły, iż przyłgnęło do niego miano „okaleczonego”, przeniesione z kolei w dziedzinę literaturoznawstwa z korespondencji pisarki do matki – Olgi Petriwny Kosacz².

Ale owe *remaniements* nie były wyłącznie rezultatem presji wydawców i cenzorów. Na szczególną uwagę zasługuje bowiem unikalny warsztat badawczy pisarki, w którym znalazły się prace z zakresu historii wczesnego chrześcijaństwa i Imperium Rzymskiego. Do nich zaliczyć należy w pierwszym rzędzie studia

¹ „Chociaż pracowałam nad tym utworem dużo i intensywnie, mam nadzieję poprosić Państwa kiedyś (na przykład na jesieni, gdy znów będę w Egipcie) o odesłanie go w celu naniesienia nowych remaniements. [...] Bardzo chciałam pokazać dramat jakiemuś ekspertowi z rzymskiego prawa karnego (a właściwie znawcy karnych procesów sądowych), ale do dziś nie znalazłam nikogo takiego, a już szczególnie kogoś, kto rozumiałby język ukraiński... Z perspektywy historyczno-prawnej niezwykle ważne jest, by przejrzeni Państwo pierwszą i ostatnią scenę aktu 1., ostatnie dwie strony – drugiego, pierwsze 2–3 str. – trzeciego, pierwszą scenę 4. aktu i cały akt 5. Ale to już à la rigueur, kiedy zabraknie chęci, by czytać całe „dramisko”. Леся Українка, *Зібрання творів у 12-ти томах*, т. 4, Київ 1978, с. 339. Tłum. S. D. Wszelkie wtrącenia i wyróżnienia należą do autorki listu.

² Рог. М. В о з н я к, *Свідомо скалічена драма Лесі Українки* [у:] „Літературно-критичний збірник”, Львів 1951. We wspomnianym liście do matki z 10.01 (28.12.) 1912, Łesia Ukrainka pisze: „Nie wiadomo, co jest bardziej przykre, – czy podpisywać inicjałami, czy nowym imieniem rzecz świadomie okaleczoną, jak przytrafiło się to z *Rufinem i Pryscyllą*. Tam autor sam kaleczył (i to z jakim bólem!), sam też podpisać się musiał, a tu zlecił innej ręce to ciężkie zadanie.”. Леся Українка, *op. cit.*, т. 12, с. 428. Tłum. S.D.

Thierry Ruinarta (*Acta primorum martyrum sincera et selecta*, 1689), Ernesta Renana (*Historie des origines du christianisme*, 1863–1883), Pierre’a Willemsa (*Le droit public romain*, 1883), Adolfa Harnacka (*Lehrbuch der Dogmengeschichte*, 1886–1890 oraz prawdopodobnie *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in ersten drei Jahrhunderten*, 1902) czy Pawła Gidulianowa (*Митрополиты в первые три века христианства*, 1905)³.

Znajomość tych dzieł pozwoliła pisarce na taki dobór czasu fabularnego, który ściśle koresponduje z problematyką dramatu. Ta zaś zasada się na konflikcie wizji antyku i chrześcijaństwa – kluczowej antytezy w twórczości dramatycznej Łesi Ukrainki, nawiązującej do historii pierwszych wspólnot chrześcijańskich. Nie bez przyczyny pierwotny zamysł kompozycyjny autorki umieszczał dramat w dylogii pod wymownym tytułem *Wetyki rozdorizzia* (*Wielkie rozdroża*)⁴. To właśnie na owych rozstajach historii znaleźli się tytułowi bohaterowie, zmuszeni dokonać wyborów, prowadzących nieuchronnie do tragicznego rozwiązania utworu. Nie trzeba chyba dodawać, iż umiejscowienie fabuły dramatu w konkretnych realiach historycznych ma decydujące znaczenie także dla samej jego konstrukcji. Świadczą o tym już pierwsze kwestie głównych postaci, otwierające I akt dramatu:

Нащо розбійникам мене займати?
Тепер я не подібна до багачки,
та й якби мала що, дала б охоче
усякому, хто б мав потребу в грошах, –
то що ж мені боятися розбою? [IV, 109]

Słowa Pryscylli, córki rzymskiego patrycjusza Aecjusza Pansy, zwracają naszą uwagę na zwyczaje oraz przekrój społeczny pierwszych zborów chrześcijańskich działających u schyłku Imperium Rzymskiego. Według ks. Alferda Cholewińskiego, to właśnie w pierwotnych gminach „obalone zostały wielowiekowe podziały, które niczym przepaść oddzielały w Imperium Rzymskim niewolników od ludzi wolnych i bogatych od ubogich. W Kościele zarówno niewolnik, jak i obywatel posiadał duszę człowieka wolnego, a świadomość tej równości była tak mocna, że nigdzie, na żadnym nagrobku chrześcijańskim, nie znajdujemy aluzji do stanu niewolniczego kogokolwiek. O dwóch biskupach rzymskich, Piusie i Kalikście, wiemy, że początkowo byli niewolnikami, ale to wcale nie przeszkadzało chrześcijanom – członkom wybitnych rzymskich rodzin Korneliuszów i Pomponiuszów – przyjąć błogosławieństwo od papieży, którzy nosili na sobie wypalone znamię ich dawnej przynależności do stanu niewolniczego”⁵.

³ Por. także: О. Ставицький, *Леся Українка. (Етапи творчого шляху)*, Київ 1970, s. 162–167.

⁴ Por. О. Ставицький, *op. cit.*, s. 140–141; О. Бабишкін, *Драматургія Лесі Українки*, Київ 1963, s. 143, 166.

⁵ A. Cholewiński, *Chrześcijaństwo ponownie odkrywane*, Warszawa 1989, s. 74–75.

Niestety w zajmującym nas utworze to właśnie praktyka religijna Pryscylli, nawróconej rzymskiej patrycjuszki, staje się źródłem napięć i wprowadza do związku z Rufinem element niepokoju odczuwalny już w pierwszej scenie dramatu. Ów dramatyzm, zasadzający się na niemożności pogodzenia emocji religijnych z małżeństwem zawartym zgodnie z literą prawa rzymskiego, bodaj najlepiej wyrazi Parvus w III akcie dramatu: „Siostrze Pryscylli mogę wierzyć, ale żonie Rufina nie. Kiedy każde z małżonków jest innej wiary, żona ma dwie dusze: jedna może być nawet święta, druga jednak gotowa jest pójść za mężem do piekła”.

Pryscylla postrzega zatem małżeństwo wyłącznie przez pryzmat prawideł doktryny chrześcijańskiej, zakłócając tym samym harmonię domowego ogniska. Co więcej, wyraźnie alienuje się ze związku, wciąż przypominając Rufinowi, iż znajduje się on poza nawiasem norm i obyczajowości wspólnoty chrześcijańskiej *ergo* jej uczuć; to przecież o Kościele mówi Pryscylla „my”:

„В нас нема звичаю
ходити з слугами на сі зібрання

Руфін
Я не про слуг кажу... я б сам ходив...

Прісцілла
Але ж, мій друже... прикро се казати...
та що ж... ти знаєш сам... ти там чужий...

Руфін
(*гірко*)
Я знаю, я чужий... та я б лишився
стояти за порогом катакомбів
так, як стою вже здавна за порогом
душі твоєї” [IV, 110]

Owo wyobcowanie pogłębia dodatkowo spór Rufina z Parvusem, podczas którego Pryscylla opowiada się po stronie niewczesnego gościa. Warto w tym momencie przyjrzeć się bliżej samej postaci Parvusa. Istotne jest już samo imię „chrześcijanina niewiadomego pochodzenia”: mały, drobny; nieznaczny, słaby; ale też podległy, gdyż łacińskie *parvus* oznacza między innymi „ludzi niższej sfery”. Podkreślić przy tym należy, iż Lesia Ukrainka bardzo rzadko nadaje bohaterom swych dramatów przypadkowe imiona⁶. Pozostawienie najbardziej radykalnych w *Rufinie i Pryscylli* wypowiedzi „człowiekowi z nizin” oraz skonfrontowanie ich

⁶ Por. Т. Крупеньова, *Онімія драматичних творів Лесі Українки початку ХХ ст.* [у:] „Записки з ономастики: Збірник наукових праць”, вип. 4, Одеса 2000, с. 75–84.

z przenikliwością umysłu Rufina, zaakcentować ma konfliktowy charakter dramatu („Całe wasze krasomówstwo, całe wasze piśmiennictwo to proch i pleśń w porównaniu z pismami bożych wysłanników”).

Kolizja rozumu i wiary, a więc problem *fides contra ratio*, obecny już we wcześniejszych dramatach o tematyce wczesnochrześcijańskiej (*W katakumbach, Na poli krowi*), powraca zatem w *Rufinie i Pryscylli* ze szczególnym natężeniem. Poszukując źródeł owego konfliktu, Bertrand Russell konstatuje, iż „Wierzenia religijne różnią się od teorii naukowych tym, że pretendują do miana wiecznych, absolutnie pewnych prawd, podczas gdy nauka zawsze pozostaje w stadium prób i oczekuje, że wcześniej czy później konieczna okaże się modyfikacja jej aktualnych teorii; jest też świadoma tego, że jej metoda logicznie wyklucza osiągnięcie ostatecznych, pełnych dowodów. [...] Konflikt między teologią i nauką był w istocie konfliktem między autorytetem i obserwacją”⁷. Ta myśl interesuje nas z tego względu, iż właśnie dokonaniom antycznej kultury, szczególnie zaś myśli Celsusa, zaprzecza w swym fanatycznym porywie Parvus:

„Руфін
Що ж се за твір?

Парвус
Се лист один... відповідь
філософові Цельзові од нас.
Прісцілла се переписати має.
Я їй лишу, то можеш прочитати.

Руфін
Я дуже високо ціную Цельза
і думаю, що навіть вороги
йому відмовить шани не повинні,
бо твір його не пахне ні болотом,
ні кров'ю, як здебільшого буває
у ваших супротивників.” [IV, 113–114]

Celsus (gr. Kélsos), którego imię wielokrotnie pojawia się w *Rufinie i Pryscylli*, zasłynął dziełem *Alethès logós* (*Prawdziwe słowo*). Publikacja dość szybko zyskała rozgłos pośród rzymskich i greckich filozofów jeszcze w 178 r. n.e., a więc niemal w momencie jej powstania. W dialogu z Pryscyllą Parvus wspomina zaś, iż list stanowiący odpowiedź na krytyczne pismo „pogańskiego myśliciela” ma trafić bezpośrednio w jego ręce („Doskonale. Roześlemy po gminach, a jeden egzemplarz prześlemy Celsusowi. Ciekaw jestem, jak jemu spodoba się

⁷ B. Russell, *Religia i nauka*, Warszawa 2006, s. 14.

ten „styl”⁸). Akcja dramatu toczy się zatem między rokiem 178 a 180, gdyż data śmierci filozofa zbiega się prawdopodobnie z datą śmierci cesarza Marka Aureliusza. Ten ostatni, jak się wkrótce przekonamy, jest również współczesny wydarzeniom toczącym się w utworze.

Ponieważ oryginał *Prawdziwego słowa* nie dotrwał do czasów nowożytnych, Łesia Ukrainka miała okazję zapoznać się z zarzutami przeciwko chrześcijaństwu wysuniętymi przez traktat w trakcie lektury dzieła niemieckiego historyka Theodora Keima (1825–1878) *Celsus' Wahres Wort. Aelteste Streitschrift antiker Weltanschauung gegen das Christenthum vom Jahre 178 n.* (Zürich, 1873)⁹. Drugim źródłem mogła być znajomość dzieła Orygenesa *Katà Kélsou (Przeciw Celsusowi, ok. 248 r. n.e.)*, w którym wczesnochrześcijański egzegeta cytuje obszernie fragmenty pracy Celsusa. Za ostatnią możliwością przemawia fakt, iż w swej rozprawie Orygenes używa niekiedy wobec swego przeciwnika niewyszukanych epitetów przypominających te, które w dramacie poznajemy przy okazji Rufinowej krytyki listu („Posłuchaj tylko tych słów. *czyta* „Płodzie żmii”, „potomku piekła”, „cuchnąca duszo”)¹⁰. Dodajmy, iż podobne określenia są wysuwane przez apologetę Firmicjusza Maternusa, biskupa Kolonii z IV w., pod adresem neoplatonczyka Porfiriusza (233–304 r. n.e.), notabene ucznia Orygenesa, w rozprawie *De errore profanarum religionum*.

Dokonane przed chwilą zestawienie odległych czasowo traktatów Celsusa (*Prawdziwe słowo*) i Porfiriusza (*Przeciwko chrześcijanom*) nie jest przypadkowe. Prawdopodobnie *Prawdziwe słowo* spotkał bowiem taki sam los, jak piętnaście tomów rozpraw polemicznych autora *Adversus Christianas*, które spłonęły na stosie w myśl postanowień synodu biskupów z 435 roku. Jeśli owe wydarzenia skojarzymy z pierwszym w historii wczesnego chrześcijaństwa *autodafe* opisywanym przez *Dzieje Apostolskie*, przekonamy się, jak istotny element w dramaturgii Łesi Ukrainki stanowi również krytyka doktryny św. Pawła. Wszak to po płomiennym przemówieniu Apostoła Narodów w Efezie „Przychodziło [...] wielu wierzących, wyznając i ujawniając

⁸ Warto przy tej okazji zwrócić uwagę, iż w 12-tomowym wydaniu dzieł Łesi Ukrainki napotyamy na lapsus redakcyjny, który niesie ze sobą niebezpieczeństwo utożsamienia grecko-rzymskiego filozofa, przyjaciela Lukiana z Samostaty, z Corneliusem Celsusem (53 w. p.n.e. – 7 w. n.e.), „rzymskim Hipokratesem” – autorem dzieła *De medicina*: „Цельз (Цельс) Корнелій – римський філософ II ст. н. е., доводив недоречність християнства, описував його негативні сторони”, *Леся Українка, op. cit.*, t. 4, s. 347.

⁹ Por. także: O. Б а б и ш к і н, *op. cit.*, s. 144.

¹⁰ „Opowiadałem o tym poruszony rzekomą erudycją Celsusa, która w istocie jest raczej próżną ciekawością i głupotą”; „Nie zdając sobie sprawy z tego, czym jest Duch Boży, Celsus plecie brednie”; „Skoro jednak kpi, szydzi i błaznuje, stwierdzimy, że stroi takie żarty z powodu niedostatku poważnych argumentów”; „Nie musimy więc odpowiadać na jego czczą gadaninę, aby dowieść, że słowa proroków nie zawierają w sobie niczego złego”; „Dalej Celsus, tak jak wszyscy opętani przez demonów ludzie, którzy niekiedy przychodzą do siebie, a potem znów popadają w szaleństwo, odzyskując na chwilę przytomność umysłu mówi”, Orygenes, *Przeciw Celsusowi* [w:] *Pisma starochrześcijańskich pisarzy*, t. XVII, zeszyt 2, Warszawa 1977, s. 97, 135, 137, 155, 263.

swoje uczynki. I wielu też z tych, co uprawiali magię, pozносило księgi i paliło je wobec wszystkich. Wartość ich obliczono na pięćdziesiąt tysięcy denarów w srebro¹¹.

„Z opowiadań nie wynika jasno, jakie to teksty padły ofiarą płomieni. – dodaje Zenon Kosidowski – autor *Dziejów Apostolskich* co prawda daje do zrozumienia, że chodziło o pisma zabobonne. Ale nawet jeżeli za takie uchodziły w oczach neofitów chrześcijańskich, nie znaczy to, że większość obywateli efeskich była tego samego zdania. Dla nich te zwoje były na pewno czymś bliskim, co zrosnięte było z ich tradycją i wierzeniami. Płonący stos musieli chyba odczuć jako zuchwałą prowokację. Wylegli przeto tłumnie na ulice i w gniewnych manifestacjach domagali się ukarania świętokradców¹².

Parvus niejednokrotnie będzie w dramacie propagatorem doktryny Świętego z Tarsu, zaś największym tego przejawem (i jednocześnie napomknieniem o listach *Do Koryntian* i *Do Efezjan*) będzie uznanie autora *Alethès logós* za przestępcę większego niż Neron: „Wolę już kata Nerona od takiego wroga, który zabija nie ciało, lecz duszę i który niepostrzeżenie i skrycie niszczy naszą wiarę, jak mól odzież”. O ile zatem *W katakumbach* czy etiudzie *Na poli krowi* spór antyku z chrześcijaństwem zachodzi na poziomie dociekań filozoficznych, o tyle w *Rufinie i Pryscylli* mamy do czynienia z otwartą wrogością wobec dokonań starożytnych, która prostą drogą wiedzie ku rewolucji *par excellence*. Uświadamiając sobie zagrożenie nadchodzące ze strony „ludzi niższych sfer”, Rufin konkluduje:

Я певен, що пожар Риму
не християни вдіяли, та, може,
вони пожар готують нам ще більший.
Усе, що нам лишилося від славних
часів колишніх, все та віра спалить
і попіл рознесе на штири вітри. [...]
Поки новий Єрусалим настане,
то Рим піде в старці, бо ваша віра
зруйнує працьовитість, а жебрацтво
в честь уведе, хоч і не дасть загоди
голодній черні, тільки роздратує.

Парвус
На пожарищі світ новий настане [...]
ми всі там будем громадяни
небесної держави, а не Риму,
і не Афін, і не Александрії,
чи як там звуться ще столиці людські. [IV, 116–117]

¹¹ Dz. 19, 18–20.

¹² Z. Kosidowski, *Opowieści ewangelistów*, Warszawa 1980, s. 162.

Zaprzeczając wszystkim bez wyjątku dokonaniom Rzymu, Aten i Aleksandrii – a są one w tym miejscu symbolem całości świata antycznego – Parvus głosi gotowość walki już nie o szczytną ideę, lecz w imię unicestwienia wszystkiego, co „pogańskie”, bez choćby najmniejszej chęci sprecyzowania kształtu przyszłego porządku. Dla Rufina taka wizja „boskiego ładu” jest tożsama z mitycznym chaosem, a więc stanem przed uporządkowaniem elementów wszechświata; niestety różne – bo noszące wyraźne znamiona biblijnej *Apokalipsy* – jest rozumienie tego pojęcia przez Parvusa, który w serii replik bezustannie buduje napięcie między „starym” a „nowym”, między *profanum* – rozumianym przez niego jako amoralność Rzymu, Aten i Aleksandrii – a *sacrum*, realizującym się w pojęciach ofiary i męczeństwa w imię królestwa niebieskiego.

Dodajmy ponadto za Łesią Ukrainką, iż posługując się binarną percepcją świata, zakorzenioną na gruncie zemsty, jest on w stanie „wyobrazić sobie jedynie utopię despota – lud, zaś między nimi niczego więcej”¹³. Nic więc dziwnego, że również byt człowieka rozumie on nie tylko jako ciągłą walkę z ciemnym światem, ale i ciągłe poszukiwanie owego oprawcy, który byłby jego przeciwieństwem. To ostatnie stanowi dlań *sine qua non* chrześcijańskiej koncepcji spełnienia, a jednocześnie pozwala nazywać wywody Rufina „gadaniną”, przekreślając tym samym wielowiekową tradycję sztuki prowadzenia sporu:

Руфін

[..] Мій гостю, щоб тебе не дратувати,
волю я розмову залишити
про сі матерії.

Парвус

Та я вже йду,
мені немає часу на балачки. [IV, 121]

Łatwość, z jaką Parvus dokonuje wizualizacji upadku spuścizny Platona, Zeno- na czy Epikura potwierdza, iż imiona filozofów – analogicznie do nazw stolic świata antycznego – są dlań jedynie symbolami. Zapowiadane zniszczenie „zła”, ma się więc dokonać na drodze unicestwienia tych znaków, które w moralności zbiorowej przyszłych uczestników nowego ładu nie pociągają za sobą żadnych konotacji z faktycznym dorobkiem kulturowym. Prorokowany przez Parvusa tryumf „nowej wiary” dokonał się ostatecznie poprzez akt, który dla dramaturgii Łesi Ukrainki zyskuje wymiar symboliczny. Kiedy na użytek przez Rufina metaforę chrześcijańskiego „ołtarza pośród zgliszcz” kultury antycznej, spojrzymy przez pryzmat czasu

¹³ Л. Українка, *op. cit.*, т. 12, с. 155. Fragment listu do А. Крыmsкого з 9.02 (27.01) 1906 р. Тлум. S. D.

historycznego, nie możemy nie zauważyć analogii do konkretnego wydarzenia. Chodzi tutaj o kolumnę Marka Aureliusza. „Wraz z cokołem ma ponad 40 m wysokości, – pisze Aleksander Krawczuk – a wzorowana jest na dwóch wcześniejszych kolumnach: istniejącej nadal Trajana i nie zachowanej – z wyjątkiem cokołu – Antoninusa Piusa. Kolumnę Marka Aureliusza wzniesiono już po jego śmierci. Na szczycie ustawiono posąg cesarza, który później zastąpiono figurą św. Pawła”¹⁴.

Wymowna pod tym względem staje się sytuacja przedstawiona w didaskaliach: „Rufin kłania się w milczeniu i wychodzi do swego tablinum, zasuwając za sobą zasłonę”; oddała się zatem do biblioteki „pełnej zwojów pergaminu”, aby tam, „kłaniając się postaciom filozofów”¹⁵, dać wyraz uznania dostojęństwu i rozumowi człowieka.

Przedstawiona przed chwilą kolizja odmiennych percepcji świata zostaje poszerzona o perspektywę historyczną wraz z przybyciem ojca Pryscylli, Aecjusza Pansy. Chcąc przypomnieć Rufinowi o obowiązkach względem ojczyzny, przywołuje on krążące pośród społeczeństwa niepokojące pogłoski o udziale Pryscylli w zakazanych zgromadzeniach. Odwołuje się przy tym do ojcowskich obaw, iż jego zięć może także zostać posądzony o działalność na rzecz sekty, która „wszczepia w ludzi ospałość i zubożenie na sprawy państwa i społeczeństwa”:

„Аецій Панса

Та так, були там поголоски різні... [...]

Щось там гомоніли,

немовби ви розлуку мали брати. [...]

А то балакали... [...]

що ти їй мені вернути хочеш,

бо знеохотився бездітним шлюбом...

То знову, що вона тобі не вірна,

кудись по ночах ходить... [...]

Руфін

Ні, батьку. Ми обоє більше вдома,

при хатньому багатті сидимо.

Аецій Панса

[...] А тебе

за се хвалить не можу, – ти повинен

ще послужити Римові чимало,

щоб заробити право на спочинок. [...]

¹⁴ A. Krawczuk, *Poczet cesarzy rzymskich*, t. I. (*Pryncypat*), Warszawa 1986, s. 215.

¹⁵ Tłum. S. D.; polskie wydanie tłumaczy ukraińskie *nocnami* jako *bogowie* („Oto bogowie, których czcзе i czcić będę”), co wpływa znacznie na odczytanie sensu wypowiedzi Rufina.

Не подоба
 громадської роботи оминати,
 ще хто готовий поговір пустити,
 неначе ти вступив до тої секти,
 що млявість прищепляє та байдужість,
 недбайність про державу і громаду.”
 [IV, 123–124; 125–126]

Ojciec Pryscylli opowiada się zatem po stronie porządku publicznego, uświadamiając zarazem odbiorcy wrogi klimat rzymskiej ulicy. Bardziej istotną pod tym względem jest jednak odpowiedź na pytanie, dlaczego nastrojów społecznych miały obawiać się przedstawiciel patrycjatu, którego niegdysiejsze zasługi Rzym najwyraźniej dostrzega i ceni? Powodów należy szukać w konkretnych wydarzeniach historycznych, a ściślej – wydanym w 176 r. edykcie Marka Aureliusza, który zakazywał udziału w nowych ruchach religijnych pod karą pozbawienia życia dla plebejuszy i banicji dla członków patrycjatu. Nie bez znaczenia są również motywy popychające cesarza do wydania owego reskryptu – masowe wystąpienia ludu przeciwko wszelkim doktrynom, które kłóciły się z politeistyczną religią państwową. Właśnie za owe odstępstwo na rzecz wrogich kultów miał spać gniew bogów, objawiających swe niezadowolenie przez sprowadzenie na zachodnie rubieże Imperium Romanum barbarzyńców, profanów i świętokradców. Obrazu całości dopełniają złowieszcze klęski żywiołowe w okresie rządów cesarza: wylew Tybru, plaga szarańczy i epidemia dżumy. Niepokoje społeczne dość szybko przerodziły się w otwartą wrogość przeciwko dwóm najbardziej rozpowszechnionym wówczas ruchom religijnym – chrześcijanom i montanistom.

Rzymianie na samym początku swych wystąpień nie odróżniali nauk Chrystusa od herezji Frygijczyków. Widać to doskonale w wypowiedzi ojca Pryscylli, który zwraca uwagę właśnie na montaniańską pochwałę dziewictwa oraz wyrzeczenie się małżeństwa i to z nią utożsamia bezdzietne małżeństwo Rufina i Pryscylli oraz pogłoski o ich rozwodzie. Co więcej, przytoczone wcześniej wypowiedzi Parvusa dotyczące nowego porządku łączy z montanistami millenarystyczna wizja „nowego Jeruzalem”, któremu ci ostatni wyznaczali konkretne miejsce w okolicach miasta Papuza na Równinie Frygijskiej.

Aecjusz Pansa, ufając bardziej plotkom i nastrojom społecznym, niż rzetelnym informacjom, ma wszelkie podstawy do tego, by postawić znak równości między naukami Mistrza z Nazaretu i Montana. Zachęcając Rufina do bardziej czynnego udziału w życiu publicznym, przemawia do jego uczuć patriotycznych, pragnie widzieć swego zięcia w szeregach tych, którzy w ciężkich chwilach spieszą na ratunek republice, scalają społeczeństwo, oddają cześć Weście – bogini domowego ogniska – i potwierdzają fundamentalne wartości imperium.

Ideały, którym hołduje Pansa, nie są Rufinowi obce, aczkolwiek później zostanie on posądzony właśnie o zdradę rzymskich cnót. Sam proces będzie jednak

w dramacie kompromitacją sądownictwa. To ono bowiem, dając wiarę pogłoskom, a nie faktom, będzie szukać w majestacie prawa zemsty na jednostce, która poważyla się otwarcie wyrażać niechęć do reguł życia publicznego. Udział w sekcje będzie tu zarówno pretekstem do bezpodstawnych oskarżeń, jak i zaspokojenia uczucia odpląty, którego domaga się lud w obliczu wspomnianych już klęsk żywiołowych i najazdów barbarzyńców.

Opowiedzenie się po stronie cezara i rzymskich tradycji jest zatem szczególnie istotne w czasach, które stanowią historyczne tło dramatu. Przy tej okazji warto zwrócić uwagę, iż nieodłącznym elementem rzymskiej obyczajowości, na którą kładzie nacisk Aecjusz Pansa, był pod koniec II wieku n.e. kult cesarów. Definicja wolności Rufina opiera się zaś na biegunowo odległym stoickim pojęciu autarkii, wedle którego cnota sama wystarcza do szczęścia i samorealizacji. Nie bez znaczenia pozostaje fakt, iż stoikiem był również nie tylko autor *Prawdziwego słowa*, ale i Marek Aureliusz.

Niestety inaczej szczęście i wolność definiują w trudnych dla Imperium Romanum czasach rzymscy notable, których głosem w dramacie jest prefekt Kajus Letycjusz. Doskonale zdaje sobie sprawę, że same cnoty tutaj nie wystarczą, że równie ważne staje się przeniesienie ciężaru znaczeniowego słów *wolność* i *szczęście* w stronę „wolności od pomówień i wrogości nastrojów społecznych” oraz „szczęścia w blasku aprobaty politycznych decydentów”. Urząd prefekta daje mu nie tylko tę możliwość, ale również szybką orientację we wspomnianym klimacie ulicy:

„Ох, теє християнство! Ось де веред!
 І вирізати його ніяк не можна. [...]
 А пригадай Кріспінову Сабіну,
 який срашний злочин вона зробила?
 Вона ж була напевне християнка, –
 сама призналась, і Кріспін посвідчив. [...]
 А чоловік і свідки довели,
 що й решта правда і що все те сталось
 якраз через ту віру. [...]
 На тортурах
 засвідкував недавно раб один,
 що в християн підслухав під дверима
 він сам слова такі: «Їжте тіло
 і пийте кров».” [IV, 134, 135]

Tragizm losu Rufina zasadza się zatem na dokonaniu autonomicznego wyboru, niezależnego z jednej strony od doktryny chrześcijańskiej, z drugiej zaś – od kultu cesarów, stanowiącego – jak już powiedziano – podglebie rzymskich cnót reprezentowanych w utworze przez ojca Pryscylli. A właśnie wydarzenia historyczne w dramacie zmuszają postaci do obierania jednoznacznego kierunku, podejmowa-

nia sprecyzowanych decyzji i przejawiania ściśle określonych zachowań. Również i ten narzucany przez nową rzeczywistość historyczną porządek obyczajowy, jest w rozumieniu Rufina powrotem do chaosu. Tym razem nie chodzi jednak o mitologiczny aspekt owego zjawiska, lecz najprędzej historyczny, gdyż relatywizm prawny – reprezentowany w utworze przez Aecjusza Pansę, Kajusa czy Krustę – daje się porównać do czasów sprzed *Ustawy XII tablic*. To ona właśnie usystematyzowała niepisane prawo zwyczajowe i uwolniła werdykty sądownicze od tzw. niepewności prawa, które już w połowie V wieku p.n.e. dzielono na *ius* oraz *fas* – prawo świeckie i boskie. Kazyistyka *Ustawy...* była zdecydowanie tryumfem tego pierwszego, co w kontekście filozoficznym, niezwykle dla Rufina istotnym, oznacza zwycięstwo rozumu nad uprzedzeniami.

Kolejną kwestią, na którą zwraca uwagę odbiorcy wypowiedź Kajusa Letycjusza, są reminiscencje literackie, a ściślej publiczne wystąpienie Marka Korneliusza Frontona (ok. 100–170 r. n.e.) skierowane przeciwko chrześcijanom¹⁶. Powielane na piśmie, zyskało wśród obywateli rzymskich ogromną popularność, a podając nieprawdziwe informacje, utwierdzało jedynie ustalone na temat wyznawców Chrystusa uprzedzenia i pogłoski o orgiach podczas tajemnych spotkań i powszechnym wśród wiernych kazirodztwie i kanibalizmie (parafrazowane przez Kajusa słowa: „Jedzcie ciało i pijcie krew”). Warto również przypomnieć, iż Marek Fronton był nauczycielem i przyjacielem Marka Aureliusza, toteż wspomniana mowa rzymskiego retora musiała być szczególnie aktualna w czasach, które stanowią tło dramatu. Świadczą o tym wypowiedzi pozostałych postaci:

Сервілія
 У мене згинув син, єдиний син! [...]

Ох, мій пане!
 Се християни... хутко їхнє свято...
 Вони його взяли на кров!
 (голосно ридає) [...]

Префекте! В нас сусіди християни,
 напевне знаю. А мою дитину
 вони раз в раз до себе закликали,
 було й додому вже не йде від їх,
 бо то ж вони причарували хлопця. [...]

Там був один... старий вже дідуган,
 так той найбільше вабив... Отже, кажуть,
 що він із ним кудись за Тібр подався
 та більше й не вертався. [...]

мій чоловік Фастідій,

¹⁶ Mowa Frontona zachowała się jedynie w dialogu *Oktawiusz* autorstwa Minucjusza Feliksa. Por. *Apologie*, Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa 1988.

в легіонерах служить він тепера,
в Паннонії.
(Плачучи)
Життям своїм там важить
за цезаря... А тут... з його дитини
ті людодіди... будуть пити кров...
з'їдять мого синочка... [IV, 140–141, 142]

От чудасія!
Уперше бачу стільки непитущих!
Ні, друзі, не гордуйте сим вином,
тож при беседі випити годиться.
Се, чув я, так у християн ведеться
балакати насухо! Але й тії
хоч людську кров, та п'ють-таки часами. [IV, 170]

Badacz antycznej literatury polemicznej Paweł Janiszewski, zwraca uwagę na źródła owych oszczerstw, pisząc, iż wczesnochrześcijańscy apologeti zmuszeni byli odpierać niezliczone zarzuty o ateizm, kanibalizm i kazirodztwo: „Ateiści, bo nie uczestniczą w kulcie pogańskim, nie czczą bogów tradycyjnego panteonu. Kanibale, ponieważ podczas swoich spotkań religijnych spożywają ludzkie mięso (wyraźnie aluzje do eucharystii, której poganie zupełnie nie rozumieli). Kazirodcy, ponieważ swoje żony nazywają siostrami”¹⁷.

Marek Korneliusz Fronton nie był jednak prekursorem owych ataków. Przed nim już Publiusz Korneliusz Tacyt (ok. 55–120 n.e.), a także Krescens wytykali chrześcijanom szereg przesądów i wykroczeń, a postrzegając ich doktrynę przez pryzmat własnej religii politeistycznej, oskarżali ich właśnie o ateizm. W późniejszym okresie nie zabrakło także pism satyrycznych autorstwa Lukiana z Samosaty, który w swych dziełach, szczególnie zaś *Śmierci Peregrinosa*, maluje kąśliwą karykaturę chrześcijaństwa.

Echa zarówno tych, jak i wcześniejszych pamfletów dają się słyszeć w kolejnej wypowiedzi Krusty, wedle której „chrześcijanie uważają osła za boga”. Zarzut onolatрии spotykamy już w V części *Dziejów* Tacyta, a był on w II i III wieku n.e. na tyle powszechny, iż w roku 1856 „na rzymskim Palatynie odkryto na ścianie antycznego budynku rysunek przedstawiający ujętą od tyłu, ukrzyżowaną postać ludzką z głową osła oraz stojącego przed nią człowieka z uniesioną w geście pozdrowienia ręką. – pisze znów P. Janiszewski – rysunkowi towarzyszy grecki napis: *Aleksamenos sebeta theon*, czyli „Aleksamenos czci boga”. W 1870 roku na sąsiedniej ścianie odkryto kolejną dwuwyrzową inskrypcję. Co ciekawe, pierwszy

¹⁷ P. Janiszewski, *Czciociele osła. Chrześcijanie i Żydzi w oczach rzymian* [w:] „Mówią Wieki”, nr 6, 2002, s. 9. Por. również: Orygenes, *op. cit.*, s. 103.

wyraz zapisano alfabetem greckim, a drugi łacińskim. Tekst brzmi: „Aleksamenos fidelis”, czyli „Aleksamenos wierzący”. Graffiti datuje się na II lub III wiek n.e. Obecnie znajduje się w Rzymie w Museo delle Terme. Intencje autora rysunku oraz napisów są dość oczywiste – graffiti jest szyderstwem z religii chrześcijańskiej, której wyznawcą był Aleksamenos. Jego bóg nie tylko poniósł haniebną śmierć na krzyżu, ale ma głowę osła, zwierzęcia o mało chwalebnej reputacji. [...] Graffiti z Palatynu jest świadectwem absurdalnego stereotypu, który narodził się w toku zażartych polemik i walk religijnych w cesarskim Rzymie, jakoby żydzi i chrześcijanie oddawali cześć osłu. Podobne oskarżenia można także znaleźć w źródłach pogańskich. Rysunek dowodzi, że znajdowały one posłuch na rzymskich ulicach. [...] Absurdalność zarzutu czczenia osła, dla nas poza dyskusją, dla mieszkańców imperium w I–III wieku nie była tak oczywista. Zwłaszcza w porównaniu z innymi zarzutami stawianymi wówczas chrześcijanom. [...] Graffiti z Palatynu jest zatem odbiciem zbiorowej niechęci niższych warstw społeczeństwa rzymskiego do chrześcijan. Pokazuje, że polemiki intelektualistów sięgnęły bruku¹⁸.

Dramat Łesi Ukrainki ukazuje więc rzymską arystokrację coraz bardziej ulegającą wpływowi kultury plebejskiej. Ojciec Pryscylli, notabene prowincjał, opiera swe obawy na niewyszukanych pogłoskach o chrześcijanach; Kajus na ich podstawie szuka zemsty w majestacie prawa; Krusta widzi w sięgających bruku argumentach przeciwko „nowej wierze” niepodważalne prawdy, tudzież relacje naocznych świadków.

Zwieńczeniem owego rozkładu rzymskich cnót staną się później rządy syna Marka Aureliusza – Kommodusa (cesarza imperium w latach 180–192), który rychło „wznowił wspomnienia najgorszych cesarzy, senatorów srogo prześladował, a folgował tylko żołnierzom, którym żołd znacznie powiększył. Gdy go w końcu zamordowali domownicy, pretorianie wystawili godność cesarską na targ publiczny, wynosząc i strącając cesarzy w miarę tego, kto im więcej zapłacił. A gdy przykład gwardii naśladowały i armie nadgraniczne, wszczął się zamęt podobny, jak po śmierci Nerona¹⁹.”

Ten i następujące po nim okresy w dziejach Rzymu wiążą się nierozdzielnie z prześladowaniami oraz równoczesnym wzrostem znaczenia chrześcijaństwa, które w owym czasie przeżywa jednocześnie kryzys i zmuszone jest stawiać czoła licznym ruchom heretyckim, w tym gnostykom, manicheistom, montanistom i bazylidianom. Warto w tym kontekście przyjrzeć się bliżej następującym wypowiedziom Pryscylli oraz pozostałych uczestników Kościoła:

В еретиків жіноцтво пророкує,
і шириться та ересь, мов зараза,
вона страшна для церкви, мов чума,
і зволікати ніколи з рятунком. [IV, 185]

¹⁸ *Ibidem*, s. 6, 9, 10.

¹⁹ W. Z a k r z e w s k i, *Historia powszechna*, t. I. (Historia starożytna), wyd. XI, Kraków 1921, s. 218.

Велебний отче!.. Батеньку!.. Єдиний!
 Ми сироти без тебе! Гинем! Гинем!..
 Мутить нас ересь!.. Монтанівці вкрались!..
 Пророчиці облудні нас бентежать!..
 Порадь, як боронитись! [...]

Мій отче,
 боюся – не послухає й листа
 пресвітер наш, – він плеще привселюдно,
 що ти... не смію слів тих повторити. [...]
 Він каже, що не з божої встанови
 ти став єпископом. «Син князя лжі» –
 так він тебе назвав на наших зборах.
 Листа твого до церкви в Сіракузах,
 що ти писав про ересь монтанівську,
 дістав він раз до рук, але... [...]
 Віддав пророчиці, а та ногами
 його стоптала й прокляла тебе. [IV, 267, 269]

Do herezji Frygijczyków odwoływały się już wcześniejsze wypowiedzi Aecjusza Pansy, zaś przytoczone przed chwilą obawy chrześcijan przed odstąpieniem montanistów potwierdzają dwa istotne argumenty. Po pierwsze, tylko ten ruch mógł dotrzeć do Rzymu w czasie, kiedy Celsus pisał swój traktat, po drugie – jedynie doktryna Montana zezwalała kobietom na prorokowanie, co do tej pory było przywilejem jedynie natchnionych mężów.

Ów wątek wydaje się szczególnie istotny dla odczytania symboliki samej postaci Pryscylli, gdyż w heretyckim posłannictwie wspierały Montana dwie kobiety, posiadające dar prorokowania: Maksymilla oraz imienniczka tytułowej bohaterki utworu. To właśnie one głosiły, iż rezygnacja ze zmysłowej miłości i małżeństwa wyzwala zdolności profetyczne i służy bezpośredniej więzi z Bogiem.

Nie można pominąć również Pryscylli przywołanej w *Dziejach Apostolskich* i listach św. Pawła, który udziela błogosławieństwa Koryntianom tymi słowy: „Pozdrawiają was zbory azjatyckie. Pozdrawia was w Panu serdecznie Akwila i Pryscylla ze zbozem, który jest w ich domu”²⁰. Zbieżność imion żony Rufina z nowotestamentową Pryscyllą nie jest przypadkowa. W innych listach Świętego z Tarsu jest ona bowiem wymieniana na pierwszym miejscu przed swym mężem Akwilą, tak jakby odgrywała w związku bardziej doniosłą rolę dla wspólnoty. Analogia do wydarzeń w dramacie jest więc oczywista, wszak to Rufin ulega prośbom Pryscylli, gdy ta chce zamazać fresk Adonisa i Wenery; również ona decyduje o usunięciu posągów z ich ogrodu.

²⁰ I Kor. 16, 19. Por. także: Dz. 18, 1–3; 18, 26; Rz. 16, 3; II Tym. 4, 19.

Zestawiając ze sobą odległe historycznie postaci Pryscylli, Łesia Ukrainka wyraźnie wydobywa i łączy te ich cechy, które najlepiej podkreśliłyby ambiwalencję jej bohaterki. Z jednej strony napotykaemy tu bowiem krytykę wychwalanej przez św. Pawła patriarchalnej struktury zborów chrześcijańskich („Niech niewiasty na zgromadzeniach milczą, bo nie pozwala się im mówić; lecz niech będą poddane, jak i zakon mówi”; „Nie pozwalam zaś kobiecie nauczać ani wynosić się nad męża; natomiast powinna zachowywać się spokojnie”²¹), z drugiej zaś – bezwarunkową miłość w imię Chrystusa i surową wręcz praktykę religijną.

Przytoczone wypowiedzi bohaterów dramatu, świadczące o początkach ideologicznego kryzysu w łonie Kościoła, mają zwrócić uwagę odbiorcy na kolejny problem. Otóż wrogie doktryny, mimo iż były wynikiem oddziaływania lokalnych obyczajów, zdołały odcisnąć swoje piętno na dojrzałej i skryształizowanej wieki później filozofii chrześcijańskiej, gdyż „w następstwie nawet powierzchownego przyjęcia chrześcijaństwa wiele tradycji religijnych, a także mitologii lokalnych, zostało oficjalnie uznanych, czyli włączonych w jedną i tę samą „historię świętą” oraz wyrażanych w tym samym języku – języku wiary chrześcijańskiej i chrześcijańskiej mitologii”²².

W *Rufinie i Pryscylli* montaniści szukają więc „nowego Jeruzalem” w okolicach Papuzy; w IV akcie troje chrześcijan przychodzi prosić Biskupa o łaskę, gdyż zostało ekskomunikowanych ze swej gminy za celebrowanie święta Paschy według obrządku żydowskiego, zaś jedna z sekt gnostyckich czci Chrystusa pod postacią egipskiego boga Amona:

Нофретіс

(з величезним зусиллям гамує ридання, розсовує собі одержу на грудях

і дістає звідти фігурку бога з баранячою головою)

Ось, люба пані, я тобі принесла...

Прісцілла

(з жахом)

Нофретіс! бійся бога! Знову ідол?

Невже ти зрадила Христа?

Нофретіс

(невинно)

Ні, пані,

як зрадила, хай бог мене скарає!

А се не ідол.

²¹ I Kor. 14, 34; Тит. 2, 3–5.

²² M. Elia de, *Historia wierzeń i idei religijnych*, t. III, Warszawa 1993, s. 148.

Прісцілла
Як же? Се Аммон!

Нoфретіс
Ні, пані наймиліша, се ягнятко,
ягнятко боже! Брат один з Єгипту
мені його привіз, побожний брат. [IV, 227–228]

Mamy tu do czynienia ze zjawiskiem substytucji, które przejawia się w zastępowaniu jednych postaci boskich innymi, w tym przypadku Amona – Chrystusem²³. „Morfologia tej substytucji jest dość zróżnicowana, – pisze M. Eliade – ale sens każdej substytucji jest prawie taki sam, a mianowicie przejście od transcendencji i pasywności istot niebiańskich do dynamicznych, efektywnych i łatwo dostępnych postaci religijnych. [...] Taka substytucja oznacza zawsze zwycięstwo form dynamicznych, dramatycznych, wzbogaconych przez mity nowymi wartościami nad naczelną istotą niebiańską, wzniosłą wprawdzie, ale bierną i odległą”²⁴.

W przypadku Nofretis, służki Pryscylli, – wyraźnie pozostającej pod wpływem wrogiej doktryny religijnej, która identyfikuje chrześcijański symbol Agnus Dei z wyobrażeniami jednego z trzech stwórców egipskiego nieba²⁵ – decydującą rolę odegrała z pewnością dramatyczna historia Męki Pańskiej. Równie interesująca jest symbolika kamienia z inskrypcją „Abraksas”:

Нoфретіс
То, може, ласка ось це прийняти?
(*Виймає круглий каміньчик і подає Прісціллі.*)

Прісцілла
Каміньчик? Що ж се? Нащо?

²³ Na interesujący paralelizm irańskiego kultu Mitry i symboliki obrządku chrześcijańskiego zwraca natomiast uwagę Z. Kosidowski: „Pod niektórymi względami mitraizm był zdumiewająco podobny do chrystianizmu. Na pamiętkę ostatniej wieczerzy Mitry przed jego wniebowstąpieniem, wtajemniczeni zasiadali do wspólnej, sakralnej uczty, podczas której kapłan, wymawiając odpowiednią formułę rytualną, błogosławił chleb i wino rozcieńczone wodą. Jednym z zasadniczych składników inicjacji był także chrzest wodą oraz symbolicznie odegrany dramat śmierci i budzenia się do nowego życia. Nawet strój liturgiczny kapłanów przypominał dzisiejszy strój duchownych rzymskokatolickich. Te podobieństwa spostrzegli już z niejakim zażenowaniem Justyn Męczennik i Tertulian, widząc w nich złośliwe dzieło szatana. Tertulian napisał: „diabeł także chrzci niektóre osoby, swoich wiernych, to on również czyni znak krzyża na czole swoich żołnierzy, celebrytuje ofiarę chleba, przynosi obraz zmartwychwstania”, Z. Kosidowski, *op. cit.*, s. 355.

²⁴ M. Eliade, *Traktat...*, s. 69.

²⁵ Por. A. Cotterell, *Słownik mitów świata*, Katowice 1996, s. 23.

Нoфpeтic
(*таємничo*)
O, це сила,
велика сила! Ce велике слово.

Пpиcцiллa
Tут щoсь нaписaнo?
(*Читae нaпис нa кaмeнi*)
«Абрaкcaс». Щo зa нeчисть!
Teбe xтoсь oдyрив, ти кинь ceй кaмiнь. [IV, 228]

Na chwiejną etymologię słowa (Abraxas, Abrasax, Abrasaks, gr. Ἀβραάξ) zwracało uwagę wielu badaczy kultury antycznej, wszyscy jednak zgadzają się, co do jednego – magiczna formuła oznaczała istotę najwyższą, najprawdopodobniej „jednego z demiurgów we wczesnochrześcijańskim Egipcie, co potwierdzałoby teorie o egipskim rodowodzie imienia”²⁶. Z punktu widzenia religijnego synkretyzmu oraz zajmujących nas w tym momencie wpływów lokalnych, istotny jest również związek „Abraksas” z bóstwem solarnym, na co wskazywać ma wartość liczbową tej formuły identyczna z imieniem egipskiego boga Nilu (*Neilos-Hapi*) i bliższego nam greckiego Heliosa – „A. Neander i K. L. Gieseler, opierając się na Ireneuszu, ustalają [...], że jest to wartość liczbową liter tworzących imię A. (A – 1, B – 2, R – 100, A – 1, S – 200, A – 1, Ks – 60 = 365). Liczba ta symbolizuje 365 dziennych okrążeń Słońca wokół Ziemi w ciągu roku w systemie geocentrycznym”²⁷.

Pamiętajmy przy tej okazji, iż Nofretis jest z pochodzenia Egipcjanką, zaś talizmany zostały przywiezione przez „pewnego brata” z jej rodzinnych stron. Pod koniec II i na początku III wieku n.e. jedyną sektą, która mogła wytwarzać takie amulety byli wspomniani już bazylidianie. Działali oni w okolicach Aleksandrii, a sporządzane gemma – popularne jeszcze w średniowieczu – zwykło nazywać się „abraksasami”. Zdobiły je najczęściej chimeryczne wizerunki koguta, lwa bądź osła, przy czym dwa pierwsze mają w mitologii egipskiej, perskiej i greckiej wyrażne konotacje z naczelnym bóstwem słonecznym. W doktrynie gnostyckiej Bazylidesa mianem Najwyższego Boga określano właśnie Abraksasa sprawującego władzę nad 365 płaszczyznami duchowymi²⁸.

Wart podkreślenia jest również fakt, iż bazylidianie głosili doketyzm, wedle którego czyny doczesne nie oddziałują w żaden sposób na przyszłe zbawienie człowieka. Dzięki temu założeniu wyznawcy doktryny mogli prowadzić rozwiązły tryb życia, krytykowany zresztą przez wielu apologetów Kościoła powszechnego.

²⁶ *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. I, Lublin 2000, s. 28.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Por.: *Ibidem*.

Rozumiemy już, dlaczego zachowaniu Nofretis towarzyszy szczególna zmysłowość i niefrasobliwość (IV, 229), które wyraźnie kontrastują z tragizmem i powagą scen rozgrywających się w więziennej celi.

Te ostatnie również posiadają wyraźne konotacje historyczne. Jak zauważa badacz twórczości Łesi Ukrainki, Ołeksandr Stawycycki, „zgodnie z zapewnieniami historyków kościoła chrześcijańskiego, podczas rozprawy władz rzymskich nad chrześcijanami w Lyonie, której opis legł z kolei u podstaw piątego aktu dramatu, biskup Photinus przyjął męki wraz z pozostałymi wiernymi i jako jeden z pierwszych zginął z rąk oprawców”²⁹. Autorka *Rufina i Pryscylli* miała zaś okazję poznać przebieg tego procesu nie tylko przy okazji lektury, ale podczas tłumaczenia wspomnianego już dzieła Ernesta Renana *Histoire des origines du Christianisme*. Równie istotny jest fakt, iż ośmiotomowa praca francuskiego uczonego kończy się swoistym autorskim apelem nawołującym do powrotu ku źródłom chrześcijaństwa, a więc w stronę „czystego Chrystusa” splamionego i dowolnie interpretowanego przez późniejszych apologetów i niezliczone objaśnienia”³⁰.

Biegunowo odległą postawę prezentują natomiast w obliczu prześladowań postaci Biskupa i Diakona, którzy wykorzystując dwa pierścienie podarowane Rufinowi i Pryscylli przez Aecjusza Pansę, wymykają się z rzymskiego więzienia tuż przed samym procesem nad uczestnikami świętego zboru. Ironii przedstawionej tu sytuacji dodaje fakt, iż biskup Photinus zginął śmiercią męczeńską właśnie za panowania Marka Aureliusza, a więc w czasie przedstawionym w utworze.

Dramat *Rufin i Prscylla* zasadza się zatem nie tylko na charakterystycznym dla dramaturgii Łesi Ukrainki konflikcie antyku i chrześcijaństwa, ale również na kryzysie zachodzącym wewnątrz tych dwóch przestrzeni kulturowych. Podłożem owego załamania ideologicznego – wspomnianego relatywizmu prawnego u schyłku Imperium Rzymskiego oraz konfliktów i rozłamów w łonie Kościoła już u zarania jego dziejów – będą natomiast w dramacie ściśle określone realia historyczne. To one właśnie decydują o wyborze miejsca i czasu fabularnego, decydują o tragizmie postaci oraz wielowątkowości utworu, a jednocześnie stanowią nieodzowne tło faktologiczne dla jego interpretacji.

BIBLIOGRAFIA

- Cholewiński A., *Chrześcijaństwo ponownie odkrywane*, Warszawa 1989.
 Cotterell A., *Słownik mitów świata*, Katowice 1996.
 Eliade M., *Historia wierzeń i idei religijnych*, Warszawa 1993.
 Janiszewski P., *Czyciele osła. Chrześcijaństwo i Żydzi w oczach rzymian* [w:] „Mówią Wieki”, nr 6, 2002
 Kosidowski Z., *Opowieści ewangelistów*, Warszawa 1980.

²⁹ О. Ставицький, *op. cit.*, s. 149–150.

³⁰ Por.: *Ibidem*, s. 154.

- Krawczuk A., *Poczet cesarzy rzymskich*, t. I. (*Pryncypat*), Warszawa 1986.
- Orygenes, *Przeciw Celsusowi* [w:] *Pisma starochrześcijańskich pisarzy*, t. XVII, zeszyt 2, Warszawa 1977.
- Powszechna Encyklopedia Filozofii*, Lublin 2000.
- Russel B., *Religia i nauka*, Warszawa 2006.
- Zakrzewski W., *Historia powszechna*, t. I. (*Historia starożytna*), wyd. XI, Kraków 1921.
- Бабишкін О., *Драматургія Лесі Українки*, Київ 1963.
- Возняк М., *Свідомо скалічена драма Лесі Українки* [у:] „Літературно-критичний збірник”, Львів 1951.
- Крупеньова Т., *Онімія драматичних творів Лесі Українки початку ХХ ст.* [у:] „Записки з ономастики: Збірник наукових праць”, вип. 4, Одеса 2000, с. 75–84.
- Леся Українка, *Зібрання творів у 12-ти томах*, Київ 1978.
- Ставицький О., *Леся Українка. (Етапи творчого шляху)*, Київ 1970.

NARRATIVE TIME IN LESYA UKRAINKA'S DRAMA RUFIN AND PRISCILLA

The article presents the influence of the category of the narrative time in Lesya Ukrainka's drama *Rufin and Priscilla* on the conflict between antiquity and Christianity, prominent in the Ukrainian author's dramaturgy. The second issue covered is the crisis in the above-mentioned cultural spheres. The drama includes specific historical circumstances – such as the decline of the Roman Empire under the reign of Marcus Aurelius, exacerbating conflicts between Christianity and the polytheistic religion of Rome, schisms in the Church or the activity of heretical movements – which determine the tragedy of the protagonists as well as the multi-layered structure of the plot. These factors also constitute a significant part in the interpretation of the work.

Key words: Lesya Ukrainka, dramaturgy, science, religion, Rufin and Priscilla, narrative time, Christianity, antiquity, Roman Empire

Katarzyna JAKUBOWSKA-KRAWCZYK

Uniwersytet Warszawski

Poezja T. Szewczenki w kontekście europejskich dążeń wolnościowych

Alfred de Musset (1810–1857), przedstawia w *Spowiedzi dziecięcia wieku* (1836) taki oto obraz postrzegany przez jego pokolenie: „Między trzy żywioły dzieliło się tedy życie, które nastęczało się wówczas młodym ludziom: za nimi przeszłość na zawsze zniweczona, szamocząca się jeszcze na własnych gruzach [...]; przed nimi świat olbrzymiego widnokągu, brzaski przyszłości; i między tymi dwoma światami... coś podobnego do Oceanu, który dzieli stary ląd od młodej Ameryki, coś dziwnie niepewnego i mglistego, rozkołysane morze pełne szczątków [...]; słowem obecny wiek, który dzieli przeszłość od przyszłości, który nie jest jednym ani drugim, a podobny jest do obu, w którym stawiając kroki, nie wiadomo nigdy, czy się depce nasienie czy zgłiszczą”¹.

Echa tego sposobu myślenia możemy odnaleźć w twórczości Tarasa Szewczenki. Charakterystyczne dla romantyków zawieszenie między bohaterską przeszłością a mającą przynieść poprawę przyszłością powoduje, że teraźniejszość jawi się najgorszą z możliwych epok. Poeta z głębi duszy wykrzykuje pytania o sens człowieczeństwa i jego losu. Starając się odpowiedzieć na wyzwania otaczającej go rzeczywistości, Szewczenko chce odnaleźć wśród ruin historii, w których żyje, życiodajne nasienie, które, pielęgnowane jego poezją, mogłoby wykiełkować, przynosząc wymarzone zmiany.

Na twórczości autora *Kobzarza* wyraźnie odbiły się hasła epoki romantyzmu, ściśle związane z procesem przemian, obaleniem istniejącego porządku. Na piedestał wyniesione zostały te wszystkie trendy w sztuce i te postaci, które uosabiały bunt i niezgodę na zastany porządek, szczególnie chętnie sięgano więc do starożytnych mitów, szczególnie tych o Prometeuszu. Niezwykle celnie określił romantyzm Herbert Marcuje, nazywając go „Wielką Odmową”. Ten duch katagorycznej

¹ A. de Musset, *Spowiedź dziecięcia wieku*, tłum. T. Żeleński, Kraków 1993, s. 29.

odmowy w sposób niezwykle wyraźny obecny jest w całej twórczości ukraińskiego poety. Niezgoda na zastany porządek świata, przede wszystkim społeczny i polityczny, przebija niemal z każdego jego utworu. Przyjmuje przy tym różne formy – upominania się o niepodległość Ukrainy, o pojedynczego człowieka, godność narodu czy też poszczególnych osób. W swojej twórczości Szewczenko demaskuje obłudę mu współczesnych:

Według zasad apostołskich
Ludzkość jest wam droga,
Obłudnicy i krętacze,
Wyklęci przez Boga!²

Takie widzenie rzeczywistości nie wynika jednak z nazbyt symplicystycznego jej postrzegania czy popadania w zbytne skrajności. Poeta, jak na przedstawicielkę jego epoki przystało, świadom jest całej złożoności świata, potrzeby zmian, ale jednocześnie wszystkich ograniczeń i okoliczności, które je uniemożliwiają. Czynniki te powodują, że pozostaje on człowiekiem pełnym rozterek. Nieustannie zadaje pytania o sens życia, celowość ludzkich działań oraz opiekę, która winien sprawować nad nimi Najwyższy:

A więc za coś ukrzyżowan,
Chryste, Synu Boży?
Nas odkupić? Słowo prawdy
Krzewić? Albo może,
By nieprawość nadal trwała?
Właśnie tak się stało!³

– woła. Jak pisze Krystyna Galon-Kurkowa „Cała [...] literatura romantyczna wywodzi się z odkrycia wizerunku duchowego człowieka współczesnego, z wszystkimi jego problemami i dylematami, jego buntem przeciw niedoskonałej rzeczywistości, siłą woli, potężnymi namiętnościami, ale również z paraliżującą i obracającą się przeciw bohaterom niemożnością czynu, spełnienia”⁴. Te wszystkie jej przeja- wy w sposób wyraźny dochodzą do głosu w wierszach autora *Kobzarza*:

Czemu mi tak ciężko? Czemu mi tak smutno?
Czemu serce szlocha i płacze, i drży
Niby głodne dziecię? Serce moje trudne!
Czegóż jeszcze czekasz? Skądże twoje łzy?

² T. Szewczenko, *Wybór poezji*, Wrocław 1974, s. 166–167.

³ *Ibidem*, s. 167.

⁴ K. Galon-Kurkowa, *Nad prozą Michała Lermontowa*, Wrocław 1984, s. 88.

Czyś głodne, spragnione, czy sen ciebie mroczy?
Zaśnij, moje serce, wiecznym zaśnij snem,
Odarte, rozbite... Opętany złem,
Niech mój lud szaleje... Zamknij, serce, oczy...⁵

Powszechnie znany jest wpływ, jaki na hasła romantyzmu miały wydarzenia rewolucji francuskiej oraz Amerykańskiej Deklaracji Niepodległości, w wyniku których nastąpił przełom w postrzeganiu porządku społecznego oraz miejsca i roli człowieka w świecie. M. Janion i M. Żmigrodzka w pracy *Romantyzm i historia* ukazują wpływ, jaki miał on na kształtowanie życia wewnętrznego romantycznych bohaterów. Badaczki dowodzą, że romantycy żyli pod wpływem „legandy o ludziach wielkiej rewolucji – pełnych zapału buntownikach, namiętnych czcicielach wolności, którzy w jej obronie odważyli się wypowiedzieć walkę odwiecznemu porządkowi świata, świętości praw boskich i ludzkich”⁶. I w tym wymiarze Taras Szewczenko wpisuje się w europejskie hasła epoki. Poeta był przekonany, że w owym dziejowym momencie wyzwolenie narodu ukraińskiego spod jarzma niewoli może się dokonać jedynie poprzez krwawą rewolucję; konsekwentnie więc do niej nawoływał. Wzywał do zerwania kajdan i walki o nadaną przez Boga narodowi ukraińskiemu godność, a co za tym idzie prawo do samodzielnego bytu.

A gdy spłucze z Ukrainy
Do sinego morza
Wrażą krew, to wtedy rzucę
Góry i bezdroża –
Wszystko rzucę i powrócę
Do samego Boga⁷

Owo wezwanie było, hasłem, jak już pisaliśmy, bardzo wśród jemu współczesnych nośnym. Jak piszą autorki pracy *Romantyzm i historia*: „Zmącenie jednoznaczności pojęć legalności i nielegalności działania uprawnionego i nieuprawnionego, uzasadnionego buntu i złowrogiej zbrodni zrodziło wszystkie wielkie postacie i problemy romantyzmu europejskiego, a przede wszystkim jego tragicznych buntowników, mścicieli i ofiarników, balansujących stale na granicy zbrodni [...]”⁸. Przekonanie o konieczności obrony narodów nieposiadających własnej państwowości charakterystyczne jest dla większości pisarzy epoki, by wymienić Hugo, Byrona, Mazziniego, Mickiewicza czy omawianego Szewczenkę, dla których była ona ściśle związana z prawami do samostanowienia jednostki. Nie dziwi

⁵ T. Szewczenko, *op. cit.*, s. 113–114.

⁶ M. Janion, M. Żmigrodzka, *Romantyzm i historia*, Gdańsk 2001, s. 123.

⁷ T. Szewczenko, *op. cit.*, s. 188.

⁸ M. Janion, M. Żmigrodzka, *op. cit.*, s. 127.

więc ciągle powtarzane nawoływanie ukraińskiego wieszczu do działań mających przynieść upragnioną wolność:

Pochowajcie, zanim sami
kajdany zerwiecie
I posoką złą i wrażą
Wolność obmyjecie.⁹

Jak większość pisarzy romantycznych, jest zaangażowany w życie swojego narodu.

Niektórzy przecież jak Byron czy Lamartin angażowali się w bezpośrednie działania polityczne. Inni walczyli piórem. Victor Hugo krytykował Napoleona, Perlic poczynania austriackie we Włoszech, Lermontow problem tłumienia poglądów w Rosji. Wolności bronili Arndt, Korner i Heine. Problematykę tę podejmowali także pisarze słowiańscy.

Poezje Szewczenki dobrze wpisują się w ten nurt wołania o walkę niepodległościową. Poeta silnie akcentuje, że narodowi ukraińskiemu potrzebna jest jedność i głębokie przekonanie o własnej wartości i prawach do samodzielnego bytu. W swoich utworach pokazuje niesprawiedliwość i okrucieństwo carskich poczynań wobec Ukrainy. Podobnie jak inni romantyczni twórcy przekonany był, że w historii siły dobra walczą z siłami zła. Tematyka ta inspirowała zresztą niejednego pisarza. Rodziny rządzące stawały się często obiektem miazdzącej krytyki, by wymienić utwory Stendhala, Shelleya i Custine'a napisane w podobnym duchu, co szewczenkowskie krytyki rodziny carskiej.

Od końca XVIII wieku w literaturze napiętnowano przemoc, za pomocą której zniewalano słabsze narody. Przypomnijmy *The Decline and Fall of the Roman Empire* Gibbona, *Leon X* Roscoe'a czy Sismondiego *Historie des republiques italiennes*. I ten aspekt twórczości Szewczenki pozostaje więc w ścisłym związku z tendencjami europejskimi. Poeta wnikliwie śledzi losy narodu ukraińskiego i pokazuje jego miejsce i upokorzenia w carskiej Rosji. Surowo oceniając ówczesnych władców, przedstawia imperium rosyjskie jako państwo wrogie swoim mieszkańcom. W systemie carskim jednostka się nie liczy, jest warta tyle, ile bezpośredniej korzyści może przynieść rządzącym. Bardzo wyraźnie widać to na przykładzie poddanych żołnierzy, którzy choć budują wielkość imperium, regularnie pozbawiani są ludzkiej godności. Los zwykłych ludzi jest jeszcze mniej istotny, ich codzienny trud przyczynia się przecież jedynie (albo aż) do normalnego funkcjonowania państwa. Charakterystycznym jest, w jak rażącej sprzeczności z podstawowymi założeniami filozoficznymi epoki stoi traktowanie poddanych jako amorficzną masę, pozbawioną jakichkolwiek cech indywidualnych. Jednostkę bowiem, w całym bogactwie jej odrębności od bliźnich, wynosi romantyczna koncepcja dziejów do rangi kreatora historii.

⁹ T. Szewczenko, *op. cit.*, s. 188.

Poeta wylicza krzywdy, jakich z rąk carskich doznaje lud ukraiński, zwraca uwagę na niesprawiedliwe kary, przede wszystkim zaś zsyłki na Syberię, najdotkliwiej chyba świadczące o carskiej samowoli. Zwraca uwagę na podziały i ostracyzm społeczny panujący w miastach imperium. Szewczenko szczególnie ostro ocenia tych, którzy pod maskami ukraińskich patriotów szkodzą swojej ojczyźnie.

Silnie obecna u twórców romantycznych europejska tożsamość pomagała wpiływać historię ich krajów w dzieje tej części świata, podobnie działo się z konkretnymi miejscami, które składały się na całokształt krajobrazu kontynentu. To traktowanie Ukrainy na równi z innymi państwami europejskimi wiązało się z troską Szewczenki o to, by jego ziomkowie ten fakt zrozumieli. Uważa on bowiem, że wciąż za mało doceniają oni dziedzictwo narodowe, którego przyjęcie wyraża się przede wszystkim w bezwarunkowej wierności wyznawanym przez nich wartościom, pielęgnowanym i przekazywanym najczęściej przez prosty lud. To właśnie on pozostał najwierniejszy rodzimym tradycjom. I to w zwykłej chacie, nie zaś na uniwersytetach, można znaleźć prawdę, która przyczyni się do wzrostu narodu ukraińskiego, która pomoże mu odzyskać wolność:

Oto spójrzcie na raj cichy,
na swą Ukrainę;
Szczerym sercem umiłujcie
Dostojną ruinę.
Zrzućcie pęta, bądźcie braćmi!
O to, czego w raju
Nie ma nawet, a nie tylko
Tam na cudzych łęgach...
W chacie własnej – własna prawda,
Wolność i potęga!¹⁰

Poeta martwi się, że Ukraińcy czują się coraz mniej odpowiedzialni za pozostawioną im przez poprzednie pokolenia spuściznę, mniejsze znaczenie w ich życiu odgrywa przywiązanie i miłość do ojczystej ziemi, czują się mniej z nią związani, często szukają dla siebie miejsca gdzie indziej.

Ni Ukrainy drugiej w świecie,
Ni Dniepru nie ma i nie było.
A wy się w obcy świat ciśniecie
Po dobre dobro, wolność miłą!¹¹

¹⁰ *Ibidem*, s. 170.

¹¹ *Ibidem*.

Jak wiadomo, romantyzm silnie wyznaczany był poprzez szczególne podejście do natury. M. Janion pisze: „wokół natury zawężła się dla nich [romantyków] sprawa miejsca i posłannictwa człowieka, a zwłaszcza poety, w świecie, życiu, kosmosie”¹².

Przyroda funkcjonowała w ówczesnym światopoglądzie jako samodzielny, niezależny byt, posiadający ludzkie cechy. Poeta, jako nastawiony na „czucie wewnętrzne”, był z nią związany w sposób szczególny, rozumiał ją lepiej niż ktokolwiek inny. Jego zadaniem było więc objawianie Fichtowskiej „Boskiej Idei Świata”.

Poglądy te były szczególnie bliskie wychowanemu na ukraińskiej epice bohaterskiej Szewczenko. Poeta tak opisuje ukraińską ziemię:

Widać stepy, łąny,
Nad jarami, nad stawami
Wierzby zadumane;
Sady rześne, że aż gną się,
Topole na woli
Powstawały, i jak stróże,
Rozmawiają w polu¹³

Wyidealizowane obrazy ukraińskich ziem mają przede wszystkim pokazać ich potencjał, rozbudzić w odbiorcach szacunek i zachęcić ich do zaangażowania się. Ten poetycki obraz oddziałuje silnie na czytelnika ze względu na przedstawiany dysonans. W cytowanym poemacie *Sen Szewczenko* zestawia opisy sielankowej przyrody z analizą carskiego ustroju. Owo zderzenie nie może nie poruszyć nawet najbardziej niewrażliwego odbiorcy, a celem, który przyświeca poecie, jest uwrażliwianie rodaków.

Szczególna wrażliwość na naturę połączona jest z procesem duchowej odnowy i powiązaniem z nią powrotem do tradycji religijnej i Biblii. Jak pisze Kazimiera Lis, „[...] romantyczni lirycy nieprzerwanie zajmują się sensem człowieka, jego początkami i tajemniczym końcem: tytuł zbioru wierszy Vigny’ego: *Les Destinées* wybornie to ilustruje. Stąd również wywodzi się ewolucja prowadząca romantyzm do inspiracji średniowiecznej i chrześcijańskiej (u pani de Stael czy u Niemców), do utopii, humanitaryzmu, nawet do rewolucji społecznej i politycznej”¹⁴.

Ów powrót do Biblii i średniowiecza związany jest również z potrzebą dążenia do autentyczności. Søren Kierkegaard w *Albo-albo* pisał: „Niech inni mówią, że czy są złe; ja się skarżę, że są żalosne, gdyż nie ma w nich namiętności. Myśli ludzkie są cienkie i nietrwałe jak koronki, a sami oni żałośni jak koronczarki. My-

¹² M. Janion, *Romantyzm polski wśród romantyzmów europejskich* [w:] *Studia romantyczne. Prace poświęcone VII Międzynarodowemu Kongresowi Słowistów*, pod red. M. Żmigrodzkiej, Wrocław 1973, s. 7.

¹³ T. Szewczenko, *op. cit.*, s. 97.

¹⁴ K. Lis, *Romantycy: powinowactwa rosyjsko-europejskie*, Kielce 1998.

śli ich serc są zbyt miałkie, aby być grzeszne [...] Ich zabawy są nudne i jałowe, ich namiętności senne, spełniają swe obowiązki owe kramarskie dusze [...] Dlatego dusza moja wraca zawsze do Starego Testamentu i do Szekspira, tu się dopiero czuje, że prawdziwi ludzie tam przemawiają; tam się nienawidzi, tam kocha, morduje się wrogów, przeklina potomstwo do ostatniego pokolenia, tam się grzeszy¹⁵. Owo podejście do życia jako do przeplatających się przeróżnych uczuć i emocji, bliskie jest także Szewczence. A może takie zdanie: „Poeta jest przekonany, że w myśl ewangelicznej zasady należy być zimnym albo gorącym, najgorsza jest bowiem letniość, bo prowadzi do bylejakości i beznamiętności”. Bardzo wyraźnie daje się to odczuć w jednym z jego wierszy:

Ale nie każ chodząc spać mi
Z duszą konającą,
Nie każ być pomiędzy braćmi
Kłoda próchniejąca,
Ale żyć daj, ludzi kochać,
Życiem sercem chwalić,
A jeśli nie... to przeklinać
I świat ten podpalić!¹⁶

Jednocześnie, jeśli chodzi o postrzeganie miejsca religii, Szewczenko pozostaje tu, jak i w wielu innych swoich wierszach (mamy na myśli pewien duch utworów, a nie konkretne widzenie spraw społecznych czy politycznych – bo różniło tu obu twórców wiele), w łączności z de Chateaubriandem. Wolność w rozumieniu Szewczenki z jednej strony ściśle złączona jest z prawdą, z drugiej zaś ze śmiercią Jezusa. Pojawiają się nawet w jego utworach porównania zachowania Narodu Wybranego, które doprowadziło do męczeńskiej śmierci Chrystusa, do postępowania Ukraińców prowadzącego do ukrzyżowania ich matki-ojczyzny. Ponieważ jednak historia się na tym nie kończy, autor wzywa swoich braci, aby pomogli Ukrainie powstać:

Zmartwychwstanie dobra sława,
Sława Ukrainy,
Niemierzchnące światło wszędzie
Jaśnią szczerozłotą...
Więc się, bracia, obejmijcie -
Proszę, błagam o to!¹⁷

¹⁵ S. Kierkegaard, *Albo-albo*, tłum. i wstęp J. Iwaszkiewicz, Warszawa 1976, s. 29.

¹⁶ T. Szewczenko, *op. cit.*, s. 182.

¹⁷ *Ibidem*, s. 177–178.

Podobnie jak *Hymnach do nocy* Novalisa, obecny w przytoczonym cytacie akcent położony jest na życie wewnętrzne i równowagę pomiędzy sprawami materialnymi i duchowymi. Duch poezji Szewczenki pozostaje też w pewnym związku z duchem utworów W. Blake'a. Za przykład niech posłużą chociażby następujące wersy ze zbioru *Pieśni doświadczenia*:

Co rodzi się z ludzkiego łona,
 Będzie przykryte gliny warstwą,
 Aby w wolności się odrodzić.
 [...]

 Ułudnych! Ty nieśmiertelnemu
 Wydałaś życiu. Wolność jasną
 Rozwarła dla mnie śmierć Jezusa¹⁸.

Autor *The book of Urizen* w sposób szczególnie napiętnował tyranie. Obaj uważali, że przemiany polityczne muszą zostać poprzedzone głębokim nawróceniem na wartości humanistyczne poszczególnych członków narodu. Wedle Szewczenki tylko dzięki duchowej rewolucji możliwe staną się skuteczne działania społeczne, a dążenia do własnej państwowości uwieńczone zostaną sukcesem. Temat przebudzenia i odzyskania wiary w potencjał Ukrainy obecny jest więc w większości jego utworów. Poeta wielokrotnie apeluje o wzrost świadomości narodowej i budowanie dojrzałej wspólnoty, zdolnej do politycznej ewolucji.

Podobnie jak Chateaubriand, Szewczenko rozszerzył chrześcijaństwo na wszystkie elementy życia społecznego, łącząc je ściśle z narodowością i stawiając u podstaw funkcjonowania narodu ukraińskiego.

A prawda – prawda poszła spać.

Kiedyż nam się zbudzi ona?
 Kiedy się położysz,
 Żeby spocząć, umęczony,
 I nam żyć dasz, Boże?
 Przecież my wierzymy w moce
 Pana nad panami,
 Wstanie prawda, wstanie wolność!
 Będą razem z nami
 Sławić Ciebie wszystkie ludy,
 Poprzez wieków wieki,

¹⁸ *Do tirzy* [w:] W. B l a k e, *Wiersze i poematy*, Warszawa 1994, s. 45.

A tymczasem – płyną rzeki,
Krwawe płyną rzeki...¹⁹

W tym też duchu Szewczenko łączył ukraińskość z wartościami uniwersalnymi i kulturą europejską. W jego poezji ukochana ojczyzna została wpisana w historię świata chrześcijańskiego ściśle łączonego przez romantyków z ideą wolności. Poezja miała doprowadzić do odnowy ukraińskiego ducha:

Może jeszcze raz się zbudzą
Moje dumy – dzieci.
Może z nimi, tak jak niegdyś,
W płaczu, w rozmodleniu
Ujrzę wreszcie słońce prawdy²⁰

Dzięki romantyzmowi ukraińska ludowość i jej dorobek wpisany został w dziedzictwo kulturowe Europy. Zakorzenie w ukochanej ziemi, umiłowanie pieśni ludowych, wspomnienia z dzieciństwa zyskiwały te same cechy co miejsca i spuścizna, z którymi związany były Byron czy Custine. Ukraina stała się częścią wrażliwego, uduchowionego świata.

Jak staraliśmy się wykazać, podobny do innych twórców europejskich szewczenkowski szlak do wolności miał prowadzić dwoma drogami. Jako fundament służyć miała odnowa moralna jednostek, kolejnymi etapami stać zaś winno odrodzenie więzi narodowej i ponadnarodowego braterstwa Słowian. Tylko oparty na takich wartościach naród może, wedle poety, za pomocą rewolucji sięgnąć po należne mu prawa do samodzielnego bytu politycznego. W tym też duchu Szewczenko, jak i romantycy europejscy, widział posłannictwo pisarza jako tego, który wzywa do życia w pełni i duchowej przemiany:

Może znajdę znowu
Moją prawdę nieszczęśliwą,
Moje ciche słowo,
I może wykuję z niego
Do starego pług
Nowy lemiesz, nowe trzósło
I uprawię ugór...
Zaorzę i zabronuję²¹

¹⁹ T. Szewczenko, *op. cit.*, s. 164.

²⁰ *Ibidem*, s. 115.

²¹ *Ibidem*, s. 85.

Autorki *Romantyzmu i historii*, podsumowując rolę, jaką w epoce romantyzmu spełniała literatura, stwierdzają: „Oddziaływanie literatury romantycznej na życie swej epoki przejawiało się przede wszystkim w bezprzykładnie wzorcotwórczej sile stworzonych przez nią postaci ludzkich. [...] bohaterowie poezji współczesnej odgrywali w niej taką rolę, jaką w kulturze klasycyzmu pełnił przez wieki heros antycznych mitów. Pojmowani byli jako symbole ludzkiego losu, ludzkiej kondycji, przede wszystkim jednak ludzkiego swego wieku – wzory przeżyć, zachowań, postaw człowieka współczesnego”²². Takich bohaterów starał się kreować Taras Szewczenko i taką rolę wyznaczał sobie jako poecie.

BIBLIOGRAFIA

- Blake W., *Wiersze i poematy*, Warszawa 1994.
- Chateaubriand F., *Duch wiary chrześcijańskiej czyli Jey piękność i zalety*, Wrocław 1816.
- Chateaubriand F., *Geniusz chrześcijaństwa*, Warszawa 2004.
- Custine A., *Listy z Rosji : Rosja w 1839 roku*, Warszawa 1991.
- Fichte J. G., *Powołanie człowieka*, Kęty 2002.
- Fichte J. G., *Teoria wiedzy: wybór pism*, Warszawa 1996.
- Galon-Kurkowa K., *Nad prozą Michała Lermontowa*, Wrocław 1984.
- Janion M., *Romantyzm polski wśród romantyzmów europejskich [w:] Studia romantyczne. Prace poświęcone VII Międzynarodowemu Kongresowi Słowistów*, pod red. M. Żmigrodzkiej, Wrocław 1973.
- Janion M., Żmigrodzka M., *Romantyzm i historia*, Gdańsk 2001.
- Kierkegaard S., *Albo-albo*, tłum. i wstęp J. Iwaszkiewicz, Warszawa 1976.
- Lis K., *Romantycy: powinowactwa rosyjsko-europejskie*, Kielce 1998.
- Musset A., *Spowiedź dziecięcia wieku*, tłum. T. Żeleński, Kraków 1993.
- Novalis, *Hymny do nocy*, Bydgoszcz 2001.
- Szewczenko T., *Wybór poezji*, Wrocław 1974.
- Білецький Л., *Віруючий Шевченко*, Вінніпег 1949.
- Грабович Г., *Шевченко як міфотворець. Семантика символів у творчості поета*, Київ 1991.
- Грушевський М., *З історії релігійної думки на Україні*, Львів 1925.
- Івакін Ю., *Коментар до Кобзаря*, Київ 1968.
- Нахлік Є., *Доля–Los–Судьба: Шевченко і польські та російські романтики*, Львів 2003.
- Шевченківський словник у двох томах*, Київ 1997.
- Шевченко Т., *Повне зібрання творів у 12 т.*, Київ 1990.
- Залеська-Онишкевич Л. М., Рудницький Л., Певний Б., Гунчак Т. (ред.), *Світи Тараса Шевченка. Збірник статей до 175-річчя з дня народження*, Нью-Йорк 1991, с. 237–245.

²² M. Janion, M. Żmigrodzka, *Romantyzm i historia*, Warszawa 1978, s. 204, 209.

**THE POETICAL WORKS OF TARAS SHEVCHENKO
FROM THE VANTAGE POINT OF STRIVE FOR FREEDOM
IN EUROPE**

The article discusses Taras Shevchenko's poetry against the background of European romantic literature. The author identifies parallels between the ideas put forward by the Ukrainian poet and the key philosophical notions of the romantic era. Shevchenko's writings are in concord with the calls for national liberation. The poet puts special emphasis on the fact that the Ukrainian nation needs unity and deep understanding of its own value and the right to independence. In his works Shevchenko showed injustice and cruelty of the tsarist approach to Ukraine. The article is particularly focused on Shevchenko's notions of freedom and independence of enslaved nations, as well as on his and his contemporaries' views on history and historical processes, especially what they perceived as a struggle of the good and the evil.

Key words: Taras Shevchenko, Europe, freedom, romanticism, history

Олена КИЦАН

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Сучасна діаспорна література (на прикладі поезії Тараса Девдюка)

Донедавна діаспорна творчість із певних ідеологічних причин була недоступна широкому читацькому загалу. На сьогодні вже маємо окремі дослідження, присвячені україномовній поезії, створеній у зарубіжжі. Здебільшого у полі зору дослідників знаходиться творчість поетів Нью-Йоркської групи, натомість залишається поза увагою література молодшого діаспорного покоління. Цікавою в плані вивчення є антологія авторського зарубіжжя „Аз, два, три...дванадцять – лист у пляшці” (2010 р.), автором проекту та упорядником якої стала цікава модерна поетка, колишня львів'янка, що проживає в Нью-Йорку, Марія Шунь. До антології увійшли твори 12 авторів, які активно творять за кордоном і по суті репрезентують сучасний діаспорний літературний процес.

У вищезгаданій антології твори Т. Девдюка видаються особливо цікавими в плані метричного репертуару. На сьогодні немає жодних досліджень, присвячених власне віршовознавчому аспекту творчості поета. Т. Девдюк заявив про себе в літературі наприкінці 80-х (поетичною добіркою у журналі „Жовтень” 1989 року (№ 5)), а перша поетична збірка *Бенкет на голівці цвяха* вийшла у Львові 1993 року. Поет належить до покоління дев'яностих. У червні 1996 року емігрував до Америки і з 1997 р. проживає у Чикаго. Твори, вміщені до антології, суперечать усталеній думці, що сучасна діаспорна література наскрізь верліброва.

Матеріалом для аналізу стала добірка із 29 віршів Т. Девдюка, із яких першість належить ямба, а саме 5-стопному ямбу (62,2 % рядків від усіх ямбічних розмірів). 5-стоповий ямб позначений великим розмаїттям ритмічних форм, найчисленнішими з яких у Т. Девдюка є V (UUUUUUUUU), XI (UUUUUUUUU) і I (UUUUUUU):

Ритмічні форми Я5

Таблиця 1.

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI
18,6%	3,1%	10,3%	10,3%	32%	–	1%	–	–	4,1%	20,60%

Значно менша кількість рядків 6-стопного ямба (31), 4-стопного (6), 3-стопного (4).

„спостерігаєш: хто кого = куди UUUUUUUUUUU Я5
з цікавості поклавши тичинку на тичинку UUUUUUUUUUU Я7
на зметені сади злітає янгол вчинку UUUUUUUUUUU Я6
і тільки райський сад чомусь не зародив UUUUUUUUUUU Я6

в цім році все не так: без яблук як без дна UUUUUUUUUUU Я6
якесь ім'я чуже мені вже не байдуже UUUUUUUUUUU Я6
якись чужі міста притягують задуже UUUUUUUUUUU Я6
і дивно береже мене нечужина"...¹ UUUUUUUUUUU Я6

Вірш написаний вольним ямбом: маємо рядки 5-, 6- і 7-стопного ямба. Поезія римована, але відсутні розділові знаки, що є ознакою, власне, вільних віршів. Серед спеціальних графічних символів слід відзначити знак „=” у першому рядку. Маємо три різнорядкові строфи із наступним римунанням: aBBA cDDc aFaFFx. Звукопис вірша ускладнений, маємо диссонансні збіги приголосних: ‘з цікавості’, ‘спостерігаєш: хто’, ‘я як’, алітерація ‘ж’ у другій строфі.

Чотиристопним ямбом із пірихієм написана поезія *Поцуплення*:

„Він вкрав вогонь і мідні труби. Я4
І по воді у божу путь – Я4
утік. Натомість як-небудь Я4
лишив (умовно) перст свій грубий Я4
і квітку – під відвислу грудь Я4
тієї тоуфельної діви, Я5
яку вже під вінець ведуть. Я4
В тобі прокинулася лють. Я4
Мабуть, від авітамінозу. Я4
Бо вже весна, пройшли морози, Я4
ренети в пивницях гниють Я4
і мрії, мов молочні зуби, Я4
спокійно спати не дають”.² Я4

¹ Т. Девдюк, *Ти, три хвилини тому*, Київ 2000, с. 21

² *Ibidem*, с. 34.

Поет використовує астрорфічну форму, де рими утворюють безсистемне, нерозривне від початку до кінця твору плетиво (за І. Качуровським).³ Подібна будова пришвидшує перебіг подій і картин у творі. Відсутність поділу тексту на частини піддає сумніву непохитні раніше строфічні канони. Астрорфічність зовсім не означає структурної непорядкованості віршової будови, а навпаки дає змогу урізноманітнити віршову композицію та відкриває перед поетом широкі можливості у побудові творів. Значну роль у творі відіграє енжамбеман. Вірш складається із 13 рядків. Замкненої суцільної будови поезії надає римування, яке ніби бере увесь вірш у кільце:

Він вкрав вогонь і мідні труби.	A
І по воді у божу путь	b
[...]	
і мрії, мов молочні зуби,	A
спокійно спати не дають.	b
Вольним ямбом написана поезія <i>Люблю твої</i> :	
„люблю твої банальні словеса	Я5
люблю твоє нічне несокровення	Я5
люблю тебе	
аж	
дідько із бесаг	Я5
звисає	
як роса	
твоє імення	Я5
навмисне буде сувати сніги	Я5
надаючи дорогу попри зими	Я5
я факсом відіслав усі корзини	Я5
і ф... відіслав усім борги	Я5
я буду квіткою	Я3
я буду кочегаром	Я3
я буду віддавати перегаром	Я5
тебе любити буду (очі гарні)	Я5
я буду буду буду буду буду	Я5
та на корчі мені ота дівчина	Я5
яка не знає хто такий Тичина” ⁴	Я5

Домінують рядки 5-стопного ямба (V і I форми), однак є вкраплення 3-стопного ямба. Заслуговує на увагу графіка твору. Маємо 4 строфи: октава, катрен і терцет. Використано усі види римування: перехресне, оповите і суміжне. Загальна схема римування така: aBaVcDDc eFFG HJJ. Поет

³ І. Качуровський, *Строфіка*, Київ 1994, с. 21.

⁴ Т. Девдюк, *ор. сіт.*, с. 22–23.

використовує графічний прийом „драбинки” у 3,4 рядках. Зміщення тексту вправо, підсилене анафорою використано для відокремлення однієї строфи від іншої. Вірш побудований на суцільних повторах: лексичних, синтаксичних, звукових. Анафора ‘люблю’ розпочинає вірш. Речення здебільшого будуються на принципі синтаксичного паралелізму. Маємо багаторазовий лексичний повтор ‘буду’ в останній строфі.

Свідоме ігнорування розділових знаків є ознакою верлібрового твору, на томість у Т. Девдюка класичні вірші позбавлені пунктуації. Поетична гра, експеримент із формою творів, цікава метафоричність, підвищений звукопис – все це ознаки почерку Т. Девдюка.

Класичні трискладовики представлені 5-стопним анапестом (*У рожевих садах Вашингтону, Ти пожинна мені*).

„Ти пожинна мені і тому найніжніша у світі.	Ан5
Не ховай, не ховай – все одно віднайду, як тоді.	Ан5
Ти пожинна мені і тому найніжніша у світі.	Ан5
Там, де тихі благання втихають на тихій воді.	Ан5
Ми такі білі-білі. Біблійні. І ти є, і я є.	Ан5
Нам би Бог для обох, нам би тільки забули про нас.	Ан5
Ти сьогодні, кохана, уперше мені дозволяєш	Ан5
Лише раз, лише раз, лишеразлишеразлишераз...” ⁵	Ан5

Іван Андрусак у передмові до другої збірки Т. Девдюка *Ти, три хвилини тому* наводить початковий варіант третього рядка першої строфи „Пам’ятаєш, були при зимі ми, а тіло при літі”, витриманий у тому ж метричному ключі. Поет замінює його повторенням першого рядка. Цим він підсилює суть речення, наголошуючи на своїх почуттях до ліричної героїні.

У вірші – перехресне римування (попарне чергування жіночих і чоловічих клаузул). Милозвучності твору надають численні звукові повтори. Слова, які близькі за звучанням, виконують важливу смислову функцію, загострюючи увагу читача. В останньому реченні використано багаторазовий повтор. Інтимну емоцію допомагають донести асонанс ‘і’ („пожинна мені і тому найніжніша у світі”), „такі білі-білі. Біблійні. І ти є, і я є”), ‘о’ („Не ховай, не ховай – все одно віднайду, як тоді”), алітерація ‘б’ („білі-білі. Біблійні”).

Завдяки звуковим повторам створюється внутрішня рима: „білі – біблійні”, „Бог – обох”. Натрапляємо і на кореневий повтор (тихі благання втихають на тихій воді). Підсумуємо, що у даному вірші різні типи повтору є не лише зовнішньою ознакою композиційної впорядкованості, але й відіграють основну роль в організації ліричного змісту.

Амфібрахій представлений паліндромом *О гомін німого* (U1UU1U).

⁵ *Ibidem*, с. 19.

Окрім того, Т. Девдюк подає нам ще й зразок сонету:

I. ТИ ЩЕ ЖИВИЙ

Ми живі ще межі віршами UUUUUUU X4

(З неопублікованого)

„Ти ще живий ти просто ще не вмер	Я5
ти революцифер ти вічний	Я4
пекар	X1
але тебе не зрадують тепер	Я5
протези тез про рай у квітці пекла	Я5
мовчи вигнанцю зрозумій натяк	Я5
проліг твій шлях від озера до вілли	Я5
лише тому щоб ти побачив як	Я5
у теплих водах лебеді зомліли	Я5
отож тримайся далі від води	Я5
бо тільки суша – золоті меди	Я5
тож душу відведи і мед збери і пінку	Я6
троянди знову тицькають куди	Я5
краса врятує світ то є лиш півбіді	Я6
бо світ врятує тільки рідна жінка” ⁶	Я5

Поет дотримується внутрішньої композиції сонета: у першому терцеті подано розв'язку (розпочинається причинно-наслідковим зв'язком ‘отож’), яка знаходить своє логічне завершення в перших рядках другого терцета. Завершується сонет сильним афористичним рядком-висновком – замком сонета. Але є і відхилення від усталених жанрових ознак сонету. По-перше, поезія *Ти ще живий* написана хоч і одним метром (ямбом), але різними розмірами (5- і 6-стопним ямбом). А тому можемо віднести його до кулявого сонета, в якому один із віршів „має інший, довший або коротший розмір, ніж решта”⁷. Загалом у сонетах не прийнято повторювати будь-яке слово, хоча погодимося із І. Качуровським, що різноманітні повтори аж ніяк не заважають естетичному враженню від поезії. Саме тому поет послуговується ними досить широко. Т. Девдюк урізноманітнює строфічну будову поезії, подаючи першу строфу не як катрен, а як пептину. Цим самим другий рядок, що насправді є 5-стопним ямбом, розбивається на 4-стопний ямб і стопу хорей. Римування наступне: aBaB cDcD eeF eeF.

Наступний твір *Вірш не стільки...* зараховуємо до поліметричних конструкцій, до складу яких входить класичний і некласичний вірш. Перша частина твору належить до несегментованої безпунктуаційної вільної форми

⁶ Т. Девдюк, *op. cit.*, с. 22.

⁷ І. Качуровський, *op. cit.*, с. 140.

(термін введений А. Підпалим), візуальними ознаками якої є відсутність поділу на рядки та відсутність пунктуації. Вона налічує 9 рядків. Далі слідує віршова частина твору написана вольним ямбом. Подібні форми на сьогодні ще є новаторськими. Значно частіше можемо зустріти прозіметр, коли в одному творі поєднується вірш і проза.

„ВІРШ НЕ СТІЛЬКИ ПРО ПОСТМОДЕРНІЗМ ЧИ ПРО МОДЕРНІЗМ ПОСТУ І НАВІТЬ НЕ СТІЛЬКИ ПРО ГОЛОДУВАННЯ СПАЛЮВАННЯ ЖИРІВ ГЕРБІВ ІНШИХ СПЛАВІВ НЕ ПРО БІЧНУ ДІЮ „ГЕРБАЛАЙФУ” І ЗОВСІМ НЕ ПРО ЗАДУХУ В ТРИДЦЯТЬ ТРЕТЬОМУ БО АВТОР ЦЬОГО ВІРША НОСИТЬ СОРОК ЧЕТВЕРТИЙ З ПОЛОВИНОЮ ЯК ПРО ТЕ ЩО САМЕ ЧЕКАЄ НА ПОЕТА ЯКИЙ ВТРАТИВ ЕКОНОМІЧНУ ПИЛЬНІСТЬ ПІД ЧАС ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ ДЕРЖАВИ ВИРІШИВСЯ ПОВНІСТЮ ВІДДАЛИТИСЬ НА ПОТАЛУ УЛЮБЛЕНІЙ СПРАВІ ТОБТО ТВОРЧОСТІ І БІЛЬШЕ НІЧОГІСІНЬКО НЕ РОБИТИ ОТОЖ

у мешті	
будеш мешкати	Я4
під п'ятою	
буяти	Я3
і дихати	
котоново	Я4
на 100%	
ніздрем	Я3
а як не буде в мешті	
чи в венах вентилятора	Я7цн1
то зайде тобі іздрик	
з паперу	
і	
заліза”	Я6цн1 ⁸

У цьому творі автор прагне використати безпунктуаційність у сенсі складного речення, подаючи нам безперервну цілісну послідовну синтаксичну конструкцію. Тому доцільно подати послідовний міжіктовий аналіз першої частини твору: -1-5-4-0-2-2-5-1-4-1-0-1-4-0-3-2-1-3-1-1-1-2-3-4-1-2-3-2-0-4-1-2-2-2-2-1-3-4-3-2-2-1-1-3-3-4-2-.

Домінують по одному, два склади поміж іктами, а тому можемо говорити про дольниковий ритм.

Некласичні розміри у проаналізованій добірці творів представлені дольником (*Пріє в пеленках нєнза, Я тут приляжу біля тебе дєсь приблизно, Вєчїрка, Надуманє, Страсти, Життя припікає*), верлібром (*Оголошення, Якщо один чагарник колючий*) і тактовиком (*Павліку Морозову*).

⁸ Т. Дєвдюк, *op. cit.*, с. 27.

У віршах Т. Девдюка римуються не тільки закінчення вірша, а й слова, які знаходяться всередині тексту. Можемо спостерігати звукове уподібнення слів, які знаходяться поряд або недалеко одне від одного („Ми такі білі-білі. Біблійні”⁹, „власне власти”¹⁰, „протези тез”¹¹, „постмодернізм чи про модернізм посту”¹², „в венах вентилятора”¹³, „пів літерою або півлітрою”¹⁴, „лиш лишився наче подих подив грішних”¹⁵ та ін.). Поет зближує семантично віддалені слова за рахунок співвідносності їх фонетичного складу, видобуваючи з них приховані значення.

Наведемо приклад триїктового дольника (Дк3), в якому домінує III (1 – 2 – 1 – 1) форма, що надає віршеві класичного звучання:

герої під сонцем крем лица	1 – 2 – 1 – 1–	
шукатимуть місця в поспіх	1 – 2 – 1 – 1	III
крісельня котра окреслиться	1 – 2 – 1 – 2	III
розважить надуманий постріл	1 – 2 – 2 – 1	I
софітик смігтя увінчаний	1 – 2 – 1 – 2	III
трактами про безсмертя	– 2 – 1 – 1	III
і той хто сьогодні у відчаї	1 – 2 – 2 – 2	I
вже завтра в моєму конверті	1 – 2 – 2 – 1	I
адреси не буде голосно	1 – 2 – 1 – 2	III
пустки порожнечам квити	– 3 – 1 – 1	III
волочить когось по колу знов	1 – 2 – 1 – 1	III
софітик смігтя як китиця	1 – 2 – 1 – 2	III
щоб встиг я відчути інохідь	1 – 2 – 1 – 2	III
де іноді треться ганеба	1 – 2 – 2 – 1	I
ти звурдь мені трохи неба	1 – 1 – 0 – 1 – 1	
на грубі базарні віники	1 – 2 – 1 – 2	III
хоча б невульгарно піни вкинь	1 – 2 – 1 – 1–	
де встануть брехливі міти	1 – 2 – 1 – 1	III
а небо скупе на віники	1 – 2 – 1 – 2	III
а небо метає мітли. ¹⁶	1 – 2 – 1 – 1	III

Вірш належить до астрофічних, хоч і можна умовно виділити 5 частин (чотири строфи з перехресним римуванням, а передостання – з оповитим). Поет

⁹ *Ibidem*, с. 19.

¹⁰ *Ibidem*, с. 21.

¹¹ *Ibidem*, с. 22.

¹² *Ibidem*, с. 27.

¹³ *Ibidem*, с. 27.

¹⁴ *Ibidem*, с. 29.

¹⁵ *Ibidem*, с. 31.

¹⁶ *Ibidem*, с. 27.

уміло оперує нерівноскладовими римами (лиця – окреслиться, квити – китиця, голосно – знов). Найчастіше вони об'єднують слова з дактилічними і жіночими клаузулами. У вірші домінує ямбічна анакруза. Відчутна на слух дисонансність, часті збіги приголосних звуків утруднюють прочитання тексту (софітик сміття, порожнечам квити, звурдь мені, як китиця). Іноді вони врівноважуються асонансами (той хто сьогодні, волочить когось по колу знов).

Поезія *Павліку Морозову* написана тактовиком, в якому обсяг міжкітвих інтервалів коливається в межах трьох варіантів:

„Павліку Морозову –3–2
на паличку морозиво. 1–3–2
А ти свого батька продаси – 1–1–0–3–
отоді й з'єси!”¹⁷ 2–1–

Поет римує не лише кінцеві слова, а й початкові „Павліку” – „на паличку”. Кількість іктів коливається від 2 до 4. Маємо одну строфу – катрен із парним римуванням, дактилічні рими змінюються чоловічими.

Цікавим з метричного погляду є верлібр „пізно вночі”:

„пізно вночі ┐UU┐
до мене приїхала мати U┐UU┐U┐U┐ Am3
до хати U┐U Am1
занесла U┐U Am1
сльозу U┐ Я1
як ту розкладачку U┐UU┐U Am2
аби U┐ Я1
переспати»¹⁸ UU┐U Am1 (або X2)

Цей вільний вірш обмежений у своїй свободі, оскільки в ньому звучить метр. Усі рядки верлібру можуть бути проінтерпретовані як силабо-тонічні. Найбільше частка припадає на різностопний амфібрахій. Лише два сусідні рядки (3,4) мають однакову будову Am1. Постійна зміна розміру не створює метричної інерції, але й заважає сприймати цю поезію як чистий вільний вірш. Розмір, підтримуючи інтонацію, сприймається природно, надаючи їй своєрідної музичальності. Такими ж є природні стрибки ритму, паузи, зміни мелодики. Графіка допомагає акцентувати кожне слово рядка.

Таблиця 2.

Співвідношення КЛ і НКЛ

	КЛ					НКЛ				
	Я	Х	Д	Ам	Ан	Дк	Тк	Акц	В. в.	ПК
% текстів	31	-	-	3,4	6,8	21	3,4	-	31	3,4

¹⁷ *Ibidem*, с. 29.

¹⁸ *Ibidem*, с. 20.

Серед творів Т. Девдюка, вміщених до антології домінують строфічні твори (65,5%), з них 79% – це різнострофічні поезії, і 21% – рівнострофічні. Переважна більшість поезій має катренову будову (57,5 %), далі слідує дворядкові (15%), трирядкові і п'ятирядкові строфи (7,5%). Астрофічні вірші становлять 9% (*Надумане, Поцуплення, Невдала втеча з концтабору Бандури* та ін.).

Поет не боїться експериментувати з будовою творів і розробляє оригінальні строфічні малюнки.

ЛІТЕРАТУРА

Аз, два, три...дванадцять – лист у пляшці: Антологія Авторського Зарубіжжя, Львів 2010.

Девдюк Т., *Ти, три хвилини тому*, Київ 2000.

Качуровський І., *Строфіка*, Київ 1994.

Костенко Н. В., *Українське віршування ХХ ст.*, Київ 2006.

Підпалій А. В., *Нова безпунктуаційна несегментована поетична форма* [в:] „Слово і Час”, № 11, 2002, с. 81–83.

MODERN DIASPORIC LITERATURE (AS EXEMPLIFIED IN THE POETRY OF TARAS DEVDYUK)

This article is an attempt to consider the original creative individuality of Taras Devdyuk as a representative of modern diasporic literature. The nature of the modernistic searchings of the author is shown. The metric and strophic versification of his poetry is studied.

Key words: poetry, stanzaics, vers libre, rhythm, reiteration, sonnet, diasporic literature.

Роман КОЗЛОВ

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

Змістові шари оповідання Івана Франка *Odi profanum vulgus*

Виразним маркером художності тексту є можливість побудови з нього різних, іноді навіть протилежних, смислів. Звісно, з огляду на мінливість третьої ланки в схемі „автор – текст – читач”, таку можливість можна вбачати для будь-якого тексту. Та саме в художньому вона не лише іманентна, не лише бажана, а виступає метою, досягнення на реалізацію якої спрямовується його існування. Найприродніше різноінтерпретативність досягається метафоричністю висловлювання, яка формує щонайменше два – прямий і переносний – рівні сприйнятого змісту. Саме тут породжується художність, хоч, зрозуміло, для повного її постання потрібно значно більше семантичних шарів.

У літературознавстві досі зберігається дискусія про можливість і доцільність застосування стратифікаційного підходу до художніх явищ, позначених цілісністю, гуманітаристичною суб'єктивністю й оригінальністю. За Г. Клочком, „методологічна слабкість рівневого підходу полягає в тому, що він не дозволяє бачити твір як функціональну цілісність. [...] Зараз, коли дедалі більше стверджується розуміння твору як системно організованої цілісності, говорити про рівневий підхід до аналізу твору – це перебувати на застарілих позиціях”¹. Але тут мова йде передусім про спрощене (шкільне?) бачення художньо-літературного цілого, і повністю відмовитися від стратифікації в науковому мисленні неможливо. Сам учений, декларуючи власний системний підхід і вибудовуючи відповідний понятійний апарат, також змушений звертатися до застосування просторових схем і виокремлювати принаймні структурні явища вищого („система”) та нижчого („підсистема”, „група”, „прийом як елемент”) порядків. Загалом слід прийняти, що стратифікаційний підхід у літературознавстві відображає унаочнення з допомогою

¹ Г. Клочек, *Енергія художнього слова*, Кіровоград 2007, с. 26–27.

вертикальних просторових відношень причинно-наслідкових зв'язків між вичленованими складовими змісту художнього твору й тому має право на існування остільки, оскільки допустимим є таке вичленовування. Він також зберігає унаочнення часу читання як горизонтальної лінії поступового кількісного нарощування кожного з рівнів.

З цього погляду виокремлення будь-яких рівнів (шарів, страт) у процесі постання художнього змісту твору з урахуванням часовості, за Г. Лессінгом, його рецепції є взаємодією простору і часу як мислесхем у розумінні, наведеному І. Кантом у *Критиці чистого розуму*. І це стосується не лише наукового дискурсу, а й будь-якого з художніх – авторського та читацького, адже передбачення письменником і відповідне тлумачення читачем кількох шарів змісту твору також відповідає сутнісним принципам хронотопіки – системи способів функціонування часу і простору в художньому творі, реалізованих на всіх рівнях постання художнього змісту: текстовому, елементики (образів), еволютики (сюжету), діалектики (конфлікту), ідей.

У межах позитивізму час і простір увійшли в художній і мистецтвознавчий дискурси передусім як тенівські „момент” і „умови”, суттєво посприявши становленню т. зв. реалістичного мистецтва. З іншого боку, модернізм – у найрадикальніших своїх проявах – залишив часу й простору царину суб'єктивних почувань реципієнта, якими майстерний автор мав грати, мов з емоціями. Десь між цими крайнощами і слід, на думку сучасних дослідників, які намагаються позбавити І. Франка приписуваної тоталітарним гнітом одіозності, шукати сутність його феномену. Варто враховувати, що сам письменник завжди гостро висловлювався проти тенденційності в літературі, проти підпорядкування твору лише одному завданню, переважно суспільному, через що мистецтво перестає ним бути. А за О. Блоком, саме в межах модернізму відбувається повернення художньої діяльності в її питому царину, але в цьому ж таки, у його надмірній мистецькості – його „отруйність”. Слід прийняти, що І. Франко не визнавав декларованої позажиттєвості модернізму, але прозорливо бачив потужність виражальних можливостей пропонувананих ним засобів і активно їх застосовував. Тому вивчення його творів має відповідати програмі, декларованій Г. Штоном: „Мистецтво на всіх рівнях найперше повертається до самого себе, притаманної кожному з жанрово-родових підвидів вражальності, котра досягається не тим, про кого і що каже письменник, а як саме він це робить? На рівні стилю, інтонаційного й духовного ладу, образної «текстури», характерології, іманентної контекстуальності, «шепотів» авторського підсвідомого й несвідомого. Якщо все це напричі ігнорується заради всього лиш тої чи тої інтелектуалізованої фрази – маємо приклад тенденційного зсуву”².

² Г. Штонь, *Так є, але чи так треба?* [в:] *Українська літературна газета*, № 14 (72), 2012, с. 5.

У час, що припадає на останній період звернення І. Франка до жанру п'єси (1897–1904), драматургізована діалогізація проявляється також у його прозі. Доволі незвичним у цьому сенсі явищем є оповідання „*Odi profanum vulgus*” (1899). „Другий із восьми розділів оповідання має вигляд вставного драматичного етюда, хронотопом якого є редакція одного часопису. Працівники редакції виголошують репліки, рясно насичені інтертекстуалізмами, – фрагментами текстів різними мовами”³, – зазначає Ю. Денисюк, наголошуючи на щонайменше трьох ракурсах вивчення цієї частини твору: внутрісюжетному, алюзійному (І. Франко якраз покинув роботу в газеті) та інтертекстуальному. Загалом складається враження, що цей вставний драматизований фрагмент доволі самостійний за змістом і розкриває відокремлену сюжетну лінію.

Виразно модерністичне звучання оповідання визначається, на думку Р. Голода, його стильовою (символізм, реалізм, натуралізм) та родовою (епос, драма) поліфонією⁴. На драматичну інкрустацію твору звертає увагу й М. Легкий, констатуючи прояв ознаки цього роду: „Авторський текст, за винятком ремарок, зредукований остаточно. Автор існує тут в іпостасі, сказати б, драматичного наратора”⁵. Доповнює „мозаїчність” твору і його інтертекстуальна насиченість, завдяки чому зокрема постає можливість доволі точного датування твору (авторські примітки містять покликання на видання Ф. Ніцше і П. Верлена 1898 р., а саме оповідання побачило світ 1899 р.).

І. Франко, удаючись у цьому художньому тексті до покликань, дотримується того ж підходу, що й у науковому трактаті *Із секретів поетичної творчості*: класичні гасла, наприклад, цитата з Горация в назві оповідання, висловлювання Ф. Шлегеля та І. Канта в трактаті, є немовби не декодованими алюзіями, натомість тези сучасників сумлінно супроводжуються бібліографічним апаратом. На думку Ю. Денисюка, в оповіданні він виконує ще й важливу образотворчу роль, підкреслюючи провалля між освіченим працівником „одного поступового і демократичного львівського дневника”⁶ і простим людом.

Загалом оповідання *Odi profanum vulgus* є своєрідною теоретико-практичною художньою ілюстрацією естетичних принципів, що їх І. Франко протягом 1898 р. послідовно викладав у трактаті *Із секретів поетичної творчості*. Разом вони закономірно розвивають, передусім у теоретичній

³ Ю. Денисюк, *Інтертекстуаліزم в оповіданні І. Франка „Odi profanum vulgus”* [у:] „Вісник Львівського університету. Серія філологічна”, вип. 32, 2003, с. 38.

⁴ Р. Голод, *Поетика символізму в літературно-критичній рецепції та художній практиці Івана Франка* [у:] „Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія (Літературознавство)”, вип. XVII–XVIII, Івано-Франківськ 2007–2008, с. 46.

⁵ М. Легкий, *Форми художнього викладу в малій прозі Івана Франка*, Львів 1999, с. 112.

⁶ І. Франко, *Odi profanum vulgus* [у:] „Зібрання творів у 50 томах”, т. 21, Київ 1979, с. 79.

площині, експеримент-дискусію, розпочату *Зів'ялим листям*, особливий „діалог” І. Франка з модернізмом. Слід зауважити, що оповідання вперше вийшло, як і трактат, у „Літературно-науковому вістнику”, де йому і ще кільком творам автор дав спільний заголовок *В плен-ері. Вірші і проза Івана Франка*⁷. Думається, що це натяк на спробу виведення теоретичних роздумів у реальній світ, через що в оповіданні можна виокремити два сюжетно-семантичні шари: епічну побутову історію недолі Петруся та драматизовану естетичну дискусію, ведену інтелігентами й віддану формою поіменованого діалогу. На стику цих шарів відповідно до встановленої системи рівнів постановня художнього змісту слід говорити про ще один, об'єднуючий, у якому формується образ головного персонажа – заграничного політика Вінкентія. Важливою є неповна автономність трьох шарів: вони повністю реалізують авторський задум лише в межах художнього цілого, хоч і мають відмінні локалізацію, систему зображальних засобів і навіть персонажний склад (за винятком згаданого вже Вінкентія). Оскільки основна сюжетна лінія доволі прозора й була вже проаналізована дослідниками, є підстави зосередитись на семантичних особливостях другого, драматургізованого розділу, щоб чіткіше визначити його роль у творенні багат шарового змісту оповідання.

Події другого розділу локалізовані в редакції львівської газети й відбуваються протягом ранку, після завершення формування матеріалів до чергового номера. Часова цілісність діалогу розривається лише двома ремарками, що повідомляють про процедуру складання грошей учасниками розмови та про прихід нових персонажів – Професора й Артиста. Разом з двома абзацами ввідних дидакалій та кількома зауваженнями про особливість проголошення тієї чи тієї репліки вони складають корпус авторського мовлення. Склад граматичного часу дієслів у цих частинах тексту відображає загальний родовий синкретизм твору: презенс постійно перемижується перфектом, що незначно руйнує ілюзію драматичної „теперішності”, адже автор все одно залишає персонажам право на самовираження і самодіяння.

Сюжет розділу спирається на доволі прозорі географічні та історичні локації, визначені як прямими вказівками („львівський дневник”, „в Європейськiм готелю, номер 10”⁸), так і згаданим покликанням на видання творів Ф. Ніцше. Приналежність персонажів до львівської інтелігенції додатково підтверджується частими німецько-, латино- та франкомовними інкрустаціями їхнього мовлення, а постать Артиста увиразнюється також високопарними польськими етикетними кліше. Крім того, прізвисько цього персонажа („Артист маляр Парафіянський, званий також Битва під Грунвальдом”⁹) є історичною й політичною алюзією, яка формує приховану смислову опозицію:

⁷ *Ibidem*, с. 477.

⁸ *Ibidem*, с. 79, 81.

⁹ *Ibidem*, с. 80.

у цій битві 1410 р. об'єднане польсько-литовсько-русинське військо перемогло рицарів тевтонського ордену, що дало поштовх більш вільного розвитку цих націй.

Власне драматичне дійство формується репліками шести персонажів, які попри автономізованість, виражену словами Внутрішнього політика („Ми демократи: кождий відповідає за себе”¹⁰), можуть бути погруповані за різними принципами. Так, працівникам редакції протиставляються Професор і Артист, Заграничний політик – Внутрішньому, діячі мистецтва Артист і Заграничний політик (він же „не друкований досі, але тим не менше вітхненний” поет¹¹) – Професорові „будівництва і копання фундаментів”¹². За національним самоусвідомленням Артист протиставляється іншим персонажам, хоч автор і не загострює цей аспект, обмежуючись натяком на рух „Молодої Польщі”. Майстерність І. Франка – автора діалогів проявляється тут у природності самоідентифікації та самопрезентації персонажів при їхньому входженні до визначених опозицій. З такого погляду Заграничний політик Вінкентій (він же батько Петруся) виявляється персонажем із перехідною семантикою – він бере участь у різних групах відповідно до своїх іпостасей, його постать об'єднує два сюжетні шари оповідання й формує власний семантичний, він виголошує естетичні сентенції, проти яких спрямований ідейний задум твору.

Очевидно, саме для очищення цих поглядів І. Франко вдається до драми як роду і до форми драматургічного діалогу між „адептами різних суспільних поглядів на мистецтво, образи яких автор свідомо узагальнює, ховає за абстрактними іменами Професора, Заграничного політика, Артиста тощо, аби акцентувати увагу на змісті дискусії, а не на індивідуальних особливостях персонажів”¹³. При цьому Професорові відведено позитивістські погляди, Акторові – суб'єктивістські, а Заграничному політикові – естетські. Диспут учасників діалогу про призначення мистецтва, про співвідношення ролей митця й спільноти залучає їх до естетико-мистецтвознавчих дискусій межі століть, пов'язаних зі становленням модерністичних тенденцій. Як відомо, І. Франко своєрідно включився в цей дискурс, частково залишаючись на власних позиціях і частково приймаючи нові погляди на мистецтво, що дослідникам говорити про наявність у його творчій і науковій біографії ознак антипозитивістського зламу.

¹⁰ *Ibidem*, с. 79.

¹¹ *Ibidem*, с. 81.

¹² *Ibidem*.

¹³ З. Чу т, *Генетико-типологічна спорідненість імпресіонізму та натуралізму в літературознавчій рецепції Івана Франка* [у:] „Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія (Літературознавство)”, вип. XVII–XVIII, Івано-Франківськ 2007–2008, с. 65.

Пошук художнього втілення образу автора серед персонажів цього драматизованого розділу наштовхнув Р. Голода на припущення, „що самому Франкові найбільше імпонувала поміркована позиція Критика”¹⁴, з яким варто погодитися, адже висловлена цим персонажем теза: „Люблю штуку, але й цибулі не дам плювати в лице”¹⁵, – насправді є ключем-алегорією до розуміння суперечностей Франкового світогляду. Додатково в цьому переконує той факт, що саме мовлення Критика автор наділяє іронічними відтінками, тоді як інші персонажі цілком серйозні.

Разом з тим, висловлена в діалозі естетико-теоретична опозиція, не є головною ні для цього розділу, ні для оповідання в цілому. Недарма І. Франко, вибудовуючи логіку аргументації учасників дискусії, спершу виводить плекану Заграничним політиком недосяжність його поезій для народу, і лише потім – декларовану самообожнювану „вищість” („Найвища функція, найвищий обов’язок артиста – бути артистом, творцем, бути самим собою. Він незалежний ні від кого, він пан, він цар, він бог. Не він обов’язаний до вдячності суспільності, що видала і виплекала його, а суспільність повинна чтити, шанувати, обожати його за те одно, що він є”¹⁶). За горизонтальною опозицією позитивістів і модерністів І. Франко побачив загрозу вертикального протиставлення окремих осіб до натовпу, а в результаті – і розшарування нації, адже відповіддю на „*Odi profanum vulgus et arceo*” („Ненавиджу просту юрбу і погорджую нею”) може стати лише зворотна ненависть.

Із такого погляду другий, драматизований, розділ включається в загальну просторову опозицію твору як теоретичний ключ позиції головного персонажа Вінкентія, а весь твір спрямовується на доведення її нежиттєздатності й неприпустимості. Унаслідок застосування стратифікаційного підходу до розуміння оповідання на нижчому рівні бачимо натуралістичний сюжет поневірянь Петруся, над яким надбудовується модерністичний образ Вінкентія, але найглибший зміст і авторський задум розкриваються на третьому шарі, де позажиттєвість, автономність модернізму протиставляється включеності його апологетів у саме життя. Відтак декларована „найвища функція, найвищий обов’язок артиста” стає не більше, ніж штучною неживою примарою.

¹⁴ Р. Голод, *Поетика символізму в літературно-критичній рецепції та художній практиці Івана Франка* [у:] „Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія (Літературознавство)”, вип. XVII–XVIII, Івано-Франківськ 2007–2008, с. 46.

¹⁵ І. Франко, *Odi profanum vulgus* [у:] *Idem, Зібрання творів у 50 томах*, т. 21, Київ 1979, с. 81.

¹⁶ *Ibidem*, с. 83–84.

ЛІТЕРАТУРА

- Голод Р., *Поетика символізму в літературно-критичній рецепції та художній практиці Івана Франка* [у:] „Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія (Літературознавство)”, вип. XVII–XVIII, Івано-Франківськ 2007–2008, с. 41–47.
- Денисюк Ю., *Інтертекстуалізм в оповіданні І. Франка „Odi profanum vulgus”* [у:] „Вісник Львівського університету. Серія філологічна”, вип. 32, 2003, с. 37–43.
- Клочек Г., *Енергія художнього слова*, Кіровоград, 2007.
- Легкий М., *Форми художнього викладу в малій прозі Івана Франка*, Львів 1999.
- Франко І., *Зібрання творів у 50 т.*, т. 21, Київ 1979.
- Чут З., *Генетико-типологічна спорідненість імпресіонізму та натуралізму в літературознавчій рецепції Івана Франка* [у:] „Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія (Літературознавство)”, вип. XVII–XVIII, Івано-Франківськ 2007–2008, с. 62–68.
- Штонь Г., *Так є, але чи так треба?* [у:] „Українська літературна газета”, № 14 (72), 2012, с. 4–5.

**LAYERS OF CONTENT IN IVAN FRANKO'S STORY
*ODI ORIFANUM VULGUS***

The article deals the Ivan Franko's story *Odi profanum vulgus* as polisemantic artistic integrity. Along with the plot autologous singled out level of the creation of nature (the image of Vincent) and the level of aesthetic discussion. The role of the second section of the work, which has dramaturgic form, is emphasised. The role of spatial and temporal creative thinking labels has been analysed as well.

Key words: I. Franko, *Odi profanum vulgus*, time, space, aesthetic, chronotopica

Ольга КРАВЧЕНКО

Львівська національна академія мистецтв

Поліптих *Чудеса св. Яна з Дуклі* у церкві св. Андрія у Львові

Досліджуючи портретне малярство Галичини XVII–XVIII ст. ми звернули увагу на винятково цікаві твори, намальовані на дерев'яній основі – картини з зображенням чуд св. Яна з Дуклі. Цю одну з найцікавіших та майже не досліджених пам'яток, приховує від нашого ока церква св. Андрія у Львові (костел Бернардинів). З глибини віків ансамбль храму та монастиря доносять до нас послання про чуда св. Яна з Дуклі. Про його діяння та прославлення розповідають нам фрески ротонди над криницею, релігійні картини вівтарів, виточені з мармуру скульптури та поліптих, що складається з кількох частин і є без перебільшення визначною пам'яткою в історії Львова. Цінність її в першу чергу полягає у розкритті цікавого для нас світогляду та життя львів'ян XV–XVIII ст. Оповідуючи нам про чуда, які відбувались уже після смерті св. Яна з Дуклі біля його гробу або при з'явленні святого у хмарах, автор знайомить нас із реальними постатями, з тими, кому вдалось одужати завдяки милості святого Яна. Розглядаючи поліптих, не можливо не захопитись докладно та ретельно промальованими обличчями та одягом зображених осіб, конкретизованими львівськими пейзажами, детально виписаним інтер'єром храму, де відбувалось чудо зцілення.

Отже, маловідоме і недосліджене творіння з зображенням львівських міщан та шляхти – живописний поліптих чудес св. Яна з Дуклі, знаходиться у пресвітерії церкви св. Андрія, колишнього львівського костелу Бернардинів.

Впродовж трьох століть поліптих *Чудеса св. Яна з Дуклі* не привертав уваги дослідників, не збереглося жодних даних та навіть згадок у довоєнній літературі кінця XIX – початку XX ст., лише у двох працях українських науковців другої половини XX ст., а саме у В. Вуйцика¹ та В. Свенціцької², згадується про його існування.

¹ В. Вуйцик, *Вісник Інституту Укрзахідпроектреставрація*, ч.14, Львів 2004, с. 82–93.

² В. Свенціцька, *Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві XVII ст.*, Київ 1966, с. 119.

Дивним видається факт, що досліджуваний нами поліптих із зображеннями чудес св. Яна з Дуклі, не задокументований у описах храму до другої половини ХХ ст. Українська дослідниця галицького малярства XVII–XVIII ст. В. Свенціцька згадує про цей твір, називаючи його *Боротьба за душу вмираючого* або поліптих другої половини XVII ст., зазначає, що даний твір є „ілюстрованою хронікою життя Яна з Дуклі типового кляшторного письма”³. Пізніше, про поліптих було знайдено скупу інформацію у статті В. Вуйцика, присвяченій бернардинському монастирю у Львові. Описуючи інтер’єр костелу, автор звернув увагу на «велике панно», що знаходиться у пресвітерії храму⁴. Такі скупі згадки у літературі заставляють замислитись над походженням цього твору та підштовхують до його докладнішого дослідження.

Поліптих *Чудеса св. Яна з Дуклі* складається з шести (відомих нам) частин, чотири з яких знаходяться у пресвітерії костелу, а дві, за словами директора Львівської галереї мистецтв Б. Возницького, були перевезені у 60-х роках ХХ ст. до фондів Олеського замку (Філія Львівської Національної галереї мистецтв. Інв. ном. Ж 6317) (рис. 1). П’ять частин поліптиху – це великі дошки прямокутної форми і різні за розмірами, шоста частина – це п’ять двобічних медальйонів в ажурній рамі (рис. 2).

Чотири частини поліптиху, які залишилась у храмі, обрамлені мальованим орнаментальним декором. Ці картини розміщено по обидва боки пресвітерію на північній та на південній стінах. По праву руку від вітваря знаходиться більша частина поліптиху, що налічує загалом п’ятдесят дев’ять медальйонів, розміщених у чотири ряди. У трьох верхніх рядах нараховується по п’ятнадцять, а в нижньому – чотирнадцять медальйонів (рис. 1). Уся композиція медальйонів обрамлена мальованим орнаментом.

Три інші частини поліптиху знаходяться на стіні зліва. Дві частини складаються з п’яти медальйонів, розміщених вертикально, обрамлених орнаментом. Третя – складається з п’яти рядів по три медальйони. Обрамлення є лише на трьох сторонах, оскільки четверта сторона обрізана (?), що може свідчити про те, що твір було адаптовано під цю стіну і давніше він розміщувався у іншому місці. Для композиційного завершення, на стіні, що примикає до цієї частини поліптиху, було домальовано той самий орнамент, очевидно, щоб надати їй композиційного завершення. Проте, при останній реставрації, орнамент на стіні було зафарбовано і композиція втратила свою завершеність.

Частина поліптиху знаходиться у фондах Олеського замку (рис. 1) і є композицією, яка складається з п’яти медальйонів у багаторізьбленій ажурній оправі, очевидно, вона була розрахована на оглядання з обох сторін (рис. 2). Таким пишним оформленням автор хотів підкреслити, що тут зображені не

³ В. Вуйцик, *op. cit.*, с. 82–91.

⁴ В. Свенціцька, *op. cit.*, с. 119.

звичайні міщани, а представники знаті – королі та високопоставлені шляхтичі, одягнені у багатооздоблений одяг. Серед них – зображення Станіслава Соліковського декана львівського (рис. 3), Миколи Торосовича – архієпископа львівського вірменського обряду, короля Яна Казимира, Йоана Даниловича – воєводи руського, князів Острозьких та ін.

Друга частина поліптиху, з фондів замку дещо скромніша, подібна за композиційним рішенням до тих, що залишились у храмі. Тут на спільній основі зображення восьми чудес розміщено у чотири ряди по два медальйони. Картина обрамлена у нову дерев'яну раму. Люди зображені у простому міщанському одязі і їх значно важче ідентифікувати.

Отже, на сьогодні існує сто два зображення чудес св. Яна з Дуклі: у пресвітерії храму знаходиться вісімдесят чотири, а на фрагментах з фондів Олеського замку нараховуємо вісімнадцять.

Загальний вигляд частини поліптиху у різьбленому ажурному обрамленні медальйонів, призначеної до двохстороннього огляду, що знаходиться у фондах Олеського замку

Проте, з давніх літературних джерел ми дізнаємось, що святий виконав триста тридцять чудес зцілення від хвороб, навіть були випадки, коли святий зумів зарадити смерті⁵. Ця інформація може бути свідченням, що могли існувати ще й інші частини поліптиху.

⁵ O. Jurkiewicz, *Bl. Jan z Dukli. Patron Polski, Rusi i Litwy. Żywot, nabożeństwo i pieśni na jego cześć*, 1931, s. 79–86.

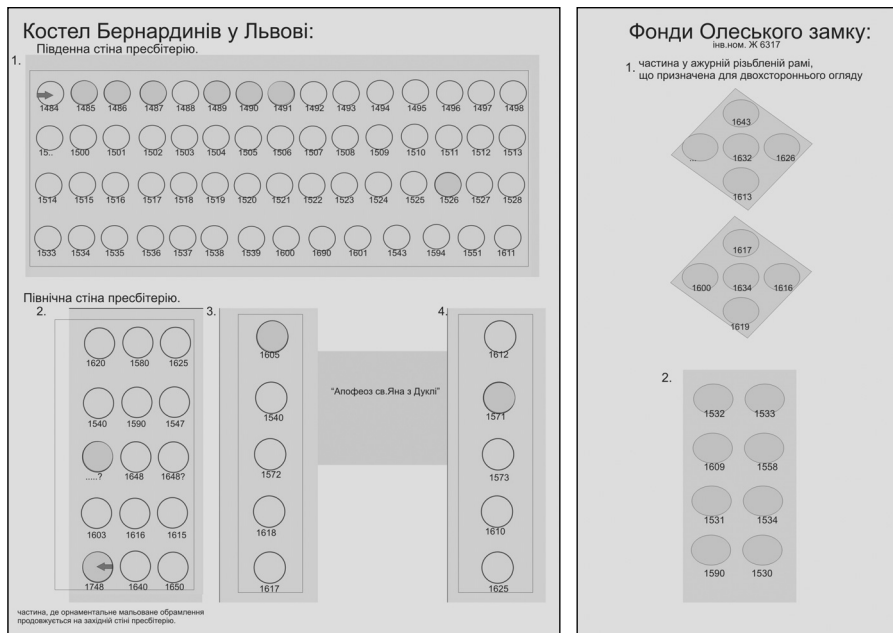

Схема 1. Загальний вигляд частин поліптиху „Чудеса св. Яна з Дуклі”

Всесвітліший і превелебний Станіслав Соликовський декан, львівський, від хвороби очей звільнився, подяку відав

Своєрідним поясненням до зображень є написи латиною, яка, за свідченнями її знавців, є сполонізованою та написаною з помилками. Очевидно, автор не знав класичної латини, а переписував написи з певних джерел, допускаючись помилок. Ці написи засвідчують конкретну особу, її походження та хворобу, яку було зцілено святим.

Під зображеннями зцілень на медальйонах є дати сотворених св. Яном чудес. Датування розпочинається з найбільшої частини поліптиху, що знаходиться на південній стіні пресвітерію церкви св. Андрія. Перший медальйон цієї частини підписаний 1484 р. Розглядаючи медальйони зліва направо – це є перше за розміщенням та перше із здійснених святим чудес після його смерті у 1484 р., про що свідчить напис на дошці, розміщений у нижній частині медальйону з зображенням цього чуда (рис. 1). На цій частині автор поліптиху здебільшого зберігає послідовність років від 1484–1528, далі логіка датування стає хаотичною, як і на інших частинах поліптиху.

Проте, розглядаючи медальйони, було зауважено, що зазначені художником чуда відбувалися від 1484–1650 рр., але загадкою є «чудо» датоване 1748 роком, на північній стіні пресвітерію. Це зображення розміщене у лівому крайньому кутку, де дошка, на якій мальовано цю частину поліптиху, примикає до стіни, а орнамент, що обрамлює композицію цих медальйонів, було продовжено на західну стіну. На жаль, після реставрації цей цікавий факт, який міг би поєднати час створення поліптиху з чудесами св. Яна з Дуклі та час виконання фресок у храмі, втрачено.

Якраз у 1730–40-х рр. проводилось багато нових робіт по оздобленню храму, кожна з яких присвячувалась культу св. Яна з Дуклі, що у свою чергу було пов'язане з тим, що у 1733 році папа Климент XII оголосив Яна з Дуклі „благословенним”, а у 1739 році – покровителем Польщі, Русі та Литви⁶.

Це був новий етап у оформленні інтер'єру костелу. Він розпочався, як зазначив В. Вуйцик, у першій половині XVIII ст. за кустоша і гвардіана конвенту Яна Капістана Вздєконського, оскільки старомодний вигляд костелу з ренесансними вітварями і стюковим декором склепіння вже не задовольняли нові смаки та уподобання. Ян Капістан Вздєконський розпочав реформування костелу у новому стилі, усунувши все старе⁷.

Переобладнання почалось зі встановлення нових вітварів на протязі 1736–1740 рр. В. Вуйцик встановив, що 16 червня 1736 р. конвент, в особі ксьондза кустоша Яна Капістана Вздєконського уклав контракт з майстрами – сницарем Томашем Гуддером (Гаддером) і штукмагістром Конрадом Котшенрайтером. З дослідження В. Вуйцика дізнаємось, що ці майстри виготовили і встановили перші три вітварі у 1736–1740 рр.: головний – св. Яна з Дуклі та два менші. Загалом усіх вітварів було виконано шістнадцять.

⁶ A. Prochaska, *OO Bernardyni lwowscy*, t. XIII, Lwów 1919, s. 12–16.

⁷ В. Вуйцик, *op. cit.*, с. 88.

Водночас зі встановленням нових вівтарів, склепіння і стіни храму було вкрито розписами. Стінопис в техніці фрески виконав у 1738–1740 роках монах бернардинець Бенедикт Мазуркевич з помічниками С. Бартницьким, Ю. Волінським і Й. Срочинським. Мазуркевич був учнем болонського художника Джузеппе Карло Педретті, який виконав у Львові фрески у костелі Кармелітів босих. Мазуркевичу належать фрески склепіння головної нави і вівтаря. У пресвітерії, де на стінах розміщено досліджуваний нами поліптих, над аркою, що з'єднує наву з пресвітерієм, зображено два ангели, які тримають картуш з латинським написом:

- „D. O. M. Divinitus hominess an sunt virtute beati,
Incola Duclanus dat dokumenta rei
Qui prudens justus, fortis, moderatus in omni,
Custus, inops, parens, spemque fidemque colens,
Numen amans pietate nitens et religione.
Talem post vitam vivere non sinunt.
Iratos superos nobis placato Ioannes,
Mittunt e Caelo secvia fausta solo.”
- „Люди з цнотою щасливі, на це дає доводи божественний Дуклянин, який був мудрим, справедливим, мужнім, поміркованим у всьому, стриманим, убогим, послухним, повний надій і віри, люблячий Бога, був взірцем побожності і релігії. Розгніваних богів ублагай нам, Яне, щоб зійшли з неба щасливі віки на землю”⁸.

У 1736 році за замовленням магната Михайла Северина Жевуського, родинним патроном якого був святий Ян, перед храмом було споруджено нову колону, що збереглася до наших часів. Колону встановив Томаш Гуттер або Фабіан Фесінгер. Раніше на колоні стояла статуя святого навколішки з руками, піднесеними до неба.⁹

Отже, відштовхуючись від найпізнішої дати, зазначеної на даній пам'ятці – 1748 рік, ми маємо змогу датувати її серединою XVIII ст. та віднести до періоду створення шістнадцяти вівтарів у 1740-х роках та опрацювання розписів у храмі під керівництвом монаха бернардинця Бенедикта Мазуркевича.

Стилістика цього твору свідчить про характер малювання, близький до типового цехового львівського малярства початку XVII ст. – середини XVIII ст., що значно відрізнялось від європейського тогочасного живопису. Тому, зважаючи на провінційну манеру виконання цього твору, допускаємо, що поліптих *Чудеса св. Яна з Дуклі* було виконано після 1748 року.

Цікавим стає той факт, що автор поліптиху відтворював ці чудеса як ілюстрації до подій, що відбувались у храмі протягом 264 років. Очевидцем останніх чудес міг бути і сам художник. Керуючись, можливо, певними за-

⁸ *Ibidem*, с. 91.

⁹ *Ibidem*, с. 90.

писами – свідченнями про чудеса, які повинні були існувати у архіві храму, невідомий автор відтворив свого роду систематизований довідник чудес у бернардинському костелі, створив ряд портретів – умовних зображень конкретних осіб, які жили у Львові з середини XV до середини XVIII ст.

Розглядаючи тематичний аспект поліптиху з чудесами св. Яна з Дуклі, ми відкриваємо для себе життя і зовнішній вигляд львівських міщан. Автор називає їхні імена, хвороби, розповідає про втручання вищих сил у їхню долю. Неможливо не замислитись над побутом тогочасного львів'янина, людини, котра жила у постійному страху перед нападами неприятелів, перед епідеміями, повеннями, «трясінням землі», загалом перед аномальними явищами, зарадити чому могло лише чудо. Відчуття присутності чогось таємничого, незбагнено-загадкового в усьому, що оточує людину в її реальному, щоденному житті, заспокоювало її і вселяло віру.

Багато львівських родин того часу обирали собі родинним патроном саме св. Яна з Дуклі, щоб бути у його ласці, й ставали меценатами його зображень у храмах. Люди, яким пощастило бути зціленими, прославляли святого, мабуть, вони і були ініціаторами та замовниками створення цього твору. З таких міркувань логічною для культури XVII – XVIII ст. видається ідея створення поліптиха з зображеннями чудес св. Яна. Щоб виконати поліптих, який складається з багатьох частин великих розмірів, треба було докласти величезних зусиль, адже митцеві, чи навіть, кільком художникам, окрім технічних та технологічних труднощів виконання твору, потрібно було зібрати усі відомі випадки зцілення, задокументувати їх, продумати послідовність чуд у композиції твору, логічно розмістити їх у храмі, створити умовно портретні зображення та відтворити кульмінаційний момент самої події зцілення.

Підсумовуючи, зазначимо, що складений із шести, відомих нам частин, твір присвячений культу св. Яна з Дуклі, у середині XVIII ст. він призначався для розміщення у львівському монастирі або костелі оо. Бернардинів, що були під покровительством цього святого першої половини XX ст. На сьогоднішній день монастир є Центральним державним історичним архівом (з 1784 р.), а костел оо. Бернардинів є греко-католицькою церквою св. Андрія. Зараз чотири частини поліптиху розміщено на стінах пресвітерію у храмі, а дві було вивезено звідти ще у 60-х рр. до фондів Львівської галереї мистецтв в Олеському замку. Невідомим залишається той факт, як і де розміщувались частини поліптиху до 60-тих рр. XX ст., оскільки не знайдено жодної згадки про нього у описах інтер'єру храму кінця XIX — початку XX ст.

У дослідженні припускається, що поліптих було створено середині XVIII ст., у проміжку після 1748 р., коли святим було сотворено останнє чудо і до 1772 р. – становлення Австрійської імперії на теренах Галичини. Це був час найвищої посмертної слави св. Яна з Дуклі, після оголошення його блаженним та покровителем Польщі, Русі та Литви.

Щодо авторства цього твору, зазначимо, що його виконано невідомим львівським художником, якому можливо, допомогли й інші митці, оскільки великий та комплексний об'єм праці над поліптихом вимагав значних зусиль для його створення.

Поліптих *Чудеса св. Яна з Дуклі* у церкві св. Андрія у Львові співзвучний епітафії й існує сьогодні як теплий спогад про мешканців нашого міста, що своєю вірою у чудеса та молитвами заслужили ласки св. Яна з Дуклі.

ЛІТЕРАТУРА

- Вуйцик В. С., *Вісник Інституту Укрзахідпроектреставрація*, ч. 14, Львів 2004, с. 82–93.
 Свенціцька В., *Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві XVII ст.*, Київ 1966, с. 119.
 Bostel F., *Kościół i klasztor oo.bernardynów we Lwowie* [w:] *Kresy wschodnie Rzeczypospolitej*, Lwów 1926, s. 183–189.
 Golichowski N., *Nabożeństwo ku czci Bl. Jana z Dukli*, Lwów 1903.
 Jurkiewicz O., *Bl. Jan z Dukli. Patron Polski, Rusi i Litwy. Żywot, nabożeństwo i pieśni na jego cześć*, 1931.
 Prochaska A., *OO Bernardyni lwowscy*, t. XIII, Lwów 1919.

ІЛЮСТРАЦІЇ

- a) Схема частин поліптиху *Чудеса св. Яна з Дуклі*
- b) Загальний вигляд однієї з частини поліптиху, що знаходиться у фондах Олеського замку.
- c) Фрагмент частини поліптиху, що знаходиться у фондах Олеського замку. Медальйон присвячений подяці Станіслава Соліковського св. Янові з Дуклі.

POLIPTYCH MIRACLES OF ST. JAN FROM DUKLA IN ST. ANDREW'S CHURCH, LVIV

This article attempts to show the attributions problems of polyptych *Miracles of St. Jan from Dukla*, schema and description of known parts of polyptych in St. Andrew's Church and fragments from the total composition, which are stored since 60s of 20 century in Fond of Lviv Art galery in Olesko castle. Thematical aspekt and the creations idea of polyptych will be determined by the research of the medalions of polyptych. Particular attention will be also payed to specifics of artistic language of implementation of the oeuvre.

Key words: politych, portrait, locket, miracles of st. Jan from Dukla

Ярослав КРАВЧЕНКО

Львівська Національна академія мистецтв

Софія Налепінська-Бойчук: від Лодзі до Києва – шлях, довжиною у життя

А чому ви так прагнули до Парижа

Ну як же ж, – Лувр!..

А хто такий Лувр?

(Із протоколів допиту УГБ НКВД УРСР)

У статті, опублікованій понад десять років тому в журналі „Образотворче мистецтво” і присвяченій Софії Налепінській-Бойчук, київський історик Сергій Білокінь писав: „Коли у справах ОГПУ-НКВД вичитуєш, що за Україну чи, як казали тоді, за український (конче буржуазний) націоналізм більшовики винищували українців, це сприймається майже нормально. Тут є своя закономірність, своя логіка. Особисто мене особливо полюдськи зворушує, коли за Україну гинули люди, ані сном, ні духом нам нічого не винні, – такі, як-от, скажімо, історик мистецтва, німець з роду Федір Людвігович Ернст. Ані крапельки української крові не мала в собі польська шляхтянка Софія Олександрівна НАЛЕПІНСЬКА”.

...До Лодзі – відомого промислового міста ткацьких підприємств, завжди доїжджав поїздом з Варшави до станції Лодзь-Фабрична.

За вікном поволі минають, викладені з темно-червоної цегли, громіздкі пакгаузи та фабричні складські приміщення впереміж з вуличками житлових робітничих будинків чи муровані у фантазійному стилі віденського сецесіону вілли промисловців. Врешті – нео-романська еkleктична будівля з годинниковою вежею – залізничний вокзал.

Прикро, але зараз ця будівля під загрозою знищення, в зв'язку з реконструкцією та ультрасучасним переобладнанням вокзалу, які не передбачають збереження пам'ятки архітектури позаминулого століття

Дивлячись на обгороджену парканом привокзальну площу, сам собі пригадую, що у 80-х роках ХІХ століття директором залізниці Варшава – Лодзь-Фабрична Польського акціонерного товариства був молодий інженер, випускник Петербургського інституту інженерів залізних доріг, варшавянин Олександр Налепінський.

...На першому поверсі станційної будівлі розташовувалось службове помешкання директора, душею якого стала юна дружина, піаністка Софія (уроджена Рьор, французенка за походженням). Тут, у родині Налепінських народилось троє дітей. З них, у майбутньому – відомий польський поет та філософ Тадеуш Налепінський (1885 – 1918) та українська художниця, вірна товаришка і дружина Михайла Бойчука – Софія Налепінська-Бойчук (1884–1937).

Народжена в шляхетній сім'ї, де панував культ „польського націонал-демократичного патріотизму”, Софія Налепінська разом із родиною 1890 року переїжджає до Петербургу, куди батько отримав нове „добровільно-примусове” призначення. Поселились у великому помешканні по вул. Роз'їзжій 36/5, де перебули до 1919 року (тут народилася 1902 року наймолодша сестра Ганна – автор спогадів про родину Налепінських та Бойчуків). Дочка чиновника Міністерства шляхів сполучення, Софія отримала відповідну домашню освіту, добре володіла німецькою та французькою мовами, екстерном завершила гімназійну освіту. „Висока, тоненька і струнка, вона можливо, не була красива класичною красою, але було в ній щось одухотворене, захоплює, ... і притягує”.

Після курсу навчання у майстерні петербурзького художника-імпресіоніста Я. Цюнглінського в школі Товариства заохочення мистецтва, три молоді подруги-польки – Софія Налепінська, Софія Сегно і Софія Бодуен де Куртене 1906 року вирушають в Європу студіювати мистецтво живопису. Спочатку – до Мюнхена у художньо-промисловій школі В. Дебшіца та Академії професора Гейднера, а пізніше – до Парижу. Як згадувала пізніше молодша сестра Софії – Ганна Налепінська-Печарковська, це був доволі сміливий вчинок емансипованих панночок „в ту добродетельную эпоху, полную предрассудков”.

Поселившись у мебльованих кімнатах по вул. Кампань Прем'єр (rue Campagne Premiere) в будинку № 9, де мешкали поети і художники ново-прибулої богеми, „три Софії”, студентки Академії Рансон 1908–1909 рр., де викладали відомі французькі художники М. Дені, П. Серюзьє, Ф. Валлотон,

знайомляться із сусідом, вихідцем з Тернопільщини, Михайлом Бойчуком. Його практичні та теоретичні засади спонукають до створення, разом із М. Касперовичем, Я. Леваковською, Г. Шрамм, Є. Бачинським та Й. Пеленським, школи-майстерні з вивчення темперного та фрескового живопису. На виставці 1910 року в Салоні Незалежних ця школа отримала назву *Renovation Byzantine – Відродження візантійського мистецтва* та широкий розголос у європейській пресі..

Тут, у Парижі С. Налепінська закохалася в М. Бойчука, свого товаришавчителя, що і визначило все її подальше життя. „Так, можливо, він і був генієм, – писала у своїх листах-спогадах Г. Налепінська-Печарковська, – але з погляду, наприклад, матері, він був нещастям для моєї сестри, яка навіть чути не хотіла про те, щоб його покинути й повернутись додому... Але мама, хоч і страждала..., але розуміла, що Михайло – це велика мистецька індивідуальність” (переклад з рос. – автора).

1910 року С. Налепінська, разом з М. Бойчуком та М. Касперовичем, здійснивши екскурс музеями Флоренції, Равенни, Венеції та Відня, повертається в Галичину, – де час від часу „працювала по своєму фаху... – графіка, портрети, а також роботи по закріпленню стародавнього живопису в музеях львівському і київських”.

„Треба пам’ятати також, що Михайло був цілковито захоплений українськими ідеями, – продовжує Г. Налепінська-Печарковська, – бути і працювати з ним означало також відректись від своєї батьківщини (Польщі – авт.). Треба було так любити його, як моя сестра, щоб відректись від всього цього”.

З початком Першої світової війни С. Налепінська повертається до родини у Петербург, а у грудні 1917 року художниця переїжджає у Київ, до ново-відкритої Української Академії Мистецтва, одним з фундаторів якої був Михайло Бойчук – вчитель і майбутній чоловік. Разом із Софією короткий час в майстерні професора навчалася її молодша сестра Ганна.

Як писала Г. Налепінська-Печарковська у своїх листах-спогадах до київського мистецтвознавця Д. Горбачова, вони жили на Татарській вулиці: „Там був особняк з великим садом, в голодні роки фрукти і овочі дуже допомагали якось вижити... Приходило багато учнів, молодих і тому завжди готових їсти. Тимко приїхав з Романівки, приходили Колос, Сагайдачний, Падалка і багато інших. Софія варила великі баняки каші, капусти... , бо всі працювали у нас в домі, пам’ятаю робили проекти паперових грошей для Петлюри – на конкурс...” (перекл. з рос. – автора).

Софія Налепінська взяла шлюб з Михайлом Бойчуком у греко-католицькій дерев’яній церкві при Ново-Павлівській вулиці у Києві (світлина із зображенням цієї церквці, єдиної на той час греко-католицької святині у Києві, знищеної 1935 року, подає Тит Геврик у праці *Втрачені архітектурні пам’ятки Києва*). А після народження сина Петруся (26 липня 1918 року), виїхала до Миргорода – там легше перебути тяжкий і непевний час

громадянської війни. Художниця обійняла посаду вчительки малювання у Художньо-промисловому інституті в Миргороді (1918), водночас займається творчою працею. З того часу зберігся дереворит *Гітаристка* (1921).

З листопада 1922 року С. Налепінська-Бойчук очолює майстерню ксилографії Київського інституту пластичних мистецтв, а в 1924 р. стає співorganizатором поліграфічного факультету Київського художнього інституту – першої художньої поліграфічної школи в Україні. Як згадувала одна із перших учениць мисткині – Віра Бура-Мацапура: „Софія Олександрівна Налепінська-Бойчук була педагогом високої ерудиції. Під час занять вона підсїдала до вихованців з олівцем у руках, пояснювала і показувала, як можна урізноманітнити малюнок, підкреслити деталі, досягти плавності ліній. При цьому завжди зберігала первинний авторський задум композиції, знаходячи в ньому цінне, притаманне саме цьому студентові. Тематику композицій вона радила брати з реального життя, добре знайомого автору”.

Розвиваючи техніку деревориту, художниця створює станкові графічні аркуші *Молодий робітник*, *Малашка* (1926), звертаючи особливу увагу на композицію. Ці твори вирізняються монументальністю, підкресленою площинністю. „Максимум ефекту з мінімумом засобів”, – так характеризував ці

роботи ще один учень Бойчука – Василь Седляр.

На Всеукраїнській виставці АРМУ (1927) та Всеукраїнській ювілейній виставці у Харкові (1928) критика високо оцінила твори мисткині – *На вакаціях*, *Пряля*, *Голодні діти*, *Перед наступом білих*, *Катерина*, *Мені тринадцятий минало*. Пізніше ці графічні аркуші експонувалися на міжнародних виставках сучасної гравюри у Флоренції та Брюсселі.

В галузі книжкової графіки С. Налепінська створила ілюстрації до поеми Т. Шевченка *Катерина*, творів М. Гоголя *Ніч перед Різдом* та *Страшна помста*, Д. Маміна-Сибіряка *Прийма*, С. Васильченка *Олив'яний перстень* (1928–1930).

СБ

До учнів С. Налепінської-Бойчук, що закінчили поліграфічний факультет КХІ й у своїй творчості дотримувалися засад бойчукизму, можна віднести Олександра Рубана та Олену Сахновську.

На початку 1930-х років мисткиня відходить від книжкової графіки, створюючи в умовах зростаючої ідеологізації експресивно-драматичні твори – *Пацифікація Західної України*, *Геть шкідника*, *Не дамо куркулям згноїти зерно* (1931–1932), залишаючись вірною засадам бойчукизму в побудові простору, трактуванні фігур, виразності ритмічної організації композиції. В цей час твори художниці експонуються на міжнародних виставках у Відні, Лондоні, Берліні, Стокгольмі, Венеції, Цюріху та в інших європейських культурних центрах.

На цей час, С. Налепінська-Бойчук стає відомим українським гравером, професором Київського художнього інституту, яка виростила цілу плеяду учнів і заснувала школу сучасного українського граверства. Зрозуміло, що для більшовиків, які боролись проти української культури і всіма засобами знищували її, мисткиня стала таким же ж „ворожим елементом”, як і М. Бойчук.

На цей час, С. Налепінська-Бойчук стає відомим українським гравером, професором Київського художнього інституту, яка виростила цілу плеяду учнів і заснувала школу сучасного українського граверства. Зрозуміло, що для більшовиків, які боролись проти української культури і всіма засобами знищували її, мисткиня стала таким же ж „ворожим елементом”, як і М. Бойчук.

Після горезвісної постанови ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 року „Про перебудову літературно-художніх організацій” активність С. Налепінської-Бойчук в мистецтві графіки спадає. Творча депресія, спроби піти на компроміс із партійними постановами призводили до втрати самотності, художньої виразності, притаманних творам 1920-х років.

На Всеукраїнській художній виставці 1935 року мисткиня експонувала чотири гравюри – *Колгоспні ясла*, *Прогулянка*, *Шевченко*, *Сталін – вождь мільйонів*. Ці твори не збереглися і нині важко скласти про них якесь уявлення. „Але, – як зауважила доктор мистецтвознавства Л. Соколюк, – остання назва говорить сама за себе”.

Після арешту М. Бойчука, звинуваченого в організації формалістично-націоналістичного угруповання, художниця вирішує звернутися до інших форм мистецтва, менш підвладних ідеологічному контролю, а саме гобелену. Як згадував Ів. Вигнанець (псевдонім професора І. Розгона): „... С. Налепінську ми застали за оформленням величезного ескізу – нового гобелена, якого вона готувала для колгоспної килимарні... Як говорила тоді (мисткиня), це не перший ескіз і багато з них уже в Москві, приготовані для закордону”.

Але розгорнути діяльність у цьому напрямку їй не вдалося – вночі 12 червня 1937 року у помешкання до професора КХІ на вул. Комуністичній 12 (нині вул. Банкова) увірвались з обшуком. Серед вилученого – „одна пачка листування”. Залишивши напризволяще сина Петруся, С. Налепінську-Бойчук було заарештовано за звинуваченням „в участі у націонал-фашистській організації”. Тієї самої ночі відбувся перший формальний допит. Коли арештовану запитали про національність, вона відповіла: „Українка (батьки поляки)”.

Опираючись на дослідження та публікації історика С. Білоконя, зокрема *Смерть Софії Налепінської-Бойчук*, зупинимось на цих подіях детальніше. „Постанову почати слідство в її справі, а саму художницю ув’язнити у тюрподі 4 червня 1937 року прийняла оперуповноважена ІУ відділу УГБ НКВД УРСР Пера Ісаківна Гольдман. У різні роки за її постановами „органи загребли” Остапа Вишню, Олесья Досвітнього, Костя Котка, Івана Лакизу, Олексу Слісаренка, а 2 (26 – авт.) листопада 1936 року й самого Михайла Бойчука” (Сама ж Пера Гольдман, 1901 року народження, зробила непогану кар’єру – 1946 року була майором держбезпеки).

„Мучили її півроку”. Коли в’язень не давав потрібних свідчень, а визначені соціалістичним законом строки перебування під вартою минали, слідчі клопотались про продовження строку ще на місяць. С. Налепінській-Бойчук строк продовжували тричі – до 27 вересня, до 27 жовтня і до 12 листопада. А Михайла Бойчука на той час уже не було в живих!

„Їй легко було відмежуватись від чоловіка, якби вона сказала, що вже давно з ним не жила”, що він більше часу перебував у Харкові, де у нього (вже після арешту) народилась донька від іншої жінки – Алли Гербурт-Йогансен. Коханя С. Налепінської була вищим побутово-родинних конфліктів – „вона не сказала про Бойчука жодного поганого слова”.

„Скільки разів її допитували, достеменно невідомо (протоколів збереглось лише п’ять), – писав С. Білокінь, – але трималась вона стоїчно. Слідча справа не каже, які тортури до неї застосовували, як саме її мучили. Перед розстрілом її не сфотографували., й ми ніколи не дізнаємось, як страшно вона виглядала, – позаяк витримала те, чого не витримували чоловіки. З поміж в’язнів майже ніхто не знаходив у собі стільки сил. Софія Налепінська витримала все”...

11 грудня 1937 року за вироком київської „трійки” УГБ (за погодженням Придатка, Ліфаря та Хатеневера) її розстріляли в катівнях НКВС як „ворога народу та учасника антирадянської націоналістичної терористичної організації”. Безіменну ж могилу художниці слід шукати серед масових поховань у Биківнянському лісі під Києвом.

А син Петрусь загинув за невідомих обставин у вересні 1941 року.

Реабілітовано ж С. Налепінську-Бойчук лише у часи горбачовської „перестройки” у грудні 1988 року: „уголовное дело прекратит за отсутствием события преступления” – запізнила постанова п’ятдесят літ потому.

І тут хочеться задуматись над питанням, яке риторично задав ще у травні 1959 року дослідник українського „Розстріляного Відродження” Юрій Лавріненко: „1956 року Верховний Суд у Москві приступив до перегляду судових справ знищених і недонищених письменників... Чи мають їх реабілітувати від приписаних їм „терористичних замахів”, коли ті поети „терористи” самі впали жертвою державного терору Москви? А чи мають зняти з них тавро агентів чужоземних розвідок і запродавців, коли вони родилися, вирости і пішли на страту за визволення своєї країни і її духу від усіх окупантів, що топтали і розтоптали самостійність України? А чи треба реабілітувати їх від ролі ворогів перебудови суспільних відносин на засадах закону справедливості, що виключає експлуатацію і гноблення людини людиною, нації нацією, – коли це було святая-святих їх душі, і Верховний Суд покарав їх за те, що вони знайшли свій духовний ключ до розв’язання тих проблем?”.

Подумаймо над цим. П’ятдесят літ потому...¹

Певно, оповідь про силу духу і жертвність талановитої мисткині була б неповною, якби до цього не додати декілька дивом збережених листів Софії Налепінської, писаних до Михайла Бойчука та Софії Бодуен де Куртене.

¹ Див. Я. Кравченко, *Народжена полькою, вона загинула за Україн* [в:] „Дзвін”, ч. 1, Львів 2011, с. 148–151.

У цих поштівках – життя, яке минуло. Крізь слова, викладені на папері, проступає велич і трагізм часу, в якому жили і творили ці люди.

Софія Налепінська до Михайла Бойчука²

(Петербург, квітень 1912).

СПб. Разъезжая, 36

[Михайло!]

Діставам вчора дві твої картки, дякую тобі що не забуваєш. Дуже мені ся хтіло поїхати до цього Новгороду – не знаю чи будуть гроши. Чи ти бачив церков Спаса Нередиці? Ту в бібліотеці, де ми робимо кальки з орнаментів, є копії з фресків цей церкви, дуже докладно и добре зроблени. Прекрасні річи, я навіть думала, чи би не зробити ще копії з тих копій, але здається, що то за трудно. За те можна буде зняти кальки. Нині ми оглядали в бібліотеці чудесну книгу з мозайками тай з фресками з церкви S. Maria Antiqua в Римъ.

Добре би було таку книгу купити але дорога. Вже поробилисьмо (копії?) і кольори з коптских тканин скопьювавам. З обома Зосями я ся часто бачу³. Я багато рисує що день. Вжем тепер і веселійша і спокійнійша, тільки ти пиши частенько, зроби мені вже таку приемність. Скоро здається поїдемо на село. Що чувати у Львові, чи не писав Микола [Касперович]. Айналлов [Дмитро] казав, що в перших днях мая мають написати до тебе з Козельця до Львова; як би то зробити, щоб лист не пропав, як би ти ще до Львова не вернувся. А до Покровского [Володимира] чи ти написав? Наиши також до мене, чись дістав мій лист з картокою Грушевського. Реріхъ [Микола] казав до Малеваной[?], що бачив десь твої річи і дуже єму сподобалися. Крамаренко [Лев] заходить часто тай досить щиро зі мною балакає. Діставам від Бодуена [Яна]⁴ гаївки й коломийки, занесу єму. Мені здається, що Крамаренко припадково вчепился в стиль візантійській, ще під впливом твоїх парижских рабіт, а при других обставинах мігби імітувати чи ще щось іншого. Рисунка зовсім не розуміє, то є з натури імпрессионіст.

Я так погаго пишу, що тобі певно неприємно читати. Може волієш, щобим по-французькі писала?

Пиши до мене тай бувай здоров

С[офія]

² Листи зберігаються у Національному художньому музеї України у Києві. Рукописний архів, ф. 19, Од. 36. 4. Перша публікація: Див. Д. Горбачов, *Три листи Софії Налепінської до Михайла Бойчука*, с. 146–150, У ст.: *Листи-спогади Ганни Печарковської про Бойчука і бойчукістів* [в:] „Київська старовина”, № 6, Київ 1999, с. 133–150.

³ Софія Бодуен де Куртене та Софія Сегно. Детальніше див.: Я. Кравченко, *Школа Михайла Бойчука. Тридцять сім імен*, Київ 2010, с. 114–117; 228–229.

⁴ Бодуен де Куртене Ян (1845–1929) – визначний польський мовознавець, професор, дійсний член НТШ. Батько художниці Софії Бодуен де Куртене. Див.: *Енциклопедія Українознавства*, т. 1, Львів 1993, с. 148.

(Масток Миткишки, літо 1912)

Дорогій Михаську, не журись там дуже невдачею в Ярославлю, думаю що в Козельцю з Айналовим напевно вдасться, тільки щобись його ще там застав. А раньше чи пізнійше і так бись мусів перенести свою діяльність до Росії. Може там добре заплатят, засадиш своїх учеників чистити іконостас, а сам будеш мав час приготувляти свої річи на виставу.

Мені здається, що якби свою виставку зробить в Росії то би то дуже нам помогло. Бою ся що мій лист вже не застане тебе ву Львові. Прошу тя пиши до мене часто, як поїдеш до Козельца тай пришли свою адресу.

Той сорочки не дісталам – чи загинула чи не вислали свої знакоми. Бодуєни мають купити на сплати якісь кавалок землі під Варшавою, будовать дім і за кілька років перенестися там. Зося може приїде до мене тепер по дорозі до Петербурга. Я що день купаюся в Вілії і дуже добре себе почуваю. Чи не схочеш ту приїхати? Ми будемо ту ще місяц міг бись собі трошкі відпочити певно змізорнілесь при такім житью неспокійном. Я не буду тобі докучала. З Козельца ту не дуже далеко, коштував би білет 5–6 руб. Як там схочеш і зможеш. Бувай здоровенькій. Пиши.

Софія.

(Літо 1912р.)

Виленська губ. Почта Евье им. Миткишки
Михайло!

Не гнивайся вже на мене за тиї листи, постараюсь бути більше терпелива. Дві картки твої дісталам вчора, дуже, дуже ти мене обрадовав ними.

Ту дуже гарно і спокійно, я вже досить добре відпочилам і не согірше виглядаю. Мама і Tadzio⁵ хочут щобим поїхала до Zakoranego, бо він незадовго має ту до нас приїхати, а потім їде до Zakoranego. Але я хіба не поїду, бо шкода мені грошей, тимм більше, що Мама і зиму має на мене проекти. Зося Б.[одуєн] мешкає під Варшавою на „дачъ”, малює тиї Zniwiarki, що ти поправляв, дуже часто до мене пише.

Дивує мене і тішит переміна яка ся в ней зробила – була вона завжди егоїстка і холодна, а тепер така сердечна тай відчутлива.

Друга Зося [Сегно-Липінська] мала поїхати зо своїм мужем заграницю.

Як бись мав коли час і охоту, то може бись післав тую маленьку книжечку з веселими анекдотами українськими моему братови. Він сидит в Петербурзі бо має там занятіє, він би ся дуже тішив цею книжкою. Адресу ти памятаєш? Разъезжая ул. 36.

Як здибаєш де кухарева брата, то най би він тобі віддав дві корони, що я йому дала на писанки. Писанок він мені не прислав.

⁵ Тадеуш Налепінський [(1885–1918) – польський поет та філософ, молодший брат Софії Налепінської].

Воленя (Олена) [Хелена Шрамм] якось дуже песимістично настроєна, певно рідня її докучає, що з роботою так тихо. Писала мені що начала кувати Євангеліє. Як би тобі в Ярославі випало що робити и треба би було помочи, то напиши до ней, вона з охотою би приїхала. Як будеш писати до Айналава то не забудь на корегсіє написати Его Превосходительству Гну Профессору, певно имя отчества ти не памятаєш, то вже тоді ліпше титуловати „профессором” як помилитися, бо то у россіян уважаєся за велику образу. Буде з мене, стількі вже написала що може й так не схоче ся тобі до кінця прочитати. Пиши тай бувай здоров.

[Софія]

Софія Налепінська до Софії Бодуен де Куртене⁶

[Київ, 1927–1928]

[Дорога Софіє!]

Це є дереворити дітей з певної школи для дефективних дітей у Києві. Один мій студент вчить тих дітей рисувати і для оживлення праці впровадив техніку деревориту, що дуже зацікавило дітей і дало цікаві результати.

[Софія]

(Переклад з польської – автора)

ЛІТЕРАТУРА

Білокін С., *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР*, Київ 1999.

Білокін С., *Смерть Софії Налепінської-Бойчук* [в:] „Образотворче мистецтво”, № 1, 1997, с. 46–49.

Бойчук М., *Альбом-каталог збережених творів*, Львів-Київ 2010.

Бойчук і бойчукісти. Бойчукізм. Каталог виставки, автори-упорядники О. Ріпка та Н. Присталенко, Львів 1991.

Буря-Мацапура В., *Спогади про моїх учителів М. Бойчука і С. Налепінську-Бойчук*, Українська Академія Мистецтв, вип. 13, Київ 2006, с. 52–55.

Геврик Т., *Втрачені архітектурні пам'ятки Києва*, Нью-Йорк 1982.

Горбачов Д., *Листи-спогади Ганни Печарковської про Бойчука і бойчукістів* [в:] „Київська старовина”, № 6, Київ 1999, с. 133–150.

Енциклопедія Українознавства, т. 5, Львів 1996.

⁶ Цей текст, писаний Софією Налепінською олівцем на тильній стороні графічного малюнку (див. іл. 32–33), виявлено серед листів, адресованих Софії Бодуен де Куртене, в архіві професора Елеонори Плутинської. * Див.: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk. Zbiory specjalne N 1749: Archiwum Eleonory Plutyńskiej. [Інститут мистецтва Польської Академії Наук. Збірки спеціальні № 1749. архів Елеонори Плутинської] Елеонора Плутинська (1886–1969) – професор Академії мистецтв у Варшаві, довголітня приятелька Софії Бодуен де Куртене та Гелени Шрамм. Див.: Кравченко Я., *Школа Михайла Бойчука. Тридцять сім імен*, Київ 2010, с. 332–333.

- Кравченко Я., *Біля джерел українського авангарду: українська група „Renovation Byzantine” в Парижі* [в:] „Образотворче мистецтво”, № 1, Київ 2005, с. 59–61.
- Кравченко Я., *Школа Михайла Бойчука* [в:] *Тридцять сім імен*, Київ 2010.
- Лавріненко Ю., *Розстріляне Відродження. Антологія 1917–1933*, Київ 2002.
- Митці України. Енциклопедичний довідник*, Київ 1992.
- Ріпко О., *У пошуках страченого минулого*, Львів 1996.
- Словник художників України*, Київ 1973.
- Соколюк Л., *Графіка бойчукістів*, Харків–Нью-Йорк 2002.
- Шевченківський словник, у двох томах*, за ред. В. Кудрицького, т. 2, Київ 1978.
- Шмагало Р., *Словник митців-педагогів України та з України у світі. 1850–1950*, Львів 2002.
- Nalepińska-Pieczarkowska H., *Tadeusz Nalepiński na tle rodziny* [в:] *Twórczość*, nr 11, 1988, s. 76–90.
- Słownik Artystów Polskich i obcych w Polsce działających. Malarze. Rzeźbiarze. Graficy*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971, t. 1, s. 205.

SOPHIA NALEPINSKA-BOICHUK. FROM LODZ TO KYIV – LIFETIME

The article is devoted to the life and creativity of Mykhailo Boichuk's student and wife, Sophia Nalepinska-Boichuk. Born in Lodz, Poland, and educated in Paris, France, her main years of creativity were connected with the Ukrainian Academy of Arts in Kyiv. There she founded the school of modern Ukrainian engraving. She was subjected to repression and executed by firing squad in Soviet torture-chambers in 1937.

Key words: Renovation Byzantine, boichukism, school of Ukrainian engraving

Руслана МАРЧУК

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Функціонування бібліотеки Варшавського університету: спроба використання досвіду

Яке місце у суспільній свідомості загалом, і в світогляді молодої людини, студента, зокрема, займає сьогодні бібліотека? Яку роль відіграє вона в культурно-освітньому просторі та навчально-науковому процесі? Що ми можемо запровадити для того, щоб бібліотека стала улюбленим місцем всієї академічної спільноти, а навіть більше – мешканців нашого міста та його гостей, що потрібно, щоб наша бібліотека стала вповні європейською? Саме тому, щоб знайти відповіді на ці питання, важливою для мене видалася поїздка до Варшави, у Варшавський університет та у його всесвітньо відому бібліотеку. Враховувати досвід інших, шукати нові шляхи розвитку й вдосконалення – це водночас означає й дбати про своє. Тому вважаємо, що не варто просто захоплюватися, насамперед – треба шукати нові ідеї і втілювати їх у життя. Наш університет – молодий і відкритий, тому де ж як не в його бібліотеці повинно бути місце для Читача – цікавого, допитливого, дбального й інтелектуального. Де ж як не тут, повинні знайтися люди, які йому у цьому(у чому?) допоможуть? Це викладачі, які скеровують у затишні стіни нашої скарбниці знань студентів, це батьки, які прищепили змалку любов до книги, це друзі, які відкривають щодня нове й досі незнане за допомогою сучасних медій – інтернету, соціальних мереж, а також ми – працівники бібліотеки, які намагаються створити приязну атмосферу для Читача, відчинити двері до знань настільки широко, щоб вони перед ним більше ніколи не зачинялися.

Бібліотека Варшавського університету вражає поєднанням цікавої історії, багатой символіки, а водночас – сучасної архітектури. Але найбільше – організацією робочого процесу, де і бібліотекареві, і користувачеві пропонують комфортні умови та безліч можливостей для пошуку інформації. Ця бібліотека вже давно обрала шлях від класичної книгозбірні до потужного

сучасного інформаційного центру. Тут вміло поєднано традиції та сучасність: у цих стінах гармонійно функціонують класична бібліотека і сучасна електронна бібліотека.

Бібліотека Варшавського університету була заснована одночасно з Королівським університетом у Варшаві в 1816 році. Її дні не завжди були безхмарними. Неодноразово переживши руйнування, пов'язані з Листопадним повстанням у Польщі, з періодом окупації під час Другої Світової війни, післявоєнним періодом, вона завжди відновлювалася для того, щоб нести свою місію. Новий етап розвитку розпочався 15 грудня 1999 року, коли бібліотека отримала нове приміщення на Повіслі, недалеко річки Вісли, з прекрасним видом на Варшаву – Західну і Східну. Нову, надзвичайно сучасну будівлю запроектували двоє молодих архітекторів – Марек Будзинські та Збігнев Бадовські, а найголовнішою ідейною підвалиною та дієвим правилом став у ній принцип вільного доступу до частини фондів. Не забули творці врахувати й те, що двері бібліотеки повинні бути широко відчинені не лише для їхніх громадян, а й для відвідувачів інших країн, яким приємно побачити тут частину своєї культури. Так на вісьмох плитах західного фасаду бібліотеки вдало розміщені фрагменти визнаних світових шедеврів: рукопис Етюд В-moll відомого польського композитора XIX ст. Кароля Шимановського; формули природничих наук (число Пі, комп'ютерна програма мовою Паскаля, ланцюг нуклеїнової кислоти, рівняння Максвелла та ін.); давньосанскритський текст з фрагментами Ріг-Веди та Упанішад; текст на івриті зі Старого Завіту написаний пророком Іезекіїлем; текст давньоарабською з книги Аль-Джахіза, в якій ідеться про те, що книга – це наш учитель, який не зрадить ніколи і не відвернеться від нас; *Федр* Платона давньогрецькою; текст *Oświadczenie o spocie* Яна Кохановського на старопольській мові; а також *Повість временних літ* давньоруською мовою.

Плити на західному фасаді BUW. Фото Mariusz Cieszewski/AG з сайту <http://bryla.gazetadom.pl/bryla/51,85301,7367235.html?i=2> (доступ 11.09.2012)

11 червня 1999 року Папа Римський Іоанн Павло II освятив цей „дім книги” зі словами: „Я сподіваюся, що ця бібліотека стане місцем, де користувачі і її багаті ресурси зустрінуться в благородному ділі і у пристрасті, для пошуку істини”¹. Сьогодні, вшановуючи пам’ять польського священнослужителя і відомого мислителя ХХ століття, кожен бажаючий може залишити квіти і запалити лампадку біля меморіальної плити, присвяченої цій великій людині.

Увійшовши в бібліотеку, читача зустрічає колонада філософів. На чотирьох високих колонах встановлені статуї польських філософів ХХ ст.: Казимира Твардовського, Яна Лукасевича, Альфреда Тарського та Станіслава Лесневського.

Хотілося б згадати й про те, яке місце займає бібліотека у житті студента, та й взагалі людини. Все розпочинається тут, коли студент вперше переступає поріг спочатку бібліотеки, а вже потім університету. Недарма, напевно, її вхід величаво прикрашає величезна розгорнута книга з написом латиною „HINC OMNIA...”, що в перекладі означає „Звідси все...”. Натомість закінчивши вуз, випускник університету отримує свій диплом теж тут, адже урочисте вручення дипломів відбувається у славнозвісному ботанічному саду бібліотеки. Взагалі,

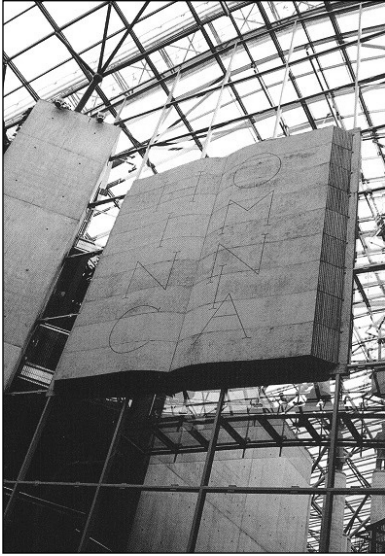

Меморіальна плита, присвячена Іоану – Павлу II. Фото з сайту бібліотеки <http://www.buw.uw.edu.pl/wystawy/jp2/R2/36.htm>, (доступ 11.09.2012)

Колонада філософів Львівсько-Варшавської школи. Фото Karolina Naperty з сайту <http://www.warsawtour.pl/ru/node/161782> (доступ 11.09.2012)

¹ <http://www.buw.uw.edu.pl> [доступ: 11 лютого 2012 р.]. Перек. Р.М.

Книга над входом у BUW з написом латиною „HINC OMNIA...” (Звідси все...), http://buwcd.buw.uw.edu.pl/sklep/obraz/p2_12.jpg (доступ 13.09.2012)

завітавши хоча б раз сюди, кажуть, що ніколи вже не зможеш залишитися байдужим до бібліотеки та книги. Студенти називають її „магічним місцем”, і щось у цьому дійсно таки є...

Бібліотека служить молоді місцем для навчання, цікавих зустрічей, відпочинку. Серед польської молоді можна почути модне слово „BUWin” – від абrevіатури BUW, що означає „Бібліотека Університету Варшавського”. Подібно до шопінгу, який означає, як нам відомо, захоплення від ходіння по магазинах, „BUWin” означає захоплення від відвідин бібліотеки. Тобто, бібліотека – це модно, бібліотека – це захоплює! Так вважають студенти Варшавського університету. Це дуже демократична молодь. Приємно вражає те, де її можна зустріти із книгою... Вони читають скрізь – на лавах у пасажі бібліотеки, в читальних залах, в місцях, спеціально відведених безпосередньо серед книг, що знаходяться у Вільному доступі,

просто на підвіконнях, сходах, перилах, і навіть на даху ботанічного саду, а також в індивідуальних кабінках, які за бажанням можна навіть винайняти на певний час, як номер у готелі. Робочі місця оснащені всім необхідним для роботи – комп’ютером, принтером, сканером. Варто також відмітити загальну культуру читання, яка панує у Варшаві – в транспорті, на лавочках в парку, в центрі міста, в звичайних кав’ярнях, а також спеціальних кав’ярнякнигарнях, як наприклад, „Тарабук” чи „Czuły Barbarzyńca” можна зустріти людей, які читають. Але напевно, найбільше вражає налагоджена співпраця бібліотекаря й читача, а також взаємна повага один до одного, бажання допомогти, а з боку читача – розуміння й вдячність за допомогу.

Щодо функціонування бібліотеки, то цікаво, що література, видана після 1980 року знаходиться у Вільному доступі і розташована згідно таблиць УДК у восьми секторах, тому читач обслуговується самостійно. Оскільки пріоритетом Болонського процесу є самостійне навчання, то й бібліотека вчить свого користувача зосередитися і віднайти у величезному інформаційному просторі. Допомогою йому слугують мапи та вказівники, які розміщені скрізь у різних місцях. Бібліотекар виконує швидше роль інформатора і завжди охоче допомагає, якщо читач цього потребує. Так звані „Інформаторіуми” знаходяться у кожному з восьми секторів. Література, видана з 1801

до 1980 знаходиться у книгосховищах і видається традиційно за замовленням. Бібліотекар користується спеціальними візочками, щоб не носити в руках важку літературу, а у фондї замість важких будівельних драбин майже біля кожного стелажа розташовані маленькі сходинки (по три-чотири сходи), яких достатньо для того, щоби дістати книгу з найвищої полиці. Варто згадати і про сайт бібліотеки, а саме про його розбудований сервіс. Електронний каталог бібліотеки містить описи книг із фондів BUW та всіх 47 філій. Окрім книг, у ньому відображені спеціальні збірки, стародруки, музичні, картографічні та інші документи, які знаходяться у BUW. Каталог дозволяє здійснювати багатоаспектний пошук за автором, заголовком, сигнатурою WD (вільний доступ), ключовим словом, заданою темою, а також за довільно вибраним словом, що міститься в описах публікацій. Крім того, бібліотека Варшавського університету є координаційним центром NUKAT- зведеного електронного каталогу академічних бібліотек Польщі.

На сайті бібліотеки читач має свою сторінку „Konto czytelnika”, де він може самостійно з'ясувати стан особового рахунку, змінити власний код доступу, зарезервувати книгу, продовжити термін повернення книг, взятих у „випозичальні” (на абонементі). Електронний каталог бібліотеки доступний on-line, тому користувачі мають можливість користуватися ним через власні комп'ютери і не лише в межах бібліотеки чи університету, а з будь-якого місця знаходження. Окрім власного електронного каталогу, бібліотека дає можливість читачеві користуватися альтернативними on-line каталогами інших бібліотек Польщі, а також відомих зарубіжних бібліотек. Ця послуга здійснюється через рубрику „Multiwyszukiwarka UW” на сайті та дає можливість замовити читачеві потрібну книгу, скориставшись міжбібліотечним абонементом. Бібліотека також пропонує своєму користувачеві послугу на сайті «Zapytaj bibliotekarza» (запитай бібліотекаря). Якщо користувач не може самостійно відшукати необхідну інформацію, він може звернутися за допомогою до бібліотекаря, надіславши йому повідомлення на e-mail, зателефонувавши, або скориставшись ще новішою віртуальною послугою, яка стала доступною зовсім недавно – WEBINARIUM. Якщо користувач хоче, щоб бібліотекар допоміг йому відшукати шлях в каталозі BUW, програма WEBINARIUM дозволяє йому спостерігати на моніторі власного комп'ютера дії бібліотекаря, з яким він співпрацює. Це знову ж таки, вчить читача працювати самостійно, звісно, з допомогою, але не тільки покладаючись на бібліотекаря. Поруч із традиційною бібліотекою ефективно функціонує і електронна бібліотека, яка здатна вповні задовільнити віддаленого користувача. На сьогодні її фонд налічує більш ніж 100200 оцифрованих документів. Базу даних складають книги, періодичні видання, видання та публікації Варшавського університету, зокрема співробітників бібліотеки. Особлива увага приділена оцифруванню найбільш цінних колекцій – рукописів, інкунабул, стародруків та картографічних документів, що забезпечило надійне

збереження їх оригіналів. Електронна бібліотека Варшавського університету пропонує своєму користувачеві посилання й на інші відомі електронні бібліотеки Польщі та світу.

Якщо залишити поза увагою безсумнівні матеріальні можливості бібліотеки та безумовно стрімкий розвиток в комп'ютеризації процесів її роботи, то варто все-таки згадати про атмосферу, яка панує у ній – щира повага і довіра у стосунках між читачем і бібліотекарем. Працівники привітні, доброзичливі і усміхнені, радо допомагають усім, не лише власним читачам. Адже багато людей приходять сюди просто за позитивними емоціями – зробити фото, випити каву, подивитися на небо через скляний купол і помріяти, прогулятися стежками ботанічного саду серед запашних квітів, помилуватися дивовижною красою Варшави та Вісли з даху бібліотеки. Вважаємо, що найважливішою умовою для повноцінної і ефективної роботи бібліотеки, є саме співпраця читача і бібліотекаря – щира, відкрита, з повагою один до одного.

Що можна врахувати з досвіду роботи варшавських колег по фаху? Насамперед те, щоб донести до суспільства, особливо до нашої молоді думку про те, що бібліотека – це ключ до знань і відведена їй заслужена роль. Для цього в бібліотеці Волинського національного університету імені Лесі Українки вже заплановано кілька проектів. По-перше, для підняття іміджу бібліотеки та й самого університету серед молоді, плануємо традиційно навесні перед закінченням кожного навчального року запрошувати до бібліотеки майбутніх випускників шкіл для того, щоб ознайомити їх із можливостями нашої бібліотеки, пропонувати їм книжкові перегляди нової літератури, а також тематичну виставку про наш університет та його бібліотеку. І хтозна, може частина цих випускників через кілька місяців увійде до нас з читацьким квитком? Крім того, плануємо бібліографічні майстер-класи, на яких наш бібліограф ознайомить користувачів із системою традиційних каталогів та електронним каталогом, де вони зможуть навчитися самостійно шукати потрібну інформацію, правильно формулювати запит, заповнити вимогу на потрібну літературу тощо. Ми плануємо проводити їх на початку кожного навчального року для усіх першокурсників університету. Адже, як кажуть варшавські читачі BUW, студент – це не студент, поки він не пізнав своєї бібліотеки.

Крім того, окремі масові заходи варто проводити не в стінах бібліотеки, а на її подвір'ї, щоб будь-хто мав змогу побачити і почути, що в університеті є бібліотека. Це крок назустріч нашому потенційному читачеві, який ще сьогодні не прийшов у наші стіни, але обов'язково прийде до нас завтра.

Що можна почути про бібліотеку Варшавського університету, запитавши у пересічного перехожого у Варшаві? „Це бібліотека, у якій немає черг”, „Це магічне місце, особлива аура!”, „Це зелена оаза посеред Варшави”, „З її даху видно всю Варшаву – Західну та Східну” і найбільш приголомшливе твердження – „Це BUWing – мій стиль життя!”

Такі відгуки просто вражають. Бібліотека й справді заслуговує на них. Напевно, якраз це і є основним завданням, яке постає перед нашими бібліотеками – зробити все можливе, аби наш Читач теж віднайшов для себе місце у стінах своєї бібліотеки і щоб це для нього вже було назавжди.

Навпроти нашої бібліотеки, в кількох метрах від неї вже закладено фундамент для майбутнього студентського храму. Це ж символічно, що поруч будуть величатися два величні храми – Храм Божий і Храм книги.

OPERATION OF WARSAW UNIVERSITY LIBRARY: BENEFITTING FROM EXPERIENCE

The article deals with the facilities of Warsaw University Library, its openness to the reader, as well as measures that should be implemented in the library of Volyn University.

Key words: library, reader, search, catalogue, free access.

Albert NOWACKI

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Europejskie dylematy Mykoły Chwyłowego

Każdy, kto miał okazję zapoznać się nieco dokładniej z historią literatury ukraińskiej, musiał w pewnym momencie natknąć się na nazwisko jednego z najwybitniejszych twórców dwudziestolecia międzywojennego – Mykoły Chwyłowego. Pisarz ten figuruje najczęściej jako fundator ukraińskiej dyskusji literackiej z lat 1925–1928¹, autor błyskotliwych pamfletów², twórca nowego nurtu literackiego, zwanego „romantyką witaizmu”, autor nowatorskich nowel i opowiadań oraz powieści politycznej *Waldsznepy*³, wreszcie marzyciel⁴ i aktywny organizator ukraińskiego życia literackiego⁵. Jego nazwisko stało się dziś swego rodzaju ikoną symbolizującą walkę o ukraińską niepodległość – tak polityczną, jak i kulturalną, a także symbolem niezłomnej postawy wobec komunistycznego systemu totalitarnego, z którym walczył przez całe trzecie dziesięciolecie XX wieku.

Jakkolwiek wielkie były zasługi Mykoły Chwyłowego dla literatury ukraińskiej, należy pamiętać, że nie był on osobą tak krystalicznie jednoznaczną, podobnie jak wydarzeń z ukraińskiej historii międzywojennej nie można rozpatrywać tylko z jednej perspektywy. Wielu współczesnych badaczy literatury ukraińskiej ma dziś tendencję do idealizowania tego wybitnego pisarza, a nawet jego mitologizacji,

¹ Ю. Ковалів, *Літературна дискусія 1925–1928 рр.*, Київ 1990, с. 10–13; Ю. Луцький, *Останні вільні дебати. Літературна дискусія – 1925–1928 рр.* [w:] „Українська мова та література”, № 34, 2002, с. 5.

² Ю. Шерех, *Лім Ікарія (Памфлети Миколи Хвильового)* [w:] Idem, *Пороги і заборіжжя. Література. Мистецтво. Ідеології*, т. 2, Харків 1998, с. 136–184.

³ Л. Ушкалов, *Микола Хвильовий та українська класична література* [w:] Idem, *Есеї про українське бароко*, Київ 2006, с. 216; Л. Сенік, *Політичний роман Миколи Хвильового* [w:] „Записки Наукового Товариства імені Шевченка”, т. ССХХІV, „Праці Філологічної секції”, Львів 1992, с. 154–168.

⁴ М. Оглоблин-Глобенко, *Микола Хвильовий* [w:] Idem, *Історико-літературні статті*, Нью-Йорк–Париж–Мюнхен 1958, с. 61.

⁵ М. Жулинський, *Микола Хвильовий*, Київ 1991, с. 3.

podobnie jak mitologizacji podlega cały, jak się wyraził Ihor Krawczenko, „złoty okres” tzw. „rozstrzelanego odrodzenia”⁶, co z kolei nie pozwala spojrzeć obiektywnie na ukraiński proces literacki lat 20. XX w., samemu zaś pisarzowi przypisuje liczne nieuprawnione zasługi albo też pod jego adresem kieruje bezzasadne oskarżenia.

Debiut literacki Mykoły Chwyłowego zbiegł się w czasie z zasadniczymi zmianami społeczno-politycznymi na Ukrainie, które wpłynęły także i na ukraiński proces kulturowy. Skomplikowana sytuacja literatury ukraińskiej ujawniła się na początku lat 20. ubiegłego wieku, kiedy po ostatecznym zdominowaniu tego kraju przez bolszewików stało się już jasne, że kontynuowanie dotychczasowego rozwoju literatury i kultury jako takiej nie będzie możliwe. Na ukraińskiej scenie kulturalnej pojawili się przedstawiciele tzw. „inteligencji rewolucyjnej”, jak chociażby Wasyl Ełan-Błakytny, Wołodymyr Koriak, Iwan Kułyk, Myrosław Irczan, Serhij Pyłytenko, debiutowali też ich „młodszy” koledzy, którzy jeszcze niedawno brali udział w wojnie domowej: Mykoła Chwyłowy, Andrij Hołowko, Hryhorij Epik, Hryhorij Kosynka, Wasyl Mynko, Iwan Mykytenko, Petro Pancz i wielu innych. Pisarze ci widzieli się w roli prekursorów nowej, „rewolucyjnej” kultury i jednocześnie w roli tych, którzy dotychczasowe osiągnięcia kultury ukraińskiej wyrzucają na śmietnik historii. Stawiając pytania o nową formę, pojęcia czy tematykę, występowali przeciwko ustalonym zwyczajom, a ich obsesyjne wręcz pragnienie „współczesnego”, „nowoczesnego” pisania dla „nowego” czytelnika ukraińskiego przyczyniło się do pojawienia się wielu ciekawych eksperymentów literackich na przestrzeni pełnych dziesięciu lat.

Wyjście na ukraińską scenę kulturalną twórców młodego pokolenia ponownie rozpało konflikt pomiędzy zwolennikami zmian i konserwatystami, który można też określić jako spór pomiędzy modernistami i narodnikami. Zaistniały rozdzwitek dotyczył tożsamości literatury ukraińskiej oraz jej przyszłości. „Młodzi” obarczali konserwatystów winą nie tylko za masowe produkowanie „tandety artystycznej”, lecz także za brak zrozumienia „nowej” rzeczywistości oraz za hamowanie rozwoju tworzącej się i funkcjonującej w nowych realiach literatury ukraińskiej. Wszelkie przejawy propagowania ludowości i tradycyjności kultury rozumiane były jako próby jej „zawężenia” do określonego odbiorcy (ludności wiejskiej) i zostały natychmiast uznane za czynnik mogący poważnie utrudnić utożsamianie się proletariatu miejskiego z kulturą ukraińską⁷. Na nic się tu zdały sprzeciwy reprezentantów starszego pokolenia na czele z Serhijem Jefremowem, który twierdził, że nowe koncepcje sztuki i podważanie dotychczasowych zasad to „haszysz” otumaniający, jak się wyraził, „przyzwoitych ludzi”, gdyż autentyczne, jego zdaniem, jest tylko to, co rodzime, a prawdziwym wyrazicielem wartości rodzimych może być drzemiąca w wiejskiej warstwie społeczeństwa „ludowość”⁸.

⁶ І. Кравченко, *М'ятежний прочанин з „Азії” в „Європу”* (Микола Хвильовий) [w:] *Герої та знаменитості в українській літературі*, Київ 1999, s. 185.

⁷ Por. A. Wilson, *Українець*, przeł. M. Urbański, Warszawa 2002, s. 140.

⁸ Por. С. Єфремов, *Історія українського письменства*, Київ 1995, с. 602.

Działając jakby na przekór, twórcy młodego pokolenia zasygnalizowali zwrot o sto osiemdziesiąt stopni, gdyż stali się rzecznikami cywilizacji miejskiej, głosząc, że najważniejszym odbiorcą jest dla nich „klasa robotnicza”, czyli proletariąt, co pozwalało im mieć nadzieję, że ukraiński ruch kulturalny uwolni się wreszcie od obsesyjnej „kwestii chłopskiej” i pewnie stanie na czele odradzającego się narodu ukraińskiego. Ciekawe jest spostrzeżenie Jewhena Swerstiuka, który zauważył, iż przeciwstawiając się „starej” i nierozumiejącej nowej rzeczywistości inteligencji ukraińskiej, młodsze pokolenie chciało definitywnie zerwać z „małorosyjskością”, „inercyjnym kozakofilstwem” oraz z „sentymentalnym patriotyzmem”⁹.

W takich oto okolicznościach na ukraińskiej scenie kulturalnej ze swymi pamfletami pojawił się Mykoła Chwyłowy – zdecydowany orędownik modernizacji kultury ukraińskiej, który narodników i reprezentowane przez nich poglądy określił pogardliwym mianem „*proswity*”. Owa tajemnicza „*proswita*” była dla pisarza symbolem uosabiającym nie tylko stagnację, lecz także wręcz regres kultury ukraińskiej, służyła jako określenie niskiego poziomu tworzonej w pierwszej połowie lat 20. literatury, a z czasem, jak zauważyła polska badaczka, Ola Hnatiuk, zaczęła być używana jako zręczny eufemizm na określenie literatury partyjnej jako takiej¹⁰. Przechodząc kolejne etapy ewolucji, wspomniane pojęcie przybrało wreszcie znaczenie „kategorii psychologicznej” będącej uniwersalnym „fenomenem kulturalno-duchowym”¹¹. Chwyłowy pisał: „Wyrażając się stylem wysokim, mianem *proswity* nazwiemy nie tego fizycznego „enkę” [...], lecz tę kategorię abstrakcyjną w psychice społeczeństwa, która stanowi obecnie arcy-konkretny czynnik konserwatywny”¹². Mianem „*proswity*” określił Chwyłowy także i ludzi wdrażających forsowaną przez komunistów „ideę masowości” w sztuce, która miała polegać na włączaniu szerokich warstw społecznych, przede wszystkim reprezentantów wsi, w nurt pracy twórczej oraz na realizacji odgórnego założenia, iż nowo powstająca literatura powinna być łatwa i prosta, przez co dostępna jak największej części społeczeństwa¹³. Pisarz nie mógł zgodzić się z oficjalnym stanowiskiem ówczesnych władz, zezwalającym na to, by szeregi pisarzy zasilali ludzie bez gruntownego wykształcenia, przygotowania i pisarskiego doświadczenia, gdyż istnieje

⁹ Є. С в е р с т ю к, *Лице людини перед лицем терору* [w:] „Сучасність”, № 2, 1995, с. 141.

¹⁰ О. Н н а т и у к, *Pożegnanie z imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamości*, Lublin 2003, s. 127.

¹¹ О. З а б у ж к о, *Психологічна Америка” і азійський ренесанс* [w:] І д е м, *Хроніки від Форнібраса. Вибрана есеїстика 90-их*, Київ 2001, с. 206.

¹² М. Х в и л ь о в и й, *Про Коперніка з Фрауенбургу, або абетка азійського ренесансу в мистецтві*, [w:] І д е м, *Твори у п'ятьох томах*, т. IV, Нью-Йорк–Балтімор–Торонто 1983, с. 108. Tutaj i dalej – tłumaczenie własne.

¹³ O tym, jaką popularnością cieszyła się prowadzona przez władze komunistyczne „polityka masowości” świadczy chociażby przytoczony przez M. Szkandrija fakt, iż podczas przeprowadzonego w 1922 roku spisu ludności w samym tylko Kijowie w rubryce „zawód” dziesięć tysięcy osób podało „pisarz”, zob. S h k a n d r i j M., *Modernists, Marxists and the nation: the Ukrainian literary discussion of the 1920's*, Edmonton 1992, s. 56.

realne zagrożenie, że powiększą oni tylko grono „grafomanów” i „chałturników”, stając się tym samym hamulcem dla rozwoju nowej „literatury proletariatu”.

W obliczu takiej rzeczywistości, Mykoła Chwyłowy podjął próbę znalezienia wyjścia z owej trudnej sytuacji. Nie znajdując inspiracji w kulturze rodzimej, zwrócił się ku sprawdzonym już wzorcom kulturalnym, których upatrywał w literaturach Europy Zachodniej. Takie postawienie sprawy miało być receptą na większość bolączek kultury ukraińskiej, która, jego zdaniem, znalazła się właśnie w „ślepych zaułku”. Poszukując alternatywy dla tendencji oficjalnych w sztuce, pisarz zaproponował „orientację” literatury i kultury ukraińskiej na Europę z całym jej niezwykle bogatym dorobkiem kulturowym: „[...] należy wyrzec się tej masowości [...]. Nowa sztuka hartuje się w laboratoriach. Masowość pracy twórców ujawni się dopiero za kilka lat, kiedy ich utwory zostaną rozpowszechnione w milionach egzemplarzy. [...] Cóż więc zatem: Europa czy *proswita*? – Dla sztuki – tylko Europa¹⁴. W żadnym razie nie przypadkowo, lecz z pełnym rozmysłem postawiliśmy pytanie: Europa czy *proswita*. *To jedna z najbardziej kardynalnych kwestii naszych czasów* [kursywa Chwyłowego – A. N.]. Europa, jako kategoria psychologiczna, łączy w sobie sumę tych wszystkich możliwości, które w sztuce możemy przeciwstawić *proswicie*, również stanowiącą kategorię psychologiczną.”¹⁵

W tym miejscu moglibyśmy zapytać, co skłoniło pisarza-komunistę, by wbrew woli swojej partii szukać inspiracji w Europie Zachodniej? Możemy przypuszczać, iż będąc aktywnym uczestnikiem procesu kulturalnego lat 20., Mykoła Chwyłowy zdawał sobie sprawę, że poszukiwanie dróg rozwoju literatury ukraińskiej w zupełnym oderwaniu od europejskiego dorobku kulturalnego, jak chcieli bolszewicy, skieruje tę literaturę na boczny tor światowego życia kulturalnego. Skoro odrzucił on koncepcje narodników, nie zgodził się z pomysłami futurystów i na dodatek zanegował forsowany przez ugodowe ugrupowania literackie realizm, jego zainteresowanie spuścizną europejską wydaje się zupełnie logiczne.

W tym czasie pisarz zbliżył się z Mykołą Zerowem, innym wybitnym twórcą epoki „rozstrzelanego odrodzenia”, który także był zdecydowanym przeciwnikiem idei masowości w sztuce i gorącym orędownikiem kultury europejskiej, a zwłaszcza spuścizny antyku. Jest wielce prawdopodobne, że wspólne przekonania oraz wymiana myśli również utwierdzały autora pamfletów w słuszności obranej przez siebie drogi. W jednym ze swoich listów do M. Zerowa Chwyłowy pisał: „Ja i Sosiura dziękujemy za antologię poetów rzymskich. Zarówno na nim, jak też i na mnie Pańscy Rzymianie wywarli ogromne wrażenie. I jest to zupełnie zrozumiałe: po Olesiu książki Pana oraz Tyczyny były tą literaturą, w której zabrzmiał silny naród rewolucyjny, który, wyrzuciwszy hasła komunistyczne,

¹⁴ М. Хвильовий, *Про Коперніка...*, с. 110–111.

¹⁵ М. Хвильовий, *Думки проти течії* [w:] *І д е м, Твори у п'ятьох томах*, т. IV, Нью-Йорк–Балтімор–Торонто 1983, с. 156.

spieszmy doganiać kulturę europejską.”¹⁶ Zdobywcze europejskie w zakresie techniki pisarskiej, teorii literatury oraz inne osiągnięcia kulturalne miały dopomóc oświecić „bezkresny ciemny step”, jakim jawiła mu się ówczesna Ukraina, a następnie wyprowadzić młode piśmiennictwo ukraińskie ze „śmierdzącej atmosfery karieryzmu, spekulacji i grafomanii”. W jednym z pamfletów Chwyłowy pisał: „Europa – to doświadczenie wielu stuleci. To nie ta Europa, której „zmierech” ogłosił Spengler, nie ta, która gnije [...]. To Europa Goethego, Darwina, Byrona, Marksa¹⁷. [...] Kiedy mówimy o Europie, to mamy na uwadze nie tylko jej technikę. Czystej techniki dla nas za mało, gdyż są rzeczy od niej ważniejsze. A więc: Pod pojęciem Europy rozumiemy także pewną kategorię psychologiczną, która z *proswity* wyprowadza ludzkość na szeroki trakt progresu.”¹⁸

Powyższy fragment nie pozwolił niestety na jakąś głębszą refleksję nad koncepcją Europy, gdyż w zamierzeniu autora był on jedynie zasygnalizowaniem problemu, który miał być kontynuowany i rozwijany w jego kolejnych pismach. Najwięcej problemów sprawiło ujęcie Europy jako „kategorii psychologicznej”, będącej „Ideałem człowieka obywatelskiego, który w swojej podstawie biologicznej, czy raczej psychofizjologicznej doskonalił się na przestrzeni wielu stuleci i stanowi własność wszystkich klas [...]. To inteligent europejski w najlepszym tego słowa znaczeniu. To, jeśli chcecie, znany nam czarnoksiężnik z Wirtembergii, który ukazał nam wspaniałą cywilizację i nakreślił nam nieograniczone perspektywy. To doktor Faust rozumiany jako żądny wiedzy duch ludzki [...]. Pytacie, jaka Europa? Bierzcie, jaką chcecie: „minioną – współczesną, burżuazyjną – proletariacką, wieczną – zmienną”. I faktycznie: Hamleci, Don Juani lub też Tartuffe’y istnieli w przeszłości, ale żyją też i dziś, byli burżuazyjni, ale są i proletariacy, możecie uważać ich za „wiecznych”, lecz oni będą zmienni¹⁹.

Czymże jest więc owa tajemnicza „psychologiczna Europa”? Tłumacząc uku- te przez siebie pojęcie, pamflecista stwierdzał, że jest to kraina Goethego, Szekspira, Dantego, Woltera, Rousseau. Wydaje się, że wymieniony zestaw nazwisk tych wielkich postaci kultury europejskiej nie jest przypadkowy, miały bowiem one symbolizować nieśmiertelne wartości kulturowe i uniwersalne idee, które tworzyli. Używając retoryki uniwersaliów, pisarz pragnął zainspirować swoich rodaków, by poszukali w sobie ducha Okcydentu, którego symbolem jest postać Fausta. Nawiasem mówiąc, użycie obrazu Fausta było niesłychanie udane, bowiem symbolizował on żądzę wiedzy, poznania tajemnic ludzkiej egzystencji i jednocześnie pragnienie życia „pełnią życia” oraz nieustanne dążenie do wielkich

¹⁶ М. Хвильовий, *Листи до Миколи Зерова* [w:] *Іде м, Твори у двох томах*, т. I, Київ 1990, с. 842.

¹⁷ М. Хвильовий, *Камо грядеши* [w:] *Іде м, Твори у п'ятьох томах*, т. IV, Нью-Йорк–Балтімор–Торонто 1983, с. 110.

¹⁸ *Ibidem*, с. 130.

¹⁹ М. Хвильовий, *Думки...*, с. 172–173.

celów. Zapożyczony z historiozofii niemieckiego filozofa Oswalda Spenglera Faust Chwyłowego miał stać się symbolem ukraińskiego odrodzenia duchowego i kulturalnego, miał być „europejskim duchem niepokoju”, który zreformuje tradycyjną kulturę ukraińską. Wyjaśnienie intencji, którymi kierował się Chwyłowy, zapożyczając obraz Fausta, znajdujemy w liście pisarza do M. Zerowa: „[...] Wysuwając „kategorię psychologiczną” chciałbym podkreślić, że historię (w tym także i sztukę) tworzą i wola, i talent, i myśli, rzecz jasna silne, i odważne, i głębokie. Małpować potrafi nawet małpa. Właśnie dlatego sama technika europejska nam nie wystarczy. Kiedy mówiłem o psychologicznej Europie, pytałem, czy nie dała nam Europa jakiegoś typu człowieka, który [...] tworzy historię²⁰.”

Wiemy już, jakimi przesłankami kierował się pisarz, wprowadzając do ukraińskiego dyskursu kulturalnego pojęcie „Europy”. Jednakże w trakcie lektury pamfletów trudno oprzeć się wrażeniu, że jest to jednocześnie termin niejednoznaczny, trudności nastęrcza już nawet samo ustalenie jego zakresu ideowo-pojęciowego. Nie wiemy przecież, czy miałyby to być Europa klasyczna, czy też istniejąca współcześnie, Europa realna, z określonymi tendencjami artystycznymi, czy też wymyślona, mitologiczna.

Z obecnej perspektywy wydaje się, że Chwyłowy nie postrzegał Europy jako jakiejś realnej całości stanowiącej tygiel różnych prądów politycznych i kulturowych. W swoich pismach stworzył on obraz Europy wyidealizowanej lub nawet, jak zasugerowała Sołomija Pawłyczko, nieistniejącej w rzeczywistości, wymyślonej²¹. Przedstawiona w jego pamfletach Europa z całą pewnością nie jest toponimem, lecz raczej ideonimem lub, jak chce Tamara Hundorowa, „abstrakcyjną metaforą kulturalną”²² tych wszystkich wypracowanych na przestrzeni stuleci systemów wartości, które mogą być rozprzestrzeniane poza granicami Europy pojmowanej czysto geograficznie²³. Nietrudno też oprzeć się wrażeniu, że konstruując swój obraz „Europy”, Chwyłowy nie był do końca pewny jego ostatecznego kształtu, a i sam jego do niej stosunek nosił wyraźne znamiona ambiwalencji. Podobne wrażenie odniósł zresztą Mykoła Riabczuk, który snując rozważania nad naturą okcydentalizmu ukraińskiego, napisał: „dwaj ukraińscy narodowcy okresu międzywojennego – skrajnie „lewicowy” Mykoła Chwyłowy i skrajnie „prawicowy” Dmytro Doncow – stanowią typowy przykład niekonsekwencji i ambiwalencji ukraińskiego „okcydentalizmu”. Zarówno uczeń Marksa, jak i zwolennik Nietzschego byli zagorzałymi zwolennikami „Europy” – jako kołyski albo „rewo-

²⁰ М. Хвильовий, *Листи...*, с. 859.

²¹ С. Павличко, *Дискурс модернізму в українській літературі*, Київ 1999, с. 202.

²² Т. Гундорова, *Меланхолія по дорозі в Рим, або дискурс українського окциденталізму* [w:] *Європейська меланхолія. Дискурс українського окциденталізму*, за ред. Т. Гундорової, Київ 2008, с. 13.

²³ Рог. В. Скурятівський, *Україна via Європа*, „Сучасність”, № 6, 1992, с. 144–145.

lucyjnego”, albo „faustowskiego” ducha, a co najważniejsze – jako alternatywy dla Moskwy. Ale obaj składali wyraźny hołd natywizmowi – albo w formie przedziwnego „azjatyckiego renesansu”, zapoczątkowanego przez Ukrainę, albo w bardziej tradycyjnej (ale też agresywniejszej) formie narodowej wyjątkowości²⁴. Z jednej bowiem strony pamflecista mówił o bogatej europejskiej spuściznie kulturowej i jej niebagatelnym znaczeniu dla kultury ukraińskiej, nawoływał do orientacji na „psychologiczną Europę”, z drugiej zaś strony wyraźnie się tej wytęsknionej Europy obawiał, czego najlepszym dowodem był fakt, iż trudno mu było zaakceptować współczesną literaturę europejską: „Ciekaw jestem – pisał w liście do Zerowa – co Pan sądzi na temat utworów Benoita i Maeterlincka? Specjalnie biorę te dwie skrajności. Tak w ogóle, literatura europejska mnie nie satysfakcjonuje. Po Dickensie – Benoit: przecież to „skandal.”²⁵ Wydaje się, że wspomnianą ambiwalencję można częściowo wytłumaczyć brakiem regularnego wykształcenia, które mogłoby ukazać mu europejski proces literacki w odpowiednio szerokiej perspektywie. Idealizując klasyczną literaturę antyku, której z pewnością gruntownie nie znał, nie znajdował uznania i akceptacji dla współczesnej mu literatury europejskiej, o jakiej z całą pewnością wiedział jeszcze mniej. To właśnie różniło Chwyłowego od, dajmy na to, Mykoły Zerowa, o którym S. Pawłyczko powiedziała, iż był on organicznym Europejczykiem²⁶. I chociaż na tle wielu współczesnych koncepcje Chwyłowego wyglądały atrakcyjnie, to nie da się ukryć faktu, że jak to zgrabnie ujęła ukraińska badaczka, „nawołuje on do orientacji na Europę nie jak Europejczyk, a jak człowiek spoza granic Europy, jak na wpół oświecony barbarzyńca zachwycony europejską wyższością kulturalną i jednocześnie nią speszony”²⁷. Widać to doskonale w jego korespondencji. Z jednej strony pobrzmiwa minorowy nastrój, w jaki popadł podczas przygotowań do wyjazdu za granicę: „Obecnie przygotowuję grunt do wyjazdu za granicę. Nastroju, między innymi, Europa mi nie poprawi: nie widząc jej już ją nienawidzę i wyobrażam ją sobie jako nudną szarą plamę.”²⁸ z drugiej zaś strony mamy radość i entuzjazm, kiedy w liście do Arkadija Lubczenki zdawał relację ze swego pobytu w Berlinie: „Drogi Arkaszo, proszę uściskać ode mnie wszystkich waplutowców i przekazać im, że Europa czeka na nich na 2–3 miesiące. Jest na co popatrzeć. Świadczy o tym chociażby ten Berlin, w którym mieszkam już kilka dni.”²⁹

²⁴ M. R i a b c z u k, *Okcydentaliści mimo woli: paradoksy ukraińskiego natywizmu* [w:] *I d e m*, *Od Małorosji do Ukrainy*, Kraków 2002, s. 92–93.

²⁵ М. Х в и л ь о в и й, *Листу...*, s. 847.

²⁶ С. П а в л и ч к о, *op. cit.*, s. 204.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ М. Х в и л ь о в и й, *Листу...*, s. 855.

²⁹ List do A. Lubczenki z dnia 16 grudnia 1927 r. [w:] *Дорогий Аркадію. Листування і архіварія літературного середовища України 1922–1945 рр.*, uporządkowała Л. Д е м с ь к а - Б у - д з у л я к, Київ 2001, s. 71.

Zacytowane powyżej, diametralnie różne, fragmenty listów najlepiej chyba oddają europejskie rozterki Mykoły Chwyłowego, którego największym dramatem było to, że musiał wybierać pomiędzy wiernością partii komunistycznej, do której przecież należał, i autentyczną troską o przyszłość „nowej” literatury ukraińskiej. Z całą pewnością największą jego zasługą jest jednak zainteresowanie ukraińskiej inteligencji lat 20. problematyką przyszłości kultury ukraińskiej i próba odpowiedzi na pytania o tożsamość literatury ukraińskiej. Alternatywą dla „prymitywizmu, grafomanii, chałturnictwa i masowości” miała być właśnie orientacja kulturalna na Europę Zachodnią.

BIBLIOGRAFIA

- Hnatiuk O., *Pożegnanie z imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamości*, Lublin 2003.
- Riabczuk M., *Okcydentaliści mimo woli: paradoksy ukraińskiego natytywizmu* [w:] *Id e m, Od Małorosji do Ukrainy*, Kraków 2002, s. 57–96.
- Shkandrij M., *Modernists, Marxists and the Nation: the Ukrainian Literary Discussion of the 1920's*, Edmonton 1992.
- Wilson A., *Ukraińcy*, przeł. M. Urbański, Warszawa 2002.
- Гундорова Т., *Меланхолія по дорозі в Рим, або дискурс українського окциденталізму* [w:] *Європейська меланхолія. Дискурс українського окциденталізму*, за ред. Т. Гундорової, Київ 2008, с. 5–44.
- Дорогий Аркадію. Листування і архіварія літературного середовища України 1922–1945 рр.*, uporzędkowała Л. Демська-Будзуляк, Київ 2001.
- Єфремов С., *Історія українського письменства*, Київ 1995.
- Жулинський М., *Микола Хвильовий*, Київ 1991.
- Забужко О., „Психологічна Америка” і азійський ренесанс [w:] *Id e m, Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика 90-их*, Київ 2001, с. 197–236.
- Ковалів Ю., *Літературна дискусія 1925–1928 рр.*, Київ 1990.
- Кравченко, *М'ятежний прочанин з „Азії” в „Європу” (Микола Хвильовий)* [w:] *Герої та знаменитості в українській літературі*, Київ 1999, с. 185–206.
- Луцький Ю., *Останні вільні дебати. Літературна дискусія – 1925–1928 рр.* [w:] „Українська мова та література”, № 34, 2002, с. 5–9.
- Оглоблин-Глобенко М., *Микола Хвильовий* [w:] *Id e m, Історико-літературні статті*, Нью-Йорк – Париж – Мюнхен 1958, с. 60–69.
- Павличко, *Дискурс модернізму в українській літературі*, Київ 1999.
- Сверстюк Є., *Лице людини перед лицем терору*, „Сучасність”, № 2, 1995, с. 139–144.
- Сеник Л., *Політичний роман Миколи Хвильового*, „Записки Наукового Товариства імені Шевченка”, т. ССХХІV, „Праці Філологічної секції”, Львів 1992, с. 154–168.
- Скуратівський В., *Україна via Європа*, „Сучасність”, № 6, 1992, с. 144–146.
- Ушкалов Л., *Микола Хвильовий та українська класична література* [w:] *Id e m, Есеї про українське бароко*, Київ 2006, с. 212–237.

- Хвильовий М., *Думки проти течії* [w:] *Idem, Твори у п'ятьох томах*, т. IV, Нью-Йорк – Балтімор – Торонто 1983, с. 143–234.
- Хвильовий М., *Камо грядеши* [w:] *Idem, Твори у п'ятьох томах*, т. IV, Нью-Йорк – Балтімор – Торонто 1983, с. 67–137.
- Хвильовий М., *Листи до Миколи Зерова* [w:] *Idem, Твори у двох томах*, т. II, Київ 1990, с. 840–881.
- Хвильовий М., *Про Коперніка з Фрауенбургу, або абетка азійського ренесансу в мистецтві* [w:] *idem, Твори у п'ятьох томах*, т. IV, Нью-Йорк – Балтімор – Торонто 1983, с. 85–111.
- Шерех Ю., *Літ Ікаря (Памфлети Миколи Хвильового)* [w:] *Idem, Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології*, т. 2, Харків 1998, с. 136–184.

MYKOŁA KHWYLOVYI'S EUROPEAN DILEMMAS

The aim of this article is an attempt at seeking an answer to the question concerning the provenance of demands 'orientation towards Europe' – one of the flagship mottos of the journalism of Mykola Khvylovyi, a Ukrainian writer of the 'Executed Renaissance' age. In the light of the research it turns out that his idea was not explicit and fully refined as it left a lot of space for different interpretations. Nonetheless, one may state explicitly that at the time of the formation of the above mentioned idea the writer was fully convinced, even against the official stand of, that his concept would be the only way to improve the plight of Ukrainian literature.

Key words: Mykola Khvylovyi, journalism, 'Executed Renaissance', 'orientation towards Europe'

Paulina OLECHOWSKA

Uniwersytet Warszawski

Dyskurs feministyczny we współczesnej literaturze ukraińskiej?

W jednym z artykułów Michał Paweł Markowski pisze: „Antropologia literatury jako nauka o człowieku oznacza więc taką – humanistyczną ze swej strony – dyscyplinę naukową, która z rozmaitych sfer ludzkiej aktywności wybiera literaturę i poddaje ją badaniu. Dlaczego? Widocznie uznaje, że literatura ma coś o człowieku ważnego do powiedzenia”¹.

Paweł Dybiel z kolei twierdzi, że w świetle współczesnych badań, pytania: „Co to jest płéć? W jakiej mierze określa ona tożsamość jednostki, jej sposób myślenia, mówienia, odczuwania, zachowywania się, odnoszenia się do siebie, do innych i do świata? – brzmią banalnie. Kiedy jednak z górą sto lat temu zostały po raz pierwszy zadane przez Freuda, były traktowane przez mu współczesnych jako [...] naruszenie norm przyzwoitości w naukowym dyskursie”². Badacz podkreśla również, że mimo uproszczeń dotyczących kobiecej seksualności, teoria Freuda zapoczątkowała dyskusję, która zaowocowała rozwojem wiedzy o cieleśności oraz różnych aspektach życia seksualnego człowieka.

W swoim artykule analizuję, co ważnego o człowieku (tu: kobiecie) ma do przekazania współczesna literatura ukraińska.

Problem usytuowania kobiet w społeczeństwie jest nienowy. Bada go współczesna psychologia, socjologia, filozofia. Jest także żywo obecny w literaturze, która staje się forum do dyskusji o sytuacji kobiet.

Swoistym głosem w tej dyskusji są utwory współczesnych ukraińskich autorek: Oksany Zabużko, Jevhenii Kononenko, Natalii Śniadanko i Sofiji Andruchowycz. Pojawienie się powieści o tematyce genderowej to skutek zmian politycznych,

¹ M. Markowski, *Antropologia i literatura* [w:] „Teksty Drugie”, nr 6, 2007, s. 26.

² P. Dybiel, *Zagadka „drugiej płci”. Spory wokół różnicy seksualnej w psychoanalizie i w feminizmie*, Kraków 2006, s. 5–6.

społecznych i świadomościowych na Ukrainie. Jest to niewątpliwie odmiana dyskursu feministycznego.

Samo pojęcie *dyskursu feministycznego* jest niezwykle szerokie³. Poza tym, w zależności od środowiska, zawiera swój paradygmat pojęciowy oraz wzbudza aprobatę lub dezaprobatę. Proza, jaką proponują ukraińskie pisarki, uwodzi przede wszystkim konstrukcją postaci oraz zapisem indywidualnego doświadczenia. Postać literacką definiuję, za Henrykiem Markiewiczem, jako indywidualny antropomimetyczny układ cech jakościowych i relacyjnych, nazwanych bezpośrednio lub wskazanych pośrednio – implikowanych bądź sugerowanych przez inne cechy, czynności i stany zewnętrzne, treści psychiczne, stosunki z innymi przedmiotami przedstawionymi⁴. Do analizy wybrałam *Badania terenowe nad ukraińskim seksem* O. Zabużko, *Kolekcję namiętności czyli przygody młodej Ukrainki* N. Śniadanko, *Bez muzyka* J. Kononenko oraz *Siomgę* S. Andruchowycz.

Bohaterki ww. powieści nie walczą z mężczyznami, ale z patriarchalnym usytuowaniem kobiety we współczesnym świecie. Dlatego też przyglądają się przede wszystkim swojej sytuacji rodzinnej, stereotypom społecznym, kulturowemu (w tym narodowemu) uwikłaniu.

Celem prowadzonych przeze mnie analiz jest nie tylko skonstruowanie ogólnego obrazu ukraińskiej kobiety, kulturowej płci, ale także przyjrzenie się zapisowi indywidualnych doświadczeń. Zgadzam się z opinią J. Butler, że „w różnych kontekstach historycznych płeć nie jest ani spójna, ani stała oraz że zbiega się z rasowymi, klasowymi, etnicznymi, seksualnymi i regionalnymi aspektami dyskursywnie ustanawianej tożsamości”⁵. Owo redefiniowanie kulturowych matryc i własnych przekonań, które determinują każdą egzystencję, to sprawa indywidualnej, wewnętrznej pracy jednostki. W naukowych opracowaniach na temat ukraińskiego dyskursu feministycznego występują rozważania o kobiecej narracji, seksualności, wolnej miłości, kobiecości, męskości⁶, duchowym siostrzeństwie⁷, rolach płciowych, specyfice systemu patriarchalnego⁸. W tekście literackim jednym z wyznaczników dyskursu feministycznego jest język, jakim posługują się bohaterki, a który służy opisowi ich uczuć, odczuć płynących z ciała oraz relacji ze światem zewnętrznym.

³ Istnieje kilka odmian feminizmu, w tym: dekonstruktywistyczny, zorientowany psychoanalitycznie, anarchistyczny, czarny i czerwony, marksistowski, chrześcijański, lesbijski, liberalny. Por. też A. Giddens, *Socjologia*, przeł. A. Szulżycka, Warszawa 2004, s. 135–140.

⁴ H. Markiewicz, *Postać literacka* [w:] *Wymiary dzieła literackiego*, Kraków 1996, s. 154.

⁵ J. Butler, *Uwikłani w płeć. Feminizm i polityka tożsamości*, przeł. K. Krasuska, Warszawa 2008, s. 46.

⁶ Por. T. Гундорова, *Femina Melancholica*, Київ 2002, s. 61. – omówienie koncepcji H. Arend i J. Kristevy.

⁷ O. Зabuжко, *Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфології*, Київ 2007, s. 136.

⁸ В. Агеєва, *Жіночий простір: Феміністичний дискурс українського модернізму*, Київ 2008.

Bohaterki prozy ukraińskich autorek stanowią ciekawe przykłady obrazujące prywatność i podmiotowość. Analizują „powszechne” doświadczenie i starają się je przekroczyć. Język wymienionych powieści jest wyjątkowy. To dyskurs fallocentryczny, zdeterminowany heteroseksualnym paradygmatem. Zgodnie z poglądem M. Wittig: „Językowa fikcja *plci* jest kategorią wytwarzaną przez system obowiązkowej heteroseksualności i dzięki niemu krąży w taki sposób, by ograniczyć tworzenie tożsamości poprzez dopasowywanie do osi heteroseksualnego pragnienia”⁹. W związku z tą definicją pojawia się pytanie, czy zatem tożsamość bohaterek jest z góry zdeterminowana?

Pisarki wyposażają swoje bohaterki w nowy język, w którym nie ma tematów tabu. Ten nowy język obejmuje i opisuje proces kształtowania się kobiety od najmłodszych lat, ważne momenty inicjacyjne, rozwój psychoseksualny, w tym konfrontowanie i rozwój świadomości własnej kobiecości, z uwzględnieniem kobiecości archetypowej zafiksowanej w mitach, baśniach i kulturze ludowej nawiązującej do głębszej sfery psychiki – co przedstawia O. Zabuzko w opowieści *Bajka o kalinowej fujarce*.

Każda z bohaterek, we właściwy dla siebie sposób, konstruuje swoją tożsamość. J. Butler pisze: „Jeśli de Beauvoir ma rację, twierdząc, że nie rodzimy się kobietami, lecz raczej się nimi stajemy, to kobieta jako taka jest pojęciem o charakterze procesualnym, stawaniem się, konstruowaniem się, o którym nie sposób z pełnym przekonaniem powiedzieć, że się zaczyna i kończy. Jako trwająca cały czas praktyka dyskursywna jest ona podatna na interwencje i otwarta znaczeniowo”¹⁰.

Istotnym zagadnieniem są uwarunkowania, które wpływają na konstytuowanie się podmiotu, na indywidualny rozwój powieściowych postaci. Chodzi tu nie tylko o matryce kulturowe, czynnik narodowy, ale także uniwersalne przemiany związane z rozwojem osobowości. Pojęcie rozwoju rozumiem podobnie jak P. Huget, A. Brzezińska, J. Trempała jako: „długotrwały proces tworzenia się wewnętrznych struktur odzwierciedlających rzeczywistość [...]. Rozwój człowieka jest procesem ciągłym – nie ma takiego momentu w jego życiu, w którym można powiedzieć, że przestaje on się rozwijać”¹¹.

Podejmuję zatem próbę interpretacji wymienionych tekstów w kontekście badań nad koncepcją performatywności płci, wprowadzoną do socjologii przez Judith Butler i polegającą na tworzeniu płci poprzez jej powtarzanie i odgrywanie. Kolejnym narzędziem badawczym jest analiza transakcyjna opracowana przez Erica Berne’a dotycząca koncepcji osobowości. Psychiatra wyróżnił trzy stany ludzkiej osobowości: *Ja – Dorosły*, *Ja – Dziecko* i *Ja – Rodzic* oraz zaproponował metody

⁹ J. Butler, *op. cit.*, s. 84.

¹⁰ *Ibidem*, s. 93. Na potrzeby niniejszego tekstu pomijam analizę poglądów Butler związanych z przekraczaniem koncepcji płci, w kontekście prac Foucaulta, Freuda i przedstawicieli feminizmu lesbijskiego.

¹¹ Red. J. Strelau, *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 1, Gdańsk 2000, s. 229–283.

analizy uczuć, myśli i zachowań poszczególnych stanów *Ja*¹². *Obserwuję także doświadczanie seksualności, o którym piszą ukraińskie autorki – seksualności rozumianej jako wrodzona, naturalna funkcja ludzkiego organizmu, jako jeden z zasadniczych czynników skłaniających do podejmowania kontaktów międzyludzkich, który ma wymiar biologiczny, psychiczny i społeczny. Z zachowaniem seksualnym bowiem silne zintegrowanie są emocje, wola, zdolności poznawcze i właściwości charakteru, ale także system norm i wzorców kulturowych*¹³.

Rozwój, poznawanie i akceptacja własnej cielesności to cechy, które dotyczą wszystkich bohaterek.

Wszystkie wybrane do interpretacji teksty traktuję jako przejawy narracji procesu. A narzędzia, których używam do analizy, badają ten proces.

Po pierwsze odczuwać i obserwować

W jednej ze swoich prac E. Kaschak zwraca uwagę, by nie mówić o posiadaniu przez jednostkę *Ja*, ale o poczuciu *Ja* tej jednostki, które zawiera w sobie fizyczne, afektywne i poznawcze doświadczenia z tą metaforą związane¹⁴.

Bohaterki prozy O. Zabużko, J. Kononenko, N. Śniadanko i S. Andruchowycz są w różnym wieku. Każda z postaci pozostaje w trudnej relacji ze sobą, światem zewnętrznym, w tym z mężczyznami. Każda z nich odczuwa, doświadcza, przygląda się sobie i swoim relacjom oraz formułuje wnioski. Konstruowane portrety sygnalizują nowe zjawiska w sferze społecznej i kulturowej wyłamujące się z powszechnych, przekazywanych z pokolenia na pokolenie, koncepcji kobiecości, bliskości czy modeli związków. Tożsamość bohaterek, które nie są biernymi odbiorcami „programowania” płci kulturowej, określana jest poprzez język.

To właśnie język *Badań terenowych nad ukraińskim seksem* O. Zabużko okazał się dla czytelników szokujący. Bohaterka powieści, kobieta wykształcona, poetka, która odbywa tournée po amerykańskich uniwersytetach z wykładami o ukraińskiej literaturze, w bardzo emocjonalny¹⁵, naznaczony dramatyzmem sposób,

¹² Zob. E. Berne, *W co grają ludzie. Psychologia stosunków międzyludzkich*, tłum. P. Izdebski, Warszawa, 2010. Po raz pierwszy o tej perspektywie badawczej mówiłam na konferencji ukraińskojęzycznej „Obraz kobiety we współczesnej kulturze ukraińskiej” w 2010 w UW, w referacie *Kobieta – emocje, refleksje, świadomość. Narracja procesu, czyli specyfika dyskursu feministycznego we współczesnej literaturze ukraińskiej*. Tom pokonferencyjny w przygotowaniu.

¹³ Por. K. Imieliński, *Seksuologia kulturowa*, Warszawa 1980, s. 18.

¹⁴ E. Kaschak, *Nowa psychologia kobiety*, przeł. J. Węgrodzka, Gdańsk 2001, s. 148–149.

¹⁵ Mam tu na myśli występowanie emocji pozytywnych i negatywnych, interpretując emocje negatywne jako te podważające poczucie własnej wartości, stanowiące zagrożenie dla „Ja” to jest: gniew, strach/lęk, smutek oraz emocje pozytywne – podnoszące poczucie własnej wartości, czyli: radość, dumę, miłość. Por. K. Oatley, J. Jenkins, *Zrozumieć emocje*, Warszawa 2003, s. 101. Por. także A. Pajdzińska, *Jak mówimy o uczuciach?* [w:] *Językowy obraz świata*, pod red. J. Bartmińskiego, Lublin 1999, s. 83.

mówi o swoim pochodzeniu, ciele, seksualności, namiętności, miłości i cierpieniu. Analizując kolejne etapy swojego związku z mężczyzną – które jako pisarka i kobieta wykształcona poddaje wnikliwemu badaniu – sięga do historii swojej rodziny oraz historii Ukrainy. Snuje rozważania o sobie samej i kondycji społeczeństwa: „[...] i ktoś ty, waćpanna, taka, te, Ukrainian [wyr. – O. Z.] cholerna, dziecię kwaterunkowego boczyska na kijowskim wygwizdowie [...]. Kopciuszek, który leci przez ocean, żeby ponarzekać przy kolacji u Sheffielda z parką noblistów”¹⁶. Bohaterka *Badania terenowych* otwarcie mówi o swoich traumach, potrzebach oraz upodobaniach – i właśnie tym, jak twierdzi L. Taran, przstraszyła nie tylko mężczyzn, ale i kobiety: „Wielu [kobietom], przypomniła o grzechu zaniechania samorealizacji o tzw. braku charakteru, zasłanianiu się świętym przekonaniem o własnym poświęceniu”¹⁷. Zabużko pisze: „[...] po kiego diabła było przychodzić na świat jako kobieta (w dodatku na Ukrainie!) – z tą kurewską *zależnością* [wyr. – O. Z.] wmontowaną w ciało jak bomba z opóźnionym zapłonem, z tą niesamodzielnością, z potrzebą przetapiania się na wilgotną, rozciapcianą glinę”¹⁸. Poetka jest kobietą aktywną, ma już pewną wiedzę o sobie. Stara się nawiązać głęboką relację z mężczyzną, opartą na szacunku i szczerości.

Ważnym czynnikiem, konstytuującym obraz postaci, jest poczucie misji, charakterystyczne dla niezależnej inteligencji okresu totalitaryzmu (nie tylko na Ukrainie). Polega ono na „potrzebie mówienia” o prawdziwej ukraińskiej kulturze i historii. Ukraina to jej błogosławieństwo i przekleństwo: „[...] i ona, ze swą mroczną, trującą wiedzą – rodową i rodzinną, którą wlokła w sobie od maleńkości jak przelknięty kamień i która tak naprawdę popędzała ją ciągle naprzód, naprzód, naprzód! – w szaleńczym strachu, że ona też zostanie w szeregu, *nie spełni się* [wyr. – O. Z.], skapcanieje, jak wszyscy w poprzednim pokoleniu, i jeszcze w poprzednim”¹⁹.

Olesia, bohaterka *Kolekcji namiętności* N. Śniadanko, pochodzi z Galicji, z inteligentnego domu. Dorasta w wolnej Ukrainie, również ma wyższe wykształcenie. Jej dojrzewanie to spotkanie z nią samą, z różnymi kobietami i mężczyznami, którzy pojawiają się na jej drodze. Z humorem traktuje kwestię „dojrzewania płciowego Galicjanki”, jak siebie nazywa. Z dystansem, ironią, ale i pewną wyrozumiałością przedstawia wzorzec „tradycyjnej” rodziny, w której się wychowała. Poddaje analizie stereotypowe przekonania, co do ról społecznych kobiet i mężczyzn; galicyjską mityczną i realną mentalność; mentalność ludzi innych narodowości, swoje związki miłosne: „[...] prawdziwej Galicjance pospolita namiętność nie wystarcza. Podobnie, jak nie zadawała jej sama miłość, niechby była najromantyczniejsza [...].

¹⁶ O. Zabużko, *Badania terenowe nad ukraińskim seksem*, przeł. K. Kotyńska, Warszawa 2003, s. 40.

¹⁷ Л. Таран, *Жінка як текст*. Емма Андієвська, Соломія Павличко, Оксана Забужко. *Фрагменти творчості й контексти*, Київ 2002, с. 119, tłum. P. O.

¹⁸ O. Zabużko, *Badania...*, s. 20.

¹⁹ *Ibidem*, s. 85.

Każda prawdziwa Galicjanka trzyma się prosto. [...] język, którego używa, jest wykwinny i literacki [...] w stylu: <Ach, gdzieś na mym biurku spoczywa list ręką samego Carusa skreślony [...]> – ironizuje²⁰. Olesia postępuje zgodnie z własnymi przekonaniem, chętnie narusza „zasady właściwego zachowania galicyjskiej panny z dobrego domu”²¹: czy to inicjując kontakty z mężczyznami, czy w kwestii własnego wykształcenia i planowania dorosłego życia.

Świat widziany oczami dojrzałej kobiety, analiza społecznych stereotypowych przekonań typu: jaka „powinna być kobieta” i jaki „powinien być mężczyzna” to tematyka opowiadania J. Kononenko pod znaczącym tytułem *Bez muzyka (Bez faceta)*. Autorka – konstruuje obraz dorastającej dziewczyny, wychowującej się w rodzinie, w której jest tylko matka i babka, a brakuje jakiegokolwiek męskiego wzorca – pokazuje m.in., jak bardzo dziedziczone od matek i babek opinie na temat kobiecości oraz relacji damsko-męskich wpływają na tworzenie się przekonań, czyli matryc myślowych, które potem determinują jakość życia jednostki. Autorka stosuje ciekawą strategię narracyjną: posługując się językiem stereotypów, ukazuje swoistego rodzaju schizofrenię społeczną, w jakiej były wychowywane kobiety. W toku rozwoju opowieści pojawia się inny język i inny typ narratora – pisarka, kobieta dojrzała. „Nie tylko wojny i masowe represje, ale i rzeczywistość rozwodów zrodziła świat kobiet BEZ MĘŻCZYZNY [wyr. – J. K.] – pisze. Świat, z którego ty pochodzisz i nie udało ci się wydostać, w który wciągnęłaś swoje dzieci i w którym tak trudno i tak obco czuje się twój syn.”²² Krytycznie jednak odnosi się do niektórych założeń feminizmu. Nie akceptuje przedmiotowego traktowania kobiety, szuka miłości, odkrywa, kim jest.

Siomga to gatunek łososa, ale także potoczne określenie waginy. Bohaterka powieści S. Andruchowycz pt. *Siomga* oprowadza odbiorcę po różnych sferach swojej psychiki, prezentując traumatyczne przeżycia i różne stany świadomości. Poznajemy ją jako dziewczynkę, dziewczynę i młodą kobietę. Wspomina zabawy z dziećmi z pewnego podwórka w Iwano-Frankiwsku, przedszkole, molestowanie przez starszego mężczyznę, relacje z koleżankami, obrazy dorosłych – to wszystko składa się na misternie utkaną narrację prowadzoną jednak z pewnego oddalenia, z dystansem. „Opisując innych ludzi, ich wygląd i słowa – będę opisywać jedynie siebie samą. W innych nie mogę zobaczyć niczego poza swoim odbiciem.”²³ – mówi autorka. Bywa uczestnikiem i obserwatorem dramatu, niezależnie od tego, czy jest to dramat damsko-męski, czy dramat nienacechowany heteroseksualną relacją – egzystencjalny. Dla autorki nie istnieją tematy tabu. Język utworu jest specyficzny. Naturalistyczne, szczegółowe opisy zbliżeń seksualnych sąsiadują

²⁰ N. Ś n i a d a n k o, *Kolekcja namiętności, czyli przygody młodej Ukrainki*, tłum. K. Kotyńska i R. Rusnak, Wołowiec 2004, s. 281–282.

²¹ *Ibidem*, s. 97.

²² Є. К о н о н е н к о, *Без мужика*, Львів 2005, s. 37, tłum. P. O.

²³ S. A n d r u c h o w y c z, *Siomga*, tłum. M. Petryk, Wołowiec 2009, s. 79.

z delikatnymi opisami subtelnej dziecięcej wrażliwości. Snuje opowieść o dojrzeniu, o rodzącej się seksualności: „Można uznać, że zwabił go do mnie zapach ryby – tej różowej, tłustej ryby wyglądającej tak nieprzyzwoicie, ryby, którą jadłam tego wieczoru i którą jadłam mnóstwo wieczorów. Siomga, czy jak się tam ona nazywa. [...] kiedyś kupił kawałek [...]. Mężczyzna nie mógł potem długo zmyć tych aromatów. Zapach kobiety też ciężko zmyć. I ciężko mu odmówić”²⁴.

Po drugie odczuwać

Rozwój psychoseksualny człowieka kształtuje się od najmłodszych lat pod wpływem środowiska – norm społecznych, indywidualnych przekonań – i oczywiście doświadczenia. Obserwacja i opisywanie własnego rozwoju przynosi bohaterom dużo informacji o własnych potrzebach, ale i ograniczeniach.

Bohaterka *Badan terenowych* ma za sobą różne erotyczne doświadczenia. Jest zakochana. Malarz Mykoła imponuje jej talentem, ale przede wszystkim tym, że jest Ukraińcem: „Pierwszy *gotowy* [wyr. – O. Z], którego *nie* [wyr. – O. Z] musiałaś uczyć ukraińskiego [...]”²⁵. Jednak fascynacja stopniowo ustępuje rozczarowaniu. Bohaterka nie czuje, by jej potrzeby emocjonalne i seksualne były zaspakajane – swoimi wątpliwościami dzieli się z partnerem. Ma również konkretne wyobrażenia na temat relacji z mężczyzną. „Oj nie, nie była masochistką, była, kurza twarz, normalną kobietą, jej ciało cieszyło się, dając radość drugiemu”²⁶. Sfera seksualna jest dla niej ważna: „Nie bez powodu lubiłam w miłosnych grach ugryźć, wpić się ustami w palec albo w ramię, zaciągnąć się do zamroczenia dogłębnym pocałunkiem; prostytutką świątynną – oto kim musiałam być w poprzednim wcieleniu, ale w tym życiu, serdecznie, nie jest mi wszystko jedno, z kim jestem [...]”²⁷. Wymaga od kochanka zrozumienia i poszanowania własnych potrzeb, pyta: „[...] oprócz organów płciowych nic cię więcej we mnie nie interesuje?”²⁸. Seks po pierwszej fazie zauroczenia przestaje przynosić satysfakcję i dawać poczucie bliskości, którego bohaterka bardzo potrzebuje. W kontekście zachowań Mykoły konstatuje: „Czy można w ogóle zrozumieć świat ludzi, którzy myślą o swoim organie płciowym w trzeciej osobie? Kiedy mówią, a ten facet tylko tak mówił: <Otwórz *jq*>, od razu wszystkimi zmysłami przenosisz się na fotel ginekologiczny, bo to nie *ona* [wyr. – O. Z], to *ty* [wyr. – O. Z] się otwierasz – albo zamykasz: w tym przypadku – na głucho”²⁹.

²⁴ *Ibidem*, s. 389.

²⁵ O. Z a b u ż k o, *Badania...*, s. 42.

²⁶ *Ibidem*, s. 38.

²⁷ *Ibidem*, s. 21.

²⁸ *Ibidem*, s. 13.

²⁹ *Ibidem*, s. 13–14.

Bohaterka obserwuje reakcje swojego ciała, postrzega je jako integralny składnik poczucia *Ja*, komponent osobowości, który wymaga szacunku i jej samej, i innych osób, z którymi pozostaje w relacjach. Podkreśla, że nierespektowanie potrzeb ciała skutkuje chorobami i złą kondycją psychiczną. Bohaterka próbuje ustalić swoje granice. Sprzeciwia się przedmiotowemu traktowaniu własnego ciała przez partnera. Jak pisze E. Kaschak takie traktowanie ciała ma bardzo niekorzystne skutki dla psychiki kobiety i rodzi kłopoty z poczuciem własnej wartości: „Ciało staje się produktem, którym można manipulować i wystawiać na pokaz, zamiast rozwijać jego możliwości i w pełni ich doświadczać. [...] Kobieta jest jednocześnie definiowana przez fizyczną stronę swojej osoby, jak i oddzielona od tego aspektu, a w konsekwencji i od siebie w ogóle. Jest to podstawowe zjawisko psychologii kobiety, integralna część bycia kobietą w sensie konstruktu społecznego”³⁰. Zabużko na przykładzie swojej bohaterki bardzo wyraźnie pokazuje ten mechanizm. Postawa bohaterki, która postrzega swoje ciało jako ważną część *Ja*, jest już uznawana za przekroczenie normy społecznej. I nie chodzi tu o *kobiece nawyki auto-kreacji*³¹, w sensie dbania o wygląd zewnętrzny, o to by „fasada” prezentowała się wystarczająco dobrze dla męskiego oka, ale o wewnętrzną sferę odczuwania i traktowanie ciała jako narzędzia poznawania i poprzez ten pryzmat postrzeganie i wartościowanie tego, co przynosi świat zewnętrzny. A że ukraińska pisarka ujmuje czasem rzecz dosadnie, cóż taka jest jej perspektywa: „[...] Rozerwę cię na strzępy! – chwytając pod kolana, naciągając ją na siebie – a w efekcie nie szczytowała ani razu: no, chyba, że ten patroszący na żywca rozdzierający ból też jest jednym z wariantów orgazmu?”³². Bohaterka *Badań terenowych nad ukraińskim seksem* kwestionuje jedno z kluczowych przekonań patriarchalnej kultury, czyli „męskie prawa własności”. Jak pisze E. Kaschak, aby kobieta była w stanie tego dokonać, musi najpierw podważyć jedną z zasad psychologii mężczyzny: zasadę głoszącą, że mężczyzna „ma prawo”³³ i, jak sądzę, sama sobie takie prawo świadomie przyznać. Pozycjonowanie się kobiety w relacji z mężczyzną jest tym bardziej satysfakcjonujące, im bardziej ona sama staje się siebie świadoma i wie, czego potrzebuje. Bohaterka powoli zdaje sobie z tego sprawę: „Wyjaśnij mi jedną rzecz. Wyjaśnij, bo nijak nie mogę złapać. Czy ty naprawdę myślisz, że jak ci stoi i nie od razu kończysz, to już jesteś wielki król i kobieta powinna nóżkami przebierać i wrzątkiem sikać, jak tylko łaskawie zechcesz ją dotknąć w środku nocy, po tym, jak staranniecko pozbierasz swoje rysunki, a ja tymczasem prześnię pierwszy sen?”³⁴.

Związek z Mykołą rozpada się, ponieważ potrzeby obojga partnerów nie zostają zaspokojone. Bohaterka zdaje sobie sprawę z przyczyn niepowodzenia związku,

³⁰ E. Kaschak, *op. cit.*, s. 112.

³¹ O. Zabużko, *Siostró, siostró*, tłum. K. Kotyńska i D. Mońko, Warszawa 2007, s. 31.

³² O. Zabużko, *Badania...*, s. 95.

³³ E. Kaschak, *op. cit.*, s. 69.

³⁴ O. Zabużko, *Badania...*, s. 120.

częściowo także dlatego, że w imię tej więzi (miłości?) traci kontakt ze sobą, a konkretnie ze swoim ciałem, czyli integralną częścią *Ja*: „[...] to było ładne ciało – mówiła o sobie – zdrowe, mądre i pełne radości życia [...], tylko przy tym facecie zbuntowało się od razu, ale krzyknęłam na nie ostro, a ono stawiało opór, skamlało jakimiś chronicznymi przeziębieniami, opuchniętymi gruczołami i opryszczkami [...], zbyt długo gwałciłam swoje ciało [...]”³⁵ oraz „Ciało broniło się niezależnie od mojej woli, w ciele, zagnieżdżony nie wiadomo skąd, rozrastał się „strach”, tak bezmyślnie przeze mnie pomijany: ono wyczuło w tym człowieku coś, czego ja nie wyczułam [...]”³⁶.

Bohaterka stara się zrozumieć partnera. Postrzega Mykołę jako ofiarę totalitaryzmu. Jako poranionego i zgubionego mężczyznę, którego jedynym bastionem męskości pozostaje sfera seksualna, traktowana zresztą bardzo użytkowo. Bohaterka doskonale orientuje się w kulturze i historii Ukrainy. Ma świadomość, na czym polega dramat postkolonialnego społeczeństwa. Syndrom ofiary, poczucie zależności, to dziedzictwo reżimu głęboko ingerujące w życie jednostki i jej sfery intymne, ale żeby zmienić ten stan rzeczy trzeba go najpierw nazwać: „Może i rzeczywiście – niewolnicy nie powinni mieć dzieci, pyta sama siebie, tępo gapiąc się w okno [...]. Bo czym jest niewola, jeśli nie zakażeniem strachem [...]. A strach zabija miłość. A bez miłości wszystko – i dzieci, i wiersze, i obrazy – staje się brzemiennie”³⁷.

Mniej dramatyzmu

Bohaterka *Kolekcji namiętności* również nie stroni od świata chłopców, potem mężczyzn. Dużo uwagi poświęca własnej fizjologii, której jako początkująca nastolatka nie rozumie, i w zasadzie nie ma z kim o tym porozmawiać. Pisząc o swoim dojrzewaniu płciowym, używa języka naukowego i charakterystycznego dla kolorowych poradników dla kobiet. Jest ciekawa kontaktu z mężczyznami. Z humorem wspomina inicjowanie tego kontaktu z delikatnym i nieśmiałym Witalikiem – sympatią z czasów studenckich. Do kwestii utraty dziewictwa podchodzi bardzo rzeczowo – studiuje tzw. literaturę specjalistyczną przeznaczoną w zasadzie dla mężczyzn. Cytowany przez bohaterkę opis tejże literatury przypomina przepis na przyrządzenie jakiegoś dania i chociaż nie ma tam mowy o emocjach i uczuciach, to wydaje się trudnym dla mężczyzn zadaniem. Sama się o tym przekonała, czekając na inicjatywę Witalika, który był ostrożny i nieśmiały, jeżeli chodzi o fizyczne zbliżenia. Inicjatorką aktu była zdecydowanie Olesia. Bohaterka dyskutuje z obecnymi w mentalności matki i babki stereotypami dotyczącymi

³⁵ *Ibidem*, s. 52.

³⁶ *Ibidem*, s. 57.

³⁷ *Ibidem*, s. 197.

zdobywania kobiety przez mężczyznę i zachowań kobiety wobec płci przeciwnej, często obnażając ich absurdalność. Swoje decyzje i wybory analizuje w związku z jeszcze jedną, wirtualną bohaterką tzw. „galicyjską panienką z dobrego domu”, swoistego rodzaju metaforą paradygmatu przekonań i norm społecznych o bardzo jasnych konotacjach i wartościowaniu. Jest otwarta na poznawanie i przeżywanie własnej seksualności. Daje sobie prawo do różnych doświadczeń. Jest dla siebie podmiotem: „Szczerze mówiąc, w ogóle nie marzyłam o byciu czyjąś zdobyczą, ofiarą czy nagrodą. Nie jestem przecież lalką czy zwierzątkiem domowym. No i do końca nie rozumiałam, po co bronić się przed tym, na co ma się ochotę. Ale tak przystoi galicyjskiej panience z dobrego domu – nie ma na to rady. Jednym słowem starałam się [...]” oraz „Długo to trwać nie mogło i gdy spotkaliśmy się po raz dwunasty, [...] nie wytrzymałam i złamałam wszelkie zasady dobrego tonu [...]”³⁸.

Kontakty z mężczyznami traktuje jako ciekawe doświadczenie, które na ogół jest przyjemne. Nie spieszo jej do małżeństwa i macierzyństwa. Dosyć zabawna narracja urywa się na chwilę, kiedy bohaterka opisuje, jak została zgwałcona przez właściciela domu – Włocha – u którego wynajmowała pokój podczas swojego pobytu w Niemczech. Postawa bohaterki jest następująca: „Ogarnęła mnie dziwna apatia, byłam nawet ciekawa, co będzie robił dalej. Podobnie czułam się dziś z Jurijem. Ciekawe, czy wszystkie kobiety tak się czują, kiedy ktoś próbuje je zgwałcić, czy też ze mną jest coś nie w porządku? Dlaczego nie krzyczę, nie bronię się. Jestem przecież w kraju, gdzie prawo surowo karze za gwałt, a mnie samej nic nie grozi”³⁹. Pytanie bohaterki jest bardzo wymowne.

Bohaterka *Siomgi* pilnie śledzi rozwój i zmiany swojego ciała w okresie dojrzewania – podobnie jak bohaterka *Kolekcji namiętności*. Tyle, że zostaje to inaczej zapisane. W *Siomdze* dorastająca dziewczyna eksperymentuje z własnym ciałem. Prowadzi narrację jako osoba dramatu i obserwatorka⁴⁰. Kontakty fizyczne z mężczyznami traktuje jak pewnego rodzaju eksperymenty, które pozwalają nie tylko obserwować, ale i poznawać siebie i partnerów. Nie ma tu mowy o zakochaniu czy nawet sympatii. Zapisuje swoje doświadczenia różnymi językami, używa wulgaryzmów, czasem „podwórkowej gwary” pomieszanej ze słowem poetyckim. Spotkanie z Wową i swój pierwszy stosunek opisuje ze szczegółami, ale nie skupia się na własnych emocjach. Z dbałością o każdy szczegół przedstawia także inne swoje doświadczenia seksualne oraz doświadczenia swoich koleżanek. Nie są to jednak opisy uroczych scen miłosnych. Te zbliżenia w większości nie przynoszą satysfakcji. Znamienne, że na tę okoliczność powraca wspomnieniami do czasów dzieciństwa. Przywołuje obrazy z przedszkola i toksyczną panią przedszkolankę, która znęcała się nad dziećmi. Zapisane w ciele i psychiczne emocje przeszkadzają w późniejszym życiu: „Łapczywie wsysa się w moje usta mo-

³⁸ N. Śniadanko, *op. cit.*, s. 96.

³⁹ *Ibidem*, s. 190–191.

⁴⁰ S. Andruchowycz, *op. cit.*, s. 355.

krymi, gorącymi wargami. Obcy posmak jego śliny budzi we mnie nieprzyjemne wspomnienia – przedszkolaków, które podmywały nas, nie zważając na **dziecięcą wrażliwość, intymność i wstydlivość** [wyr. moje – P. O.], albo kolonii letnich, w czasie których, zgodnie z czyimś zamysłem człowiek miał łączyć się w przyjaźni i solidarności z innymi, a tymczasem czuł się jak wybebeszone mrowisko [...], pozostawiając ci w **piersiach zimną pustkę, niepełnosprawność i wywnętrzenie** [wyr. moje – P. O.]⁴¹.

Mądra i życzliwa postawa dorosłych wspiera prawidłowy rozwój psychofizyczny jednostki, zakłada podmiotowe, a nie przedmiotowe programowanie i wpływa na późniejsze pozycjonowanie się człowieka w relacjach z ludźmi i ze światem zewnętrznym. Bohaterka wspomina: „Ja sama mam kilka traumatycznych wspomnień związanych z Ludmiłą Pyłypiwną [przedszkolanka – P. O.]. Na przykład z jakiegoś powodu lubiła mnie całować. [...] Znosiłam to. Znosiłam w życiu wiele podobnych rzeczy, bo myślałam tak: jeśli ja mogę wytrzymać, a komuś bardzo się to podoba, to dlaczego nie sprawić człowiekowi przyjemności?”⁴² W relacji dorosły – dziecko, dziecko jest w niezwykle trudnej sytuacji. W naszym kręgu kulturowym dziecko długo nie mogło mówić „nie”. W skandynawskim systemie edukacyjnym dziecko jest uczone umiejętności odmawiania oraz zwracania uwagi na swoje granice, zarówno te dotyczące ciała, jak i psychiki. Jeśli doświadcza nadużyć, nie czuje się ważne, traci także integralność psychofizyczną. Świadomość wewnętrznych i zewnętrznych granic gwarantuje prawidłowe relacje ze sobą i innymi. Poszanowanie granic okazuje się niezwykle ważne dla bohaterki już na wczesnym etapie rozwoju. Przedszkolne „podglądanie” złości ją, pisze: „W historii z chciwym chłopczykiem dotknęło mnie to, że wziął ode mnie coś bez pozwolenia”⁴³. Autoerotyzm oraz zainteresowanie płcią przeciwną traktuje jako coś naturalnego. Andruchowycz – podobnie jak Zabużko w książce *Siostró, siostró* – w opowiadaniu *Dziewczynki*, zwraca uwagę na psychoseksualny rozwój kobiety od najmłodszych lat i tym samym przełamuje dotychczasowe kulturowe tabu.

Bohaterka *Siomgi* nie zagłębia się w rozmyślenia dotyczące feminizmu i kultury patriarchalnej. Opisuje swoją wersję rzeczywistości, filtruje świat przez siebie. Szczegółowo przedstawia swoje doświadczenia i doznania, obserwuje koleżanki – młode dziewczyny marzące o przeżyciu romantycznej miłości, które chętnie nawiązują kontakty z zamożnymi mężczyznami. Skąpo ubrane, z intensywnym makijażem czekają, aż „zostaną wybrane”. Traktują swoje ciała jak towar wyłożony na sklepowej ladzie. Bohaterka piętnuje to powszechnie występujące zjawisko: „Kiedy mężczyźni przyjeżdżali swoimi dżipami, pijaniutki dziewczęta wykonywały przed lustrami wysokimi na całą ścianę powabne tańce [...]. Mężczyźni siadali przy stolikach, zamawiali sobie kurze udka i wieprzowe steki, zamawiali sobie

⁴¹ *Ibidem*, s. 355.

⁴² *Ibidem*, s. 148.

⁴³ *Ibidem*, s. 156.

butelkę wódki [...] i nieśpiesznie obserwowali wygibasy młodych kurewek. Mogli wybierać dziewczynki jak dania z menu – właśnie tak to było pomyślane⁷⁴⁴.

Kobieta i stereotypy

„Aby kobieta mogła wyrwać się spod opresyjnej kontroli zdominowanej przez mężczyzn kulturę, najpierw musi uświadomić sobie negatywny wpływ owych wartości i oczekiwań na jej życie. Ważne jest, by zrozumiała, jak czynniki społeczno-polityczne i interpersonalne oddziałują na jej zachowanie. **Kobiety powinny rozróżniać to, co wpojono im, jako akceptowane społecznie od tego, co jest dla nich faktycznie zdrowe.** [wyr. – P. O.]⁷⁴⁵ – piszą J.O. Prochaska i J. C. Norcross.

Ciekawym przykładem tworzenia i powielania stereotypów kształtujących jakość życia jednostki, w tym przypadku młodej ukraińskiej dziewczyny, jest opowiadanie J. Kononenko *Bez muzyka*. Dorastająca w obecności matki i babki dziewczyna (wszystkie trzy mieszkają w kawalerce) słyszy opinie o tym, „jaka powinna być kobieta” i „jacy są mężczyźni⁷⁴⁶. Nieszczęśliwe kobiety formułują swoje sądy w oparciu o własne, nieudane związki, jednocześnie poddając się ogólnemu przekonaniu, że największe nieszczęście dla kobiety to nie mieć męża. Przekaz rodzinny dotyczący mężczyzn jest jednoznacznie negatywny. W opinii zarówno matki, jak i babki w zasadzie nie istnieją normalni mężczyźni; z wyjątkiem tych szlachetnych, którzy wyginęli na wojnie. Obie mają dobre intencje, ale nie zdają sobie sprawy, że programują podświadomość młodej kobiety. Posługują się utartymi kliszami, etykietują i mężczyzn: „pijaki, babiarze i maminsynkowie⁷⁴⁷, i kobiety, dzieląc je na „porządne”, czyli takie, co mają lub najczęściej miały jednego męża, i „dziwki”, które potrafią zawrócić w głowie „porzadnemu mężczyźnie”. Mężczyzna, w mniemaniu matki i babki, pozostaje kukielką w rękach kobiety, czyli nie bierze odpowiedzialności za swoje wybory.

Mieszkanki kawalerki nie mają też cieplej, serdecznej relacji ze sobą. W tym domu nie rozmawia się o intymnych doświadczeniach. Przekazywanie doświadczenia odbywa się na zasadzie formułowania jedynie słusznych prawd typu: „mężczyźni to zło”, „mężczyźni to ból”, a jednocześnie „kobieta bez męża”, w opinii obu starszych z rodu, nie może czuć się pełnowartościową osobą. Programowa-

⁴⁴ *Ibidem*, s. 210.

⁴⁵ J. Prochaska i J. Norcross, *Systemy psychoterapeutyczne. Analiza transteoretyczna*, Warszawa 2006, s. 476.

⁴⁶ Badając przyczyny stereotypowych zachowań związanych z różnicowaniem i wartościowaniem płci, E. Aronson pisze: „Skąd biorą się przekonania, które działają na własną szkodę danej osoby? Zwykle prawie na pewno wpływają na nie postawy dominujące w naszym społeczeństwie, lecz najsilniejszy jest wpływ osób najważniejszych w życiu młodej dziewczyny – jej rodziców”. – E. Aronson, *Człowiek istota społeczna*, przeł. J. Radzicki, Warszawa 2005, s. 287.

⁴⁷ Е. Кононенко, *op. cit.*, c. 10.

nie rodzinne pełne jest sprzecznych komunikatów: z jednej strony dziewczynie przekazywany jest lęk przed mężczyzną, z drugiej zaś strach przed jego brakiem. Podobnie z zachowywaniem szacunku do siebie. Szanować siebie to znaczy być w życiu z jednym mężczyzną i ofiarować mu dziewictwo, żeby nie „wyzwał od najgorszych”. Stosując analizę transakcyjną opracowaną przez Erica Berne'a⁴⁸, można stwierdzić, że postawa matki i babki jest typowa dla osób, które – w tym trójstanie, z jakiego składa się nasza osobowość, czyli *Rodzica* (odziedziczone przekazy), *Dziecka* (świat emocji) i *Dorosłego* (własne doświadczenie) – nie odważyły się wykorzystać swojego doświadczenia, a więc nigdy nie skomunikowały się ze swoim *Dorosłym*. Modele mówiące „jak powinno być”, które kobiety otrzymały od poprzednich pokoleń, pomimo tego, że się nie sprawdziły, nie zostały jednak poddane weryfikacji. Matka i babka trwają w poczuciu krzywdy, sytuując się w roli ofiary. Tę samą normę przekazują najmłodszej z rodu.

Dziewczyna odbiera od starszych kobiet, w ich pojęciu, „dobre wychowanie”. Jest „profilaktycznie” izolowana (matka zabrania jej wyjechać na praktyki do kołchozu) od świata mężczyzn. Poszukuje miłości, ale kolejni mężczyźni okazują się być niezaradni, niedojrzali, nietolerancyjni, wymagający. I traktują kobietę przedmiotowo: „Bo ty wiesz, pisze, co to znaczy być z mężczyzną i co to znaczy co noc być niewolnikiem”⁴⁹. Bohaterka nie ma dobrej opinii o mężczyznach, w gruncie rzeczy ich nie rozumie i nie szanuje. Wychowana w świecie bez mężczyzn, stwierdza: „Ty do tej pory nie rozumiesz, dlaczego mężczyźni pyszną się swoją potencją. Znacznie bardziej niż rozumem, uczciwością, szlachetnością czy nawet pieniędzmi”⁵⁰.

Obserwując siebie, dojrzewa, wybiera bycie pisarką... i życie bez mężczyzny.

Bohaterka J. Kononenko upatruje rozwój feminizmu w kryzysie męskości: „Żeby świat przestał ulegać konwulsjom feminizmu i impotencji, mężczyźni powinni wziąć odpowiedzialność za siebie, za świat i za kobiety”⁵¹. Przewrotnie stwierdza, że być może nie zostałyby pisarką i feministką, gdyby na swej drodze spotkała odpowiedniego mężczyznę... Kategorycznie nie zgadza się jednak z przekonaniem, że najgorsze, co się może kobiecie przytrafić, to brak męża. Przywołuje przykłady kobiet, które w imię miłości do mężczyzny zatracają siebie: rezygnują z kariery, pasji, tracą osobowość, udają kogoś innego i marnują swoją energię głównie na to, aby się podobać. Kononenko podkreśla, że miarą życiowych osiągnięć kobiety nie może być „brak lub posiadanie faceta”. O feministkach pisze: „Feministka ma być zamężna i szczęśliwa. Szczęśliwa nie w sensie patriarchalnym, czyli dobrze zabezpieczona, ale w sensie posiadania partnerskich stosunków z ukochanym mężczyzną. To jest w interesie samej feministki oraz feminizmu jako

⁴⁸ Por. przypis nr 12.

⁴⁹ Е. Кононенко, *op. cit.*, c. 28, tłum. P.O.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 25.

⁵¹ *Ibidem*, c. 34, tłum. P. O.

takiego. Bo *naród* [wyr. – J. K.] do dziś przyjmuje feminizm jak krzyk „niewybzykanej” samicy⁵².

Bohaterka *Kolekcji namiętności* uważnie przygląda się zachowaniom zarówno kobiet, jak i mężczyzn. Dostrzega zgubne działanie bez refleksji powielanych społecznych przekonań. Konstatując relacje Enza z byłą żoną, dochodzi do wniosku: „Zrobiło mi się żal tych dwojga samotnych ludzi, którzy stali się ofiarami jakiś wielkich abstrakcji, czyichś przekonań, poglądów, uprzedzeń, i plotek, ofiarami wychowania rodziców, siebie samych, „myśli społecznej” i jeszcze wielu innych rzeczy, które wyglądają na śmieszne i nieistotne, w porównaniu z ich zmęczonymi twarzami, zgarbionymi ramionami, z tym, jak do dziś czerwienią się, rzucając sobie ukradkowe spojrzenia, z nerwowością ich córki pozbawionej rodziny, domowego zacisza i normalnego wychowania⁵³. Bohaterka przyznaje, że często kobiety są źle traktowane i absolutnie należy to zmienić, ale uważa, że w dużej mierze zależy to od postawy i świadomości samych kobiet – bo najważniejsze, żeby umieć samej sobie pomóc⁵⁴ i dać sobie prawo wolnego wyboru. Nie nazywa siebie feministką. Samo pojęcie ma według niej negatywne konotacje. W rozmowie z Hermanem stwierdza: „[...] mnie się wydaje, że feminizm to taka sama przesada jak patriarchy, tylko w drugą stronę. Wydaje mi się, że poniżająca jest już sama potrzeba udowadniania, że kobieta jest taką samą pełnowartościową osobą jak mężczyzna⁵⁵.

Bohaterka nie ma wątpliwości, że obie płcie zasługują na szacunek. I że obie płcie tkwią w kołowrocie tradycji, nowych ekonomicznych wyzwania, a jednocześnie potrzebują normalnych, ciepłych relacji. Podkreśla, że najważniejszą sprawą dla jednostki jest świadomość jej własnych potrzeb oraz respektowanie potrzeb drugiego człowieka.

Śniadanko, na przykładzie Enza, Hermana i Meggy, obnaża także zgubną rolę powszechnie panujących w różnych krajach i kulturach wyobrażeń na temat kobiecości czy męskości. Etykietowanie i posługiwanie się stereotypowymi sformułowaniami w określaniu ról społecznych nie prowadzi do zmiany myślenia i poprawy codziennych relacji. Wyidealizowane wizje, jaki „powinien” być mężczyzna i jaka „powinna” być kobieta, pozbawiają obie płcie możliwości nawiązania autentycznego kontaktu, o czym piszą również J. Kononenko i O. Zabużko.

We wszystkich przywoływanych utworach pojawiają się także inne obrazy dziewczyn czy kobiet, wobec których nasze bohaterki sytuują się w opozycji. Dorastająca Olesia dyskutuje ze swoimi rówieśnikami kwestie związane ze „złapaniem” mężczyzny. Píše: „W tej rozmowie najbardziej zdumiało mnie głębokie przeświadczenie mojej koleżanki, że kobieta, która chce się spodobać mężczyź-

⁵² *Ibidem*.

⁵³ N. Śniadanko, *op. cit.*, s. 174.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 145.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 236.

nie, powinna zachowywać się jak najprawdziwsza idiotka. Im głupsza, tym lepiej. W mądrych faceci się nie zakochują – oświadczyła kategorycznie, a mnie zdziwiła tak życiowa postawa”. Albo „Długo się sprzeczałyśmy [...] lecz ona przekreślała wszystkie moje złożone i logiczne argumenty bezlitosnym: Najważniejsze, by pokłnął haczyk”⁵⁶. Tylko po co? Pyta główna bohaterka, przedkładając samoświadomość kobiety nad to, co wypada i to, co utrwalone w społecznej świadomości. Podkreśla, że wszelkiego rodzaju udawanie uniemożliwia bliskość i autentyczny, głęboki kontakt. Podobnie, jak myślenie o „ideałach”, które ma niewiele wspólnego z poznawaniem siebie, swoich potrzeb i określaniem się względem rzeczywistości.

Eliot Aronson, badając społeczne mechanizmy działania stereotypów, stwierdza, że szczególnie interesujący przejaw stosowania stereotypów występuje właśnie w spostrzeganiu różnic związanych z płcią. Podkreśla przy tym, że „niezależnie od tego, czy podłożem stereotypu jest rzeczywistość społeczna czy biologiczna, stosowanie stereotypu do wszystkich kobiet czy wszystkich mężczyzn, pozbawia jednostkę należnego jej prawa, aby traktowano ją **jako odrębną osobę, mającą specyficzne cechy i zdolności** [wyr. – P. O.]”⁵⁷.

Feminizm po ukraińsku

Bohaterki omawianych utworów posługują się różnymi dyskursami: językiem zawierającym podmiotowe sytuowanie się w rzeczywistości, w którym określają własne potrzeby i granice, nadają wartość własnemu poczuciu „ja”, ale także językiem fallocentrycznym, który uprzedmiotawia ciało kobiety. Analiza wybranych tekstów daje odpowiedź na pytanie, jakie czynniki, i w jaki sposób, kształtują tożsamości bohaterek. Na poczucie „ja” bohaterek wpływają zatem: przekonania panujące w domu rodzinnym, relacje z rówieśnikami, środowisko – w tym dorośli, z którymi mają kontakt w dzieciństwie – historia nacji – w tym przypadku Ukrainy i, jako jeden z czynników – mężczyźni. Na niektóre uwarunkowania jednostka ma wpływ, na inne wydaje się, że nie ma. Ale na pewno może poddać je krytycznej analizie i przyznać sobie prawo wyborów. Tak też czynią bohaterki wyżej wymienionych tekstów, szczególnie znaczenie nadając samoświadomości.

BIBLIOGRAFIA

- Andruchowycz S., *Siomga*, tłum. M. Petryk, Wołowiec 2009.
Aronson E., *Człowiek istota społeczna*, przeł. J. Radzicki, Warszawa 2005.
Berne E., *W co grają ludzie. Psychologia stosunków międzyludzkich*, tłum. P. Izdebski, Warszawa 2010.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 32.

⁵⁷ E. Aronson, *Człowiek istota społeczna*, s. 287.

- Butler J., *Uwikłani w pleć. Feminizm i polityka tożsamości*, przeł. K. Krasuska, Warszawa 2008.
- Dybiel P., *Zagadka „drugiej płci”. Spory wokół różnicy seksualnej w psychoanalizie i w feminizmie*, Kraków 2006.
- Giddens A., *Socjologia*, przeł. A. Szulżycka, Warszawa 2004.
- Imieliński K., *Seksuologia kulturowa*, Warszawa 1980.
- Kaschak E., *Nowa psychologia kobiety*, przeł. J. Węgrodzka, Gdańsk 2001.
- Markiewicz H., *Postać literacka w: Wymiary dzieła literackiego*, Kraków 1996.
- Markowski M., *Antropologia i literatura* [w:] „Teksty Drugie”, nr 6, 2007.
- Oatley K., Jenkins J. M., *Zrozumieć emocje*, Warszawa 2003.
- Prochaska J. i Norcross J.C., *Systemy psychoterapeutyczne. Analiza transteoretyczna*, Warszawa 2006.
- Strelau J. (red), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t.1, Gdańsk 2000.
- Śniadanko N., *Kolekcja namiętności, czyli przygody młodej Ukrainki*, tłum. K. Kotyńska i R. Rusnak, Wołowiec 2004.
- Zabużko O., *Badania terenowe nad ukraińskim seksem*, przeł. K. Kotyńska, Warszawa 2003.
- Zabużko O., *Siostrzostwo*, tłum. K. Kotyńska i D. Mońko, Warszawa 2007.
- Агєєва В., *Жіночий простір: Феміністичний дискурс українського модернізму*, Київ 2008.
- Гундорова Т., *Femina Melancholica*, Київ 2002.
- Забужко О., *Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій*, Київ 2007.
- Кононенко Є., *Без мужика*, Львів 2005.
- Таран Л., *Жінка як текст. Емма Андїєвська, Соломія Павличко, Оксана Забужко. Фрагменти творчості й контексти*, Київ 2002.

FEMINIST DISCOURSE IN CONTEMPORARY UKRAINIAN LITERATURE?

The purpose of this article is to present the specifics of the feminist discourse present in the prose of contemporary Ukrainian writers: Oksana Zabużko, Jevhenia Kononenko, Natalia Sniadanko and Sofija Andrukhovych. These writers give their characters a new language to express relations of woman with herself and the outside world, including men. There are no taboo subjects for them. The heroines do not openly fight with men. They analyze above all themselves, the disadvantages of patriarchal culture as well as their own development or cultural entanglement. The article aims to analyze the language, with which the individual experiences are written.

Key words: feminist discourse, Ukrainian authors, gender, language, experience

Lidia STEFANOWSKA

Uniwersytet Warszawski

Terror historii w odrodzeniu literackim w epoce DP (1945–1949). Zarys problematyki

1

Uroczysty wieczór literacki, który odbył się 23 grudnia 1945 w Aschaffenburgu z okazji pierwszego zjazdu związku pisarzy ukraińskich na emigracji MUR [*Mystečkyj Ukrajinškyj Ruch*]¹, jego prezes Ułas Samczuk wspomina jak dziwny sen i pobyt na innej planecie:

Вечором, о годині сьомій, у великій залі, перший літературний виступ з'їзду. Заля переповнена, публіка не може дочекатися початку, учасників сутрічають зривами оплесків. Відкриває дійство Ю. Шерех ще одним рефератом про історичний шлях української літератури і дає характеристику авторів програми. Блискають світла фотографа, настроїв аудиторії піднесений. (...) Коротка перерва. Настроїв богослуження. На залі лекий гамір. Вечір української літератури в казармах німецького війська західної Баварії. Як це зрозуміти? Може ми всі заснули і нам сниться несамовитий сон? А може ми потрапили на іншу планету? Дивовижна сцена в дивовижному просторі, виходять дивовижні люди і оповідають про дивовижні діла минулого.²

¹ MUR – Український Рух Артystyczny – to nazwa związku pisarzy ukraińskich na emigracji. Pierwszy zjazd trwał trzy dni, od 21 do 23 grudnia 1945.

² У. С а м ч у к, *Планета ДіПі. Нотатки і листи*, Winnipeg 1979, с. 28–29.

Przepełniona sala, atmosfera entuzjazmu. Dziwny ewenement – wieczór literacki w niemieckim obozie w przededniu Bożego Narodzenia – kojarzy się pisarzowi z pobytem na innej planecie. Owo skojarzenie niewątpliwie wpłynęło na tytuł, który Samczuk nadał księdze swoich wspomnień – *Planeta DP*, skąd pochodzi ten cytat. Choć opublikował ją prawie trzydzieści lat po tych wydarzeniach, widać, jak stara się oddać nastrój podekscytowanej publiczności, która być może po raz pierwszy na obczyźnie, pół roku od zakończenia koszmaru II wojny światowej, miała możliwość uczestniczenia w uroczystości poświęconej literaturze. Sytuacja niemal surrealistyczna. Publiczność tworzyli wyrwani ze swej ziemi i tułający się po świecie uchodźcy [*Displaced Persons*], którzy próbowali na „obcej planecie” stworzyć iluzję swojskości i zrekonstruować bezpowrotnie utracone warunki dotychczasowego życia.

Okres DP w literaturze ukraińskiej tworzy pewną zamkniętą epokę. Różnica między tym, co było przed 1945 i po 1949 w ukraińskim procesie literackim polega nie tylko na tym, że pobyt na emigracji dawał nowe możliwości funkcjonowania literatury w warunkach wolności politycznej, ale też stworzył warunki do realizacji celów i programów, które w nowym kontekście stawiała przed sobą powojenna emigracja ukraińska. Na wyjątkowość „literackiej epoki DP” wpływały dwa kluczowe czynniki: 1) socjalno-organizacyjny kontekst jej powstawania (obozy dla uchodźców); 2) hasło „twórzmy wielką literaturę”, które stanowiło podstawę programu działalności MUR-u. Obydwa te czynniki były ściśle ze sobą związane i odnosiły się wyłącznie do tego niezmiernie krótkiego okresu, który George Grabowicz nazywa „małym renesansem”³.

Niezależnie od tego, czy epokę DP uznaje się za początek ukraińskiej literatury emigracyjnej, czy tylko za kontynuację procesu rozpoczętego wcześniej, w XX-wiecznej kulturze ukraińskiej powstałej poza ZSRR, jest to z pewnością okres przełomowy⁴. Dzięki naturalnym ramom czasowym ustanowionym przez czas pobytu uchodźców w obozach i ich późniejszej emigracji do innych krajów, uzyskujemy korzystną perspektywę, z jakiej można obserwować ukraińską twórczość literacką powstałą przed 1945 i po 1949. Zresztą świadomość odrębności tego okresu mieli już twórcy MUR-u, postrzegając go jako nowy etap w ukraińskim procesie literackim XX wieku: „Jesteśmy świadkami i uczestnikami nowego procesu literackiego, który prowadzi do wytworzenia szczególnego, głęboko ukraińskiego stylu literackiego” – ogłosił Jurij Szerech w swoim wystąpieniu na pierwszym zjeździe w Aschaffenburgu w 1945 roku⁵.

³ „Intensywność i ogromna produktywność literacka tego okresu pozwalają nam go [okres DP – L.S.] określić jako „mały renesans”. Por: Г. Г р а б о в и ч, *У пошуках великої літератури*, Київ 1993, с. 11.

⁴ Zagadnieniu periodyzacji ukraińskiej literatury XX wieku poświęcone było sympozjum literaturoznawców, które odbyło się w Akademii Kijewo-Mohylańskiej w 1994. Debata została zapisana i opublikowana: *Література ХХ століття: проблеми періодизації. Круглий стіл*, „Слово і час”, № 4, 1995.

⁵ Wystąpienie Szerecha pt. *Стилі в сучасній українській літературі на еміграції* zostało później opublikowane w piśmie „MUR”, nr 1, 1946.

Podstawową historiografię epoki DP tworzy ogromna ilość materiałów źródłowych i komentarzy uczestników ówczesnego życia kulturalnego, którzy na bieżąco notowali własne wersje tamtych wydarzeń. Dzienniki, kroniki, relacje naocznych świadków i polemiki stanowią zasadnicze źródło wiedzy o tamtych czasach. Ich wartości merytorycznej oraz roli, jaką wywarły na późniejsze teksty, z dzisiejszej perspektywy nie da się jednak ocenić jednoznacznie: z jednej strony wyłania się z nich pewien konkretny obraz, z drugiej zaś – ukazują skalę uprzedzeń, ograniczeń oraz poglądy polityczne ich autorów. To właśnie one utworzyły swoistą konceptualną matrycę dla późniejszych, bardziej zdystansowanych opowieści o tym okresie⁶.

Jedną z cech charakterystycznych pisarstwa epoki DP była **potrzeba dawania świadectwa** okropnościom wojny, powojennej tułaczce i związanych z nimi traumatycznym przeżyciom. Przeważają tu teksty o charakterze autobiograficznym, których ambicją było odzwierciedlenie nastrojów oraz wydarzeń tamtych lat. Wiele z nich zostało napisanych znacznie później, a wspomnienia były przefiltrowane przez późniejsze opracowania. Mam tu na myśli przede wszystkim wspomnianą *Planetę DP* Samczuka, wydaną w Kanadzie w 1970, przez czytelników uznawaną za jedną z najważniejszych lektur poświęconych życiu DPśów.

Co uderza najbardziej w tym niezwykłym renesansie kultury i sztuki, to fakt, że odbywał się w warunkach – wydawałoby się – najmniej sprzyjających: w obozach dla uchodźców bez paszportów urządzonych z koszar wojskowych, gdzie w jednej sali mogło mieszkać po dziesięć i więcej osób:

Ми живемо в малокультурних умовах, у тісноті, не маючи власного кутка, часто серед руїн найбільш поруйнованих міст, zagrożені постійною небезпекою втратити навіть той куток з твердим ложем, де провізорично прихилили свої голови. Ми люди без імені й держави, без громадської приналежності. А проте вперто стоїмо на своєму мандрівному шляху й не хочемо збочити з нього. Ми ладні піти світ за очі, за океани, у краї тропічні чи полярні, аби не вертати додому, – явище, яке не має прикладу в історії. І в цих важких умовах життя, віддані на ласку чужих народів, ставши перехожими гостями – ми далі творимо свою культуру. Маємо школи, нижчі, середні і вищі, навіть свій університет, маємо свої церкви, лікарні, театри, видавництва, газети, трупи артистів, співаків, а наші поети й прозаїки не перестають і тут, на чужині, плекати рідне слово. Який інший народ спромігся б на це?⁷

⁶ Na przykład: Г. Костюк, *З літопису літературного життя в діаспорі*, „Сучасність”, № 9–10, 1971, с. 129–130; Ю. Шерех, *Українська еміграційна література в Європі 1945–1949*, „Овид”, № 3–4, 1954; Винар Л., *Остан Грицай*, Clivland 1960.

⁷ Ю. Клен, *Думки на дозвіллі*, „Українські вісті”, № 84, 1947, с. 8.

Okazało się jednak, że tułacze żyjący z dnia na dzień, bez wizji dalszych swoich losów, w niełatwych warunkach dokonali rzeczy imponujących: utworzyli wiele instytucji o różnym charakterze, szkoły, towarzystwa, a do tego otwierali drukarnie i wydawnictwa. Ogólna liczba publikacji książkowych w tym okresie sięga 1200, z czego 250 to literatura piękna. Ukazywały się też książki dla dzieci, teksty naukowe, krytyczno-literackie oraz przekłady z literatur obcych. Statystycznie rzecz ujmując – w jednym roku ukazywało się około 300 pozycji książkowych! Dzięki mądrej inicjatywie Wołodymyra Mijakowskiego do dziś zachowały się prawdopodobnie wszystkie ukraińskie publikacje wydawane w latach 1945–1949 w różnych strefach okupacyjnych podzielonych Niemiec⁸.

2.

Przebywając w ekstremalnych warunkach, w zupełnie obcym środowisku, uchodźcy przeżywali ogromny stres. To normalne, że pytali: co dalej? co ze mną? co z Ukrainą? Pisarze stawiali sobie też dodatkowe pytania: co z literaturą? dla kogo i jak pisać?

Cechą znamioną okresu DP była niepowtarzalna bliskość pisarzy i czytelników, która nie ograniczała się do mieszkania pod jednym dachem, lecz miała głębszy sens – jedni i drudzy doświadczyli traumy wojennej, a w wielu przypadkach – łączyły ich wspólne doświadczenia życia w realiach totalitaryzmu sowieckiego. Rozumieli się bez słów, ponieważ zarówno jednym, jak i drugim udało się przeżyć i uciec przed naporem armii sowieckiej. Tysiące Ukraińców znalazło się na Zachodzie, gdzie panowała wolność i względne bezpieczeństwo, w zupełnie nowej sytuacji politycznej. W warunkach obozowej egzystencji uchodźcy byli oczywiście pozbawieni wielu rzeczy, lecz większość z nich najbardziej obawiała się przymusowej repatriacji do ZSRR. Dopiero po ustaniu „łapanek”⁹ organizowanych przez

⁸ Wołodymyr Mijakowski, wcześniej dyrektor Centralnego Archiwum w Kijowie, był założycielem Ukraińskiego Muzeum przy Ukraińskiej Wolnej Akademii Nauk w Monachium. Jeszcze mieszkając w obozie DP w Augsburgu, już w 1945 r., zwrócił się do wszystkich ukraińskich redakcji na emigracji z prośbą o przysyłanie do Muzeum po 6 egzemplarzy wydawanego przez z nich pisma, almanachu lub książki. Zgromadzone w ten sposób zbiory w chwili obecnej znajdują się w bibliotece Ukraińskiego Wolnego Uniwersytetu w Monachium. Mijakowski wyemigrował z rodziną do USA, zabierając ze sobą bezcenne materiały archiwalne, które zostały zdeponowane w Nowym Jorku w bibliotece UWAN.

⁹ Powołując się na umowę w Jałcie, władze sowieckie żądały, by wszystkie osoby znajdujące się na Zachodzie, a które do 1939 r. były obywatelami ZSRR poddano przymusowej repatriacji. Przy pomocy aliantów Sowieci organizowali w Niemczech prawdziwe łapanki. Podczas tego „polowania na ludzi” najbardziej ludzcy okazali się skomunizowani Francuzi, zaś najbardziej bezwzględni pomocnikami urzędników sowieckich okazali się Anglicy. Ciekawe, że wielu uciekinierom pomagali ratować się merowie niektórych miast niemieckich, gdzie urządzano łapanki. Sytuacja była tragiczna. W końcu zorganizowano międzynarodową akcję ochrony dipisów przed przymusową repatriacją, na której czele stanęła Ołeksandra Tołstaja (wnuczka Lwa Tołstoja). W Kanadzie działalność na rzecz ratowania uchodźców prowadził m.in. Antin Hlynka – poseł do kanadyjskiego parlamentu, który

służby sowieckie (przy pomocy wojsk alianckich) niepokój o przyszłość znacznie się zmniejszył i wielu z nich sytuację emigranta zaczęło postrzegać nie jako dopust Boży, lecz jako okazję do odzyskania wolności i nadziei na lepszą przyszłość¹⁰.

W dziedzinie literatury wolność polityczna oznaczała nieograniczony dostęp do publikacji bez cenzury i swobody ekspresji. Choć rezultatem swobody wypowiedzi był spadek jakości produkcji literackiej, cena to niewielka za możliwość swobodnego wypowiedzania się na wszystkie tematy w dowolnym stylu. Wolność uzyskali zarówno uciekinierzy z ZSRR, jak i ci z Galicji, dla których warunki życia w II Rzeczypospolitej, choć nie były zupełnie swobodne, jednak znacznie lepsze niż u rodaków nad Dnieprem. Obie grupy utworzyły społeczność DPSów (ok. 200 tys.)¹¹, która przynajmniej przez kilka lat stanowiła rzeczywiste zespolenie mieszkańców Ukrainy zachodniej ze wschodnią. Pomimo wielu różnic, nie była to integracja wyłącznie symboliczna, ponieważ siła napędowa właśnie tej „mieszanki” przyczyniła się do powstania jakościowo nowego życia literackiego.

O „realnej fuzji naddnieprzańskiej emigracji politycznej z narodowym życiem ziem Zachodniej Ukrainy” jako fakcie dokonanym pisał już w 1948 r. Wołodymyr Derżawyn w artykule „Три роки літературного життя на еміграції (1945–1947)”:

„Три роки тому скінчилася знаменна і чітко окреслена в житті нашої нації культурно-історична доба – доба духової соборності на західноукраїнському ґрунті (та прилеглих середньоевропейських теренах), доба не самої лише ідейної співпраці, як то було перед революцією, а й реальної фузії наддніпрянської політичної еміграції за національним життям Західніх Українських Земель. Наприкінці 1944 р. ту добу заступила нова – доба цілковитої, себто однаковою мірою наддніпрянської і наддністрянської, соборно-національної еміграції”¹².

rządom USA i Kanady dostarczał wyczerpujących informacji na temat realiów sowieckich, łagrów, kaźni, przymusowych zsyłek i zabójstw politycznych. Pewną rolę informacyjną spełniła też przetłumaczona na język angielski broszura ukraińskiego pisarza-emigranta Iwana Bahrianoho Dłaczego nie chce wracać do ZSRR [1946]. Por., В. С у ш к о, *США і примусова репатріація сов. Громадян по Другій світовій війні* [w:] *Ювілейний альманах Українсько братського союзу з нагоди 75-ліття, 1910–1985*, за ред. Д. К о р б у т я к, 1985, s. 150. Do ważniejszych prac na ten temat należą: J. E r s t e i n, *Operation Keelhaul*, 1973; N. B e t h e l l, *The Last Secret*, 1974; N. T o l s t o y, *The Secret Betrayal*, 1977 oraz najbardziej wyczerpująca – M. E l l i o t t, *Pawns of Yalta*, 1982.

¹⁰ Bohater opowiadania Bobkowskiego Punkt równowagi, podobnie jak jego autor, postrzega swoją sytuację nie jako tragiczne zrządzenie losu, lecz jako okazję odzyskania wolności w znaczeniu egzystencjalnym. Wolność rozważana jest w kontekście tego, co ją ogranicza, a jej ostatecznym kresem jest śmierć.

¹¹ Dane na podstawie książki: V. S a t z e w i c h, *The Ukrainian Diaspora*, Routledge, London and New York, 2002, s. 96.

¹² В. Д е р ж а в и н, *Три роки літературного життя на еміграції*; cytat za: *Українське слово. Хрестоматія*, книга III, s. 575. Pierwodruk [w:] *Народний календар на 1948 рік*, (brak innych danych bibliograficznych).

Derżawyn, który troszczył się o zachowanie jakości pisarstwa na emigracji wykazywał spory optymizm, jeśli chodzi o potencjał artystyczny wynikający z tej fuzji:

Були досить серйозні підстави сумніватись, чи спроможеться наше національне письменство, що попереду було почасти еміграційним, а почасти західноукраїнським, зберегти високий ідейний і артистичний рівень 30-х років, перетворившись на письменство суто й виключно еміграційне. Підсумки минулого триріччя розвіюють той сумнів і дозволяють оптимістично дивитись і на майбутнє перебування української національної літератури на еміграції¹³.

Na odrodzenie ukraińskiego procesu literackiego w powojennych Niemczech w dużej mierze miała wpływ także ekonomia, ponieważ dzięki międzynarodowym (głównie amerykańskim) funduszom, podstawowe potrzeby uchodźców były zaspokojone bez obowiązku podejmowania pracy¹⁴. Pozostawało zatem mnóstwo czasu na rozwój kultury. Całe dnie można było poświęcić pisaniu, organizowaniu spotkań i konferencji, nie troszcząc się o chleb powszedni. „Dla mojego życia znaczyło to, że skończyło się bezcelowe przeciekanie dni między palcami, a w życiu znalazł się cel” – wspomina Szewelow po założeniu MUR-u¹⁵. W innym zaś miejscu notuje, że zajmował się przekładami z literatur obcych (tłumaczył m.in. poetów francuskich i niemieckich), „ponieważ nie miał nic innego do roboty”. Emigranci wydawali tak dużo gazet i czasopism, że literaci i krytycy nareszcie znaleźli pracę i jakiś cel w beczynnym upływających dniach obozowego życia.

Niezależnie od wagi czynników historycznych i socjalnych, w odrodzeniu literatury najważniejszy był jednak wymiar duchowy i psychologiczny, a dominującym stanem emocjonalnym uchodźców (nie tylko ukraińskich, ale też innych narodowości) był „kompleks ocalonego” i to właśnie on z niebywałą siłą wpływał na wyobraźnię i twórczość pisarzy emigracyjnych. Niektórzy wręcz porzucili pisanie, tak jak Adorno, który w 1945 r. porzucił działalność kompozytorską, stwierdziwszy, że zajmowanie się sztuką po Auschwitz jest barbarzyństwem (*Nach Auschwitz noch ein Gedicht zu schreiben ist barbarisch*).

Świadomość, że wielu rodaków pochłonęła wojna, wywołała u pisarzy na uchodźctwie poczucie winy nie tylko za to, że przetrwali, ale też za to, że udało im się wyrwać na wolność. Pragnęli więc dawać świadectwo, opowiadać światu

¹³ *Ibidem*, c. 575.

¹⁴ UNRRA – United Nations Relief and Rehabilitation Administration, a później IRO – International Refugee Organization.

¹⁵ Ю. Шевельов, *Мур і я в МУРі. Сторінка зі спогадів. Матеріяли до історії української еміграційної літератури. Пороги і заборіжжя: Література, мистецтво, ідеології*, т. 2, Харків 1998, с. 299.

o tym, co się wydarzyło, czego doświadczyli osobiście nie tylko podczas wojny, lecz również wcześniej – żyjąc w realiach terroru stalinowskiego. „Kompleks ocalonego” manifestował się na różne sposoby. Jednym z nich było moralizowanie i konstruowanie historiozoficznych medytacji o apokaliptycznej przeszłości i niepewnej przyszłości świata. Katastroficzne wizje wojny i oczekiwanie „zasłużonej kary” zesłanej na świat znajdziemy w twórczości poetów krańcowo różnych. Zarówno u Jurija Kłena (członek pierwszego pokolenia neoklasyków) w poemacie *Поніл імперій* [*Popiół imperiów*, 1946], jak i u Mychajły Oresta (drugie pokolenie neoklasyków) w poemacie *Повстання мертвих* [*Powstanie umarłych*, 1944]; u młodego Wasyla Barki w utworze *Прокляття імператорові країни Сонячного Сходу* [*Klątwa na władcę krainy Słonecznego Wschodu*, 1945], jak też u ekspresjonisty Iwana Bahrianego w poemacie *Гулай-поле* [*Hulaj-pole*, 1944].

Innym sposobem wyrażania „kompleksu ocalonego” było składanie hołdów i upamiętnianie pisarzy, którzy padli ofiarą stalinowskiego bądź nazistowskiego terroru. Szczególnie żywa była pamięć o tych, którzy zginęli z rąk hitlerowców w 1944 – m.in. Ołenie Telidze i Ołehu Olżyczu. Kult tych pisarzy był widoczny w licznych artykułach na ich cześć oraz podczas uroczystych akademii organizowanych przez środowiska nacjonalistyczne z okazji rocznicy ich śmierci i zapewne umacniał się głównie dzięki temu, że oboje byli członkami Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów. Nie zapomniano też o znacznie liczniejszych ofiarach terroru stalinowskiego z lat trzydziestych i o Wielkim Głodzie. Publikowano także utwory pisarzy – uczestników tzw. „rozstrzelanego odrodzenia” (np. Chwyłowyj, Zerow).

Utrwalanie pamięci o tragicznej przeszłości i heroizm stały się nieodzownymi składnikami „wolnej twórczości narodowej”, która miała stanowić podstawę przetrwania na obczyźnie. O tym, że literatura ukraińska w tym okresie musiała być heroiczna, przekonana była duża część środowiska emigracyjnego. Heroizm uważano za podstawowy gwarant ciągłości tradycji. Nawet erudyta, profesor slawistyki W. Derżawyn był o tym święcie przekonany:

Отже, творча доля нашої національної літератури на другій еміграції – підкресляв Wołodumyг Derżawyn – залежить насамперед від безперервности і чинности духових традицій нашого передвоєнного письменства, піднесеного празькою поетичною школою на небувалу мистецьку височину. Героїчна творчість *О. Ольжича* (Олега Кандиби, замордованого німецькими нацистами в Саксенгавзені в червні 1944) і Олени Теліги (розстріляної в Києві в лютому-березні 1942) становить і на сьогодні національний прапор нашої духовости, наше найглибше національне слово в поетичному мистецтві¹⁶.

¹⁶ В. Д е р ж а в и н, *Три роки...*, с. 576. Temu zagadnieniu Derżawyn poświęcił większą część swojego artykułu.

Tradycja w ujęciu Derżawyna ograniczona została, jak widać, do jej narodowo-wyzwoleńczego wymiaru, a styl narodowy, jego zdaniem, powinien nawiązywać do klasycyzmu. Dlatego za najwybitniejszych uważa tych emigracyjnych poetów współczesnych, którzy świadomie kontynuowali poetykę ukraińskich neoklasyków lat 20 oraz ich światopoglądowy idealizm. To była jego recepta na tworzenie liczącej się w świecie ukraińskiej literatury. Pisarz na obczyźnie powinien pozostać wierny i służyć ojczyźnie.

3.

Martyrologia stała się kluczem do twórczości wielu pisarzy-uchodźców, którzy wcześniej sami doświadczyli rozmaitych form zniewolenia (więzienie, zesłanie do łagru). Ich wspomnienia i świadectwa dzięki prostocie formalnej są niezmiernie przekonujące. Mówię o takich utworach, jak: *Choczu żyty! Obrazky nimeckych koncentracyjnych taboriw* [*Chcę żyć! Obrazki z niemieckich obozów koncentracyjnych*, 1946] Ołeksandra Danśkoho, o książce Ołeksy Stepowoho *Jasyr* [*Niewola*, 1947], na którą złożyły się listy, notatki oraz relacje Ukraińców wywiezionych na roboty przymusowe do Niemiec. Na szczególną uwagę zasługuje praca *Ukrajinska intelihencija na Sołowkach* Semena Pidhajnoho (1947), w której kilkadziesiąt lat przed Solżenicynem przedstawił wstrząsające fakty o systemie sowieckich łagrów.

Inną grupę tekstów stanowią pamiętniki (np. *Mozajka kwadriw wjaznychnych* Mychajła Bażanśkoho [*Mozaika kwadratów więziennych*, 1946]), których autorzy, zachowując fakty historyczne, próbowali swoje opowieści beletryzować. Niektórzy pisarze poszli jeszcze dalej (m.in. Iwan Bahrianyj): nie tylko beletryzowali teksty autobiograficzne, ale dążyli przede wszystkim do stworzenia nowej formy literatury narodowej, gdzie doświadczenie osobiste **programowo** miało odzwierciedlać cierpienia narodowe. Te strategie narracyjne przypominały mesjanizm XIX-wiecznych romantyków.

Odrodzenie koncepcji mesjanistycznych w tej konkretnej sytuacji – na uchodźstwie, tuż po tragedii II wojny światowej – nie dziwi. Ukraiński romantyzm, podobnie jak polski, był przecież sposobem istnienia narodu pozbawionego państwa. Swoją wielkość zawdzięczał temu, że był dziełem zbiorowym, że pracę Szewczenki, Kulisza, Kostomarowa kontynuowali nie tylko pisarze i artyści, ale też myśliciele tej klasy, co Drahomanow i Hruszewśkyj. Zanim jednak ukraiński romantyzm stał się formą kultury narodowej, był kulturą narodu bez państwa w dosłownym sensie słowa *cultura* („uprawa”, „kształcenie”), ponieważ dramatyczną wizję świata równoważył i uzupełniał heroiczną koncepcją człowieka. Stał się filozofią, która przede wszystkim miała hartować ducha narodu. Stał się formą walki o niepodległość polityczną, kulturalną i psychologiczną, walki o zerwanie z imperialną dominacją obcych państw. Nawet *Eneidę* Kotlarewskiego (opublikowana

w 1789 r.) – utwór, od którego datowany jest początek nowej literatury ukraińskiej oraz tzw. „kotlarewszczyzna” – słusznie interpretuje się jako jeden ze sposobów radzenia sobie ze statusem kolonialnej peryferii¹⁷. Kultura stała się dla Ukraińców namiastką bytu politycznego i – podobnie jak w Polsce pod zaborami – podstawową formą zachowania tożsamości. Choć XIX-wieczny romantyzm był nastawiony na przeszłość (czego wyrazem był rozkwit etnografii, badań tradycji ludowej i historii), poezja romantyczna, szczególnie utwory Tarasa Szewczenki, uczyła marzyć, kształtowała wyobraźnię społeczną i dawała odwagę do poszukiwania sposobów zmiany rzeczywistości. Powieści historyczne spełniały analogiczne zadanie, gdyż przywołując „złotą” przeszłość, integrowały naród, by prowadzić go ku „lepszej” przyszłości¹⁸. Innymi słowy, w ukraińskim i polskim romantyzmie istotą działania stanowiła nie filozofia „burzy i naporu” (hasło romantyzmu niemieckiego), lecz **tradycja** – czyli wartości wypracowane i sprawdzone na przestrzeni wieków. Dla Polaków pod zaborami romantyzm oznaczał kontynuację tradycji Rzeczypospolitej Obojga Narodów, zaś dla Ukraińców – tradycji kozackiej¹⁹. Romantyzm ukraiński i polski zmuszony do pełnienia funkcji integracyjnych, nie mógł być filozofią buntu i negacji, był zaś filozofią **twórczości i służby dla wspólnoty**.

Do tego sposobu myślenia nawiązuje po II wojnie światowej spora część pisarzy emigracyjnych. Podstawową strukturę poetyki tego okresu kształtowała zależność między pierwiastkiem indywidualnym i narodowym. Po raz kolejny, tym razem w warunkach emigracyjnych, odrodziła się dyskusja o tym, czy artysta musi, czy nie musi służyć narodowi. W warunkach emigracyjnych nowość polegała na tym, że nie wszyscy literaci czuli się zobowiązani do pisania dla narodu, a przyznanie wartości doświadczeniom pojedynczego człowieka uzyskało szczególne tematyczne wartościowanie:

Czy mówimy o lirycznej wylewności Mychajły Sytnyka i Leonida Połtawy – celnie zauważa Grabowicz – czy też utworach epickich, takich jak *Поет* [Poeta, 1947] Todosia Ośmaczki lub *Поніл імперію* Jurija Kłena, o powieści-kronice Dokiji Humennoj *Діти чумацького шляху* [Dzieci Drogi Mlecznej, 1948–1951], czy też o krótkich prozach eksperymentalnych Zinowija Bereżana, nigdy wcześniej w historii literatury ukraińskiej osobiste doświadczenia i przemyślenia pisarza nie były tak wyraźnie widoczne²⁰.

¹⁷ Por. artykuł Г. Г р а б о в и ч, *Семантика котляревщини* [w:] *До історії української літератури*, Київ 1997, s. 316–333.

¹⁸ W Polsce powieści Sienkiewicza, na Ukrainie m.in. powieści Pantelejmona Kulisza, np. *Чорна Рада* (1856).

¹⁹ Por. następujące prace o ukraińskim mesjanizmie S. К о з а к, *Українські списковці і месjanісти, Братство Кирила і Методєго*, Inst. Wyd. Pax, 1990, I d e m, *З dziejów Ukrainy. Religia. Kultura. Myśl społeczna. Studia i szkice*, Warszawa 2006.

²⁰ Г. Г р а б о в и ч, *У пошуках великої літератури*, Київ 1993, s. 19.

Polityczna wolność tematyce tej mocno sprzyjała. Autobiografia, ale wpleciona w historię zbiorową, wyznaczała podstawową dykcję systemu literackiego epoki DP. Z podobną sytuacją mamy do czynienia w literaturze polskiej. Witold Gombrowicz na przykład notował w swoich *Dziennikach*, że pisarz emigracyjny zaprzepaszcza najważniejszą szansę emigracji, jaką jest twórczość niezależna od bezpośrednich nacisków zbiorowości. Jeśli bowiem marzy o zmianie sytuacji w ojczyźnie, znaczy to, że dobrowolnie podporządkowuje się tym siłom (głównie politycznym) na obczyźnie, dla których wpływ na politykę krajową stanowi cel programowy²¹.

4.

Największym i najgłośniejszym projektem w epoce DP stało się poszukiwanie „organicznego stylu”, który miał być podstawą ukraińskiej „literatury narodowej”. Twórcą tego projektu był główny teoretyk MUR-u – Jurij Szerech²²

Jesteśmy świadkami i uczestnikami początku nowej fali w naszym procesie literackim, który prowadzi do stworzenia szczególnego, ukraińskiego stylu literackiego. (...) Powinniśmy dołożyć wszelkich starań, aby tego procesu nic nie zatrzymywało, byśmy sprzyjali mu, na niego pracowali, jemu poświęcili całe swoje życie literackie. (...) Otóż: stopień narodowej organiczności i stopień pokonania racjonalizmu – oto kryteria, według jakich nasza współczesność wymaga rozpatrywania współczesnej naszej literatury²³.

Od początku mamy więc do czynienia ze sprzecznością: indywidualne świadectwa o epoce, jej cierpieniach i okropnościach miały służyć uwypukleniu cech tożsamości zbiorowej, czyli zostały związane z programem, którego nie można pogodzić z indywidualnymi formami ekspresji. Fundamentalnym bowiem założeniem programu odrodzenia literatury ukraińskiej, jaki zaproponowali założyciele MUR-u, było utopijne marzenie o wspaniałych dokonaniach artystycznych wprężniętych w służbę ojczyźnie. Pojęcie „wielkiej literatury” zostało ukute przez Szerecha, który nie tyle zachęcał rodaków do zapoznania się z programem MUR-u, co apelował o przyłączenie się do misji tworzenia „wielkiej literatury”, misji, która „wyloniła się przed narodem ukraińskim w obliczu historycznego niebezpieczeń-

²¹ W. Gombrowicz, *Dziennik (1953–1956)*, Paryż 1957, s. 61.

²² Eseistyka Szerecha sama w sobie stanowi szczególnie przypadek autobiografii. Niestety, nie ma tu czasu na analizę tego zjawiska.

²³ Пор. Ю. Шерех, *Стилі в сучасній українській літературі на еміграції*. Przedruk [w:] *Не для дітей*, Нью-Йорк 1964, с. 190, 192.

stwa”. Pomińmy teraz kwestię retoryki jego wypowiedzi. Od razu bowiem uderza nas paradoks: choć projekt „wielkiej literatury” był częścią składową tej misji – w rzeczywistości doprowadził do jej paraliżu, ściślej mówiąc – do paraliżu najgłębszych źródeł twórczości artystycznej, ponieważ od samego początku został podporządkowany służbie narodowej. Po raz kolejny więc w historii ukraińskiej kultury w debatach o modernizacji – *narod* (który od poł. XIX wieku był rozumiany jako *lud*) okazał się ważniejszy od jednostki, a poczucie odpowiedzialności przed narodem terrorizowało świadomość niemal każdego ukraińskiego artysty. Pilny obserwator kultury ukraińskiej, Józef Łobodowski, swój sąd na ten temat wyraził dość dobitnie:

Temat narodowy w jego patriotyczno-politycznym aspekcie panuje w całej poezji emigracyjnej. Zjawisko dobrze zrozumiałe w każdej emigracji, ale nie zawsze uzasadnione artystycznie. Podobnie jak wielu poetów przyjmuje zdeterminowany styl, zamiast dopracowywać się stylu własnego, tak prawie każdy z nich (wyjątki należą do białych kruków) składa dań narodowej sprawie. Wszyscy chcą wieszczować, choć nie każdego na to stać. Z pomocą przychodzi sztanca, gotowy odlew. Chór wygląda pokaźnie, ale wielka poezja nie ma nic wspólnego ze zbiorowymi popisami wokalnymi²⁴.

W takich okolicznościach w środowisku DPów ponownie odżyła z niebywałą siłą dyskusja na temat, co to jest „literatura narodowa”. Jednym z najistotniejszych jej momentów okazała się polemika między dwoma profesorami filologii: Jurijem Szewelowem i Wołodymyrem Derżawynem²⁵. Terror historii w myśleniu artystów i w ich twórczości nie był jednak zjawiskiem ograniczonym wyłącznie do narodu ukraińskiego:

Orzekanie o związkach poezji z historią – pisze Czesław Miłosz – powinniśmy chyba zostawić naszym następcom z dwudziestego pierwszego wieku. Wiek dwudziesty przyniósł wszechobecność historii, dlatego po prostu, że ogromna liczba ludzi, którzy dotychczas siedzieli w swoich wioskach i miasteczkach, kiedy gdzieś tam bokami przelewały się kataklizmy, chcąc nie chcąc zmieniała się w uczestników. (...) I tak, w każdym razie w Europie, się zaczęło, **zaczęło się też wewnętrzne rozdzielenie poetów, którzy wiedzieli, że trzeba służyć sztuce, a równocześnie kusilo ich coś albo popychało ku czynowi, choćby piórem** (podkreślenie L.S.). Pierwsza wojna światowa, druga wojna światowa, rewolucja w Rosji, ustroje totalitarne narzuciły poetom

²⁴ J. Ł o b o d o w s k i, *Scylle i Charybdy ukraińskiej poezji*, „Kultura”, czerwiec 1954, s. 36.

²⁵ Niestety nie ma tu miejsca, by tę polemikę omówić.

obowiązki moralne sprzeciwu, choć wielu z nich uległo i nieraz ich protest przeciwko nieludzkości jednej tyranii był cichym przyzwoleniem danym tyranii innej. To mnóstwo poetów wiernych ojczyźnie, idei, jutru pozostawiło całe grube tomy świadectw swego szczerego czy nieszczęsnego zaangażowania. I tak naprawdę to brak nam jeszcze kryteriów, **żeby rozróżnić, co jest w tym trwale jako sztuka słowa, a co ma swoje miejsce jako dokument**” (podkreślenie L.S.)²⁶.

Terror historii w kulturze ukraińskiej firmowanej przez natywinistów [*narodnykiw*] przybrał oblicze dyktatu idei narodowej, imperatywu zaangażowania patriotycznego artystów i obowiązku walki na rzecz niepodległości Ukrainy. Zagadnienia te stanowiły oś wszystkich niemal polemik, które z natywinistami prowadziły kolejne pokolenia artystów ukraińskich, począwszy od przełomu XIX i XX wieku²⁷. Właściwie każda próba modernizowania ukraińskiej literatury opierała się na negacji *narodnyctwa*. Jednak wiele idei przez nich firmowanych okazało się niesłychanie żywotnymi, m.in. dzięki temu, że ich sztandarowa doktryna o „ludowym charakterze” sztuki ukraińskiej doskonale wpisywała się w koncepcję socrealizmu po nastaniu ZSRR oraz koncepcję „sztuki narodowej” obrońców-patriotów, których podstawowym celem była ochrona tożsamości ukraińskiej przed rusyfikacją i polonizacją (na Ukrainie Zachodniej). W końcu cała debata (po obu stronach Zbrucz) została sprowadzona do jednego pytania: „що таке українське мистецтво?” [„czym jest sztuka ukraińska?”]. Odpowiedzi na to pytanie brzmiały rozmaicie²⁸.

Natywinizm polityczny nie był zjawiskiem wyłącznie ukraińskim, lecz był wariantem narodowym pewnego modelu idologicznego. Inne jego warianty to m.in. rosyjskie „narodnicziestwo”, natywinizm irlandzki i polski rozwijające się w I poł. XIX wieku. Andrzej Walicki, znakomity badacz rosyjskiego *narodnicziestwa* uważa, że polityczny model natywinizmu jako taki:

²⁶ Cz. Miłosz, *Wypisy z ksiąg użytecznych*, Kraków 1994, s. 317–318.

²⁷ Krytyka *narodnyctwa* ze strony pewnych środowisk ukraińskich (głównie chodzi o środowiska nastawione proeuropejsko) rozpoczęła się pod koniec XIX wieku. Rozwój politycznego natywinizmu w historii Ukrainy przypada na okres 1840–1880. Iwan Łysiak-Rudnyckij wydzielił dwie fazy: „romantyczny (pokolenie kirilo-metodijców) i „pozytywistyczny” (pokolenie Staroї Gromady). Dla pierwszego pokolenia charakterne idealizowanie колишнього козацького ладу (nie tylko z nacjonalistycznych, ale i społecznych motywów, jak retrospektywnej utopii równości i braterstwa), a religijny entuzjazm z reformatorskim zabarwieniem i nachyleniem do demokratyczno-federalistycznego panslawizmu... Pozytywistyczne pokolenie – to przyшло до голосу в 1860-х досягло розквіту в 1870-х роках – наполягало на силі критичного пізнання”. Por. І. Лисак-Рудницький, *Інтелектуальні початки нової України* [w:] *Іdem, Історичні есе*, т. 1, Київ 1994, с. 178.

²⁸ Zagadnienie to omawiam w swoim artykule *Що таке українське мистецтво. Дискусії про українське мистецтво у львівській періодиці (1900–1935)* [w:] *Ukraina Irredenta. Literatura i język Ukrainy XX wieku*, pod red. J. Poliszczuka, O. Baraniwskiej, T. Hodany, Kraków 2011, s. 105–113.

powstaje w rozmaitych zacofanych społecznościach okresu przejściowego i odziedziczyła charakterystyczną klasową pozycję chłopów. To oczywiście nie oznacza, że narodnictwo [w org.: *populism*] jest bezpośrednim odzwierciedleniem chłopskiej ideologii; stanowi ideologię stworzoną przez demokratyczną inteligencję, która w zacofanych krajach pozbawionych miejscowej burżuazyjnej struktury klasowej, z reguły cieszy się wyższym autorytetem moralnym i odgrywa ważniejszą rolę w życiu narodowym, niż intelektualiści w krajach rozwiniętych gospodarczo²⁹.

Natomiast w kontekście ukraińskim:

є центральним терміном української історії ідеї, політики і культури – включає в себе широке коло понять. По-перше, народництво є політичною ідеологією. (...) По-друге, народництво є способом існування літератури, стилем, або системою стилів. По-третє, народництво є способом теоретичного осмислення культури, формою її критики, культурним дискурсом³⁰.

Zasadniczą cechą, stanowiącą o żywotności i długowieczności idei *narodnyctwa* w warunkach ukraińskich, było przekonanie, że najważniejszą cechą kultury i sztuki – obok „narodowości” – jest aspekt socjalny. Społeczny wymiar kultury w kontekście ukraińskim miał fundamentalne znaczenie. W XIX wieku, jak wiadomo, praktycznie zabrakło ukraińskich elit (arystokracji i warstw oświeconych), dlatego ta mała garstka inteligencji (głównie kler), która identyfikowała się z „ruskością”, odrodzenie narodowe budowała na fundamencie wartości ludowych. W związku z tym tożsamość konstruowana przy pomocy pojęcia narodu rozumianego jako „lud” pozbawiona była identyfikacji społecznej z elitarną kulturą wysoką i stanów średnich. Charakterystyczne, że *Eneida* Kotlarewskiego, opublikowana w 1798 r. i uważana za symbol odrodzenia literatury ukraińskiej, nawiązuje do tradycji europejskiej, ale w formie „uludowanej” – jako trawestacja wzorca klasycznego – zastępując przygody Eneasa przygodami kozaków – czyli tematem popularnym wśród ludu ruskiego. Do odrodzenia w kluczu kultury wysokiej dojdzie dopiero dzięki neoklaskom kijowskim w latach 20. XX wieku. **Spór o modernizatorów z narodnikami** można więc traktować przede wszystkim jako **spór dwóch paradygmatów kultury: wysokiej i niskiej (podkreślenie L.S.)**.

²⁹ A. Walicki, *The Controversy over Capitalism: Studies in the Social Philosophy of the Russian Populists*. University of Notre Dame Press, 1969, s. 9.

³⁰ С. Павличко, *Дискурс модернізму в українській літературі*, Київ 1999, с. 27–28.

5.

Mit słowiański i przekonanie o ludowym charakterze kultury Słowian widzianych jako jednolita wspólnota, wymazując z ich świadomości narodowej elementy uniwersalnej tradycji europejskiej, okazały się doświadczeniem niebezpiecznym. Rozpoczął się proces stopniowej utraty poczucia związku rodzimej kultury z jej grecko-rzymskimi korzeniami, z całym antycznym dziedzictwem. Wielokulturowy świat cywilizacji antycznej, otwartej, łatwo asymilującej elementy zewnętrzne (wartości, które uważamy za „europejskie”), znany i ceniony aż do końca oświecenia, stawał się coraz bardziej obcy. W końcu świat Słowian utracił z nim więź³¹. Kultury, których odrodzenie narodowe przypada na XIX wiek, czyli takie jak ukraińska – są zatem tworzone „od dołu”, odnowione przez warstwy mieszczańsko-ludowe, w przeciwieństwie do np. szlacheckiej kultury polskiej. Te właśnie czynniki, mówiąc ogólnie, zadecydowały, że podstawą refleksji pierwszego pokolenia ukraińskich modernistów z przełomu XIX i XX wieku stało się myślenie w kategoriach opozycji: „hruntitanstwo”³² – europeizm, kultura otwarta – kultura zamknięta, patriotyzm – kosmopolityzm. Modernizatorzy – orientowali się na Europę, natywiści – przeciwnie – europeizację kojarzyli z wynarodowieniem.

W II poł. XIX wieku nowa kultura i nauka ukraińska, pisana w języku represjonowanym, dopiero się formowała, siłą rzeczy nie mogła od razu osiągnąć poziomu dojrzałej kultury europejskiej. Jej rozwój musiał być wspierany przez „wyobrażenie//wymyślenie” dla niej tradycji i ciągłości pamięci historycznej przez warstwy oświecone³³. Młodzież literacka widziała potrzebę nawiązania do innych, nowoczesnych, paradygmatów osadzonych w europejskim modernizmie, by ostatecznie przełamać dominującą pozycję natywizmu w życiu kulturalnym. Nie było łatwo. Nadal pełnił on rolę pancerza ochronnego w identyfikacji narodowej konstruowanej na fundamencie kultury i obyczajowości ludowej. Dlatego pierwsze modernistki – Łesia Ukrainka i Olha Kobyłańska – o potrzebie zerwania z natywizmem

³¹ Por. Kategoria Europy w kulturach słowiańskich, pod red. T. Dąbek-Wirgowej, A. Makowieckiego, Warszawa 1992.

³² Koncepcję „hruntitanstwa” opracował pisarz Pantelejmon Kulisz, współzałożyciel Bractwa św. Cyryla i Metodego.

³³ „Wymyślona // wyobrażona tradycja” – odwołuję się do koncepcji B. A n d e r s o n a, którą rozwija w książce *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London–New York 1991; wyd. polskie: *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, przeł. S. Amsterdamski, Kraków 1997. W nowych pracach dotyczących procesów narodowych działacze narodowi ukazywani są nie jako ci, którzy odslaniają istniejącą już kulturę narodową, ale jako ludzie, którzy „wynajdują tradycję”, tj. określają wizję przeszłości taką, by na gruncie kultury tradycyjnej stworzyć nową kulturę (związaną z nowo kształtowaną identyfikacją narodową). Odsyłam do książki D. S o s n o w s k i e j, *Inna Galicja*, 2008 poświęconej ruskim i czeskim procesom narodowym w XIX wieku.

zupełnie otwarcie wypowiadały się tylko w korespondencji prywatnej, nigdy zaś publicznie. Kobylańska, nowoczesna, wyemancypowana pisarka, wykształcona w niemieckich szkołach (mieszkała w Czerniowcach), która utwory Goethego i Nietzschego czytała wcześniej niż poezję Szewczenki – również ona czuła się zobowiązana do „służenia ojczyźnie”³⁴.

Postawa wobec „służby narodowej” dzieliła elity ukraińskie jeszcze w pierwszej dekadzie XX w. Z jednej strony młodzi artyści i pisarze pragnęli odnowy kontaktów w Europą, w nich upatrując antidotum na natywizm. Zachód postrzegali jako symbol wolności, pluralizmu i demokracji prawdziwej sztuki. Z drugiej strony jednak, część elit spoglądała w kierunku Europy z dużą dozą nieufności, ponieważ nie uznawano tam praw Ukraińców do samostanowienia – w oczach Europejczyków byli po prostu mieszkańcami zachodnich peryferii wielkiej Rosji i obojętna im była ich walka o tożsamość narodową i religijną. Polonizowana i russyfikowana przez wieki Ukraina została skazana na egzystencję ciekawostki etnograficznej położonej na peryferiach Rzeczypospolitej i Rosji.

W końcu jednak natywizm został zupełnie zdemaskowany i uznany za anachronizm. Dobitnych sformułowań użył Wiktor Petrow – wspaniały pisarz i naukowiec, jeden z uczestników odrodzenia literackiego lat 20., a potem eminentna postać okresu DP.

Nasi poprzednicy mówili o rozwoju i postępie. Dla nas słowo ewolucja już straciło swój smak. My mówimy nie o postępie, lecz o katastrofach lub kryzysie. Cenimy granice, a nie kompromis; negację, a nie zgodę. Odwoływanie się do tysiącletniego istnienia narodu przestało dla nas odgrywać rolę przekonującego argumentu i nie odpowiada to realnemu stanowi rzeczy, bo nawet samo istnienie narodów w naszych czasach przestało być faktem niezaprzeczalnym. Narodnictwo stało się anachronizmem. Zbankrutowało...³⁵.

Nawiązanie do tradycji baroku, świadczącej o tym, że w kulturze ukraińskiej istniały też źródła twórczości innej niż ludowa, stało się najważniejszym argumentem przeciwników *narodnyctwa*. Prym wiodli tu artyści i krytycy sztuki, czego wyraźne sygnały znajdujemy w malarstwie Narbuta i jego uczniów. To był wielki przełom, który zasadniczo zmienił hierarchię wartości. W literaturze najlepszym przykładem tego kapitalnego przewartościowania stało się warszawskie wydanie poezji Tarasa Szewczenki w 1936 pod redakcją Pawła Zajcewa, (przy udziale

³⁴ Więcej na ten temat pisze S. Pawłyczko w książce *Дискурс модернізму в українській літературі*, Київ 1999.

³⁵ В. Петров, *Проблеми літературознавства за останні 25-ліття (1920–1945)*, cytat za: *Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики XX ст.*, за ред. В. Яременко, Й. Федоренко, т. 1, Київ 1994, с. 16.

Czyżewskiego i Małaniuka), które było próbą pokazania Szewczenki nie jako poety wiejskiego, lecz poety na miarę europejską.

Zatem w okresie DP powrót do debaty o „zobowiązaniach narodowych” pisarza startował już z innego poziomu. Pozycja przeciwników ludowości i nacjonalizmu była już zbyt mocna, by można ją było ignorować. Dlatego w okresie „małego renesansu” oprócz literatury zaangażowanej narodowo znajdziemy też inny typ pisarstwa, gdzie patriotyzm i ojczyzna, jeśli nawet się pojawiają, to w zupełnie innym kluczu. Ten nurt literatury wiele zawdzięcza m.in. pisarstwu samego Petrowa (pseudonim literacki Wiktora Domontowycza) – autora takich znakomitych powieści, jak *Dr Seraficus* i *Bez gruntu*. Nowoczesna twórczość jego i jeszcze kilku innych pisarzy (m.in. Kostecki, Zujewski, Kosacz) znacznie poszerzyła formalny i tematyczny repertuar literatury ukraińskiej.

Łatwo zauważyć, że z pisaniem na emigracji szczególnie związany był topos wydziedziczenia i wielkiej podróży wg wzorca *Odysei*. Jedną z najciekawszych jego realizacji jest powieść o wymownym tytule *Енеї та життя інуїх* Jurija Kosacza (1946). Z motywem wydziedziczenia wiążą się pokrewne, np. utrata tożsamości i poszukiwania nowej, które są motorem narracji m.in. wspaniałej powieści Domontowycza *Bez gruntu* oraz opowiadań i dramatów Kosteckiego, zaś wygnanie jako uniwersalna figura kondycji ludzkiej eksplorowana jest w poezji Barki. Rozpoznanie własnej sytuacji egzystencjalnej jako wygnańca rozbudowało wachlarz problematyki poruszanej przynajmniej³⁶ przez najwybitniejszych pisarzy emigracyjnych i ich strategii twórczych. Biorąc pod uwagę ówczesne warunki, wysiłki tych pisarzy można interpretować jako próby odzyskania zachwianej przez emigrację równowagi życiowej. Sytuacja emigracyjna większości uchodźców przypominała sytuację rozbitka na nieprzyjaznej, obcej wyspie. Postrzegania własnego losu w takiej perspektywie najczęściej prowadzi albo do rozpacz (co często kończy się totalnym wyobcowaniem), albo – przeciwnie – mobilizuje do odbudowy utraconego domu. W tym drugim wypadku wygnaniec swoje przeznaczenie nierzadko rozpoznaje w historii Eneasza, który ocalał pod Troją i po wielu perypetiach założył Rzym (topos, do którego bezpośrednio nawiązuje Kosacz w utworze *Enej i życie innych*)³⁷.

Wspomniani wyżej pisarze postrzegali wygnanie jako szansę na odzyskanie wolności i możliwość radykalnej zmiany spojrzenia na własny naród. Emigracja pozwalała na dystans i przewartościowanie pojęć tego, co narodowe i kolektywne. Podobna perspektywa widoczna jest u Bobkowskiego w opowiadaniu *Punkt równowagi*, w *Transatlantyku* Gombrowicza czy utworach Joyce’a, który wielokrotnie powtarzał, że nie będzie służył sprawom, w które nie wierzy, nawet jeśli jest to re-

³⁶ Mówię „przynajmniej”, ponieważ większość pisarzy znalazła „schronienie” w tematyce patriotycznej i narodowo-wyzwoleńczej.

³⁷ Zdaję sobie sprawę, że dopuszczam się uproszczenia, jak w każdej typologii, chodzi jednak o to, by zaakcentować podstawowe tematy i strategie narracyjne.

ligia czy ojczyzna³⁸. Na taką wolność czekało wiele pokoleń nie tylko Ukraińców, ale też Polaków, Irlandczyków, Bułgarów i wielu innych narodów, które doświadczyły obcej dominacji politycznej i kulturowej.

Zdobycie nowej wiedzy wiązało się z fundamentalną rewizją przekonań, której emigracja bardzo sprzyjała, stwarzając warunki do rozwoju wartości indywidualnych i tego, co prywatne. Osoba musiała być oczywiście na taką rewizję gotowa i podjąć wysiłek duchowy z nią związany. Przewartościowanie tych kluczowych kwestii mogło zaowocować prawdziwym otwarciem się na innych, wytworzeniem postawy otwartości jako formy świadomości społecznej, nieograniczającej się do wartości narodowych i ludowych. Założyciele MUR-u musieli bardzo liczyć na tego rodzaju przemianę, skoro tak mocno troszczyli się o elitarność organizacji, a jednocześnie prowadzili akcję dydaktyczno-oświatową wśród uchodźców, którzy w warunkach emigracji byli ich jedynymi potencjalnymi czytelnikami.

Taką wiedzę i doświadczenie zdobyli trzej – moim zdaniem najwybitniejsi – pisarze okresu DP: Domontowycz, Kosteckij i Zujewskij. Terror historii rozumiany jako dyktat idei narodowej w ich utworach jest nieobecny, a jeśli już – to obnażony i ukazany jako zjawisko wyniszczające ukraińską kulturę i myśl intelektualną. Ich twórczość wśród wielu czytelników wywoływała sprzeciw i niezrozumienie, na szczęście jednak znaleźli się również koneserzy, którzy natychmiast ją zauważyli i uznali za najciekawsze zjawisko już w 1948 roku³⁹. Jest to jednak temat na osobny artykuł.

MATERIAŁY ŹRÓDŁOWE

Archiwum Ukraińskiej Wolnej Akademii Nauk [UWAN], Nowy Jork; kolekcja XL: korespondencja Jurija Szewelowa z członkami MUR-u oraz dokumenty związane z działalnością MUR-u; numery dokumentów od 1 do 1200.

Archiwum Ukraińskiego Wolnego Uniwersytetu [UWU], Monachium; kolekcja Wołodymyr Derżawyn (bez sygnatur i numerów, archiwum jest dopiero w fazie opracowywania).

BIBLIOGRAFIA

Anderson B., *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London–New York 1991; wyd. polskie: *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, przeł. S. Amsterdamski, Kraków 1997.

Cultures and Nations of Central and Eastern Europe. Essays in Honor of Roman Szporluk, Z. Gitelman, L. Hajda, J.-P. Himka, R. Sochanyk (eds), Cambridge 2000.

³⁸ Ciekawym przypadkiem jest „emigracja językowa” Becketta, który świadomie wybrał piśmiennictwo w języku obcym po to – jak sam twierdził – by uzyskać dystans do języka, który uchroni go przed ozdobnikami i pokusą językowej ornamentacji pisma.

³⁹ Mam tu na myśli Wołodymyra Derżawyna, który w superlatywach wypowiadał się na temat ich twórczości w artykule *Tpu poku...*, s. 588.

- Elliott M., *Pawns of Yalta: Soviet Refugees and America's Role in Their Repatriation*, Urbana Illinois Press, 1982.
- Gombrowicz W., *Dziennik (1953–1956)*, Paryż 1957.
- Literatura emigracyjna Rosjan, Ukraińców i Białorusinów*, pod red. A. Woźniak, L. Puszak, wstęp A. Woźniak, Lublin 2001.
- Łobodowski J., *Iwan Bahrianyj* [w:] „Kultura”, nr 192, 1963, s. 71–75.
- Łobodowski J., *Scylle i Charybdy ukraińskiej poezji* [w:] „Kultura”, maj i czerwiec 1954, odpowiednio strony: 35–51 oraz 29–48.
- Magocsi P., *The Roots of Ukrainian Nationalism. Galicia as Ukraine's Piedmont*, Toronto–Buffalo–London 2002.
- Memo to America: The DP Story. The Final Report of the United States Displaced Persons Commission*, Washington 1952.
- Pisarz na emigracji. Mitologie, style, strategie przetrwania*, pod red. H. Gosk i A. Kowalczyk, Dom Wydawniczy Elipsa [bez miejsca publikacji], 2007.
- Kategoria Europy w kulturach słowiańskich*, pod red. T. Dąbek-Wirgowej, A. Makowieckiego, Warszawa 1992.
- Kozak S., *Ukraińscy spiskowcy i mesjaniści, Bractwo Cyryla i Metodego*, Warszawa 1990.
- Kozak S., *Z dziejów Ukrainy. Religia. Kultura. Myśl społeczna. Studia i szkice*, Warszawa 2006.
- Pisarz na obczyźnie*, pod red. T. Bujnickiego i W. Wyskiela, Wrocław 1985.
- Publications by Ukrainian „Displaced Persons” and Political Refugees from 1945 in the John Luczkiw Collection Thomas Fisher Rare Book Library University of Toronto*. Prepared by Y. Boshyk and W. Kiebalo, November 1984. [Na prawach rękopisu – bez wydawnictwa – ksero maszynopisu].
- The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II.*, Wsevolod W. Isajiw et al.(eds), Edmonton 1992.
- Satzewich V., *The Ukrainian Diaspora*, Routledge. London and New York 2002.
- Sosnowska D., *Inna Galicja*, Warszawa 2008.
- Tabori P., *The Anatomy of Exile. A Semantic and Historical Study*, London 1972.
- Walicki A., *The Controversy over Capitalism: Studies in the Social Philosophy of the Russian Populists*. University of Notre Dame Press, 1969.
- Багрянний І., *Чому не хочу повертатись до СРСР*, Monachium 1946.
- Винар Л., *Остан Грицай*, Clivland 1960.
- Грабович Г., *До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка*, Київ 1997.
- Грабович Г., *Семантика котляревицини* [w:] *До історії української літератури*, Київ 1997, с. 316–333.
- Грабович Г., *У пошуках великої літератури*, Київ 1993.
- Грицак Я., *Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття*, Київ 1996; wyd. polskie: (skrótowa wersja) *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, przeł. K. Kotyńska, Lublin 2000.
- Державин В., *Проблематика стилів і плужанство за кордоном: підсумки Автсбуржської конференції МУР*, 1946. Przedruk [w:] В. Державин. *Література і літе-*

- ратурознавство. Вибрані теоретичні та літературно-критичні праці*, Івано-Франківськ 2005, с. 41–54.
- Державин В., *Три роки літературного життя на еміграції* [w:] *Українське слово. Хрестоматія*, книга III, с. 575–597. Pierwodruk [w:] *Народний календар на 1948 рік* (brak miejsca wydania).
- Качуровський І., *Покоління Другої світової війни в літературі української діаспори* [w:] „Визвольний шлях”, кн. 2 (611), лютий 1999, с. 194–204.
- Клен Ю., *Думки на дозвіллі* [w:] „Українські вісті”, № 84, 1947, с. 8–9.
- Костецький І., *Театр перед твоїм порогом*, Monachium 1963.
- Костюк Г., *З літопису літературного життя в діаспорі*, „Сучасність”, № 9–10, 1971, с. 129–130.
- Лисяк–Рудницький І., *Інтелектуальні початки нової України* [w:] *I d e m*, *Історичні есе*, т. 1, Київ 1994.
- Література ХХ століття: проблеми періодизації. Круглий стіл* [w:] „Слово і час”, № 4, 1995.
- Любченко А., *Щоденник 2/XI-41–21/II-45 р.*, упор. Ю. Луцький, Львів–Нью Йорк 1999.
- Маруняк В., *Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні. Т.І. Роки 1945–1951*, т. 1., Monachium, 1985, т. 2, Київ 1998.
- „МУР. Збірник літературно-мистецької проблематики”; ред. Домонтович В., Шерех Ю. *Trzy numery*, 1946–1947.
- Павличко С., *Дискурс модернізму в українській літературі*, Київ 1999.
- Петров В., *Проблеми літературознавства за останнє 25-ліття (1920–1945)* [w:] *Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.*, за ред. В Яременко, Й. Федоренко, т. 1, Київ 1994, с. 14–24.
- Самчук У., *Плянета Ді-Пі: нотатки і листи*. Winnipeg 1979.
- Стефановська Л., *Що таке українське мистецтво. Дискусії про українське мистецтво у львівській періодиці (1900–1935)* [w:] *Ukraina Irredenta. Literatura i język Ukrainy ХХ wieku*, pod red. J. Poliszczuka, O. Baraniwskiej, T. Hodany, Kraków 2011, s. 105–113.
- Сушко В., *США і примусова репатріація сов. Громадян по Другій світовій війні* [w:] *Ювілейний альманах Українсько братського союзу з нагоди 75-ліття, 1910–1985*, за ред. Д. Корбутяк, [bez miejsca publikacji], 1985, с. 150–161.
- Шевельов Ю., *Мур і я в МУРі. Сторінка зі спогадів. Матеріали до історії української еміграційної літератури. Пороги і заборіжжя: Література, мистецтво, ідеології*, т. 2, Харків 1998.
- Шерех Ю., *Не для дітей*, Пролог 1964 [bez miejsca publikacji].
- Шерех Ю., *Стилі сучасної української літератури на еміграції*, „МУР” nr 1, 1946, с. 54–80. Przedruk [w:] *Не для дітей*, вид. Пролог 1964 [bez miejsca publikacji], с. 182–226.
- Шерех Ю., *Українська еміграційна література в Європі 1945–1949*, „Овид”, № 3–4 (56–57) 1954, с. 1–2 і 12–13.

TERROR OF HISTORY IN LITERARY REVIVAL IN THE PERIOD OF 1945–1949: AN OUTLINE OF MAIN ISSUES

In the second half of the 1940s, Ukrainian literature outside of Soviet Ukraine experienced an unusually intensive period of development in the displaced persons' camps in western Germany and Austria. These camps, which had become home to over 200,000 Ukrainian war refugees, including a significant number of writers and literary scholars, represented a heart of fervent cultural activity, so much so that the period 1945–1949 is often referred to by scholars as the „minor renaissance” of Ukrainian literature. Thrown together from various regions of Ukraine, writers managed to replay on a small scale the activity of the 1920s. They organized literary associations, congresses, and published almanacs, journals, and books. A key role in the period's most important literary organization, MUR, was played by the linguist, scholar, and literary critic, Yuri Shevelov and the novelist Ulas Samchuk. Other most notable members of MUR included the dramatist, prose writer, essayist, and publisher Ihor Kostetsky; the writer and scholar Viktor Petrov (V. Domontovych), the writer Yuri Kosach, and the poet Vasyl Barka. This revival of Ukrainian literature came to an end in the early 1950s as the majority of the authors emigrated to North America and continued their literary work there. This paper discusses the complex role of „terror of history” and the idea of national revival in the literature of the DP period (1945 – 1949).

Key words: MUR, *Displaced Persons* camps, Ukrainian literature of the 20th century, Ukrainian emigration, literary revival, natyvisism.

Валентина СОБОЛЬ

Варшавський університет

Жіноча креативність у літературі бароко: сучасний погляд

Образ жінки давнини – тема не нова, але й сьогодні приваблива, актуальна, дискусійна. Назвімо тут кілька розвідок, які постали упродовж останніх років¹. Серед найбільш знаних сьогодні праць – книжка О. Лугового *Визначне жіноцтво України* (Торонто 1942, перевидання – Київ 2004²), І. Кузича-Березовського *Жінка і держава* (1970), Н. Полонської-Василенко *Видатні жінки України* (Канада 1969), М. Богачевської-Хом'як *Білим по білому (Жінки в громадському житті України 1884–1939)*, С. Геника *150 видатних українок*³. Біографії визначних українок колекціонувала популярна свого часу в Канаді журналістка й письменниця І. Книш.

Наше завдання – проаналізувати сучасний погляд на творчу поставу барокової українки, якою вона постає насамперед із творів самих жінок. Як саме про жінок пишуть давньоукраїнські автори-чоловіки – цей аспект досліджений краще, ніж образ креативної жінки в уяві жінок. Так, об'єктом уваги науковців стало антиномічне зображення жінки в бароковій поезії (Ю. Підмогильна), гендерні мотиви у найдавніших творах (М. Сулима), жіноча творчість у російській літературі XVIII століття (Г. Улюра). Дещо обійшли українські дослідники соціокультурний дискурс креативної жінки,

¹ *Pleć-kobieta-feminizm*, pod red. Z. Gorczyńskiej, I. Zakidalskiej, Gdańsk 1997; О. Вишнеvsька, *Античні образи жінок у поезіях неокласиків, акмеїстів і скамандритів* [в:] *Literatura ukraińska XIX i XX wieku w kontekście europejskim. Українська література XIX–XX століть у європейському контексті*, Lublin 2008, s. 99–105; Л. Ушкалов, *Дзеркала Оксани Забужко* [в:] *Idem, Скворода та інші. Причинки до історії української літератури*, Київ 2007, с. 448–459.

² О. Луговий, *Визначне жіноцтво України*, відп. за випуск М. Слабошпицький, Київ 2004.

³ С. Геник, *150 видатних українок*, Івано-Франківськ 2003.

жінки, яка пише, в той час як на польському матеріалі окреслений аспект був оригінально проаналізований у праці Й. Партики *Żona wyćwiczona*⁴, в якій досліджується правда і легенда про старопольських письменниць. Креативний космос давньоукраїнських мисткинь – царина не менш багата інформацією для роздумів та відкриттів. Барокова агіографія, віддавши данину, наприклад, у *Житіях святих* Д. Туптала-Ростовського, стражданням святих мучениць Минодори, Митродори та Німфодори⁵ чи *Стражданням святих мучениць Віри, Надії, Любові й матері їхньої Софії*⁶, сягає думкою до шляхетної місії світських особистостей. Одна із таких – давньоукраїнська просвітниця Г. Гулевичівна (1525–1642). Своїм чином вона залишила добру славу і заслужила на вдячність нащадків. Водночас менш знаними є багато інших мисткинь, здебільшого анонімних, які увіковічили душу в слові. На українському матеріалі конкретика є радше винятком, як реальна Олена Жоравницька з дому Копоть, Гальшка Гулевичівна чи напівлегендарна Маруся Чурай, в той час як невидимою частиною айсберга є анонімна спадщина.

Теоретичні координати проблеми прагне накреслити авторка розвідки *Поезія з перспективи проблематики „чоловічого” і „жіночого” письма*⁷. С. Андрусів, як видається, має рацію, твердячи, що хоча й слушно наголошено, що жінка в культурі є Іншою (Інакшою), однак „феміністична критика все ж не зуміла переконливо довести, що жінка завжди пише інакше, ніж чоловік, тобто, що жіноче письмо, писання, текстуальний світ біологічної жінки різоче відрізняється від чоловічого (текстотворення біологічного чоловіка)”⁸. Вищенаведену максимум оптимістично розгортає Ю. Ковалів, твердячи, що літературна дійсність межі ХХ–ХХІ ст. дає підстави говорити про особливу жіночу прозу, яку „варто і слід трактувати в контексті сьогочасного феміністичного руху та фемінного національного письма”⁹.

Критична думка, констатуєчи реальний стан речей, діагностує мить прогресу, хоч дорога до нього тривала понад три століття. Бо ж, як знаємо, на межі ХVІІ–ХVІІІ століть найбільш заповзятий опонент жіночого розвою, ав-

⁴ J. Partyka, „*Żona wyćwiczona*”. *Kobieta pisząca w kulturze XVI i XVII wieku*, Warszawa 2004.

⁵ *Житіє і страждання святих Минодори, Митродори та Німфодори* [в:] Д. Туптало, *Житія святих*, переклав В. Шевчук, том 1, Київ 2005, с. 187–196.

⁶ *Ibidem*, с. 277–289

⁷ С. Андрусів, *Поезія з перспективи проблематики „чоловічого” і „жіночого” письма* [в:] *Literatura ukraińska XIX i XX wieku w kontekście europejskim. Українська література ХІХ–ХХ століть у європейському контексті*, Lublin 2008, с. 61–68.

⁸ *Ibidem*, с. 61.

⁹ Ю. Ковалів, *Українське письменство в тернистих обіймах історії. Інтертекстуальні корективи компаративних студій у сучасній літературі* [в:] *Literatura ukraińska XIX i XX wieku w kontekście europejskim. Українська література ХІХ–ХХ століть у європейському контексті*, Lublin 2008, с. 59.

тор знаменитих *Приповістей посполитих* К. Зіновіїв¹⁰ вважав, що жінці не належить бути письменною. Жінки не дуже дослухалися до порад згорьованого ченця-вдвіця. А тому поряд із численними анонімним жіночими креативами (наприклад, із рукописного збірника бібліотеки Музею Чарторийських¹¹ чи з друкованої брошури кінця XVII століття *Piękna u wesola uciecha przy dobrej wyśli...*¹²) маємо, цілком імовірно, перші авторизовані акровірші, такі як *Пісня світова* Анни Люболичівни¹³ чи вірш *Ах, зле безчасся, чого зневажаєш*, який написала Анна Осипівна Бесчасная¹⁴. Імена, прізвища, а інколи ще й нарікання на долю цих авторок барокової доби відчитуємо з їхніх акровіршів, як бачимо в акровірші *Анна Осипівна Бесчасная у світі*.

Твори, які є окрасою збірки *Пісні Купідона. Любовна поезія на Україні XVI – поч. XIX століть*, доносять, хоча й досить рідко, тільки імена авторок, які часом щастить відчитати, керуючись засадами барокової гри з її вітальністю, дотепністю та несподіваністю¹⁵.

Хто мені сльози дасть, як у Рахілі... – цей анонімний твір із рукописного збірника першої половини XVIII століття, закорінений у біблійну символіку, свідчить про освітній ценз його авторки, презентує, крім усього, ще й глобальну поставу до світу. Дітьми світу, а точніше дітьми макрокосму, органічно почувають себе двоє закоханих. Шляхетна та освічена авторка нарікає:

„Рано з тобою в житті розлучились,
В різні країни, ах, ми розлетілись,
Чи на планеті вродились сусідній,
Що на дороги розбіглись розхідні?”¹⁶

– тужить дівчина, вдаючись у своїх закликах до крайнощів, апелюючи як до володарки темного царства, так і до вершительки любові:

¹⁰ К. Зіновіїв, *Вірші. Приповісті посполиті*, Київ 1971, с.99; дивись також: *Золоте чесьло. Книга народних ремесел, звичаїв та побуту в Україні, писана Климентієм Зіновієвим, поетом кінця XVII – початку XVIII ст.*, Київ 2009.

¹¹ *Українська поезія. Середина XVII ст.*, упор. В. Кречотень, М. Сулима, Київ 1992, с. 355–367.

¹² *Ibidem*, с. 368–369.

¹³ *Пісні Купідона. Любовна поезія на Україні XVI – поч. XIX ст.*, упор. та примітки В. Шевчука, передмова О. Мишанича, Київ 1984, с. 228–229.

¹⁴ *Ibidem*, с. 253–254.

¹⁵ Цілком оригінальним у цьому контексті, але недостатньо вивченим, є візуальний дискурс українських барокових творів. І хоча немає достатніх підстав говорити про спеціальний напрям любовних емблем, як наприклад, у польській літературі, де є „*Emblemata amatoria (Emblematy miłosne, Emblemata amatoria)* Jacoga Catsa. W trzech różnych językach. A także w ujęciu polskim z XVII wieku przedstawione”, opr. J. P. Pelcowie, Warszawa 1999), однак у староукраїнській поезії подібну функцію виконують малюнки (ілюстрації любовної тематики в *Піснях Купідона*).

¹⁶ *Пісні Купідона...*, с. 217–218.

„Хай Перзефона обох нас убила б,
 Очі смертельним піском нам покрила б.
 Мила Венеро, к тобі прибігаю,
 Щиру молитву тобі викладаю.
 Дай нам своєї скоріш благодаті,
 Вишли Купіда, щоб нас поєднати!”¹⁷

Знаменним бачиться, що сьогодні психотип освіченої жінки барокової доби стає привабливим полем для небарокових експериментів, до яких винахідливо вдається сучасна авторка, аби відтворити вир житейських пристрастей, що їх доводилося долати неординарній посестрі у XVI столітті. Оксана Забужко в оповіданні *Жоравницькі* (1993) блискуче реставрувала образ однієї з перших знаних в Україні письменниць, а саме, авторки скандального вірша-антипанегірика Олени Жоравницької:

„Хто йдеш мимо, стань годину.
 Прочитай сюю новину.
 Чи єсть в Луцьку білоглова,
 Як та пані ключникова?
 Хоча й вік подейшлий має.
 А розпусти не встидає,
 Убирається в форботи,
 Леч не дбає про чесноти.
 Нащо модли їй, офіри?
 Аби були каваліри!
 Лиш малжонок їдет з двора –
 Внет тут молодиків чвора!
 З ними учти і беседи–
 Не вертайся, мужу, теди!
 Ой ти мужу необачний!
 Зроби жоні бенкет смачний:
 Змаж ю лоєм з дхлого хорта,
 Ачей зженеш з шкури чорта.
 Смаруй києм над статечность,
 Нех забуде про вшетечность”¹⁸.

О. Забужко (у манері, випробуваній нею ж таки, хоча б у *Казці про калинову сопілку*¹⁹) показала, як наприкінці XIX століття авторку написано-

¹⁷ *Ibidem*, с. 219.

¹⁸ О. Жоравницька, *Хто йдеш мимо, стань годину* [в:] *Жіночий погляд*, Харків 2009, с. 3.

¹⁹ На окрему студию заслуговує специфіка впливу на прозовий твір О. Забужко *Казка про калинову сопілку* мотивів знаменної поезії Лесі Українки *Як я люблю оці години праці*.

го в 1575 році вірша *Хто йдеши мимо, стань годину* було „узвано за першу документально знану українську поетку Нового часу”²⁰. І тільки наступною в часі була українська Сафо²¹ – Маруся Чурай (1625–1653), про яку хоча й маємо чимало розвідок²², але психологію українки, яка живе та діє за законами творчого імперативу, найглибше зуміла оприявнити Л. Костенко в романі *Маруся Чурай*. О. Забужко в оповіданні *Жоравницькі* вдалося – на рівні великої попередниці Л. Костенко – відтворити як креативну індивідуальність, так і колорит складної, суперечливої, але й багатой на творчий поступ, дерзновенної епохи. То ж, як твердить О. Забужко в оповіданні *Жоравницькі*, аж через три століття, „повних війнами, пожарами, перемінами врядів та панств”, коли один „унищпливий історик” підняв „луцькі книги ратушні”²³ і віднайшов (наприкінці ХІХ століття) поміж паперів вірш, – твір луцької шляхтянки Олени Жоравницької, сповнений шквалом пристрастей, іскрометним сарказмом. Сарказм того твору, однак (за версією Оксани Забужко), не є самоціллю, а народжується з гострої потреби Олени захистити власну гідність у протистоянні з Ганною (жінки одружені з братами), бо „ніби були вони горщики-близнята: все, чим пан Біг, з ласки своєї наповнив пані Олену – красою, розумом, хистом до всього, що піднімалась робити, – перетікало у висліді до пані Ганни, обертаючись їй на пожиток...”²⁴.

Інформацію до роздумів подає нам небароковий парадокс. Сучасні науковці приписували авторство нищівно-їдкою вірша О. Жоравницької чоловікові, апелюючи до патріархальних традицій: М. Сулима²⁵, в унісон з упорядниками поетичного збірника В. Колосовою та В. Кречетом²⁶ припустив, що автором вірша чи, як він уважає, пісні *Хто йдеши мимо, стань годину*, є чоловік Олени Ян Жоравницький.

²⁰ О. Забужко, *Жоравницькі* [в:] *Жіночий погляд*, Харків 2009, с. 204. Л. Ушкалов робить важливий акцент, наголошуючи, що поезією 1575 року О. Забужко розпочинає історію української жіночої літератури (Л. Ушкалов, *Дзеркала Оксани Забужко* [в:] *Ідеї, Скворода та інші. Причинки до історії української літератури*, Київ 2007, с. 452).

²¹ „Малороссийская Сафо” – так уперше назвав Марусю Чурай А. Шаховський, хоча сама розвідка увійшла до першого тому книжки із промовистою назвою *Сто русских литераторов*, Санкт-Петербург 1839.

²² А. Шаховской, *Маруся – малороссийская Сафо* [в:] *Сто русских литераторов*, т. 1, Санкт-Петербург 1839; А. Шкляревский, *Маруся Чурай (Малороссийская певунья)* [в:] „Пчела”, № 45, 1877; Л. Кауфман, *Маруся Чурай* [в:] *Дівчина з легенди Маруся Чурай*, Київ 1974, с. 80–104.

²³ Г. Нудьга встановив, що ще з ХІV століття збереглося чимало судочинних паперів, написаних тогочасною українською (Г. Нудьга, *На літературних шляхах*, Київ 1990, с. 105).

²⁴ О. Забужко, *op. cit.*, с. 200.

²⁵ М. Сулима, *Гендерні мотиви в творчості Климентія Зіновієва та Онуфрія* [в:] *Ідеї, Книжниця в семи розділах. Літературно-критичні статті й дослідження*, Київ 2006, с. 37.

²⁶ *Українська поезія. Кінець ХІV – початок ХІVІІ ст.*, упор. В. П. Колосова, В. І. Кречетень, Київ 1978, с. 60.

Оксана Забужко, не вступаючи в дискусію з науковцями, зуміла реконструювати не лише ймовірну і, як мені здається, максимально вірогідну ситуацію, в якій міг постати їдкий „пашквілюс” на адресу лихої заздрисниці. У проекції на віднайдений у судових справах вірш, О. Забужко переконливо реконструює „киплячу гнівом безодню враженої гордині жіноцької” (с. 205), якій увірвався терпець на інтриги та підступність. Головне ж – О. Забужко з перших рядків свого прозового твору вписує події, які відбувалися в XVI столітті в Луцьку, – в загальноєвропейський та світовий просторово-часовий вимір, коли „жінки, скуштувавши смаку влади і слави, гурмою посунули на кін історичних дій, у Парижі клала собі в узголів’я том Макіявеллі Катерина з Медичів, а [...] в столиці грізної Порти галицька попівночка Настуня Лісовська вершила свою карколомну кар’єру від бранки-наліжниці до султани Стамбула, обігрувала в шахи чужоземних амбасадорів і обмишляла державний переворот...”²⁷.

Отже, авторці оповідання *Жоравницькі* пощастило проникнути в саму суть барокового креативу в жіночій іпостасі, а тим самим допомогло накопичити досвід, аби вибудувати необароковий психотип ще однієї Олени – Олени Довганівни, героїні останнього за часом появи роману *Музей покинутих секретів*. Незнищений, настояний на пам’яті віків жіночий креатив наснажує твори О. Забужко пізнавальним потенціалом, який карбується формулами на зразок: „Страшна річ – ворожнеча братня: наче меч той двосічний. Але стократ страшніша ворожнеча сестринська – венацький стилет, під саяном укритий”²⁸. Окремі деталі портрета фокусуються, бароковий концепт стає немов дзеркалом, в яке варто подивитися кожному, навіть коли дуже не хочеться... Як слушно зазначає М. Мамардашвілі, фізично чи емпірично неможливо зібрати всі осколки дзеркала, в яких ми існуємо і відображаємося. Але „можна організувати своє буття певним чином через надані нам засоби, а такими засобами є твори мистецтва, продукти думки, культурні твори. Завдяки їм, і через їхні символи, і через їхній небуквальний сенс ми можемо жити людяно”²⁹.

Сучасний погляд на непересічність барокової мисткині, на саму істоту жіночого креативу в його найглибших джерелах залишається, однак, гостро дискусійним. Так, авторка цікавої розвідки *Жони сварливі й доброчесні: антиномічне зображення жінки в українській бароковій поезії* робить дещо поспішний висновок, що жіноча літературна традиція побутує в нас „обрізаному” варіанті³⁰.

²⁷ О. Забужко, *op.cit.*, с. 196.

²⁸ *Ibidem*, с. 201.

²⁹ М. Мамардашвілі, *Необходимость себя. Введение в философию, доклады, статьи, философские заметки*, Москва 1996, с. 48.

³⁰ Ю. Підмогильна, *Жони сварливі й доброчесні: антиномічне зображення жінки в українській бароковій поезії* [в:] *Антипролог. Збірник наукових праць, присвячених 60-річчю члена-кореспондента НАН України Миколи Сулими*, Київ 2007, с. 270.

Новочасні новаторські видання³¹ дають підстави заперечити шановній дослідниці, бо ж чи не перший голос креативного жіноцтва з глибини століть до нас озивається вже мудрістю рівноапостольної княгині Ольги, яка дотепом зуміла уникнути небажаного шлюбу. Недарма ж бо Петро Могила у дискусії із Касіаном Саковичем назвав княгиню Ольгу матір'ю нашої літератури.

Княгиня Ольга, як пише літописець, була „передвісницею християнській землі яко вранішня зоря перед сонцем і яко зірниця перед світом”³². Але це далеко не повна креатура. Відповідь Ольги цесареві Костянтинові³³ – ніби послання у вічність. А в контексті нашого першолітопису вона не випадково опромінюється наведеними далі в літописі словами Соломона про добру жінку, яка „дорожча від каменя многоцінного, радується нею муж її, бо робить вона мужеві своєму добрим усе життя”³⁴. Таким є чи не найраніший „жіночий текст”, який не тільки представляє жінку-державницю, а й мовби запрограмує фемінний космос на вольову поставу, на чин – аж до *Contra spem spero* Лесі Українки. Як і артефакти Софійського собору (наприклад, всесвітньо знана фреска *Родина Ярослава Мудрого*, де зображені його доньки) помножуються на чудом уцілілі документи, які донесли знак руки освіченої праукраїнки. Таким є підпис королеви Франції Анни, доньки Ярослава Мудрого³⁵.

Від того підпису до барокових віршів не така вже й велика відстань, вона вимірюється не часом, а творчим потенціалом, суть якого, знову ж таки, чи не найкраще передано в автобіографічному пасажі О.Забужко. Це пасаж – фрагмент роману *Музей покинутих секретів*, який критика ставить на одну полицю із Томасом Маном, Джойсом, Достоевським³⁶. Тисячолітні мозаїки та фрески Софії свого часу щасливо „розбудили” творче начало в юної дівчини, майбутньої письменниці, яка „...враз відчула ніби поштовх у груди: з фрески на протилежній стіні бічного нефа просто на мене дивився сивобородий чоловік у блакитному збористому плащі до п'ят, стуливши до купи сухі горіхові долоні, – мені ледь запаморочилося в голові... Собор був живий, він був населений людьми – на всіх простінках і склепіннях так само

³¹ Дивись, наприклад: *Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах, чотирнадцяти книгах*, Київ 2001–2004.

³² *Літопис Руський*. За Іпатським списком переклав Л. Махновець, Київ 1989, с. 39.

³³ *Ibidem*, с. 35–36.

³⁴ *Ibidem*, с. 49.

³⁵ Ю. Шевельов, *Про так званий підпис королеви Франції Анни (1063)* [в:] „Збірник Харківського Історико-філологічного Товариства”, нова серія, т. 2, Харків 1994, с. 107–111; Дивись також: D. i A. Poppe, *Anna Regina. Przyczynek paleograficzny* [w:] „Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej”, t. LXXI, Warszawa 2006, s. 239–246; Е. Мельников, *О языке и графике подписи Анны Ярославны 1063 года* [в:] *Славянское языкознание*, 1959, с. 113–119.

³⁶ В. Костюк, *Дискурс ненависти в оболонці прокламуру* [в:] «Критика», число 9–10 (155–156), 2012. с. 30.

мовчали бляклі, розмиті віками жінки й чоловіки, і кожне мало ті самі не-тутешні, набряклі еклезіастівським смутком всевідання очі, – всі ті очі **б а ч и л и** мене, я стояла на виду у натовпу, тільки той натовп не був чужим: вони приймали мене так ласкаво й порозуміло, ніби знали про мене все, куди більше, ніж я сама про себе знаю, – і в тому повільному розчиненні, грудочкою масла в теплій воді, і їхніх зовсюдних поглядах (важко сказати, скільки це тривало, бо час зупинився), мені зненацька відкрилося, як найочевидніша в світі річ, що ці люди жили не просто тисячу років **тому**, вони жили – **всю цю** тисячу років: убираючи в зір усе, що проходило перед ними, і їхні очі являли собою чисту квінтесенцію часу – важкий розчин, щільно, як спресовані ядра, стиснені згустки міленіуму...” (жирний шрифт Оксани Забужко. – В.С.)³⁷.

М. Сулима чи не першим наголосив, що „гендерний дискурс починається не в ХХ столітті, і навіть не в кінці ХІХ, а багато раніше”. У розвідці *Втеча жінки з дому як злочин і як сюжет* дослідник звертається до морально-етичної норми в родинних стосунках, яка була зафіксована у правових документах часів Київської Русі. Так, у Церковному Уставі Ярослава є стаття про самовільне кидання чоловіком жінки, а в Уставній Грамоті Ростислава Мстиславича є стаття про залишення чоловіком жінки або жінкою чоловіка. Ці раритети, наголошує М. Сулима, „красномовно свідчать про відповідну практику повсякденного життя, яка руйнує усталені стереотипи щодо моделей гендерної поведінки наших предків. Втеча жінки – це один із злочинів, віднесених до компетенції церковного суду, який накладав на порушників заповідей (зокрема, заповіді про перелюбство) епитимії (покаяння)”³⁸. Важливим нам видається дещо інший ракурс оцінки Устава Ярослава, як прообразу візантійської християнської моделі, узгодженої „зі староруськими поганськими нормами”³⁹, як підстави родинного укладу, який триватиме довгі століття по тому і позначиться на ряді наступних документів – аж до російського *Домострою* включно. Це, однак, царина закону, а дійсність завжди зіткана з парадоксів. З-поміж них – і вже згаданий: якщо сучасники (здебільшого чоловіки) приписували авторство нищівно-їдкого вірша Олени Жоравницької чоловікові, апелюючи до патріархальних традицій, у згоді з якими українська жінка, лагідна та покірنا, такого вірша ніби не могла б написати, то реакція чоловіків барокової доби на жіночу креативність була іншою. Часом (хоча й украй рідко) кардинально відмінною, аніж у матері Гриця, коханого Марусі Чурай:

³⁷ О. Забужко, *Музей покинутих секретів*, Київ 2010, с. 20.

³⁸ М. Сулима, *Втеча жінки з дому як злочин і як сюжет* [в:] *Україна ХVІІ століття. Суспільство, філософія, культура. Збірник пам'яті Валерії Нічик*, Київ 2005, с. 545

³⁹ U. Czerniak, *Kobieta w tradycyjnym domu prawosławnym* [w:] *Pleć-kobieta-feminizm*, pod red. Z. Gorczyńskiej, I. Zakidalskiej, Gdańsk 1997, s. 190.

„...Бо людські, сину, невістки і дочки
Співали зроду, сину, і тепер:
„Посіяла огірочки”
та „Натіпала конопель”
„Йшли корови із діброви”
„Нащо мені чорні брови”,
а про війну, походи і лабети
на це дівкам не вчеплено кебети...”⁴⁰

Причини згаданої вище відмінності контроверсійні. Визнання (чи невиконання) жіночого креативу в чоловіків-письменників та поетів барокової доби, як би соромливо не ховалось за іронічні лаштунки, не в змозі, однак, заперечити обставин типової поведінки, про які ось як пише Д. Братковський:

„Покірна жінка все мужу прощає,
Поки за чуба його не впіймає,
Тоді полічить вона йому зуби –
З любові лупить, бо дуже вже любить”⁴¹.

Загалом вірші Данила Братковського про жінок (*Про пань у тяжі, Сварлива жінка, Жінка гнієлива, Тиха, Добра, Панська хвороба, Чим є жінка?* та ін.) позначені гумором, на відміну, приміром, від творів Климентія Зіновієва, окремі з яких пройняті чи то неприязню, чи то гіркотою, причиною чого була і втрата дружини, яку передчасно в автора *Приповістей посполитих* забрала смерть. Демократичність креативної жіночої постави виразно підкреслюється не лише тим, як у різний спосіб, хоча здебільшого неохоче, чоловіки у своїх творах її, цю поставу, визнають. Більш виразним є інше. Жіноче входження в українську барокову культуру є природнім, не просто органічним, а й життєво необхідним. Це особливо виразно підкреслює порівняння її із російською літературою. Тут апелюю до новочасної розвідки Г. Улюри, яка вказує на пізніші (стосовно російської культури, літератури) часові рамки, а саме XVIII століття, коли відбулося вибуховоподібне та рвійне „жіноче вторгнення” в російський культурно-мистецький, політичний світ. „Жіноче вторгнення” там зродилося, як доводить дослідниця, „з балів, виїздів та

⁴⁰ Л. Костенко, *Маруся Чурай* [в:] *Біографія Ліни Костенко. Вибрані поезії. „Маруся Чурай.”* Інтерпретація творів, упор. Г. Клочека, Кіровоград 1999, с. 123.

⁴¹ Д. Братковський, *Покірна жінка*. Переклад сучасною українською О. Кречотень [в:] *Пісні Купідона. Любовна поезія на Україні XVI – поч. XIX ст.*, упор. та примітки В. Шевчука, передмова О. Мишанича, Київ 1984, с. 116. Дивись також: Д. Братковський, *Світ, по частинах розглянутий. Переклад. Джерела. Студії*, переклад з польської, передмова, примітки В. Шевчука, Луцьк 2004.

асамблей⁴² і стало можливим лише під час реформ Петра I та під впливом Франції. Незауваженою при цьому в названій вище розвідці залишилась не-заперечна роль українського бароко та його впливу на російську культуру, не в останню чергу саме у підготовці того ґрунту, на який згодом наклалися французькі впливи. Наразі нам важливо акцентувати на промовистому для мислячого реципієнта підтекстові, невидимому з першого погляду, у резюмуванні Г. Улюри стосовно того, що „ніколи до XVIII століття роль російської жінки у різноманітних сферах життя не була такою значною: нові жіночі типи, що виникли в петровський та постпетровський час, майже одразу набувають культурної і соціальної цінності. Так жінка-письменниця вперше починає відчувати потребу у власному, „нечоловічому” відзеркаленні дійсності, жінка-політик відчуває настрій „Росийской Європи”, жінка-правителька задає тон і визначає своєю особистістю розвиток країни⁴³. Зрозуміло, що коли російська жінка у XVIII столітті – „майже завжди актриса, що „грає” в Європу” (Г. Улюра⁴⁴), то питома європейка, жінка українська, саме у XVIII столітті втрачає не ігрову, а реальну Європу, починає відчувати на собі жакливе лихоліття „бабського століття”, яке постає „темною плямою” (В. Микитась⁴⁵) в історії України, коли нищилися українські вольності, нівечилася пісня, переслідувалося слово. Коли, за словами М. Грушевського, цар Петро прорубав Росії „вікно в Європу”, та при цьому забив двері Україні. У XVIII столітті новонароджена російська любовна лірика, як показує Г. Улюра в наступній розвідці *Жіноча творчість і розвиток камерних жанрів російської літератури XVIII століття*⁴⁶, прагне увійти в контекст європейської поезії. Українська жіноча поезія, яка в попередніх, XVI–XVII століттях (незважаючи на те, що імена багатьох творців загубились у вічності), була по-справжньому європейська, у нових конкретно-історичних умовах зазнає разючих змін, про наслідки яких наочно може свідчити матеріал збірок української любовної поезії XIX століття (*Чари кохання*⁴⁷), а чи, певною мірою, навіть століття XX-го (*Оріон золотий*⁴⁸) – аж до антології *Сорок українських поетес*, яка оприявила літературну спадщину, донедавна віддану

⁴² Г. Улюра, „Жіноче вторгнення” в російській культурі XVIII століття [в:] *Гендер і культура*, упор. В. Агеєва, С. Оксамитна, Київ 2001, с. 163.

⁴³ *Ibidem*, с. 161.

⁴⁴ *Ibidem*, с. 164.

⁴⁵ В. Микитась, «Бабське століття» або «темна пляма» в історії України XVIII ст. [в:] „Київ”, № 8, 1990, с. 107–148; В. Микитась, *Давньоукраїнські студенти і професори*, Київ 1994, с.131–146.

⁴⁶ Г. Улюра, *Жіноча творчість і розвиток камерних жанрів російської літератури XVIII століття* [в:] „Слово і час”, № 11, 2002, с. 59.

⁴⁷ *Чари кохання. Любовна лірика українських поетів XIX століття*, Київ 1984.

⁴⁸ *Оріон золотий. Любовна лірика українських радянських поетів*, Київ 1986.

забуттю⁴⁹. Такий порівняльно-зіставний дискурс має стати темою окремого дослідження. Ми не маємо на меті контрверсійного протиставлення, однак недостатня увага до корпусу давньоукраїнських барокових творів допровадила до оминання увагою навіть уже знаного та відомого, а часом і до невмотивованого поєднання двох несумісних світів, як то, наприклад, бачимо у загалом цікавій розвідці *Kobieta w tradycyjnym domu prawosławnym*⁵⁰.

У тому, що сучасну українську інтимну лірику називають „кунсткамерою почуттів незіпсованої статевим шовінізмом жіночої свідомості”⁵¹, вагомою, хоча й не розкритою належним чином бачиться роль давньоукраїнської барокової лірики. Сучасний погляд на неї окреслює кілька перспективних напрямків її вивчення. Один із них – з’ясування початків жіночої літератури, що їх Петро Могила вбачав у ймовірних казаннях княгині Ольги, які вона після повернення з Константинополя виголошувала перед Святославом, а Оксана Забужко – у поезії Олени Жоравницької. Таким чином, прикмети констатації жіночої потуги найдавніших часів набирають креативних вимірів – від побутового шкіцу до інтермедіальних, інтертекстуальних констант поетично-літературного дискурсу, який усталив, нерідко завдяки поєднанню непосредованого, креативний потенціал у його вітальному, а що особливо важливо – іронічно-гротесковому⁵², як у численних барокових і необарокових творах, ключі.

ЛІТЕРАТУРА

- Czerniak U., *Kobieta w tradycyjnym domu prawosławnym*, [w:] *Pleć-kobieta-feminizm*, pod red. Z. Gorczyńskiej, I. Zakidalskiej, Gdańsk 1997.
- Hanusiewicz M., *Pięć stopni miłości. O wyobraźni erotycznej w polskiej poezji barokowej*, Warszawa 2004.

⁴⁹ Л. Міщенко, *Сорок українських поетес. Антологія*, Львів 2002.

⁵⁰ U. Czerniak, *Kobieta w tradycyjnym domu prawosławnym* [w:] *Pleć-kobieta-feminizm*, pod red. Z. Gorczyńskiej, I. Zakidalskiej, Gdańsk 1997, s. 185–195.

⁵¹ В. Даниленко, *Лісоруб у пустелі. Письменник і літературний процес*, Київ 2008, с. 226.

⁵² Порівняймо наприклад, для зіставлення цей вірш зі званою фразкою Кохановського:

Daj, czegoś nie ubędzie, byś najwięcej dała;

Daj, czego próżno dawać potym będziesz chciała,

Kiedyć zmarski twarz zorzą, a gładkie zwiercadło

Okaże to na oko, że cię siła spadło (Цитую за: М. Hanusiewicz, *Pięć stopni miłości. O wyobraźni erotycznej w polskiej poezji barokowej*, Warszawa 2004, s. 87).

Або:

Fraszka złoto, fraszka kwiecie:

Łaska twoja, grunt na świecie („*Summarius wierszów*” przypisywany Hieronimowi Morsztynowi [w:] „*Archiwum Literackie*”, t. XXVII, „*Miscellanea staropolskie*”, pod red. T. Ulewicz, Wrocław 1990, s. 271.

- Poppe D. i A., *Anna Regina. Przyczynek paleograficzny* [w:] „Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej”, t. LXXI, Warszawa 2006.
- «*Summarius wierszów*” przypisywany Hieronimowi Morsztynowi [w:] „Archiwum Literackie”, t. XXVII, „Miscellanea staropolskie”, pod red. T. Ulewicz, Wrocław 1990.
- Андрусів А., *Поезія з перспективи проблематики „чоловічого” і „жіночого” письма* [в:] *Literatura ukraińska XIX i XX wieku w kontekście europejskim. Українська література XIX–XX століть у європейському контексті*, Lublin 2008.
- Вишневська О., *Античні образи жінок у поезіях неокласиків, акмеїстів і скамандритів* [в:] *Literatura ukraińska XIX i XX wieku w kontekście europejskim. Українська література XIX–XX століть у європейському контексті*, Lublin 2008.
- Даниленко В., *Лісоруб у пустелі. Письменник і літературний процес*, Київ 2008.
- Ковалів Ю., *Українське письменство в тернистих обіймах історії. Інтертекстуальні корективи компаративних студій у сучасній літературі* [в:] *Literatura ukraińska XIX i XX wieku w kontekście europejskim. Українська література XIX–XX століть у європейському контексті*, Lublin 2008.
- Літопис Руський*. За Іпатським списком переклав Л. Махновець, Київ 1989.
- Луговий О., *Визначне жіноцтво України*, відп. за випуск М. Слабошпицький, Київ 2004.
- Мамардашвили М., *Необходимость себя. Введение в философию, доклады, статьи, философские заметки*, Москва 1996.
- Мельников Е., *О языке и графике подписи Анны Ярославны 1063 года* [в:] *Славянское языкознание*, 1959.
- Мищенко Л., *Сорок українських поетес. Антологія*, Львів 2002.
- Микитась В., *Давньоукраїнські студенти і професори*, Київ 1994.
- Микитась В., «Бабське століття» або «темна пляма» в історії України XVIII ст. [в:] „Київ”, № 8, 1990.
- Оріон золотий. Любовна лірика українських радянських поетів*, Київ 1986.
- Підмогильна Ю., *Жони сварливі й добродішні: антиномічне зображення жінки в українській бароковій поезії* [в:] *Антипролог. Збірник наукових праць, присвячених 60-річчю члена-кореспондента НАН України М. Сулими*, Київ 2007.
- Пісні Купідона. Любовна поезія на Україні XVI – поч. XIX ст.*, упор. та примітки Валерія Шевчука, передмова О. Мишанича, Київ 1984.
- Сулима М., *Втеча жінки з дому як злочин і як сюжет* [в:] *Україна XVII століття. Суспільство, філософія, культура. Збірник пам'яті Валерії Нічик*, Київ 2005.
- Туптало Д., *Життя святих*, переклав В. Шевчук, том 1, Київ 2005.
- Улюра Г., «Жіноче вторгнення» в російській культурі XVIII століття [в:] *Гендер і культура*, упор. В. Агеєва, С. Оксамитна, Київ 2001.
- Улюра Г., *Жіноча творчість і розвиток камерних жанрів російської літератури XVIII століття* [в:] „Слово і час”, № 11, 2002.
- Ушкалов Л., *Дзеркала Оксани Забужко* [в:] *І д е т, Скворода та інші. Причинки до історії української літератури*, Київ 2007.
- Чари кохання. Любовна лірика українських поетів XIX століття*, Київ 1984.

Шевельов Ю., *Про так званий підпис королеви Франції Анни (1063)* [в:] „Збірник Харківського Історико-філологічного Товариства”, нова серія, т. 2, Харків 1994.

CREATIVE WOMEN IN BAROQUE LITERATURE: A MODERN VIEW

„Creative women in Baroque literature: a modern view” – this aspect of the issue can be traced in an article by V.Sobol based on the example of Old Kiev sources of Ukrainian baroque poetry and the works by Oksana Zabuzhko and Lina Kostenko, which were inspired by them. The author discusses the views on the topic outlined in the title with such researchers as M. Sulyma, Y.Pidmohylna, H.Ulyura, and reaches various conclusions regarding the continuity of feminine creativity in literature (from Kievan Rus’ to the Baroque and Neo-Baroque) as well as regarding the prospects for studying it in the context of self-knowledge.

Key words: Anonymous poems, acrostics, paradox, Neo-Baroque

Тетяна ВІРЧЕНКО

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

Переосмислення Голодомору в сучасній українській драматургії крізь конфліктологічний вимір

У Незалежній Україні посилюється інтерес істориків, політологів до переосмислення подій 1932–1933 років та Другої світової війни. Це пояснюється віднайденням нових архівних документів, національною самоідентифікацією українців. Драма як рід літератури найшвидше реагує на подібні суспільні зміни, тож не дивно, що сучасні драматурги не оминули заявленої теми. У центрі дослідження будуть п'єси, присвячені подіям Голодомору 1932–1933 років. У „художньо-документальній оповіді в лицах про реальні події чорного 1933-го року на Лівобережній Україні” О. Михайлюти „Алілуя” драматург характеризує наслідки конфліктної взаємодії, – про масштаби голодомору розповідає учитель Іван Пелішенко: „Мені часто не вистачало й помиїв, і тоді я бігав до яру, куди укидали сміття володарі окремих котеджів, іноді знаходив головки оселедців. А в школі нам давали ріденький-ріденький суп із пшоном і кілька штук хамси. Без хліба їли. Потім увесьденички не могли вгамувати спрагу. Іноді хамсу відбирали старші хлопці-хулігани...”¹.

Учасники художнього конфлікту п'єси узагальнені – це влада і український народ. Драматург не характеризує чітко кожного з учасників, акцентує увагу на злоторчій спрямованості влади по відношенню до народу – конфліктних діях.

О. Михайлюта чітко виразив, що обман владою народу здійснювався у двох напрямках: по-перше, шляхом підробки документів (Слідчий примушує писаря давати неправдиві свідчення звинуваченого: незважаючи на те, що арештант ледь тримався на ногах і не дав жодного пояснення, у протоколі

¹ О. Михайлюта, *Вольниця: кіноповість, драма, оповідання, вірші, публіцистика*, Київ 1998, с. 449.

було зафіксовано: „Я свідомо втік з місця постійного проживання, залишив закріплену за мною техніку, щоб сприяти розкладу дисципліни в МТС. Я також вів контрреволюційні розговори про те, що Москва закриває очі на голод, що начальство їсть у три горла наш харч²⁾), по-друге, інформацією в пресі, яка стверджувала: „Партія домоглася того, що куркульство, як класу розгромлено, хоч і недобито ще, трудяще селянство звільнено від куркульської кабали і експлуатації і під Радянську владу підведено міцну економічну базу на селі, базу колективного господарства”³⁾.

Крім забезпечення хлібом Росії, ціною життя українців, Радянська держава виконувала зобов'язання за контрактами з іншими державами про продаж їм зерна. Подібний епізод змальовує О. Михайлюта. Лікар, який поїхав у пошуках двох качанів кукурудзи, аби родина не померла з голоду, був звинувачений слідчим: „Ти понімаєш, що власні, собственницькі інтереси піднімаєш вище державних!”⁴⁾.

Конфлікт влади з інтелігенцією підтверджує доповідь офіцера в кабінеті слідчого ДПУ: „Попика одного виловили, колишній, правда, та все одно сволок, опіум! Учителі є, лікар... інтелігенція гнила... тракторист є, одна стара калоша, підлітки...”⁵⁾.

Художній конфлікт п'єс нерозв'язаний, а гостроти йому надає прийом концентрації дії.

Драматурги поступово беруть за об'єкт свого переосмислення історичні десятиліття. Так, Й. Струцюк у п'єсі *Декалог самопосвяти*, авторське жанрове визначення якої – „майже історична драма на 2 дії”, розгортає події „в 40–50 роках ХХ ст. на Волині й Галичині”⁶⁾.

Драматичні персоне автор іменує по-особливому: „Ті, кого так чи інакше мусимо згадати”, – чим наголошує на важливості збереження пам'яті про змальовані події.

В. Вербич побачив актуальність п'єси у зосередженні уваги на гострих проблемах сьогодення, адже, усвідомлюючи причетність до українського народу, можна „виявити в учора причинно-наслідкові зв'язки, що в значній мірі зумовлюють драматичні перипетії сьогодення”⁷⁾.

Уже в першій дії *Гурбинський рубіж* фігурує персонаж Камінна – автор у такий спосіб звертається до образу кам'яної баби – старовинної скульптури, яка в українській міфології символічно позначає правдиву історичну інформацію. Саме тому в її вуста драматург вкладає визначення учасників

²⁾ *Ibidem*, с. 440.

³⁾ *Ibidem*, с. 447.

⁴⁾ *Ibidem*.

⁵⁾ *Ibidem*, с. 439.

⁶⁾ Й. Струцюк, *Свідчимо перед Богом...: драматичні поеми*, Луцьк 2003, с. 145.

⁷⁾ *Ibidem*, с. 188.

національного конфлікту: „І лише коли зодягну українську вишиванку – одразу стають усі моїми ворогами. Совети, шваби, ляхи, мадяри, румуни об'єднуються проти мене і жадають знищити мене”⁸.

Отже, учасниками конфлікту є українські націоналісти та більшовики, перші з них представлені в п'єсі характерами Яструба, Списа, Фіалки лісової, Олекси та інших повстанців, а найвиразнішим представником других є Удахов.

Найвиразнішими рисами характеру Удахова є жорстокість і ненависть до ворогів, яку більшовик відверто виявляє в діалозі з Анфісою: „Подумать, только в одной Луцкой тюрьме мы уничтожили более пяти тысяч. Более пяти тысяч, Анфис! Я сам видел, как мясо от разорвавшихся гранат летело в окна”⁹.

Але ці риси визначають ставлення Удахова не лише до українських націоналістів, а й до людей загалом, зокрема воїнів Радянської армії: „Рядовые – это навоз...”¹⁰. Та й військових Удахов сприймає винятково крізь призму їхніх посад і покарання, яке чекає на нього за втрату таких „достойників”. Звертаючись до Чоботарова, він говорить: „Что ты болтаешь?! Ты понимаешь, кого мы потеряли? Героя финской войны! Как я об этом сообщу командованию?!”¹¹.

Вороги українських націоналістів – більшовицькі партизани й німці – подані цілісно, і лише слова Ясеня розкривають механізм виникнення історичного конфлікту між трьома конфліктуючими сторонами: „На Волині головною базою більшовицьких партизанських банд стали польські колонії. З цих колоній червоні партизани, уникаючи одвертих виступів проти німців, нападають на наші села, грабують їх нещадно, убивають людей. А трапляється, що підстрілюють одного-двох німців, і німці мстять за те українцям. Їхня практика полягає в тому, щоб викликати жорстокі німецькі репресії. Так було в Кортелісах, де загинуло до трьох тисяч невинних людей. До яких тільки сатанинських методів не удаються більшовики у боротьби проти українського непокірного люду”¹².

Українські воїни повстанської армії зображені свідомими носіями українських ідей. Так, „окопна дружина” Удахова Анфіса вважає, що вони знають, за що воюють. Це підтверджується переконаністю й упевненістю повстанця Олекси, який відрекомендується: „Сподіваюся, майбутній воїн вільної, самостійної української держави”¹³. Повстанці виявляють життєлюбність, прагнення творити добро рідній державі: „Ми мусимо жити. Жити на зло ворогам і на добро Україні”¹⁴.

⁸ *Ibidem*, с. 147.

⁹ *Ibidem*, с. 151.

¹⁰ *Ibidem*, с. 152.

¹¹ *Ibidem*, с. 153.

¹² *Ibidem*, с. 154.

¹³ *Ibidem*, с. 160.

¹⁴ *Ibidem*, с. 164.

Мудрість драматурга полягає в тому, що він розглядає конфлікт цього історичного періоду як макроконфлікт, складовою якого є конфлікт усередині самих українців: між повстанцями та членами радянської армії. Цей конфлікт характеризує Спис, обурюючись: „Ми ж за їхню і нашу волю помираємо, а вони нам, обмерзлим, старого дрантя не завжди підкинуть”¹⁵. Та й радянських воїнів-українців Спис називає рабами, „яких світ не знав”¹⁶. Проти рабства повстанці ладні боротися – Спис, сповнений негативних емоцій, „б’ючи кулаком об землю”, говорить: „Вони! Вони! Вони! Я б їх всіх із фашистами й енкаведистами – під одну стінку!”¹⁷. Причиною такої ненависті є зокрема пережиті в дитинстві страхіння. Повстанець Оса згадує: „Після того, як в тридцять другому мати вирвала мене з рук божевільного батька (хотів зарубати і з’їсти), я їх всіх би: від комсомольця до самого Сталіна! Всіх, хто на комуні замішаний”¹⁸. При цьому повстанці не бояться фізичної гибелі, адже перемога – це й пам’ять у серцях майбутніх поколінь.

Міжособистісний конфлікт, спричинений співпрацею з німцями, відбувається й серед самих повстанців. Цей складний епізод в історії України набуває неоднозначного трактування, але більшість науковців-істориків наводять незаперечні факти, що німці й українці ніколи не були союзниками. У п’єсі бандерівці нещадно карали тих, „хто спокусився і почав домовлятися з німцем, щоб спільно на більшовиків виступати”¹⁹. Ясень безапеляційно твердить: смерть Бувалого „стане засторогою для інших. Щоб ніхто ніколи не мав нічого спільного з ворогом! І щоб клятву беріг”²⁰.

Крім цього міжособистісного конфлікту, повстанці переживають й внутрішній конфлікт: будучи наділеними такими рисами характеру, як людинолюбство, вони не можуть вбивати. Так, Флорко зізнається: „Казав, піду до лісу, кого не побачу перед собою – буду стріляти. І не можу. Бачу ж, ніби людина перед тобою – і кріс убік відводжу”²¹.

Використання образу Камінної є циклічним. Саме тому в шостій картині вона з’являється знову й пророчить розгортання конфлікту та ставлення до націоналістів: „Вас обізвуть бандитами, злодіями, п’яницями, зрадниками свого народу. Обізвуть чужі й свої. Повторюю: свої, а то жажливо. Могили ваші зрівняють бур’яни, дощі, а блудні пси. . . краще не казати. Ви думаєте, що боретеся за народ, але той натовп одречеться од вас, бо він проклятий. Він і вас прокляне”²².

¹⁵ *Ibidem*, с. 167.

¹⁶ *Ibidem*, с. 168.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*, с. 173.

¹⁹ *Ibidem*, с. 175.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*, с. 173.

²² *Ibidem*, с. 167.

Розв'язка конфлікту подана драматургом у дев'ятій картині, коли клятва воїнів повстанської армії („Я, воїн української повстанчої армії, взявши в руки зброю, урочисто клянусь своєю честю і совістю перед великим народом українським, перед святою землею українською... <...> перед пролитою кров'ю усіх найкращих синів України... <...> перед найвищим політичним проводом народу українського... <...> боротися за повне визволення всіх українських земель і українського народу від загарбників <...> та здобути українську самостійну соборну державу... <...> В цій боротьбі не пожалію ні крові, ні життя... <...> і буду битися до останнього віддишу... <...> і остаточної перемоги над усіма ворогами України”²³) завершується оптимістичним пророкуванням Камінної: „Значить, не умре ще Україна”²⁴.

Ця клятва співзвучна з Молитвою українського націоналіста: „Україно, Свята Мати Героїв, зійди до серця мого, прилинь бурею вітру кавказького, гомоном карпатських ручаїв, боїв славного завойовника батька Хмеля, триумфом і гуком гармат революції, радісним гомоном Софіївських дзвонів... в тюрмах і в тяжких хвиликах нелегального життя рости мене до своїх чинів, для Тебе в чинах (героїчних діях – *Авт.*) тих хай знайду смерть, солодку смерть... за Тебе. І розпливуся в Тобі, Відвічна Україно Свята! Могуча і Соборна!”²⁵.

Художній конфлікт п'єси гострий, яскравий і остаточно це досягається монологом прийняття рішень.

О. Чугуй у п'єсі-дилогії *Червоний смерч* розглядає Голодомор 1932–1933 рр. як наслідок політичних подій 1921–1922 років. Саме тому частина перша дилогії *Бенкет голодних. Трагікомедія на 2 дії, 6 картин* має присвяту – „Жертвам комуністичного голодомору в Україні 1921–1922 років”. Крім розкритого на попередньому матеріалі основного конфлікту між владою і українським народом, який також наявний у п'єсі, драматург виявляє ще один, учасниками якого є влада та іноземні представники.

У творі Владу уособлюють „перший керманіч Радянської імперії” Ленін, „генеральний секретар комуністичної партії” Сталін, „комісар таємних служб” Дзержинський, а також безпосередні виконавці їхніх рішень – голова сільської ради Рябозадов, компартійний ватажок Голопупенко. Іноземні представники в п'єсі – посол Італії Пучіні, посол Англії Макс, посол Франції Мішель, посол Німеччини Фріц.

Сутність влади втілена в словах Леніна: „Це не грабїж! Не розбїй, а продовольча диктатура! Одна із форм вияву пролетарської диктатури на селі! Усіх, хто відмовляється виконувати продовольчий податок, хто не хоче здавати

²³ *Ibidem*, с. 186.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ В. Петровський, *Історія України: неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі*, Харків 2008, с. 455.

державі хліб і м'ясо, будемо карати нещадно... Не зупиняючись перед розстрілом і повішенням... Так! Так! Масовий і нищівний терор... Суд повинен не усувати, а узаконювати терор... Стріляти всіх без розбору й слідства! Виявляти справжній революційний ентузіазм і рішучість. За кожного повішеного видавати премію грошима або натурою! Ми повинні нарешті довести, що влада – в наших руках!”²⁶.

Драматург сатирично висвітлює гіпертрофовану самозакоханість та надмірне владолюбство. Через сновидіння констатується, що представник влади „почав гавкати уві сні”²⁷, що лікар Ветеринаріус трактує як „ознаку величчя”, бо „всі великі правителі світу уві сні розмовляли тільки по-тваринному або по-звіриному”: „Ірод, наприклад, квакав, як жаба. Нерон вив вовком. А Тутанхамон ревів леопардом!”²⁸. У першій картині дії другої О. Чугуй ще раз ілюструє прагнення самоствердження політичного керманіча: „Ленін (зачинивши міцніше двері, ставить посеред кабінету стілець. Вилізши на нього, імітує різні варіанти власного пам'ятника, виголошуючи до кожної пози лозунг). Хай живе комунізм! Смерть капіталізму! (Зупинившись). Ні! Так буде низько. (Вилазить на стіл і знову імітує різні варіанти, вигукуючи). Хай живе світова революція! Смерть ворогам комунізму! (Зупинившись). Ні! Це теж низько. (Ставить стілець на стіл, вилазить на нього, імітуючи нові варіанти)”²⁹.

Жорстокість влади по відношенню до українського народу, яка породила гострий конфлікт, характеризується в діалозі Леніна з Пучіні. Незважаючи на голод, Ленін був готовий надати іноземним представникам додаткові запаси продовольчих товарів: „А щоб ви не сумнівалися, пропоную вам закупити у нас, скільки захочете, найкращого зерна і масла. Так-так! Саме найкращого! До того ж, за цінами, набагато нижчими від світових”³⁰.

Мета приїзду Пучіні, уряд якої „вважає аморальним купувати продовольчі товари у держава, народ якої потерпає від голоду”³¹, зобов'язана „з'ясувати, якої допомога” потребує Українська держава³². Зародження майбутнього конфлікту відбувається тоді, коли прохання Леніна „допомогти <...> переконати <...> уряд і всю світову громадськість у тому, що галас про голод у <...> країні – справжнісінька байка”³³, Пучіні відмовляється виконувати без перевірки, яка відбудеться у Великих Сорочинцях Полтавської губернії.

²⁶ О. Чугуй, *Червоний смерч. П'єса-диалогія*, Харків 2001, с. 7.

²⁷ *Ibidem*, с. 8.

²⁸ *Ibidem*, с. 9.

²⁹ *Ibidem*, с. 22.

³⁰ *Ibidem*, с. 10.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*.

Держинський констатує, що розпорядження Леніна повезти делегацію та „нагодувати її досхочу всіма найкращими українськими стравами”³⁴ виконати складно, бо „є дані, що залишки українців харчуються чим попало, навіть собачим м'ясом”³⁵, у той час, коли влада вважає: „Якщо в Україні не зафіксовано людоїдство, то це ще не голод”³⁶. І це в той час, коли владні структури харчуються смаженим індиком, чорною ікрою, салом.

Паралельно О. Чугуй змальовує конфлікт влади із селянами, які в перераз важній більшості залишаються вірними своїм моральним принципам і відмовляються демонструвати вдавану українську щедрість іноземним гостям. Але деякі – у п'єсі це Ївга і Килина – у внутрішньому конфлікті між „не хочу” і „треба” обирають останнє заради життя рідних і, особливо, дітей.

Остаточно розвінчати міф багатого й щасливого життя на українській землі допомагають жінки: перша дарує гостям коровай із глини та сухої лободи, а друга, „вибігши, різко зупиняється, потім швидко прямує до столу, хапає шматок м'яса, нюхає і майже кидає на стіл” зі словами: „Так і знала! Іроди! Варвари! Що ж ви наробили? Останнього собаку! Останню кішку зарізали! У мене ж десятеро діток! І всі лежать опухлі від голоду! (Голосячи.) Чим же я буду їх годувати?”³⁷.

У першій частині діалогії конфлікт не розв'язується, а знаходить своє продовження в другій частині, події якої розгортаються також в Україні, але через десять років. Драматург, зміщуючи часові пласти, залишає тих же учасників основного макроконфлікту, відкоригувавши персоналії. Тепер основний представник влади – керманіч Радянської імперії – Сталін, який виступає носієм тих же рис характеру, як і Ленін у першій частині, які визначають жорстоке ставлення до українців („Знищили більше десятка мільйонів душ, а країну до сих пір потрясають повстання і голод”³⁸). Сталін, як і Ленін, припускається тих же помилок, дозволяючи самолюбству і владолюбству визначати його поведінку. Так, у другій дії частини другої драматург виразно характеризує стосунки влади з пресою: „Ало! Товариш Менжинський? Так. Це я – Йосиф Віссаріонович. Прошу пояснити, чому Чернігівська обласна газета вийшла без портрета генерального секретаря комуністичної партії Радянського Союзу? Ніяких виправдань. Головного редактора цієї паршивої газети сьогодні ж відправити в Сибір на відпочинок, за колючий дріт років на десять, а ще краще – навечно. <...> Доповідайте, хто дозволив видрукувати в Запорізькій обласній газеті дані про кількість померлих від голоду? Ні! Це не випадковість, а навмисне розголошення

³⁴ *Ibidem*, с. 11.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*, с. 27.

³⁸ *Ibidem*, с. 39–40.

державної таємниці. Адже була чітка установка Центру – будь-які дані про померлих від голоду навіть у столицю подавати лише у вигляді інформації про загибель худоби – корів, коней і тому подібне. Жодних виправдань! Увесь тираж газети зібрати й спалити, а головного редактора повісити! Разом з його колегами! На одній гілляці!³⁹

Сталін, як і Ленін, змальований у стані внутрішнього конфлікту, виявленого через розмову персонажа з бюстом Леніна, а потім і з власним бюстом.

У другій частині продовжує розгортатися конфлікт між політичними керівниками та іноземними представниками. Через десять років Пучіні знову прагне переконатися у відсутності голоду в Україні й хоче відвідати Великі Сорочинці. У той час, коли „хліб, м'ясо, масло та інші продовольчі товари вивозяться з України прискореним темпом. У більшості областей зафіксовано непоодинокі випадки людоїдства”⁴⁰, влада розпоряджається імітувати весілля: „Але найкраще, коли іноземна делегація поїде туди, де вона побувала десять років тому. До того ж потрапить на весілля. Треба створити ілюзію, що в Україні не тільки немає голоду, а й бурхливо протікає життя. Народ працює, веселиться, співає пісні, танцює... Закохані одружуються, народжують дітей і тому подібне. Ха-ха-ха!”⁴¹. Цей проект також виявився провальним, адже влада просто не врахувала, що попухлі з голоду люди фізично не матимуть сил танцювати й співати.

Так правду владним структурам приховати не вдалося. Незважаючи на масове фізичне знищення українського народу, констатувати перемогу влади у виявленому конфлікті не доводиться, адже знаходяться українці, здатні на опір. У творі – це Микола Лемик, який „з метою привернення уваги світової громадськості до голодомору в Україні”⁴² вбиває у Варшаві консула – представника діючої влади. Тому фінальні заклики Сталіна: „Організувати третій голодомор! Четвертий! П'ятий! Поки не здохне останній українець на землі”⁴³, – сприймають як вигуки хворого („Сталін закручується у шаленому ритмі”⁴⁴) і тільки увиразнюють ознаки обраного автором жанру трагікомедії.

М. Мулик розкриває історію створення драми *Трагедія нації*: „Чому я вирішив написати коротесеньку п'єсу про трагедію української нації? Моя покійна дружина Марія з дому В'юненків, по чоловіку Мулик, пережила цей страхітливий голодомор, на велику чудо вижила, харчуючись бур'янами

³⁹ *Ibidem*, с. 51–52.

⁴⁰ *Ibidem*, с. 43.

⁴¹ *Ibidem*, с. 44.

⁴² *Ibidem*, с. 65.

⁴³ *Ibidem*, с. 66.

⁴⁴ *Ibidem*.

і риб'ячими головками. На основі її розповідей і написана ця п'еса, яка присвячується її пам'яті⁷⁴⁵.

Автори п'ес, присвячених Голодомору 1932–1933 р. завжди вказують на місце, де розгортається основний конфлікт. Переважно це „кімната інтелігентної сім'ї”⁷⁴⁶, у якій шанують Бога („На стіні висить образ Божої Матері”⁷⁴⁷) і рідну мову („В кутку – книжкова шафа з книжками”⁷⁴⁸). Сенс життя в родині – це виховання дітей: „За столом двоє діток хлопчик і дівчинка, 9–7 років. Хлопчик тримає в руках книжку, а дівчина – лялечку”⁷⁴⁹.

Ставлення більшовицької влади до освіти та виховання українців розкрито в п'есі *Вирок безумства 1932–1933 рр.* П. Войчишена-Лугівського. Представник центральних органів ВКП(б) Перець вважає дурницею навчання рідної мови, бо переконаний: „Яке вилупилось, таке і в ящик зіграє. Нам потрібні робочі руки, щоб копати, садити, вирощувати, носити, трамбувати, цеглу класти... Хіба що, на село – одного писаку. Одну школу – на район: навчання три місяці в рік. Досить займатись непотрібними справами”⁷⁵⁰. Мислячі люди були невігідними представникам влади: „Треба робити, а тоді думати”⁷⁵¹. Не хоче думати й сам Перець: „Мені не треба щось розуміти. Є постанови, директиви, вказівки Центрального Комітету партії”⁷⁵².

Основний конфлікт у п'есі В. Мулика відбувається між українським народом та радянською владою. Народ уособлює родина Михайла і Марії, а владу – комісар Єзраель Мойсеєвич, прокурор Абрам, голова трибуналу Іванов Сергій Сергійович та слідчі Хаїм та Ісак. Саме вони є виконавцями рішень більшовицької партії.

Родина Михайла й Марії в першій дії представлена в день народження сина Івасика, який мріє отримати в подарунок хліб: „Мамочко, я хліба хочу, щоб м'який був і рум'яний, як сонце”⁷⁵³. Замість цього він від батька отримує іграшкову балалайку та кілька сухарів. Святкову вечерю прагне створити мати, яка „пішла збирати кропиву на борщик”⁷⁵⁴, бо „ближче немає жодного їстівного бур'яну. Люди і лободу, і кропиву з'їли”⁷⁵⁵. Крім того, мати принесла

⁴⁵ М. Мулик, *Трагедія нації: художньо-публіцистичне видання*, Івано-Франківськ 2003, с. 8.

⁴⁶ *Ibidem*, с. 10.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ П. Войчишен-Лугівський, *Вирок безумства 1932–1933 рр. Трагедія – на дві дії, шість картин*, Хмельницький 2006, с. 36.

⁵¹ *Ibidem*, с. 38.

⁵² *Ibidem*, с. 41.

⁵³ М. Мулик, *Трагедія нації: художньо-публіцистичне видання*, Івано-Франківськ 2003, с. 11.

⁵⁴ *Ibidem*, с. 10.

⁵⁵ *Ibidem*.

дітям „подарунок від зайчика”⁵⁶. Емоції дітей від такого подарунку автор подає в ремарці – „Діти пожадливо дивляться на траву. Кваплячись, приймають подарунок від матері, пхають до рота”⁵⁷.

Наслідки діяльності більшовицької влади М. Мулик подає в інохарактеристиці, поданої Марією: „В селищі не видно псів, котів, тепер беруться за дітей. Селище все в трупах. Солдати не встигають прибирати, щоб закопати. Людина ще дихає, а її кидають в яму і закопують. Боже, варвари – не люди!”⁵⁸. Автор наголошує, що влада, винищуючи рідних військових, залишає примітивні можливості для їхнього виживання: „Військовим зі свого пайка не дозволено виносити з їдальні. <...> Нас, усіх військових, перевели на харчування в їдальні”⁵⁹.

Більшовицька влада приховує Свою діяльність за брехнею, переданою словами Андрія, друга Михайла: „Люди самі створили голодомор. Куркулі – вороги радянської системи, зерно заховали, закопали в землю всі продукти харчування, а говорять, що активісти влади в них все забрали силою. Щоправда, норми здачі хлібопродуктів і інших обов’язково повинен кожен, кому належить, виконати, але вони, мовляв, не хотіли здавати добровільно, тому доводилось примусово забирати. Хліб потрібен Москві, Ленінграду й іншим промисловим містам Росії”⁶⁰; „Сталін перед світом заявляє, що на Україні нема ніякого голоду. Що це пропаганда ворогів радянської держави, робота куркулів і петлюрівців”⁶¹.

Національні цінності, за п’єсою М. Мулика, розглядалися більшовицьким комісаром виключно через призму внеску для радянської влади. Так, комісар, завітавши до квартири Михайла, зробив зауваження: „В квартирі офіцера повинні висіти всі портрети керівників советської влади. А Шевченко? Шевченко для советської влади нічого не сделал, он буржуазний націоналіст”⁶². Подібне зневажливе ставлення до письменника породило конфлікт між Комісаром і Михайлом, оскільки останній виявився свідомим патріотом: „Тарас Шевченко – наш національний геній, пророк, патріот своєї нації. До нього ми повинні молитися”⁶³. Хоча Михайло в той же час частково поступається своїми переконаннями заради життя родини та власного виживання: „Шевченка портрет буде висіти, а Сталіна я повішу на другій стіні”⁶⁴.

⁵⁶ *Ibidem*, с. 11.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ *Ibidem*, с. 12.

⁵⁹ *Ibidem*, с. 13.

⁶⁰ *Ibidem*, с. 13–14.

⁶¹ *Ibidem*, с. 17.

⁶² *Ibidem*, с. 15.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ *Ibidem*.

У цій репліці Михайла виявляється його підсвідоме ставлення до Сталіна, що відразу було помічене Комісаром: „Не Сталіна повешу, а его портрет. Нужно подбierać слова!”⁶⁵.

Влада здатна брехати не лише українському народу, а й представникам інших країн: „З-за кордону приїздила комісія, щоби переконатись чи дійсно народ гине з голоду. Делегацію ввели туди, де спеціально все було підготовлено. Делегація не мала можливості вибору місця зустрічі. Кругом обложено військами ЧК. Для неї влаштували різні бали, весілля. Водили по коморах, показували в засіках збіжжя. Їм пустили в мозок більшовицького дурману. Комісія подивилася, що всі працюють, померлих від голоду нема, склала протокол, підписала: голодомор ініціюють куркулі, петлюрівці, вороги радянської держави”⁶⁶.

Більшовицька влада виявилася злоторчою не тільки щодо українського народу, а й російського. Росіян Обманним шляхом закликали на українські землі, приховуючи факт існування голоду: „Місцеві посіпаки забезпечують їх всім необхідним, харчами. Через день привозять хліб, який видають по карточках”⁶⁷. Обіцянки не вивчати українську мову та відкрити російські школи було достатньо, щоб заселяти українські землі, бо серед поселенців „багато шовіністів, які визнають тільки руське”⁶⁸.

Незважаючи на трагічні події Голодомору 1932–1933 років, жанрове визначення „драма” абсолютно виправдане, оскільки розв’язка конфлікту стверджує перемогу українського народу. Її вкладено в сновидіння Михайла: „Не заздрю тим нелюдам, які створили цей голодомор. Усі притягнуті до суворой відповідальності. Змінено назви вулиць, підприємств, які носили імена тих катів. Познімали в усіх містах і селах їхні пам’ятники, як наприклад, кату Котовському, який власноручно розстріляв під Базаром 359 повстанців. Переселенців з Росії, які приїхали на місця померлих з голоду, депортовано на етнічну батьківщину. Майно, ними награване, повернуте тим людям, кому воно належало і котрі не померли з голоду”⁶⁹. Події сновидіння відбуваються в будинку Уряду, на якому висить державний прапор.

Події другої дії п’єси М. Мулика „Трагедія нації” відбуваються в кабінеті, де працюють чекісти, чий політичні погляди підтверджуються портретами Сталіна й Держинського на стіні, а методи роботи – наявністю в кутку печі „для розігрівання металу для допитів”⁷⁰. Констатація жорстокості цих методів увиразнює гостроту та яскравість виявлених конфліктів. Михайло,

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ *Ibidem*, с. 18.

⁶⁷ *Ibidem*, с. 21.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ *Ibidem*, с. 26.

⁷⁰ *Ibidem*, с. 27.

маючи стійкий і сильний характер, твердить: „Як я можу підписувати те, чого не було й не може бути. Цього мені не дозволяє честь радянського офіцера”⁷¹. Михайло терпів тортури – увігнання голок під нігті, побиття нагайкою, але втілення загроз Ісака („Не підпишеш, розпечемо залізо, розігріємо твої п’яти, а між пальці вложимо запалені джгути, ох і проїдешся на велосипеді!”⁷²) терпіти було несила, тому він підписав запропонований протокол про контакти з Галичиною та фізичне підкорення не породило зламу духу та внутрішнього конфлікту, бо і Михайло, і Андрій, яким військовий трибунал присудив найвищу міру покарання – розстріл, перед смертю проклинали ворогів і виголошували: „Слава Україні!”⁷³. Марія, дружина Михайла, попри особисту трагедію – смерть сина, відсутність інформації про чоловіка (за сюжетом п’єси вона так і не дізналася про його смерть) усе одно висловлює віру у світле майбутнє: „Ми, українці, ще будемо вільними і щасливими”⁷⁴.

Хронотопіка конфлікту уважно прописана й у п’єсі *Вирок безумства 1932–1933 рр.* П. Войчишена-Лугівського. Події першої дії відбуваються в кабінеті голови колгоспу, де „над столом, по центру, висять портрети: Леніна, Сталіна”⁷⁵. Для передачі владолюбства більшовиками автор змальовує приміщення голови районного партійного комітету ВКП(б): „Кабінет великих розмірів, різьблений сіл і крісло”⁷⁶.

Конфлікт часів Голодомору відбувається між представниками ВКП(б) та колгоспниками. Тобто, драматург, порушуючи спільну з М. Муликом проблему, змінює склад учасників конфлікту: одна сторона залишається незмінною – більшовицька влада, а друга – конкретизується: акцент від українських військових змінений у бік українських колгоспників.

Райком комсомолу забирає з села здорову молодь на новобудови, але абсолютно не докладає зусиль на підтримання там мінімальних умов життя. Конфлікт загострюється, коли Листовий розкриває справжню картину життя на селі: „Під час збирання буряків затримано п’ять жінок, які виносили з поля по два кормових буряки. Маються випадки зривання колосків дітьми колгоспників – повернуті до колгоспної комори, а також зривання цвіток рапсу, фруктової зелені, вилову земноводних (жаб, мишей, риби) для споживання”⁷⁷.

Причиною конфлікту між владою і колгоспниками є прагнення перших сформувані гіпертрофовану „потребу душею допомагати колгоспному ру-

⁷¹ *Ibidem*, с. 28.

⁷² *Ibidem*, с. 29.

⁷³ *Ibidem*, с. 32.

⁷⁴ *Ibidem*, с. 33.

⁷⁵ П. Войчишен-Лугівський, *op. cit.*, с. 4.

⁷⁶ *Ibidem*, с. 12.

⁷⁷ *Ibidem*, с. 11.

хові” ціною власного добробуту. Так, голова райкому ВКП(б) Семен Семенович Барабаш ухвалює відзначити товариша Ткаченка, „який під час загорання своєї хати, на відстані ста метрів від пожежі, не залишив пост варти біля скирди снопів колгоспного хліба, поки його не змінили. Своїм вчинком довів на ділі, як, дійсно, потрібно колгоспникові ставитись до своїх обов’язків та охорони колгоспного майна”⁷⁸. Хоча для справжнього українця вияв такої байдужості до свого господарства – це, на думку голови виконкому с. Самійлівці Антона Кириловича Лезнюка, ознака „безпробудного п’янства”, „або з головою – щось не того”⁷⁹. Влада радо схвалює не лише збайдужіння до власного господарства, а й до рідних. У той же час підтримуються вчинки тих, хто своєю діяльністю наслідує Ткаченка: „Колгоспник Марцонь – охоронець зерна на колгоспному дворі, не залишив без охорони державне майно, хоча в дружини почались пологи. Жінка і дитина померли”⁸⁰.

У п’єсі П. Войчишена-Лугівського Барабаш, призначивши Лезнюка редактором районки „Колгоспник” з метою висвітлення подібних „мужніх” учинків, спричинив його внутрішній конфлікт між ‘не хочу’ і ‘треба’. Усвідомлення необхідності вижити змушує Лезнюка, „зробивши секундну паузу”⁸¹, йти за Барабашем.

Автор висвітлює конфлікт не лише між носіями протилежних світоглядних установок, а й міжособистісний конфлікт між представниками однієї владної системи. У творі це Барабаш Семен Семенович і Перець Давид Порфирович, останній, крім цього, „представник центральних органів ВКП(б), він же голова сільвиконкому”⁸². Амбіції кожного з них породили конфліктну ситуацію. Барабаш відразу після знайомства наголошує на власній значимості: „Я голова районного комітету, затверджений обласним ВКП(б). Прошу зі всіх питань радитись особисто зі мною”⁸³, – на що Перець попереджає, що „не дозволить принижувати”⁸⁴ власних повноважень.

Жорстокість Перця стає зрозумілою при першому читацькому знайомстві з ним – в авторському поясненні до картини третьої дії першої, описі його кабінету голови сільвиконкому: „Дощатий стіл покритий червоним полотном. За столом стоїть велике, декоративно-різьблене крісло. На спинці крісла, на папері, напис: „Не сідай! Застрелю!””⁸⁵, – що свідчить про зневажливе ставлення до всіх відвідувачів. Справжність, а не показність такого

⁷⁸ *Ibidem*, с. 17.

⁷⁹ *Ibidem*.

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ *Ibidem*, с. 18.

⁸² *Ibidem*, с. 3.

⁸³ *Ibidem*, с. 21.

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ *Ibidem*, с. 19.

позиціонування знаходить підтвердження в діалозі Калини з Перцем. Жінка, звертаючись з проханням відпустити сина-вчителя, у відповідь отримує націлений на неї наган. Дуже швидко в селі Перець у людей за свої не людські вчинки здобув ім'я людоїда. Федір розповідає як той „штовхнув матір берданкою, літню людину... як тварину”⁸⁶.

Драматург констатує, що не всі селяни, опинившись в умовах виживання за більшовицької влади, у стані внутрішнього конфлікту між ‘не хочу’ і ‘мушу’ обирають останнє. Так, учитель історії Федір не лише свідомий свого переконання, а готовий за нього віддати життя: „Якщо етнос забуває традиції – забуде предків. Забудеш предків – втратиш ім'я своє. Краше сидіти у в'язниці, ніж бачити такі нові порядки”⁸⁷.

Стан внутрішнього конфлікту притаманний не лише окремим людям – драматургу вдається виявити внутрішній конфлікт всієї нації. Його Причину в п'єсі *Вирок безумства 1932–1933 рр.* констатує голова правління колгоспу ім. Леніна Петро Дмитрович Листовий, звертаючись до Перця: „Це правда, що народ на розпутті, пошуками їстівного, заради свого існування. І в цьому винні і я, (поглянув на Перця), і ви, тому що народ нам довірив, повірив у наші ідеї... Зовні поглянути, начебто все красиво. Але ми не хочемо через своє нехлюйство, неосвіченість, своє безглуздя пірнути в їх середину, суть, можливість її втілення”⁸⁸.

Злотворча дія влади здійснювалась у двох напрямках: фізичне винищення людей та ліквідація національних основ, які зокрема закладені в прізвищах. Так, Барабаш „сердито” вимагає „колгоспникам перевести прізвища, на подібні російські. Наприклад, Листовий – Листушков, Лезнюк – Лезнюков”⁸⁹. Прізвище передається з покоління в покоління, відповідно зміна прізвища є втратою зв'язку з родом.

Отже, драматургія, у якій висвітлено життя українців у 1932–1933 роках, цілісно виявляє основний політичний макроконфлікт між радянською владою і селянами. Якщо М. Мулик зосередив увагу на наслідки такого конфлікту, то П. Войчишен-Лугівський розкрив всю гостроту його перебігу, що забезпечується змалюванням сцен жорстоких тортур або фізичних страждань, особливо дітей. В усіх п'єсах радянська влада як учасник конфлікту виявляє спільні ознаки у ставленні до українців: прагнення знищити культуру, рідну мову, зв'язок з родом, національну символіку. Брехливість влади спрямована на знищення однієї нації заради утвердження іншої.

⁸⁶ *Ibidem*, с. 23.

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ *Ibidem*, с. 40.

⁸⁹ *Ibidem*, с. 38.

ЛІТЕРАТУРА

- Войчишен-Лугівський П., *Вирок безумства 1932–1933 рр. Трагедія – на дві дії, шість картин*, Хмельницький 2006.
- Михайлюта О., *Вольниця: кіноповість, драма, оповідання, вірші, публіцистика*, Київ 1998.
- Мулик М., *Трагедія нації: художньо-публіцистичне видання*, Івано-Франківськ 2003.
- Петровський В., *Історія України: неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі*, Харків 2008.
- Струцюк Й., *Свідчимо перед Богом...: драматичні поеми*, Луцьк 2003.
- Чугуй О., *Червоний смерч. П'єса-дилогія*, Харків 2001.

RETHINKING THE GREAT FAMINE IN CONTEMPORARY UKRAINIAN DRAMA THROUGH CONFLICT DIMENSION

The article analyzed the dramatic works of 1990–2010 years, dedicated to reconsideration of the historical events of 1932–1933. Interpretation of works carried out by the method of analysis developed artistic conflict that provides its functioning at all levels of work. This feature conflict interpreted based modeling approach, rather than ethical mime, who has long reigned in literary criticism. Component analysis of modern drama possible to distinguish cross-cutting political makrokonflikt between the Soviets and the peasants, which features a sharpness and brightness.

Key words: art conflict, typology, contemporary drama

Marta ZAMBRZYCKA

Uniwersytet Warszawski

Scenariusz podróży inicjacyjnej na przykładzie powieści Walerija Szewczuka *Spowiedź*

Są tematy, które cieszą się szczególnym zainteresowaniem badaczy. Jeśli stanowią przy tym motyw przewodni sztuki, literatury i mitologii, jeśli odnajdujemy je w obrzędzie, rytuale czy zwyczaju, możemy mówić o toposach kulturowych. Do takich należą bez wątpienia inicjacyjne scenariusze, pojawiające się zarówno w mistyczno-ezoterycznych wtajemniczeniach, w rytuałach tzw. ludów pierwotnych, jak też w tradycyjnej obrzędowości ludowej, w baśniach, mitach oraz sztuce współczesnej i literaturze. Właśnie literatura stanowić będzie zasadniczy temat niniejszego artykułu. Literatura ukraińska, a dokładnie powieść współczesnego prozaika W. Szewczuka. Śledzenie wątków inicjacyjnych we współczesnej prozie pozwala dostrzec, jak koncepcje antropologów kultury i religioznawców przekładają się na język literatury. Pozwala również wpisać tekst literacki w szerszy kontekst kulturowych motywów i odniesień. Wydaje się to ciekawą i „ożywczą” perspektywą.

Inicjacja jest jednym z obrzędów przejścia, a jej cel to „zasadnicza zmiana statusu społecznego i ontologicznego” jednostki¹. Mając na uwadze brak powszechnej zgody na jednoznaczne utożsamienie inicjacji z obrzędami przejścia², należy podkreślić niewątpliwe podobieństwo strukturalne obu kategorii, które różnią się jedynie tym, iż: „o ile celem rytu przejścia jest inkorporacja do grupy plemiennej

¹ M. Eliade, *Sacrum a profanum. O istocie sfery religijnej*, tłum. B. Baran, Warszawa 2008, s. 198.

² E. Głazewska zauważa, iż rytuały inicjacyjne są podkategorią rytuałów przejścia. E. Głazewska, *Aineimoaziri – dziewczęce rytuały inicjacyjne u ludu Manam jako egzemplifikacja rytuału przejścia Arnolda van Gennepa* [w:] *Rytuał i teraźniejszość*, pod red. M. Filipiak i M. Rajewskiego, Lublin, 2006, s. 251–267. O różnicach w definiowaniu tych pojęć czytamy również: „To, co A. van Gennep uważał za ryt przejścia dla Levi Bruhla było inicjacją. Eliade również różnorodnie interpretował te pojęcia”. *Inicjacje. Społeczne znaczenie sytuacji liminarnych w rytach przejścia*, pod red. J. Sieradzana, Białystok 2006, s. 12.

lub społecznej to celem inicjacji jest transformacja do nowej postaci egzystencji, czyli ponowne narodziny³. Zdaniem M. Eliadego obrzędy inicjacyjne odgrywają kluczową rolę w religijnym kształtowaniu się człowieka i stanowią jedną z najbardziej archaicznych warstw duchowej kultury człowieka⁴. Inicjacja to proces wtajemniczenia, objawienia *sacrum*, ukonstytuowania ludzkiej egzystencji na wyższym poziomie duchowości.

Jako obrzęd przejścia inicjacja oznacza zmianę statusu egzystencjalnego, czemu towarzyszą symbole śmierci i odrodzenia. Jest paradoksalnym przeżyciem śmierci i zmartwychwstania, gdyż jednostka: „aby stać się człowiekiem we właściwym sensie, musi umrzeć (...) i narodzić się ponownie do wyższego życia, którym jest życie religijne i kulturalne”⁵. Mnogość zjawisk określanых terminem „inicjacja” zmusza do poszukiwania wspólnego mianownika. Mamy tu bowiem ujęte razem szamańskie misteria⁶, archaiczne rytury rdzennych mieszkańców Australii⁷, wtajemniczenia kabalistyczne, obrzędy hinduistyczne, praktyki joginów czy mityczno-obrzędowe scenariusze judaizmu oraz chrześcijaństwa⁸. Czyli: od wierzeń pierwotnych do wielkich systemów religijnych, od rytów australijskich do świętych tekstów chrześcijaństwa. Wspomnijmy również o różnicach między męskimi i kobiecymi rytuałami inicjacyjnymi, związanymi z dojrzewaniem⁹. Wszystkie te – tak bardzo różnorodne – zjawiska łączy idea symbolicznej śmierci i ponownych narodzin na wyższym poziomie ontologicznym. Łączy je także trójdzielna struktura obrzędowa, opisana po raz pierwszy w klasycznej pracy A. van Gennepa *Obrzędy przejścia*¹⁰. Trzy fazy obrzędowe A. van Gennep określił kolejno jako: fazę separacji (wyłączenia), fazę przejścia oraz fazę włączenia¹¹.

Wprowadzona przez A. van Gennepa koncepcja rytuałów przejścia stała się w naukach humanistycznych istotnym narzędziem, służącym interpretowaniu

³ *Ibidem*, s. 12.

⁴ M. Eliade, *Sacrum a profanum...*, s. 201.

⁵ *Ibidem*, s. 201.

⁶ O inicjacjach szamańskich czytamy między innymi w: M. Eliade, *Traktat o historii religii*, t. III, tłum. A. Kurys, Warszawa 1997, s. 7–30; Idem, *Szamanizm i archaiczne techniki ekstazy*, Warszawa 1994; J. S. Wasilewski, *Podróże do piekieł. Rzecz o szamańskich misteriach*, Warszawa 1979.

⁷ W. Bęben, *Ryty przejścia u Arapeszów*, w: *Ludy i kultury Australii i Oceanii*, pod red. B. Pietraszki, B. Kopydłowskiej-Kaczorowskiej, Wrocław 1996.

⁸ Obecność inicjacyjnych scenariuszy w wielu systemach religijnych śledził polski religioznawca i antropolog A. Wierciński. Podjął on między innymi próbę odczytania symboliki inicjacyjnej chrześcijaństwa poprzez hermeneutykę Apokalipsy św. Jana: A. Wierciński, *Magia i religia. Szkice z antropologii religii*, Kraków 2010.

⁹ E. Głazewska, *op. cit.*, s. 251–267.

¹⁰ A. van Gennep, *Obrzędy przejścia*, tłum. B. Biąły, Warszawa 2006.

¹¹ Ważność poszczególnych faz różni się w zależności od typu rytuału. Ryty separacji są najbardziej rozbudowane w obrzędach pogrzebowych, ryty przejścia w czasie ciąży, zaręczyn, inicjacji, a ryty włączenia podczas wesela. *Ibidem*, s. 36.

wielu zachowań społecznych i kulturowych¹². Przekładając tę koncepcję na język religioznawstwa, otrzymujemy: fazę symbolicznej śmierci, fazę przebywania w niebycie oraz fazę ponownych narodzin (zmartwychwstania). W języku literatury podział A. van Gennepa zmienia się w schemat fabularny odejścia, tułaczki i powrotu. Gdyż w języku literatury, podobnie jak w języku mitu, inicjacja jest wędrówką i z dużą dozą prawdopodobieństwa możemy zakładać, iż wszędzie tam, gdzie bohater opuszcza rodzinne strony, doświadcza pełnej bólu tułaczki i powraca odmieniony, mamy do czynienia ze scenariuszem inicjacyjnym.

Przykładów mitologicznych i literackich wędrowców jest bez liku – Gilgamesz, Odyseusz, Eneasze, Don Kichot. Motyw ten żyje w legendach, podaniach i baśniach, odradzając się w najróżniejszych postaciach¹³. W tę przebogata tradycja wpisuje się twórczość ukraińskiego prozaika W. Szewczuka¹⁴. Twórczość niezwykle erudycyjna, wielopłaszczyznowa, głęboko osadzona w europejskiej tradycji filozoficzno-literackiej i zakorzeniona w ukraińskiej historii i duchowości. Proza W. Szewczuka domaga się nie tylko odczytania w kontekście literatury światowej, lecz również analizy odwołującej się do kategorii pozaliterackich, właściwych antropologii kultury oraz religioznawstwa. Szeroki kulturoznawczy kontekst pozwoli w pełni docenić bogactwo tej prozy oraz umożliwi – tak istotne dla ukraińskiego literaturoznawstwa – otwarcie literatury na coś więcej niż sama literatura¹⁵.

Ten przyczynek do antropologii literatury na gruncie ukraińskiej prozy współczesnej ograniczmy do jednego utworu W. Szewczuka, a mianowicie do stanowiącej część fantastyczno-historycznego tryptyku powieści *Spowiedź*¹⁶. Struktura fabularna powieści nawiązuje do trójfazowego scenariusza inicjacyjnego, będącego w tym przypadku egzemplifikacją założeń filozofii skoworodiańskiej, w myśl której każda wędrówka stanowi zejście w głąb siebie samego w poszukiwaniu prawdy,

¹² G. Dąbrowski, *Rytuały przejścia a użycie substancji psychoaktywnych*, Wrocław 2006, s. 14.

¹³ „Człowiek jako (...) wędrowiec, pielgrzym jest niemal motywem przewodnim literatury zachodniej – od antycznego Odyseusza przez średniowiecznego Parzivala, rycerza smętnego oblicza Don Kichota Hiszpana M. de Cervantesa aż po P. Gynta norweskiego dramaturga H. Ibsena lub tragiczną postać Ulissesa z powieści Irlandczyka Jamesa Joyce’a.” M. L u k r e r, *Przesłanie symboli w mitach, kulturach i religiach*, tłum. R. Wojnakowski, Kraków 1994, s. 303.

¹⁴ O motywie podróży w prozie Szewczuka: Л. Тарнашинська, *Художня галактика Валерія Шевчука*, Київ 2001; А. Горнятко-Шумилович, *Боротьба за „автентичну людину”: проза Валерія Шевчука як відзеркалення екзистенціалізму*, Львів 1999; Р. Корогодський, *У пошуках внутрішньої людини*, Київ 2002.

¹⁵ В. Czaplík-Lityńska, *Coś więcej w literaturze niż literatura*, w: *Antropologia kultury – antropologia literatury*, pod red. E. Kosowskiej, A. Gomóły, E. Jaworskiego, Katowice 2007, s. 27–38, s. 30.

¹⁶ Utwór wydany został na Ukrainie w 1989 r. jako ostatnia część tryptyku *Птахи з невидимого острова, Мор і Сповідь*. Można go rozpatrywać jako część większego cyklu filozoficznego, połączonego wspólną ideą duchowego odrodzenia bohatera, lub jako odrębną historię. Powieść należy do nurtu historyczno-fantastycznego, inspirowanego motywami ludowymi – podobnie jak pozostałe części cyklu, przedstawia historię Ukrainy widzianą przez pryzmat folkloru i demonologii ludowej.

mądrości i siły¹⁷. Fabuła *Spowiedzi* opiera się na folklorystycznym motywie przemiany człowieka w wilkołaka. Historia przedstawiona została w formie spowiedzi, którą bohater odbywa po zrzuconiu przekleństwa wilkołactwa. Motyw wędrowki pojawia się w dwóch planach: fabularnym – jako leśna tułaczka przemienionego w wilkołaka bohatera oraz metaforycznym – jako wędrowka w głąb pamięci.

Zacznijmy od początku. Zgodnie z koncepcją A. van Gennepa, początkiem inicjacyjnego scenariusza jest oddzielenie jednostki od społeczeństwa. Mircea Eliade zauważa, że każda inicjacja religijna „zaczyna się od tego, że neofita opuszcza rodzinę i zaszywa się w samotnie buszu¹⁸”. Andrzej Wierciński podkreśla zaś – na przykładzie inicjacji szamańskich – iż obrzęd rozpoczyna się porzuceniem świata ludzi i odejściem na odosobnienie¹⁹. W. Szewczuk motyw odejścia od społeczeństwa przekłada na język folkloru, każąc swojemu bohaterowi przybrać postać wilkołaka. Jeśli weźmiemy pod uwagę fakt, że istota inicjacji polega na czasowym „odczłowieczeniu” adepta²⁰, stwierdzimy, że bohater *Spowiedzi* przekracza ludzką kondycję w sposób radykalny, stając się wcieleniem „negatywnego obcego”, niebezpiecznego i niepokojącego bytu²¹. Figura wilkołaka stanowi bez wątpienia wcielenie idei chaosu zagrażającego ludzkiej kulturze. Sam wilk od wieków jest „mitologicznym bohaterem złowróżbnych opowieści”²². Jako zwierzę dzikie i niebezpieczne przynależy do obszaru znajdującego się poza kulturą, do świata bestii i demonów²³.

Ważną rolę odgrywa tu symbolika przestrzeni. Życie przed inicjacją toczy się w granicach „oswojonej” strefy społeczno-kulturowego porządku: w społeczeństwie, rodzinie, mieście czy wsi. Inicjacyjne odosobnienie „wrzuca” adepta w obszar dziki, pozbawiony struktury. W chaos będący zaprzeczeniem kultury i przedstawiany w formie lasu, buszu, dżungli, jaskini, pustyni. Przestrzenie te zawierają symbolikę śmierci: „dżungla, las, mrok symbolizują zaświat, świat podziemny”²⁴. W takim właśnie mrocznym, pozbawionym punktów orientacyjnych lesie znajduje się powieściowy wilkołak. Jako byt nie-ludzki pozbawiony jest możliwości przekroczenia granicy przestrzeni społecznej, a narzucona mu wilcza skóra podkreśla dobitnie jego nową, pozakulturową przynależność. Anty-kulturową i anty-ludzką kondycję postaci wilkołaka opisuje L. Słupecki, wyodrębniając kilka kluczowych

¹⁷ Г. С Коворода, *Твори у двох томах*, за ред. М. Жулинського, т. 1, НАН України 1994, 2005, с. 18–19.

¹⁸ M. Eliade, *Sacrum a profanum...*, s. 203.

¹⁹ A. Wierciński, *Magia i religia. Szkice z antropologii religii*, Kraków 2010, s. 159.

²⁰ *Ibidem*; M. Eliade, *Sacrum a profanum...*, s. 203.

²¹ E. Petoia, *Wampiry i wilkołaki. Źródła, historia, legendy od antyku do współczesności*, tłum. A. Pers, Kraków 2003, s. 5.

²² *Ibidem*, s. 7.

²³ L. Słupecki, *Wojownicy i wilkołaki*, Warszawa 2011, s. 200.

²⁴ M. Eliade, *Sacrum a profanum...*, s. 203.

opozycji: czas aktywności wilkołaka to noc, czas aktywności człowieka – dzień. Przestrzeń wilkołaka to las i pustkowia, przestrzeń człowieka: wieś, pole. Ludzkie zachowanie normuje kultura, wilkołak kieruje się instynktem bestii, gwałcąc normy ustanowione przez społeczność²⁵. Można więc uznać, iż wilkołak jest bytem wyrzuconym poza obręb kultury, a przebywanie poza granicami i normami określonymi kulturą oznacza symboliczną śmierć. Przemieniony w wilkołaka człowiek jest martwy dla świata.

Dlaczego warunkiem inicjacji jest porzucenie dotychczasowego życia? Dlaczego człowiek musi zostawić rodzinę, dom, przyjaciół? Dlatego że – jak powiadają religioznawcy – tylko przekraczając świecką modalność, porzucając stan nieświadomej, „dziecięcej” egzystencji, człowiek może stać się w pełni człowiekiem²⁶. W myśl tego, poprzedzający przemianę w wilkołaka stan „normalnego życia” przedstawiony został w powieści Szewczuka jako okres beztroski i spokoju, jako życie chwilą, bez planów na przyszłość i zagłębiania się w rozważania egzystencjalne. To życie nieautentyczne, zamknięte na transcendencję i ograniczone do wąskiego kręgu spraw codziennych. Pustkę codzienności dostrzega bohater dopiero z perspektywy przemiany, ponieważ tylko wyjście poza krąg świata *profanum* i konfrontacja z „inną” rzeczywistością pozwala dostrzec nieautentyczność dotychczasowego życia: „Там, у містечку, де мешкав, я тільки вдавав, що живу по-справжньому, а на ділі не жив. Навіть ті лихі вчинки, які чинив, я вдіяв тому, що хотів перед світом замаскувати свою до нього непричетність. Насправді ж вибору не зробив”²⁷. Bohater konstatuje, że dopiero przekleństwo wilkołactwa pozwoliło mu zmierzyć się z samym sobą i wypróbować własne siły: „Порожній був і ніякий: не було в мене й нагоди по-справжньому випробувати себе, тобто позирнути на власне існування хоч би з такої висоти, з якої можу дивитися на нього зараз. Хто зна, подумалося раптом мені, може те, що зі мною скоїлося, не таке велике зло”²⁸.

Wilkołactwo definiowane jest jako klątwa. Jest doświadczeniem zła i do rozważań nad naturą zła nakłania. Związane z wilkołactwem zło można definiować dwojako: w kategoriach moralnych oraz w kategoriach odwołujących się do opozycji kultura – anty-kultura, gdzie jako „złe” definiowane jest to wszystko, co zagraża łaadowi społecznemu. Status „złego” nadaje bohaterowi sam fakt „bycia wilkołakiem”, czyli dziką, niebezpieczną bestią. Jednak w powieści Szewczuka

²⁵ L. Słupicki, *op. cit.*, s. 200.

²⁶ „Poprzez inicjację [człowiek M.Z.] przekracza modalność naturalną, modalność dziecka i dostępuje (...) modalności kulturowej, to znaczy zostaje wprowadzony w wartości duchowe. Można by bez nadużycia rzec, że w świecie prymitywnym właśnie inicjacja nadaje ludziom ich ludzki status; przed inicjacją nie uczestniczy się jeszcze w pełni w człowieczeństwie”. M. Eliade, *Inicjacja, obrzędy, stowarzyszenia tajemne*, tłum. K. Kocjan, Kraków 1997, s. 18.

²⁷ В. Шевчук, *Сновидь*, том *Мор*, Львів 2004, s. 143.

²⁸ *Ibidem*, s. 179.

rozważania nad problemem zła mają charakter zdecydowanie moralny. Rzucona na bohatera klątwa wilkołactwa wydaje się złem uczynionym niewinnemu i budzi sprzeciw. Jednocześnie poprzez cierpienie, jakie wywołuje, prowadzi do przebudzenia samoświadomości. Stopniowo związane z klątwą cierpienie zaczyna być odczuwane jako kara, a przemieniony w wilkołaka bohater *Spowiedzi* odbywa bolesną podróż w głąb pamięci, uświadamiając sobie niegodziwość swojego dotychczasowego, konformistycznego i tchórzliwego życia. Choć nigdy nikogo nie skrzywdził, nikogo również nie bronił przed krzywdą, choć nie cieszyło go cudze cierpienie, pozostawał na nie obojętny. Wywołane klątwą cierpienie prowadzi do duchowego przebudzenia, zło zadane przez obcego człowieka uświadamia bohaterowi zło, zawarte w jego własnym postępowaniu. Zanim jednak nastąpią duchowe narodziny „nowego człowieka”, adepta czeka szereg prób, właściwych liminalnej fazie inicjacji. Powróćmy więc do trójdzielnego scenariusza.

Po opuszczeniu świata ludzi inicjowany wkracza w drugą fazę. Etap ten, określany przez A. van Gennepa fazą marginalizacji, natomiast przez V. Turnera stanem „liminalnym”, stanowi najpełniejszą egzemplifikację obrzędu przejścia. Amerykański antropolog podkreślał, że na tym etapie inicjacji adept postrzegany jest jako pozbawiony wszelkich właściwych człowiekowi charakterystyk: nie ma statusu, pozycji, pokrewieństwa, z punktu widzenia społeczeństwa przestaje istnieć: „Byty liminalne, na przykład nowicjuszy podczas inicjacji (...) przedstawia się jako wyzute z właściwości i własności. (...) nie mają żadnego statusu, mienia ani insygniów”²⁹. Faza marginalizacji wiąże się nierozzerwalnie z doświadczeniem bólu, strachu i cierpienia³⁰. Kondycja adepta charakteryzuje się swoistą mediacyjnością – nie jest on żywy, ale nie jest również martwy, nie przynależy do świata ludzi, ale zaświaty też nie są mu przyjazne. Trwa w zawieszeniu, doświadczając okrutnych prób wytrzymałości. Turner pisze: „Byty liminalne nie przebywają ani tam, ani tu. Znajdują się pomiędzy pozycjami wyznaczonymi i uporządkowanymi przez prawo, zwyczaj, konwencję i ceremoniał. (...) Liminalność bywa często przyrównywana do śmierci, do pobytu w łonie matki”³¹.

Wykreowana przez Szewczuka sytuacja wilkołaka w pełni odpowiada powyższej charakterystyce. Jako byt pośredni (człowiek-wilk), nie przynależy on do świata ludzi, nie może również żyć w świecie zwierząt – pozostaje w zawieszeniu, w stanie bezdomności i nieprzynależności: „о воно, що воно? — запитував сам себе, — коли світ увесь справжній, а не справжній ти; що воно, що воно, коли бредеш отак, понуривши голову, і не знаєш, куди понесуть тебе ноги; що воно, що воно, коли у грудях відчай болющий, а думка не може вирватися із пут; що воно, що воно, зрештою, коли подаєш голос, а замість ньоговиривається з горлянки потворне виття? Я йшов, підбігав, навіть бігти починав, мчав,

²⁹ V. Turner, *Proces rytualny*, tłum. E. Dzurak, Warszawa 2010, s. 116.

³⁰ A. Wierciński, *op. cit.*, s. 159.

³¹ V. Turner, *op. cit.*, s. 116.

тоді знову притишував ходу, я тікав, а водночас боявся цієї втечі, бо куди ж це вони несуть мене, ноги?³²

Jako byt nieludzki bohater wzbudza w ludziach przerażenie i nienawiść. Skazany na absolutną samotność, pozostaje poza światem kultury, Przebywanie w lesie oznacza dla niego wieczną tułaczkę, strach i cierpienie: „Чи ж був я гірший од інших і чи не жив так, як усі? Чому ж саме на мене (...) впало це прокляття і чому саме я став обранцем чорного велетня? (...) ніколи не мислив я нікому лиха і (...) не розумію, навіщо маю так страшно покутувати (...) ні, я конче хочу повернутися додому”³³.

Próby inicjacyjne – opisywane z detalami w literaturze antropologicznej i wzbudzające bodajże największe emocje czytelników – zawierają stały zestaw praktyk. Poza zadawaniem bólu w formie nacinania³⁴, odcinania, nakłuwania, mrożenia i duszenia, powszechne jest straszenie przez istoty demoniczne. Walerij Szewczuk wykorzystuje tę symbolikę, kreując postać demona, dręczącego bohatera. I choć próby inicjacyjne przybierają w powieści formę zmagania moralnych, prowadzących do ważkich konstatacji etycznych, nie są przez to mniej dramatyczne. A może nawet bardziej, bohater toczy bowiem podwójną walkę: z kuszącym do zła demonem i ze słabością własnej, skłonnej ulec, natury. Pokusa tkwi w możliwości przerzucenia klątwy na wybranego losowo, niewinnego człowieka i jest tym silniejsza, że umiejętnie argumentowana. Demon przekonuje, iż zło i niesprawiedliwość wpisane są w ludzką kondycję, a człowiek ma prawo obrać dowolną drogę. Kusi również pozorna łatwość uczynienia zła, o czym świadczy następująca cytata: „Стань на шляху вибору – (...) Дві долі тобі суджено: одна вовча а друга людська, і від тебе самого залежить, у якій шкурі тобі жити. Хочеш знову бути людиною – передай своє прокляття іншому, а ні – вікуй у вовчій зграї (...) У житті людському буває один мент, (...) коли вона звільняється від захисту неба, тоді вона хоч і в одяжу вбрана, а гола, хоч сильною себе чує, а безпомічна. Знайди такого чоловіка, байдуже хто він буде і віддай йому те, чим наділили тебе”³⁵.

Opierając się pokusie, bohater odnosi zwycięstwo nad grzeszną i słabą stroną własnej natury. Zwycięstwo to oznacza początek nowego, duchowego i świadomego życia. Jest również gwarantem powrotu do świata ludzi, ale powrotu jako nowy, silny i mądry człowiek. W powieści W. Szewczuka inicjacyjna droga duchowych narodzin jest tożsama ze skowordiańską drogą odnalezienia „prawdy serca”. Przywrócony do ludzkiej postaci bohater, stojąc na wzgórzu nad wsią, wygłasza rodzaj kazania, wyraźnie inspirowanego koncepcjami filozoficznymi

³² В. Шевчук, *op. cit.* s. 101.

³³ *Ibidem*, s. 106.

³⁴ O rytualnych nacinaniach i ranach obrzędowych: B. Bettelheim, *Rany symboliczne. Rytuały inicjacji i męska zazdrość*, tłum. D. Danek, Warszawa 1989.

³⁵ В. Шевчук, *op. cit.*, s. 142.

H. Skoworody: „Шукайте неба в серцях своїх, шукайте птахів у садах своїх, шукайте в горах овець, яких хочете пасти. (...) Все живе в тій безмежності за одними законами: ми вилуплюємося з найдрібнішої і найтоншої шкарлупи і потрапляємо в шкарлупу більшу, щоб народитися в неї уже мудрішими і більшими. Розкриваємо їх одна за одною, входячи у світ ширший і безмежніший, щоразу відчуваючи і відкриваючи для себе нове своє небо. Але горе нам, коли ми забудемо про свій перший дім, горе нам, коли відірвемося ми од простоти своєї і від своєї дитинності”³⁶.

Z powyższego cytatu wyłania się wizja życia rozumianego jako cykl kolejnych narodzin: duchowych, intelektualnych, moralnych. Symbolika odrodzenia widoczna jest w ostatniej scenie powieści, gdy po zakończeniu spowiedzi bohater zostawia martwe ciało spowiednika, sam zaś zatacza kolejne kręgi w ciemnej cerkwi, szukając wyjścia na zewnątrz. Pominięta w niniejszym tekście postać spowiednika powtarza losy bohatera w stopniu tak znacznym, iż obie postaci można uznać za wcielenie dwóch aspektów jednej osobowości. Spowiednik, podobnie jak bohater, zmagał się z przekleństwem wilkołactwa, jednak jego historia nie kończy się zwycięstwem. Podwójna spowiedź, wybaczenie krzywdzicielowi oraz jego śmierć układa się w schemat ostatecznego wyzwolenia. Porzucając w cerkwi martwe ciało spowiednika, bohater niejako porzuca grzeszną część własnej osobowości, a poszukując wyjścia z cerkwi jest świadom, że powraca do świata jako „nowy człowiek”³⁷.

Odczytanie powieści W. Szewczuka w kontekście scenariusza inicjacyjnego nie jest, oczywiście, jedynym możliwym sposobem interpretacji, nie wyczerpuje również bogactwa poruszonych przez autora treści filozoficznych i moralnych. Zaproponowana analiza prowadzi do znacznego okrojenia warstwy fabularnej, gdyż odnosi się do jednego tylko wątku powieści. Wydaje się jednak, że prezentacja twórczości W. Szewczuka w kontekście antropologiczno-kulturoznawczym jest uzasadniona, nawet jeśli odbywa się kosztem warstwy poetyckiej utworu. Twórczość tego autora jest nie tylko kopalnią wątków historycznych, folklorystycznych, demonologicznych i filozoficznych. Jest również odzwierciedleniem określonej, kulturowej wizji świata, syntezą motywów domagających się szerszego ujęcia. Takie ujęcie proponuje antropologia literatury, traktująca teksty literackie jako egzemplifikacje kulturowych kategorii postrzegania i odczytywania rzeczywistości³⁸.

Na zakończenie zauważmy, iż śledzenie wątków inicjacyjnych i symboliki obrzędów przejścia w tekstach literackich nie jest bynajmniej pomysłem nowym.

³⁶ *Ibidem*, s. 192.

³⁷ *Ibidem*, s. 192–193.

³⁸ O możliwościach badawczych antropologii literatury, między innymi: *Antropologia kultury – antropologia literatury*, pod red. E. Kosowskiej, A. Gomoły, E. Jaworskiego, Katowice 2007; E. Kosowska, *O niektórych przesłankach uprawiania antropologii literatury* [w:] *Narracja i tożsamość. Narracje w kulturze*, pod red. W. Boleckiego i R. Nycza, Warszawa 2004.

Różnie rozumiana inicjacja jest – co oczywiste – stałym motywem literackim, a scenariusze inicjacyjne odnajdujemy zarówno w literaturze dawnej, jak i współczesnej, w powieści dziecięcej i w bajce ludowej³⁹. Prozę W. Szewczuka można wpisać w nurt literatury inicjacyjnej, jeśli tę ostatnią zdefiniujemy jako zdeterminowaną tezą o „samowiedzy, jako artystycznej dominancie konstrukcji bohatera, który (...) uparcie dąży do samopoznania”²⁴⁰. Dążenie do samopoznania i duchowego odrodzenia podkreślone zostało w powieści *Spowiedź* strukturą fabularną, opartą na scenariuszu inicjacyjnym. Motyw trudnej, uciążliwej wędrówki, której celem jest osiągnięcie wiedzy i mądrości powtarza się w niemal wszystkich powieściach Szewczuka.

BIBLIOGRAFIA

- Bettelheim B., *Rany symboliczne. Rytuały inicjacji i męska zazdrość*, tłum. D. Danek, Warszawa 1989.
- Bęben W., *Ryty przejścia u Arapeszów [w:] Ludy i kultury Australii i Oceanii*, pod red. B. Pietraszki, B. Kopydłowskiej-Kaczorowskiej, Wrocław 1996.
- Czaplik-Lityńska B., *Coś więcej w literaturze niż literatura*, w: *Antropologia kultury – antropologia literatury*, pod red. E. Kosowskiej, A. Gomóły, E. Jaworskiego, Katowice 2007.
- Dąbrowski G., *Rytuały przejścia a użycie substancji psychoaktywnych*, Wrocław 2006.
- Gennep van A., *Obrzędy przejścia*, tłum. B. Biały, Warszawa 2006.
- Głazewska E., *Aineimoaziri – dziewczęce rytuały inicjacyjne u ludu Manam jako egzemplifikacja rytuału przejścia Arnolda van Gennepa [w:] Rytuał. Przeszłość i terażniejszość*, pod red. M. Filipiaka i M. Rajewskiego, Lublin 2006.
- Inicjacje. Społeczne znaczenie sytuacji liminarnych w rytach przejścia*, pod red. J. Sieradzana, Białystok 2006.
- Eliade M., *Inicjacja, obrzędy, stowarzyszenia tajemne*, tłum. K. Kocjan, Kraków 1997.
- Eliade M., *Traktat o historii religii*, t. III, tłum. A. Kuryś, Warszawa 1997.
- Eliade M., *Szamanizm i archaiczne techniki ekstazy*, Warszawa 1994.
- Eliade M., *Sacrum a profanum. O istocie sfery religijnej*, tłum. B. Baran, Warszawa 2008.
- Lukrer M., *Przesłanie symboli w mitach, kulturach i religiach*, tłum. R. Wojnakowski, Kraków 1994.
- Petoia E., *Wampiry i wilkołaki. Źródła, historia, legendy od antyku do współczesności*, tłum. A. Pers, Kraków 2003.
- Słupecki L., *Wojownicy i wilkołaki*, Warszawa 2011.

³⁹ O wątkach inicjacyjnych w literaturze: *Z problemów prozy. Powieść inicjacyjna*, pod red. W. Gutowskiego i E. Owczarz, Toruń 2003.

⁴⁰ A. Skubaczewska-Pniewska, *Historia Młodzika, czyli o powieści wychowawczej Fiodora Dostojewskiego [w:] Z problemów prozy...*, s. 225–234.

Skubaczewska-Pniewska A., *Historia Młodzika, czyli o powieści wychowawczej Fiodora Dostojewskiego*, w: *Z problemów prozy. Powieść inicjacyjna*, pod red. W. Gutowskiego i E. Owczarz, Toruń 2003.

Turner V., *Proces rytualny*, tłum. Ewa Dżurak, Warszawa 2010.

Wasilewski J., *Podróże do piekieł. Rzecz o szamańskich misteriach*, Warszawa 1979.

Wierciński A., *Magia i religia. Szkice z antropologii religii*, Kraków 2010.

Горнятко-Шумилович А., *Боротьба за „автентичну людину”: проза Валерія Шевчука як відзеркалення екзистенціалізму*, Львів 1999.

Корогодський Р., *У пошуках внутрішньої людини*, Київ 2002.

Сковорода Г., *Твори у двох томах*, за ред. М. Жулинського, т. 1, НАН України, 1994, 2005.

Шевчук В., *Сповідь*, том *Мор*, Львів 2004.

SPIRITUAL JOURNEY ON THE EXAMPLE OF THE VALERY SHEVCHUK'S *CONFESSIONS*

The text is an attempt to interpret the literary theme of journey and a wanderer in the context of the symbolism of the rites of passage. The analysis is novel of V. Shevchuk *Confession (Сповідь)*. The scheme of the rites of passage based on the symbolism of spiritual death and rebirth of the hero, and it is connected to the motive of searching of the sacrum. The issue of the spiritual journey is the basic theme in most of the V. Shevchuk's novels. The author connects it with the philosophy of H. Skovoroda.

Key words: rites of passage, spiritual journey, sacrum, rebirth, literature, V. Shevchuk

Н. Гавдида, *Літературно-малярський дискурс творчості Богдана Лепкого*, Київ 2012, 228 с.

Б. Лепкий у статті *Чи українці?* (1924) відзначав: „Письменник виявляє свою національність у своїх творах. Якщо його твори пройняті національним духом, якщо вони не мертві, а роблять враження, впливають на життя нації, будять свідомість, ширять любов до рідного краю, до свого народу, до його минушини, до його долі й недолі, так він національний письменник”. Багатогранний талант митця свідчить про його пластичне мислення, авторську індивідуальність та національно-патріотичний світогляд. Складні літературно-мистецькі колізії того часу, вплив новітніх філософій та естетик, рефлексивно-споглядальна манера письма Б. Лепкого визначили специфіку його творчого процесу – мистецький синкретизм.

Аналіз літературного твору крізь призму малярства – актуальна проблема для літературознавців. У компаративістиці ХХ ст. окремі аспекти синтезу мистецтв досліджували К. Браун, Н. Дмитрієва, М. Каган, Р. Клементс, Д. Наливайко, Ц. Норвід, В. Силантьєва, В. Сімович, І. Франко, К. Шахова та ін. Безумовно, сучасній українській компаративістиці бракує досліджень щодо взаємодії малярства і літератури. Тому осмислення особливостей синтезу літератури та живопису в доробку Б. Лепкого є актуальним і своєчасним.

Наталія Гавдида у монографії *Літературно-малярський дискурс творчості Богдана Лепкого* зробила цікаву спробу осмислити глибинні засади художнього мислення митця, психологічним підґрунтям якого є синестезія.

Богдан Лепкий – оригінальний лірик-живописець, „художник за світосприйняттям”, у словесних полотнах якого яскраво виявляється синкретична єдність мистецтв. Тому закономірно, що об’єктом свого дослідження Н. Гавдида обрала літературно-малярський дискурс спадщини Б. Лепкого, що довгий час залишався поза увагою науковців.

За останні роки лепкознавство поповнилося низкою праць і розвідок, які знаменують новий етап у вивченні художньої спадщини Б. Лепкого (Н. Білик,

Н. Буркалець, Б. Вальнюк, В. Качмар, О. Костецької, Т. Литвиненко, В. Соколової, О. Тарасової та ін.), але жоден із науковців не ставив перед собою завдання дослідити літературно-малярський дискурс творчості митця, тому ця проблема сьогодні залишається актуальною. На часі – відчутна потреба у студіях, які б презентували комплексний підхід до художньої творчості Б. Лепкого, синтетичний і стереоскопічний погляд на його поетичний і прозовий доробок, особливо крізь призму малярських ремінісценцій.

Дослідження Н. Гавдици – цілісне і самобутнє, оскільки в ньому вперше у практиці українського літературознавства актуалізовано проблему трансформації різновидів мистецтва у творчості Б. Лепкого, введено у науковий контекст і проаналізовано мистецтвознавчі праці письменника (*В'їзд Хмельницького до Києва – образ Миколи Івасюка* (1898), *Про артиста-маляра п. Северина* (1908), *Олекса Новаківський* (1911), *Як виглядав гетьман Іван Мазепа?* (1932), *Українські фрески в краківській катедрі* (1940)), визначено форми перекодування невербальних засобів творення художньої образності у вербальні, встановлено внесок Б. Лепкого у розвиток українського літературно-мистецького дискурсу кінця ХІХ – початку ХХ ст. Важливо, що дослідниця на сторінках газети „Діло” знайшла оповідання *Дивак*, яке не входило до жодної збірки автора, уточнила рік видання „ескізу” *Шумка* (1894), який помилково датувався 1895 роком. Ці знахідки в контексті сучасного лепкознавства мають неабияке наукове значення і є наслідком багаторічних плідних зусиль шановної авторки.

У монографії імponує методологічний підхід дослідниці, який синтезував традиційні парадигми (біографічний, генетичний та порівняльно-історичний методи) з новітніми (структурно-герменевтичний метод і метод інтертекстуального аналізу), забезпечивши реалізацію поставленої мети і розв'язання конкретних завдань у форматі теоретичної моделі. Таким чином, модерністська поезія та проза Богдана Лепкого вперше осмислюються у призмі малярського дискурсу як метатекст, як макроструктура естетичної свідомості західноукраїнського письменника.

Природу багатогранного таланту Б. Лепкого авторка намагається збагнути через вплив на його творчість мистецького генія Яна Матейка. Так, у першому розділі *Постать Богдана Лепкого на тлі українського культурного життя кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.* Н. Гавдици наголошує на наявності „міжкультурної комунікації, що простежується на рівні знаково-символічних систем” (с. 56). На прикладі полотна *Коронація Данила*, яке є своєрідною малярською ремінісценцією живопису Яна Матейка, вона обґрунтовує думку, що рецепція його полотен ще в дитячому віці сформувала естетичний смак майбутнього письменника, інтерес до історичного малярства.

Погоджуємося з думкою авторки, що історична белетристика Б. Лепкого „проростала” з його малярських візій, мистецтвознавчої ерудиції та образного мислення. У такий спосіб Н. Гавдици відшукує важливі чинники генези епопеї *Мазепа*: у *Скарбчику* (*Словнику Матейка*) Б. Лепкий розшукав

портрет Івана Мазепи, що засвідчує синтез мистецтв як іманентну ознаку його творчого процесу. Цю думку підтверджує і розгляд постаті Станіслава Виспянського крізь призму його творчих взаємин з Б. Лепким, близького за світосприйняттям. Таким чином, сугестивна сила художніх полотен Я. Матейка (особливо картини *Блазень Станьчик*), драматичних творів С. Виспянського (драма *Весілля*) виявляється на сторінках пенталогії *Мазепа*, демонструючи тісні генетико-контактні зв'язки між митцями.

Крім детального аналізу творчих контактів Богдана Лепкого з польською культурою, авторка особливу увагу приділяє його активним взаєминам з українськими художниками: Миколою Івасюком, Іваном Северином, Олексом Новаківським, Осипом Куриласом та ін. Важливо, що вона відшукала на сторінках часопису „Діло” невідому сучасним науковцям статтю *В'їзд Хмельницького до Києва, образ Миколи Івасюка*, підписану криптонімом „Б.Л.”. Це мистецтвознавче дослідження яскраво демонструє, що саме „завдяки умовності та гнучкості видових меж між малярством та літературою пластичні візії Б. Лепкого-художника реалізувалися на структурно-семантичному рівні словесного доробку Б. Лепкого-письменника” (с. 66).

Н. Гавдида відслідковує багатоаспектний процес удосконалення техніки творення художнього образу Б. Лепкого засобами малярства через оригінальні спостереження над його студіями *В'їзд Хмельницького до Києва, образ Миколи Івасюка* (1898), *Про артиста-маляра п. Северина* (1908), *Олекса Новаківський* (1911), *Як виглядав гетьман Іван Мазепа?* (1932), *Українські фрески в краківській катедрі* (1940). Отже, зацікавлення митця образотворчим мистецтвом (монументальним і сакральним живописом, історично-малярською технікою творення фресок) зумовило літературно-малярський дискурс його творчості, вияскравило культурологічну ерудицію (студії *Чи українці?*, *Причинки до біографії Т. Шевченка*).

У другому розділі *Творчість Богдана Лепкого крізь призму літературно-малярської взаємодії* досліджуються синестетичні особливості мислення письменника: яскрава образність, що моделюється завдяки зоровим і слуховим асоціаціям, зворушлива настроєва тональність і музичність, які забезпечують появу з-під пера письменника „глибокого живописно-образного музично-поетичного твору”, як, наприклад, пісні *Чуєш, брате мій*. Н. Гавдида здійснює інтертекстуальний аналіз цього тексту, простежуючи його рецепцію в українському прозовому дискурсі ХХ ст., зокрема в романах *Реве та стогне Дніпр широкий* Ю. Смолича, *Червоні троянди* М. Івасюка, трилогії *Заметіль* Р. Купчинського, повісті-казці *Пригоди журавлика* В. Нестайка, повісті *Чуєш, брате мій* Ю. Хорунжого. Авторка наголошує, що українські письменники використовували пісню Б. Лепкого як „засіб вираження одвічних мрій українців про соборність” (с. 114), осмислення складних історичних подій в Україні періоду національно-визвольних змагань, трагізму долі митця в тогочасному суспільстві.

Художня рецепція поезії *Чуєш, брате мій* Б. Лепкого в українському прозовому дискурсі ХХ ст. засвідчує її важливу історіософську, естетичну функцію, зумовлює розкриття основної думки творів чи авторського задуму.

У полі зору Н. Гавдиди – генеза епопеї *Мазена* крізь літературно-малярський синтез, зокрема мистецтвознавчої праці *Як виглядав гетьман Іван Мазена?*, оповідання *Під портретами предків*, драми *Мотря*, поезій *В Різдважу ніч*, *Коли б не ті кістки* та ін. Погоджуємося з думкою, що „художній образ, створений засобами малярства, трансформувався у свідомості митця у вербальний і оживав на структурно-семантичному рівні літературного тексту” (с. 127). Це визначає іманентну властивість пластичного мислення Б. Лепкого, його синкретизм: „пластичні візії Лепкого-майлара реалізувалися у творах Лепкого-письменника” (с. 127). На жаль, авторка не розкриває особливостей техніки творення образу за допомогою барв і світлотіней, що виразило б естетичну концепцію Богдана Лепкого.

Ряд творів письменника містять рецепцію творчості Т. Шевченка, у першу чергу на рівні живописної образності. У цьому контексті важливими є дослідження наукових студій *Про життя і твори Тараса Шевченка*, *Шевченко про мистецтво*, *Про „Наймичку”*, *поему Тараса Шевченка*. На основі їх аналізу Наталія Гавдида обґрунтовує близькість світобачення і світосприйняття обох митців-ліриків, які передавали „враження побаченого, пропущене крізь призму душі”. Це дозволяє їй говорити про спільні ознаки творчої манери поетів-живописців, образного типу їх мислення. Цікавим видається і твердження дослідниці про асоціації Б. Лепкого, які виникали у нього під час читання повістей *Княжна*, *Варнак*, *Наймичка*, *Художник*, поеми *Неофіти*, із жанрами сакрального живопису: прозові – з іконами (станкове малярство), поетичні – з фресками (монументальний живопис) (с. 143).

Особливу увагу авторка рецензованої монографії приділяє аналізу оповідань *Дивак*, *Образ*, *Чорні діаманти*, *Ікона*, які містять автобіографічний елемент, а тому є важливим джерелом вивчення технології творчості Б. Лепкого, своєрідної техніки написання картин, формування його особистості як оригінального митця (*Дивак*), становлення і реалізації художнього задуму майлара, моделювання його внутрішнього світу у момент творчого натхнення (*Образ*), проблеми протистояння митця і маси (*Чорні діаманти*), осмислення символіки творів сакрального живопису і розуміння категорій „прекрасне”, „духовне”, „божественне” (*Ікона*). Літературні твори на малярську тематику демонструють мистецтвознавчі зацікавлення Б. Лепкого, його вміння глибоко розкривати суть ідейно-духовного образу за допомогою малярських технік. Але поза увагою авторки монографії залишився модерністський дискурс цих оповідань, які прочитуються у контексті символізму та імпресіонізму ХХ ст.

Вагомим внеском у лепкознавство стали глибокі роздуми Н. Гавдиди з приводу основних ознак художньої манери митця у творах синкретичного характеру: поезіях у прозі *Шумка*, *Ліричне інтермецо*, *Дівчинка з квітками*,

Легенда, Вертають, віршах *Острів смерті (До образу Бекліна)*, *Намалюй мені, друже, картину*, у яких органічна єдність музично-літературно-малярського образу розкриває трагізм змодельованих автором ситуацій – смерті, емоційної напруги, ностальгії та ін. Серед них Н. Гавдида відзначає інтертекстуальність та алюзійність (картини *Сільський похорон* О. Куриласа, *Магдалина кається* В. Тиціана), контраст кольорів (білий – чорний, золотий – синій), засоби світлотіні, бінарні опозиції (життя – смерть, любов – ненависть), психологізм, міфологічні ремінісценції та ін. Важливо, як обґрунтовано вважає дослідниця, що основним засобом художнього вираження почуттів, внутрішнього світу героїв, конфлікту між ними став колір. Тому за жанром це переважно ескізи, написані в імпресіоністському (*Шумка, Ліричне інтермеццо*) чи експресіоністському (*Дівчинка з квітками*) стилі. Таким чином, малярський хист Б. Лепкого зумовив високий тематичний і формотворчий рівень його лірики і прози, а живописні ремінісценції визначили майстерне перекодування знаково-символічних систем, особливо у прозі митця.

Варто зазначити, що рецензована монографія вражає чисельною бібліографією (352 позиції), яка містить невідомі джерела й діаспорні матеріали М. Голубця, С. Гординського, В. Державина, П. Карманського, М. Климишина, В. Лева, Л. Лепкого, О. Луцького, Є.-Ю. Пеленського, В. Сімовича, Р. Смаль-Стоцького, Р. Смика та ін. Авторка широко залучає архівні матеріали фондів Бібліотеки ім. О. Ольжича (м. Київ), Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України (м. Львів), Наукової бібліотеки Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича (м. Чернівці), Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (м. Київ), Музею Богдана Лепкого (м. Бережани), Ягеллонської бібліотеки (м. Краків). Зокрема, до аналізу долучається велика епістолярна, публіцистична та мистецтвознавча спадщина письменника, що, без сумніву, робить висновки більш виваженими та аргументованими. Завдяки цьому дослідження займає помітне місце серед лепкознавчих студій, стає прикладом плідної і систематичної пошукової роботи, яка вимагає міждисциплінарних підходів і акцентів.

Вважаємо, що монографія Н. Гавдида – новаторське й цілком самобутнє явище в науковому дискурсі сучасного лепкознавства. Вона, залучаючи новітні літературознавчі методики дослідження синкретичної, а тому багатогранної творчості Б. Лепкого, відкриває нові обрії осмислення й рецепції процесу міжкультурної комунікації, мистецького синкретизму, зрештою первинної інкультурації Богдана Лепкого.

Світлана БОРОДИЦА

Sprawozdanie z IX Ogólnopolskiej Naukowej Konferencji Młodych Ukrainistów (Warszawa, 29 maja 2012)

Katedra Ukrainistyki UW zorganizowała IX Ogólnopolską Naukową Konferencję Młodych Ukraińców. Odbyła się ona 29 maja 2012 roku na Wydziale Lingwistyki Stosowanej przy ul. Szturmowej 4 w Warszawie. Tematem spotkania były problemy współczesnej Ukrainy. Referaty, wygłaszane w języku ukraińskim bądź polskim, dotyczyły takich dziedzin, jak: literatura, historia, polityka, sztuka, folklor i językoznawstwo. Większość uczestników stanowili prelegenci z Warszawy, ale chęć udziału w konferencji wyrazili również przedstawiciele Uniwersytetu Wrocławskiego, Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Wyniki swoich badań prezentowali wykładowcy, doktoranci i studenci, a wystąpieniom przysłuchiwali się, wraz z pracownikami jednostki, przyszli ukraińscy.

Sesję otworzyła Kierownik Katedry Ukrainistyki, dr hab. Irena Mytnik. Uczestników przywitała także dr hab. Iryna Kononenko, Przewodnicząca Komitetu Organizacyjnego. W przygotowaniach brały udział ponadto Paulina Farysej, Martyna Góral, Zuzanna Szubert, Anna Mirkowska, Renata Śledziwska, Urszula Drobiszewska. Moderatorami były Urszula Drobiszewska i Anna Mirkowska.

Jako pierwszy swój referat *Czas fabularny w dramacie Łesi Ukrainki „Rufin i Pryscylla”* wygłosił mgr Sebastian Delura. Według niego, dramat *Rufin i Pryscylla* ukazuje charakterystyczny dla dramaturgii Łesi Ukrainki konflikt antyku z chrześcijaństwem oraz kryzys wewnętrzny dwóch przestrzeni kulturowych.

Podłożem owego załamania ideologicznego są ściśle określone realia historyczne. To one właśnie decydują o wyborze miejsca i czasu fabularnego, o tragizmie postaci oraz wielowątkowości utworu, a jednocześnie stanowią nieodzowne tło faktologiczne dla jego interpretacji.

Następnie Anna Szablowska w referacie *Dzienniki Jerzego Hawryluka: historia powstania, ironiczno-humorystyczny dyskurs* przybliżyła sylwetkę Jerzego Hawryluka – historyka, pisarza, poety, fotografa. W kilku słowach określiła cechy

gatunkowe dziennika. Na przykładzie wybranych fragmentów ukazała cechy charakterystyczne twórczości autora, jakimi są humor i ironia.

Zuzanna Szubert opowiedziała o *Mitologii ukraińskiej oczami polskiego tłumacza, czyli „Pieśni lasu” Lesi Ukrainki w przekładzie Jerzego Litwiniuka*. Podkreśliła, że przełożenie nazw złych duchów wschodniej Słowiańszczyzny może sprawiać kłopot, ponieważ nie wszystkie one występują w tradycji zachodniej. Postaci z *Pieśni lasu* musiały więc zostać potraktowane tak, aby polski czytelnik zrozumiał ich istotę. W referacie zwróciła także uwagę na ważne w dramacie odwrócenie moralności, uczynienie z duchów ciemności bohaterów pozytywnych.

Aleksandra Mińkowska w swoim referacie *Lemkowie w Beskidzie Sądeckim i Niskim – badania terenowe w Wierchomli Wielkiej* omówiła sytuację Lemków po 1989 roku w Polsce, w szczególności na terenie Beskidu Sądeckiego i Niskiego, rozwój świadomości narodowej tej grupy, jej pochodzenie, a także przejawy aktywności na polu naukowym oraz kulturowym. Podjęła próbę analizy stanu wiedzy mieszkańców i turystów przebywających we wsi Wierchomla Wielka w Beskidzie Sądeckim.

Światosława Nykorowycz omówiła *Nastroje społeczeństwa ukraińskiego, m.in. rozczarowanie po pomarańczowej rewolucji*. Podjęła próbę ukazania powiązań między trudną sytuacją finansową obywateli Ukrainy a ich apolitycznością. Na koniec postawiła kilka pytań dotyczących tożsamości narodowej.

Następnie Paulina Sęk w referacie *Gaz ziemny jako instrument polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej wobec Ukrainy* wskazała, że Rosja, próbując odbudować swoją pozycję mocarstwową na arenie międzynarodowej, stara się umocnić wpływy w krajach postsowieckich i wobec Ukrainy, prowadzącej możliwie niezależną politykę, stosuje jako instrument nacisku kwestie dostaw gazu. Przykładem takich działań są tzw. wojny gazowe oraz przypomnienie np. o ukraińskich długach w przełomowych momentach, takich jak pomarańczowa rewolucja czy przedłużenie umowy stacjonowania Floty Czarnomorskiej na Krymie.

Jako kolejnymi wynikami swojej pracy podzieliła się Irena Nadruga. W postaci pokazu multimedialnego przedstawiła *Elektroniczne obrazoswiaty w ukraińskiej sztuce mediów*. Były to współczesne pomysły na sztukę, głównie kijowskich artystów, którzy wykorzystują do tworzenia oraz prezentacji dzieł nowoczesne technologie.

Tetiana Gomon przygotowała wykład *Język ukraińskiej prasy w Polsce na przykładzie czasopisma „Nad Bugiem i Narwią” (Мова української преси в Польщі на прикладі часопису „Над Бугом і Нарвою”)*. Prelegentka określiła funkcje ukraińskojęzycznych środków masowego przekazu za granicą oraz przedstawiła czynniki, jakie wpływają na język prasy ukraińskiej w Polsce. W badaniach przeanalizowała numery 1–5 czasopisma „Nad Bugiem i Narwią” z roku 2011, wskazała i sklasyfikowała pomyłki językowe na płaszczyźnie leksykalnej popełnione w tekstach dziennikarskich.

Urszula Drobiszewska przedstawiła pracę na temat *Polskich i ukraińskich frazeologizmów porównawczych w polu semantycznym „szczęście”*. Omówiła zwią-

ki frazeologiczne, które wchodzą w skład danego pola, a następnie wskazała podobieństwa oraz różnice w badanych językach. Scharakteryzowała na wybranych przykładach językowe obrazy świata Ukraińców i Polaków.

Referat Moniki Ołów – *System adresatywny w „Wybranych listach do Kyryła Studyńskiego”* (Система найменування адресата мовлення у „Вибраних листах до Кирила Студинського”) został poświęcony analizie najważniejszych elementów zwrotów grzecznościowych, w tym wypadku rzeczownika, w języku polskim określonego jako forma nominalna. Materiał odczytywany z listów pokazuje wiele możliwości zwracania się do adresata, jednak w pracy skupiono uwagę na formach nominalnych wyrażonych słowem-tytułem „pan” oraz antroponimem (imię i nazwa odojcowska), ponieważ są one najczęściej wybieranymi formami spośród wszystkich, które wykorzystywali nadawcy na początku listów, zwracając się do Kyryła Studyńskiego.

Ludmiła Witkowska w referacie *Łacińska terminologia w ukraińskich tekstach prawnych* (Латинська термінологія в українських юридичних текстах) podjęła próbę klasyfikacji łacińskiej terminologii na podstawie analizy korpusu ukraińskich tekstów prawnych. Przypomniała przy tym, że prawo rzymskie jest kolebką całego współczesnego prawa oraz podstawą całego współczesnego prawoznawstwa. Co za tym idzie, łacińska terminologia prawnicza często pojawia się w specjalistycznych tekstach prawnych.

Anna Różycka w artykule *Nazwy pokrewieństwa i powinowactwa w ukraińskim języku literackim oraz w gwarach ukraińskich w Polsce w porównaniu z językiem polskim* (Назви спорідненості та свояцтва в українській літературній мові та в українських говірках у Польщі у порівнанні з польською мовою) omówiła źródła podobieństw i różnic między nazwami literackimi a ich gwarowymi ekwiwalentami, przedstawiając fonetyczne oraz leksykalne odpowiedniki gwarowe. Dokonała również analizy struktury, a także możliwości słowotwórczych tej grupy leksykalnej oraz funkcjonowania wyrazów pochodnych. Aspekt porównawczy pozwolił dostrzec różnice między nazwami pokrewieństwa i powinowactwa w obu językach oraz w gwarach ukraińskich w Polsce zarówno w sferze brzmieniowej, jak też znaczeniowej.

Część referentów wzięła udział w konferencji zaocznie, a ich prace zostały odczytane przez organizatorów. Mateusz Świetlicki przygotował artykuł *Kiedy chłopcy zostają mężczyznami. Buntownicy be(z) powodu w prozie Serhija Żadana*. Przedstawił on postsowiecką męskość w utworach Żadana oraz dowodził, że pisarz opisuje chłopców, którzy potrafiącą stawić czoło rzeczywistości. Michał Urban przedstawił referat *Powieść „Сильні та одинокі” jako przykład ukraińskiego dyskursu antykolonialnego*. Rozpatrywał niejednoznaczny ukraiński dyskurs narodowy i kwestie wyboru wartości, które mają być najważniejsze dla społeczeństwa. Analizował powieść Petra Kraluka, oddziałującą na zbiorowe wyobrażenie o działalności OUN. Mgr Olga Suchodolska-Nowak zaprezentowała *Polisemiczne frazeologizmy z nazwami części ciała w języku ukraińskim i polskim*

(*Полісемічні фразеологізми з назвами частин тіла в українській та польській мовах*). Przeanalizowała pod względem wieloznaczności po 45 semantycznych związków frazeologicznych z obu języków. Wśród nich było 11 jednostek z komponentem *głowa*, 10 *oko/oczy*, 7 *ręka/ręce*, 4 *noga/nogi*, 4 *serce*, 2 *ząb/zęby*, 2 *uszy* i po jednej – *palce*, *gardło*, *ramiona*, *język*, *czoło*. Przeprowadzona analiza pokazała, że frazeologizmy z jednakową formą wewnętrzną w języku ukraińskim i polskim mogą mieć identyczne, podobne lub różne znaczenia.

Po wystąpieniach prelegentów rozpoczęła się część, podczas której zadawano pytania oraz dyskutowano nad omawianymi zagadnieniami. Następnie wręczono nagrody laureatom Ogólnopolskiego Konkursu Ortograficznego z Języka Ukraińskiego.

Konferencję zamknęła dr hab. I. Mytnik, wyrażając zadowolenie z faktu, iż zaprezentowano referaty tak różne pod względem tematycznym. Podziękowała wszystkim za przybycie i życzyła dalszej owocnej pracy naukowej.

Urszula DROBISZEWSKA

С. Романюк, *Структура категорії темпоральності в сучасній українській мові*, Варшава 2012, 236 с.

Наукова монографія Світлани Романюк присвячена актуальній темі – з'ясуванню особливостей графемної структури категорії темпоральності в сучасній українській мові. Актуальність рецензованого дослідження зумовлена тим, що функціонально-семантична категорія (далі – ФСК) темпоральності, у межах якої вирізняються найрізноманітніші різнорівневі засоби вираження, не була об'єктом спеціального монографічного дослідження з погляду реалізації властивої їй широкої темпоральної семантики, виявлення диференційованої системи темпоральних відношень і функцій мовних одиниць у ній, а також специфіки графемної структури категорії темпоральності, що характеризується подвійною природою – морфолого-синтаксичного і семантико-синтаксичного плану. Актуальність дослідження посилюється також потребою аналізу як граматичної системи української мови загалом, так і окремих її елементів, зокрема в категорійному й функційному аспектах, а також потребою створення праць, присвячених проблемам дослідження системи і структури ФСК.

Час є невід'ємним атрибутом існування всіх предметів і процесів матеріального світу, важливим складником життя і свідомості людини, тією універсальною категорією буття, яка завжди викликала незмінний інтерес, привертала неабияку увагу, була предметом аналізу для вчених різних галузей знань і дотепер залишається об'єктом досліджень.

У сучасній лінгвістиці темпоральна система, що репрезентована складною в онтологічному, ономасіологічному й функційному вимірах взаємодією категорій темпоральності, аспектуальності, часової локалізованості й таксису, стала об'єктом пильної уваги й активного вивчення у працях О. Бондаря, І. Вихованця, К. Городенської, М. Мірченка, Т. Голосової, С. Соколової, Р. Курцовой, Т. Слободинської, Р. Якобсона, О. Бондарка, С. Полянського, М. Всеволодової, Г. Золотової та інших мовознавців.

Вагомий внесок у розробку питань, пов'язаних з аналізом граматичної категорії часу на матеріалі слов'янських мов, зробили такі мовознавці, як О. Потебня, В. Виноградов, О. Ісаченко, М. Поспелов, О. Пешковський, В. Русанівський, О. Мельничук, І. Кучеренко, А. Загнітко, Г. Кржижкова та інші дослідники.

Новітні тенденції лінгвістичних досліджень, позначені комунікативним, когнітивним, прагматичним, антропоцентричним та лінгвокультурологічним спрямуванням, виявляють акцентування на проблемах темпоральної організації текстів різних функціональних стилів і жанрів (Л. Бакланова, О. ришина), семантико-когнітивного структурування та лексико-семантичної інтерпретації категорії часу (О. Агрова), взаємодії темпоральних граматичних категорій і контекстуальних чинників у формуванні перцептуального темпорального простору індивіда (І. Рассолова), визначення ролі часу в мовній грі (О. Сковородников, Ю. Коваленко) та її місця у мовній картині світу (Л. Михєєва, І. Черкасова) тощо.

Проте низка питань залишається недостатньо висвітленою, а порушені проблеми відкритими й дискусійними. Це стосується, зокрема, визначення й обґрунтування сутності й статусу категорій, пов'язаних з відображенням в мові темпоральних відношень, різними характеристиками перебігу дії в часі, інтерпретацією топологічних і метричних параметрів часу; диференціації часової семантики; з'ясування системи та структури категорій, що порізному її конкретизують, зокрема виділення й розмежування засобів вираження темпоральності на засадах її графемної організації.

Головна мета рецензованого дослідження полягає в з'ясуванні графемного складу категорії темпоральності, структурованої морфолого-синтаксичними та семантико-синтаксичними графемами.

Для досягнення поставленої мети С. Романюк розв'язала цілу низку наукових завдань. Найголовнішими з них вважаємо визначення категорійного статусу темпоральності як поняттєвої і функціонально-семантичної категорії; з'ясування графемної структури категорії темпоральності, зокрема виділення і розмежування морфолого-синтаксичних і семантико-синтаксичних графем; систематизацію темпоральних відношень, репрезентованих відповідними мовними одиницями, та опис їхньої темпоральної семантики.

Наукова новизна праці полягає в тому, що вона є однією з перших спроб цілісного, комплексного дослідження категорії темпоральності з позиції її графемного структурування. Обґрунтовано виділення й диференціацію морфолого-синтаксичних і семантико-синтаксичних графем категорії темпоральності, охарактеризовано специфіку їхнього функціонування у формально-синтаксичній та семантико-синтаксичній структурах речення, докладно описано часові значення та форми вираження семантико-синтаксичних графем, окреслено графемну периферію зазначеної категорії.

Вагомість дослідження С. Романюк посилюється важливими теоретичними узагальненнями про власне мовну й когнітивну природу темпоральності, репрезентовану відповідними категорійними мовними одиницями – морфолого-синтаксичними та семантико-синтаксичними грамами, функціонування яких у мові та мовленнєвій практиці регулюється специфікою категорійних ситуацій і низкою закономірностей перебігу процесів спілкування.

Аналіз грамемної структури категорії темпоральності на основі інформативно важливого фактичного матеріалу значною мірою доповнює відомості про роль цієї категорії в концептуалізації часового простору та його категоризації в мові, а також сприяє розвитку традиційних і розробці новітніх принципів, підходів у дослідженні мовних явищ.

Практична цінність пропонованої праці не лише в докладній інвентаризації засобів вираження часових відношень у мові, а й у з'ясуванні їхньої ролі як функційних компонентів речень-висловлень, що, безперечно, важливо для підготовки сучасних підручників та посібників з граматики, зокрема категорійної та функційної; для викладання шкільного та вишівського курсів сучасної української літературної мови; для лексикографічної практики укладання чи доповнення словників, зокрема граматичного типу.

Монографія С. Романюк має чітку структуру. Вона складається зі вступу, трьох розділів, висновків – прикінцевих уваг, списків наукової літератури, лексикографічних праць, використаних джерел, умовних скорочень тощо.

Перший розділ *Морфолого-синтаксичні грами темпоральності в українській мові* присвячено визначенню та обґрунтуванню грамемної структури категорії часу, розмежуванню та взаємодії граем морфологічного і синтаксичного часу, докладному описові граем теперішнього, минулого та майбутнього часу.

Авторка дослідження, поділяючи традиційні погляди мовознавців на визначення поняття грами як компонента граматичної категорії, двосторонньої мовної одиниці, репрезентованої єдністю граматичного значення і одного з протиставлюваних один одному рядів граматичних форм, вибудовує власну концепцію, яка за багатьма параметрами не збігається з традиційними трактуваннями й згідно з якою грама інтерпретується як складник функціонально-семантичної категорії, розрізнявана за значенням – морфолого-синтаксичним і семантико-синтаксичним. Як зазначає С. Романюк, грами темпоральності виявляють подвійну природу морфолого-синтаксичного та семантико-синтаксичного плану, причому „семантико-синтаксична сутність категорії темпоральності та її грамемна диференціація є новою спробою визначити граему як одиницю функціонально-семантичної категорії” (с. 17).

Описуючи грамемну структуру категорії граматичного часу, С. Романюк наголошує на провідній ролі дієслова як основного засобу її вираження

в мові, як семантичної основи формування змісту висловлення, бо дієслово як мовна одиниця передає не тільки знання про конкретну подію, але й імплікує її структуру, типи й характер її учасників, а також можливі способи її синтаксичної репрезентації.

Граматична категорія часу дієслова є специфічним мовним відображенням об'єктивного часу і реалізується для темпоральної локалізації події, факту, стану тощо, тобто того, про що йдеться в реченні.

Оскільки загальна категорія часу в різних своїх формах і різновидах охоплює засоби всіх рівнів мовної системи: на морфологічному рівні – граматична категорія часу дієслова, на синтаксичному – структурно-семантичні типи складних речень з часовими відношеннями між їх частинами, на лексичному – індивідуальні значення окремих слів з темпоральною семантикою, то до розгляду взято взаємодію фактично усіх темпоральних категорій, зокрема й дієслівних, що актуалізують і вербалізують у різних аспектах загальну ідею часу.

За вагомістю теоретичних викладок автора виділяємо другий розділ монографії „Значеннєва диференціяція граєм темпоральності семантико-синтаксичної природи”, у якому С. Романюк дослідила структуру категорії темпоральності як систему граєм семантико-синтаксичної природи, докладно описала функції сполучників і прийменників у формуванні темпоральних синтаксем.

Темпоральність інтерпретується як поняттєва і функціонально-семантична категорія, що об'єднує морфологічні, синтаксичні, лексико-синтаксичні та інші засоби вираження. Дослідниця визначає ці різнорівнені засоби репрезентації описуваної категорії в плані їх граємної реалізації та встановлює взаємозв'язок між ними. Авторка пропонує визначати „темпоральність як функціонально-семантичну категорію, яка у своєму мовному вираженні охоплює різні типи відношення певних ситуацій до моменту мовлення або інших точок на часовій осі на основі ознак одночасності, попередності чи наступності” (с. 70–71). У структурі ФСК темпоральності перетинаються, крім морфологічної категорії часу дієслова, часові моделі таксису, синтаксичної категорії часу, лексико-синтаксичної категорії часу у формі прийменниково-відмінкових одиниць, лексико-морфологічної категорії часу прислівника і віддієслівних субстантивів. Дослідниця зосереджує увагу на дериваційних синтаксичних процесах, пов'язаних із транспозицією, у результаті якої складне речення, що є базовою структурою для функціонування різних форм часу, перетворюється на формально просте, але семантично ускладнене, або формально та семантично ускладнене просте речення. Тут по-особливому виявляється дослідницький хист автора, адже складні речення, зокрема складнопідрядні з підрядними часу, визначають первинну темпоральну семантику, а, перетворені у згорнену реченнєву

структуру, реалізують обставинне значення часу за допомогою широкого спектра відмінкових і применниково-відмінкових форм, докладно описаних Світланою Романюк.

С. Романюк глибоко й вичерпно проаналізувала семантико-синтаксичний склад категорії темпоральності, репрезентований грамемами одночасності, попередності й наступності, що конкретизуються у системі опозиційних відношень одночасності/різночасності перебігу дії або процесу, одиничності/повторюваності дії в часі, означеності/неозначеності (часу, повністю/неповністю охопленого дією). Це дало змогу авторові виділити такі грамеми й з'ясувати засоби їхнього вираження (відмінкові, применниково-відмінкові моделі): грамема означеної тривалості дії, складником якої виступає підграмема означеної часової дистрибутивності; грамема неозначеної одночасності, у межах якої виділяють підграмеми неозначеної часової дистрибутивності; грамема означеної попередності; грамема неозначеної попередності; грамема означеної наступності; грамема неозначеної наступності.

Висловлені теоретичні міркування знайшли яскраве підтвердження в інформативно важливому фактичному матеріалі, дібраному з різножанрових функціональних сфер мови й мовлення (текстів художнього, публіцистичного, наукового, офіційно-ділового стилів), для аналізу якого слугували структурно-семантичні методи, центральним серед яких є метод опозицій, а також описовий метод, що ґрунтується на зовнішній і внутрішній інтерпретації, прийоми компонентного аналізу функціонування відповідних мовних одиниць, методика функціонального та трансформаційного аналізів і метод моделювання.

У третьому розділі *Грамемна периферія категорії темпоральності* схарактеризовано функціонування конструкцій загального відносного часу, представлених у реченні переважно прислівниковими та дієприслівниковими моделями. На підставі докладного аналізу применниково-відмінкових конструкцій, прислівникових і дієприслівникових моделей вираження загального відносного часу дослідниця робить аргументований висновок про те, що згадані конструкції більшою мірою актуалізують повідомлення, ніж відображають перебіг дії в часі.

Щоправда, поза увагою дослідниці залишилися конструкції з дієприкметниками, адже вони, хоч і не виражають стосунку до моменту мовлення, проте зберігають часову співвіднесеність з дієслівними формами теперішнього та минулого часу¹, „тому одні дієприкметники сприймаємо немовби такими, що стосуються дії в момент мовлення (засихаюче дерево), інші вказують ніби на те, що вона передусе моментові мовлення (накреслена

¹ І. Вихованець, *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*, Київ 1988, с. 129.

схема, задубілі пальці)»² (див. також зарахування дієприкметникових форм до периферії функціонально-семантичного поля темпоральності в російській мові³.

Монографію завершують загальні теоретичні висновки, які впливають з докладного аналізу матеріалу основних розділів і відповідають поставленим у роботі завданням і меті.

Виконане С. Романюк дослідження категорії темпоральності як системи морфолого-синтаксичних і семантико-синтаксичних граем можна вважати оптимальним у контексті сучасних тенденцій лінгвістики.

Отже, аналіз рецензованої праці дав змогу з певністю констатувати, що запропонована монографія Світлани Романюк *Структура категорії темпоральності в сучасній українській мові* є оригінальним дослідженням, яке за актуальністю теми, обсягом і важливістю досліджуваного матеріалу, теоретичними висновками і практичною цінністю цілком відповідає вимогам до монографій такого типу і заслуговує на високу оцінку серед науковців.

Ірина ДУДКО

² К. Городенська, *Дієслово* [в:] І. Вихованець, К. Городенська, *Теоретична морфологія української мови*, Київ 2004, с. 287.

³ А. Бондарко, *Темпоральность* [в:] *Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность*, за ред. А. Бондарко, Ленинград 1990, с. 44.

I. Kononenko, I. Mytnik, E. Wasiak, *Słownik tematyczny polsko-ukraiński,* Warszawa 2010, 552 s.

Нещодавно з'явився перший польсько-український тематичний словник, укладений співробітниками кафедри україністики Варшавського університету. Українсько-польський словник такого типу вийшов кілька років тому у Львові (Я. Рігер, О. Демська-Кульчицька, *Українсько-польський тематичний словник*, Львів 2007). Словник містить близько 45 000 слів, зворотів та їхніх відповідників, зібраних у 30 тематичних блоках. Кожний із блоків поділяється на кілька семантичних груп, перша з яких – це переважно базова лексика.

У тематичних блоках *Людина* та *Людина в суспільному середовищі* подано не тільки слова й звороти, які характеризують зовнішній вигляд людини, будову тіла та організму, а й риси характеру (також численні іменники типу: *нероба, ледацюга, чепурун* і порівняння на зразок: *хитрий як лис, дурний як пень* тощо), поведінку, почуття, мислення, сприйняття; життя людини в родині та суспільстві. Особливо цінними з огляду на можливість використання у практиці є звороти, поміщені в категорії *спілкування*. У тематичному блоці *Дім та помешкання* подано лексику, пов'язану з оснащенням будинку, квартири, окремих житлових приміщень, основними домашніми заняттями. Відокремлено тематичний блок *Кулінарія* (їжа, приготування страв, заклад громадського харчування). Широкий спектр назв продовольчих і промислових товарів, послуг, назв закладів торгівлі, численні дієслівні звороти читач знайде у розділах *Покупки* і *Послуги*. У тематичному блоці *Медичні служби та медична допомога* представлено, зокрема, такі семантичні групи: лікувальні заклади, медичний персонал, хвороби, медичне оснащення, ліки та перев'язочні матеріали.

Значну кількість юридичних та економічних термінів представлено у тематичних блоках *Праця* (зайнятість, галузі діяльності, професії, посади), *Держава і суспільство* (державні установи, центральні органи влади, соціальні групи та суспільні явища), *Господарка, бізнес, фінанси* (промисловість,

сировина та матеріали, сільське господарство, торгівля і бізнес, біржа, банк, зокрема також назви основних правових документів), *Право та протидія злочинності* (юридична система, судові терміни, правопорушення, кримінальна відповідальність, боротьба зі злочинністю, боротьба з тероризмом). Зважаючи на існування кількох польсько-українських словників юридичних та економічних термінів, слід зауважити, що рецензований словник великою мірою доповнює їх завдяки широкому обсягу, диференціації за морфологічним критерієм та поданню готових іменникових і дієслівних словосполучень, речень. Широке представлення саме такої лексики відповідає потребам та вимогам сьогодення.

Цікавим, на мою думку, є тематичний блок *Релігія*, в якому читач знайде релігійну термінологію з численними власними біблійними назвами, назвами церковних книг, православних і католицьких свят, Церков, богослужень, способи звертання до духовних осіб, тобто лексику, загалом мало представлену в традиційних лексикографічних працях. Словниковий матеріал збагачено поясненнями культурно-обрядової специфіки, типу: *oltarz* – (*w cerkwi*) *престол*, (*w kościele*) *олтар*, *wieśpar*; *panichida* (*nabożeństwo żałobne odprawiane w dniu pogrzebu oraz w 3., 9. i 40. dniu po śmierci i w kolejne rocznice*) – *панахида*; *реквієм* (*велика панахида у католицькій церкві*). Лексика, зібрана в черговому розділі *Армія* також, як здається, не так часто потрапляла до існуючих польсько-українських словників. Читач знайде тут інформацію про роди військ, військовослужбовців, озброєння та спорядження, основні військові команди.

Лексичний матеріал, пов'язаний з різними етапами навчання та науковою діяльністю, зібраний у розділі *Освіта і наука* (дитячий садок, школа, вища школа, науковці, накові дисципліни, наукова праця). У семантичній групі *Школа* варто було б подати короткий коментар щодо різниць у сучасних системах оцінювання в Польщі та Україні, а також загалом в системі освіти, адже *szkoła podstawowa* – *початкова школа* і *szkoła średnia* – *середня школа* в реаліях обох країн не є поняттями рівнозначними; поза увагою залишилася оцінка поведінки *zachowanie dobre* (с. 295). Тематичний блок *Культура і мистецтво* містить лексику, поділену на кілька категорій: література, театр, кіно, цирк, музика, образотворче мистецтво, музей, екскурсії. Тут багато літературознавчих, культурологічних, музичних термінів, назв професій, продуктів культури, заходів, дій та практичних зворотів. Лексичний матеріал, пов'язаний з різними видами спорту, спортивними об'єктами, спорядженням представлено у блоці *Спорт*, зокрема також назви світових спортивних організацій, найпопулярніших спортивних змагань.

У тематичному блоці *Зв'язок, мас-медіа, книжка, комп'ютер* читач знайде такі семантичні групи, як пошта, листування, телекомунікація, радіо та телебачення, преса, книжка, друк, комп'ютер, Інтернет. Оскільки це саме ті галузі, які сьогодні інтенсивно розвиваються, то поповнюється й словниковий

запас обох мов у цій категорії. Отже, значний відсоток опрацьованого матеріалу складає нова, сучасна лексика, яку непросто знайти в інших словниках. Практичну користь можна винести зі зразків побажань, написання адреси, усталених конструкцій у листі. Наступні тематичні блоки – це *Транспорт* (машина, автобус, залізниця, повітряний транспорт, водний транспорт), *Туристика* (турагенство, організовані поїздки, на кордоні, готель, розквартирування), *Відпустка, відпочинок, розвага* (форми відпочинку, розважальні заходи, танець, ігри, хобі). Лексичний матеріал, пов'язаний із міським транспортом, архітектурою, а також селянським господарством, фермерським господарством, лісом зібрано відповідно у тематичні блоки *Місто* і *Село*.

Лексика з області географії та екології міститься у розділах *Природне середовище* (клімат, погода, стихійні лиха, охорона довкілля, рослини, тварини), *Земля та Всесвіт* (будова Землі, будова Всесвіту), *Географія* (географічні назви, Польща, Україна). У розділі географія, крім базової лексики, читач знайде світові географічні назви, а також топоніми України та Польщі. Причому, автори подають польську назву виключно в такому варіанті, в якому її прийнято вживати в українській мові (якщо така традиція існує) або разом з варіантом фонетичним, напр. *Sanok – Сянік, Санок; Przemysł – Перемішль* (але чомусь: *Narzew* – тільки *Нарев*, а функціонує ще й *Нарва*) і навпаки, напр. *Lwów – Львів*.

Своєрідним доповненням до розглянутих вище тематичних блоків лексики є наступні *Країни, мешканці, мови, Числа, міри, властивості, Час* (календарний час, час за годинником, годинник). У першому з них подано перелік назв країн, столиць та валюти, назви мешканців, мови, алфавіти. Безсумнівною є практична цінність такого розділу (як і польсько-українських топонімів), оскільки перекладні словники часто залишають такого типу лексику поза увагою. У другому – подано назви математичних дій, числівники, кількісні іменники, прислівники, приклади узгодження числівників з іменниками, міри, вага, розмір, геометричні форми, а також кольори. Окремий розділ присвячено мовознавчій термінології. Цінний додаток становить тематичний розділ *Скорочення і аббревіатури*, в якому поміщено відповідні одиниці з різних тематичних груп в алфавітному порядку.

Спосіб упорядкування лексичного матеріалу в межах кожної з семантичних груп є дуже прозорим завдяки застосуванню не тільки тематичних, але й формальних (морфологічних та синтаксичних) критеріїв. Матеріал представлено з поділом на іменники та іменникові сполучення, прикметники (також дієприкметники), дієслова (зокрема також дієслівні словосполучення), подекуди також займенники, числівники і прислівники. Подаються приклади речень з даною лексею. Такий поділ дозволяє користувачеві не тільки знайти відповідну лексему, але й познайомитися з мінімальним контекстом її вживання, а також з основними принципами сполучуваності, способами деривації. Під кінець тематичного блоку подаються сталі словосполучення,

фразеологічні одиниці, ідіоми. Ця частина особливо цікава і напевно вимагала великої ерудиції та праці укладачів. Так, в підрозділі *Зовнішній вигляд* маємо при іменниках і іменникових сполученнях: *oczy – очи, brązowe (piwne) – карі, czarne – чорні* тощо, при дієсловах і дієслівних сполученнях: *otwierać oczy – відкривати (розплющувати) очі, mrugać – моргати*, серед фразеологізмів і усталених словосполучень: *worki pod oczami – мішки під очима*.

Практичне вживання лексики полегшують і деякі граматичні кваліфікатори (зокрема число, якщо виступають різниці, напр.: *prawłacz – антресолі lmn; winogrona – виноград lp*; збірні іменники: *ziemniaki – картопля zb*; невідмінюванні іменники: *filet – філе ndm*), стилістичні кваліфікатори (розмовний варіант в одній з мов: *przecena – зниження ціни, знижка pot.*, жаргонізми: *osoba stojąca na czatach – атасник żarg.*; історизми: *rekrut – новобранець, рекрут hist.*), регіональні (*impreza – захід, impreza zach., rynek – ринкова площа, ринок zach.*), а також способи дієслівного керування, напр. *występować z rozszczeniami o co, do czego – пред'являти претензії (вимоги) на що*. Можливо, було б доцільним додати й граматичний кваліфікатор роду іменника у випадку різниць в обох мовах, напр. *mezet – мечеть*.

В українських відповідниках зазначено наголос, а також подано фонетичні варіанти, типу *itu / їти*. У дужках подано подекуди пояснення, яке звужує значення лексеми в одній з мов, напр. *gotować (wodę) – кип'ятити, awansować – підвищувати (по службі)*, що дозволяє уникнути неточностей у вживанні слова. Іноді в дужках подано також факультативні компоненти, напр. *prosiwати (через cimo)*, а також варіантивні, напр. *mieć własną firmę – мати власну фірму (справу), złożyć gazu (gazowe) – газові родовища*. Лексика в межах однієї семантичної групи укладена в алфавітному порядку, що значно полегшує пошук. Щоб уникнути повторення, укладачі використовують відсилки.

Особливим досягненням авторів, як здається, є опрацювання найновішої лексики з різних тематичних блоків, яка досі не була предметом розгляду в інших лексикографічних працях, напр. *klocki lego – конструктор lego; balejaż – мелірування; grupa ptasia, świńska, ~ typu A/HINI – пташиний, свинячий груп, ~ туну A/HINI; piarowiec – PR-агент; segregator – сегрегатор, швидкозшивач, studia licencjackie – навчання на ліценціатському рівні*. Не менш вартісний матеріал становлять лексеми та звороти, які передають суспільно-політичні реалії Польщі та України. Маємо не тільки переклад даної назви на іншу мову, але часто також її відповідник, який функціонує у мовному просторі сусідньої країни, напр.: *Zakład Ubezpieczeń Społecznych, ZUS – Установа соціального страхування (на Україні – Пенсійний фонд України, ПФУ)*. Як здається, варто було б додати *Тематичний покажчик*, який значно полегшив би користування словником.

Аналізуючи представлений у словнику матеріал, хотілось би звернути увагу на деякі нюанси, що викликають застереження. Так, наприклад:

wychowawca – вихователь, а не класний керівник (тематична група *Школа*, с. 294); *przemiana materii* – перетворення речовин, а не обмін речовин (с. 28); *sympatyczny* – симпатичний (с. 33), тоді як у польській мові це слово стосується рис характеру, а в українській швидше зовнішнього вигляду; *Rad jestem, że...* – Я радий, що... (с. 40), польською мовою краще було б *Cieszę się, że; samotny* – одинак (с. 49), а не самотній, одинокий, до речі, *jedynak* також перекладено як *одинак*; *bratowa* – невістка (с. 48), але також братова; *puzzle* – пазли (с. 70), а не пазли; *konopie indyjskie* – індіанська конопля (с. 268), замість *індійська*; *Która godzina?* – Яка (?) (копра) година? (с. 544); *procent* – процент, але також відсоток (с. 504); *Droga Mleczna* – Чумацький Шлях, Млечна (?) Путь (с. 469); *dziobać* – клювати, також дзьобати (с. 455); *orzech włoski* – волоський горіх, також грецький (с. 449); *wypoczęty* – відпочилий (с. 409) з огляду на різниці у частотності вживання; *wieczór paniński* – остання дівоча вечірка, але також традиційне *дівич-вечір* (с. 408); *miejsowość uzdrowska* – дачне селище (с. 399). Розмежування понять *ogrodnik* – городник, *sadownik* – садівник (с.168) здається не зовсім однозначним. Як уже згадувалося, автори беруть до уваги лексеми, які містяться в літературній нормі, але вживаються переважно в Галичині, але чомусь немає досить розповсюдженого слова *горнятко*, є тільки *чашка* (с. 81). Не зовсім вдалим здається запис *Ягеллонський університет* (с. 545). Певні граматичні неточності: *з курами* (*з курми*) (с. 431); *сухопутній*, *-я* замість *сухопутний*, *-а* (с. 372, 391).

Попри безперечну цінність рецензованого словника слід зауважити, що досить частими є механічні помилки (описки), поява яких з одного боку цілком зрозуміла в такій великій за обсягом праці. Однак, вони можуть ввести в оману користувача, тому в наступному виданні словника необхідно їх виправити. Наприклад: *вірність* замість *вірність* (с. 52); *клієнтів* замість *клієнтів* (с. 156); *вугілля* замість *вугілля* (с. 221); *обдусмен* замість *омбудсмен* (с. 543); *овочі* замість *овочі* (с. 453); *хлеборобство*, замість *хліборобство* (с. 428); *відмінок* замість *відмінок* (с. 456); *тисяч* замість *тисяча* (с. 545); *абстракціонизм* замість *абстракціонізм* (с. 322); *суфікс*, *префікс* замість відповідно *суфікс*, *префікс* (с. 529); *внутрішнімі* замість *внутрішніми* (с. 468); *гірський* замість *гірський* (с. 437); *бик моста* (*мосту*) замість *бік* (с. 420); *паливний бак* (с. 377) тощо.

Лексичний матеріал рецензованого словника охоплює усі сфери життя й діяльності людини, терміни з різних галузей науки, впорядковані за тематичним критерієм. Містить значний відсоток нової лексики, є зручним у користуванні, завдяки чому становить цінний здобуток польсько-української лексикографії, безсумнівно стане в пригоді студентам як української, так і польської філології (особливо при опрацюванні конкретних лексичних тем), перекладачам, туристам та фахівцям різних галузей.

XIX-wieczna Galicja odkryta na nowo. D. Sosnowska, *Inna Galicja*, Warszawa 2008, 316 s.

Wielokulturowość Galicji jest wdzięcznym tematem, często podejmowanym przez badaczy. Nie znaczy to jednak, że najważniejsze aspekty tej problematyki zostały raz na zawsze rozstrzygnięte. Przyjęto wyodrębnić trzy mity-modele: „Galicji szczęśliwej”, w której poszczególne nacje pokojowo współdziałały i wzbogacały nawzajem swoje kultury; „Galicji gett”, gdzie Polacy, Ukraińcy, Żydzi i inni żyli obok siebie w dość hermetycznych wspólnotach, i wreszcie wizja Galicji jako kontynuacji I Rzeczypospolitej – areny spotkania Wschodu i Zachodu¹.

Książka Danuty Sosnowskiej *Inna Galicja* reinterpretuje zastane wzorce myślenia o regionie i okresie historycznym, oferując nowatorskie i interesujące spojrzenie na problematykę galicyjskich stosunków narodowościowych. O jego oryginalności decyduje kilka charakterystycznych cech warsztatu i doboru materiału.

Po pierwsze, autorka uwzględnia obserwujących nieco z boku główną oś galicyjskiego konfliktu narodowościowego przybyszy z Czech – na ogół urzędników cesarskiej maszyny państwowej. Po drugie, analizuje konfrontacje pomiędzy kulturami. Badaczka szuka odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób krytyczny obraz społeczności i kultury polskiej oddziaływał na samookreślenie się Czechów i Rusinów. Po trzecie, zaprzęga do analizy nowoczesne metody badania procesów narodowych. Po czwarte wreszcie, by podkreślić pierwiastek nieprzewidywalnej indywidualnej kreatywności w procesach historycznych, autorka patrzy na dzieje dziewiętnastowiecznej Galicji przez pryzmat percepcji i doświadczeń poszczególnych ich świadków i bohaterów.

W odniesieniu do tego ostatniego punktu, Sosnowska wyjaśnia: „przyjmując tę perspektywę w opowiadaniu o prowincji dawnego imperium, starałam się pokazać na przykładzie ich życiorysów, że obok zasad regulujących procesy narodowe, którym oni podlegali i je współtworzyli, działa też przypadek, poza porządkiem

¹ Por. D. Sosnowska, *Inna Galicja*, Warszawa 2008.

i logiką zdarzeń pojawiał się splot okoliczności, poza świadomym wyborem – emocje, impulsy”².

W książce autorka koncentruje się na latach 1830–1848, jednak – co ważne – gdy wymaga tego temat, nie unika „wycieczek” w czasy późniejsze, a więc w drugą połowę wieku XIX, a nawet w szczególnych przypadkach wiek XX. Pozwala jej to pokazać konsekwencje podejmowanych wyborów, a także szczególną złożoność procesów społeczno-kulturowych zachodzących na tych ziemiach.

Sformułowane przez Józefa II reformy uwzględniły wielokulturowość cesarstwa austro-węgierskiego. Na podwalinach różnorodności etnicznej, religijnej i językowej tworzone były ruchy narodowościowe, które najszybsze efekty przyniosły wśród Czechów³.

Przykład czeski był dla narodów zniewolonych, szczególnie dla Ukraińców, dowodem, że odrodzenie tożsamości narodowej możliwe jest nawet w sytuacji niemalże całkowitego jej zaniku. Tym bardziej, że jako naród sąsiedni mogli stanowić punkt odniesienia do poglądów i stanowiska ukraińskiego.

Autorce *Innej Galicji* wydaje się bliska koncepcja tożsamości narodowej Antoniny Kłoskowskiej, wedle której stanowi ona konglomerat kultury narodowej i tożsamości indywidualnych. Tę pierwszą tworzą takie elementy, jak „język, sztuka i literatura, wiedza i nauka (humanistyka), religia, obyczaje i rytuały, czyli swoiste zespoły symboli i emblematów odnoszące się do kryteriów i obiektów szczególnej czci i znaczenia. Są one elementami pomyślanej lub realnej kultury pojmowanej jako wyobrazona potencjalna całość uniwersalna albo jako realna suma wszystkich cząstkowych etnicznych i narodowych systemów danego rodzaju: wszelkich religii, wszelkich języków, zbiorów obyczajów, systemów sztuk, jakie kiedykolwiek i gdziekolwiek realizowano w dziejach całej ludzkości”⁴. Tymi właśnie płaszczyznami życia narodów zamieszkujących Galicję zajęła się Sosnowska. W swojej monografii autorka pokazuje, jak kultury obce funkcjonowały ze sobą i obok siebie, jak dystansowanie się i ignorancja zderzały się z fascynacją i przyswajaniem.

Elity Rzeczypospolitej akcentowały przede wszystkim te fakty historyczne, które świadczyły o jedności wszystkich zamieszkujących te ziemie ludów. Znacznie mniej chętnie wspominały o różnicach pomiędzy nimi, co z kolei z zapałem akcentowali Czesi.

Sytuacja ta nabrała nieco innego wydźwięku w romantyzmie, kiedy to odnajdowano zapomniane wartości w lokalnych obrzędach i obyczajach, ich różnorodność i wielkość stawała się powodem do dumy, a akcentowanie odrębności od kultury elitarnej zyskiwało powszechnie uznanie.

Hasła powrotu do korzeni, do kultury ludowej spowodowały, że kultura od niej oderwana, postulowana i rozpowszechniana przez hierarchię duchowną traciła

² *Ibidem*, s. 36.

³ Por. H. Wereszycki, *Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe*, Kraków 1986.

⁴ A. Kłoskowska, *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa 1996, s. 37–38.

na znaczeniu. Tym samym zwrócenie się ku warstwom najniższym umożliwiło i niejako sprowokowało wprowadzenie do literatury języka ludowego, konsekwencją czego stało się stworzenie narodowej literatury ukraińskiej.

Nieco upraszczając, stwierdzić należy, że kultury czeska i ukraińska w swojej strukturze były podobne, ich podwaliny stanowił lud, ideolodzy zaś starali się pozostać blisko ludu. Inaczej działało się w kulturze polskiej, w której na czoło wysuwała się szlachta, niejednokrotnie poczuwając się do przewodzenia także ludowi ukraińskiemu. Polacy uważali się za obrońców wolności panującej na tych terenach.

Jednak w XIX wieku argumenty na rzecz polskich praw do przewodzenia narodom sąsiednim, wypływające z „posiadania przez nas historii, ciągłej tradycji narodowej i rozwiniętej kultury”⁵ już do elit galicyjskich nie trafiały. Doświadczenia ukraińskie były znacznie bliższe czeskim niż polskim. Jak pisał K. Krejci: „Wykształcona Europa już niemal od dwóch wieków nie uświadamiała sobie istnienia samodzielnego narodu czeskiego. [...] Aż tu nagle pojawiło się kilku ludzi podrzędnej kondycji społecznej i – z nielicznymi wyjątkami zaledwie o średnim wykształceniu, którzy wbili sobie do głowy, że wskrzeszą nieistniejący od dawna naród. [...] W czasie, kiedy Europa czytała Woltera, Goethego i Byrona (oni) drukują w tym zaniedbanym języku na lichym papierze kalendarze, pouczające opowiadania dla ludu, zbiorki prymitywnych rymowanek. W czerepach starych urn szukają dowodów niegdysiejszej wielkości i sławy narodu”⁶.

Autorka zwraca uwagę na tzw. „markery różnicy”, świadczące o odrębności grup etnicznych – mowę, strój, obyczaje, kalendarz itd. W analizowanym w monografii okresie Polacy starali się zacieierać te odmienności, one jednak pulsowały stale podskórnie, mogąc się w każdej chwili ujawnić. Jak przypomina badaczka, niezwykle istotny dla kształtowania się świadomości ludności Galicji był podział na *pany/chamy*, stawiający ich na dwóch przeciwległych bokach, wyraźnie rozgraniczający ich interesy i cele, do których dążą. Panami byli wszyscy, którzy na jakimś etapie swojego życia poddani zostali edukacji. Wśród niewykształconych zaś uczestnictwo w życiu ówczesnych elit wzbudzało nieufność.

Danuta Sosnowska porusza temat rozczarowania ludem, które przypadło w udziale inteligencji w pierwszej połowie XIX wieku. Prości ludzie nie byli bowiem tak bardzo podatni na procesy narodotwórcze, jak elity by sobie tego życzyły. Jednocześnie zdawano sobie sprawę z faktu, że bez udziału ludu prawdziwe odrodzenie ukraińskie dokonać się nie może. Jak pisze jednak autorka: „Złożonej struktury swoich światów społecznych nie dostrzegali u siebie wzajemnie ani Rusini, ani Polacy. To zastanawiające, jak niewiele niuansów przedstawiciele jednej grupy etnicznej są w stanie dojrzeć w bliskiej im, sąsiedzkiej społeczności.

⁵ D. Sosnowska, *op. cit.*, s. 41.

⁶ K. Krejci, *Praga. Legenda i rzeczywistość*, Warszawa 1974, s. 166–193 [za:] W. Mokry, *Ruska Trójca*, Kraków, s. 14.

Dla Polaków Rusini byli narodem „chłopów i popów” i w ten dychotomiczny podział żadne różnicowania nie wkraczały⁷⁷.

Jak pisze autorka: „Polski stosunek do emancypacji ruskiej kultury był więc pochodną wielu złożonych czynników i racji: składały się nań emocje i przemysł, zamiary i odruchy, racjonalność i instynkty. Dlatego wizja konsekwentnej, stosowanej, świadomej i intencjonalnej polskiej polityki wobec odrodzenia ruskiego jest ideologicznym uproszczeniem. Z drugiej strony, rację miał, jak już pisałam, Szporluk, podkreślając polityczny charakter wczesnej, kulturowej fazy ukraińskiego odrodzenia. Na tę polityczność zjawiska kulturowego strona polska przed 1848 rokiem reagowała głównie milczeniem, które w tych okolicznościach także nabierało politycznego charakteru”⁷⁸.

Specyfika percepcji Galicji przez Czechów wpływała także w dużej mierze z faktu, że uważali się oni za przybyszów z kraju o wyższej kulturze. Czesi zwracali uwagę na zupełnie inne aspekty życia galicyjskiego. Niejako z boku patrzyli na wspólną polsko-ukraińską historię i oceniali ją odmiennie od Polaków. Tym samym inaczej widzieli też polską rolę na tych terenach i stojące przed nimi zadania. Świadomi tych ocen byli galicyjscy działacze odrodzenia ukraińskiego. Autorka prezentuje życiorysy i stosunek do kultury polskiej Jakiwa i Iwana Hołowackich oraz Jana Evangelisty Kosina. Procesy kształtujące ich tożsamość były niezwykle złożone i ściśle związane z sytuacją polityczno-narodową. Jak zauważa D. Sosnowska: „ocenianie ich wedle prostego kryterium zdrady/wierności, fałszu/uczciwości zamazywało dramatyzm wyzwań, z jakimi musiała się zmierzyć ruska inteligencja z chwilą aspirowania do roli inteligencji narodowej”⁷⁹.

O ile na płaszczyźnie dyskusji teoretycznych polskie i czeskie podejście do spraw społecznych i narodowościowych było bardzo zbliżone, realizacja tych haseł przez oba narody przebiegała zgoła odmiennie. Czesi znacznie bardziej od Polaków doceniali doniosłą rolę, jaką w kształtowaniu tożsamości odgrywała oświata i zapewnienie dobrobytu materialnego. Dokonujące się w obu narodach przemiany i zabiegi Ukraińcy traktowali jako lekcję dla siebie.

Ważnym więc wkładem *Innej Galicji* jest uwzględnienie i dokładne przeanalizowanie odmiennego, zewnętrznego, czeskiego spojrzenia na „problem ruski” w Galicji. Przybysze z nad Wełtawy dostrzegali to, co Polacy na ogół woleli przemilczeć – że sprawa ma głęboki wymiar narodowy i religijny. „Odkrycie” tych kwestii przez Czechów nie tylko wpływało na ich percepcję Polski, ale, co istotniejsze, prowadziło do zaofiarowania Rusinom nowego wzorca narodowego rozwoju. W szczególności, przeciwieństwo do Polaków, przykład czeski zwrócił uwagę elit ruskich na rolę edukacji, stopniowego dojrzewania i rozwoju narodu, od poziomu

⁷ D. Sosnowska, *op. cit.*, s. 49.

⁸ *Ibidem*, s. 97.

⁹ *Ibidem*, s. 195.

lokalnego do ogólnonarodowej. Idee te miały odegrać istotną rolę w procesach kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej.

Autorka podkreśla także elementy dziejów stosunków społecznych i narodowych w Galicji, które pozostawały w sprzeczności z ówczesną wizją historii. Można tu wymienić rolę przypadku, zewnętrznej interwencji i konstruktywizmu, które nie mieściły się w dziewiętnastowiecznej historiozofii. To samo dotyczy skomplikowanej struktury tożsamości narodowych, w ramach których poszczególne jednostki często zajmowały niewyraźne i wysoce zmienne pozycje.

Wreszcie, książka stanowi ciekawy opis wewnętrznych trudności młodej ukraińskiej inteligencji, podzielonej, borykającej się z kompleksami społecznego awansu, dominacją kultury polskiej i konfliktami lojalności, zwłaszcza w grupie duchownych greckokatolickich. W tym sensie historyczny fakt okrzepnięcia w tej grupie świadomości narodowej i stopniowego rozszerzania jej na inne warstwy świadczy o niezwykłej determinacji i wytrwałości jej członków.

BIBLIOGRAFIA

- Kłóskowska A., *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa 1996.
- Kozik J., *Ukraiński ruch narodowy w Galicji w 1830–1848*, Kraków 1973.
- Mokry W., *Ruska Trójca. Karta z dziejów życia literackiego Ukraińców w Galicji w pierwszej połowie XIX w.*, Kraków 1997.
- Skarga B., *Tożsamość i różnica. Eseje metafizyczne*, Kraków 1997.
- Sosnowska D., *Inna Galicja*, Warszawa 2008.
- Szpociński A., *Inni wśród swoich. Kultury artystyczne innych narodów w kulturze Polaków*, Warszawa 1999.
- Wereszycki H., *Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe*, Kraków 1986.

Katarzyna JAKUBOWSKA-KRAWCZYK

М. Дядюк, *Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині. Між гендерною ідентичністю та національною заангажованістю*, Львів 2011, s. 368

Intensywny rozwój *gender studies*, który obserwowany jest na Ukrainie od lat 90. ubiegłego stulecia, tłumaczony jest m.in. tym, że Ukrainki korzystają z długoletniej tradycji wybitnych poprzedniczek, które już wiek temu jako pierwsze kontestowały i dystansowały się od androcentrycznego modelu kultury. Intensyfikację badań feministycznych należy zatem uznać nie tylko za udany transfer myśli zachodniej na Ukrainę, ale także (a może przede wszystkim) za kontynuację rodzimych osiągnięć. Znana amerykańska historyczka Mariana Rubczak w jednym z wywiadów przytoczyła nazwiska kobiet, które rozpoczęły proces kulturowej reorientacji w ukraińskim społeczeństwie¹. Są to: Olha Kobyłańska, Łesia Ukrainka, Natalia Kobryńska oraz Miłena Rudnyčka. Kolejność wymieniania wydaje się tutaj nieprzypadkowa. Biorąc pod uwagę fakt, że najbardziej żyznym gruntem dla rozwoju myśli feministycznej stały się dyscypliny filologiczne, pytanie o pierwsze ukraińskie emancypantki automatycznie przywołuje imiona pisarek, niezależnie od tego, czy one same deklarowały się jako takie. Działaczki społeczne i kobiety funkcjonujące w życiu politycznym wymieniane są w dalszej kolejności.

Niezależnie od powyższych uwag zaznaczyć należy, że badania nad ukraińskim ruchem kobiecym stanowią już na Ukrainie dość obfity zbiór. Po fundamentalnej pracy emigracyjnej badaczki Marty Bohaczewskiej-Chomiak *Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884–1939* ukazały się prace krajowych historyków, prasoznawców i kulturoznawców. Do najważniejszych z nich zaliczyć można m.in. zbiorowe prace *Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні* pod red. Ludmiły Smolar (Odessa 1999) oraz *Гендерний підхід*:

¹ К. Кіндрась, *Мар'яна Рубчак: Україна завжди була патріархальною країною*, <http://gender.at.ua/publ/1-1-0-4> (20.8.2012).

історія, культура, суспільство pod redakcją Liliany Hentosz i Oksany Kiś (Lwów 2003) oraz monografię Oksany Małanczuk-Rybak *Ідеологія і суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст: Монографія* (Czerniowce 2006).

Dr Myroslawa Diadiuk jest kierownikiem oddziału rękopisów Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. W. Stefanyka. Specjalizuje się w historii ruchu kobiecego oraz konserwatywnego w Galicji Wschodniej. Najważniejszą pracą w jej dotychczasowym dorobku badawczym jest niewątpliwie pozycja *Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині. Між гендерною ідентичністю та національною заангажованістю*, która ukazała się w 2011 roku we Lwowie nakładem wydawnictwa Astrolabija.

Dokonując we wstępie przeglądu stanu badań, Diadiuk odwołuje się do słynnej już metafory zawartej w tytule wspomnianej książki Bohaczewskiej-Chomiak *Білим по білому*. Porównanie do haftu na charakterystycznej ukraińskiej wyszywance, którego na pozór nie widać, jednak, kiedy się przyjrzeć, okazuje się, że nie dość, że się na niej znajduje, to stanowi jej główny i dostojny motyw, jest zobrazowaniem z jednej strony wkładu kobiet w historię społeczną Zachodniej Ukrainy, z drugiej zaś – sytuacji ukraińskich *women studies* w momencie pierwszego ukazania się *Білим по білому* w 1988 roku. Opublikowana prawie ćwierć wieku później książka *Український жіночий рух...* to jaskrawy dowód na to, że przez ten czas zrobiono sporo, by zmienić ten niekorzystny stan rzeczy. Praca składa się z ośmiu rozdziałów, z których każdy prezentuje inny aspekt ukraińskiego ruchu kobiecego – od organizacyjnego, poprzez wydawniczy, aż po społeczno-polityczny i w końcu międzynarodowy.

Na szczególnie podkreślenie zasługuje włączenie przez autorkę w kontekst ruchu emancypacyjnego kobiet walczących na froncie wojennym. Okres walk jest bowiem szczególnym momentem dla wszystkich organizacji kobiecych, kiedy zadania feministyczne muszą zostać zredukowane i postawione na dalszy plan. W konsekwencji badania nad ruchem kobiecym marginalizują zazwyczaj doświadczenie wojny. Mogła to zrobić także Diadiuk, usprawiedliwiając się chociażby zawartym w tytule publikacji zakresem chronologicznym (okresem międzywojennym). Historyczka jest jednak zdania – i trudno się z nią nie zgodzić – że świadome pójście na front z bronią w ręku jest aktem *par excellence* sprzeciwu wobec zastanych norm patriarchalnych. Opisanie przez nią w rozdziale drugim postaci Ołeny Stepani, Olhy Besarab-Łewyćkiej, Sofii Hałeczko i innych swoją postawą w takim samym stopniu, jak literatura i czasopisma feministyczne skłaniały ukraińskie społeczeństwo do zmiany swoich tradycyjnych wyobrażeń na temat roli kobiet i ruchu kobiecego.

Centralne miejsce Diadiuk w swej książce poświęca Związkowi Ukrainek (Союз українок). Czasami wręcz stawia znak równości pomiędzy ZU a całym ukraińskim ruchem kobiecym. Nie powinno to dziwić, gdyż faktycznie organiza-

cja ta była największym, najliczniejszym i najbardziej reprezentatywnym przedstawicielstwem kobiet w życiu społeczno-politycznym ówczesnej Galicji. Badaczka jednak nie zbywa milczeniem działalnością innych organizacji i towarzystw. Można jedynie postawić pytanie o to, czy w wystarczający sposób zaakcentowano fakt istnienia odmiennych koncepcji rozwoju ruchu kobiecego, chociażby tych, które rodziły się w łonie Kobiecej Gromady (Жіноча громада). Członkini tej działającej w latach 30. organizacji na łamach swojego organu prasowego „Žinoczyj hołos” twórczo rozwijały wizję życia społecznego Mychajła Drahomanowa – jednego z najważniejszych dziewiętnastowiecznych myślicieli na ziemiach ukraińskich.

Miłena Rudnyćka wyłania się z pracy Diadiuk jako niekwestionowana liderka ukraińskiego ruchu kobiecego². Przemawia za tym nawet statystyka frekwencji jej nazwiska, które pojawia się przynajmniej raz na połowie wszystkich stron książki. Tak duża atencja udzielona ukraińskiej posłance do Sejmu II RP jest w pełni zrozumiała. Rudnyćka – wieloletnia przewodnicząca Związku Ukrainek we Lwowie oraz przewodnicząca Światowego Związku Ukrainek – rzeczywiście była główną ideolożką ruchu kobiecego lat dwudziestych i trzydziestych XX wieku. Same tytuły publikowanych przez nią w ówczesnej prasie (m.in. w gazecie „Diło” oraz w „Žince”, której była redaktorką naczelną) artykułów, jak chociażby *Жінка і політика*, *Націоналізм і фемінізм*, *Економічна незалежність жінки*, *Шляхи міжнародної співпраці* wskazują, że Rudnyćka podejmowała niemalże wszystkie kwestie fundamentalne dla rozwoju ruchu kobiecego. Swą spójną koncepcję odnośnie do zadań kobiet w ukraińskiej rzeczywistości działaczka wyłożyła w odrębnym wydaniu, które ukazało się w 1934 roku we Lwowie³.

Miłena Rudnyćka była bodaj najczęściej portretowaną (w tym w formie karykatur) działaczką kobiecą w ukraińskiej prasie międzywojennej. Dobrze, że Myroslawa Diadiuk zadbała w swej publikacji o prezentację sporego dorobku źródeł ikonograficznych. Spośród mniej więcej osiemdziesięciu ilustracji zdecydowaną większość stanowią reprints z popularnych w międzywojennej Galicji czasopism satyryczno-humorystycznych, takich jak: „Zyz”, „Komar” czy „Žorna”, głównie autorstwa Edwarda Kozaka. Rysunki ukraińskich feministek przedstawione w konwencji rozwrzeszczanych bab z transparentami „Precz z mężczyznami” czy „Kobiety dla kobiet” okraszone niewybrednymi dziennikarskimi komentarzami wizualizują stopień niezrozumienia, z jakim zetknęły się one w konserwatywnie ukierunkowanym społeczeństwie galicyjskim. Określenie „feminizm” do tego stopnia przesiało negatywnymi konotacjami i stereotypami, że rzadko która z uczestniczek ruchu kobiecego chciała obarczać siebie etykietką feministki. Jedynie Miłena Rudnyćka konsekwentnie stała na stanowisku, że ruch kobiecy i feminizm to terminy synonimiczne.

² Warto przy okazji wspomnieć o wydanej w 1998 roku we Lwowie książce *Мілена Рудницька: статті, листи, документи*, której M. Diadiuk jest jedną z redaktorek.

³ М. Рудницька, *Українська дійсність і завдання жінки*, Львів 1934.

W przypadku ukraińskiego feminizmu należy jednak pamiętać o jego specyfice. Dlatego Myroslawa Diadiuk stosuje często rozszerzone pojęcie „narodowy ukraiński ruch kobiecy”, podkreślając jego immanentność w stosunku do ruchu narodowego. Trauma po utraconej państwowości, znalezienie się większości ziem ukraińskich pod panowaniem bolszewickim, a także trudna sytuacja mniejszości ukraińskiej w Polsce i w Rumunii – to wszystko powodowało, że Ukrainki nie mogły biernie kopiować programu zachodnioeuropejskich i amerykańskich feministek, lecz musiały dostosowywać go do specyfiki sytuacji społeczno-politycznej okresu międzywojennego. Bodaj najrzęczniejszy dylemat ten scharakteryzowała jedna z czołowych działaczek ruchu i współzałożycielka Związku Ukrainek Ołena Fedak-Szeparowycz, która na łamach „Żinoczji Doli” wypowiedziała się w sposób następujący: „nowoczesny feminizm w takiej formie, jak za granicą, stanowi w naszym wypadku... pewien luksus, na który nie może pozwolić sobie ukraińska kobieta”⁴.

Kolejną specyfiką ukraińskiego ruchu kobiecego była liczna obecność w jego szeregach kobiet wiejskich. Wynikało to także po części z chęci realizacji zadań feministycznych (poprawa jakości życia chłopek, zwiększenie ich szans na zdobycie wykształcenia itd.), po części natomiast z konieczności propagowania sprawy narodowej pośród szerokich mas. Oprócz tworzenia sieci kółek wiejskich Związku Ukrainek, organizacja zajęła się wydawaniem czasopisma „Żinocza Wolia” (od 1932 roku), które nie tyle było mutacją „Żinoczji Doli”, co przemyślanym zbiorem tekstów literackich, eseistycznych i poradnikowych, które trafiały na podatny grunt w ukraińskich wsiach i miasteczkach.

Książka Myroslawy Diadiuk uwypukla zatem ideologiczny dualizm charakterystyczny nie tylko dla ukraińskiego, ale dla większości środkowo-europejskich ruchów kobiecych na początku XX wieku, rozdartych pomiędzy ideaми feministycznymi a obowiązkiem wobec ojczyzny.

Ostatni rozdział książki poświęcony jest udziałowi Ukrainek w międzynarodowym ruchu feministycznym. Usytuowanie tego tematu w końcu pracy jest w pełni logiczne, gdyż stanowi on wstępne podsumowanie poprzednio omówionego materiału. Kontakty z Międzynarodową Radą Kobiet, Międzynarodowym Związkiem Sufrażystek, czy wreszcie z Międzynarodową Ligą Kobiet na Rzecz Pokoju i Wolności nie byłyby możliwe, gdyby nie wysoki poziom rozwoju rodzimego ruchu kobiecego. Co ważne, międzynarodowe forum kobiet dawało Ukrainkom możliwość wychodzenia poza kwestie związane z sytuacją samych kobiet i donoszenia opinii światowej o największych bolączkach całego narodu ukraińskiego w owym czasie. Stało się to szczególnie konieczne w latach 30., kiedy to wykorzystywano praktycznie każdą okazję, by informować Europę i świat o Wielkim Głodzie na Ukrainie Radzieckiej i jego skutkach. Ukraińskie feministki – Sofija Rusowa, Hanna

⁴ М. Дя д ю к, *Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині. Між гендерною ідентичністю та національною заангажованістю*, Львів 2011, с. 118.

Czykałenko–Keller, Miłena Rudnyćka i inne – swoimi wystąpieniami burzyły pokutujące jeszcze niekiedy mity o pacyfistycznym nastawieniu przywódców ZSRR.

Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині... to lektura podstawowa w ukraińskich *women studies*. Myrośława Diadiuk zaprezentowała w niej szerokie, interdyscyplinarne podejście do tematu ruchu kobiecego. Na kartach jej książki znajdują się liczne odwołania do najważniejszych prac ukraińskich filolożek (m.in. Sołomiji Pawłyyczko, Niły Zborowskiej czy Wiry Ahejewej), które przewartościowały myślenie o udziale kobiet w ukraińskim procesie historycznoliterackim. Warto zatem, by rezultaty badań Diadiuk i innych badaczek, pozostających w tej samej sferze naukowych zainteresowań, częściej były brane pod uwagę w opracowaniach filologicznych i kulturoznawczych. Tylko wówczas obraz kobiecej emancypacji na Ukrainie będzie pełniejszy i pozbawiony wykluczających przemilczeń.

BIBLIOGRAFIA

- Богачевська-Хомяк М., *Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884–1939*, Київ 1995.
- Дядюк М., *Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині. Між гендерною ідентичністю та національною заангажованістю*, Львів 2011.
- Гендерний підхід: історія, культура, суспільство*, за ред. Л. Гентош, О. Кісь, Львів 2003.
- Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні*, за ред. Л. Смоляр, Одеса 1999.
- Кіндрась Р., *Мар'яна Рубчак: „Україна завжди була патріархальною країною”*, <http://gender.at.ua/publ/1-1-0-4> (20.8.2012)
- Маланчук-Рибак О., *Ідеологія і суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст. Монографія.*, Чернівці 2006.
- Мілена Рудницька. *Статті. Листи. Документи: збірник документів і матеріалів про життя, суспільно-політичну діяльність і публіцистичну творчість Мілени Рудницької*, упоряд. М. Дядюк; Львів 1998.
- Рудницька М., *Українська дійсність і завдання жінки*, Львів 1934.

Julia KUPIDURA

І. Кононенко, О. Співак, *Українсько-польський словник міжмовних омонімів і паронімів*, Київ 2008, 342 с.

Вивчення близькоспоріднених мов, окрім очевидних переваг швидко-го розуміння кожної з них, супроводжується й чималими труднощами, пов'язаними із більш інтенсивними і важкими для викорінення інтерферентними явищами, особливо на лексико-семантичному рівні. Вивчення української мови поляками і польської українцями, що набуває дедалі більшого поширення в останні десятиліття, ускладнене ще й постійно відчутним браком двомовних лексикографічних праць та дидактичних розробок. Практика викладання української мови в численних україністичних осередках Польщі та полоністичних в Україні не тільки виявляє й актуалізує існуючі проблеми і наукові лакуни, але й створює передумови до їх розв'язання, стає місцем апробації ідей на різних етапах їх втілення, створює так званий зворотний зв'язок між науковою теорією та практикою. Результатом діяльності таких осередків є поява протягом останніх кількох років ряду вкрай необхідних словників і підручників, якість і практичність яких власне і забезпечена багаторічною викладацькою практикою.

Вихід друком *Українсько-польського словника міжмовних омонімів і паронімів* Ірини Кононенко та Ореста Співака (Кафедра україністики Варшавського університету), в якому вперше представлено лексичні та граматичні характеристики слів і фразеологізмів, що мають в обох мовах однакове або схоже звучання, але різне значення, є, без перебільшення, подією, очікуваною усіма тими, хто займається викладанням і вивченням обох мов, перекладацькою практикою та науковою діяльністю. Поява такого словника значно полегшить працю насамперед викладача польської чи української мови в нерідній аудиторії, який зможе тут знайти максимально сконденсовану, науково достовірну, актуальну інформацію, що стосується використання часто вживаних в обох мовах слів, що можуть бути „фальшивими друзями” не лише перекладача-фахівця, але й пересічного мовця. Так, наприклад, причинами непорозуміння

у спілкуванні може стати використання із невластивим значенням частовживаних слів, як-от: укр. *роз'яснювати* (робити зрозумілим, пояснювати) і пол. *rozjaśniać* (робити яснішим, освітлювати), укр. *лижник* (той, хто ходить на лижах) і пол. *łyżnik* (поличка для дерев'яних ложок). Ще більше клопотів мовникові-початківцеві завдають омоніми, які відрізняються відтінками значень, особливо коли це стосується наукової термінології або лексики офіційно-ділового стилю: укр. *оскаржувати* (подавати скаргу у вищу інстанцію) і пол. *oskarżać* (звинувачувати, обвинувачувати, притягувати до відповідальності).

Заслугує окремої подяки ідея і концепція рецензованого словника – з поєднанням омонімів та паронімів двох мов, їх тлумаченнями та досить розлогою (але не громіздкою) базою сполучуваності. Такий спосіб подачі лінгвістичного матеріалу, на наш погляд, якнайкраще відповідає потребам потенційних користувачів і надає словникові практичності та універсальності. З одного боку, представлена праця є цікавою для удосконалення і розвитку знань про історію розвитку слов'янських мов, для порівняльно-історичних і зіставно-типологічних досліджень, з іншого, вона незамінна при викладанні та вивченні однієї з мов як іноземної, у перекладацькій практиці, при підготовці наукових досліджень, зрештою у безпосередньому спілкуванні в різних комунікативних ситуаціях.

Приємно, що практичне спрямування *Українсько-польського словника міжмовних омонімів та паронімів* поєднується із високим науковим рівнем опрацювання та подачі мовного матеріалу. Привертає увагу ретельність і вимогливість у роботі над тлумаченнями слів: враховано не лише значення, зафіксовані існуючими тлумачними та перекладними словниками, але й, що вважаємо особливо важливим, факти сучасного живого мовлення із джерел, що репрезентують різні стилі, а також матеріали з Інтернету з показниками частотності. Окрім семантичних характеристик міжмовних омонімів та паронімів (значень та відтінків значень, повної чи приблизної тотожності), укладачі показують відмінності у частотності вживання, сполучуваності та стилістично-функціональній характеристиці слів.

Студенти вищих навчальних закладів, учні шкіл та слухачі мовних курсів будуть задоволені вичерпною інформацією, що стосується важкозасвоєваних норм (наприклад, у словнику подано словоформи іменників, прикметників та дієслів, які можуть викликати труднощі у вживанні, представлено також словоформи із акцентуаційними особливостями).

Уважаємо, що перевагою словника є також його оптимальний обсяг (понад 1400 словникових статей) та відбір лексичного матеріалу за принципом уживаності. Попри те, що обсяг словника не дозволив включити усього масиву омонімно-паронімійних пар української та польської мов, який, за твердженням авторів, складає кілька тисяч пар слів, проблема обмеження дібраного матеріалу розв'язана дуже вдало – через уникнення повторення однокорених пар та відбір нормативних лексем. Водночас до словника введено пари

слів, одне з яких в українській чи польській мові належить до високочастотних літературних, а інший є стилістично забарвленим. Таким чином у словнику, окрім загальноповживаної лексики, знайшлося чимало слів офіційно-ділового стилю, термінів різних галузей наукових знань, а також розмовна, просторічна чи навіть застаріла, але ще не втрачена остаточно, лексика.

Цікавинкою словника є частина, присвячена фразеологічним омонімам та паронімам обох мов, які також вийшли друком вперше. Дібраний матеріал стане в пригоді не тільки пересічним мовцям із високим рівнем вимогливості до якості власного мовлення (відчуття і правильне вживання фразеології чужої мови є ознакою дуже високого фахового рівня володіння мовою), філологам – полоністам і україністам, які цікавляться порівняльною та зіставною фразеологією слов'янських мов, а також культурознавцям, які матимуть змогу оцінити певні явища і тенденції опановуваних культур через призму влучного народного слова. Цікавими під різними кутами зору можуть бути, наприклад, такі фразеологізми-омоніми: укр. *не мати серця* (бути жорстоким, непорядним) та пол. *nie mieć serca* (не мати рішучості, сумління не дозволяє щось зробити, рука не піднімається); укр. *давати дуба* (померти) та пол. *dać dęba* (втекти). Сподіваємося, представлене видання сприятиме активізації наукових досліджень у цій малорозробленій ділянці мовознавчої науки, дасть поштовх для появи порівняльних досліджень фразеології інших слов'янських мов.

Нарешті відзначимо належну якість технічного виконання видання: читабельний формат словникових статей, струнку і зрозумілу їх побудову, чітку систему умовних позначок. Читачам-полякам полегшать користування словником подані в кінці польсько-український реєстр міжмовних омонімів і паронімів і реєстр фразеологічних омонімів і паронімів.

На завершення представлення *Українсько-польсько словника міжмовних омонімів і паронімів* польськомовним та україномовним читачам хочеться висловити сподівання, що його можна буде придбати не лише в Україні, але й у Польщі, і таким чином усі зацікавлені українською мовою тут (а особливо вчителі й викладачі) отримають довідкове джерело високого наукового рівня і надзвичайно вдалої практичної форми втілення. Уважасмо, словник стане добрим підґрунтям для подолання інтерферентних явищ (якими, на жаль, грішать існуючі українсько-польські і польсько-українські словники) в першу чергу в багатьох наступних лексикографічних виданнях, а також стане незамінною допомогою вчителям і викладачам у практиці подолання інтерферентних явищ у процесі навчання української чи польської мов в нерідній аудиторії. Разом з тим, переконані, презентоване видання принесе багато приємних і корисних вражень не лише фахівцям-філологам, а й усім, хто цікавиться мовою та культурою обох слов'янських народів-сусідів і цінує цікаву, перевірену й актуальну інформацію.

Л. О. Кравченко, *Прізвища Лубеницини*, Київ 2004, 197 с.

Antroponomastyka ukraińska ma ponad stuletnią historię, jednak początek jej największego rozwoju przypada na koniec lat 70. Ostatnie lata przyniosły wiele artykułów oraz kilka monografii poświęconych dawnej i współczesnej antroponimii, w tym również regionalnej. Jedną z nich jest praca Ł. Krawczenko, dotycząca imiennictwa Łubieńszczyzny, zaliczanej do najdawniejszych regionów Ukrainy Lewobrzeżnej. Antroponimia historyczna środkowego Naddnieprza doczekała się już kilku opracowań, by wspomnieć chociażby wydanie leksykograficzne W. Horpunyca, J. Babij, *Прізвища Середньої Наддніпряници*, Дніпропетровськ 2004 czy I. Suchomłyna, *Основы полтавской ономастики*, Харьков 1964 oraz W. Szewcowej, *Антропонимия Среднеднепровского Левобережья Украины (на материале среднеднепровских левобережных памятников второй половины XVII-первой половины XVIII вв.)*, Киев 1978.

Monografia Ł. Krawczenko poświęcona została nazewnictwu osobowemu Łubieńszczyzny w drugiej połowie XIX – końcu XX w. Analizie językowej poddano ponad 7000 antroponimów, w większości współczesnych. Praca składa się z krótkiego wstępu, czterech rozdziałów, podsumowania oraz indeksu nazwisk współczesnych a tergo.

We wstępie podany został zarys historii terenu oraz szczegółowy opis bazy źródłowej, którą stanowią księgi metrykalne drugiej połowy XIX w. oraz inwentarze podworskie. Materiał współczesny pochodzi z eksploracji terenowej. Za tło porównawcze posłużyły dane z rejestrów kozackich z 1649 r.

W rozdziale I Autorka omawia historię i stan badań nad antroponimią ukraińską, powstanie, rozwój oraz stabilizację nazwisk. W dalszej części pracy przedstawia opis bazy leksykalnej zgromadzonego materiału oraz jego klasyfikację. Wyodrębnia dwie duże grupy nazwisk: motywowane przez antroponimy (imiona chrześcijańskie pełne oraz słowotwórczo pochodne, imiona słowiańskie dwuczłonowe i odapelatywne, przezwiska późniejszego pochodzenia) oraz utworzone od odapelatywnych określeń osoby. Zamieszcza dane statystyczne formacji pochodzenia odimiennego, mówiące o udziale imion w kreacji antroponimów, również

słowiańskich, które w omawianym okresie były już reliktem dawnego systemu antropimicznego. Autorka zalicza do nich m. in. formy *Богущи*, *Божко*, *Влад*, *Гуц*, *Сойко*, *Сулима* oraz *Білаш*, *Малик*, *Малюта* – nazwiska o podwójnej motywacji. Nie jest zrozumiałe, dlaczego opatruje komentarzem tylko niektóre, wybrane przykłady. Jednoznaczne sklasyfikowanie kilku z nich, jako form z pochodzenia dwuczłonowych, budzi zastrzeżenia, np. *Бай* może mieć również motywację odapelatywną, por. *Бай*: gw. *бай* ‘znachorstwo’¹, też w związku z ps. *байъ* ‘opowiadacz bajek’, *байати* ‘pleść, łąać’²; *Бунь* może pochodzić nie tylko od im. typu *Бунислав*, lecz także od ap. *буніти* ‘brzęczeć’, *буняк* ‘trzmiel’³; podstawą motywacyjną nazwiska *Бучина* może być ap. *бучина* ‘kąt w domu, w którym stoi skrzynia i leży odzież’. Antroponim *Собка*, który Autorka wywodzi od im. złoż. *Собѣслав* oraz ap. *собкати* ‘krzyczeć’, może pochodzić również od *Sobestian*, wariantu fonetycznego im. chrz. *Севастян*, notowanego w XVI–XVII w. na Wołyniu. Trudno natomiast dopatrzeć się podwójnej imiennie-apelatywnej motywacji w nazwiskach *Тишечко*, *Тишкевич*, *Тищенко* utworzonych od im. chrz. *Тихін*, *Тихон* czy *Данько*: *Данило*, *Богдан*, *Данслав*. Przytoczono kilka niepełnych oraz błędnych wyjaśnień etymologii nazwisk, sklasyfikowanych w grupie onimów pochodzących od odapelatywnych imion rodzimych oraz przezwisk (nomina personalia), które pierwotnie charakteryzowały osobę ze względu na jej cechy fizyczne oraz psychiczne. Antroponim *Бурма* należałoby łączyć nie tylko z leksemem *бурмак* ‘ktoś burkliwy’, lecz w pierwszej kolejności z *бурма* ts., *бурмотити* ‘burczeć’, podobnie *Дадакач*: *дадачка* ‘gadula’, to forma raczej pozostająca w związku z *дадакати* ‘gadać’, *Дрига*: *дригання* ‘wykonywanie szybkich ruchów nogą’ łączyłabym przede wszystkim z gw. leksemem *дрига* ‘ktoś kto wykonuje szybkie ruchy nogami’. Nie przekonuje również etymologia nazwiska *Гумка*: *туманити* ‘ogłupiać’. Jak wynika z zapisu *Гума Денисенко*, pochodzącego z Rejestru wojska zaporoskiego z 1649 r., podstawą motywacyjną antroponimu mogło być odapelatywne imię słowiańskie, które łączy się z *тума* ‘o osobie milczącej, pochmurnej i in.’⁴.

W kolejnych podrozdziałach Autorka omawia formacje pochodzące od określonych apelatywnych, które pierwotnie identyfikowały osobę ze względu na wykonywany zawód, pełnione funkcje i urzędy, przynależność społeczną oraz religijną. W odróżnieniu od innych nazw apelatywnych nie ulegały one proprializacji tak łatwo. Pierwotnie były nazwami z pogranicza nomen appellativum i proprium. Do grupy tej zaliczone zostały również antroponimy wskazujące na miejsce pochodzenia

¹ П. Ч у ч к а, *Прізвища закарпатських українців. Історико-етимологічний словник*, Львів 2005.

² Por. stp. n. os. Baj, *Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych*, cz. 1, *Odapelatywne nazwy osobowe*, opr. A. Cieślakowa, Kraków 2000.

³ Odapelatywną proveniencję przytaczanych nazw osobowych ustaliam w oparciu o *Етимологічний словник української мови*, т. I–IV, Київ 1982–2004.

⁴ М. Демчук, *Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст.*, Київ 1988, с. 134.

i zamieszkania denotata oraz etnonimy. Jest to interesująca część prezentowanego materiału, pozwalająca na pewne spostrzeżenia związane nie tylko ze strukturą zawodową ludności, lecz również specyfiką regionalną dawnej Łubieńszczyzny. Określenia odzawodowe są ilustracją poziomu życia społeczności danego regionu oraz jej uczestnictwa w rozwijającej się gospodarce: usługach, handlu, rzemiośle i przemyśle. Niosą informację o najbardziej popularnych zawodach. Określenia wskazujące na miejsce pochodzenia, zamieszkania, jak również etnonimy ilustrują dawne migracje ludności oraz związki mieszkańców Łubieńszczyzny z innymi regionami, głównie Połtawszczyzną, jak również Polską i Litwą. O kontaktach z innymi narodami, wśród których wymienieni zostali Polacy, Niemcy, Rosjanie, Turcy i Węgrzy, mówią antroponimy obcego pochodzenia, np. *Мостипан, Радівілов, Карабаза, Шеремета, Орошан*.

Trzeci, najobszerniejszy rozdział poświęcony został strukturze nazwisk badanego terenu. Autorka wyodrębnia dwie grupy: nazwiska prymarne, utworzone sposobem leksykalno-semantycznym, będące przeniesieniami imion, nazw miejscowych oraz apelatywów (w tym złożzeń) do kategorii nazwisk oraz formacje sekundarne, derywowane. W pierwszej grupie niepotrzebnie omawia strukturę hipokorystyków, apelatywów w formie deminutywnej oraz złożzeń, która nie ma odniesienia do budowy słowotwórczej pochodzących od nich antroponimów. Słusznie natomiast etymologii niektórych nazwisk z tej grupy Autorka szuka w słownictwie gwarowym, które – jak zaznacza – mimo, że dziś jest już słownictwem pasywnym, w przeszłości na jego bazie tworzono wiele określeń przezwiskowych. Analizuje tu również formacje z sufiksem *-s'kyj/-c'kyj*, zarówno odmiejscowe, jak i patronimiczne, które nie zostały utworzone sposobem leksykalno-semantycznym i jako takie powinny być opisywane w grupie antroponimów derywowanych. Omówienie kończą uwagi dotyczące nazwisk podwójnych oraz ich odmiany.

Druga, najobszerniejsza część tego rozdziału została poświęcona nazwiskom sekundarnym. W obrębie tej grupy zastosowano podział strukturalny ze względu na rodzaj formantów antroponimicznych, wyodrębniając nazwiska utworzone przy pomocy sufiksów patronimicznych, posesywno-patronimicznych oraz sufiksów wielofunkcyjnych.

W pierwszej podgrupie Autorka analizuje formacje na *-enko*, *-ycz*, *-owycz/-ewycz*. Opis wszystkich omawianych modeli słowotwórczych rozpoczyna od przybliżenia ich historii. Najbardziej produktywnym formantem antroponimicznym okazał się na badanym terenie sufix *-enko*, pozostałe modele uznano za nietypowe dla Łubieńszczyzny.

W dalszej części zostały omówione stosunkowo nielicznie występujące formacje na *-ow/-ew*, *-iw*, *-yn/-in*. Obecność antroponimów z sufiksem *-ow/-ew* Autorka tłumaczy wpływem języka rosyjskiego, w którym przez długi czas spisywano księgi metrykalne. Analiza nazwisk tej grupy pozwoliła na określenie czasu ustalenia się nazwisk kobiet w omawianym regionie, które w odróżnieniu od nazwisk męskich jeszcze na początku XX w. nie miały ustabilizowanej formy.

Rozwój antroponimii badanego terenu przedstawiony został w odniesieniu do imiennictwa historycznego. Porównanie produktywności poszczególnych modeli słowotwórczych w połowie XVII w., w drugiej połowie XIX w. oraz w końcu wieku XX pozwoliło na przedstawienie dynamiki rozwoju systemu antroponimicznego Łubieńszczyzny. Wyniki przeprowadzonej analizy nie ujawniły istotniejszych różnic między stanem z początku i końca omawianego okresu. Wśród nazwisk drugiej połowy XIX w. nieznacznie przeważały formacje sekundarne, zaś wśród antroponimów współczesnych formacje utworzone drogą leksykalno-semantyczną. Najpopularniejszym typem słowotwórczym w całym badanym okresie były – jak wykazała Autorka – nazwiska z sufiksem *-enka*. Istotniejsze różnice widoczne są przy porównaniu ze stanem z połowy XVII w., kiedy to wyraźnie dominowały antroponimy derywowane (ok. 62%). Udział najpopularniejszych wówczas formacji odojcowskich na *-enka* był trzykrotnie wyższy niż pod koniec omawianego okresu.

W rozdziale czwartym omówione zostały graficzne, fonetyczne oraz akcentowe warianty zebranych antroponimów, związane z wpływem języka gwarowego, języka rosyjskiego oraz błędnymi zapisami w księgach metrykalnych.

Monografia Ł. Krawczenko *Прізвища Лубенщини* na stałe weszła do dorobku onomastyki ukraińskiej. Uwagi krytyczne nie przesłaniają faktu, że jest ona ważną pracą, uzupełniającą luki w badaniach nad antroponimią regionalną, niezbędnych w opracowaniach syntetycznych zarówno nazewnictwa dawnego, jak i współczesnego.

Irena MYTNIK

BIBLIOGRAFIA

Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych, cz. 1 *Oda pelatywne nazwy osobowe*, opr. A. Cieślíkowa, Kraków 2000.

Етимологічний словник української мови, т. I-IV, Київ 1982–2004.

Демчук М., *Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV-XVII ст.*, Київ 1988.

Чучка П., *Прізвища закарпатських українців. Історико-етимологічний словник*, Львів 2005.

В. М. Мойсієнко, *Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст., Київ 2006, 448 с.*

Współczesna lingwogeografia daje wyczerpującą odpowiedź na pytanie o dzisiejsze zasięgi występowania poszczególnych obszarów gwarowych. Bogata jest też literatura dotycząca glottogenezy języków wschodniosłowiańskich. W odtworzeniu historii języka ukraińskiego niezwykle ważną rolę odgrywają badania nad dawnymi dialektami i językiem tekstów pochodzących z różnych arealów gwarowych. Pracami, które wniosły w tym względzie niewątpliwie wiele, są studia W. Kuraszkiewicza, W. Jaroszenki, S. Samijlenki, H. Szyły, H. Woronicza oraz I. Pańkiewicza.

W 2006 r. pojawiła się pierwsza w ukrainistyce monografia poświęcona północnemu dialektowi języka ukraińskiego w XVI–XVII w., autorstwa W. Mojsijenki, będąca studium genezy tego obszaru gwarowego, opisem systemu fonetycznego (wokalizmu i konsonantyzmu) gwar poleskich, próbą ustalenia zasięgu występowania dialektu północnoukraińskiego oraz wpływów w płaszczyźnie fonetycznej innych systemów językowych na poleski literacki uzus językowy, a wszystko w kontekście przynależności ziem Polesia do Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej oraz sytuacji etniczno-językowej na ziemiach ukraińskich i białoruskich w tym czasie.

Na podstawie analizy tekstów pochodzących z ziem zarówno ukraińskich, jak i białoruskich Mojsijenko stwierdza, że język ruski w WKL nie był językiem nowo utworzonym, powstał na gruncie języka literackiego Rusi Kijowskiej. Nie zawierał elementów językowych wyłącznie białoruskich lub ukraińskich, lecz był syntezą cech obu systemów językowych. Zwraca uwagę, że w dotychczasowych pracach niesłusznie nie uwzględniano danych poleskiego obszaru gwarowego. Większość argumentów zwolenników białoruskiego charakteru zabytków odnosi się również do gwar północnoukraińskich. W okresie kształtowania się języka oficjalnego WKL język ruski przejął najwięcej elementów poleskich, w większości zachodniopoleskich. Decydującą rolę w jego tworzeniu odegrali właśnie pisarze

zachodniopolescy, na co zwracali uwagę już wcześniej inni badacze, np. I. Ohijenko. W XIV w. w języku literackim – jak uważa Autor – wyraźnie wyodrębnił się wariant ukraiński południowo-zachodni, różniący się od polesko-białoruskiego (do XVI w. niepodzielny). W źródłach z końca XIV – pierwszej połowy XV w. wystąpiło najwięcej cech gwar wołyńskich. Najdawniejsze dokumenty kancelarii WKŁ pisane językiem ruskim są zatem pierwszymi zabytkami gwar Wołynia i zachodniego Polesia. Od XVI w. pojawiają się teksty, w których coraz częściej ujawniają się lokalne cechy białoruskie, co dało Autorowi podstawę do wyodrębnienia ze wspólnego typu polesko-białoruskiego – starobiałoruskiego języka literackiego. Mojsijenko wysuwa przypuszczenie, że prawdopodobnie od XVI w. na badanych ziemiach istniały dwa typy staroukraińskiego języka literackiego: południowo-ukraiński i poleski, który wykazywał w tym czasie cechy ukształtowanego już systemu językowego, oraz język starobiałoruski. Nie były to typy wyraźnie zróżnicowane, zwłaszcza jeśli chodzi o wariant poleski języka staroukraińskiego oraz język starobiałoruski.

Badanie poleskiego obszaru językowego pod kątem cech fonetycznych oraz gwar współczesnych nie dało podstaw do twierdzenia o jego całkowitej odrębności. Ujawnione cechy językowe świadczą, że tereny znajdujące się na północnej granicy gwar poleskich były obszarem występowania zjawisk fonetycznych takich samych bądź podobnych do obecnych w innych gwarach ukraińskich, przede wszystkim południoukraińskich (rozwój **o*, **e*, **ž*, rozwój **i* oraz **y* – zlanie się tych samogłosek w średniojęzykowe *y* w gwarach południoukraińskich oraz w *y* (*i*) w gwarach poleskich, konsekwentne rozróżnienie m.in. *o* akcentowanego i nieakcentowanego). Protodialektalna podstawa dialektu ukraińskiego południowo-zachodniego i północnego była wspólna.

W XIV–XVII w. ziemie północnoukraińskie i południowobiałoruskie były terenem o zmieniającej się sytuacji polityczno-administracyjnej, co miało wpływ na sytuację językową. Funkcjonowanie na jednym obszarze kilku systemów językowych oddziaływało na ówczesny język literacki, który oparty był na prostej, ludowej podstawie. Mimo że w dialekcie poleskim odbite były ogólnoukraińskie procesy językowe, Autor zwraca uwagę na wpływy istniejących co najmniej od XVI w. wariantów niegdyś wspólnego dla Poleszucków i Białorusinów języka ruskiego. Na poleski wariant ówczesnego języka literacko-urzędowego miał wpływ wariant ukraiński południowo-zachodni, wariant białoruski, a także język polski, łacina, w minimalnym stopniu również język rosyjski. Do połowy XVII w. największy był wpływ języka polskiego, widoczny w polonizmach składniowych, leksykalnych i fonetycznych (brak uproszczenia **dl*, **tl*, brak pełnogłosu, typowy dla języka polskiego kontynuant **ž*, *c* na miejscu ukraińskiego *cz*, występowanie samogłosek nosowych, polska realizacja dawnych sonantów). Z kolei o wpływach białoruskich na terenie Polesia świadczą takie cechy fonetyczne, jak: akanie – okazjonalnie (zjawisko nieczęste również w ówczesnych zabytkach białoruskich); twarde *r*, *c* oraz spółgłoski szumiące, przejście *e* w *o* na końcu wyrazów

po spółgłoskach szumiących i po *c*; ubezdźwięcznienie dźwięcznych przed bezdźwięcznymi; mieszanie liter *ѣ* – *е*, częsty brak *ѣ*. Natomiast cechami południowo-ukraińskimi było m.in.: występowanie *ѣ* niezależnie od akcentu; mieszanie *ѣ* – *у*; mieszanie *е* – *у* w pozycji nieakcentowanej; miękka wymowa szumiących, *r* oraz *c*.

Realizacja samogłosek poleskiego uzusu literackiego – jak wykazał Autor – pozostawała w ścisłej zależności od systemu akcentuacji i system wokaliczny nie różnił się pod względem ilościowym od dzisiejszego. Kontynuant **ѣ* w pozycji akcentowanej i nieakcentowanej w zabytkach XIV w. prawdopodobnie był dźwiękiem o podobnej artykulacji, zwężonym, zamkniętym, z poprzedzającym krótkim *i*, w XV–XVIII w. w gwarach peryferyjnych Polesia (podlaskich, poleskich lewobrzeżnych) na jego miejscu występował dyftong *ie*, w pozycji nieakcentowanej – *e* (co potwierdzają również badania nad współczesną dialektologią), w gwarach wołyńsko-poleskich – *i*, w środkowym Polesiu występowało *e* zamknięte, zwężone, prawdopodobnie z poprzedzającym krótkim *i*.

W tekstach XVI–XVII w. nie wystąpiło graficzne zróżnicowanie akcentowanych i nieakcentowanych kontynuantów etymologicznych **o*, **e* – w nielicznych przykładach w nowych sylabach zamkniętych – *u*, *i*, co związane było z wpływem gwar południoukraińskich. Na miejscu **e* zapisywano *e* poprzedzone *i*, co nie znaczy – jak podaje Mojsijenko – że Poleszycy w owym czasie wymawiali na miejscu tych samogłosek dźwięki jednakowe (niezależnie od akcentu). Dźwięki te artykulacyjnie różniły się w zależności od akcentu, ale nie na tyle, by pisarz tę różną artykulację oddawał za pomocą różnych liter. W większości zabytków północnopoleskich dawne **o*, **e* zapisywane były za pomocą *o*, *e*, co Autor tłumaczy nie tylko wpływem ortografii tradycyjnej, ale również standaryzacją ówczesnego języka pisanego, nie wyklucza też wpływu żywej wymowy. Proces ewolucji północnoukraińskiego **o*, **e* wiąże z odpowiednimi kontynuantami południoukraińskimi. Przypuszcza, że w gwarach peryferyjnych na miejscu **o*, **e* istniały dyftongi.

W omawianym okresie w języku Poleszuców zakończony został proces przejścia *e* w *o* po szumiących, ale warunek istnienia w następnej sylabie spółgłoski twardej nie musiał być spełniony. Jeśli chodzi o kontynuanty **ѣ* i przejście w *e* w pozycji nieakcentowanej, taka realizacja charakterystyczna była również dla południowych i południowo-zachodnich gwar białoruskich. Ogromna większość zabytków ilustruje nieliczne przykłady mieszania **у* i **i* – zapisy pochodzą głównie z Polesia lewobrzeżnego, gdzie nastąpiło ich zlanie w specyficzne poleskie *y* zbliżone do *i*. Proces ten, według Autora, rozpoczął się na długo przed XVI w.

Jeśli chodzi o system konsonantyczny, w gwarach północnoukraińskich wystąpiło m.in. stwardnienie spółgłosek szumiących, *r* (już w pierwszej połowie XVI w., nie zaś w 1600 r. – jak podaje J. Szewelow) oraz *c*; brak ubezdźwięcznienia spółgłosek dźwięcznych na końcu wyrazów; następstwo asymilacji *j* uzależnione od spółgłoski: po wargowych i po *r* pojawiało się *j* epentetyczne, zaś spółgłoski przedniojęzykowe ulegały wzdłużeniu – prawdopodobnie proces asymilacji *j*

rozpoczął się w gwarach ukraińskich i białoruskich w przybliżonym czasie, tzn. w XIII–XIV w. Do XVI w., a być może również później, poświadczeń wzdłużenia prawdopodobnie jeszcze nie było. Opierając się na badaniach J. Karskiego, Autor podaje, że do XVII w. przykładów ilustrujących to zjawisko w gwarach białoruskich było więcej niż w gwarach ukraińskich. W XVI w. w języku Poleszuków występowała afrykata *dź* na miejscu **zdj* oraz *ż* na miejscu **dj*. Trudności w wymowie sprawiał obcy dźwięk *f*, zastępowany często przez *pch*, *p*.

Dialekt poleski w XVI–XVII w. nie był dialektem jednorodnym. Jego część zachodnia różniła się od pozostałej (mieszanie *e*, *y* w pozycji nieakcentowanej, *e* na miejscu dawnego *ę*, *a* pod akcentem, zapisy *ѣ* pod akcentem oraz *e* w pozycji nieakcentowanej, tendencja do zapisywania *e* po spółgłoskach szumiących, miękka wymowa *r*). Jediną fonetyczną osobliwością odróżniającą teksty ze wschodniego Polesia od zabytków z Polesia prawobrzeżnego było akanie.

Koncepcja W. Mojsijenki, dotycząca roli ukraińskich gwar północnych w historii języka ukraińskiego, jest dziś wciąż jeszcze mało znana. Dotyczy szeregu skomplikowanych kwestii i wnosi nowe spojrzenie na specyfikę języka ruskiego w WKŁ i na ziemiach wchodzących do składu dawnej Rzeczypospolitej oraz na jego podłoże dialektalne. Znacząco uzupełnia stan wiedzy o historii języka ukraińskiego i jest niewątpliwie ważnym wydarzeniem w ukrainistyce, zwłaszcza w dialektologii diachronicznej.

Irena MYTNIK

Володимир Кулик, *Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки*, Київ 2010, 655 с.

Praca, o wadze której świadczy nie tylko liczba stron, lecz przede wszystkim ciekawy i aktualny temat oraz krytyczna i wnikliwa analiza, nie przypadkowo ukazała się drukiem w szanowanym wydawnictwie *Krytyka*, zajmującym znaczące miejsce na liście intelektualnych i kulturalnych dóbr współczesnej Ukrainy, oraz ściśle współpracującym z gronem wybitnych naukowców i badaczy z Polski, Rosji, Białorusi i innych krajów. Praca, o której mowa, jest monografią badacza znanego nie tylko na Ukrainie, ale również za granicą, czego potwierdzeniem może być fakt, iż w jej wydanie zaangażował się Ukraiński Naukowy Instytut Harvarda. Wołodmyr Kułyk jest pracownikiem naukowym w Instytucie Badań Politycznych i Etnonarodowościowych Ukraińskiej Akademii Nauk, politologiem, badaczem polityki językowej i etnicznej, ideologii językowych oraz dyskursu mass mediów, autorem książek *Український націоналізм у незалежній Україні* (Київ, 1999), *Revisiting a Success Story: Implementation of the Recommendations of the OSCE High Commissioners on National Minorities to Ukraine, 1994–2001* (Hamburg, 2002).

Celem tej obszernej monografii jest – jak pisze we wstępie autor:

Показати, як уживання мови *відбиває* та водночас *відтворює* ідентичності мовців, адресатів та обговорюваних осіб і спільнот, стосунки між ними, особисті й колективні уявлення про світ. Особливий інтерес для мене становлять ті уявлення, що залишаються невисловленими, бо мовці сприймають їх як *здоровий глузд*, і ті стосунки та способи поведінки, яких не обговорюють, бо вважають їх *нормальними* й, отже, не вартими запитань чи дискусій. [...] Мене не цікавить мова просто як сукупність складених у речення, абзаци й репліки слів: я досліджую те, що люди роблять за допомогою мови та, навпаки, що мова, її можливості й обмеження роблять із людьми. (s. 9).

Książka dostarcza nam nie tylko wyników dogłębnych badań naukowych z zakresu teorii dyskursu, ale również wnikliwych refleksji nad rolą języka, jego

władzą w tworzeniu i odzwierciedleniu tożsamości mówcy, adresata, całych wspólnot, stosunków między nimi, szczegółowych i ogólnych wyobrażeń o świecie. W dyskursywnym podejściu ważne jest ustalenie, co i jak osiągamy przy pomocy języka, oraz jak wpływają na człowieka i jego zachowania zdolności lub nieporadności językowe. Jest to szczególnie wyraźne w dyskursie medialnym, który pozostaje utrwalony w zapisie, lecz także, mimo starannych przygotowań, dostrzegalne są w nim potknięcia i niedoskonałości. O tym, że książka Wołodymyra Kułyka jest nie tylko pracą, w której znajdują się rozważania autora nad językiem mediów, świadczy wybór metodologii – krytycznej analizy dyskursu, a także dogłębna analiza prac teoretycznych wielu wybitnych językoznawców, socjologów, socjolingwistów, jak np., Ferdinand de Saussure, Teun van Dijk, Michel Foucault, Norman Fairclough, Charles Wright Mills, B. Johnstone i in., oraz własne szczegółowe definicje, tworzone w oparciu o kontekst ukraiński. W tym zakresie autor poruszył problem stosunków władza – społeczeństwo, określając je mianem asymetrycznych; tu także została przedstawiona organizacja dyskursu, interakcje mówców, wpływ na rozmówcę, podjęty został również temat instytucji oraz elit społecznych. Poprzez opis, omówienie i krytykę tych zjawisk autor dąży do uświadomienia, poddania w wątpliwość, a w dalszej perspektywie do wprowadzenia istotnych zmian w społeczeństwie, przede wszystkim w sposobie komunikacji międzyludzkiej, wyborze słów, tworzeniu neologizmów, użyciu eufemizmów, metafor, prognozowaniu intencji mówcy, zwłaszcza w płaszczyźnie *obywatel – władza*. W życiu współczesnym media odgrywają niezmiernie ważną rolę, zwłaszcza w formowaniu poglądów i postaw odbiorców, niestety dyskursywna analiza ukraińskich środków masowego przekazu dotychczas nie doczekała się gruntownych badań na Ukrainie. Tym bardziej więc jest to udana próba zmierzenia się z tym problemem.

Praca składa się z 9 obszernych rozdziałów – od wyjaśnienia pojęcia dyskursu poprzez szczegółową analizę ukraińskich mediów, rolę języka w społeczeństwie ukraińskim i reformę *Prawopysu* oraz, co najważniejsze – ideologie językowe – po stan mediów za czasów Prezydentów Łeonida Kuczmy i Wiktora Juszczenki. Autor określa nowe e-media jako „środki trans lokalnego wykonywania władzy”, które w sposób szybszy niż kiedykolwiek kreują nasze wyobrażenia o świecie i wartościach, skłaniają ku planowanym i nieprzewidywalnym zachowaniom. Są to zjawiska nowe, co również nadaje wartości omawianej monografii. O jej wartości stanowią także poruszone i przeanalizowane problemy dotyczące funkcjonowania mediów we współczesnej Ukrainie.

Rozdział I, zatytułowany *Дискурс*, wprowadza w sferę teoretyczną dotyczącą pojęcia dyskursu, przeanalizowane tu zostały różne poglądy i terminologia, uzasadniony wybór metodologii, wyjaśniona potrzeba badań dyskursu i mediów ukraińskich, zwłaszcza po zmianach, jakie nastąpiły w okresie postradzieckim. Ideologia, stosunki społeczne i formowanie tożsamości narodowej tworzą się i odbijają właśnie w dyskursie; spośród licznych jego rodzajów, medialny wyraźnie pokazuje,

na ile Ukraińcy zmienili się, a na ile pozostali jeszcze obywatelami ze świadomości sowiecką. Autor twierdzi, iż „За півтора десятиліття після падіння комунізму й імперії кількість та різноманітність медійних продуктів збільшилися в багато разів, їхній зовнішній вигляд став яскравішим і привабливішим для більшості читачів і глядачів, однак утілені в тих продуктах ідеології почасті все ще працюють на збереження радянської тяглости й пострадянської єдності, яке співвіснує в медійному дискурсі з утвердженням національної незалежності, демократії та орієнтації на Європу” (s. 10). Wybór metody krytycznej analizy ma na celu określenie wyników dyskursu, niewidocznych dla jego uczestników, autor chce w ten sposób wpłynąć na negatywne skutki procesów dyskursu. Chodzi zwłaszcza o wyjaśnienie specyfiki wpływu ideologicznego, rozumianego jako przyswojenie przez adresata stwierdzeń i przypuszczeń i przypisywanie im znaczeń, podobnych do tych, jakie mieli na myśli ich twórcy.

W rozdziale II *Медії та медійний дискурс* przedstawione zostały właściwości oraz rola społeczna dyskursu medialnego, oparte na analizie wpływów ideologicznych produktów medialnych. Postawiona została teza, iż media – to instytucja społeczna, autor uzasadnia ją tym, że środki masowego przekazu są narzędziem ideologicznego i politycznego wpływu na odbiorcę. Problem ten jest kluczowy w monografii, został on wyjaśniony w sposób bardzo dokładny – od opisu ogólnych teoretycznych podstaw (w badaniach Langer, McCullaga, Jensena, Halla, Currana i in., Gamsona, Modigliani, Entmana, Gitlana i in.) do wybranego sposobu krytycznej analizy. Według większości zwolenników badań pluralistycznych, media mają potężną ideologiczną władzę, co przejawia się przede wszystkim w zdolności do definiowania wydarzeń, ludzi i całego świata w określony sposób, modyfikując lub absolutnie zmieniając nadane poprzez odpowiedni dyskurs znaczenie (s. 105–106). Autor podkreśla także, iż struktura wiadomości medialnych oraz jej rola w wywieraniu wpływu na czytelnika, słuchacza bądź widza zainteresowała przede wszystkim stronników krytycznej analizy dyskursu, traktujących media jako jedno z najbardziej wpływowych płaszczyzn dyskursu. O roli pośrednika w stosunkach władzy ze społeczeństwem, jakim są media, oraz o sposobach tej współpracy w kategoriach dozwolonego i nieprzekraczalnego dowiemy się w podrozdziale *Media, państwo i społeczeństwo*. Należy podkreślić, iż autor nie boi się śmiałych określeń, jak na przykład: *двоїстіть образу нації*, (cecha charakterystyczna, realizowana przez dyskurs nowych mediów, powstałych w okresie postradzieckim.) Chodzi tu o kreowanie przez media podwójnego poczucia wspólnoty – ukraińskiej i rosyjskiej w różnego rodzaju przekazach, np., wiadomościach nadawanych często w dwóch językach. W tym kontekście Wołodimir Kułyk wyjaśnia, iż naturalnym powinno być unikanie niejednoznacznej, fragmentarycznej identyfikacji z własną narodowością, która w krajach przynależących dawniej do wielonarodowego imperium powinna być tworzona od nowa. W kolejnej części autor określa inny kierunek ideologicznego wpływu mediów – parametry ustalonych norm i powstanie nowego światopoglądu – *normalizmu*. Według naukowca,

dyskurs mass mediów odgrywa kluczową rolę w ustalaniu granic normalności (a nie normy) i w określaniu „złotego środka”. W dyskursie ukraińskim problem ten jest bardzo wyraźny: Ukraina, jak wspomina autor, „залишається полем боротьби різних нормалізаційних орієнтацій, що бачать її чи то суверенною нацією, чи то частиною пострадянської культурної (або й політичної) спільноти; чи одномовною країною, що в минулому зазнала русифікації, а чи двомовною, яку ninішня влада намагається зукраїнізувати” (s. 57).

Trzecią część pracy uznać należy za szczególnie interesującą, gdyż znajdziemy w niej istotne informacje dotyczące struktury mediów ukraińskich. Dowiemy się, między innymi o rozwoju różnych środków masowego przekazu – prasy, telewizji, radia w okresie radzieckim (za czasów Stalina, Gorbaczowa) i postradzieckim (kadencje Prezydentów Leonida Krawczuka, Leonida Kuczmy, Wiktora Juszczenki). Szczególnie godny uwagi jest – według mnie – rozdział 3.3. *Media i polityka*, w którym autor porusza zagadnienia takie, jak: represje wobec dziennikarzy, cenzura, wolność mediów (*swoboda słowa*) oraz określa proces rozwoju współczesnych mediów mianem przejścia od demokratyzacji do „klanizacji” (od *klan* jako wspólnota, powiązana ze sobą, mająca wspólne interesy, z konotacją negatywną). Stawiane przez autora pytania są niezmiernie ważne dla wyjaśnienia specyfiki ukraińskiego dyskursu medialnego, a wśród jego charakterystycznych cech pojawia się czynnik charakterystyczny dla Ukrainy – skupienie na odbiorze przekazów rosyjskojęzycznych, które, jak wspomina Wołodymyr Kułyk, wynikają z zapotrzebowania odbiorcy: „процес збільшення частки мовлення українською [...] багато російськомовців сприймали як позбавлення звичного та бажаного для них продукту” (s. 190). Ponieważ taki stan rzeczy powoduje mniejsze zainteresowanie biznesowe (mniej jest osób, które chciałyby nabyć produkt w języku innym, niż rosyjski), wpływa to na zmniejszenie ilości produktów ukraińskojęzycznych. Wśród ostatnich na uwagę zasługują ukraińskojęzyczne gazety: „День” (od roku 2006), „Дзеркало тижня” (od 2000 w wersji ukraińskojęzycznej), „Україна молода”, „Газета по-українськи”, większość natomiast stanowią gazety rosyjskojęzyczne, dwujęzyczne lub dublowane (w obu wersjach). Szczególną uwagę autor poświęca telewizji, jak również problemowi rusyfikacji tej przestrzeni medialnej. W pracy takiego formatu trudno obejść się bez wyjaśnienia typowo ukraińskich zjawisk, które na długie lata zagościły „w eterze”, a mianowicie *temnyków* i *dżынсьу*. „Temnykom” poświęcono więcej uwagi, gdyż właśnie takie „instrukcje” miały bezpośredni wpływ na formowanie wpływów ideologicznych w społeczeństwie.

W rozdziale IV *Загальний огляд українського медійного дискурсу* autor odwołuje się do ogólnej charakterystyki dyskursu mass mediów, a także jego ideologicznych parametrów i struktury (mediów drukowanych i elektronicznych). Przedstawiona została tematyczna hierarchia poszczególnych gatunków środków masowego przekazu oraz struktura wiadomości. Autor określa ten rozdział jako najtrudniejszy ze wszystkich, sięga w nim do analizy treści (content analysis) oraz analizy dyskursu głównie tych zjawisk, które są kluczowe dla wpływu ideologicz-

nego. Analizę treści badacz traktuje ilościowo i jakościowo, jako zbieżną z konstruktywistycznymi ukierunkowaniami socjalnie zorientowanego dyskursu i krytycznego aspektu w badaniach mediów. Wybór tej metodologii został uzasadniony wcześniej w rozdziale 2.5.2, a o jego wartości świadczy to, iż badacz potrafi wskazać tendencje zmian w wyobrażeniach, które z biegiem czasu zmieniały się, lub ustalić rozbieżności pomiędzy wyobrażeniami wybranych mediów – jest to ważne np. podczas ustalania nie tylko tematycznych priorytetów mediów, ale także używanych przez nich stałych wzorców przedstawiania poszczególnych tematów. Innymi słowy, taka analityczna praca przewiduje nie tylko ustalenie zawartości informacji w tekście, lecz także to, czy i na ile różnym elementom kontekstu została nadana większa waga / znaczenie. Autor sięga przede wszystkim do wydań informacyjno-rozrywkowych, w których wpływy ideologiczne zazwyczaj są utajnione, niewyrażone bezpośrednio, co zdaniem teoretyków analizy dyskursu zwiększa szanse odbioru zgodnego z zamierzeniem nadawcy, ponieważ przekaz „rozmywa się” i nie jest na tyle jawny, jak np., w wiadomościach.

Przechodząc do krytyki monografii, warto nawiązać do słów autora o tym, że w pracy nie będą analizowane wiadomości radiowe. Uważam to za mankament monografii, gdyż nie zawsze potwierdza się fakt aktywniejszego „konsumowania” przez społeczeństwo treści przekazywanych przez telewizję oraz większego zaufania do tego środka przekazu informacji. W ślad za tym można by twierdzić, iż Internet ma dzisiaj zdecydowaną przewagę i wyeliminować analizę wiadomości telewizyjnych. Natomiast niezaprzeczalnym walorem pracy ukraińskiego lingwisty jest to, że stawiane w monografii tezy powstały na podstawie licznych badań źródłowych, a pewna ograniczoność w doborze materiału, o której wspomina autor, jest spowodowana podejściem stricte technicznym: nie są dostępne systematyczne nagrania seriali, programów muzycznych, filmów dokumentalnych, oraz metodologicznym (bez dodatkowego zastosowania metodologii z dziedziny kulturologii i estetyki taka analiza byłaby zbyt powierzchowna i bezzasadna). Gwoli naukowej rzetelności, warto podkreślić, iż tematyczna i gatunkowa różnorodność drukowanych źródeł masowego przekazu, a także szczegółowy opis priorytetów i stosowanych strategii została zbadana na podstawie obszernego materiału, jest to wynik niezmiernie pracochłonnych badań. Rozdział ten zainteresuje bez wątpienia nie tylko lingwistów, ale także socjologów, medioznawców, historyków, kulturoznawców. W kontekście wpływu ideologicznego, autor podkreśla „залежність українського медійного – передусім телевізійного – ринку від російського, ідеологічні пріоритети якого українські мовники, отже, великою мірою, наслідують”. Tym sformułowaniem Kułyk poruszył bolesny problem, znany od lat – niestety nie można nie przyznać mu racji.

Dalszą analizę, budowaną chronologicznie i tematycznie, autor rozwija w rozdziale V *Творення ідентичностей, означування подій: вибори*, w którym przeanalizowane zostały konkretne praktyki medialne i ich wpływy ideologiczne. Tytuł monografii znajduje odzwierciedlenie w każdym rozdziale, autor konsekwentnie

odwołuje się do tematyki monografii, co stanowi o jej spójności i monolityczności. Także tu poznamy składniki dyskursu wyborczego, który staje się „важливым чинником активізації публічної сфери, в якій артикулюються й почасти узгоджуються різні індивідуальні та групові інтереси, експансії цієї сфери в повсякденний життєвий світ громадян” (s. 317). Dyskurs wyborczy został przedstawiony przez autora jako najbardziej widoczny i efektywny wzór tworzenia tożsamości narodowej, realizowany w propagowaniu moralności, przekonań ideologicznych, tradycji i kultury w konfrontacji z poglądami przeciwników politycznych. Media pełnią w jego realizacji ogromną rolę, nagłaśniając jedne wydarzenia i pomijając inne, w ten sposób kreując priorytety wyborców, wykazując bezpośrednio zainteresowanie wyborami i umieszczenie lub pomijanie ich w dyskursie medialnym. Na uznanie zasługuje dokładna analiza materiału wyborczego (artykuły, wywiady, reportaże, notki) w gazetach „Факты и комментарии”, „Україна молода” oraz ocena ich roli w realizacji pewnej ideologii.

Rozdział *Влада / знання / мова: перепис населення* może wydawać się zbędnym w pracy o dyskursie medialnym, natomiast po przeczytaniu rozumiemy, dlaczego jest ważny. Pojawiają się w nim odniesienia do pojęć *narodowość, naród, pochodzenie etniczne, język ojczysty* jako do wyznaczników świadomości obywatelskiej, wyrażanej przez społeczeństwo podczas spisu ludności oraz sposób przedstawienia w mediach konieczności przeprowadzenia spisu powszechnego lub, z drugiej strony, wskazanie na niepotrzebne działania władzy. Znajdujemy analizę różnych źródeł, zaangażowanych w opisywanie przebiegu i wyników spisu – gazet, tygodników, elektronicznych mediów, telewizji, a także języka, którym one się posługiwały, m.in., leksyki, frazeologii i metafor, w tym także roli środków masowego przekazu – w zapewnianiu jedyne poprawnego poglądu na spis powszechny, narzuconego przez władzę. Chodzi także o negatywną rolę dyskursu medialnego i brak profesjonalizmu u dziennikarzy w utwierdzeniu przez nich jedyne słusznego autorytetu państwa, bezwzględnej pokory w stosunku do władzy, nieporuszania problematyki oceny i sposobu przygotowania / ujawnienia / analizy wyników. O ignorowaniu różnorodności, a ta stanowi cechę charakterystyczną Ukrainy jako państwa wielokulturowego, i na pewno nie monochromatycznego co do języka, Wołodumyr Kułyk pisze w kolejnej części monografii *Нормалізація амбівалентності, ігнорування різноманітності: мова та мововжиток. Ideologia językowa, polityka językowa, język ojczysty, kodyfikacja, wspólnota językowa, język państwowy, dyglosja, surżyk, rusyfikacja medialna* – te i inne pojęcia, które są obiektem badań we współczesnej socjolingwistyce, pojawiły się w kontekście ukraińskim: skomplikowanym, niestabilizowanym, a więc tym bardziej naukowo ciekawym i wartościowym. I znowu rola dyskursu medialnego jest niezaprzeczalna – to dziennikarze i wyniki ich pracy, według autora, formują późniejszy nasz wybór form językowych i szerzej – języka, tym samym utrwalając nas w poprawności ich używania, znajdujemy tu również ideologiczny wpływ języka mass mediów. W ukraińskich realiach główny spór toczy się od dawna i dotyczy

języka narodowości ukraińskiej i języka rosyjskiego, powszechnie używanego od lat, więc autor skrupulatnie bada to zjawisko w przekroju medialnym, co nie należy do zadań łatwych. Ten rozdział będzie najciekawszy dla socjolingwistów, a szeroki materiał faktograficzny (głównie z gazet i telewizji), opisany i przeanalizowany, zasługuje na uznanie. Przed sformułowaniem własnej propozycji częściowego choćby wyjścia z sytuacji – którą bez przesady można określić jako patową – w krótkich *Uwagach końcowych* W. Kułyk zatrzymuje się w rozdziale IX na planowanej reformie *Prawopysu ukraińskiego*. To kolejna przeszkoda, z którą zmierzył się autor jako badacz szerokiej problematyki socjolingwistycznej. Zawierania dookoła nowej redakcji prawopysu, zgłoszonej w roku 2000, reakcja mediów, społeczeństwa i polityków – nie można tego przeanalizować bez podejścia interdyscyplinarnego: jest to walorem tej pracy – ciekawej z każdego punktu widzenia i skierowanej do różnych czytelników.

Ponieważ mówi się, iż media tworzą rzeczywistość, którą odbiera i przetwarza odbiorca, dyskurs ten wpływa w sposób bezpośredni na nasze postrzeganie świata i ludzi, przy tym realizując wpływ ideologiczny, o czym dowiemy się w sposób argumentowany, potwierdzony licznymi przykładami na stronach książki Kułyka. Wszystkim zainteresowanym zmianami na Ukrainie po odzyskaniu niepodległości książka daje możliwość odkrycia ukraińskiego rynku medialnego. Oprócz procesów (zmian, rozwoju, przeniesienia kontroli i in.) szczególną uwagę zostały objęte różne formy przekazu, które mogą zainteresować szersze audytorium czytelnicze, ponieważ nie jest to tylko praca naukowa dla naukowców i badaczy, lecz bogate kompendium wiedzy o formowaniu, ustroju, funkcjonowaniu drukowanych środków masowego przekazu, telewizji i nowych produktów medialnych w sieci Internet.

Reasumując: książka Wołodymyra Kułyka jest najpełniejszą i najsolidniejszą jak dotąd analizą dyskursu mediów ukraińskich, uwzględnia współczesne teorie, jest niezwykle bogata faktograficznie, na pewno będzie dobrym wsparciem naukowym dla wykładowców akademickich, jak również ciekawą lekturą dla wszystkich, którzy interesują się językiem mediów, możliwościami realizacji przez środki masowego przekazu ideologii, wpływów i władzy.

Switłana ROMANIUK

**О. Палінська О. Туркевич,
*Крок-1, Підручник української мови
для іноземців А1-А2, Львів 2011, 100 с.***

W 2011 r. Międzynarodowy Instytut Edukacji, Kultury i Związków z Diasporą wydał podręcznik *Крок 1. Українська мова як іноземна*, autorstwa Ołesi Palin-skiej i Oksany Turkewycz, pod redakcją Iryny Kluczkowskiej.

Cała seria *Крок українська мова як іноземна* obejmuje trzy poziomy, A1-A2, B1 i B2. Na poziomie podstawowym składa się z podręcznika dla studentów, podręcznika dla nauczyciela, płyt CD z nagraniami oraz kart pracy z ćwiczeniami gramatycznymi.

Podręcznik jest przeznaczony dla osób rozpoczynających naukę języka ukraińskiego, niezależnie od kraju pochodzenia, przy czym autorki we wstępie zauważają, że jest on skierowany przede wszystkim do osób biernie znających podstawy tego języka, zwłaszcza gramatyki, oraz innych języków słowiańskich. Podręcznik ma służyć rozwijaniu umiejętności komunikacyjnych: rozumienia słuchanych tekstów i mówienia. Jak zostało to podkreślone, nie jest przeznaczony do nauczania języka na studiach filologicznych. Całość kursu jest rozplanowana na 80 godzin lekcyjnych. Słuchaczami powinny być osoby dorosłe.

Podręcznik składa się z dziesięciu działów podzielonych na mniejsze jednostki lekcyjne. Poszczególne działy obejmują następujące różne zagadnienia tematyczne, np. poznawanie się, jedzenie, zakupy, miasto, wieś, mieszkanie, odpoczynek, zdrowie, święta. Lekcje ułożone są według podobnego schematu – pierwsze ćwiczenie do słuchania służy zapoznaniu się z najważniejszą leksyką, następnie jest to krótki tekst wprowadzający temat do posłuchania i przeczytania. Dalej jest wprowadzana leksyka związana z tematem – często za pomocą ilustracji (np. str. 25, 40, 57), wypunktowań (58, 72) lub ramek. Następnie przedstawiany jest materiał gramatyczny i ćwiczenia służące lepszemu utrwaleniu wiedzy. W dłuższych lekcjach (np. 10, 12, 15) wprowadzone są również dialogi sytuacyjne do przesłuchania, po czym zachęca się studentów do samodzielnego ułożenia dialogu zgodnie z wzorem (np. 8/34, 7/69) lub z wykorzystaniem podanych wyrażenia (np. 4/59).

Każda lekcja zakończona jest krótkim ćwiczeniem przeznaczonym do samodzielnego wykonania w domu. Na końcu podręcznika znajdują się ćwiczenia kontrolne do każdej lekcji, a także podstawy gramatyki (tablice z odmianami).

Podręcznik dla nauczyciela zawiera szczegółowe omówienie każdej lekcji, ze wskazaniem, jaki jest cel poszczególnych ćwiczeń, jaką wiedzę muszą mieć uczniowie przed rozpoczęciem, na co zwrócić uwagę. Są w nim również dokładne informacje z gramatyki, a także propozycje wykonania ćwiczeń oraz klucz.

Karty pracy zawierają 135 pytań sprawdzających wiedzę gramatyki, leksyki oraz o kraju. Na każdej karcie są trzy pytania, po drugiej stronie prawidłowe odpowiedzi.

Na płycie CD oprócz nagrań jest słownik do poszczególnych lekcji oraz tablica z czasownikami – podana jest forma niedokonana, dokonana, a także 3 osoba liczby mnogiej.

Podręcznik *Krok 1* jest ciekawym i wartościowym przedsięwzięciem. Dotychczas brakowało podręcznika ukierunkowanego przede wszystkim na rozwój umiejętności komunikacyjnych, który swoją formą graficzną i rodzajem ćwiczeń przypominałby współczesne podręczniki do innych języków. Niewątpliwą zaletą jest płyta CD z nagraniem leksyki i tekstami. Dzięki temu już od samego początku procesu uczenia się słuchacze zapoznają się z melodią języka, akcentem, prawidłową wymową. Słyszą język nie tylko od nauczyciela, ale również z nagrań, które mogą odtwarzać w domu. Jest to szczególnie przydatne dla słuchowców. Sposób wprowadzania leksyki – za pomocą ilustracji (np. 2/29, 1/70), map mentalnych (np. 2/60, 8/75) pomaga ją szybciej przyswoić, a jednocześnie sprzyja temu, by lektor rozmawiał z uczniami głównie w języku ukraińskim, z ich rodzimego języka korzystał tylko, kiedy jest to niezbędne, np. jeśli nie są w stanie czegoś zrozumieć. Dzięki temu uczniowie mogą bardzo szybko osłuchać się z językiem, są w nim niejako zanurzeni, co pomaga zacząć przełamywać barierę językową i przejść z jednego systemu do drugiego.

Teksty do słuchania i czytania są naturalne i ciekawe, dialogi przypominają codzienne rozmowy. Autorki odeszły od wykorzystywania fragmentów literatury. Wydaje się to słusznym podejściem, zważywszy na fakt, że podręcznik jest przeznaczony dla osób chcących porozumiewać się w języku ukraińskim. W książce przedstawione są typowe sytuacje komunikacyjne. Jednocześnie dobór materiałów pozwala na zapoznanie się z podstawowymi informacjami o miastach Ukrainy, świętach, potrawach, zwyczajach. Tematy poświęcone zakupom czy podróżom pozwalają zapoznać się z realiami kraju (rodzaje biletów kolejowych, zakupy na rynku, poczta, zasady adresowania listu), które mogą być nieznanymi zwłaszcza uczniom z Europy Zachodniej.

Ćwiczenia w podręczniku są różnorodne i ciekawe. Szczególnie warte zauważenia są te, które polegają na samodzielnym układaniu opowiadań i odpowiadaniu na pytania (3/62 3/70), tworzeniu dialogów (4/59) oraz grach słownych (np. 4/68, 5/78) angażujących całą grupę. Dzięki temu uczniowie już od początku muszą mó-

wić w języku ukraińskim. Dobrze, że na końcu podręcznika znalazły się również dodatkowe ćwiczenia, sprawdzające stopień przyswojenia materiału z całej lekcji. Jednak wydaje się, że ćwiczeń różnego typu jest zdecydowanie za mało. Dobrym uzupełnieniem serii byłby zeszyt ćwiczeń, z którym uczniowie pracowaliby samodzielnie w domu. W podręczniku brakuje ćwiczeń, które służą powtórzeniu całości materiału z lekcji i lepszemu utrwaleniu go. Uczniowie pracujący z podręcznikiem nie muszą zbyt wiele pisać – niewiele jest możliwości tworzenia samodzielnych króciutkich tekstów pisanych (polecenia tego typu np. 7/71, 10/80), ćwiczenia, w których trzeba wpisywać słowa są bardzo krótkie (np. 15/37, 6/50, 6/84). Jest to wada, gdyż na tym etapie powinni rozwijać umiejętność pisania (zwłaszcza dotyczy to uczniów, którzy wcześniej nie znali cyrylicy) i uczyć się ortografii i interpunkcji. Pisanie słów sprzyja lepszemu ich zapamiętywaniu.

Wydaje się, że zdecydowanie za mało uwagi poświęcono gramatyce. Częściowo wynika to z założeń podręcznika – nastawienia na komunikację. Jednak należy uznać to za wadę. Oprócz tablic z odmianami pożyteczne byłoby zamieszczenie w treści podręcznika informacji gramatycznych, w tym teoretycznych, które byłyby pomocne zwłaszcza dla osób spoza grup języków słowiańskich (np. dotyczących określania rodzaju, wprowadzenie nazw przypadków np.). Brakuje powiązań między poszczególnymi lekcjami (np. w lekcja 9 i 16 są formy narzędnika, jednak w lekcji 16 brakuje odwołań do wcześniej zdobytej wiedzy). Brakować też może troszkę ćwiczeń, które umożliwiłyby uczniom samodzielne próby tworzenia i wstawiania form gramatycznych na zasadzie analogii. Tam gdzie potrzeba zdecydować, autorzy sami podpowiadają np., jaki przypadek należy wstawić (3/56).

Biorąc pod uwagę komunikacyjny cel podręcznika, brakuje w nim trochę pytań otwartych, skłaniających do dyskusji bądź do wykonywania w parach (np. w dziale produkty spożywcze, oprócz ogólnego pytania, co lubisz, można zapytać konkretnie, jakie owoce, warzywa się lubi, czy umie się gotować, co lubi się gotować, co uważa się za zdrowe, jaką kuchnię lubi się najbardziej np.). Dałoby to uczniom szansę tworzyć bardziej samodzielne wypowiedzi, a nie powielać schematy z dialogów. Większa szczegółowość otwartych pytań wymusza dłuższe odpowiedzi.

Oceniając podręcznik, warto zwrócić uwagę na jeszcze jedną drobną niekonsekwencję dotyczącą docelowej grupy uczniów. Obejmuje on poziom a1, a2, a więc podstawowy. We wstępie autorki zauważają, że uczniami powinny być osoby z minimalną bierną znajomością języka. Jednak leksyka i konstrukcje są bardzo proste, bardziej odpowiadające poziomowi a1 niż a2. Dla osób choć trochę osłuchanych z językiem, np. dzięki przebywaniu w środowisku ukraińskojęzycznym, lub znających go z samouczków, podręcznik może okazać się za prosty. Przy założeniu, że uczniowie znają język w minimalnym stopniu, warto byłoby w podręczniku nauczyciela zamieścić uwagę, że powinien on porozumiewać się z nimi wyłącznie w języku ukraińskim, z ich rodzimego języka korzystać tylko w ostateczności. To niewątpliwie przyspieszyłoby proces nauczania. Z drugiej strony osoby spoza słowiańskich grup językowych, zaczynające naukę od podstaw będą potrzebowały

ogromnej pomocy nauczyciela i dużej liczby ćwiczeń dodatkowych, obejmujących szczególnie gramatykę.

Opisując podręcznik, należy zwrócić również uwagę na pewne drobne uchybienie. W temacie „Zdrowie” (str. 72) pojawia się konstrukcja *мене болить*, na stronie 73 stosuje się konstrukcję *у мене болить / болять*. Brak przyimka może być zwykłym błędem korektorskim, może to być też wynik wprowadzania formy zachodnioukraińskiej. Właściwa jest forma z przyimkiem¹.

Pod względem edytorskim podręczniki są na bardzo wysokim poziomie. Mają ciekawą szatę graficzną, są kolorowe. Dobrym pomysłem jest wprowadzenie i konsekwentne stosowanie rysunków wskazujących rodzaj ćwiczenia. Jedyne zastrzeżenie można wysunąć w związku z zastosowaniem kursywy na kartach pracy i w miejscach, w których z kontekstu wynika, że są to teksty pisane odręcznie (np. str. 13, 39). Dla osób na poziomie podstawowym mogą być trudne do odczytania. Pomyłki korektorskie czy drukarskie w zasadzie nie występują.

Podsumowując, trzeba stwierdzić, że *Krok 1* to wartościowy i ciekawy podręcznik. Przede wszystkim daje możliwość zapoznania się z językiem codziennym i różnymi sytuacjami komunikacyjnymi, a więc tym, co na początkowym etapie nauczania jest najważniejsze. Pozwala osłuchać się z językiem i dość szybko zacząć mówić. Jego zaletą jest też to, że pozwala poznać kulturę i realia Ukrainy. Autorki osiągnęły cel – stworzyły podręcznik, z którego można korzystać na zwykłych kursach językowych ukierunkowanych na rozwijanie umiejętności komunikacji, a także uczyć obcokrajowców przyjeżdżających na Ukrainę. Można uznać go za dobrą pomoc dydaktyczną również w nauczaniu studentów filologii. Dla doświadczonego nauczyciela stanowi doskonały punkt wyjścia, podstawę, którą można poszerzać o wymyślone przez siebie ćwiczenia.

Marta SANIEWSKA

BIBLIOGRAFIA

Śpiwak O., Jurkowski M., *Ukraińsko-polski słownik syntaktyczny*, Warszawa 2003.

¹ Por. O. Śpiwak, M. Jurkowski, *Ukraińsko-polski słownik syntaktyczny*, Warszawa 2003, s. 14.

Щорічний Інтернет-форум українців у Мюнхені (Міжнародна науково- практична Інтернет-конференція *Діалог мов – діалог культур. Україна і світ* та збірники наукових праць учасників конференції)

Подія, що вперше відбулася в жовтні 2010 р. в Німеччині і згодом стала щорічною, є важливою й вартісною як для українців (лінгвістів, літературознавців, етнографів та інших фахівців у цій царині), так і для тих, хто всіляко популяризує українську мову, літературу та культуру в Україні та за кордоном і намагається створити належний їй імідж. Ідеться про Міжнародну науково-практичну Інтернет-конференцію *Діалог мов – діалог культур. Україна і світ*¹, проведення якої започаткував Інститут слов'янської філології Університету Людвіга-Максиміліана в Мюнхені у співпраці з німецько-українською мережею forumNET.Ukraine, зокрема основні ініціатори та організатори проекту – викладач української та російської мов, доктор Олена Новікова та керівник мережі Петер Гількес.

Тему конференції організатори обрали досить вдало, оскільки вона відкривала цікаві перспективи обговорити широке коло теоретичних і практичних питань лінгвістики, літературознавства, культури на матеріалі слов'янських і романо-германських мов, творів української та світової літератури, тих чи інших галузей мистецтва і реалій країн світу в контексті різних наукових підходів та дослідницьких концепцій у розмаїтому міждисциплінарному просторі.

¹ Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція з україністики *Діалог мов – діалог культур. Україна і світ* / нім. Internationale virtuelle Ukrainistik-Konferenz *Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht* [електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ukrainistik-konferenz.slavistik.lmu.de>

Практика проведення Інтернет-конференцій у режимі он-лайн добре відома в усьому світі й зарекомендувала себе як надійний спосіб поширення інформації без усіляких обмежень у часі та просторі. Заходи такого формату з поєднанням засобів інформаційних технологій і традиційної методики проведення конференцій – це можливість спілкування однієї особи з цільовою аудиторією та процес двостороннього інтерактивного обговорення в мережі Інтернет актуальних і проблемних питань із залученням науковців з різних країн світу до плідних віртуальних дискусій без кордонів, бюрократичних перепон та інших умовностей. На думку учасників конференцій та всіх, хто ознайомився з їхніми матеріалами, такий спосіб проведення наукового форуму обраний досить вдало, оскільки створює дуже сприятливі умови для плідного наукового спілкування і творчого пошуку.

Організатори конференції визначили досить вагомі й актуальні цілі заходу, з-поміж яких особливо вартісними є такі: „згуртувати і підтримати українських та закордонних фахівців з метою формування професійної мережевої спільноти для обговорення актуальних проблем дослідження, вивчення та викладання української мови, літератури, культури в Україні та за кордоном, обміну досвідом і науковими розробками” та „сприяти розвитку філологічної науки в Україні та за її межами”².

Склад учасників форуму, фахівців у різних галузях україністики, – надзвичайно розмаїтий: кандидати й доктори наук, наукові співробітники провідних дослідних закладів Європи та України, представники освітніх і наукових товариств, викладачі, аспіранти, магістранти та студенти з України, Росії, Польщі, Угорщини, Чехії, Словаччини, Хорватії, Німеччини, Великобританії, Канади. Щороку кількість учасників конференції постійно збільшується (у 2010 році – 32 учасники, 2011 – 46, 2012 – 91), що є одним із показників достатньо високого рівня організації й проведення заходу та, як наслідок цього, позитивний і масштабний резонанс наукового форуму. Причому змінюється і його представницький склад, зокрема склад учасників-докторів наук. Окрім В. Гладишева, В. Іващенко, Л. Мюллерової, О. Семечень, у 2012 році до учасників конференції долучилися й такі відомі вчені, як Г. Аркушин, А. Біла, М. Васьків, А. Мойсієнко, В. Мойсієнко, І. Руснак, Л. Струганець. Проте надзвичайно важливим є і той факт, що науковий форум дедалі більше приваблює молодих науковців-україністів.

Відбувається своєрідний діалог поколінь, майстер-клас для молоді в переданні досвіду та вдосконаленні навиків наукового пошуку, аналізу, що є одним зі значних досягнень форуму.

Логічно й доречно організатори конференції робочими мовами форуму визначили українську, німецьку та англійську: це сприяло розширенню кола

² <http://www.ukrainistik-konferenz.slavistik.lmu.de/ziele-der-konferenz.html>

учасників форуму та популяризації матеріалів, з якими могли ознайомитися чимало зацікавлених у різних куточках світу.

У листопаді 2012 р., відкриваючи захід, як і в попередні роки, до учасників з віртуальним вітальним словом звернувся професор, доктор Ульріх Шваєр (Інститут слов'янської філології Університету Людвіга-Максиміліана, Мюнхен), який зазначив: „Досвід попередніх конференцій показав, що науковці зацікавлені у можливості презентувати свої теми широкому колу фахівців, віртуально спілкуватися з колегами й висловлювати власні думки”³. Він звернув увагу на те, що відгуки учасників про конференцію є свідченням надзвичайної значимості для нас діалогу, а можливості, які пропонує Інтернет, лише сприяють якості та високому рівню наукових дискусій⁴.

Подані на форум доповіді презентували актуальні напрямки україністики, що розглядалися в різних аспектах та часових зрізах із залученням цікавих, а нерідко й нових фактів та реалій. У центрі уваги учасників конференцій перебували загальні й конкретні проблеми вияву національного менталітету в мові, літературі й культурі та впливу суспільних зрушень на їх розвиток, перебігу мовних та культурних контактів і наслідки цієї взаємодії. Тематика повідомлень відображала й досягнення в порівняно нових напрямках мовознавства та літературознавства, як-от: дискурсознавстві, інтернет-комунікації, когнітивній, комп'ютерній, корпусній лінгвістиці, постмодернізмі, постколоніальній критиці тощо. Аналіз презентованого матеріалу автори доповідей здійснювали в межах однієї чи кількох мов, персоналій письменників, творів, фільмів тощо, у порівняльно-історичному, зіставно-типологічному або контрастивному аспектах, використовуючи різні емпірико-теоретичні методи, наукові концепції та гіпотези.

Віртуальні засідання конференцій відбувалися за такими напрямками: „Мова”, „Література”, „Освіта” й „Культура”.

Чільне місце в програмах конференцій посідали теоретичні й практичні питання української семасіології, діалектології, словотворення, граматики та синтаксису в сучасному та історичному вимірі, у взаємодії з важливими суспільними подіями та змінами, національним менталітетом, територіальною та соціальною диференціацією мови. Ці аспекти були розглянуті в доповідях: О. Іщенко *Акустична класифікація українських голосних звуків* (I конф.)⁵, С. Семенюк *Суфікси -ов-а, -ев-а у формування словотвірної підсистеми іменників *nomina femininitatis** (I), М. Вакулєнка *Інваріантно-акустичний аналіз мовлення та постійні характеристики українських голосних* (I), Л. Колібаби *Грамотичний словник валентно зумовленого керування*

³ <http://www.ukrainistik-konferenz.slavistik.lmu.de/grusswort.html>

⁴ *Ibidem*.

⁵ Тут і далі в дужках після назви доповіді подаємо номер конференції.

дієслів (II), І. Нечитайло *Видозміна семантики праслов'янських діалектизмів* (II), С. Семенюк *Творення корелятивів до чоловічих назв осіб за віком та станом здоров'я* (II), В. Чикут *Проблеми у дослідженні мовознавчої спадщини І. Зелінського в україністиці* (II), М. Вакуленка *Дослідження інваріантних акустичних характеристик українських приголосних* (II), Г. Аркушина *Діалектоносії проти діалектологів (про статус берестейсько-пінських говірок)* (III), В. Богдана *Еквівалентність різнорівневих одиниць: формальний аспект присуднувальних конструкцій і складних речень в сучасній українській мові* (III), Н. Дзєндзюри *Відображені антоніми у словотвірних гніздах з вершинами глибокий-мілкий* (III), І. Дудко *Основні підходи до вивчення граматичних категорій дієслова в українській мові* (III), Н. Кобченко *Синонімічні відношення речень з прономінативно-інфінітивним комплексом* (III), С. Ковтюх *Стан дослідження морфологічної парадигматики в українському мовознавстві* (III), Л. Колібаби *Друга форма знахідного відмінка іменників: семантико-граматичні особливості та сфери функціонально-стильового вживання* (III), І. Мацєгори *Українізми у російському мовленні мешканців Білгородської області Російської Федерації* (III), Л. Михно *Поетичні функції демінутивних іменникових суфіксів в українських народних піснях* (III), О. Пелехти *Дієслова на позначення девіантної поведінки людини у сучасній українській мові* (III).

Предметом дослідження низки праць стала лексика і фразеологія української мови та зміни в її словниковому складі під впливом суспільно-політичних трансформацій, світової глобалізації та розвитку НТП. До повідомлень такого спрямування віднесемо доповіді: Л. Малевич *Проблема інтернаціоналізації сучасної української наукової термінології* (I), Я. Панковського *Невербальний лінгвокультурний код у фразеології сучасної української мови* (I), Р. Абрамова *До проблеми фелінонімії як окремого підкласу ономастики* (III), С. Вербича *Назви німецьких поселень у Галичині (історико-лінгвістичний аспект)* (III), Н. Данилюк *Лексика з національно-культурним змістом у курсі української мови як іноземної* (III), Д. Мицан *Фразеологізми з соматичними компонентами у локальному вживанні* (III), І. Черненко *Формування термінології галузі туризму в українській мові з погляду діяхронії* (III).

Однією з проблем, якій на форумі приділялась особлива увага, було питання статусу та особливостей функціонування української мови на різних етапах її розвитку. Згадані аспекти розглянули у своїх віртуальних виступах: П. Гількес *Українознавство як інструмент мовної та освітньої політики в Україні з 1991 року* (I), О. Михальчук *Етнічна ідентичність і вибір мови: український контекст* (I), О. Новікова *Українська: зневажена, забута чи за нею майбутнє?* (I), О. Михальчук *Формування громадської думки як інструмент впливу на мовну поведінку* (II), О. Палінська *Ставлення львів'ян до „львівського” мовлення: від стереотипу до експериментальних даних* (II), І. Капанайко *Іван Франко про проблеми функціонування української мови: націотворчий аспект (на матеріалі польських часописів)* (III), Т. Ковальова

Сучасні механізми регулювання мовних відносин та подолання мовних конфліктів (III), Р. Коца Скільки українців потрібно, щоб грамотно написати одне слово? (III), О. Лук'яненко „Наші діти нехтують українську мову...”: освітяни УРСР на мовному фронті „відлиги” (III), В. Родигіна Вплив мовно-культурного середовища на ідейно-емоційний зміст мемуаристики української еміграції др. полов. ХХ ст. (III).

У ряді досліджень розглядалися теоретичні й практичні питання діалектики мовного знаку, осмислення внутрішньої форми слова, дослідження лінгвістики тексту. До них належать повідомлення: Т. Монахової Барокові тексти: корпусний вимір (I), С. Криворученко Механізм розвитку атрибутивного змісту словесного знака в прозовому дискурсі (II), І. Мороз Структура мовного концепту (II), О. Семенець Фрактально-польовий принцип семантичної організації лексем-символів в ідіолекті письменника (II), Т. Баченко Універсалізм тексто-образної організації народнопоетичних творів як феномен фольклорно-пісенної культури (III), Н. Вербич Інтонація наукової доповіді (III), Н. Дорогович Експресивний потенціал прецедентних імен у поетичних текстах українського разистансу 40–50-х років ХХ століття (III), С. Лавриненко Лінгвокультурологічний аспект правової інформативності українських балад (III), Г. Наєнко Різновиди та функції дефініцій у староукраїнських наукових текстах (III), О. Олексюк Психолінгвістичний субстрат комунікативної сугестії (III), І. Стоянової Мовні засоби вербалізації образно-ціннісного складника лінгвокультурного концепту держава в українському дискурсі антиутопії (III).

З огляду на запропоновану тему конференції, у полі зору чималої кількості авторів були різноманітні явища слов'янських і романо-германських мов у зіставному або контрастивному аспектах, а також особливості перекладацьких трансформацій. У цьому контексті були запропоновані віртуальні виступи: У. Андрусів Концепт дім в американській, французькій, польській та українській лінгвокультурах (на матеріалі асоціативного експерименту) (I), Н. Гримайло Польські дієслова *stucić się / stucić* та їх українські відповідники: етимологія і семантика (I), В. Іващенко Енантіосемія в міжкультурному та міжсоціумному монокультурному мовному просторі (I), Л. Науменко Проблеми адаптації англійських бізнесових термінів та професійної лексики в українській мові (I), М. Вакуленка Реалізація наукового підходу щодо вживання „г”, „г” та „х” в новозапозичених словах (II), С. Гиси Орфографічні зміни при адаптації англіцизмів до української мови (II), М. Лісної Комплексний метод опрацювання без еквівалентних значень у перекладних словниках (II), О. Новікової Міжкультурна специфіка перекладу фразеологічних одиниць (II), О. Ковач Уточнення мовної картини слов'янського субстрату на територіях карпато-дунайського регіону, заселених угорськими племенами. Протоукраїнські запозичення в угорській мові (III), А. Мойсієнка Про деякі типологічні особливості народної загадки (на матеріалі східнослов'янських

мов) (III), О. Шаблій *Переклад офіційних документів – трансфер між німецькою та українською правовими культурами* (III).

Форуми у Мюнхені стали яскравим підтвердженням того, що з кожним роком зростає інтерес лінгвістів до інноваційних процесів у сучасних мовах, національної специфіки та особливостей відображення суспільно-політичних змін у ЗМІ, публіцистиці та Інтернет-мережі. Цьому актуальному питанню сучасної лінгвістики присвятили свої доповіді: Т. Ємельянова *Особливості модальної рамки в політичному тексті* (I), І. Малевич *Метафоричний образ України в сучасних ЗМІ Фінляндії* (II), І. Мацегора *Російськомовні фонетичні явища у сучасному українському мовленні (на матеріалі мови ЗМІ)* (II), Я. Панковський *Слова й поза словами: новорічні промови на Ютубі* (II), Л. Пономаренко *Слова-амеби в мові сучасних мас-медіа* (II), Н. Скиба *Неофразеологізми в українському публіцистичному тексті* (II), О. Іщенко *Особливості швидкого темпу мовлення в телевізійному футбольному дискурсі (на матеріалі репортажів матчів УЄФА Євро-2012)* (III), Т. Ковалевська *Сучасні напрями дослідження комунікативного впливу* (III), Н. Кутуза *Афективи як чинники впливу слоганів соціальної реклами* (III), Я. Панковський *Стара комунікація – нові засоби: лінгвістична модель аналізу веб-сайтів української православної церкви* (III), Л. Струганець та Ю. Струганець *Сучасна футбольна комунікація як жвавий діалог європейської спільноти* (III), І. Тільнова *Метафорична та метонімічна трансформація онімів різних класів у мові ЗМІ* (III), Р. Трифонова *Метамовні виміри публіцистики Сергія Жадана* (III).

В останній рік тематика досліджень, які пропонувалися до участі у форумі, розширилася, і об'єктом наукового аналізу низки праць стали індивідуально-авторські особливості мови творів окремих письменників, науковців чи певних видань. До них віднесемо повідомлення: Ю. Вороніної *Жанрова специфіка ідіолектних та традиційних трансформованих порівняльних конструкцій Марії Матіос: гендерний аспект*, О. Гриценко *Фонетико-правописні особливості альманаху „Сніп”*, Н. Коч *Концепти української картини світу (індивідуально авторське представлення концепту УКРАЇНА у романі Ліни Костенко „Записки українського самашедшого”)*, Г. Крохмальної *Конотація нелітературних терміноодиниць у літературознавчих текстах професора Івана Денисюка*, В. Мойсієнка *Мова Луцької книги 1560–1561 рр. (фонетичні явища в підсистемі голосних)*, Т. Монахової *Ліна Костенко vs Оксана Забужко, або як реалізується народницька стратегія текстотворення*, У. Штанденко *Універсали гетьмана Івана Мазепи в „Актах (протоколах) Полтавського полкового суду другої пол. XVII – поч. XVIII ст.”: мовно-стилістичні особливості тексту*.

Поміж віртуальних виступів, які були представлені на секціях „Мова”, учасників конференцій особливо зацікавили й викликали жваві (а інколи й гарячі) дискусії доповіді про типологічний статус і походження україн-

ської мови та актуальні проблеми функціонування української мови в сучасному соціальному й політичному вимірі. Ці питання розглядалися у працях: М. Вакулєнка *Українська латиниця: витоки, сучасні підходи та перспективи* (I), Г. Черненко *Мовна ситуація в Україні: попередження конфлікту* (I), У. Штанденко *Хто ж винен? Або чому іноземці в Україні не хочуть вивчати українську?* (I), Р. Білоуса *До питання про типологічний статус та походження української мови* (II), О. Іщенко *Українська мова походить з Африки?* (II), Т. Монахової *Суржик як мовна стратегія українців* (II), Г. Черненко *Зворотній ефект мовної ідеології* (II), У. Штанденко *Білінгвізм як ознака сучасного мовного процесу в Україні* (II), А. Євграфової *Мовний баланс в Україні: історія питання та сучасні проблеми* (III), С. Романюк *Українська мова в соціальній мережі* (III), Г. Черненко *Аксіологія української національної ідентичності в публіцистиці О. Бузини* (III) та деякі інші.

Різноманітна тематика доповідей та активні дискусії упродовж роботи секцій „Література” яскраво й повною мірою відобразили актуальні напрямки пошуків, новітні дослідницькі надбання, інноваційні наукові погляди як українських, так і європейських літературознавців.

Одне з важливих місць у програмах конференцій посідала історична проблематика, зокрема, аналіз творів українських (або українського походження) авторів у контексті античних образів, української і світової історії, соціально-політичних подій та, відповідно, прояви під тиском згаданого національного менталітету. Цьому колу питань присвятили свої віртуальні виступи: І. Береза *Ольвія як маркер поетичного світу Дмитра Кременя* (I), О. Пуніна *Авторська техніка Леоніда Скрипника: кіноконструкція в основі художньої прози* (I), В. Руссова *Матвій Стрийський – літописець України (до проблеми взаємозбагачення української та польської історіографії)* (I), В. Алексанич *Ю. В. Шевельов: спроба символічної автобіографії* (II), Т. Остапчук *Ідентичності персонажів у просторово-часових координатах роману І. Забитко „When Luba leaves home”* (II), О. Стадніченко *Літературно-художня інтерпретація історичної правди в романі Василя Шкляра „Чорний ворон” („Зашишенець”)* (II), Н. Акулова *Модель екзистенційної свідомості в українській літературі доби „розстріляного відродження” (на матеріалі прози Михайла Івченка)* (III), В. Гладішев *Самотній голос патріота (Дмитро Кремень: минуле й сьогодні)* (III), Н. Зайдлер *Доля митця в художній реконструкції Оксани Іваненко* (III), В. Зотова *Часопросторова модель світу у збірці поезій О. Гончаренка „Дорога крізь хату”* (III), Р. Крохмальний *Сакральне прагнення до слави та свободи: формула пасіонарної когерентності у поезиці Тараса Шевченка* (III), О. Резнік *Український вектор російської еміграції* (III), І. Руснак *Художній світ новел Леоніда Мосендза* (III), О. Череповська *Я – українець (особистісна і творча позиція М. О. Волошина)* (III).

Відмітною рисою низки доповідей було намагання дослідити вплив творів світової класики та різних суспільних змін і реалій на творчість українських

письменників другої половини ХХ – початку ХХ ст. До таких належать повідомлення: І. Берези *Рецепція світової класики у творчості Дмитра Кременя* (І), В. Руссової *Детективи А. Коктюхи: європейські зразки й українські реалії* (ІІ), А. Гурдуза *Під знаком Ф. Шиллера: доля однієї української драми* (ІІІ), О. Маланій *Записки українського Марко Поло, або пригоди вітчизняного Дон Жуана (відгук на книгу Ю. Андруховича „Лексикон інтимних міст”)* (ІІІ).

Чимало доповідей, поданих на форуми, належать до порівняльного літературознавства, яке досить активно розвивається впродовж останніх десятиліть. У полі зору пильної уваги дослідників перебуває зіставний аналіз творчості російських, українських, західноєвропейських авторів, а також американських письменників українського походження і, звичайно, фольклор як яскравий вияв і вдала можливість з'ясувати національні особливості характеру, менталітету, традицій тощо. Згадані питання розглядалися в працях: К. Брунер *Порівняльний аналіз „Ніоби” Ольги Кобилянської та нового „Іова” Леопольда фон Захер-Мазоха* (І), В. Гладишева *Російська й українська культура у творчій спадщині Анатолія Жигуліна* (І), Т. Остапчук *Гетерообраз України/українця в сучасному західному масовому кіно* (І), В. Гладишева *”Все на свете – только песня на украинском языке”... (Російськомовний захист українського слова за часів тоталітаризму)* (ІІ), О. Вертія *Світоглядно-духовна та художньо-естетична своєрідність колядок і щедрівок українців румунської провінції Банат* (ІІІ), І. Грищенко *Проблема етнічної інакшості у сучасному фольклорі України* (ІІІ), М. Набок *Своєрідність епічного героя українських народних дум у порівнянні з епосом інших народів світу* (ІІІ), Т. Остапчук *Олександр Мотиль – Енді Воргол: діалог крізь текст* (ІІІ), О. Пуніної *Компенсація як рівновага (до кількох експресіоністичних поезій О. Мандельштама, В. Свідзінського, В. Стуса та О. Солов'я)* (ІІІ).

Численні повідомлення стали підтвердженням того, що для слов'янських літературознавців на часі залишаються й загальнотеоретичні проблеми, питання генези окремих жанрів та явищ літературного процесу (нерідко в тісному взаємозв'язку зі світовими тенденціями) та перспективи їх розвитку. До цього циклу доповідей належать праці: І. Гречник *Українська фантастика: європейський контекст (проблеми і перспективи)* (І), Т. Кременя *Історичний роман у віршах: поетичний вирок тоталітарному режиму* (І), Л. Мюллерової *Паратексти української літератури* (І), Ю. Кушнерюк *Чуттєвість в українській літературі: тенева, сучасні тенденції та європейський контекст* (ІІ), А. Меншій *”Школа” Михайла Коцюбинського в українському постімпресіонізмі* (ІІ), О. Пуніної *Ельза як текст* (ІІ), І. Берези *Опріявлення музики словом (до проблеми вербалізації образів живопису і музики в поезії Д. Кременя)* (ІІІ), М. Васьківца *Здобутки українського мандрівного нарису 1920–30-х років і продовження його традицій у сучасності* (ІІІ), О. Косінової *Музичні мотиви у творчості Павла Тичини* (ІІІ), Н. Крижановської *Трансформація українського історичного роману ХХІ століття* (ІІІ), М. Несте-

леєва *Сюжетність фабули та фабульність сюжету* (III), А. Печерського *Психоаналітичний дискурс та український літературний контекст: тенеца, проблематика, нові перспективи* (III), С. Преображенського *Ритміко-синтаксичні слов'янські універсалиї (коломиїковий шестискладник)* (III), В. Русової *Озвучення скульптури Пінзеля в українській прозі* (III).

Під час віртуальних засідань секцій „Література” учасників конференції (і не лише фахівців цього напрямку) зацікавили й стали поштовхом до конструктивного наукового діалогу згадані вище повідомлення К. Бруннер, В. Гладишева, Т. Остапчук, А. Печерського та деяких інших.

Форум у Мюнхені є ще одним яскравим підтвердженням кількох важливих фактів. По-перше, науковців не лише в Україні, а й у світі дедалі більше привертають увагу різноманітні способи вираження національних традицій та менталітету в культурі. По-друге, не втрачають своєї актуальності й питання педагогіки та методики, особливо за умов стрімкої глобалізації та євроінтеграції. Якщо в перші два роки проведення конференції „Освіта” й „Культура” були об'єднані в одну секцію, то у 2012 році кількість доповідей, присвячених згаданим галузям, стрімко зросла, і організатори досить доречно відокремили їх та запропонували два різні напрямки форуму. Ці зміни в структурі конференції, на нашу думку, позитивно відобразились на організації й ході наукового Інтернет-зібрання, зокрема, сприяли більш продуктивній роботі секцій. Можливо, у подальшому певне реструктурування варто здійснити і з секціями „Мова” та „Література”. Оскільки щороку число учасників стрімко зростає (процес буде продовжуватися) і спектр тем розширюється, то слід було б виокремити вужчі напрямки віртуальних засідань.

Відмітною рисою більшості доповідей у галузі педагогіки було намагання проаналізувати окремі етапи розвитку української освіти, її взаємозв'язок з культурою й історією народу та практичне застосування різних методів та засобів у сучасному навчальному процесі. Ці актуальні питання розглядалися в повідомленнях: Т. Смольнякової *Шляхи формування творчих здібностей студентів вищих навчальних закладів України* (II), Л. Айзікової *Проблема автономності учителя в теорії та практиці освіти* (III), А. Білої *Роль шкільного куратора у формуванні учнівської мотивації до навчання* (III), М. Зеркала *Місце і роль недільних шкіл та факультативного навчання в системі освіти етноменшин України (1991–2011 рр.)* (III), Л. Корж-Усенко й Д. Мартиненко *Розвиток освіти в Україні козацького періоду: контекст діалогу культур* (III), Н. Скрипник *Позааудиторна діяльність як чинник розвитку суб'єктності студентів* (III).

Для низки доповідей об'єктом спеціального дослідження були загальнотеоретичні питання української педагогіки у їх тісній взаємодії з національним менталітетом та освітніми традиціями. До них належать віртуальні виступи: Л. Айзікової *Визначення термінів „компетенція” та „компетентність” в українській педагогічній науці* (I), А. Солодкої *Крос-культурна*

взаємодія у вищій освіті (I), О. Туркевич Українська мова як іноземна: етапи становлення методичної терміносистеми (II), О. Павлової Комунікативні стратегії української освіти в євроінтеграційному контексті (III).

Зважаючи на тему конференції, багато хто з авторів намагалися дослідити як українську, так і західноєвропейську культуру в різних її виявах. У низці повідомлень аналізувалося багатогранне поняття „культура” в історичному аспекті, особливості відображення в ній національної специфіки та суспільних змін. Ці питання порушувалися у віртуальних виступах: В. Федулової *Західноєвропейські витоки філософсько-історичної думки в Україні (I), О. Палько Політичні передумови культурного піднесення 1920–1930-х років в Україні (II), В. Федулової Українські теїсти про роль особистості в історії (II), К. Борцовой Співець української старовини (III), О. Краснобоки Витоки становлення та розвитку німецьких поселень на українських землях (20-ті роки XIX ст. – 30-ті роки XX ст.) (III), С. Прищенко Візуальна мова кольору в мистецтві та рекламі: історико-культурологічний аналіз (III), В. Садівничого Медична періодика підросійської України XIX – початку XX століть як важливий компонент культури (III).*

У центрі уваги доповідачів перебувало й прикладне мистецтво як унікальний прояв самобутності й довершеності тієї чи іншої нації, народу, регіону тощо. До них належать повідомлення: Н. Кравченко *Методи та художні особливості декорування українських одягових тканин XIX – XX ст. (I) та Специфіка технологічного і орнаментального вирішення поясних тканин в західноукраїнському строї кінця XIX – поч. XX ст. (II), В. Фісуна Монетне намисто: еволюція форми та символічне значення (II).*

Чільне місце поміж доповідей розгляданої секції посідали дослідження інноваційних процесів сучасної української культури та особливостей її розвитку в умовах глобалізації, імміграції тощо. Цьому колу проблем слов'янської культурології присвятили свої праці: Г. Калмикова й Т. Калмикова *Крос-культурний вимір у портреті українця: аспект бізнесінтеграції (I), І. Лященко Діалог та гра в процесі міжкультурної комунікації (II), Л. Мартинюк Дівчина з Альбано, яка „зійшла з небес”... Містерія Вітторії Кальдоні-Лапченко як феномен та об'єднуюча модель європейської культури XIX століття (II), А. Мельник Діалогічний етос у публіцистиці Сергія Аверинцева та Сергія Кримського (II), О. Шаблій Функції юридичного перекладу у діалозі німецької та української правових культур (II), О. Квасниця Україна між Європою і Росією в есеїстиці Оксани Пахльовської (III), Т. Коршун Правові аспекти реалізації культурних прав українцями за кордоном (III), В. Маршицька Культура в епоху глобалізації: реальність людського світу та буття (III), Т. Мисюра Феномен крос-культурної комунікації в світлі формування освітнього простору: стан дослідження проблеми в Україні (III), Є. Пащенко Україністика за межами України: проблема створення історії (III), Ю. Полікарпова Трансформація соціокультурних знаків як відображен-*

ня змін в українському суспільстві (III), Я. Яненко *Реклама як феномен української культури* (III).

Як засвідчила низка доповідей учасників конференцій, продовжує зростати увага науковців до історії українського і світового кінематографа, зокрема до проблеми відображення України, її культури, та народу в західній кіноіндустрії. До повідомлень цього напрямку належать виступи: Т. Остапчук *Тіло та ідентичність: вибудовування самоти героями документальних фільмів-подорожей А. Одежинської „The Whisperer” та П. Флейшер „The pied piper of Hützovina”* (II), О. Шаповала *Цифрові технології у кінематографі: спроби естетичного осмислення надреальних світів* (II), Р. Мерзової й У. Холод *Віддзеркалення української культури в кінематографії крізь призму ментальності чеських студентів-славістів* (III), В. Панталієнко *Становлення і розвиток українського кінематографа в Україні першої половини ХХ ст.* (III).

Неабиякий інтерес учасники форумів виявили до віртуальних повідомлень, присвячених питанням освіти й культури, проте особливе зацікавлення викликали праці Г. Калмикової й Т. Калмикової, Л. Мартинюк, Т. Остапчук, Р. Мерзової й У. Холод, Є. Пашенка та деяких ін.

Щороку шляхом незалежного оцінювання учасники заходу обирають автора найкращої доповіді (береться до уваги низка критеріїв) і, за традицією, він бере участь у відкритій дискусії – так званому подіумі в Мюнхені, де підбиваються підсумки роботи конференції. Важливим і позитивним моментом форуму є те, що Інститут слов'янської філології Університету Людвіга-Максиміліана як організатор і гостинний господар оплачує витрати на поїздку переможця до Німеччини. За трирічну історію форуму ними стали: Уляна Штанденко, канд. філол. наук, Інститут української мови НАН України (2010 р.), Олександр Іщенко, канд. філол. наук, Інститут української мови НАН України (2011 р.), Ганна Черненко, канд. філол. наук, Інститут філології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (2012 р.). За їхніми відгуками, подіум завжди відбувається дуже цікаво, конструктивно, взаємодіє і на високому рівні. Варто відзначити, що організатори конференції, у першу чергу доктор Олена Новікова та пан Петер Гількес, створюють надзвичайно сприятливу, доброзичливу й легку для роботи та дискусії атмосферу і в процесі віртуальних засідань, і під час проведення відкритих дискусій у Мюнхені, і в ході підготовки повідомлень до друку.

Щороку після закінчення Інтернет-форуму доповіді, ухвалені експертною комісією, публікуються у збірнику матеріалів конференції, який видається на європейському рівні.

З огляду на хід та результати поважного Інтернет-зібрання *Діалог мов – діалог культур. Україна і світ*, можемо стверджувати, що захід, ініційований колегами з Німеччини, є яскравим підтвердженням плідності таких конференцій, оскільки вони дають можливість науково взаємозбагатитися, краще уявити загальнослов'янський і світовий контекст української лінгвістики,

літературознавства, педагогіки та культурології. Україністи з різних країн світу мають змогу поділитися здобутками, побачити ту чи іншу проблему в різних трактуваннях, обговорити свої ідеї з колегами та знайти однодумців для подальшої співпраці. Заходи такого гатунку розширюють український науковий простір, надихають до нових пошуків на багатогранному дослідницькому полі, є надійним підґрунтям для творчих починань та новою формою ефективної співпраці між Україною, Європою та світом.

БІБЛІОГРАФІЯ

- I. Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. *Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht*. I Міжнародна наукова Інтернет-конференція з україністики. *Діалог мов – діалог культур. Україна і світ*, München, 27–29 Oktober 2010, München-Berlin-Washington D.C. 2011.
- II. Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. *Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht*. II Міжнародна наукова Інтернет-конференція з україністики. *Діалог мов – діалог культур. Україна і світ*, München, 3–6 November 2011, München-Berlin-Washington D.C. 2012.
- III. Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. *Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht*. III Міжнародна наукова Інтернет-конференція з україністики. *Діалог мов – діалог культур. Україна і світ*, München, 1–4 November 2012, München-Berlin-Washington D.C. 2013. Робочий варіант збірника матеріалів конференції.

Світлана СЕМЕНЮК

Noty o autorach

Oleksandra Antoniw – językoznawca, wykładowca, Katedra Językoznawstwa Stosowanego, Lwowski Uniwersytet Narodowy im. I. Franki

Iryna Aribżanowa – językoznawca, doktor, Katedra Współczesnego Języka Ukraińskiego, Kijowski Uniwersytet Narodowy im. T. Szewczenki

Switłana Borodica – literaturoznawca, doktor, Katedra Historii Literatury Ukraińskiej, Tarnopolski Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny im. W. Hnatiuka

Stepan Chorob – literaturoznawca, profesor doktor habilitowany, kierownik Katedry Literatury Ukraińskiej, Przykarpacki Uniwersytet Narodowy im. W. Stefanyka

Adriana Czuczvara – językoznawca, doktorantka, Katedra Językoznawstwa Ogólnego, Lwowski Uniwersytet Narodowy im. I. Franki.

Sebastian Delura – literaturoznawca, wykładowca, Katedra Ukrainistyki, Uniwersytet Warszawski

Urszula Drobiszewska – językoznawca, doktorantka, Katedra Ukrainistyki, Uniwersytet Warszawski

Iryna Dudko – językoznawca, doktor, Katedra Języka Ukraińskiego, Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny im. M. P. Drahomanowa w Kijowie

Natalia Halona – językoznawca, doktor, Katedra Języka Ukraińskiego, Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny im. M. P. Drahomanowa w Kijowie

Wiktoria Hojsak – językoznawca, doktor, Katedra Ukrainistyki, Uniwersytet Jagielloński

Katarzyna Jakubowska-Krawczyk – literaturoznawca, kulturoznawca, doktor, Katedra Ukrainistyki, Uniwersytet Warszawski

Magdalena Jeż – językoznawca, doktorantka, Katedra Ukrainistyki, Uniwersytet Warszawski

Wiktoria Kołomyjcewa – językoznawca, doktor, Katedra Współczesnego Języka Ukraińskiego, Kijowski Uniwersytet Narodowy im. T. Szewczeni

Iryna Kononenko – językoznawca, doktor habilitowany, Katedra Ukrainistyki, Uniwersytet Warszawski

Witalij Kononenko – językoznawca, profesor doktor habilitowany, kierownik Katedry Językoznawstwa Ogólnego i Germanistyki, Przykarpaccy Uniwersytet Narodowy im. W. Stefanyka w Iwano-Frankiwsku

Tetiana Kosmeda – językoznawca, profesor doktor habilitowany, kierownik Katedry Ukrainistyki, Uniwersytet Adama Mickiewicza, Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny im. I. Franki w Drohobyczu

Natalia Kostusiak – językoznawca, doktor, Katedra Języka Ukraińskiego, Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy im. Ł. Ukrainki w Łucku

Roman Kozłow – literaturoznawca, doktor, Katedra Teorii Literatury i Komparatyki, Uniwersytet Narodowy im. T. Szewczeni w Łuhańsku

Jarosław Krawczenko – historyk sztuki, profesor doktor habilitowany, Katedra Historii Sztuki, Lwowska Narodowa Akademia Sztuk Pięknych

Ludmyła Krawczenko – językoznawca, doktor, Katedra Współczesnego Języka Ukraińskiego, Kijowski Uniwersytet Narodowy im. T. Szewczeni

Olha Krawczenko – historyk sztuki, doktorantka, Lwowska Narodowa Akademia Sztuk Pięknych

Julia Kupidura – historyk, doktorantka, Instytut Historii, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Hałyna Kuż – językoznawca, doktor, Katedra Historii Języka Ukraińskiego i Kultury Języka, Uniwersytet Narodowy im. J. Fed'kowycza w Czerniowcach

Olena Kycan – literaturoznawca, wykładowca, Katedra Teorii Literatury i Literatury Obcej, Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy im. Ł. Ukrainki

Switłana Ławrynenko – językoznawca, doktor, Katedra Współczesnego Języka Ukraińskiego, Kijowski Uniwersytet Narodowy im. T. Szewczeni

Julia Makareć – językoznawca, doktor, Katedra Języka Ukraińskiego, Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny im. I. Franki w Drohobyczu

Rusłana Marczuk – bibliotekarz, kierownik Działu Literatury Przyrodniczej, Biblioteka Wschodnioeuropejskiego Uniwersytetu Narodowego im. Ł. Ukrainki w Łucku

Oleksandr Meżow – językoznawca, doktor, Katedra Języka Ukraińskiego, Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy im. Ł. Ukrainki w Łucku

Anatolij Mojsijenko – językoznawca, profesor doktor habilitowany, kierownik Katedry Współczesnego Języka Ukraińskiego, Kijowski Uniwersytet Narodowy im. T. Szewczenki

Irena Mytnik – językoznawca, doktor habilitowany, kierownik Katedry Ukrainistyki, Uniwersytet Warszawski

Albert Nowacki – literaturoznawca, doktor, Katedra Ukrainistyki, Katolicki Uniwersytet Lubelski

Paulina Olechowska – literaturoznawca, doktor, Katedra Ukrainistyki, Uniwersytet Warszawski

Lubow Ostasz – językoznawca, doktor, Katedra Filologii Słowiańskiej, Lwowski Uniwersytet Narodowy im. I. Franki

Roman Ostasz – językoznawca, doktor, Instytut Ukrainoznawstwa im. I. Krypiakewycza, Narodowa Akademia Nauk Ukrainy

Serhij Riznyk – językoznawca, doktor, Katedra Współczesnego Języka Ukraińskiego, Kijowski Uniwersytet Narodowy im. T. Szewczenki

Switłana Romaniuk – językoznawca, doktor, Katedra Ukrainistyki, Uniwersytet Warszawski

Marta Saniewska – językoznawca, wykładowca, Katedra Ukrainistyki, Uniwersytet Warszawski

Switłana Semeniuk – językoznawca, doktor, Wielka Brytania

Walentyna Sobol – literaturoznawca, profesor doktor habilitowany, Katedra Ukrainistyki, Uniwersytet Warszawski

Switłana Sokółowa – językoznawca, doktor habilitowany, kierownik Wydziału Socjolingwistyki, Narodowa Akademia Nauk Ukrainy

Lidia Stefanowska – literaturoznawca, doktor, Katedra Ukrainistyki, Uniwersytet Warszawski

Olena Synczak – językoznawca, doktor, Ukraiński Uniwersytet Katolicki we Lwowie

Iryna Syrko – językoznawca, doktor, Katedra Komunikacji Językowej i Międzykulturowej, Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny im. I. Franki w Drohobyczu

Wanda Szulowska – językoznawca, profesor doktor habilitowany, Instytut Sławiastyki, Polska Akademia Nauk

Oksana Trumko – językoznawca, doktorantka, Katedra Językoznawstwa Ogólnego, Lwowski Uniwersytet Narodowy im. I. Franki

Tetiana Wirczenko – literaturoznawca, doktor, Uniwersytet Narodowy im. T. Szewczenki w Łużańsku

Oleksij Worobeć – językoznawca, doktor, Katedra Języka Ukraińskiego, Prykarpacki Uniwersytet Narodowy im. W. Stefanyka w Iwano-Frankiwsku

Marta Zambrzycka – kulturoznawca, literaturoznawca, doktor, Katedra Ukrainistyki, Uniwersytet Warszawski